

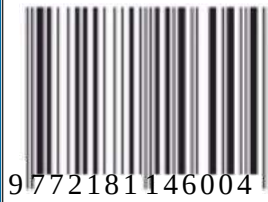
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

6/2026

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

www.buxdu.uz

6/2026

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2026, № 6, iyun

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha, **tarix** fanlari bo'yicha 2023-yil 29-avgustdan boshlab O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar Vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.

Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Samiyev Kamoliddin A'zamovich, texnika fanlari doktori (DSc), dotsent

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Rasulov To'liq Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor

Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoir Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bekova Nazora Jo'rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Jamilova Bashorat Sattorovna, filologiya fanlari doktori, professor

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Xolliyev Askar Ergashovich, biologiya fanlari doktori, professor

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor

Norboyeva Umida Toshtemirovna, biologiya fanlari doktori, professor

Hayitov Shavkat Ahmadovich, filologiya fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Ixtiyarova Gulnora Akmalovna, kimyo fanlari doktori, professor

Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Mirzayev Shavkat Mustaqimovich, texnika fanlari doktori, professor

Esanov Husniddin Qurbonovich, biologiya fanlari doktori, dotsent

Raupov Soyib Saidovich, tarix fanlari nomzodi, professor

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor

Jumayev Jura, fizika-matematika fanlari nomzodi, professor

Qurbonova Manzila Bakiyevna, tarix fanlari nomzodi, professor

Ochilov Alisher To'lis o'g'li, tarix fanlari doktori, dotsent

Klichev Qybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori, dotsent

G'aybulayeva Nafisa Izattullayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

O'rinova Bozorgul Zokirovna, tarix fanlari doktori, dotsent

SERIYA: ADABIYOTSHUNOSLIK VA GUMANITAR FANLAR

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Abdullayeva N.A.	Payg‘ambarlar ismlarining tarjimada asl shaklda berilishi masalasi: inglizcha tarjimalarda mazmuniy nomuvofiqliklar tahlili	4
Ashurova N.A.	Ekokritisizm va zamonaviy adabiyotshunoslikda ekologik ong ifodasi	9
Kasimova R.R., Aslonova R.A.	The psychoanalytic analysis of the short story “The absence of emily” by Jack Ritchie	13
Atayev A.P., Azimova S.A.	So‘fi Olloyorning “Sabotul ojizin” asarida adabiy-badiiy xususiyatlarning qo‘llanishiga doir	18
Kurbonova N.R., Burxonjonova A.F.	Classic detective fiction and its features in “Poirot investigates” by Agatha Christie	22
Eshonqulova F.H.	Lutfiy g‘azallarida husni ta’lil badiiy san’atining qo‘llanilishi	26
Gaybulloyeva V.Sh.	Expression of appalachian national character in “The builders and the dream”	30
Hamroyeva N.N., Hamdamova D.Sh.	Muhammad Yusuf ijodi lingvopoetikasi: undalmalar misolida	35
Hayitov Sh.A.	“Qutadg‘u bilig” ustoz natan mallayev talqinida	39
Jumayeva N.G‘., Iskandarova M.A.	Allan Edgar Po asarlarida qo‘rquv va ruhiy tushkunlikning badiiy ifodasi	45
Ismatillaeva M.S.	The national and social representation of women in the works of Saida Zunnunova	49
Ismoilova F.B.	Romanda hayot haqiqati va uning badiiy talqini	53
Jumaeva N.G.	Narrative polyphony in william faulkner’s “As i lay dying”	57
Jabbarova M.X.	Fransuz ma’rifatchilik adabiyotining jahon so‘z san’atidagi o‘rni va ahamiyati	63
Kendjayeva G.F, Ro‘ziyeva B.O.	O‘zbek adabiyotidagi axloqiy-ma’naviy konseptlarning tarjimada qayta yaratilishi (Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani asosida)	68
Qurbonova N.R., Muratova D.X.	Jozefina Lourensning “Years are so long” romanida ijtimoiy muhitning oilaviy munosabatlarga ta’siri	73
Olimova M.U.	Turkiy xalqlar mifologiyasida bo‘ri timsoli	78
Xodjayeva D.I., Qodirova Sh.B.	Imperiya, ekologiya va insoniylik: Charlz Dikensning “Great expectations” romanining postkolonial ekonazariyaviy tahlili	82
Rakhimova Sh.R.	The transformation of the vampire image from victorian gothic to postmodern culture	86
Raximova S.R.	Zullisonayn shoir ruboiyoti (Ahmad Tabibiy ruboiylari badiiyati xususida)	90
Raxmatullayeva K.N.	Jamiyat va shaxs munosabatlarida axloqiy me’yorlarning transformatsiyasi: ayol axloqi va odob konsepti (Lev Tolstoy va Abdulhamid Cho‘lpon asarlari misolida)	95
Ziyodullayev A.R., Sharopova F.Sh.	The unity of space and time in “The gift of the magi”	99
To`xtayeva F.I.	The ethics of rural otherness in Pearl Buck’s the good earth and the mother: an imagological study of peasant womanhood	103
Kasimova R.R., Turdimatova D.O.	Translation problems of culture bound expressions in “the scorpion from the altar”	108
Xayrullayeva K.R.	Zahiriddin Bobur va Boburiylar davriga bag‘ishlangan asarlar tahlili	113
Yusupova H.O’.	Comparative genesis and poetic principles of the polyphonic novel	118

	in english and uzbek literature	
Давронова З.Б.	Взаимодействие литератур востока и запада: проблемы художественного перевода	124
Kendjayeva G.F., Ubaydullayeva F.E.	Moral redemption and identity transformation in O. Henry's "A retrieved reformation" translation into uzbek and russian languages	128
Baxtiyorova M.Sh., Qurbonova N.R.	Avtobiografik motivlarning badiiy transformatsiyasi: silvia platning "The bell jar" romani misolida	132
Xayrullayeva K.R.	Dunyo adabiyotshunosligida Zahiriddin Bobur va Boburiylar davri tarixiga munosabat masalasi	136
Тангиров А.Ж.	Шарқ адабиётида Ибн Сино образини яратишдаги ўзига хосликлар	141
Ахмедова М.У.	Актуальность басен Иван Андреевич Крылова для современного поколения	145
Boyirova T.T.	The evolution of the female image in Jane Austen's novels	149
Esanov A.M.	Bolalar mavsumiy marosim folklori janrlari va ularning o'ziga xos ko'rinishlari	153
Sharipova M.B.	"Go'ro'g'li" dostonlari turkumida marosimlar poetikasi ("Gulqizoy" dostoni asosida)	158
To'rayeva B.B.	Retseptiv estetika va uning shakllari	162
Qobilova D.Y.	T. Murodning "bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" romanida qo'llanilgan maqollarning lingvomadaniy xususiyatlari	166
Темирова Дж.Х.	Детский игровой фольклор в русской и узбекской традиции: проблемы поэтики и функционирования	171
NAVOIY GULSHANI		
Bekova N.J., Xoliqova N.M.	«Fano mayxonasida haqiqat izlab...»	178
MATNSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIK *** TEXTOLOGY AND LITERARY SOURCE STUDY *** ТЕКСТОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ		
Murtazoyeva D.D.	"Badoye ul-bidoya" devoni qo'lyozma manbalarining o'rganilish tarixi	181
JURNALISTIKA *** JOURNALISM *** ЖУРНАЛИСТИКА		
Turobova M.R.	The strategic importance of uzbek electronic lexicography in the digital journalism and media environment	187
TARIX *** HISTORY *** ИСТОРИЯ		
Toshturov Sh.E.	1950-80-yillarda O'zbekiston qishloq xo'jaligini kimyolashtirish jarayoni va uning atrof-muhitga ta'siri (Zarafshon vohasi viloyatlari misolida)	192
Allaberganova R.K.	Urganch shahrining iqtisodiy rivojlanishi (1991–2023): bozor transformatsiyasi va hududiy o'sish omillari	200
Aymatova Z.G'.	O'zbekistonning mustamlakachilik davridagi diniy hayoti	205
Bo'riyev I.S.	Mustaqillik yillarida O'zbekistonda umumiy o'rta ta'lim tizimida amalga oshirilgan islohotlar va ularning ta'lim sifatiga ta'siri	211
Erqo'ziyev A.A.	Buxoro savdogarlarining xalqaro savdodagi ishtiroki (XVI – XIX asrlar sayohat kundaliklari asosida)	215
Naimov I.N.	Rahmat Rafiq Abdullabekovning jadidchilikdan davlat boshqaruvigacha bo'lgan faoliyati tahlili	220
Niyazova M.I.	Medieval Bukhara jewelry with coins	225
O'tkirov A.F.	Buxoro amirligidagi mukofotlash tizimi tarixiga doir tadqiqotlar	229

	tahlili	
Rahmonov O.R.	Shofirkon tumanidagi mullalar taqdiri haqida ayrim bir mulohazalar	234
Temirov F.U.	XX asr o'zbek adabiyoti va aloqalarida akademik Sadridin Ayniyning tutgan o'rni	238
Tolibov R.N.	O'zbekistonning turizm sohasida hamkorlik aloqalari (2017-2025-yy.) (Navoiy viloyati misolida)	242
Камолов У.Т.	Россия империяси даври Бухоро амирлигида рус-тузем мактаблари фаолияти	247
Madaminov U.M.	1950–1970-yillarda Farg'ona va Andijonda tibbiy kadrlar tayyorlashdagi tizimli muammolar va yechishga bo'lgan urinishlar	252
Raxmatulloyev U.A.	Mustaqillik yillarida Buxoro viloyatida madaniyat muassasalari faoliyati (2006 – 2009). arxiv hujjatlari asosida	256
Жумаев А.А.	История деятельности профессиональных (профессионально-технических) школ в Бухарской области (1938–1991 гг.)	260
FALSAFA VA HUQUQ, SIYOSATSHUNOSLIK *** PHILOSOPHY, LAW AND POLITICAL SCIENCES *** ФИЛОСОФИЯ, ПРАВО И ПОЛИТОЛОГИЯ		
Расулова М.А.	Развитие культурно-цивилизационные связи между узбекистаном и греции	265
Qurolboyeva M.O.	Markaziy Osiyo davlatlarida siyosiy partiyalar orqali parlamentning qaror qabul qilishga ta'siri	270
Адыгезалов А.Н.	Политическая роль южной корей как второго инициатора формата «ЦА+»	278
Якубов Б.	Сиёсий партияларни ўрганишнинг “олтин даври”: замонавий партологиянинг назарий ва институционал асослари шаклланишида муҳим босқич	285
Xayrullayeva A.Y.	O'zbekiston va Estoniya mamlakatlarining raqamli inklyuziv boshqaruv sohasidagi benchmarking tahlili	290
Ergashov Z.B.	Turizm falsafasi: madaniyatlararo muloqot, barqaror rivojlanish va shaxs ma'naviy kamoloti omili sifatida	297
IQTISOD *** ECONOMY *** ЭКОНОМИКА		
Azizova N.I.	Innovatsion iqtisodiyot sharoitida ijtimoiy xizmatlar bozoridagi muammo va yechimlar	302
Jamilova J.M.	Bozor muvozanatini va raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar	307
Azizova N.I.	Xalqaro tajribalar asosida ijtimoiy xizmatlar bozori islohotlarini amalga oshirish yo'llari	312
Толибов Л.Н.	Иқтисодиётни фискал сиёсат орқали давлат томонидан тартибга солишда прокурор назоратининг хорижий мамлакатлар тажрибаси	317
PEDAGOGIKA *** PEDAGOGY *** ПЕДАГОГИКА		
Po'lotoва G.J.	O'zbekiston tarixi darslarida o'quvchilarning ekologik kompetensiyalarini rivojlantirishning integrativ-metodologik yondashuvi	321

PAYG‘AMBARLAR ISMLARINING TARJIMADA ASL SHAKLDA BERILISHI MASALASI: INGLIZCHA TARJIMALARDA MAZMUNYIY NOMUVOFIQLIKLAR TAHLILI

Abdullayeva Nigina Abdukadirovna,

Osiyo xalqaro universiteti

Xorijiy til va ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada diniy terminlar, xususan, payg‘ambarlar ismlarining ingliz tiliga tarjima qilinishi masalasi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda payg‘ambarlar ismlarini tarjima qilishda qo‘llaniladigan asosiy strategiyalar, jumladan transliteratsiya, fonetik moslashtirish va semantik yaqinlashtirish usullari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, ushbu ismlarning lingvistik, madaniy va diniy xususiyatlari tahlil qilinib, tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolar va ularning yechimlari yoritiladi. Maqolada Qur‘oni karimdagi asl arabcha shakllarning muqaddas matn mazmuni va diniy ahamiyatini saqlab qolishdagi o‘rni alohida ta’kidlanadi. Shu bilan birga, ingliz tilidagi tarjimalarda ayrim payg‘ambarlar ismlarining Bibliyadagi shakllar bilan berilishi natijasida ma’no va talaffuzda tafovutlar yuzaga kelishi misollar asosida ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijasida payg‘ambarlar ismlarini asl arab-Qur‘oniy shaklda saqlash diniy va madaniy autentiklikni ta’minlaydigan eng maqbul tarjima usuli ekanligi haqidagi xulosa ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: Yahyo, Iso, Ibrohim alayhissalom, islomiy termin, tarjima, adekvatlik, ekvivalentlik.

ПРОБЛЕМА ПЕРЕДАЧИ ИМЕН ПРОРОКОВ В ИХ ОРИГИНАЛЬНОЙ ФОРМЕ В ПЕРЕВОДЕ: АНАЛИЗ СМЫСЛОВЫХ НЕСООТВЕТСТВИЙ В АНГЛИЙСКИХ ПЕРЕВОДАХ

Аннотация. В данной статье проводится научный анализ перевода религиозных терминов, в частности имён пророков, на английский язык. В исследовании рассматриваются основные стратегии, применяемые при переводе имён пророков, включая транслитерацию, фонетическую адаптацию и семантическое соответствие. Особое внимание уделяется лингвистическим, культурным и религиозным особенностям данных имён, а также проблемам, возникающим в процессе перевода, и возможным путям их решения. В статье подчёркивается важность сохранения оригинальных арабско-коранических форм имён для передачи сакрального смысла и религиозной значимости текста. Кроме того, на примерах показано, что использование библейских вариантов имён пророков в английских переводах может приводить к различиям в значении и произношении. **В результате исследования....**

Ключевые слова: Яхья, Иса, Ибрахим алайхиссалом, исламский термин, перевод, адекватность, эквивалентность.

THE ISSUE OF RENDERING PROPHETS' NAMES IN THEIR ORIGINAL FORM IN TRANSLATION: ANALYSIS OF SEMANTIC INCONSISTENCIES IN ENGLISH TRANSLATIONS

Abstract. This article provides a scientific analysis of the translation of religious terms, particularly the names of prophets, into English. The study examines the main strategies used in translating prophets' names, including transliteration, phonetic adaptation, and semantic equivalence. Special attention is given to the linguistic, cultural, and religious features of these names, as well as to the challenges that arise in the translation process and possible ways to address them. The article emphasizes the importance of preserving the original Arabic-Qur'anic forms of prophets' names in order to maintain the sacred meaning and religious significance of the text. In addition, examples are provided to demonstrate that the use of Biblical forms of prophets' names in English translations may lead to differences in meaning and pronunciation. The study concludes that retaining the original Arabic-Qur'anic forms of prophets' names is the most appropriate translation approach for preserving religious and cultural authenticity.

Key words: Yahya, Iysa, Ibrohim alayhissalom, islomiy termin, tarjima, adekvatlik, ekvivalentlik.

Kirish. Bugungi kunda diniy matnlarni tarjima qilish lingvistika va tarjimashunoslikning eng murakkab sohalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, islomiy matnlarda uchraydigan payg‘ambarlar ismlarini tarjima qilish masalasi alohida e’tibor talab qiladi. Chunki bu ismlar nafaqat shaxsni bildiradi, balki muayyan tarixiy, diniy va madaniy kontekstni ham o‘zida mujassam etadi. Ingliz tiliga tarjima jarayonida ko‘plab

payg'ambarlar ismlari o'zgartirilgan yoki boshqa diniy an'analarga moslashtirilgan holda beriladi, bu esa mazmun va voqealar rivojida ayrim nomuvofiqliklarni yuzaga keltiradi

Asosiy qism. Lingvistik tahlil etilganda, Qur'onda zikr etilgan payg'ambarlarning ismlari shunchaki terminlar emas, balki ular chuqur diniy, lingvistik va madaniy ahamiyatga ega va tilshunoslik va tarjima jihatdan o'ziga tilshunoslarni jalb etadi. Bunda Qur'on arab tilida nozil qilinganligi sababli, payg'ambarlarning ismlari o'ziga xos fonetik va semantik shakllarda uchraydi. Ba'zi zamonaviy tarjimonlar ingliz kitobxon-auditoriya uchun qulaylikni oshirish maqsadida bu ismlarni g'arb tushunadigan yoki Injil ekvivalentlarida masalan, "*Yahyo Cho'mdiruvchi*" (*John Baptist*) "*Yuhanno*" sifatida talqin qilishadi. Biroq, asl Qur'on shakllarini saqlab qolish muqaddas matnga sodiqlikni ta'minlaydi va uning ilohiy yaxlitligini saqlaydi. Ushbu tadqiqot tarjima falsafasi, tarjima sofligi va ilmiy pozitsiyalar (*Qur'on tili va G'arb tili*)ni o'rganishga va aynan Arab tilidan ingliz tilidagi tarjimada Qur'onning arab shakllarini ya'ni "Yahya, Isa, Maryam alayhissalam" kabi ismlarni o'z holida saqlab qolishni qo'llab quvvatlaydi.

Metod. Tahlil, chog'ishtirma tarjima, kuzatuv metodi, statistik tahlillar.

Chunki islomiy an'anada payg'ambarlar ismlari muqaddas hisoblanadi va ular *Qur'oni Karim*da qanday shaklda kelgan bo'lsa, o'sha tarzda qo'llanishi maqsadga muvofiq deb qaraladi. Masalan: *Ibrohim, Muso, Iso, Yusuf* kabi ismlar arab tilidagi asl shaklida bo'lishi muhim semantik va fonetik xususiyatlarga ega hisoblanadi. Bu ismlarni boshqa tillarga moslashtirish (masalan, *Ibrohim- Abraham, Iso - Jesus*) -ularning diniy identifikatsiyasini o'zgartirib yuborishi mumkin, ya'ni diniy tushuncha o'zgarishga uchrashi mumkin. Natijada, bu tarjimani o'qigan "o'quvchi" boshqa diniy kontekstga yo'naltiriladi.

Shundan kelib chiqib, ushbu tadqiqot sifatli matn va qiyosiy usullardan foydalanadi:

- i) Lingvistik tahlil, Payg'ambarlarning ismlarining transliteratsiyasini va tarjimasini o'rganish.
- ii) Matnni o'rganish: To'g'ri ismlarga oid klassik Qur'on tafsirini ko'rib chiqish.
- iii) Qiyosiy tahlil: arabcha Qur'on ismlarini ularning Injil yoki g'arb ekvivalentlari bilan taqqoslash.

Asosiy manbalarga Qur'oni Karim (Hiloliy-Xon), Aniq Qur'on (Xattob) va Ibn Kasir va Navaviyning tafsir asarlari kiradi.

Bu yerda zamonaviy inglizcha Qur'on tarjimalari payg'ambarlarning ismlarini tarjimada qanday ishlatishda farq qiladi: Misol uchun, "*Qur'oni Karim*" (*Hiloliy-Xon*) inglizcha tarjimada asl arabcha ismlarni (masalan, *Muso, Ibrohim, Yusuf*) kabi saqlab qoladi va zarur bo'lganda qisqacha izoh (kengroq tushuntirishda) taqdim etadi. Bunday tarjima yondashuvi klassik tafsir an'analari bilan uyg'unlikni saqlaydi va asl matnga sodiqlikni ta'minlaydi.

Muhokama. *The Clear Qur'an* (*Mustafo Xattob*)-bunda Mustafo Xattob, Misrning Al-Azhar universiteti doktoranti, tarjima jarayonida ma'no va o'qish qulayligiga e'tibor qaratadi, ba'zan tanish inglizcha ekvivalentlaridan foydalanadi (masalan, Isa -Jesus). Bunda tarjimon tarjima kontekstni saqlab qolish va o'quvchilarga asl shakllarga murojaat qilish imkonini berish uchun ingliz tili bilan birga arabcha matnni ham o'z ichiga oladi. Biroq Yahyo alayhissalom-John deb tarjima qilingani ko'pchilikda xususan menga Qur'oniyl shakl saqlab qolinmaganligi uchun noqulaylik tug'diradi va bunday "G'arbiy yondashuv" xato deb bilaman.

Qur'oni Karimda ishlatilgan transliteratsiya qilingan arabcha ismlar fonetik va ilohiy yaxlitlikni saqlaydi. Masalan, Muso-Musa bo'lib qoladi va Ibrohim Muso yoki Ibrohim bilan almashtirilmaydi. Bu Qur'on matni bilan moslikni ta'minlaydi va musulmon o'quvchilari o'rtasida chalkashliklarni kamaytiradi.

Aksincha, "*The Clear Quran*" ba'zi hollarda arab tilida so'zlashmaydigan auditoriya orasida tushunishni kuchaytirish uchun dinamik ekvivalentlikni tanlaydi. O'chiqlik uchun samarali bo'lsa-da, bu yondashuv Qur'onning arabcha shakllari bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni zaiflashtirishi mumkin. Klassik olimlar asl ismlarning saqlanib qolishini ta'kidlaydilar:

1. *Ibn Taymiya* diniy atamalar, jumladan, maxsus ismlar, ularning ilohiy ma'nosini buzadigan tarzda tarjima qilinmasligi kerakligini ta'kidlaydi.

2. *Ibn Kasir* o'zining tafsirida Qur'on zikr etilgan diniy atamalarni arabcha tarjima shakllarida taqdim etadi va faqat sharhlarda muqobil tarixiy ismlarni qo'shadi.

3. *An-Navaviy* esa huquqiy va ilohiy kontekstlarda aniqlikni ta'minlash uchun asl terminologiyani saqlab qolish muhimligini ta'kidlaydi.

"Sahih International" kabi zamonaviy tarjimalar ham asl arabcha ismlarni saqlab qoladi, bu esa saqlash ham amaliy, ham keng tarqalganini isbotlaydi.

Asl Qur'on ismlarini saqlab qolish sadoqat va tushunishni muvozanatlashtiradi. Xattob kabi tarjimonlar G'arb auditoriyasi uchun o'qish qulayligiga ustuvor ahamiyat berishsa-da, an'anaviy transliteratsiya (masalan, Muso, Ibrohim, Yusuf) tarixiy, madaniy va ilohiy xoslikni o'zida mujassam etadi.

Biroq gibrid yondashuv -matnda arabcha shaklni saqlab qolish va izohlar yoki qavslar ichida tushuntirish ekvivalentlarini berish - akademik va diniy jihatdan eng ishonchli usul hisoblanadi.

Ingliz tiliga o'g'irilgan ko'plab tarjimalarda Qur'onida zikri kelgan ayg'ambarlar ismlari Bibliyadagi variantlarga moslashtiriladi. Biroq bu tarjimashunoslikda quyidagi muammolarni keltirib chiqaradi: **Mazmuniy siljish (semantic shift):** Masalan, *Iso* ismining *Jesus* shaklida berilishi xristianlikdagi teologik tushunchalarni eslatadi, holbuki islomda *Iso* (Iysa-arabchada) payg'ambar haqidagi qarashlar farqlidir. Xuddi shunday Yahya alayhissalom ismlari ham- John the Baptist tarzida tarjima qilinishi-noto'g'ri talqin deb bilinadi.

Kontekstual chalkashlik: O'quvchi Qur'on voqealarini Bibliya voqealari bilan aralashtirib yuborishi mumkin.

Madaniy identifikatsiyaning yo'qolishi:

Asl ismlar diniy va tarixiy muhitni aks ettiradi. Ularni o'zgartirish esa matnning autentikligini kamaytiradi.

Tarjimada asl shaklni saqlash zarurati: Zamonaviy tarjimashunoslikda diniy terminlarni, xususan, ismlarini transliteratsiya qilish (asl shaklga yaqin holda berish) keng qo'llanilmoqda. Bu yondashuv esa quyidagi afzalliklarga ega:

- a) *Autentiklik (haqiqiylik)ni saqlash*
- b) *Diniy aniqlikni ta'minlash*
- c) *Madaniy kontekstni yetkazish*

Masalan:

- 1.*Musa (Moses emas)*-Muso alayhissalom
- 2.*Isa (Jesus emas)*-Iso alayhissalom
- 3.*Ibrahim (Abraham emas)*-Ibrohim alayhissalom

Bunday yondashuv ayniqsa Qur'on tarjimalarida muhim hisoblanadi. Ba'zi inglizcha Qur'on tarjimalarida ikki xil yondashuv kuzatiladi:

1. Moslashtirish yondashuvi:

Ismlar ingliz tilidagi an'anaviy shaklda beriladi.

2. Transliteratsiya yondashuvi:

Ismlar arab tiliga yaqin shaklda saqlanadi.

Ikkinchi yondashuv ilmiy va diniy jihatdan ancha to'g'ri deb baholanadi, chunki u matnning asl mohiyatini buzmaydi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, diniy matnlar tarjimasida ekvivalentlik masalasi oddiy lingvistik moslik bilan cheklanmaydi. Bu yerda **madaniy ekvivalentlik**, **diniy neytrallik** va **konseptual aniqlik** muhim rol o'ynaydi.[9] Payg'ambarlar ismlarini Bibliyadagi shakllarga moslashtirish tarjimon uchun o'quvchiga "tanishlik" yaratish vositasi bo'lishi mumkin. Biroq bu yondashuv ilmiy va diniy aniqlik nuqtai nazaridan muammoli hisoblanadi. Chunki har bir din o'z terminologik tizimiga ega va ularni aralashtirish noto'g'ri interpretatsiyalarga olib keladi. Shu sababli, zamonaviy tarjimashunoslikda **transliteratsiya strategiyasi** ustun deb qaralmoqda. Bu yondashuv orqali:

- 1) matnning autentikligi saqlanadi,
- 2) o'quvchiga yangi terminlar o'rgatiladi,
- 3) diniy tushunchalar chalkashib ketmaydi.

Zamonaviy tarjimashunoslikda transliteratsiya strategiyasi muhim va ustun yondashuvlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, diniy, madaniy hamda tarixiy jihatdan o'ziga xos bo'lgan matnlarni tarjima qilishda ushbu usulning ahamiyati yanada ortadi. Transliteratsiya orqali asl matndagi terminlar va tushunchalar shaklan saqlab qolinadi, bu esa tarjimaning autentikligini ta'minlashga xizmat qiladi. Natijada, tarjima nafaqat mazmunan, balki shaklan ham manba tilga yaqinlashadi.

Bundan tashqari, transliteratsiya o'quvchining bilim doirasini kengaytirishda ham muhim rol o'ynaydi. Ya'ni, o'quvchi yangi terminlar bilan bevosita tanishadi va ularni asl ko'rinishida o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu jarayon, ayniqsa, diniy yoki ilmiy terminologiyani o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ayrim tushunchalarning tarjima qilinishi ularning asl ma'nosini toraytirishi yoki noto'g'ri talqin qilinishiga olib kelishi mumkin. Transliteratsiya esa bunday chalkashliklarning oldini olib, tushunchalarning semantik aniqligini saqlashga yordam beradi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, transliteratsiya har doim ham o'quvchi uchun yetarlicha tushunarli bo'lavermaydi. Ayniqsa, manba tilni bilmaydigan o'quvchilar uchun bu usul ma'lum darajada qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Shu sababli, transliteratsiya bilan bir qatorda izohlar (footnote, endnote yoki glossary shaklida) berish tavsiya etiladi. Bunday izohlar orqali terminlarning ma'nosi, ularning kontekstual qo'llanilishi va zarur hollarda tarixiy yoki madaniy izohlar keltiriladi. Bu esa o'quvchining matnni chuqurroq

va to'g'ri anglashiga imkon yaratadi. Biroq transliteratsiya bilan birga izoh (footnote yoki glossary) berish ham tavsiya etiladi. Bu o'quvchining tushunishini osonlashtiradi.

Mazkur holat tarjimada "formal ekvivalentlik" va "dinamik ekvivalentlik" o'rtasidagi muvozanat muammosini yaqqol ko'rsatadi. "John" shaklidan foydalanish o'quvchiga tanishlik beradi, biroq bu tanishlik noto'g'ri diniy assotsiatsiyalarni keltirib chiqaradi.[13] Xulosa qilib aytganda, transliteratsiya strategiyasi tarjimada autentiklikni saqlash, yangi bilimlarni o'zlashtirish va semantik aniqlikni ta'minlashda muhim vosita hisoblanadi. Biroq uning samaradorligi izohlar bilan uyg'un holda qo'llangandagina to'liq namoyon bo'ladi.

Tarjimashunoslik va tarjimon nuqtai nazaridan, ushbu ism **transliteratsiya** yo'li bilan tarjima qilinishi ("**Yahya**") ancha maqbul hisoblanadi, sababi esa quyida ko'rsatilib o'tilgan:

1. u diniy neytrallikni saqlaydi,
2. Qur'on kontekstini buzmaydi,
3. o'quvchini boshqa diniy matnlarga yo'naltirmaydi.

Shu bilan birga, ilmiy tarjimalarda quyidagi kombinatsiya samarali deb qaraladi:

"Yahya (John the Baptist)" – birinchi keltirishda izoh berish orqali ikki tizim o'rtasida ko'prik yaratiladi.

Xulosa. Shak-shubhasiz Qur'ondagi payg'ambarlarning ismlari ichki ilohiy va madaniy ahamiyatga ega. Bu ismlarni g'arbcha shakllarga tarjima qilish ularning kimligini yashirishi mumkin. Olimlarning bu borasida fikrlari quyidagicha: klassik tafsir va an'anaviy tarjimalar Qur'onning arabcha shakllarini tarjimada saqlab qolish kerakligini, tarjimani to'g'ri talqinini yetkazish uchun esa ixtiyoriy tushuntirish yozuvlari bilan birga qo'llash kerakligini ko'rsatadi. Payg'ambarlar ismlarini tarjima qilish masalasi oddiy lingvistik jarayon emas, balki diniy, madaniy va ideologik jihatlarni ham o'z ichiga oladi. "Yahya" ismini "John" deb tarjima qilish g'arb auditoriyasi jihatdan asosli bo'lishi mumkin, ammo mazmuniy va diniy asliyatni saqlab mazmunini to'g'ri talqin qilish nuqtai nazaridan muammo tug'diradi. Demak, ushbu holat tarjimada asl shaklni saqlash zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi. Ingliz tilidagi tarjimalarda ismlarni o'zgartirish mazmuniy nomuvofiqliklarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham, xulosa o'rinda tarjima jarayonidagi payg'ambarlar ismlarini asl shaklda berish- eng maqbul va to'g'ri yondashuv hisoblanadi. Bu nafaqat matnning aniqligini, balki uning diniy va madaniy qadriyatlarini ham saqlab qoladi.

ADABIYOTLAR:

1. Khattab, Mustafa. *The Clear Quran: A Thematic English Translation*. Al-Furqaan Foundation, 2016.
2. Khan, Muhammad Muhsin, and Muhammad Taqi-ud-Din al-Hilali. *The Noble Qur'an: English Translation of the Meanings with Commentary*. King Fahd Complex for the Printing of the Holy Qur'an, 1996.
3. Ibn Taymiyyah. *Majmu' al-Fatawa*. Dar al-Fikr, 1984. Vol. 3.
4. Ibn Kathir. *Tafsir al-Qur'an al-Azim*. Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2000. Vol. 1.5 Al-Nawawi. *Al-Majmu' Sharh al-Muhadhdhab*. Dar al-Fikr, 1990. Vol. 2.
5. "Noble Quran (Hilali-Khan)." Wikipedia, Wikimedia Foundation, 20 Feb. 2026, [https://en.wikipedia.org/wiki/Noble_Quran_\(Hilali-Khan\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Noble_Quran_(Hilali-Khan))
6. "Mustafa Khattab." Wikipedia, Wikimedia Foundation, 15 Feb. 2026, https://en.wikipedia.org/wiki/Mustafa_Khattab
7. *The Clear Quran*. "About the Translation." *TheClearQuran.com*, Accessed 28 Feb. 2026, <https://theclearquran.com>
8. Abdullayeva N.A. *Inglizcha va o'zbekcha diniy matnlar tadqiqida islomiy terminlar va iboralarning korpus tahlili*, BuxDU axborot xati, 9-son, September, 2025
9. Abdullayeva Nigina Abdukadirovna. "The issue of translating prophets' names: preserving original qur'anic forms". *Journal of Applied Science and Social Science*, vol. 16, no. 03, Mar. 2026, pp. 994-5, <https://www.internationaljournal.co.in/index.php/jasass/article/view/3844>.
10. Abdukadirovna, Abdullayeva Nigina. "Understanding "Concept," "Notion," and "Term" in Islamic Studies: A Methodological Clarification". *American Journal of Open University Education*, vol. 3, no. 2, Feb. 2026, pp. 122-4, <https://scientificbulletin.com/index.php/AJOUP/article/view/1699>.
11. Abdukadirovna, Abdullayeva Nigina. "The Importance of Forming an Islamic Terminology Dictionary". *American Journal of Alternative Education*, vol. 3, no. 1, Jan. 2026, pp. 95-96, <https://scientificbulletin.com/index.php/AJAE/article/view/1595>

12. Abdukadirovna, Abdullayeva Nigina. "The importance of including islamic terms and phrases in english dictionaries". *Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations*, vol. 4, no. 11, Dec. 2025, pp. 459-61, <https://doi.org/10.55640/>. www.wikipedia.com www.googletranslator.com
13. Abdukadirovna, Abdullayeva Nigina. "The prophets' names in english and uzbek translations: a comparative linguistic study". *Journal of Adaptive Learning Technologies*, vol. 2, no. 9, Sept. 2025, pp. 39-42, <https://scientificbulletin.com/index.php/JALT/article/view/1242>.
14. Abdullayeva Nigina Abdukadirovna. "The Importance of Borrowed Arabic Islamic Terms in English Dictionaries". *American Journal of Open University Education*, vol. 2, no. 10, Oct. 2025, pp. 48-50, <https://scientificbulletin.com/index.php/AJOUP/article/view/1340>.
15. Abdullayeva Nigina Abdukadirovna. "Effective strategies for teaching speaking skills in the language classroom". *Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations*, vol. 4, no. 10, Nov. 2025, pp. 1798-9, <https://doi.org/10.55640/>.

UO'K 82.091

EKOKRITISIZM VA ZAMONAVIY ADABIYOTSHUNOSLIKDA EKOLOGIK ONG IFODASI

Ashurova Nigina Aziz qizi,

Buxoro davlat universiteti

Ingliz adabiyotshunosligi va tarjimashunoslik kafedrası o'qituvchisi

n.a.ashurova@buxdu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada ekokritisizmning shakllanish tarixi, nazariy asoslari va zamonaviy adabiyotshunoslikdagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida inson va tabiat munosabatlarining badiiy talqini, ekologik muammolarning adabiyotdagi ifodasi, antroposentrizm va biotsentrizm masalalari hamda ekologik ongni shakllantirishdagi adabiyotning ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, maqolada ekofeminizm, climate fiction, antroposent nazariyasi, ekologik ramzlar va o'zbek adabiyotidagi ekologik qarashlar ham o'rganiladi.

Kalit so'zlar: ekokritisizm, ekologik ong, antroposentrizm, ekofeminizm, climate fiction, antroposent, ekologik estetika, tabiat obrazi.

ЭКОКРИТИЦИЗМ И ВЫРАЖЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируются история формирования экокритицизма, его теоретические основы и место в современном литературоведении. В ходе исследования освещаются художественная интерпретация взаимоотношений человека и природы, отражение экологических проблем в литературе, вопросы антропоцентризма и биоцентризма, а также значение литературы в формировании экологического сознания. Кроме того, в статье рассматриваются экофеминизм, climate fiction, теория антропоцена, экологические символы и экологические взгляды в узбекской литературе.

Ключевые слова: экокритицизм, экологическое сознание, антропоцентризм, экофеминизм, climate fiction, антропоцен, экологическая эстетика, образ природы.

ECOCRITICISM AND THE EXPRESSION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS IN MODERN LITERARY STUDIES

Abstract. This article provides a scientific and theoretical analysis of the history of ecocriticism, its theoretical foundations, and its role in modern literary studies. The research explores the artistic interpretation of the relationship between humans and nature, the representation of ecological problems in literature, the issues of anthropocentrism and biocentrism, and the significance of literature in shaping ecological consciousness. In addition, the article examines ecofeminism, climate fiction, Anthropocene theory, ecological symbols, and ecological perspectives in Uzbek literature.

Keywords: ecocriticism, ecological consciousness, anthropocentrism, ecofeminism, climate fiction, Anthropocene, ecological aesthetics, image of nature.

Kirish. XX asr oxiri va XXI asr boshlarida global ekologik inqirozning kuchayishi, jumladan, global isish, ekologik inqiroz, suv tanqisligi, o'rmonlarning qisqarishi va atmosfera ifloslanishi inson va tabiat o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga olib keldi hamda insoniyatning tabiatga bo'lgan munosabatini qayta ko'rib chiqishga sabab bo'ldi. Bunday sharoitda ekologik tafakkur nafaqat tabiiy fanlarda, balki gumanitar sohalarida ham muhim ilmiy yo'nalishga aylandi. Natijada adabiyotshunoslikda ekokritisizm deb ataluvchi yangi metodologik paradigma shakllandi. Ekokritisizm adabiy matnlarni tabiat, ekologiya va inson-muhit munosabatlari nuqtayi nazaridan tahlil qiluvchi ilmiy yo'nalish hisoblanib, bu yo'nalish insonni markazga qo'yuvchi antroposentrik qarashlardan voz kechib, tabiatni ham teng subyekt sifatida o'rganishni maqsad qiladi. Ekokritisizm tabiatni oddiy dekorativ unsur emas, balki faol va mustaqil tizim sifatida ko'rib chiqadi. U tabiatning badiiy matndagi ifodasi, insonning ekologik mas'uliyati hamda ekologik ongning estetik talqinini tadqiq etadi. Shunday qilib, adabiyot ekologik ongni shakllantirish vositasiga aylanadi.

Bugungi kunda ekologik muammolar global xarakter kasb etgani sababli ekologik ongni shakllantirish masalasi dolzarb ahamiyatga ega. Adabiyot esa inson tafakkuriga ta'sir qiluvchi eng muhim estetik vositalardan biridir. Shu bois ekologik g'oyalarni badiiy asarlar orqali tahlil qilish zamonaviy adabiyotshunoslikning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Ayniqsa, Orol dengizi ekologik fojeasi kabi muammolar Markaziy Osiyo hududida ekologik tafakkurni rivojlantirish zaruratini kuchaytirmoqda. Shu nuqtayi nazardan ekokritisizm nafaqat nazariy, balki ijtimoiy-amaliy ahamiyatga ham ega.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi. Tadqiqot mavzusini yoritishda ekosentrik tafakkurning nazariy asoslari hisoblanmish jahon adabiyotshunosligi vakillari Uilyam Ruekert, Cherill Glotfelti, Harold Fromm va Lourens Buell asarlari hamda qiyosiy-tipologik, ekologik-hermenevtik, tarixiy-qiyosiy va psixoanalitik tahlil usullaridan foydalanildi. Shuningdek, adabiy matnlarni ekologik nuqtayi nazardan interpretatsiya qilish usullari qo'llanildi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Ekokritisizm atamasi ilk bor 1978-yilda Uilyam Rukert tomonidan qo'llangan bo'lsa-da, uning ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishi 1990-yillarga to'g'ri keladi. Xususan, Cherill Glotfelti va Harold Fromm tomonidan nashr etilgan "The Ecocriticism Reader" asari ushbu sohaning metodologik asoslarini mustahkamladi. Cherill Glotfelti Ekokritisizmni "adabiyot va jismoniy muhit o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadigan fan" sifatida ta'riflaydi [12, XVIII]. Bu ta'rif ekologik va madaniy tizimlarning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi. Lourens Buell esa ekologik adabiyotning to'rt asosiy belgilarini ajratadi: 1) tabiat markaziy element sifatida tasvirlanadi; 2) inson faoliyati ekologik tizimga ta'sir qiladi; 3) axloqiy ekologik mas'uliyat mavjud; 3) matn real ekologik muammolarni aks ettiradi [5, 7-8].

Adabiyot tarixida tabiat obrazi turli davrlarda turlicha talqin qilingan. Mumtoz adabiyotda tabiat ko'pincha fon yoki metafora sifatida ishlatilgan bo'lsa, zamonaviy adabiyotda u mustaqil subyekt sifatida gavdalanadi. Masalan, romantizm davrida tabiat inson ruhiy holatining aks ettiruvchi vositasi bo'lgan. Biroq Ekokritisizmga tabiat faqat ramz emas, balki o'z huquqiga ega tizim sifatida qaraladi. Lourens Buell va Greg Garrard tadqiqotlariga ko'ra, ekokritisizm bir necha rivojlanish bosqichlarini bosib o'tgan. Dastlabki bosqichda pastoral adabiyot, ya'ni qishloq manzarasini ifodalovchi, "wilderness" – dasht yoki qarovsiz yerlar va tabiat estetikasiga e'tibor qaratilgan bo'lib, Greg Garrard o'zining "Ecocriticism" asarida ushbu bosqichni chuqur o'rganadi: "*Pastoral is the myth of the return to a less complicated, more harmonious way of life.*" [10, 33] Ushbu fikr pastoral adabiyotning tabiatni ideal makon sifatida tasvirlashini anglatadi. "Wilderness" tushunchasi inson aralashuviz mavjud bo'lgan sof tabiat sifatida izohlanadi. Ammo Greg Garrardning "*Wilderness is a cultural construction that reflects human attitudes toward nature*" degan fikri "yovvoyi tabiat" tushunchasi tabiiy holatda mavjud obyekt emas, balki inson tafakkuri va madaniyati tomonidan shakllantirilgan konsept ekanligini anglatadi [10, 59]. Garrardning fikricha, inson tabiatni qanday qabul qilsa, "wilderness" tushunchasi ham shunga qarab shakllanadi. Ya'ni "yovvoyi tabiat" haqidagi tasavvurlar tarixiy, madaniy va mafkuraviy qarashlarga bog'liq. Masalan, qadimgi davrlarda odamlar o'rmon va cho'llarni xavfli, vahimali makon deb tasavvur qilganlar. "Wilderness" inson uchun noma'lum va qo'rqinchli hudud bo'lgan. Keyinchalik romantizm davriga kelib, ayniqsa William Wordsworth va Henry David Thoreau kabi ijodkorlar tabiatni ruhiy poklanish, erkinlik va ilohiy go'zallik manbai sifatida tasvirlay boshladilar. Natijada "wilderness" haqidagi qarash ham o'zgardi: u xavf emas, balki estetik va ma'naviy qadriyatga aylandi. Garrard aynan shu o'zgarishni nazarda tutadi. Uningcha, inson tabiatga qanday munosabatda bo'lsa, wilderness obrazi ham shunga mos ravishda talqin qilinadi. Demak, "wilderness" obyektiv emas, balki inson tafakkuri yaratgan madaniy modeldir. Mazkur fikr ekologik ong masalasida ham muhimdir. Agar "wilderness" inson qarashlari mahsuli bo'lsa, unda tabiatga munosabatni o'zgartirish orqali ekologik tafakkurni ham rivojlantirish mumkin bo'ladi. Shuning uchun zamonaviy adabiyotda tabiat faqat fon emas, balki mustaqil qadriyat va ekologik subyekt sifatida tasvirlanmoqda. Keyingi davrda ekologik adolat, urban ekologiya hamda ekofeminizm masalalari tadqiq etildi. Bu davrda inson va tabiat o'rtasidagi siyosiy hamda ijtimoiy munosabatlar tadqiq qilindi. Lourens Buell aytganidek: "*Second-wave ecocriticism has tended to emphasize environmental justice concerns and the sociocentric dimensions of environmental degradation*" [6, 112]. Zamonaviy ekokritisizm esa antroposent nazariyasi, "climate fiction" va global ekologik inqiroz muammolariga yo'naltirilgan. Serenella Iovino va Serpil Oppermann tomonidan ilgari surilgan antroposent nazariyasiga ko'ra, inson endi oddiy biologik mavjudot emas, balki Yer sayyorasining geologik tuzilishi va ekologik tizimlariga ta'sir ko'rsatuvchi global kuchga aylangan: "*The Anthropocene is the age in which humans have become a geological force*" [20, 1]. Oldingi davrlarda vulqonlar, muzliklar, zilzilalar, okean oqimlari yer tarixini shakllantirgan asosiy tabiiy omillar bo'lgan. Antroposent davrida esa inson faoliyati ham shunday miqyosdagi kuch sifatida qaralmoqda. Masalan, sanoatlashtirish, karbon chiqindilari, o'rmonlarning kesilishi, okeanlar ifloslanishi va yadro texnologiyalari yer ekotizimiga global ta'sir ko'rsatmoqda. Mazkur nazariya antroposentrizmni ham qayta ko'rib chiqadi. Chunki inson tabiatdan

tashqaridagi hukmdor emas, balki ekologik tizimning ichidagi xavfli kuch sifatida talqin qilinadi. Shu sababli zamonaviy ekokritisizm inson markaziy subyekt emas, balki ekologik jarayonlarning bir qismi sifatida ko'riladi. Iovino va Oppermannning "material ecocriticism" nazariyasi yana shuni ta'kidlaydiki, tabiat passiv obyekt emas. Moddiy dunyo, ya'ni suv, tuproq, havo, hayvonot va texnologiya ham "ma'no ishlab chiqaruvchi" faol kuch hisoblanadi. Ya'ni ekologik falokatlar insoniyatga "javob qaytaruvchi" moddiy reallik sifatida talqin qilinadi. Bu nazariyalar zamonaviy adabiyotda climate fiction, posthumanism, ekologik distopiya, postapokaliptik romanlar rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Amitav Goshning: "*Climate change is a crisis of culture, and thus of the imagination*", degan fikri zamonaviy ekokritisizm va climate fiction nazariyasining muhim g'oyalaridan biridir [11, 9]. Ushbu qarashga ko'ra, iqlim o'zgarishi faqat ekologik yoki ilmiy muammo emas, balki insoniyat tafakkuri, madaniyati va tasavvurining inqirozidir. Goshning fikricha, zamonaviy adabiyot uzoq vaqt davomida individual inson hayoti, shaxsiy psixologiya va ijtimoiy munosabatlarga ko'proq e'tibor qaratib, global ekologik xavf va tabiat muammolarini yetarli darajada tasvirlay olmadi. Ayniqsa realist roman janri kundalik hayot va kichik ijtimoiy voqealarni markazga qo'ygani sababli, iqlim falokatlari kabi ulkan ekologik hodisalarni badiiy ifodalashda cheklangan bo'lib qoldi. Shu sababli Gosh "tasavvur inqirozi" haqida gapiradi. Insoniyat ekologik xavfni ilmiy jihatdan tushunishi mumkin, biroq uni badiiy, madaniy va hissiy darajada tasavvur qilishda qiynalmoqda. Climate fiction (cli-fi) aynan shu bo'shliqni to'ldirishga harakat qiladi. Bu yo'nalishdagi asarlarda global isish, ekologik falokat, tabiiy ofatlar, postapokaliptik dunyo, inson va tabiat ziddiyati asosiy mavzuga aylanadi. Masalan, "The Road" yoki "Flight Behavior" kabi asarlar ekologik inqirozning inson ruhiyati va jamiyatga ta'sirini ko'rsatadi. Demak, Gosh nazariyasida adabiyot ekologik ongni shakllantiruvchi muhim vosita sifatida talqin qilinadi.

Ekokritisizmining asosiy nazariy qarama-qarshiligi, yuqorida aytilganidek, antroposentrizmga borib taqaladi. Antroposentrizm insonni barcha mavjudotlar markaziga qo'yadi va tabiatni resurs sifatida ko'radi. Ekokritisizm esa bu qarashni tanqid qilib, ekologik tenglik g'oyasini ilgari suradi. Bu yondashuvga ko'ra, inson tabiatdan ustun emas, balki uning bir qismidir. Glen Lov va Greg Garrard kabi olimlar ekologik tanqidni madaniy tanqid bilan birlashtirib, insoniyatning tabiatga yetkazgan zararini adabiyot orqali ochib beradilar. Ekokritisizm badiiy matndagi ekologik ramzlarni ham tahlil qiladi. Masalan: daraxt – hayot va davomiylik, suv – poklanish va hayot manbai, cho'l – ma'naviy tanazzul, o'rmon – tabiiy uyg'unlik timsoli. Bunday ramzlar orqali yozuvchilar ekologik va falsafiy g'oyalarni ifodalaydilar.

Sharq adabiyotida tabiatga hurmat va uni ilohiy ne'mat sifatida qabul qilish an'analari qadimdan mavjud. Alisher Navoiy asarlarida tabiat go'zalligi, inson va tabiat uyg'unligi chuqur ifoda etilgan. Masalan, Navoiy g'azallarida bog', gul, bulbul obrazlari orqali tabiat nafaqat estetik, balki falsafiy mazmunga ham ega bo'ladi. Bu jihat zamonaviy Ekokritisizm bilan uyg'unlashadi, chunki har ikkisi tabiatni tirik tizim sifatida ko'radi. Bobur ham o'zining "Boburnoma" asarida tabiat tasvirlarini g'oyat aniqlik va nafis jumlar bilan ifodalagani barchaga ayon. Muhammad Yusuf she'riyatida esa tabiat ona yurt va ruhiy poklik ramzi sifatida talqin qilinadi.

Ekofeminizm ekologik tanqidning zamonaviy yo'nalishlaridan biri bo'lib, ayollar va tabiatning bir xil ekspluatatsiya tizimi ostida qolishini ta'kidlaydi. Vandana Shiva va Greta Gaard patriarxal jamiyatning tabiat va ayolga nisbatan hukmronlik siyosatini tanqid qiladilar. Ularning fikricha, ekologik muammolarni hal qilish uchun gender tengligi ham muhim omildir: "*There is an important connection between the domination of women and the domination of nature*" [23, 13].

XX-XXI asr adabiyotida ekologik muammolar – iqlim o'zgarishi, urbanizatsiya, sanoatlashuv va ekologik inqiroz asosiy mavzulardan biriga aylandi. Buning natijasida so'nggi yillarda "climate fiction" (cli-fi) deb ataluvchi adabiy yo'nalish shakllandi. Ta'kidlab o'tilganidek, ushbu yo'nalishda iqlim o'zgarishi va ekologik falokatlar badiiy tasvirlanadi. Masalan, Margaret Etvud romanlarida ekologik apokalipsis tasvirlari keng uchraydi. Shuningdek, Richard Paversning "The Overstory" asarida daraxtlar va inson hayoti o'rtasidagi chuqur bog'liqlik ko'rsatiladi. Jessi Styuart ham o'zining bir qancha asarlari, jumladan, "The Storm" hikoyasida tabiat hodisalarini, xususan, dahshatli bo'ron obrazini shunchaki iqlimiy o'zgarish sifatida emas, balki insonning ichki kibrini sindiruvchi va uni o'z asliga qaytaruvchi qudratli kuch sifatida tasvirlaydi. Styuart uslubida tabiat "gapiradi", "harakat qiladi" va inson bilan muloqotga kirishadi. Bu esa kitobxondan voqealarni faqat inson prizmasi orqali emas, balki butun ekotizim yaxlitligi doirasida idrok etishni talab qiladi.

Bunday asarlar insonni tabiat oldidagi mas'uliyatini anglashga undaydi [8, 15].

Shuningdek, zamonaviy ekologik falsafa va ekokritisizmga keng qo'llanilayotgan Antroposent nazariyasi ham mavjud bo'lib, u inson faoliyati Yer ekologiyasiga asosiy ta'sir ko'rsatayotgan davrni

anglatuvchi tushunchadir. Antroposent nazariyasi insoniyatning ekologik mas'uliyatini kuchaytiradi hamda tabiatga utilitar munosabatni qayta ko'rib chiqishga undaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ekokritisizm zamonaviy adabiyotshunoslikda inson va tabiat munosabatlarini yangi metodologik asosda talqin qiluvchi muhim nazariy yo'nalish sifatida shakllandi. Ushbu yondashuv adabiy matnni faqat estetik hodisa sifatida emas, balki ekologik tafakkur va madaniy ongni shakllantiruvchi vosita sifatida ham o'rganishga imkon beradi. Ekokritisizm tabiatni passiv fon emas, balki faol ekologik subyekt sifatida talqin etishi bilan an'anaviy antroposentrik qarashlardan farqlanadi. Tadqiqot davomida ekokritisizmning rivojlanish bosqichlari, jumladan, pastoral adabiyot va wilderness konsepsiyasidan boshlab, ekologik adolat, ekofeminizm, climate fiction hamda antroposent nazariyasigacha bo'lgan evolyutsiyasi tahlil qilindi. Ushbu nazariyalar zamonaviy badiiy tafakkurda ekologik muammolarning tobora markaziy o'ringa chiqayotganini ko'rsatadi. Shuningdek, tadqiqot natijalari adabiyot ekologik ongni shakllantirishda muhim estetik va ma'naviy vosita ekanligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, climate fiction, ekologik distopiya va postapokaliptik asarlar insoniyatni global ekologik xavflar haqida ogohlantirish vazifasini bajarmoqda. Bu esa adabiyotning faqat badiiy emas, balki ijtimoiy-ekologik funksiyasini ham kuchaytiradi. Sharq adabiyoti, xususan, Alisher Navoiy, Bobur va zamonaviy o'zbek adabiyotida ham tabiatga hurmat, ekologik uyg'unlik va biosentrik qarashlarning mavjudligi ekokritik tahlil uchun muhim ilmiy asos bo'la oladi. Shu jihatdan o'zbek adabiyotini ekokritik metodologiya asosida chuqurroq tadqiq etish kelgusidagi istiqbolli ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Demak, ekokritisizm ekologik inqiroz kuchayib borayotgan XXI asrda nafaqat adabiyotshunoslikning yangi yo'nalishi, balki insoniyatning tabiatga bo'lgan munosabatini qayta shakllantirishga xizmat qiluvchi muhim madaniy va falsafiy konsepsiya sifatida dolzarbligini saqlab qolmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. Atwood, Margaret. *The Handmaid's Tale*. McClelland & Stewart, 1985.
2. Barry, Peter. *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory*. Manchester University Press, 2017.
3. Bennett, Jane. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Duke University Press, 2010.
4. Bobur, Zahiriddin Muhammad. *Boburnoma*. Toshkent: Sharq nashriyoti, 2002.
5. Buell, Lawrence. *The Environmental Imagination*. Harvard University Press, 1995.
6. Buell, Lawrence. *The Future of Environmental Criticism*. Blackwell Publishing, 2005.
7. Coupe, Laurence. *The Green Studies Reader*. Routledge, 2000.
8. Ganieva Orzigul Khayridinovna, & Baxromova Gulasal Anvar qizi. (2025). Jessi styuartning "the storm" hikoyasida ekosentrik tafakkurning shakllanishi va badiiy ifodasi. *France - scientific review of the problems and prospects of modern science and education*, 1(10), 14-18. <https://e-conferences.org/index.php/france/article/view/709>
9. Gaard, Greta. *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*. Temple University Press, 1993.
10. Garrard, Greg. *Ecocriticism*. Routledge, 2004.
11. Ghosh, Amitav. *The Great Derangement*. University of Chicago Press, 2016.
12. Glotfelty, Cheryll & Fromm, Harold. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. University of Georgia Press, 1996.
13. Huggan, Graham & Tiffin, Helen. *Postcolonial Ecocriticism*. Routledge, 2010.
14. Kingsolver, Barbara. *Flight Behavior*. HarperCollins, 2012.
15. Love, Glen A. "Revaluing Nature: Toward an Ecological Criticism." *Western American Literature*, 1990.
16. McCarthy C. *The Road*. New York: Alfred A. Knopf, 2006.
17. Meeker, Joseph W. "The Comic Mode of Nature Writing." *Western Humanities Review*, 1972.
18. Muhammad Yusuf. Saylanma. Toshkent: Sharq, 2007.
19. Navoiy, Alisher. *Xamsa*. Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 1988.
20. Oppermann, Serpil. Iovino, Serenella. *Material Ecocriticism*. Indiana University Press, 2014.
21. Powers, Richard. *The Overstory*. W. W. Norton & Company, 2018.
22. Rueckert, William. "Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism." 1978.
23. Shiva, Vandana. Mies, Maria. *Ecofeminism*. Zed Books, 1993.
24. Shiva, Vandana. *Staying Alive: Women, Ecology and Development*. Zed Books, 1988.

THE PSYCHOANALYTIC ANALYSIS OF THE SHORT STORY “THE ABSENCE OF EMILY” BY JACK RITCHIE

Kasimova Ra'no Rakhmatulloevna,

*DSc in Philology (DSc), Associate Professor; Bukhara State University,
English Literature and Translation Studies Department*

r.r.kasimova@buxdu.uz

Aslonova Rushana Akobirovna,

*1st year Master student of Bukhara State University of
English Literature and Translation Studies Department*

Abstract. This article studies Jack Ritchie's short story “The Absence of Emily” through a psychoanalytic approach. The main aim is to show how fear, guilt, repression, and hidden desire work inside the story. Special attention is given to Albert, because the story is told through his voice and because his words often do not fully match his actions. The article also studies the role of absence, silence, and domestic space. The research uses close reading, textual analysis, and psychoanalytic criticism based mainly on Z.Freud's ideas about repression, the unconscious, and the uncanny. Some ideas about unreliable narration are also used, because Albert speaks calmly, but his calm speech creates even more doubt. The analysis shows that the story is not only a crime story with a surprise ending. It is also a psychological story about a divided mind, hidden tension, and the return of what is pushed down. The expected result of the article is a clearer understanding of how J.Ritchie creates suspense not only through plot, but also through the inner state of the narrator. Such a reading helps to see the story as both a mystery text and a study of the troubled human mind.

Keywords: psychoanalytic criticism, repression, guilt, the uncanny, unreliable narrator, suspense, short story.

ПСИХОАНАЛИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАССКАЗА ДЖЕКА РИЧИ «ОТСУТСТВИЕ ЭМИЛИ»

Аннотация. В данной статье рассматривается рассказ Джека Ричи «Отсутствие Эмили» с точки зрения психоаналитического подхода. Основная цель состоит в том, чтобы показать, как в рассказе действуют страх, чувство вины, вытеснение и скрытое желание. Особое внимание уделяется Альберту, поскольку повествование ведется от его лица и потому, что его слова часто не вполне совпадают с его поступками. В статье также рассматривается роль отсутствия, молчания и домашнего пространства. В исследовании используются внимательное чтение текста, текстуальный анализ и психоаналитическая критика, основанная главным образом на идеях З.Фрейда о вытеснении, бессознательном и жутком. Также привлекаются некоторые положения о ненадежном повествователе, поскольку Альберт говорит спокойно, но именно эта спокойная речь вызывает еще больше сомнений. Анализ показывает, что рассказ является не только криминальным произведением с неожиданной развязкой. Это также психологический рассказ о раздвоенном сознании, скрытом напряжении и возвращении того, что было вытеснено. Ожидаемый результат статьи состоит в более ясном понимании того, как Дж.Ричи создает напряжение не только через сюжет, но и через внутреннее состояние рассказчика. Такое прочтение помогает увидеть в рассказе одновременно и детективный текст, и исследование тревожного человеческого сознания.

Ключевые слова: психоаналитическая критика, вытеснение, чувство вины, жуткое, ненадежный повествователь, напряжение, рассказ.

JEK RITCHINING “THE ABSENCE OF EMILY” HIKOYASINING PSIXOANALITIK TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Jek Ritchining “The absence of Emily” nomli hikoyasi psixoanalitik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Asosiy maqsad hikoya ichida qo‘rquv, aybdorlik, repressiya va yashirin istak qanday ishlashini ko‘rsatishdan iborat. Alohida e‘tibor Albert obraziga qaratiladi, chunki voqea uning nutqi orqali bayon qilinadi va uning so‘zlari ko‘pincha uning harakatlariga to‘liq mos kelmaydi. Maqolada, shuningdek, yo‘qlik, sukunat va uy makonining ahamiyati ham o‘rganiladi. Tadqiqotda o‘qish, matniy tahlil va asosan Z.Freydning repressiya, ongsizlik va g‘ayrioddiylik haqidagi qarashlariga tayangan psixoanalitik

tanqid metodlaridan foydalaniladi. Ishonchsiz rivoyatchi haqidagi ayrim qarashlar ham qo'llanadi, chunki Albert xotirjam gapiradi, ammo aynan uning shu xotirjam nutqi yanada ko'proq shubha uyg'otadi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, hikoya faqat kutilmagan yakunga ega bo'lgan jinoyat hikoyasi emas. U, shu bilan birga, bo'lingan ong, yashirin taranglik va bostirilgan narsalarning qaytishi haqida hikoya qiluvchi psixologik asardir. Maqoladagi tahlillar orqali J.Ritchi syujet orqali emas, balki, asosan, rivoyatchining ichki holatini qanday aniqroq tushuntirishdan iborat. Bunday yondashuv hikoyani ham sirli matn, ham iztirobli inson ruhiyatining tadqiqi sifatida ko'rishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: *psixoanalitik tanqid, repressiya, aybdorlik, g'ayrioddiylik, ishonchsiz rivoyatchi, taranglik, hikoya.*

Introduction. Jack Ritchie is known for short crime stories that look simple on the surface but carry strong tension underneath. "The Absence of Emily" is one of those stories. The plot seems clear at first. Emily is missing. Her husband Albert says that Emily is away. Millicent, Emily's sister, does not believe him. From this simple situation, the story grows into a tense psychological game. This article focuses on the inner side of the story. The main question is not only whether Emily is dead or alive. The deeper question is how the story presents fear, guilt, and mental pressure. Albert speaks in a calm and controlled way, but many small details make that calmness feel strange. This is why the story can be studied well through psychoanalytic criticism.

Jack Ritchie's short story "The Absence of Emily" is usually read as a crime story with suspense, deception, and an unexpected ending. However, the story also offers rich material for psychological interpretation. Beneath its simple surface, the text presents fear, anxiety, silence, hidden motives, and emotional tension. These elements make the story suitable for a psychoanalytic reading. The narrative is not built only on external action. It is also built on the inner state of the narrator, Albert, whose words often sound calm while his behavior suggests something much darker. Because of this contrast, the story can be studied not only as mystery fiction, but also as a text about repression, guilt, and the unstable human mind.

Psychoanalytic criticism is useful in this case because it helps explain what is not directly said in the text. In many literary works, the most important meanings are not always open and clear. They may appear through silence, hesitation, repeated actions, strange reactions, or emotional pressure. In "The Absence of Emily," these features are central to the story. Emily is absent for most of the narrative, yet her absence controls the thoughts, speech, and actions of the characters. Albert tries to appear normal and reasonable, but his reactions to the phone calls, the letter, and the events in the woods create doubt. This makes the reader question whether the real conflict of the story is external or internal. The suspense grows not only from the plot, but also from the psychological uncertainty surrounding Albert's voice and mind.

The article will analyze Albert's language, the meaning of Emily's absence, the strange feeling created by the house and the woods, and the final twist that changes the reader's understanding of events. The article will also show that the story creates suspense through the mind of the narrator, not only through action. In this way, the article aims to prove that Jack Ritchie's short story has a strong psychological structure and can be read as a study of the hidden mind.

Literature review. Research on psychoanalytic criticism still remains useful for the study of literary texts, especially texts built on fear, secrecy, and divided identity. In a recent article, Manju Antil explains that psychoanalytic criticism studies the unconscious, repression, desire, and the hidden parts of human behavior [3, 74]. This idea is helpful for the present article because Albert's speech in J.Ritchie's story often hides more than it explains. Antil's discussion gives a clear base for reading silence, fear, and strange behavior as signs of inner conflict.

Another useful recent source is Henrik Enckell's article "The Poetics of Psychoanalysis." Enckell shows that literature and psychoanalysis meet in the study of what is not said directly, but is still felt through language, image, and emotional tension [6, 379]. This is important for the present article because "The Absence of Emily" works through suggestion. The story does not openly explain Albert's full inner state. Instead, tension is built through small details, pauses, and indirect signs. Enckell's ideas help explain why this indirect method is powerful.

Studies of unreliable narration are also useful. Sheikh Saifullah Ahmed writes that an unreliable narrator makes the reader question memory, truth, and personal explanation [1, 106]. Although Ahmed studies another text, the idea is useful here because Albert's version of events cannot be accepted fully. His words create uncertainty, and that uncertainty becomes part of the story's meaning. The reader is pushed to read behind the spoken words.

The psychoanalytic foundation of such a reading is broader than Z.Freud alone. Recent reference works show that psychoanalytic criticism now includes several lines of thought, including Freudian, Kleinian, Lacanian, object-relations, and relational approaches. Alcorn makes this especially clear in the “Oxford Research Encyclopedia of Literature”, where psychoanalysis is presented as an evolving field rather than a frozen method [2, 57]. Rabaté also shows that literary psychoanalysis remains useful because it helps critics read fantasy, trauma, paranoia, hysteria, and the uncanny as structures of meaning rather than as decorative themes [11, 54]. For a story like “The Absence of Emily,” this matters because outwardly ordinary speech may hide fear, desire, guilt, or repression.

Narratology gives the review a second necessary frame. Booth’s “The Rhetoric of Fiction” remains foundational because it established the critical language for discussing the unreliable narrator [5, 75]. Later work by Phelan develops this idea with more precision, arguing that unreliability should be read as a rhetorical effect and not as a simple label [10, 61]. Phelan’s distinction between unreliable and deficient narration is especially helpful, because a narrator may sound calm and organized while still leading the reader toward false judgments.

Classical psychoanalytic theory is also important. Z.Freud’s essay “The Uncanny” explains how something familiar may become frightening when hidden truth begins to come out. This concept fits J.Ritchie’s story very well. The house, the garden, and the woods are ordinary places, but they slowly become disturbing places. The familiar world starts to feel unsafe [7, 221]. Z.Freud’s idea helps explain this shift. Direct scholarly studies on “The Absence of Emily” are limited, which makes the present article necessary. Existing psychoanalytic studies and studies on unreliable narration can still provide a strong framework. They make it possible to read Albert not just as a suspect in a mystery story, but as a narrator whose speech reveals repression, anxiety, and hidden calculation.

Methodology. This research uses a qualitative method. The main method is close reading of the short story. Important scenes, short extracts, and repeated details are studied carefully. The article does not depend on statistics or numbers. Meaning is reached through textual analysis.

A psychoanalytic approach is used as the main theoretical frame. Z.Freud’s ideas about repression, the unconscious, and the uncanny are applied to the behavior of Albert and to the atmosphere of the story. These ideas help explain why Albert’s calm speech produces fear, why Emily’s absence remains psychologically present, and why ordinary places begin to feel strange.

A narratological element is also used in the research. Albert is studied as a possibly unreliable narrator. This method helps examine the distance between what Albert says and what the reader begins to suspect. In practice, the method is used in three steps: first, short extracts are selected from the story; second, each extract is read in its context; third, the extract is interpreted through psychoanalytic and narrative ideas. This method makes the analysis clear and text-based.

Analysis and discussion. Jack Ritchie’s “The Absence of Emily” can be read as more than a crime story with a clever ending. The story works as a psychological text in which fear, guilt, repression, and hidden desire shape both the narrator’s speech and the reader’s response. From the beginning, Albert speaks in a calm and controlled way, but that calmness does not make him trustworthy. On the contrary, it creates tension. He describes people and events in a simple tone, yet many details in his speech suggest that something is being hidden. This gap between outer calm and inner disturbance is one of the main psychoanalytic features of the story. Albert does not openly confess anything, but his language repeatedly points toward anxiety, concealment, and a divided mind.

One of the first important signs of this divided inner state appears in the way Albert describes the two sisters. Millicent is presented as “very strong-minded” and controlling, while Emily is described as passive, overweight, and easily influenced. This contrast is not neutral. Albert reduces each woman to a psychological function. Millicent becomes a figure of pressure, judgment, and threat. Emily becomes a softer and weaker figure whose absence creates a space for suspicion and fantasy. In psychoanalytic terms, Millicent may be read as an external force of conscience, almost like a watchful moral authority, while Emily becomes the missing object around which Albert’s anxiety gathers. The story is therefore not only about where Emily is, but also about what her absence awakens inside Albert.

“*The Absence of Emily*” (reprinted in *Crime Story Collection*, p. 65): “For three weeks now, Emily had been away”. [12, 2]

This short line starts the whole psychological problem of the story. Emily is absent, but the absence is not empty. It controls everything that follows. Millicent watches Albert. Albert becomes nervous. The reader starts to suspect that the missing woman is still the hidden center of the story. In psychoanalytic terms, what is absent becomes mentally present. Emily is not on the page as an active character, yet her absence shapes

every conversation and every fear. This extract also helps create the uncanny. A wife is missing, but daily life still continues. Coffee is being drunk, questions are being asked, and the house still looks ordinary. The familiar home becomes strange because something is wrong inside it. The ordinary surface and the hidden tension exist together. That is why the opening part of the story feels calm and disturbing at the same time.

The story also uses the body and physical space in a deeply psychological way. The woods, the stream, the open space between the trees, and especially the ground itself all become symbolic spaces. Albert repeatedly goes to the same place in the woods. He calls it peaceful, quiet, and “a place to rest.” That phrase is highly suggestive. It sounds innocent, but it also carries the language of burial and death. The natural setting becomes linked to secrecy. Albert’s repeated movement toward this space suggests compulsion rather than simple habit. He returns again and again, as if drawn by something unresolved in his mind. In psychoanalytic reading, repetition is often meaningful. A person may return to the site of psychic pressure because the mind cannot fully master what it fears. Albert’s attachment to this space therefore suggests that the woods function as an outer image of his inner disturbance.

“I needed something for digging a hole” [12, 3]

This extract is one of the strongest moments in the story. Albert goes out at night and looks for a spade. The action itself is simple, but the psychological meaning is much deeper. The line suggests hidden knowledge. Albert acts like someone who knows more than he says. A buried truth is suggested even before the ending scene in the woods. From a psychoanalytic point of view, this moment can be linked with repression and return. Something hidden seems ready to come back. Digging is not only a physical act here. It also suggests uncovering what has been pushed down. Albert tries to keep control, yet his body moves toward the very place that may expose him. This is why the scene is important. The unconscious pressure becomes visible through action. Albert may speak carefully, but his actions reveal inner disturbance.

“What makes you think I buried Emily?” [12, 4]. This question comes after Millicent’s plan fails. It sounds like a strong defense, but it also feels cold and calculated. Albert does not ask where Emily is, whether Millicent was wrong, or why such a terrible accusation was made. Instead, the wording stays focused on control. This makes the reader feel that Albert is not innocent in a simple moral sense, even if he escapes open blame.

The discussion becomes richer after the twist. Emily is alive, yet Albert has been playing a game too. Fear was performed. Suspicion was managed. Millicent was pushed into a weak position. Because of this, Albert can be read as a divided character. On one side, he is the calm husband. On the other side, he is a manipulative mind that uses silence and ambiguity for advantage. Psychoanalytic reading helps here because it shows that guilt in literature is not always a direct confession. Sometimes guilt appears as control, emotional coldness, and strange calmness. Millicent also has an important psychological role. She may be read as an outside force that keeps pressing on Albert’s hidden fear. Millicent asks questions, watches behavior, and refuses easy answers. In this way, she works almost like a moral pressure inside the story. Albert wants to keep events under control, but Millicent keeps breaking that control. The conflict between them is not only a family conflict. It is also a conflict between concealment and exposure.

The setting strengthens this effect. The house is large and quiet. The woods seem peaceful. The stream is described as a place of rest. Yet these places slowly turn into spaces of suspicion. The peaceful outside world hides mental unrest. Freud’s idea of the uncanny helps explain this change. A place that should feel safe starts to feel threatening because hidden truth may come out there. The ending does not remove the psychological tension. Emily returns alive, but the story does not suddenly become harmless or cheerful. Albert remains morally disturbing. He has turned Millicent’s accusation into a chance for personal gain. This final movement shows that the story is not only about whether a murder happened. It is also about manipulation, hidden hostility, and the unstable border between innocence and guilt.

The final return of the real Emily does not fully restore psychological order. In plot terms, it proves that Emily was alive all along and that she had gone to a health farm to lose weight. Yet this ending does not make Albert innocent in any deep moral sense. Instead, it reveals how much suspicion had already grown around him and how naturally the reader was ready to believe in his guilt.

In the end, “The Absence of Emily” can be understood as a psychoanalytic story of concealment, pressure, and unstable identity. Albert’s voice is central to this effect. He speaks as if he is in control, but every important moment in the story suggests the opposite. The absent wife returns through uncanny signs. The woods become a space of buried fear. Millicent becomes the force that turns hidden suspicion into open psychological attack. Most importantly, Albert’s own speech reveals a divided self, one that fears exposure but also seeks profit. For that reason, the story should be read not only as a mystery with a surprise ending,

but also as a psychological study of repression, defensive narration, and the dark connection between guilt and desire.

Conclusion. The psychoanalytic reading of “The Absence of Emily” shows that the story is much more than a short crime narrative with a clever surprise. The story is built on mental pressure. Emily’s absence becomes a psychological presence. Albert’s calm speech becomes a sign of hidden tension. Millicent becomes the force that keeps pushing buried fear toward the surface. The analysis has shown that repression, the uncanny, and unreliable narration are central to the story. Ritchie creates suspense through silence, small details, and emotional coldness. The reader is not frightened by violence alone. The reader is disturbed by what may be hidden behind ordinary speech and ordinary places. The main result of the article is that Albert can be understood as a divided and psychologically troubling narrator. His words do not simply tell the story; they also hide and shape it. Because of this, the story may be read successfully through psychoanalytic criticism. Such a reading gives deeper meaning to Ritchie’s short story and shows the psychological power of its simple style.

REFERENCES:

1. Ahmed, Sheikh Saifullah. “Exploring Post-Truth in Julian Barnes’s *The Sense of an Ending*.” *Social Sciences & Humanities Open*, vol. 10, 2024, article 101143.
2. Alcorn, Marshall. “Psychoanalytic Theory.” *Oxford Research Encyclopedia of Literature*, Oxford UP, 25 Mar. 2021.
3. Antil, Manju. “Study on Psychoanalytic Criticism.” *New York Science Journal*, vol. 16, no. 11, 2023, pp. 73-76.
4. Barry, Peter. *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory*. 4th ed., Manchester UP, 2017.
5. Booth, Wayne C. *The Rhetoric of Fiction*. 2nd ed., University of Chicago Press, 1983.
6. Enckell, Henrik. “The Poetics of Psychoanalysis.” *British Journal of Psychotherapy*, vol. 40, no. 3, 2024, pp. 377-392.
7. Freud, Sigmund. “The Uncanny.” *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. 17, translated by James Strachey, Hogarth Press, 1955, pp. 217-256.
8. Gregoriou, Christiana. “On the Making of Robinson’s Stylistic ‘Fast Ones’ Through the Banks Series’ Early Years.” *English Studies*, vol. 103, no. 3, 2022, pp. 407-427.
9. Nünning, Vera. “Unreliable Narration and the Historical Variability of Values and Norms: The Vicar of Wakefield as a Test Case of a Cultural-Historical Narratology.” *Style*, vol. 38, no. 2, 2004, pp. 236-252.
10. Phelan, James. “Reliable, Unreliable, and Deficient Narration: A Rhetorical Account.” *NarrativeCulture*, vol. 4, no. 1, 2017.
11. Rabaté, Jean-Michel. *The Cambridge Introduction to Literature and Psychoanalysis*. Cambridge UP, 2014.
12. Ritchie, Jack. “The Absence of Emily.” *Crime Story Collection*, Pearson Education, 1999, pp. 65-73.

UO'K:

SO'FI OLLOYORNING "SABOTUL OJIZIN" ASARIDA ADABIY-BADIIY XUSUSIYATLARNING QO'LLANISHIGA DOIR

Atayev Azamat Pulatovich,

Toshkent amaliy fanlar universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori v.b.,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

azamatatayev79@gmail.com

Azimova Sohiba Abdusamat qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti O'zbek tili

va adabiyoti kafedrasining 2-bosqich magistranti

sohibaazimova732@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada So'fi Olloyorning "Sabotul ojizin" asari adabiy manba sifatida tahlil qilinadi. Asarning janr xususiyati, vazn va qofiya xususiyatlari, badiiy tasvir vositalari, xususan tajnis san'atining qo'llanilishi yoritiladi. Shuningdek, asarning ilmiy-adabiy manba sifatidagi o'ziga xosligi, undagi badiiy tasvir va ifoda usullari tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: manzuma, tajnis, badiiyat, adabiy manba, tasavvuf, masnaviy.

О ПРИМЕНЕНИИ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ СОФИ АЛЛОЯРА «САБОТ УЛ-ОЖИЗИН»

Аннотация. В данной статье произведение Суфи Аллаёра «Саботул ожизин» анализируется как литературный источник. Рассматриваются жанровые особенности произведения, его метрическая и рифмовочная структура, художественно-изобразительные средства, в частности использование приёма таджнис. Также исследуется своеобразие произведения как научно-литературного источника, особенности художественного выражения и образности.

Ключевые слова: поэма, таджнис, художественность, литературный источник, суфизм, маснави.

ON THE USE OF LITERARY AND ARTISTIC FEATURES IN SUFI OLLOYOR'S WORK "SABOT UL-OJIZIN"

Abstract. This article analyzes Sufi Allayar's work "Sabotul Ojizin" as a literary source. The study highlights the genre characteristics of the work, its meter and rhyme features, and artistic expressive devices, particularly the use of the tajnis poetic technique. In addition, the uniqueness of the work as a scientific and literary source is examined, along with its methods of artistic depiction and expression.

Keywords: poem, tajnis, artistry, literary source, Sufism, masnavi.

Kirish. XVII asr oxiri – XVIII asr boshlarida yashab ijod etgan So'fi Olloyorning "Sabotul ojizin" asari o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida alohida o'rin tutadi. Mazkur asar asrlar davomida xalq orasida keng tarqalib, maktab va madrasalarda darslik sifatida o'qitilgan. Asarning bunday shuhrat qozonishida uning nafaqat ilmiy-aqidaviy, balki badiiy qimmat ham muhim rol o'ynagan.

Adabiyotshunoslikda "Sabotul ojizin" ko'pincha ta'limiy-didaktik asar sifatida baholangan. Ammo asarning badiiy xususiyatlarini chuqurroq tadqiq etish uning nafaqat ilmiy-aqidaviy, balki yuksak adabiy-badiiy qimmatga ham ega ekanini ko'rsatadi. Fitrat ta'biri bilan aytganda, she'rda "kishilarning qonini qaynatguchi, miyasini titratguchi, sezgisini junbushga keltirguchi ma'naviy bir kuch" bor. "Sabotul ojizin"da ham ana shu kuchning mavjudligini ilmiy-badiiy jihatdan tahlil etish maqsadga muvofiq.

Asosiy qism. Asarning janr xususiyati va she'riy tahlili. Manzuma tushunchasi va uning talqini haqida gap ketganida shini qayd etish o'rinli, So'fi Olloyor o'z asarining "Kitob ta'lifining sababi bayoni" bo'limida "Sabotul ojizin"ni manzuma deb nomlaydi: "Savod ettim necha manzuma nochor" [5:3–9].

Ma'lumki, adabiyotshunoslikda manzuma tushunchasi doston tipidagi syujetli she'r turiga nisbatan ishlatiladi. Biroq So'fi Olloyor bu so'zni "mustaqil nazmiy tizmalar" ma'nosida qo'llagan. Zero, asar alohida-alohida manzuma – she'riy boblardan tashkil topgan bo'lib, ularning har biri mustaqil mavzuga bag'ishlangan.

Asar hazaji musaddasi mahzuf bahrida, *mafoiylun mafoiylun fauvlun* (*V – – – V – – – V – –*) vazniga solingan. Bu vazn turkiy she'riyatda keng tarqalgan bo'lib, o'quvchiga oson ta'sir qilish hamda ma'nolarni chuqurroq anglash imkonini beradi. Qudoma ibn Ja'farning she'r ta'rifiga ko'ra [3:128], asar masnaviy janri talabida qofiyalangan bo'lib, aqida ilmi mavzularini o'z ichiga oladi, go'zal axloqiy sifatlarga targ'ib ma'nolariga dalolat qiladi. Masnaviydagi har bir baytning o'zaro qofiyalanishi (aa, bb, vv) o'quvchi diqqatini mazmunga qaratishga, fikrni izchil bayon etishga xizmat qilgan.

Mazkur asarning badiiyat darajasi masalasida gap ketganida quyidagilarni keltirish o'rinli bo'ladi:

Qudoma ibn Ja'far she'r ta'rifida ijroning darajalanish chegaralarini yuksak, o'rtamiyona, past deb belgilagan edi. "Sabotul ojizin"ning badiiy ijro darajasini aniqlash uchun Fitratning "She'r va shoirliq" maqolasidagi mezonlarga murojaat etish mumkin. Fitrat ta'kidlaganidek, haqiqiy she'r "*qonni qaynatuvchi, paylarini o'ynatuvchi, miyani titratuvchi, sezgini qo'zg'atuvchi*" ta'sirga ega bo'lishi lozim.

Adabiyotshunos olim Suvon Melining kuzatishicha, "Vaqt" she'ri zohiran sodda, botinan tushunilishi qiyin she'rlardandir. Misralar sirtidan oddiy bo'lib ko'rinadi, ma'nosi birdan anglashilmaydi. Ma'no anglanmaguncha ongda poetik obraz shakllanmaydi. Xuddi shunday xususiyat "Sabotul ojizin"ga ham xosdir [4:3]. Zohiriy qaraganda, asar faqat aqida ilmini targ'ib qilishdan iborat funksional vazifani bajaradi. Ta'limiy she'r turida bo'lganidek, baytlar ilhom ehtiyojidan emas, balki burch majburiyati ostida yozilgandek tuyuladi. Ammo so'zlarning lug'aviy va istilohiy ma'nolaridan xabardor bo'lib, asar matniga chuqurroq kirilsa, ifoda shakllaridagi fasohat, ma'nodagi balog'at yaqqol seziladi.

Tajnis san'ati va badiiy uslub. "Sabotul ojizin"ning muhim badiiy xususiyatlaridan biri – tajnis san'atining keng va mahorat bilan qo'llanilishidir. Tajnis (yoki jinos) – she'r baytida ma'no jihatidan har xil, ammo shakli bir xil yoki shaklan bir-biriga yaqin ikki so'zni keltirib, ular vositasida muayyan fikr, lavha yoki timsolni ta'sirchan ifodalash san'ati. Atoulllo Husayniy "Badoyi' us-sanoyi'" asarida tajnisni "lafzi bir, ma'nosi turli so'zlar" deb ta'riflaydi [2:65].

Asarda tajnis hodisasini hosil qilgan so'zlarning shaklda bir-biriga to'la muvofiq turi – tom tajnis ko'p uchraydi. Bunday tajnis bir xil yoki ikki xil so'z turkumi bilan ifodalanishiga ko'ra mumosil va mustavfiy tajnislarga bo'linadi. Har bo'limda, ba'zan har baytda ketma-ket kelgan shakldosh so'zlarning uchrashi asarning avomu xos orasida ommalashishiga xizmat qilgan. Masalan, tajnis san'atining yorqin namunalaridan biri "qadr" va "qadar" so'zlarining bir baytda uchrashidir:

Qidirg'on birla rizqing qidri toshmas,

Ketar qadring, qadardin har giz oshmas [5:25].

Bu yerda "qidr" (to'liq miqdor, taqdir, qozon), "qadr" (qimmat, hurmat) va "qadar" (taqdir, qismat, yozilgan) so'zlari bir o'zakka mansub bo'lsa-da, ma'no jihatidan farqlanadi. Ushbu "topilma"ning o'ziyoq muallifning so'z ustasligidan dalolat beradi. Yana bir misol:

Bila olmam, ayo noqobil avqot,

Nechuk jonsan, nechuk tansan, nechuk zot? [5:26].

Baytdagi "avqot" (vaqtlar, zamonlar) va "zot" (asl, mohiyat) so'zlari shaklan bir-biriga yaqin bo'lib, qofiyadoshlik hosil qilgan. Ushbu usul o'quvchini ma'no ustida fikr yuritishga undaydi. Shu kabi "topilma"larning baytlar-u misralar oralab sochib chiqilgani "Sabotul ojizin" badiiyyatini ochishga xizmat qiluvchi muhim vosita.

Tajnis san'ati asarning o'qimishlilikini oshirish bilan birga, mazmunni chuqurlashtirish vazifasini ham o'taydi. Chunki shakldosh so'zlarning ma'no qirralari ochib ko'rsatilgach, o'quvchi ayni tushuncha mohiyatiga yetib boradi.

Axloqiy-tasavvufiy g'oyalarning badiiy talqini. Biz tahlilga tortayotgan mazkur asarda nasihat va o'zlikni anglashga oid axloqiy-tasavvufiy g'oyalar ham mohirona o'z ifodasini topgan bo'lib, asarning "*Musannifning ojizlik va shikastalik bilan aytgan so'zlari*" bo'limida muallifning o'z nafsiga malomati tasvirlangan. Bu nasihatning o'ziga xos usuli bo'lib, nasihatlanish, ya'ni nasihatni avval o'zida sinab ko'rish, aytayotgan har bir gapiga amalda javob bera olish bosqichini ifodalaydi:

Belingni bog'la mahkam, bo'lma mafluj,

Ko'zung och, karvone qildilar ko'ch.

Yutib g'aflat qarosin surtma yuzga,

Yedi xalq o'z g'amini sandin o'zga.

Musohiblarki hamahd erdi munda,

Ketarlar boqiy uyga kunda-kunda [5:26].

Ko'rib turganimizdek, baytlarda muallif o'z nafsiga ayovsiz malomat yog'diradi. E'tibor berilsa, "o'zni tanish" yo'lidagi bu g'alayonda baytdan baytga tahqir ohangi kuchayib boradi. Keyin o'nglanishga umid uyg'onib, islohgga chog'lanadi. Xuddi shunday ruhiy holat tasavvufda "nafsni tanqid qilish", "o'zini hisobga tortish (muhasaba)" deb ataladi. So'fi Olloyor bu jarayonni badiiy tahlilga tortib, o'quvchini ham shunday ma'naviy poklanishga chorlaydi.

Bulardan tashqari, asarda ustoz-shogird munosabatlariga ham alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, mazkur masalaga oid baytlarda ham badiiy san'atlarning eng sara namunalariga guvoh bo'lamiz. Jumladan, So'fi Olloyor 28-bo'limning "*Har bir ishda yetuk ustoz istamak bayoni*" deb nomlangan sarlavhasida "*yetuk ustoz*" iborasini qo'llagan. Ustoz va shogird holati bilan bog'liq masalaga muallif o'zining hikmatli baytlarida batafsil javob bergan:

*Kerak ko'p tolib ichra bir neku roy
Yorutmas muncha yulduz bo'lmasa oy.
Uluv himmat yigitlarga kerak pir;
Kamonsiz uchmagay ko'b bo'lsa ham tir [5:28].*

So'fi Olloyor murshid va murid, ustoz va shogird munosabatidagi nozikliklarni tazodli manzaralar orqali tasvirlaydi. Qarama-qarshi qutblarni jamlagan butunlik badiiy mantiqqa muvofiq tarzda taqdim etiladi. "Oy" va "yulduz" timsoli orqali ustozning yetakchilik roli, "kamon" va "o'q" timsoli orqali esa shogirdning pirga bo'lgan ehtiyoji yorqin ifodalangan. Ushbu tashbehlar tasavvuf ta'limotidagi murshidga bog'lanish zaruratini badiiy jihatdan asoslaydi.

Shuningdek, ilohiy ishq ramzlari ham asarning "*Muhabbat sharobini piri komildin ichmak bayoni*" bo'limida shu darajada badiiy uslublar vositasida yorqin tasvirlanganki, ma'naviy olamdagi suratlar, holatlar, jarayonlar moddiy dunyoning ko'z o'rgangan matohlari orqali ifodalangan. Bu o'rinda "*sharob*" so'zi ramziy ma'noda qo'llanilgan. Ma'lumki, mumtoz adabiyotda *sharob*, *may* kabi so'zlar, asosan, ko'chma ma'noda ishlatiladi.

Asarning mazkur bo'limida So'fi Olloyor o'z so'zini ilohiy ishq sharobini ko'ngil qadahiga quyuvchi piri komil ustozga shogirdning murojaati bilan boshlaydi:

*Kel, ey soqiy, ikavlon aylaling shurb,
O'shal shurbeki, xalq andin topar qurb.
Sharobe berki, dil andin bo'lur sohv,
Qilur bir muddaodin o'zgani mahv [5:29].*

Bu o'rindagi "*sharob*" tushunchasi dunyoviy mast qiluvchi ichimlikdan farqli ravishda, insonni salbiydan ijobiy holatga ko'taradigan, aqlni tiniqlashtiradigan, borliqning haqiqiy maqomda namoyon bo'lishiga xizmat qiladigan ilohiy ishq timsolidir. "Soqiy" esa piri komil, murshid ramzi. Mazkur baytlarda so'fiyona istilohlar badiiy talqin etilib, ishq va ma'rifat yo'lining bosqichlari ramziy ifodalangan.

Yana asarning "*Kamtarinlik haqida mav'iza*" bo'limida ham nasab va hasab tushunchalari misolida ijtimoiy hayotdagi avlodlararo munosabatlarning nozik jihatlari badiiy jihatdan qalamga olinib, ochib berilgan. Nasab – qarindoshlik silsilasi, nasl ma'nosini ifodalasa, hasab – diyonat, qadr-qimmat, otabobolarining faxrga munosib jihatlarni bildiradi. So'fi Olloyor bu tushunchalar orasidagi o'zaro nozik farqlarni sodda va go'zal shaklda bayon etadi:

*Ishonma otag'a, qolma talabdin,
Qiyomatda so'ruymasdir nasabdin.
Hasab favqi nasabdur, ey neku hol,
Yipak to'ndin o'tar xo'b ishlagan shol [5:35].*

Bu baytlarda nasabdan ko'ra hasabning ustunligi, insonning shaxsiy fazilatlarini, ilmi va amali nasabidan muhimroq ekani ta'kidlanadi. Alisher Navoiyning "Nazmul javohir" asarida ham shunga o'xshash g'oyalar ilgari surilgan:

*El qochsa birovdin, el yomoni bil oni,
Ahvolida idbor nishoni bil oni.
Fe'l ichra ulus baloyi joni bil oni,*

Olam elining yamon-yamoni bil oni [1:59].

Navoiy ham insonning ichki dunyosi va axloqi tashqi ko'rinishdan muhimligini uqtiradi. So'fi Olloyor esa bu fikrni "shol" va "yipak to'n" timsollari orqali obrazli ifodalaydi, yani tashqi ko'rinish (yipak to'n) emas, balki ichki sifatlar, mehnat va hunar (xo'b ishlagan shol) asl qadr-qimmatni belgilaydi, deydi.

So'fi Olloyorning "Sabotul ojizin" asarini tahlil qilar ekanmiz, unda musannif tama' illatini qoralab, bu xavfdan ogoh bo'lishga chaqirgani badiiy tasvirini ham ko'rishimiz mumkin. Asarda butun boshli bir bo'lim shu mavzuga bag'ishlangan. Muallif nasihatni "kel" lafzi bilan boshlab, o'quvchini yaqindan samimiy muloqotga chorlaydi:

*Kel, ey ozoda, bo'l himmat bilan yor,
Tama' zindoniga bo'lma giriftor.
Bir igna bo'lmasa dunyo ishidin,
Ur istig'no, tama' qilma kishidin [5:39].*

Baytlarda tama' dardining asosiy dorisi taqdirga, qismatga ishonch ekani alohida ta'kidlanib, tama' va tavakkul tushunchalari qarama-qarshi ekani uqtiriladi. Rizq talabida ortiqcha yugurish bilan taqdir o'zgarmasligi, aksincha, qadr-qimmat ketishi ta'kidlanadi. Tavakkul esa ma'naviy xazina bo'lib, undan yuz o'giran kishi Alloh buyurgan yo'ldan adashgan hisoblanishiga ishora qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, "Sabotul ojizin" asarining adabiy-badiiy tahlili shuni ko'rsatadiki, asar nafaqat ilmiy-aqidaviy manba, balki yuksak badiiy qimmatga ega adabiy merosdir. Asar mumtoz she'riyatning barcha talablariga javob beradigan vazn va qofiya tizimiga ega.

Asar o'zining g'oyaviy-mazmuniy chuqurligi, badiiy-uslubiy rang-barangligi bilan o'zbek mumtoz adabiyotining bebaho namunalaridan biri sanaladi. Asardagi har bir bayt, har bir tashbeh va istiora chuqur ma'no ifodalaydi va o'quvchidan maxsus tayyorgarlik, chuqur tafakkur talab etadi. Shu ma'noda, So'fi Olloyor nafaqat din olimi, balki yetuk shoir va mohir so'z ustasi sifatida ham o'zbek adabiyoti tarixida munosib o'rin egallaydi.

ADABIYOTLAR:

1. *Alisher Navoiy. Nazmul javohir. – Toshkent, 1993.*
2. *Hojiahmedov A. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. –T.: Sharq, 1998.*
3. *Qudoma ibn Jafar. Naqdush she'r / Tarjima va sharh muallifi A.Rustamov. – Toshkent: Fan, 1985.*
4. *Suvon Meli. Vaqt falsafasi // O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2013-yil 15-noyabr, №46.*
5. *Zohidov R. "Sabotul ojizin" asarining manbalari, sharhlari va ilmiy-tanqidiy matnini kompleks o'rganish muammolari. (Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi). – Toshkent, 2018.*

UDC 82

CLASSIC DETECTIVE FICTION AND ITS FEATURES IN “POIROT INVESTIGATES” BY AGATHA CHRISTIE

Kurbonova Nodira Rozikovna,

*PhD Associate professor of Bukhara State University Department of English
Literary and Translation Studies, Foreign Languages Faculty, Uzbekistan*

Burxonjonova Aziza Fazliddinovna,

*Master Student of Bukhara State University, Department of English
Literary and Translation Studies, Foreign Languages Faculty, Uzbekistan*

Abstract. Classic detective fiction is usually built on a puzzle, a clever detective, a chain of clues, and a final clear solution. Agatha Christie's "Poirot Investigates" offers rich material for the study of these features because the collection brings many short cases together and presents Hercule Poirot's method in a clear form. The article examines four stories from the collection: "The Adventure of the Western Star", "The Adventure of the Egyptian Tomb", "The Kidnapped Prime Minister" and "The Disappearance of Mr. Davenheim". Attention is given to the detective figure, the role of clues, false leads, fair play, and the return of order at the end of each case. Close reading, textual analysis, and genre analysis are used. Short extracts from the stories are discussed in relation to major features of classic detective fiction. The analysis shows that the collection follows the main rules of the classic detective story but keeps reader interest through different settings, social backgrounds, and kinds of crime.

Key words: Classic detective fiction, detective genre, Agatha Christie, Poirot Investigates, Hercule Poirot, mystery, crime investigation, clues, deduction, suspense, puzzle structure, detective methods, narrative technique, criminal revelation, justice, short detective stories.

КЛАССИЧЕСКИЙ ДЕТЕКТИВ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ПУАРО ВЕДЁТ РАССЛЕДОВАНИЕ» АГАТЫ КРИСТИ

Аннотация. Классическая детективная литература обычно строится на загадке, образе умного детектива, цепочке улик и ясном окончательном решении. Сборник рассказов Агаты Кристи "Poirot Investigates" представляет богатый материал для изучения этих особенностей, поскольку в нём объединены многие короткие детективные истории и в чёткой форме показан метод расследования Эркюля Пуаро. В статье рассматриваются четыре рассказа из сборника: "The Adventure of the Western Star", "The Adventure of the Egyptian Tomb", "The Kidnapped Prime Minister" и "The Disappearance of Mr. Davenheim". Основное внимание уделяется образу детектива, роли улики, ложным следам, принципу "fair play", а также восстановлению порядка в конце каждого дела. В исследовании используются методы внимательного чтения, текстового анализа и жанрового анализа. Короткие отрывки из рассказов рассматриваются в связи с основными признаками классической детективной литературы. Анализ показывает, что данный сборник следует главным правилам классического детективного рассказа, но сохраняет интерес читателя благодаря различным местам действия, социальным фонам и видам преступления.

Ключевые слова: классическая детективная литература, детективный жанр, Агата Кристи, "Poirot Investigates", Эркюль Пуаро, тайна, расследование преступления, улики, дедукция, напряжение, структура загадки, методы детектива, повествовательная техника, раскрытие преступника, справедливость, короткие детективные рассказы.

KLASSIK DETEKTIV JANRI VA UNING "POIROT INVESTIGATES" ASARIDAGI XUSUSIYATLARI (AGATA KRISTI)

Annotatsiya. Klassik detektiv adabiyoti odatda jumboq, zukko detektiv, dalillar zanjiri va yakunda aniq yechim asosida quriladi. Agata Kristining "Poirot Investigates" hikoyalar to'plami bu xususiyatlarni o'rganish uchun boy material beradi, chunki ushbu to'plamda ko'plab qisqa detektiv voqealar jamlangan va Erkyul Puaroning tergov usuli aniq shaklda ko'rsatilgan. Maqolada to'plamdagi to'rtta hikoya tahlil qilinadi: "The Adventure of the Western Star", "The Adventure of the Egyptian Tomb", "The Kidnapped Prime Minister" va "The Disappearance of Mr. Davenheim". Asosiy e'tibor detektiv obrazi, dalillarning o'rni, chalg'ituvchi yo'nalishlar, "fair play" tamoyili hamda har bir voqea yakunida tartibning qayta

tiklanishiga qaratiladi. Tadqiqotda yaqin o'qish, matniy tahlil va janr tahlili usullaridan foydalaniladi. Hikoyalardan olingan qisqa parchalar klassik detektiv adabiyotining asosiy xususiyatlari bilan bog'liq holda muhokama qilinadi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, mazkur to'plam klassik detektiv hikoyaning asosiy qoidalariga amal qiladi, biroq turli makonlar, ijtimoiy muhitlar va jinoyat turlari orqali o'quvchi qiziqishini saqlab qoladi.

Kalit so'zlar: klassik detektiv adabiyoti, detektiv janri, Agata Kristi, "Poirot Investigates", Erkyul Puaro, sirli voqea, jinoyat tergov, dalillar, deduksiya, keskinlik, jumboqli tuzilma, detektiv usullari, hikoya texnikasi, jinoyatchining fosh etilishi, adolat, qisqa detektiv hikoyalar.

Introduction. Classic detective fiction became one of the most popular literary forms in the early twentieth century. A crime is usually placed at the center. Around that crime, a puzzle is built. A detective studies clues, asks questions, tests wrong ideas, and finally gives a clear explanation. The reader is also invited to think. For that reason, the classic detective story is often called a game between writer, detective, and reader. Fair play is important in that game because the reader should receive enough information to follow the case and try to solve it. Agatha Christie stands in a very important place in this tradition. Poirot Investigates, first published in 1924, gathers eleven short stories about Hercule Poirot and Captain Hastings. The short story form is useful because major features of the genre can be seen quickly and clearly. Each case begins with disorder, confusion, fear, or doubt. Step by step, order is restored. Poirot does not rely mainly on force or speed. Much of the work is done by thinking, comparing details, and noticing what does not fit.

Literature review. Recent scholarship has approached Agatha Christie from several useful sides. Wang and Li give a broad review of Christie research and show that critical work often focuses on suspense, ethics, the game-like side of detective fiction, women characters, and screen adaptation [8, 21].

Fair play has also received strong attention in recent studies of detective fiction. Vera N. Veldhuizen explains that fair play allows readers to receive the same important information as the detective and to take part in solving the mystery [7, 34]. Sarah J. Link adds another useful point in a study of lists in detective fiction. Link shows that details can be used to engage, inform, and mislead readers [5, 48]. Other researchers have examined the shape of Christie's detective world and the repeated structure of her fiction. Lucyna Harmon studies two Poirot novels through Vladimir Propp's idea of narratemes and argues that recurring plot elements help explain the strong appeal of Poirot fiction [3, 88]. Even though Harmon works with novels, not with Poirot Investigates, the study is useful because recurring structural patterns can also be seen in the short stories. Gill Plain, in a recent short introduction to Christie, also stresses Christie's skill in plotting, characterization, and clue-puzzle construction [6, 34]. Plain is especially helpful for understanding Christie not only as an entertaining writer, but also as a careful craftsperson of narrative design.

Methodology. A qualitative method is used in the article, with close reading as the main approach. Four selected stories are examined carefully, with attention to diction, clue placement, logical development, and final explanation. This method suits classic detective fiction because even a small word, object, time gap, or unusual action can later become the key to the case. The study also uses textual analysis and genre analysis. Textual analysis explains what happens in each extract and how meaning is created, while genre analysis connects these details to major features of classic detective fiction, such as the brilliant detective, fair play, rational solution, red herring, and restoration of order.

Analysis and discussion. "By no means. These things are all good in their way. The danger is they may assume undue importance. Most details are insignificant; one or two are vital. It is the brain, the little grey cells ... on which one must rely. The senses mislead. One must seek the truth within - not without." [1, 56]. This extract gives one of the clearest statements of Poirot's method in the whole collection. Physical detail is not rejected, but physical detail is not treated as the whole answer. A footprint, an ash, or a dropped object may be noticed, yet only one or two details really matter. Poirot separates important detail from useless detail. The center of the case is therefore moved from action to thought. This point is very important for classic detective fiction. The detective is not simply a police worker who runs after criminals. The detective becomes a reader of signs. The crime is turned into an intellectual problem. The story also creates fair play because the same facts are placed before the reader, even if the reader may not rank those facts correctly. In this story, the solution grows from careful logic, not from violence or confession. That pattern is one of the strongest marks of classic detective fiction.

"The warning letters, the Chinaman, the article in Society Gossip, all sprang from the ingenious brain of Mr. Rolf! ... There was only one diamond, my friend! ... But Hercule Poirot, he sees nothing but facts." [1, 43]. This extract shows how Christie uses surface drama to hide a simpler truth. The story offers many things that look mysterious and exciting: warning letters, an eastern threat, a famous actress, and two famous

diamonds. All of this creates a very colorful case. Yet Poirot cuts through the drama and returns to facts. The big surprise is not magical or exotic. The big A classic detective story often works in this way. The reader is first attracted by striking details. Later, those details are reduced to a human plan. The real criminal act in this story is not a supernatural curse or a mysterious eastern revenge. The real act is manipulation. A false story is built inside the story, and Poirot breaks that false story apart. The result shows one more key feature of the genre: appearance is made unstable, while reason becomes the only safe guide.

"I believe in the terrific force of superstition. Once get it firmly established that a series of deaths are supernatural, and you might almost stab a man in broad daylight, and it would still be put down to the curse ... I suspected from the first that a man was taking advantage of that instinct." (Christie, *"The Adventure of the Egyptian Tomb"*)[1, 142]. The extract is important because it shows that Poirot does not laugh at fear in a simple way. Fear is treated as real in human life, even when the curse itself is not real. Poirot understands that people can be controlled by belief, rumor, and panic. The criminal in this story uses that weakness. Several deaths are linked together by talk about an ancient curse, and that talk hides a practical plan for money and inheritance. This movement from superstition to explanation is central to classic detective fiction. Disorder enters the story through confusion. The world looks dark, strange, and unstable.

"Because uncertainty creates panic. That is one reason. Were the Prime Minister dead, it would be a terrible calamity, but the situation would have to be faced. But now you have paralysis. Will the Prime Minister reappear, or will he not? Is he dead or alive? Nobody knows ... uncertainty breeds panic ..."[1, 142].

This extract shows Poirot reading the case at a deeper level. The question is not only where the Prime Minister is. The question is why the criminals chose kidnapping instead of murder. Poirot notices that the real weapon is uncertainty. A confused public, a delayed political meeting, and a frightened government produce more damage than one direct act of violence. In this way, the detective studies motive at the level of political strategy. The story is important for the study of classic detective fiction because the basic genre pattern remains strong even when the scale becomes national and international. There is still a puzzle, a hidden plan, misleading evidence, and a final explanation.

Conclusion. The analysis of "The Disappearance of Mr. Davenheim," "The Adventure of the Western Star," "The Adventure of the Egyptian Tomb," and "The Kidnapped Prime Minister" shows that Agatha Christie builds classic detective fiction on logic, observation, and clear reasoning. In these stories, the truth is hidden behind fear, false appearances, dramatic detail, or public confusion. Poirot solves each case not through force, but through careful thought and correct interpretation of facts. The analysis shows that "Poirot Investigates" clearly reflects the main features of classic detective fiction. Each story presents a puzzle, places clues in the narrative, allows false ideas to develop, and ends with Poirot's logical explanation and the restoration of order. This pattern appears in different stories across the collection and shows Christie's skill and flexibility. The discussion also brings several clear results. Poirot is presented as a classic detective who depends on intelligence rather than physical force. Christie uses misdirection carefully, often hiding ordinary human motives behind dramatic appearances. Fear, gossip, and superstition play an important role, but they are finally defeated by reason. The collection also keeps the reader active through fair play and a clue-based structure. Most importantly, "Poirot Investigates" offers a compact model of classic detective fiction by bringing together the clever detective, sidekick, clue, false lead, suspects, final reveal, and return to order. For this reason, the collection remains an important text for studying detective fiction and the structure of the Golden Age mystery.

REFERENCES:

1. Christie A. *Poirot Investigates*. 1924. Project Gutenberg, 2020, www.gutenberg.org/ebooks/61262. Accessed 14 Apr. 2026.
2. Douthwaite J. *Agatha Christie and the Social Function of the Detective Fiction of the Golden Age - A Linguistic Analysis*. *Publifarum*, no. 18, 2013, riviste.unige.it/index.php/publifarum/article/view/1665. Accessed 14 Apr. 2026.
3. Harmon Lucyna. *Agatha Christie's Poirot Novels as Fairy Tales: Two Case Studies*. *Literator*, vol. 42, no. 1, 2021, article a1756, doi:10.4102/lit.v42i1.1756.
4. Latimer E. *Writing the Detectives: Character and the Series Form*. Cambridge UP, 2025.
5. Link S. J. *A Narratological Approach to Lists in Detective Fiction*. Palgrave Macmillan, 2023, doi:10.1007/978-3-031-33227-2.
6. Plain Gill. *Agatha Christie: A Very Short Introduction*. Oxford UP, 2025.

7. Veldhuizen Vera N. *The Detecting Child TKKG and Adapting Fair Play for Young Audiences. Adaptation*, vol. 17, no. 3, 2024, pp. 349-364, doi:10.1093/adaptation/apae009.
8. Wang, Yuan, and Runtong Li. *A Review on Agatha Christie's Detective Fiction. Proceedings of the 2023 2nd International Conference on Social Sciences and Humanities and Arts (SSHA 2023)*, Atlantis Press, 2023, pp. 4-11, doi:10.2991/978-2-38476-062-6_2.
9. Nodira, Roziqovna Q. "Peculiarities of Domestic Fantasy in English Literature". *American Journal of Education and Evaluation Studies*, vol.1, no.9, 2024.
10. Nodira, Roziqovna Q. "The Formation of Domestic Fantasy Discourse in Children's Literature". *International Conference on Linguistics, Literature and Translation*, 2024.

UO'K 82

LUTFIY G'AZALLARIDA HUSNI TA'LIL BADIY SAN'ATINING QO'LLANILISHI

*Eshonqulova Feruza Husniddin qizi,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mavlono Lutfiy ijodida husni ta'lil san'ati keng tahlil qilinadi. Tadqiqotda shoirning g'azallaridan olingan baytlar asosida husni ta'lilning qo'llanish xususiyatlari ochib berilgan. Maqolada Lutfiy ma'shuqa go'zalligini tasvirlashda gul, lola, binafsha, quyosh, qalam, novvot, asalari, sarv kabi obrazlardan foydalanib, ularni husni ta'lil usuli orqali badiylashtirgani ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar. Lutfiy g'azallari, husni ta'lil, mumtoz adabiyot, badiiy san'at, obraz yaratish, gul timsoli, lola tasviri, binafsha obrazi, qalam (xoma) timsoli, ma'shuqa go'zalligi, shakar va novvot tasviri, sarv daraxti qiyosi, estetik ifoda, qiyosiy tahlil.

ПРИМЕНЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРИЁМА ХУСНИ ТАЪЛИЛ В ГАЗЕЛЯХ ЛУТФИ

Аннотация. В данной статье подробно анализируется использование художественного приёма хусни таълил в творчестве Мавлоно Лутфия. В исследовании на основе бейтов, взятых из его газелей, раскрываются особенности применения данного приёма. Показано, что Лутфий при описании красоты возлюбленной использует образы розы, тюльпана, фиалки, солнца, пера, нуввота, пчелы, кипариса и других символов, художественно обыгрывая их посредством хусни таълил.

Ключевые слова. Газели Лутфия, хусни та'лил, классическая литература, художественный приём, создание образа, символ розы, образ тюльпана, образ фиалки, символ пера (хома), красота возлюбленной, образы сахара и нуввота, сравнение с кипарисом, эстетическое выражение, сравнительный анализ.

THE USE OF THE LITERARY DEVICE HUSNI TA'LIL IN LUTFI'S GHAZALS

Abstract. This article provides a detailed analysis of the use of the literary device husni ta'lil in the works of Mavlono Lutfiy. Based on selected couplets from the poet's ghazals, the study reveals the specific features of applying this technique. It demonstrates how Lutfiy, in describing the beauty of the beloved, employs images such as the rose, tulip, violet, sun, pen, candy, bee, and cypress, artistically interpreting them through the method of husni ta'lil.

Keywords. Lutfiy's ghazals, husni ta'lil, classical literature, literary device, imagery creation, rose symbol, tulip image, violet image, pen (khoma) symbol, beauty of the beloved, sugar and candy imagery, cypress comparison, aesthetic expression, comparative analysis.

Kirish. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida Mavlono Lutfiy nomi alohida o'rin egallaydi. Mumtoz adabiyotda husni ta'lil badiiy san'atining qo'llanilishi muhim mavzu hisoblanib, shu jumladan Mavlono Lutfiy g'azaliyotida bu san'atning yorqin namunalari juda ko'p uchraydi. So'z mulkining sultoni, mutafakkir, davlat arbobi Nizomiddin Mir Alisher Navoiy o'zining mashhur "Majolis un-nafois" tazkirasida Mavlono Lutfiy (Shoshiy)ni zikr etar ekan, shunday deb yozadi:

"Mavlono Lutfiy (alayhirrahma) – o'z zamonining malikul kalomi erdi, ammo turkiyda shuhrati ko'prak erdi va turkcha devoni ham mashhurdir va mutaazzirul javob matla'lari bor, ul jumladan biri budurkim:

*Nozukluk ichra belicha yo'q tori gesuyi,
O'z haddini bilib, belidin o'ltirur quyi" ...[2,9]*

Husni ta'lil – arabcha so'z bo'lib, "chiroyli dalillash, asoslash", degan ma'noni anglatadi. Barchamizga ma'lumki, badiiy adabiyotda asoslash, dalillash, voqea-hodisani chiroyli tarzda ifodalash o'quvchining muallif fikrini yanada yaxshiroq anglashiga yordam beradi. Husni ta'lil badiiy san'atini haqida XI asr oxiri XII asr boshlarida yashab ijod etgan taniqli adib Rashiddin Vatvot o'zining "Hadoyiq us-sehr fi daqoyiq ash-she'r" asarida shunday deydi:

“Ushbu usulning mohiyati shundan iboratki, shoir baytda biri birining sababi bo‘lgan ikki sifatni keltiradi, aslida esa bu haqida so‘z yuritar ekan, o‘z asarining chiroyli va betakror bo‘lib chiqishi uchun ular o‘rtasida biror munosabat topishni istaydi, xolos”. [2,10]

XV asrning ikkinchi yarmi XVI asr boshlarida yashab ijod etgan adabiyotshunos olim Atoulloh Husayniy o‘zining “Badoye’ us-sanoyi” asarida ushbu badiiy san’at turini bir sifatning turini isbot qilish uchun qo‘llanilishi, ammo u sifatning isboti haqiqatga yaqin bo‘lmasa-da, “*lutf bori birla ani sabab qilg‘an bo‘lurlar*”, deya ta’riflab, uning to‘rt turini sanab o‘tgan.

Aksariyat hollarda Lutfiy ma’shuqaning go‘zal ruhsori, latif jamolini husni ta’lil badiiy san’ati bilan ta’riflashda gul timsoliga tez-tez murojaat qiladi:

*Gul eltur ol o‘yla chehradin rang,
Qizorsa, o‘g‘ri uchun el urar koj.*

baytida: “Mahbubamning go‘zal orazidan gul qizil rangni olib qochdi va shu aybi uchun shamoldan tarsaki yeb, qizarib ketgan”, degan ma’no ifodalangan.

*Chu gul ko‘rdiki, suv hark un tegar qutlug‘ yuzingizga,
Yoqildi shavq o‘tinda-yu bu hasrattin gulob o‘ldi.*

Yuqoridagi baytda shoir gulning gulobga aylanish jarayonini narazda tutgan holda, “Har kuni gul ma’shuqa yuziga suvning tegishini ko‘rdi-yu, rashk o‘tida yonib, gulobga aylandi”, degan ma’noni anglatadi.

Lutfiy o‘z g‘azallarida husni ta’lil badiiy san’atini ifodalashda nafaqat gul, balki lola, binafsha, quyosh, xoma ya’ni qalam, novvot, asalari, mahbubaning qomatini tasvirlashda sarv daraxti kabi bir qancha obrazlardan foydalangan. Masalan:

*Yuzingdin lola rang eltib, uyolib shaharga kirmas,
Aning bo‘ynin kishi bog‘lab keturmog‘uncha sahro din. [3.67]*

Yuqoridagi baytlarda Mavlono Lutfiy husni ta’lil badiiy san’atini lola va yuz obrazlarini tilga olib, ma’shuqaning yuzi lolaning rangini “o‘g‘irlagan”, shu sababli lola uyalib, sahroda yashirilib yuradi, deya ta’kidlamog‘da.

*Ey sarvi gul uzor, yanoqingdin o‘ftanib,
Yobong‘a shahrdin qochibon lola zor erur.*

baytda lola mahbuba ruxsori go‘zalligidan uyalib, dasht-u cho‘llarda qochib, armonda yashayotgani husni ta’lil usulida ifodalangan.

Quyidagi baytda esa binafsha obrazi orqali husni ta’lil badiiy san’ati namunalari yaratilgan:

*Binafsha sunbulini ko‘rdi mushk xirmandek,
Egildi qomati go‘yoki xo‘shachin bo‘ldi.*

Baytda binafshaning g‘ayritabiiy ko‘rinishi ya’nikim, boshi egikligi go‘zal lavhalarining yaralishiga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Darhaqiqat, Sharq adabiyoti ishqiy asarlarida mahbubaning labiga alohida e’tibor qaratiladi. Bunda ma’shuqa labining kichikligi g‘oyatda go‘zal deya e’tirof etiladi. Mavlono Lutfiy ham buni nazardan chetda qoldirmagan. Bunda ma’shuqaning labi shirinligini ta’riflashda xoma ya’ni qalam obrazidan foydalanib, husni ta’lil badiiy san’atini yaratadi:

*Og‘zing sifatini qilurda xoma,
Ko‘p totliq uchun yorildi tili. [3,83]*

Shoir yana “Mahbuba labining shirinligini tasvirlovchi xoma ya’ni qalamning tili yorilib ketdi” mazmunidagi husni ta’lilni quyidagicha yaratadi:

*Irningki qalam tilini shirinlig‘i yordi,
Shakkar dedim ondinki samar, so‘z kelishidin.*

Bundan tashqari shoir mahbuba labini pista, bodom kabi mevalar ko‘rinishida tasvirlagan holda, odamlarning unga bo‘lgan munosabati asosida ham go‘zal husni ta’lil ifodalarini yaratadi:

*Og‘zingdin eltti o‘g‘rilab chun pista tortig‘ni anga,
Tuz suyi oncha kuydularkim, oxir iqrar ayladi.*

Lutfiy ma'shuqa labining totliligini qalam, pista, bodom kabi mevalardan tashqari novvot, qand-u shakar, shakarqamish asalari boli kabilar bilan g'ayritabiiy tarzda tasvirlab, husni ta'lil badiiy san'atining go'zal namunalari yaratadi:

*Shakkar iringdin suchukluk eltti-yu tondi nabot,
Tuzmayin ikki yig'ochqa oxir iqrar ayladi. [3.61]*

Baytda novvot tayyorlash jarayoniga e'tibor qaratilgan holda mahbuba labi shirinligini husni ta'lil usuli orqali ta'kidlanadi.

*Yor irni bila urmangiz, ey qand-u shakar, lof,
Chun obi hayot o'ftanib ondin yoshunubdur.*

Bundan tashqari:

*Qand agar irni bila lof ursa bo'lg'ay kalla xushk,
Chun yoshunmushtur ichra shakkar ilgidin.*

Misralardagi noodatiy ifoda ham ma'shuqa labining shirinligini shakarqamish va qand timsollari vositasida tasvirlaydi.

Quyiga keltirilgan:

*Zanburi asal og'zi to'la shahd ekaninda,
Iringni ko'rub, bemaza deb bol to'kubdur.*

misralarida “Sening labingni ko'rgan og'zi bolga to'la bo'lgan asalari, og'zimdagi asal bemaza ekan, deya uni to'kib tashlabdi”, kabi mazmundagi ushbu baytda real hayotda asalarining bolni og'zida to'plashi va uni iniga olib kelib, to'kib, yig'ishiga ishora qilingan.

Mavlono Lutfiy o'z ishqiy g'azallarida ma'shuqaning qomatini ham turli badiiy uslublarda ifoda etadi. Xususan, husni ta'lil badiiy uslubi ham shular jumlasidandir:

*Takror qilur vasfi qading sarv, oning uchun
Ko'p tebranur andoqki kishilar sabaq ichra*

misralarda sarv daraxtining shamolda tebranishi maktabda ilm olayotgan, takrorlayotgan o'quvchining tebranishiga qiyoslangan holda mahbubaning qomati vasfi takrorlangan.

*Sarv aningdek qomating hayronidurkim, boshig'a
Qildi qushlar oshyon andoqki Majnun ustina*

Yuqoridagi baytda esa mashhur afsonaga ishora mavjud. Bunda “Ma'shuqaning qomati oldida sarv daraxti shu qadar lol bo'ldiki, hatto qushlar Majnun boshiga uya qurgani labi ustiga uya qurganini sezmay ham qoldi”, degan husni ta'lil uslubi ifoda etilgan.

*Gar sarv sujud etmasa qadding'a ne nuqson,
Yo'qtur ajab: ahmoqlik erur, chun uzun ondin*

baytda esa xalq og'zaki ijodiga ishora mavjud. Ushbu bayt “Bo'yi uzun odamlar ahmoq bo'ladi”, degan ibora zamirida yaratilgan.

*Qomatingning qullug'inda yosh edi, ulg'aydi sarv,
Boshi titrar emdi xijlatdin oni ozod qil.*

Yuqoridagi baytda sarv daraxtining kichikligidan oldida qulliq qilardi, endi esa keksayib boshi titraydigan bo'lib qoldi, uni ozod qil, qutqar”, mazmunidagi husni ta'lil ifodasi yaratilgan.

Metodlar. Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Avvalo, tahliliy metod asosida Mavlono Lutfiy g'azallaridan olingan baytlar chuqur o'rganilib, ularda husni ta'lil badiiy san'atining qo'llanish xususiyatlari aniqlashtirildi. Har bir misrada keltirilgan obraz va unga berilgan badiiy sabablar alohida tahlil qilindi.

Shuningdek, qiyosiy metod yordamida Lutfiy ijodidagi husni ta'lil unsurlari boshqa mumtoz adabiyot vakillari, xususan Alisher Navoiy ijodi bilan solishtirildi. Bu orqali shoirning o'ziga xos uslubi va badiiy mahorati aniqlashga harakat qilindi.

Bundan tashqari, tavsifiy metod asosida husni ta'lil badiiy san'atining nazariy jihatlarini, uning adabiyotdagi o'rni va ahamiyati ilmiy manbalarga tayangan holda yoritildi. Umumlashtirish metodi esa olingan natijalarni tizimlashtirish va yakuniy xulosalar chiqarishda qo'llanildi.

Natijalar. Tadqiqot natijasida aniqlandiki, Mavlono Lutfiy g'azallarida husni ta'lil badiiy san'ati keng va rang-barang tarzda qo'llanilgan. Shoir ushbu san'at orqali oddiy voqea-hodisalarni g'ayritabiiy, ammo estetik jihatdan jozibador sabablar bilan izohlaydi.

Xususan, g'azallarda gul, lola, binafsha kabi tabiat obrazlari orqali ma'shuqaning go'zalligi tasvirlanadi. Masalan, gulning qizarishi ma'shuqa yuzidan rang "olib qo'yganligi" bilan izohlanadi. Bu esa husni ta'lilning yorqin namunasi hisoblanadi.

Shuningdek, ma'shuqa labining shirinligi qalam, novvot, asalari kabi obrazlar orqali ifodalangan. Bu yerda real sabab emas, balki badiiy sabab ustuvor bo'lib, o'quvchida kuchli estetik taassurot uyg'otadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, Lutfiy husni ta'lilni faqat bezak sifatida emas, balki obraz yaratishning muhim vositasi sifatida qo'llagan.

Muhokama. Tadqiqot natijalari asosida aytish mumkinki, Mavlono Lutfiy husni ta'lil badiiy san'atidan nihoyatda mahorat bilan foydalangan. Shoir ushbu usul orqali oddiy hodisalarga yangi, poetik mazmun yuklaydi va o'quvchini estetik zavqqa chorlaydi.

Qiyosiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, Alisher Navoiy ijodida ham husni ta'lil muhim o'rin tutadi, biroq Lutfiyda bu san'at yanada sodda, tabiiy va bevosita ifodalangan. Bu esa uning turkiy she'riyatdagi o'ziga xosligini ko'rsatadi.

Shuningdek, Lutfiy husni ta'lil orqali nafaqat tashqi go'zallikni, balki ichki kechinmalarni ham ifodalaydi. Ishqiy tuyg'ular, sog'inch, rashk kabi holatlar badiiy sabablar orqali yanada chuqurroq ochib beriladi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat shuki, husni ta'lil o'quvchining tasavvurini kengaytiradi. Chunki u real voqelikdan chetga chiqib, obrazli fikrlashni talab qiladi. Bu esa mumtoz she'riyatning asosiy xususiyatlaridan biridir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Mavlono Lutfiy g'azallarida husni ta'lil badiiy san'ati muhim va yetakchi o'rin egallaydi. Shoir ushbu san'at orqali oddiy voqea-hodisalarni g'ayritabiiy, ammo estetik jihatdan mukammal sabablar bilan izohlab, o'ziga xos poetik uslub yaratgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Lutfiy husni ta'lilni yuqori darajada badiiylashtirgan va uni obraz yaratishning samarali vositasiga aylantirgan. Bu esa uning o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'rnini yanada mustahkamlaydi.

Umuman olganda, husni ta'lil Lutfiy ijodida nafaqat bezak, balki mazmun va g'oya ifodasining muhim unsuri sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois mazkur san'atni o'rganish o'zbek mumtoz adabiyotining poetik xususiyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Abdullaev, A. *Tasavvuf va uning namoyandalari [Risola].* Termiz. (2007).
2. Hojiahmedov A. A. "Husni ta'lil san'ati". "Yangi asr avlodi", (2008)
3. Lutfiy. "Sensan sevarim". *G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.* Toshkent. (1987)
4. Muhiddinov, M. (2005). *Komil inson – adabiyot ideali.* Toshkent: Ma'naviyat.
5. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi. (1972). *Navoiy asarlari lug'ati.* A. Navoiy asarlarining XV tomligiga ilova. Toshkent: Fan.
6. Vohidov, R. J., & Eshonqulov, H. P. (2006). *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi.* Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.

UDC 82

EXPRESSION OF APPALACHIAN NATIONAL CHARACTER IN “THE BUILDERS AND THE DREAM”

Gaybulloyeva Vazirabonu Shoki qizi,

PhD student, Teacher of Foreign Language
and Social Sciences Department, Asia International University,

Bukhara, Uzbekistan

vaziragaybulloyeva@gmail.com

Abstract. This article examines the expression of Appalachian national character in *The Builders and the Dream* by Jesse Stuart. The study aims to identify the key cultural values and mental features that define Appalachian identity and to analyze the linguistic and narrative mechanisms through which these elements are represented in the text. The research is grounded in a linguocultural approach, which considers language as a primary medium for encoding cultural meaning. The analysis focuses on central concepts such as home, land, labor, and family, which function as core components of Appalachian cultural consciousness. Through close textual and discourse analysis, the study reveals that national character is expressed not only through thematic content but also through speech patterns, emotional expressions, and symbolic structures. Particular attention is given to the representation of hard work, self-reliance, resilience, and resistance to social and economic oppression, as reflected in the characters' actions and interactions.

Key words: Appalachian national character, cultural identity, linguocultural analysis, regional culture, rural mentality, American regional literature, cultural concepts, narrative discourse, symbolic representation.

“THE BUILDERS AND THE DREAM” ASARIDA APPALACHI MILLIY XARAKTERINING IFODALANISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada “*The Builders and the Dream*” asarida Appalachi milliy xarakterining ifodalanishi tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi Appalachi identitetini belgilovchi asosiy madaniy qadriyatlar va mental xususiyatlarni aniqlash hamda ushbu unsurlar matnda qanday lingvistik va narrativ vositalar orqali ifodalanganini o'rganishdan iborat. Tadqiqot lingvomadaniy yondashuvga asoslanadi, bunda til madaniy ma'nolarni kodlashning asosiy vositasi sifatida qaraladi. Tahlil “uy”, “yer”, “mehnat” va “oila” kabi markaziy konseptlarga qaratilgan bo'lib, ular Appalachi madaniy ongining asosiy tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo'ladi. Matnni chuqur tahlil qilish va diskursiv yondashuv orqali milliy xarakter nafaqat mavzu darajasida, balki nutq xususiyatlari, emotsional ifodalar va ramziy strukturalar orqali ham ifodalanishi aniqlanadi. Tadqiqotda, shuningdek, qahramonlarning xatti-harakatlari va o'zaro munosabatlarida aks etgan mehnatsevarlik, o'z kuchiga tayanish, bardoshlilik hamda ijtimoiy-iqtisodiy bosimlarga qarshi turish kabi xususiyatlarga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: Appalachi milliy xakteri, madaniy identitet, lingvomadaniy tahlil, mintaqaviy madaniyat, qishloq mentaliteti, Amerika mintaqaviy adabiyoti, madaniy konseptlar, narrativ diskurs, ramziy ifoda.

ВЫРАЖЕНИЕ АППАЛАЧСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА В ПРОИЗВЕДЕНИИ «THE BUILDERS AND THE DREAM»

Аннотация. В данной статье рассматривается репрезентация аппалачского национального характера в произведении *The Builders and the Dream*. Цель исследования заключается в выявлении ключевых культурных ценностей и ментальных особенностей, формирующих аппалачскую идентичность, а также в анализе лингвистических и нарративных средств их выражения в тексте. Исследование основано на лингвокультурологическом подходе, согласно которому язык рассматривается как основной инструмент кодирования культурного смысла. Анализ сосредоточен на центральных концептах, таких как «дом», «земля», «труд» и «семья», которые выступают основными компонентами аппалачского культурного сознания. В результате текстуального и дискурсивного анализа установлено, что национальный характер выражается не только на уровне тематического содержания, но и через речевые особенности, эмоциональные проявления и символические структуры. Особое внимание уделяется таким характеристикам, как трудолюбие,

самодостаточность, устойчивость и сопротивление социально-экономическому давлению, которые проявляются в действиях и взаимодействиях персонажей.

Ключевые слова: аппалачский национальный характер, культурная идентичность, лингвокультурный анализ, региональная культура, сельский менталитет, американская региональная литература, культурные концепты, нарративный дискурс, символическая репрезентация.

Introduction. The study of national and regional character in literature has long occupied a central position in literary scholarship, particularly within the frameworks of comparative literature and cultural studies. In contemporary research, there is a growing emphasis on understanding literary texts not merely as aesthetic constructions but as complex cultural artifacts that encode systems of values, beliefs, and social practices. Within this perspective, the concept of “national character” becomes a key analytical category, allowing scholars to explore how collective identity is represented, negotiated, and transmitted through narrative discourse. The examination of regional identities, in particular, offers valuable insights into the diversity and heterogeneity of national cultures, challenging monolithic interpretations and foregrounding localized experiences. One of the most distinctive regional cultures in American literary tradition is that of Appalachia. The Appalachian region, characterized by its mountainous geography, historical isolation, and strong community ties, has developed a unique cultural identity shaped by agricultural life, economic hardship, religious traditions, and a deep attachment to land and family. Despite its richness, Appalachian culture has often been marginalized or stereotyped in mainstream representations, frequently depicted through reductive images of poverty and backwardness. As a result, literary works emerging from this region play a crucial role in articulating an insider perspective, offering more nuanced and authentic portrayals of Appalachian life and mentality.

This study is grounded in the theoretical principles of linguocultural analysis, which emphasizes the inseparability of language and culture. According to this perspective, linguistic forms are viewed as carriers of cultural knowledge, reflecting collective experiences and cognitive models. When applied to literary texts, this approach enables a deeper understanding of how cultural meanings are embedded in narrative structures and communicative practices. In addition, elements of discourse analysis are employed to examine how meaning is generated through interaction, particularly in dialogues and narrative commentary.

Materials and methods. This study adopts an interdisciplinary methodological framework that integrates linguocultural analysis, close textual reading, discourse analysis, conceptual analysis, and contextual-cultural interpretation. The combination of these approaches allows for a comprehensive examination of how Appalachian national character is constructed and expressed in *The Builders and the Dream* by Jesse Stuart. The methodological design is grounded in the assumption that literary texts function as complex semiotic systems in which language serves as a primary medium for encoding cultural meanings.

The central method employed in this research is linguocultural analysis. This approach is based on the principle that language and culture are inseparable and that linguistic forms carry culturally specific knowledge, values, and conceptual frameworks. Within this perspective, lexical units, phraseological expressions, and stylistic features are examined as carriers of cultural codes. In the context of this study, particular attention is paid to culturally marked vocabulary related to key concepts such as “home,” “land,” “labor,” and “family.” These concepts are analyzed not only in terms of their semantic content but also in relation to their cultural significance within Appalachian society. Linguocultural analysis thus enables the identification of implicit meanings embedded in linguistic structures and reveals how national character is encoded in the text.

Discourse analysis is used to investigate how meaning is constructed through language in interactional contexts. In literary texts, discourse includes both narrative voice and character dialogue. This study examines how speech patterns, forms of address, and communicative strategies reflect cultural norms and social relationships. Special attention is given to the ways in which characters express emotions, resolve conflicts, and articulate their aspirations. Through discourse analysis, it becomes possible to identify patterns of communication that are characteristic of Appalachian culture, such as directness, emotional intensity, and the use of simple yet expressive language. This method also highlights the role of implicit meanings, silences, and non-verbal cues in shaping the representation of national character.

Conceptual analysis is applied to identify and interpret the key cultural concepts that structure the narrative. Concepts such as “home,” “land,” and “labor” are treated as cognitive and cultural constructs that organize experience and meaning. The analysis focuses on how these concepts are linguistically realized and symbolically represented in the text. For example, the concept of “home” is examined not only as a physical space but also as a symbol of independence, dignity, and self-determination. Similarly, “labor” is analyzed as

both an economic activity and a moral value associated with perseverance and self-reliance. Conceptual analysis thus provides a framework for understanding how abstract cultural values are concretized in narrative form.

The integration of these methods creates a multidimensional analytical model. Linguocultural analysis provides the theoretical foundation, while close reading and discourse analysis offer detailed textual insights. Conceptual analysis connects linguistic forms to cultural meanings, and contextual interpretation situates the findings within a broader framework. Together, these methods enable a comprehensive examination of how Appalachian national character is expressed through both language and narrative structure.

Results and discussion. The application of the linguocultural and discourse-oriented analytical framework to *The Builders and the Dream* by Jesse Stuart reveals a coherent system of cultural meanings through which Appalachian national character is constructed and represented. The findings demonstrate that this character is not presented as an abstract category but emerges through a complex interaction of narrative structure, linguistic choices, symbolic elements, and character behavior. The analysis identifies several core features of Appalachian identity: attachment to land and home, the centrality of labor, strong family solidarity, resilience in the face of hardship, and moral resistance to social domination.

One of the most prominent results concerns the conceptualization of “home” as a central cultural value. In the narrative, the idea of building a house transcends its literal meaning and becomes a symbol of independence and self-determination. The repeated references to “our own land” and “our own house” indicate a deep emotional and cultural investment in ownership and autonomy. The aspiration to build a house is framed not merely as a practical necessity but as a moral imperative, reflecting a broader Appalachian belief in self-reliance. Linguistically, this concept is reinforced through possessive constructions (“our land,” “our house”) and emotionally charged expressions that emphasize longing and hope. The dream of having a home becomes a unifying force for the family, shaping their actions and sustaining their motivation.

Closely connected to this is the representation of “land” as a core element of identity. The land is not depicted as a passive resource but as a dynamic space of struggle, labor, and belonging. Descriptions of agricultural work, soil conditions, and crop failures reveal the intimate relationship between the characters and their environment. The narrative emphasizes the physical demands of working the land, highlighting the effort required to cultivate it. At the same time, the land functions as a marker of dignity and self-worth. The desire to move from dependency on another’s property to ownership of one’s own land reflects a broader cultural value associated with autonomy. This is further reinforced through the contrast between the family’s aspirations and the exploitative conditions imposed by Uncle Mel, whose control over land becomes a source of tension.

Family solidarity is another key finding of the analysis. The narrative depicts the family as a cohesive unit in which each member contributes to a shared goal. The roles of individual family members—Pa, Mom, the children, and Grandpa—are clearly defined yet interconnected. Dialogue plays an important role in expressing this unity, as family members frequently engage in discussions about their plans, challenges, and hopes. Emotional expressions, such as Mom’s initial despair and subsequent optimism, highlight the importance of mutual support. The presence of Grandpa as a source of wisdom and practical assistance further reinforces the intergenerational dimension of Appalachian culture. The collective effort to build the house illustrates how family cooperation functions as a survival strategy and a source of strength.

Symbolic elements play a crucial role in the narrative structure. The house functions as the primary symbol, representing not only physical shelter but also freedom, dignity, and future stability. The act of building it transforms the abstract “dream” into a tangible reality, illustrating the connection between aspiration and action. Other symbolic elements include tools (such as the axe), which represent labor and agency, and natural features (such as trees and land), which reinforce the connection between humans and their environment. These symbols are integrated into the narrative in a way that reflects the cultural worldview of the characters.

One of the most significant aspects of the discussion concerns the concept of home as a symbol of cultural identity and resistance. In the story, the desire to build a house is not merely a practical goal but a central ideological and emotional force that organizes the narrative. The repeated emphasis on “our own house” and “our own land” reveals a culturally specific understanding of independence. This is particularly evident in Mom’s statement: “*If we only had a house on our own farm, we’d move to it tomorrow! And we’d be out of all this misery.*” This utterance demonstrates that the idea of home is directly linked to freedom from social and economic oppression.

Another key element of Appalachian national character revealed in the text is the centrality of labor as both a necessity and a moral value. Unlike in some literary traditions where labor is romanticized, Stuart presents work as physically demanding and often exhausting. However, this hardship is not depicted negatively; rather, it is framed as a source of dignity and strength. For example, the narrator describes working with Grandpa: *“every time I stuck my ax into a tree... I thought I was fighting Uncle Mel.”* This statement illustrates how physical labor is transformed into a symbolic act of resistance. The act of chopping wood is not only a practical activity but also an emotional and psychological response to oppression.

Closely related to this is the theme of family solidarity, which emerges as a fundamental component of Appalachian national character. The story depicts the family as a cohesive unit in which each member contributes to a shared goal. This is evident in the coordinated efforts to build the house: *“Everybody but Glenna, the baby, was working at our house.”* The collective nature of this effort reflects a cultural model based on cooperation and mutual support.

Dialogue plays a crucial role in reinforcing this unity. For instance, when Mom declares, *“The best way to whip him is to build a house on our own land,”* she articulates a collective strategy that aligns the family’s actions with a shared purpose. The use of inclusive language (“we”) emphasizes group identity over individual interests. This contrasts with the behavior of Uncle Mel, whose actions are characterized by individualism and domination. The conflict between these two models—collective solidarity versus authoritarian control—serves as a central axis of the narrative.

The figure of Uncle Mel is particularly important for understanding the cultural dimension of resistance. He represents not only a personal antagonist but also a broader system of social inequality and exploitation. His behavior—insulting the family, imposing strict rules, and threatening legal action—reflects a form of localized power that operates within the community. However, the family’s response to this power is not direct confrontation but strategic endurance.

This is clearly expressed in Mom’s declaration: *“You, with your overbearing temper and your mean ways. But we will beat you yet.”* The use of the future tense (“will beat you”) indicates a long-term strategy rather than immediate retaliation. The family chooses to resist through self-improvement and independence rather than violence. This form of resistance is deeply rooted in Appalachian cultural values, where endurance and moral integrity are often prioritized over direct conflict.

Another important aspect of the discussion is the symbolic function of the house-building process. The construction of the house serves as a narrative metaphor for transformation. Initially, the family exists in a state of dependency and vulnerability. Through collective effort, they gradually move toward autonomy and stability. This transformation is reflected in the shift from “dream” to reality, as indicated in the final part of the story: *“we had worked for a dream... our dream for the future had come true.”*

Finally, the analysis reveals the importance of non-verbal expression in the construction of national character. Actions such as working long hours, enduring hardship, and continuing despite setbacks communicate cultural values more effectively than explicit statements. The family’s persistence in building the house, despite economic difficulties and social pressure, serves as a powerful example of this. These actions function as a form of silent discourse, expressing resilience and determination without the need for verbal articulation.

Conclusion. One of the most significant conclusions of this study concerns the central role of key cultural concepts such as “home,” “land,” “labor,” and “family” in shaping Appalachian identity. These concepts are not presented as abstract ideas but are deeply integrated into the narrative structure and the lived experiences of the characters. The concept of “home,” in particular, operates as a dominant symbolic and ideological element. It represents not only a physical space but also a state of independence, dignity, and emotional security. The family’s aspiration to build their own house reflects a broader cultural understanding of autonomy as a fundamental human value. Through this lens, the act of house-building becomes a metaphor for self-realization and resistance to external control.

The study has also highlighted the importance of labor as a defining feature of Appalachian national character. Work is portrayed not merely as an economic necessity but as a moral and cultural imperative. The characters’ willingness to endure physical hardship and persist in their efforts reflects a deeply rooted ethic of perseverance and self-reliance. This ethic is not idealized but grounded in realistic depictions of struggle and effort. The narrative demonstrates that labor functions as both a practical means of survival and a symbolic expression of dignity. In this sense, work becomes a form of communication through which cultural values are articulated and reinforced.

In conclusion, this study has shown that *The Builders and the Dream* serves as a powerful representation of Appalachian national character, constructed through a rich interplay of linguistic, narrative,

and symbolic elements. The findings confirm that national identity in literature is not merely described but actively created through language and discourse. By applying a linguocultural approach, the research has provided new insights into the mechanisms of cultural representation, demonstrating the value of interdisciplinary methods in contemporary literary studies.

REFERENCES:

1. Williams, John Alexander. *Appalachia: A History*. University of North Carolina Press, 2002.
2. Whisnant, David E. *All That Is Native and Fine: The Politics of Culture in an American Region*. University of North Carolina Press, 1983.
3. Ganiyeva, O. X. "XX asr AQSH regional romani badiiy o 'ziga xosligi.'" *Инновационные исследования в современном мире: теория и практика* 3.14 (2024): 43-45.
4. Damrosch, David. *What Is World Literature?* Princeton University Press, 2003.
5. Ganieva, Orzigul Khayriddinovna. "Depiction Of Relations Between A Person And Society In American Realistic Literature." *Scientific Bulletin of Namangan State University* 2.8 (2020): 215-220.
6. Maslova, V. A. *Lingvokulturologiya*. Akademiya, 2001.
7. Stuart, Jesse. *Men of the Mountains*. E. P. Dutton, 1942.

UO'K 82

MUHAMMAD YUSUF IJODI LINGVOPOETIKASI: UNDALMALAR MISOLIDA

Hamroyeva Nafisa Nizomiddinovna,

Buxoro davlat universiteti f.f.f.d.(PhD), dotsent

Hamdamova Donoxon Sherali qizi,

Buxoro davlat universiteti Filologiya fakulteti 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Nutqning kommunikativ samaradorligini ta'minlashda tinglovchi diqqatini jalb qiluvchi hamda kuchli emotsional-ekspressiv bo'yov tashuvchi muhim lisoniy vositalardan biri undalma hisoblanadi. Undalma nafaqat oddiy murojaat shakli, balki nutqning ta'sirchanligini oshiruvchi, suhbatdosh bilan ruhiy yaqinlikni va lirik munosabatni ifodalovchi universal vositadir. Mazkur maqolada taniqli o'zbek xalq shoiri Muhammad Yusuf she'riyatining lingvopoetik o'ziga xosliklari aynan undalmalar tizimi misolida izchil tahlil etiladi. Shoir ijodida undalmalarning qo'llanish usullari, ularning semantik-uslubiy yuklamasi hamda lirik qahramonning murakkab ichki kechinmalarini ochib berishdagi estetik o'rni yoritiladi. Muhammad Yusuf uslubiga xos bo'lgan xalqona soddalik va samimiylilikning undalmalar orqali namoyon bo'lishi ilmiy asoslab beriladi. Shuningdek, undalmalarning badiiy tasviriy vosita sifatidagi ahamiyati, o'ziga xos poetik obraz yaratishdagi roli hamda o'quvchiga emotsional ta'sir ko'rsatish xususiyatlari tahlil qilinadi. Natijada, undalmalar shoir poetikasining ajralmas tarkibiy qismi ekanligi, ular orqali she'rning ritmik-melodik qurilishi va falsafiy mazmuni yanada teranlashishi xulosalanadi.

Kalit so'zlar: undalma, murojaat shakllari, emotsional-ekspressiv bo'yov, lingvopoetika, badiiy nutq, lirik qahramon, uslubiy vositalar.

LINGUOPOETICS OF MUHAMMAD YUSUF'S ТВОРЧЕСТВО: ON THE EXAMPLE OF VOCATIVES

Abstract. In ensuring the communicative effectiveness of speech, one of the key linguistic means that attracts the listener's attention and conveys strong emotional-expressive coloring is the vocative. The vocative is not merely a simple form of address, but also a universal device that enhances the expressiveness of speech and reflects emotional closeness and lyrical relations between interlocutors. This article consistently analyzes the linguopoetic specific features of the poetry of the well-known Uzbek national poet Muhammad Yusuf through the system of vocatives. The ways vocatives are employed in the poet's works, their semantic-stylistic load, and their aesthetic role in revealing the complex inner experiences of the lyrical hero are examined. The manifestation of folk simplicity and sincerity, characteristic of Muhammad Yusuf's style, through vocatives is also scientifically substantiated. Furthermore, the significance of vocatives as an artistic expressive device, their role in creating unique poetic images, and their emotional impact on the reader are analyzed. As a result, it is concluded that vocatives constitute an integral part of the poet's poetics, contributing to the deepening of the rhythmic-melodic structure and philosophical content of the poem.

Keywords: Vocative, forms of address, emotional-expressive coloring, linguopoetics, literary discourse, lyrical persona, stylistic devices.

ЛИНГВОПОЭТИКА ТВОРЧЕСТВА МУХАММАДА ЮСУФА: НА ПРИМЕРЕ ОБРАЩЕНИЙ

Аннотация. В обеспечении коммуникативной эффективности речи одним из важных лингвистических средств, привлекающих внимание слушателя и обладающих сильной эмоционально-экспрессивной окраской, является обращение. Обращение выступает не только как простая форма адресации, но и как универсальное средство, усиливающее выразительность речи, передающее духовную близость и лирические отношения между собеседниками. В данной статье последовательно анализируются лингвопоэтические особенности поэзии известного узбекского народного поэта Мухаммада Юсуфа на материале системы обращений. Рассматриваются способы употребления обращений в творчестве поэта, их семантико-стилистическая нагрузка, а также их эстетическая роль в раскрытии сложных внутренних переживаний лирического героя. Научно обосновывается проявление народной простоты и искренности, характерных для стиля Мухаммада Юсуфа, через обращения. Кроме того, анализируются значение обращений как художественно-изобразительного средства, их роль в создании своеобразного поэтического образа и их эмоциональное воздействие на читателя. В результате делается вывод о том, что обращения

являются неотъемлемой частью поэтики поэта, способствуя углублению ритмико-мелодической структуры и философского содержания стихотворения.

Ключевые слова: Обращение, формы обращения, эмоционально-экспрессивная окраска, лингвопоэтика, художественная речь, лирический герой, стилистические средства.

Kirish. Badiiy asar tilini tilning aynan estetik funksiyasini namoyon bo'lishi tarzida o'rganuvchi sohani "lingvistik poetika" – "lingvo- poetika" deb nomlash filologiya ilmda ancha turg'unlashgan hamda "lingvistik poetika"ning filologik ilmlar tizimida alohida mustaqil fan sifatidagi o'rini aniqlashtirishga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlar yaratilgan. Shunday ekan, badiiy asar tilini "stilistik aspekt"da o'rganishni "badiiy asar tilini lingvopoetik jihatdan o'rganish" tariqasida nomlash va talqin etsak maqsadga muvofiq bo'ladi. Badiiy asarning eng muhim bosqichi til bo'lar ekan, biror asarni yuksak darajada ko'tara olishda uni ishlatayotgan odamni qay muloqotdan foydalanayotgani va qaysi ifoda maqsadlarni ishlatayotgani eng muhim xususiyati hisoblanadi. Muhammad Yusuf ijodining tilini o'rganar ekanmiz, dastavval, eng e'tibor berishimiz kerak bo'ladigan narsa uning tilimiz rivojiga o'z asarlari bilan qanday ta'sir o'tkazayotgani bo'ladi. Sababi o'zi ham sodda tili ham sodda bo'lgan ijodkor xalqona tilda ijod qilgani tufayli she'rlarining o'qilishi ham yodlanishi ham nisbatan oson. Muhammad Yusuf ijodini o'rganar ekanmiz undalmalarga ko'p murojaat etilganini ko'rishimiz mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Muhammad Yusuf ijodi yuzasidan bir qancha tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, D.Shadiyevaning *"Muhammad Yusuf she'riyati lingvopoetikasi"* mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida Muhammad Yusuf she'rlarining asosiy leksik-semantik xususiyatlari — shoir she'rlarida qo'llanilgan antiteza va sinonimlar, maqol va matallar, badiiy takror va individual yasalmalarining lingvopoetik jihatlarini yoritilgan.

G.Muhammadjonovanning "80-yillar oxiri 90-yillar boshlari o'zbek she'riyatining lingvopoetik tadqiqi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida ham she'riy nutq individualligining tilshunoslikka xos xususiyatlarini yuzaga chiqaruvchi omillar Muhammad Yusufning antiteza, sinonimlar, tasviriy ifodalar va frazeologizmlarni qo'llash borasidagi mahorati bayon qilinadi.

M.Davronova esa *"Muhammad Yusufning poetik mahorati"* mavzusida nomzodlik dissertatsiyasida adib she'riyati va qo'shiqchilik an'analari, badiiy mezonlari, til va poetik ifoda imkoniyatlari tahliliga tortilgan.

G.Djamolxodjayevaning *"Muhammad Yusuf ijodidagi folklorizmlar lingvopoetikasining o'rganilish masalalari"* ilmiy maqolasida ijodkorning xalq og'zaki ijodi na'munalaridan keng foydalangani borasida bilib olishimiz mumkin.

Mazkur maqolada Muhammad Yusuf she'riyatidagi undalmalarning lingvopoetik xususiyatlarini o'rganish maqsadida statistik, tahliliy, kontekstual hamda leksik-semantik metodlardan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida shoirning turli yillarda va turli mavzularda yaratilgan she'rlari tanlab olindi. To'rtliklar misolida undalmalarning qo'llanishi matn doirasida tahlil qilinib, ularning semantik-uslubiy yuklamasi va badiiy funksiyalari aniqlab berildi. Shuningdek, undalmalarning lirik qahramon ruhiyatini ifodalashdagi o'rni lingvopoetik yondashuv asosida talqin etildi. Jumladan, maqolada kontekstual metoddan keng foydalanildi. Undalmalarning matn tarkibidagi o'rni, ularning qo'llanishi hamda konkret nutqiy vaziyatdagi ma'nosi tahlil qilindi. Undalmalar alohida jihatdan emas, balki she'ring umumiy mazmuni, lirik qahramon ruhiyati va badiiy kontekst bilan uzviy bog'liqlikda o'rganildi. Bu esa ularning emotsional-ekspressiv yuklamasini, muallif niyatini ifodalashdagi o'rini hamda o'quvchiga ta'sir ko'rsatish xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi. Natijada, kontekstual tahlil orqali undalmalarning nafaqat grammatik birlik, balki muhim lingvopoetik vosita ekanligi asoslab berildi. Bundan tashqari maqolada statistik metod ham o'rin olgan. Ushbu metod orqali Muhammad Yusuf she'riyatida uchraydigan undalmalarning soni va qo'llanish darajasi aniqlanib, ular son jihatdan tahlil qilindi. Statistik tahlil natijasida undalmalarning ijodkor she'rlaridagi faolligi aniq ko'rsatib berildi va ularning lingvopoetik ahamiyati asoslandi.

Muhokama va natijalar. Undalmalar, ya'ni murojaat birliklari kundalik hayotimizda, nutq faoliyatida - nutq jarayonida keng qo'llaniladigan, o'zaro aloqa aralashuvga faol xizmat qiladigan, so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan, o'zida turli modal ma'nolarni tashiydigan o'tkir, ta'sirchan vositadir. Mumtoz badiiyat ilmda murojaat birliklari nido va iltifot san'ati doirasida o'rganilgan. Murojaat birliklaridan nutqda tinglovchi e'tiborini tortish, xitob qilish, undash kabi maqsadlarda foydalaniladi. Bunday birliklarda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi turli kommunikativ munosabatlar ifodalangan bo'ladi. [3] Murojaat birliklarining badiiy matndagi qo'llanilishini o'rganishda kim, kimga, nimaga, qanday holatda, qanday nutqiy vaziyatda murojaat qilinayotganligiga e'tiborni qaratish kerak bo'ladi. Nutq qaratilgan shaxs

yoki obyektning nutq jarayonida mavjud-mavjud emasligi, murojaatning ifoda tarzi, murojaat qiluvchining obyektga subyektiv munosabati kabi omillar tahlilga tortilishi lozim.

Muhammad Yusuf ijodi badiiy matnning lingvistik tahlili uchun katta manba bo'la olishi bilan ahamiyatlidir. Jadvalda nutq qaratilgan obyekt sifatida tahlil etilgan ayrim she'r nomlari keltirilgan:

Shaxs	“O‘zbekiston polvonlariga”, “Belbog‘ ”, “Ota”
Shaxslarning ismi	“Sanjar”, “Fayzullo bobo”
O‘rin-joy	“Inshoolloh”, “Mingtepa”, “Marg‘ilon”
O‘simlik	“Bug‘ doypoyalar”
Hayvon	“Erka kiyik”
Narsa-buyum	“Qizil vagon”
Mavhum tushunchalar	“Tavallo”

Quyida shular haqida ko‘rib chiqamiz:

Pahlavon yigitcha, polvon yigitcha,

Dimog‘ i osmonni olg‘ on yigitcha.

O‘zbek ekaningiz yolg‘ on yigitcha,

Belbog‘ingiz qani, belingizdagi? [4, 49]

Mazkur she'riy parchada fikr qaratilgan shaxs – “yigitcha” leksemasi bo‘lib, har bir misrada takrorlanib kelgani uchun murojaatning aniqligini va ta’sirchanligi oshirgan. Bundan tashqari, qo‘llangan – cha (erkalash-kichraytirish) qo‘shimchasi o‘z ma’nosida emas, uslubiy jihatdan kinoya va tanqid ma’nosida kelib, aniqlovchilar orqali kengayib, ekspressivlikni oshirgan.

Sanjar, chimildiqni ko‘rmagan Sanjar,

Menga tegmasmidi senga tekkan o‘q.

Nomus azobida yuragim sanchar,

Dunyoda nomusdan yomon narsa yo‘q. [4, 112]

Ushbu misrada “Sanjar” undalma vazifasida qo‘llangan. Bundan ko‘rinib turadiki, nafaqat turdosh otlar, balki atoqli otlar ham undalma bo‘lib kelishi mumkin. Birinchi va ikkinchi misrada takroran qo‘llanganligi sababli bevosita murojaatni ifodalab, nutqqa shaxsiylik va ta’sirchanlik bergan. Ta’kid va emotsional kuchayish natijasi alam, iztirob hamda tanbeh ma’nolari yuzaga chiqadi.

O‘zbekiston, bo‘yi-basting ko‘rsat endi,

Pahlavonim, yetdi senga navbat endi,

Olam uzra hilpirasin abad endi

Sohibqiron Temur tug‘ i – yashil bayroq,

Inshoolloh! [4, 7]

Mazkur parchada undalmalar O‘zbekiston va Pahlavonim so‘zlaridir. O‘zbekiston undalmasi jonlantirish asosida qo‘llanib, Vatanga bevosita murojaatni bildiradi. Pahlavonim esa egalik qo‘shimchasi orqali yaqinlik va ruhiy bog‘liqlikni ifodalaydi. Ushbu undalmalar nutqda poetik ruh, da’vat va ruhlantirish ohangini yuzaga keltirib, emotsional ekspressivlikni kuchaytiradi.

Men ta’zim qilaman bug‘ doy poyiga,

Hali hech kimsa-ku boshin egmagan.

Odamlar bor axir, tuqqan joyiga,

Hali bir boshqacha nafi tegmagan.

Cho‘ksin qoshingizda tog‘ lar, qoyalar,

Siz shunga loyiqsiz, bug‘ doypoyalar. [4, 51]

Muhammad Yusuf ijodida ko‘rinadiki, hatto o‘simlik ham undalma bo‘la oladi. Misrada **bug‘doypoyalar** leksemasi undalma vazifasini bajaradi. U ko‘plik shaklida qo‘llanib, jonlantirish asosida o‘simlik obraziga bevosita murojaatni bildiradi. Matn davomida bug‘doy poyi konsepti semantik jihatdan ulug‘lanib, yakuniy misrada undalma orqali murojaat kuchaytirilgan. Ushbu undalma badiiy nutqda ehtirom, ulug‘lash hamda poetik ohangni yuzaga keltirib, emotsional-ekspressiv ta’sirni kuchaytiradi.

Erka kiyik, maylimi bir erkalasam ,

Majnun bo‘lib, sahrolarga yetalasam ,

Bu dunyoda birday g‘arib men ham, sen ham,

Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?.. [4, 33]

Quyida undalma **erka kiyik** birikmasi orqali ifodalangan. U jonlantirish asosida hayvon obraziga murojaatni bildiradi. Undalma matn boshida va oxirida takroran qo‘llanib, murojaatning ta’sirchanligini

kuchaytirgan. Ushbu undalma orqali lirik subyekt va murojaat obyekti o'rtasidagi ruhiy yaqinlik, hamdardlik ifodalanadi. Natijada badiiy nutqda liriklik, samimiylik va emotsional-ekspressivlik kuchayadi.

*Qirq birinchi yilda ham oy to'lin edi,
Xayrigul qiz to'qqiz kunlik kelin edi.
Yuragini yulib ketdi qizil vagon,
Ko'nglim xijil,
Mening ko'nglim xijil, vagon. [4, 85]*

Ushbu she'riy parchada undalma sifatida "vagon" so'zi qo'llangan. U aslida jonsiz predmetni bildiradi, lekin she'rda murojaat shaklida kelib, jonlantirish xususiyatini olgan. Shu orqali ijodkor oddiy narsa-buyumni badiiy obraz darajasiga ko'targan. Bundan tashqari "vagon" so'zi parchada urush, ayriliq va insoniy fojeaning ramzi sifatida talqin qilinadi. Lirik qahramon o'z dardini aynan shu obrazga qaratib, ichki kechinmalarini ifodalaydi, kuchli emotsional-ekspressiv ma'no yuklaydi va qahramonning iztirobi, pushaymonligi hamda ruhiy holatini aniqroq ochib beradi.

*O'tganga ber Xudoyim,
Ketganga ber Xudoyim.
Ozodlikni qadriga,
Yetganga ber, Xudoyim. [4, 52]*

Parchada undalma uslubiy bo'yogga ega bo'lib, mavhum (abstrakt) tushunchani ifodalab kelgan. Uch marta takroriy qo'llash natijasida nutqda emotsionallik va ta'kidni kuchaytirgan.

Shoirning murojaat qilishdan maqsadi va badiiy niyati nimadan iborat ekanligi, murojaat birliklaridagi denotativ va konnotativ ma'nolar haqida mulohaza yuritiladi. Zamonaviy tilshunoslikda mazkur usul ritorik murojaat atamasi ostida o'rganiladi. Ritorik murojaatda ritorik so'roqda bo'lgani kabi javob talab qilinmaydi, balki, "obyektga e'tiborni kuchaytiradi va kitobxonda biror munosabatni uyg'otadi". [2] Asosan, "shoirning poetik nutqda o'zi xohlagan intonatsiyani - tantanavorlik, ko'tarinkilik, g'azab, kesatish kabilarni ifodalashda" [6] keng foydalaniladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, lingvopoetika, umuman olganda lingvistik tilshunoslikni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, u har bir yozuvchi yoki shoir ijodini chuqur tahlil qilish, uning til imkoniyatlaridan qay darajada foydalanganini ochib berish hamda badiiy nutqning ichki mexanizmlarini anglash imkonini yaratadi. Bu esa o'quvchiga asarni nafaqat tushunish, balki uni his etish, ijodkor ruhiyatiga kirib borish va estetik ta'sirini yanada chuqurroq sezish imkonini beradi. Ayniqsa, Muhammad Yusuf ijodida undalmalar alohida lingvopoetik qiymat kasb etadi. Shoir she'rlarida qo'llanilgan undalmalar lirik qahramonning ichki kechinmalari, sog'inch, mehr, iztirob va muhabbat kabi tuyg'ularni bevosita va samimiy ifodalashga xizmat qiladi. Ular orqali shoir o'quvchi bilan jonli muloqot o'rnatadi, she'rni yanada ta'sirchan va hayotiy qiladi. Muhammad Yusufga xos xalqona ohang va soddalik aynan undalmalar orqali yorqin namoyon bo'lib, uning poetik uslubini belgilovchi muhim omillardan biriga aylanadi. Shu boisdan ham Muhammad Yusuf she'riyatida undalmalar lingvopoetikasi hozirga qadar yetarli darajada o'rganilmagan bo'lsa-da, ilmiy izlanishlar uchun dolzarb va istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Bu yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlar nafaqat shoir ijodining yangi qirralarini ochishga, balki o'zbek badiiy nutqining imkoniyatlarini yanada chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. A. Hojiyev. "Lingvistik terminlarning izohli lug'ati" – Toshkent, 1985. – 164 bet.
2. Boboyev T., Boboyeva Z. "Badiiy san'atlar" – Toshkent, TDPU, 2001. – 92 bet.
3. Hamroyeva N.N. Nutqiy etiketning lingvistik tabiati // "Ayniy vorislari" xalqaro elektron jurnali. – Buxoro. 2024. – № 2. – B. 111-115.
4. Hamroyeva N. Minnatdorchilik nutqiy aktining ijtimoiy-madaniy va pragmatik xususiyatari // O'zbekiston milliy universiteti xabarleri, 2024, [1/8] ISSN 2181-7324. – B. 323-325.
5. Jo'rayev T. "Undalma uslubiy vosita sifatida" // O'zbek tilshunosligi masalari to'plami. – Samarqand, 2001. – 29 bet.
6. Muhammad Yusuf. "Xalq bo'l elim" – Toshkent: O'zbekiston, 2005. – 190 bet.
7. Yo'ldoshev M. "Badiiy matnning lisoniy tahlili" – Toshkent: A. Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2010. – 112 bet.
8. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: "Fan", 2007. – 123 b.
9. Zunnonov A. "Adabiyot nazariyasidan qo'llanma" – Toshkent: "O'qituvchi", 1978. – 101 bet.

“QUTADG’U BILIG” USTOZ NATAN MALLAYEV TALQINIDA

1. Ijtimoiy-siyosiy va adabiy muhit talqini

Hayitov Shavkat Ahmadovich,

filologiya fanlari doktori,

Buxoro davlat universiteti, o‘zbek tili va adabiyoti kafedrası professori

Annotatsiya. Maqolada filologiya fanlari doktori, professor Natan Mallayevning “O‘zbek adabiyoti tarixi” kitobida berilgan “Yusuf Xos Hojib” sarlavhasi ostidagi tadqiqotining ilmiy qimmatı haqida keng mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Yusuf Xos Hojib, “Qutadg‘u bilig”, X-XII asrlar, umumturkiy adabiyot, markaziy Osiyo, Sharqiy Turkiston, qoraxoniylar, “Hibatul-haqoyiq”, “Devoni hikmat”, “Boqirg‘on kitobi”.

«КУТАДГУ БИЛИГ» В ИНТЕРПРЕТАЦИИ УСТОЗА НАТАНА МАЛЛАЕВА

Аннотация. В статье подробно рассматривается научная ценность исследования доктора филологических наук, профессора Натана Маллаева, озаглавленного «Юсуф Хос Хожиб» в книге «История узбекской литературы.»

Ключевые слова: Юсуф Хос Хожиб, «Кутадгу билиг», X-XII века, общетюркская литература, Центральная Азия, Восточный Туркестан, Караханиды, «Хибатул-хакайик», «Девони хикмат», «Книга Бакирган».

“QUTADG’U BILIG” IN THE INTERPRETATION OF استاد NATAN MALLAYEV

Abstract. This article provides a comprehensive discussion of the scholarly significance of the study titled “Yusuf Khos Khojib” presented in the book “History of Uzbek Literature” by Doctor of Philology, Professor Nathan Mallayev. Particular attention is given to the academic value and interpretative approach of the researcher.

Keywords: Yusuf Khos Khojib, “Qutadgu Bilig”, 10th–12th centuries, Common Turkic literature, Central Asia, Eastern Turkestan, Karakhanids, “Hibat al-Haqa’iq”, “Devoni Hikmat”, “Baqirghan Kitobi”.

Ustoz Natan Mallayevning “O‘zbek adabiyoti tarixi” kitobida berilgan “Yusuf Xos Hojib” sarlavhasi ostidagi tadqiqoti uzoq izlanish, mashaqqatli mehnat natijasidir.

X-XII asrlar adabiyotini umumturkiy adabiyotning o‘ziga xos bosqichi, Markaziy Osiyo va Sharqiy Turkiston turkiy xalqlarning mushtarak adabiy merosi sifatida talqin qilgan olim quyidagi asarlarni shu davr adabiyotining eng nodir namunalari sifatida qayd qiladi:

1. Ulkan shoir ulug‘ alloma va davlat arbobi Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” (“Saodatga olib boruvchi bilim”) asari;

2. Ahmad Yugnakiyning “Hibatul – haqoyiq” (“Haqiqatlar armug‘oni”) dostoni;

3. Shayx Ahmad Yassaviy va Sulaymon Boqirg‘oniy hikmatlari.

Tilshunoslik ilmiga ulkan hissa bo‘lib qo‘shilgan “Devoni lug‘otit turk” XX asr boshlarida topilib, ilm ahliga ma‘lum qilingan bo‘lsa, “Qutadg‘u bilig” XIX asr avvalida, “Hibatul haqoyiq” XX asr boshlarida topilib, ilmiy muomalaga kiritilgan. Ustoz olimning qat‘iy xulosasiga ko‘ra, kelgusida X-XII asrlarga doir yangi asarlarning topilishi bu davr adabiyotini mukammal yoritishga imkon yaratadi.

Professor N. Mallayev X-XII asrga oid adabiy manbalarni mavzu va g‘oyaviy yo‘nalishi, badiiy uslubi, lingvistik xususiyatlariga qarab ikkiga ajratadi:

1. Axloqiy-ta‘limiy asarlar: “Qutadg‘u bilig”, “Hibatul haqoyiq”;

2. Diniy-tasavvufiy asarlar: “Devoni hikmat”, “Boqirg‘on kitobi”.

“Qutadg‘u bilig” va “Hibatul haqoyiq” dostonlarining qo‘lyozma manbalarini chuqur o‘rgangan olim: “Bu ikki doston ham eski qo‘lyozma nusxalar asosida, deyarli muallif matniga yaqin holda yetib keldi”, - deb yozgan bo‘lsa, “Ahmad Yassaviy va Sulaymon Boqirg‘oniy asarlari bizga qadar keyingi asrlarga mansub bo‘lgan qo‘lyozma nusxalar va XIX-XX asr nashrlari orqali yetib keldi. Bu asarlar davr o‘tishi bilan til va uslub jihatidan nihoyatda o‘zgarib ketgan, tahrir qilingan, tarkibiga yangi asarlar yoki misralar kirib borgan. Shuning uchun ham Ahmad Yassaviy va Sulaymon Boqirg‘oniy asarlari asosida XII asrning tili va badiiy adabiyotining uslubi haqida qat‘iy va jiddiy fikr yuritish amri mahol”, - degan g‘oyatda adolatli xulosani bayon etadi (2,75). Atoqli olimning mazkur xulosalari Istiqlol sharofati bilan “Devoni hikmat” va “Boqirg‘on kitobi” ni mafkuraviy cheklanishsiz keng va izchil tadqiq etgan, leksik, fonetik va grammatik

xususiyatlarini o'rgangan o'nlab olimlar tomonidan to'la tasdiqlandi. Filologiya fanlari doktori Natan Mallayev Abu Ali Balxiyning "Shohnoma", Abulmuayyad Balxiyning "Gershaspnoma", Homididdin Balxiyning "Maqomati Homidiy", Saididdin Muhammad Avfiy Buxoriyning "Javome ul-hikoyot va lavome ul – rivoyat" ("Hikoyalar jami va rivoyatlar yolqini") asalarini XII asrga mansub badiiy nasr namunalari sifatida qayd qiladi.

Shu o'rinda atoqli olim XII asr badiiy nasrining nodir namunasi sifatida tilga olib o'tgan Homididdin Balxiyning "Maqomati Homidiy" asari va "maqoma" janrining genezisi haqida ayrim mulohazalarimizni aytishni ma'qul ko'rdik.

«Maqom»ning ko'pligi «maqomot»dir va u adabiy tushuncha vazifasida «Odamlar guruhiga o'qiladigan (aytiladigan) rivoyat yoki hikoyatlar»ni anglatadi. Farhang... guvohligiga ko'ra, bunday qissaxonliklar qadimda arab jamoalari o'rtasida keng tarqalgan (2,75). Muhammad G'iyosiddin «maqomot»ni «martaba va qoidalar» tarzida sharhlar ekan, istiloh sifatida uni arab hikoyalariga tegishli bilib, o'z fikrining dalili sifatida «Maqomoti Hariri», «Maqomoti Bade'i» kabi asarlarni ilova qiladi.

Maqoma – kichik adabiy janr ko'rinishida arab adabiyotida X asrning oxiri XI asrning ibtidosida to'la shakllanish jarayonini boshidan kechirgan (9,214). Maqoma o'sha davr arab adabiyotida yangi ma'no kasb etgan va bunday asarlarda Qur'on oyatlaridan hamda hadislardan (hikoya, naql, rivoyat) keng istifoda etilgan. Ko'pincha, maqomalar yigirmadan ellikkacha bo'lgan hikoyalar silsilasidan tashkil topib, ular «maqomot» deb atalgan. Maqomalar, asosan, musajja' nasrda yaratilgan va ular tarkibida she'riy parchalardan foydalanilgan. Maqoma mualliflari o'z badiiy yaratmalarida tarse', iyhom, murooti nazir, tashbih, istiora, tazmini muzdavaj, ishtiyoq, tajnis kabi lafziy va ma'naviy san'at namunalari mohirona murojaat qilishgan. Maqomalarda ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy, falsafiy-maishiy masalalar bilan bir qatorda she'r va she'rshunoslik ilmiga tegishli nazariy fikrlar, tarixiy voqealar bayoni hamda hazil-mutoyibalarga ham me'yorida o'rin berilgan. Maqomalarda ifodalangan voqealar birinchi shaxs tilidan hikoya qilingan. Roviylar (naql qiluvchilar) maqoma qahramonlari sarguzashtlarining guvohi yoki bevosita ishtirokchisi sifatida ularga munosabatda bo'lishgan. Bir yoki bir necha qahramon sarguzashtlari tasviri maqomalar syujeti tizimini tashkil qiladi. Aksariyat maqomalarda odatan bir roviy va bir yetakchi qahramon kuzatiladi. Har bir maqoma alohida unvonga (nom, sarlavha) ega bo'lib, o'sha asarda tasvirlangan voqealarning sodir bo'lish zamonini bilan aloqadorlik kasb etadi.

Adabiyotshunos Farrux Hodizodaning qayd qilishicha, arab adabiyotida maqomaning asoschisi eronlik adib Bade'uzzamon Hamadoni (969 – 1007) hisoblanadi. Keyinchalik arab tilida Hariri (1054 – 1122) Bade'uzzamon Hamadoni izdoshligida o'zining maqomalar turkumini yaratadi. Keyingi asrlarda maqomachilik musulmon mintaqa xalqlari adabiyotiga ham ko'chgan. Jumladan, fors-tojik adabiyotida birinchilardan bo'lib, yirik yozuvchi va olim Hamiduddin Balxiy (vaf. 1164) maqomachilikni boshlab beradi. Uning «Hamidiy maqomalari» nomi bilan shuhrat topgan to'plami 1155 – 1164 yillarda yaratilgan.

Atoqli so'z san'atkorlari yetishgan va o'lmas badiiy asarlar yaratilgan X-XII asrlarda qimmatli adabiyotshunoslik asarlari ham dunyoga kelganligi ustoz N.Mallayev e'tiboridan soqid qolmagan. Ular quyidagilar:

1. Ar - Roduyoni: "Tarjimon ul -balog'a" ("Suxandonlik tarjimoni");
2. Rashiddin Vatvot: "Hadoyiqus – sehr" ("Sehrlar bog'i");
3. Nizomi Aruzii Samarqandiy: "Chahor maqola" ("To'rt maqola");

Bu o'rinda ustoz olim dabit, shoir, tabib, munajjimlik kasblari odobiga bag'ishlab yozilgan "Chahor maqola"ning "She'r ilmi mohiyati va shoir salohiyati" haqidagi ikkinchi maqolasi nazarda tutgan.

4. Muhammad Avfiy: "Lubobul-albob" ("Negizlar negizi").

Ustoz N. Mallayev talqinicha, X-XII asrlarda turkiy qabila va elatlarning Markaziy Osiyoga ko'chib kelishi Qoraxoniylar davrida sezilarli darajada kuchaygan. XII asrga kelib Yettisuv, Farg'ona, Xorazm, Toshkent va boshqa hududlarda aholining ko'pchiligi turkiy xalqlar bo'lib qolgan. Yuqorida nomlari keltirilgan adabiyotshunoslik asarlari fors-tojik tilida yaratilgan bo'lsa-da, ularning turkiy tildagi adabiyot, jumladan, o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga kuchli ta'siri bo'lgan.

Mavzu va g'oyaviy yo'nalishi, o'ziga xos badiiy uslubiga ko'ra, XI asr adabiyoti va adabiy tilining nodir yodgorligi bo'lgan, o'z davridagi umumjamiyat a'zolarining ma'naviy dunyosiga kuchli ta'sir o'tkazgan: "Qutadg'u bilig" muallifi ustoz N.Mallayev tadqiqotida XI asrning atoqli shoiri, olimi va davlat arbobi sifatida talqin qilingan.

Ustoz Abduqodir Hayitmetovning qat'iy xulosasiga ko'ra, u yoki bu ijodkorning hayot yo'li haqida tadqiqot ishi olib borilar ekan, shoir zamondoshlari yozib qoldirgan adabiy, tarixiy, memuar asarlar bilan bir qatorda o'sha ijodkorning o'z asarlariga birinchi va bosh manbaa sifatida qarab ish tutish maqsadga muvofiqdir (14,40): "Qutadg'u bilig" muallifining hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi birorta

adabiy yoki tarixiy manba hozirgacha fanga ma'lum emas. Professor N. Mallayev ayni haqiqatni qayd qilar ekan, Yusuf shoirning hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi yagona manba uning o'z asari ekanligini ta'kidlaydi. Ustoz olim tadqiqotida mutafakkir adib hayoti va ijodiga doir har bir lavha "Qutadg'u bilig" dagi isbot va dalillar bilan quvvatlantirilganligi ochiq, aniq va tiniq nazarga tashlanadi. Filologiya fanlari doktori N. Mallayev talqinida ixcham ifodasini topgan "Turkiy Shohnoma" muallifining hayoti va faoliyatiga oid ma'lumotlar yorqinroq nazarga tashlanishi uchun ularni alohida bandlarga ajratib qayd qilamiz:

1. "Qutadg'u bilig" dostoni milodiy 1069-70 yilda, hijriy yil hisobi bilan 462-yilda yozilgan.

Yusuf Xos Hojib o'z didaktik dostonini 50 yoshdan o'tganidan keyin yozgan. Shunga ko'ra, Yusuf shoir XI asrning 20-yillari arafasida tug'ilgan.

2. Yusuf Xos Hojibning tavallud topgan Vatani - Bolosog'un (Quz O'rdu).

3. "Qutadg'u bilig" Qashqarda yozib tugatilgan.

Bolosog'un (Quz O'rdu) XI-XII asrlarning yirik savdo-sotiq hamda madaniy markazlaridan biri bo'lib, ikki marta qoraxoniylar davlatining poytaxti bo'lgan (2,76-77). Ulug' olim tadqiqotining sahifalarida asosiy matn ostida berilgan: "Bolosog'unning vayronalari Qirg'izistonning To'qmoq shahri yaqinida bo'lgan qadimgi Oqnishin shahri o'rnida hozir ham bor", - kabi ma'lumotlar ham muhim ahamiyatga ega.

Ustoz N. Mallayev yuqorida uch bandga ajratib ko'rsatilgan ma'lumotlarni o'quvchi hukmiga havola qilish uchun "Qutadg'u bilig" "Muqaddima"sidagi quyidagi satrlarni sinchiklab aql tarozisidan, fikr elagidan o'tkazgan:

1. Yil altmish eki erdi to'rt yuz bila,

Bu so'z so'zladim men tutib jan sura.

2. Munuqi turug'laq Quz O'rdu eli,

Tub-asli, nasabdin yurumish tili.

3. Barusi bitilmish, eturmish nizam,

Bu Qashg'ar Elinda kushulmish tamam.

Z.M.Boburning "Boburnoma" asarini sinchiklab tadqiq qilgan o'nlab olimlar qomusiy manbada fanning yigirmadan ortiq sohasi haqida nodir, tarhi toza ma'lumotlar borligi haqida dadil yozadilar. O'z davrining peshqadam donishmandi Yusuf Xos Hojib o'z dostonida yetti sayyora va o'n ikki burj haqida, tilning fazilatlarini, foyda va zararlari haqida, shoirlar haqida, dehqonlar haqida, alohida fasllarda mulohaza yuritgan. Savdo ahli, chorvadorlar, hunarmandlar va boshqa ijtimoiy toifalar zikriga "Qutadg'u bilig" ning o'nlab sahifalarini bag'ishlagan "Turkiy Shohnoma" da tematik yo'nalishning g'oyatda kengligi va teranligi muallifning qomusiy alloma ekanligini namoyon qiladi. Masalaga ana shu nuqtayi nazardan qaraganda, ustoz N.Mallayevning quyidagi mulohazalari chuqur ilmiy asosga ega: "Yusuf Xos Hojib o'z davrining peshqadam donishmandlaridan biri bo'lib yetishdi. U fors-tojik va arab tillarini, badiiy adabiyotni, tarix, astronomiya, geometriya, matematika, tabiiyot, geografiya va boshqa fanlarni o'rgandi. U buyuk olimlarning ayrim axloqiy va falsafiy qarashlarini, meditsinaga doir mulohazalarini targ'ib qildi, zamondoshlarini geometriya kabi fanlarni o'rganishga chaqirdi". "Qutadg'u bilig" dan o'qiymiz:

Бу туғмыш элиндин чиқиб барғаны

Китабны кошубан түгэл қылғаны

Барусын битимиш йэтүрмиш низам

Бу Кашғар элиндә қошулмыш тамам

Маликның өниндә оқымыш муны

Бу Тавғач Қара Бұғра ханлар ханы

Ағырламыш артуқ өгуш хильаты

Қаламнің хақы тәб уқуш хурматы

Бу Хас Ҳажиб атын тәгурмиш муңа

Муны бу өзінгә йағутмыш йана

Бу маъни үчүн көр ағырлар аны

Юсуф Хас Ҳажиб тәб айурлар көни

Йана бу китабның байаны айур

Бу төрт нән шарифлар үзэлә қылу(10,964).

Doston "Muqaddimasi"da berilgan mazkur baytlarni tafakkur elagidan o'tkazgan olim "Qutadg'u bilig" ning yaratilish tarixi va muallifning "Xos Hojiblik unvoni bilan taqdirlanish voqeasini zukkolik bilan quyidagicha bayon qiladi: "Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" dostonini Bolosog'ununda yoza boshladi: uni Qashqarda yozib tugatdi va qoraxoniylar hukmdorlaridan bo'lgan Tavg'och Bug'raxonga (Tavg'och ulug' Bug'ro Qoraxon abo Ali Hasan binni Arslonxon) taqdim qildi. Bug'raxon doston muallifini taqdirlab, unga

“Xos Hojib” (Muqarrab, eshik og’osi) unvonini berdi. Shundan keyin u Yusuf Xos Hojib nomi bilan shuhrat qozondi.

Matn talqini tadqiqi g’oyatda keng qamrovli tushuncha bo’lib, asarning yaratilishiga sabab bo’lgan omillar ham uning qamroviga kiradi. Ustoz olim tomonidan “Qutadg’u bilig”ning yaratilishiga sabab bo’lgan omillarni qismlarga ajratib quyidagicha ifodalash mumkin:

1. Qashqardan Amudaryogacha bo’lgan katta hudud qoraxoniylar davlatiga qaragan, ammo turkiylar istiqomat qiladigan shunday katta davlat yagona hokimiyatga ega bo’lmagan;

2. Yaxlit davlat katta va kichik hokimliklarga bo’lingan. Yirik hokimliklardan biri Sharqiy Turkiston bo’lib, uning poytaxti Qashqar, yana biri Yettisuv hisoblanib, uning poytaxti Bolosog’un bo’lgan. Ba’zida bu ikki davlat qo’shib, ba’zida ajratib boshqarilgan;

3. Qoraxoniylar tomonidan Movorounnahr zabt etilgach, uchinchi bir katta davlat – Movorounnahr vujudga kelgan. Bu davlatning markazi avval Uzgand, keyin Samarqand bo’lgan. Movorounnahr davlati ham mayda hokimliklarga bo’lingan;

4. Mayda hokimliklarning kelib chiqishiga ba’zi qoraxoniylar amaldorlarning o’zlari sababchi bo’lganlar. Ustoz N. Mallayev XIII asr boshlarida yashagan tarixchi Ibn as-Asir ma’lumotlariga tayangan holda, qoraxoniylar hukmdorlaridan Sharafiddavlaning o’ziga qarashli davlat viloyatlarini aka-ukalari, farzandlari hamda qavm-qarindoshlariga bo’lib berganini qayd qiladi. Ustoz olim keltirgan ma’lumotlar aniqligi bilan o’quvchi e’tiborini tortadi. Sharafiddavla turkiy xalqlar yashaydigan ko’p shaharlarni ukasi Arslontaginga, ikkinchi ukasi Bug’raxonga Tirozni, amakisi To’g’onxonga Farg’onani bergan. Bolosog’un va Qashqarni o’z qalamravida qoldirgan. Keyinchalik Tavg’ach ulug’ Bug’ra Qoraxon Abu Ali Hasan binni Arslonxon Qashqardan Buxoroga qadar cho’zilgan yirik davlatning hukmdoriga aylangan;

5. Qoraxoniylar sulolasining bosh hukmdori “tavg’achxon”, viloyatlarning hokimlari “ilekxon” nomi bilan atalgan. Ilekxonlar (viloyat hokimlari) markaziy hukumat rahbari tavg’achxonga bo’ysinishi kerak bo’lsa-da, ular ba’zida o’z boshicha ish ko’rgan. Markaziy hukumatga bo’ysunmagan. O’z saltanatini kengaytirishni istagan. Viloyatni o’z xohishiga ko’ra boshqargan. Bunday holat markaziy hokimiyat bilan mahalliy hokimiyat o’rtasida ixtilof keltirib chiqarib, urushlarga sabab bo’lgan. Mamlakatning iqtisodiy, siyosiy-harbiy, madaniy, ma’muriy hayotiga zarar yetkazib, qoraxoniylar davlati boshqaruviga rahna solgan;

6. Qoraxoniylar davlatiga qarashli viloyatlarda iqtisodiy-ijtimoiy jihatdan taraqqiyot turli bosqichlarda bo’lgan. Ayrim o’lka va viloyatlarda rivojlangan bosqichda bo’lsa, ayrim joylarda ishlab chiqarish munosabatlari, savdo va hunarmandchilik endi taraqqiy qila boshlagan. Bunday holat ijtimoiy munosabatlarni murakkablashtirgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-ma’muriy hayotning ko’p tarmoqli, murakkab munosabatlarini aql tarozisida zarrama-zarra tortib ko’rgan olim “Qutadg’u bilig” ning ma’naviy ehtiyoj natijasida yuzaga kelganligini quyidagicha umumlashtirgan: “Yusuf Xos Hojib “Qutadg’u bilig” dostonini yaratar ekan, u qoraxoniylar davlati hokimiyatini mustahkamlash, tavg’achxon bilan ilekxonlar o’rtasidagi ixtiloflarni bartaraf etish, hukmron doiralarning turli ijtimoiy toifalarga munosabatini belgilash, ma’rifat va obodonchilik uchun kurash, yaxshi xulq-odobni targ’ib qilish kabi maqsadlarni o’z oldiga qo’ygan edi (2,77).

Ustoz N.Mallayev “Qutadg’u bilig” jahon adabiyotining nodir namunasi ekanligi haqida o’quvchida aniq tasavvur hosil qilish uchun, eng avvalo, asar “Muqaddima”sida bitilgan muallifning o’z ma’lumotlariga asoslanadi. Yusuf Xos Hojibning o’z ifodasi bilan aytganda, “Qutadg’u bilig” Chin donishmandlarining masallari bilan yaratilib, mochin allomalarining ash’orlari bilan tartib berilgan. Mazkur kitobni o’qigan, ma’nosiga yetgan o’quvchi elda shu kitobdan ham azizroq bo’ladi. Mochin olimlarining qat’iy xulosasiga ko’ra, Sharqda, Turkiston mamlakatlarida turkiy tilda hali biror ijodkor “Qutadg’u bilig”day kitob yozmagan. Shuning uchun ham Yusuf shoirning “Qutadg’u bilig”i dunyoning qaysi iqlimiga, qaysi mamlakatiga yetib borsa, kitobning behad jozibadorligidan, o’sha yurtlarning donishmandlari unga turli nom berib, o’zlari qo’ygan quyidagi nomlar bilan atay boshlaganlar:

1. Chinliklar: “Adab ul-mulk”;
2. Mochin malikining hamdamlari: “Oyin ul-mamlakat”;
3. Mashriqliklar: “Ziynat ul-umaro”;
4. Eronliklar: “Shohnomayi Turkiy”;
5. Ayrimlar: “Pandnomai muluk”;
6. Turonliklar: “Qutadg’u bilig”.

“Qutadg’u bilig” mag’zida turgan markazlashgan qudratli davlat g’oyasi, muallifning o’z tajribalari, kuzatishlari asosida davlat arboblari, siyosatchilar uchun zarur qo’llanma yaratganligi, kitobda davlat boshqaruviga doir g’oyatda muhim muammolar yoritilganligi yuqorida ajratib ko’rsatilgan har bir nomda aniq va tiniq o’z ifodasini topgan. Kitobning yuksak ijtimoiy va badiiy qimmatga ega ekanligi unga

qo'yilgan yetti nom mag'zida mujassamlangan. Nasriy "Muqaddima" da bitilgan qaydlardan ustoz olim N.Mallayev Yusuf shoir yashagan XI asr ijtimoiy ong va tafakkuri, madaniyat va ma'naviyat darajasini belgilash, davrning iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, madaniy-ma'muriy, adabiy-badiiy munosabatlarini umumlashtirishda san'atkorona foydalangan. Qadim Turon zaminida davlatchilik bobida yetarlicha tajriba to'planganini "Qutadg'u bilig" kabi jahon adabiy-badiiy tafakkuri tarixida fenomen hodisa bo'lgan Abu Ali Hasan ibn Ali Tusiy Nizom ul-mulkning "Siyosatnoma" ("Siyar ul-muluk"), Unsur ul-Maoliy Kaykovusning "Qobusnoma" asarlarini raqam qilish bilan ixcham va chuqur asoslagan: "Pandnoma, nasihatnoma turidagi asarlar XI asrning boshqa mualliflari tomonidan ham yaratilgan: "Siyosatnoma" (1077, Nizomul-mulk asari), "Qobusnoma" (1082, Kaykovus asari) va boshqalar (2,79). Ustoz olim haq. Nizomulmulk "Siyosatnoma"si hamda Kaykovusning "Qobusnoma", "Nasihatnomayi Kaykovus" nomi bilan shuhrat taratgan asari o'z davrining ma'naviy muhitiga kuchli ta'sir o'tkazgan. Islom mintqa madaniyati hududida keng tarqalgan va sevib o'qilgan. O'zidan keyingi shunday yo'nalishda yozilgan asarlarga oydin yo'l ochib bergan.

Tadqiqotchilar uchun islom mintqa madaniyati tarqalgan o'lkalardagi adabiy jarayonni yaxlit holda kuzatish, bu xalqlar adabiyoti tarixidagi ko'pgina umumiy adabiy hodisalar va xususiyatlarni to'g'ri anglash va tasavvur qilishga katta imkoniyat yaratgan.

"Qutadg'u bilig"da ijtimoiy toifalar talqiniga keng o'rin berilgan. Xuddi shunday manzara "Qobusnoma"da ham kuzatiladi. Har ikkala asarda ham ijtimoiy toifalarning (dehqon, hunarmand, savdogar...) axloq mezonlari va hukmdorning (podshoh, bek, elik) bu kasb sohiblari bilan munosabati qoidalar ustida bahs qilinadi. "Siyosatnoma"ning "Qutadg'u bilig" va "Qobusnoma"dan farqi shundaki, unda kishilik jamiyatida faoliyat yuritadigan ko'pgina ijtimoiy toifalar (tabib, savdogar, munajjim, shoir, hofiz, dehqon haqida emas, davlat boshqaruviga aloqador (podshoh, vazir, munshiy, qozi, omil, rais, qosid, chopar, nadim, soqchi, lashkar, lashkarboshi...) ijtimoiy tabaqalar xususida keng mulohaza yuritilgan. "Siyosatnoma"da shoh, vazir, amir- u umarolar, davlat arboblari, umuman davlatni boshqarishga taalluqli katta-yu kichik xizmatchilar odobi, bajarayotgan vazifasiga ko'ra, huquq va burchlari mavzu muhokamasiga olib chiqilgan. Ustoz N.Mallayev "Qutadg'u bilig"ning eronliklar tomonidan "Shohnomayi turkiy" deb nomlanishiga quyidagicha munosabat bildiradi: "Uning "Shohnomayi turkiy" deb atalishi esa mazmuni va maqsadi jihatidan "Shohnoma"ga bir qadar bo'lsa ham o'xshashligi hamda "Shohnoma" kabi mutaqorib bahrida yozilganligi bilan bog'liqdir" (2,79). Professor N.Mallayev o'z tadqiqotida "Qutadg'u bilig"ning qo'lyozma nusxalari va nashrlari yonlanma sarlavhasi ostida Yusuf Xos Hojib asarining qo'lyozma manbalari, nashrlari va o'rganilish tarixi haqida muxtasar fikr yuritgan. Ko'pgina sharqshunos va adabiyotshunos olimlarning ishlarida yozilgani kabi N.Mallayevning tadqiqotida ham "Qutadg'u bilig"ning bugungacha fanga ma'lum uch qo'lyozma nusxasi haqida fikr yuritilgan:

1. Vena nusxasi. XIX asrning yigirmanchi yillarida Istanbulda topilgan. Mazkur nusxa Hirotda xattot Hasan Qara Sayid Shams tomonidan uyg'ur yozuvi bilan 1439-yilda kitobat qilingan. Mazkur qo'lyozma Xammer Purgshital tomonidan XIX asr boshlarida topilib, Venadagi Qirollik kutobxonasiga topshirilgan. Fransuz olimi Jaubert Amades 1823-yilda "Osiyo" jurnalida "Qutadg'u bilig" ning mazkur Vena nusxasini ilm ahliga ma'lum qilib, undan namuna chop ettiradi. 1870-yilda venger olimi Herman Vamberi ushbu qo'lyozma manba asosida "Qutadg'u bilig" ning salmoqli qismini asliyat, transkripsiya, nemischa tarjima va lug'at bilan birga nashr qiladi.

2. Qohira nusxasi. 1896-yilda Qohirada topilgan. XV asrda arab yozuvida ko'chirilgan. Qo'lyozmadan asarning ba'zi o'rinlari tushirib qoldirilgan.

3. Namangan nusxasi. 1913-yilda namanganlik Muhammad Eshon Lolaresh degan kishining shaxsiy kutubxonasidan sharqshunos olim A.Z.Validov tomonidan topilgan. Bugungi kunda Abu Rayhon Beruniy nomidagi O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik Instituti xazinasida saqlanayotgan mazkur qo'lyozma "Qutadg'u bilig" ning hozirgacha ilm ahliga ma'lum eng qadimiy qo'lyozmasi bo'lib, u sharqshunos olim Y.E.Bertelsning fikricha, XIII asrning oxiri XIV asr boshlarida ko'chirilgan. "Qutadg'u bilig" ning uch qo'lyozma nusxasini qiyosiy o'rgangan matnshunos olimlarning aniqlashicha, Namangan nusxasi matni boshqa nusxalarga ko'ra mukammalroqdir.

Ustoz N.Mallayev matnshunoslikda ham, adabiyotshunoslikda ham, navoiyshunoslikda ham o'z so'zi va ilm yo'liga, o'z uslubi va qat'iy qarashlariga ega bo'lgan olim. Shuning uchun ham "Qutadg'u bilig" ning matni tarixi va tadqiqini sinchiklab o'rganar ekan, atoqli rus turkshunosi akademik V.V.Radlov faoliyatiga yuqori baho beradi. Zahmatkash olimning "Turkiy Shohnoma" ning "Vena" va "Qohira" nusxalarini o'rganish, ularni nashr etish va tarjima qilishda uzoq yillar davomida samarali faoliyat yuritganini alohida qayd qiladi. V.V.Radlov "Qutadg'u bilig" tadqiqi bilan 20 yil (1890-1910) uzluksiz shug'ullangan.

"Matnshunoslik ko'p vaqt o'zining amaliy tomoni - matnni nashrga tayyorlash bilan shug'ullangani uchun uni filologiyaning yordamchi sohasi deb atash rasm bo'ldi. Holbuki, matnshunoslik faqat nashrga

tayyorlash texnikasini o'rgatuvchi yordamchi soha bo'lib qolmasdan, qo'lyozma asarlar matni tarixi va talqini tadqiqini amalga oshiruvchi mustaqil fandır.

Matn talqini tadqiqi masalasi matnshunoslikning eng muhim nazariy masalalaridan biridir. Matn talqini tadqiqi qo'lyozma asarning adabiy manba sifatidagi qimmatini baholash, badiiy asar matni haqida to'liq tasavvur paydo bo'lishida obyektiv asos bo'lib xizmat qiladi" (8,5).

O'zbek xalqining ko'p yillik tarixi, boy ilmiy-ma'naviy, adabiy-tarixiy merosi qo'lyozma manbalarda aks etganini chuqur his qilgan, o'nlab qo'lyozma manbalar ustida yarim asrdan ko'proq erinmasdan, sinchkovlik bilan ishlagan zukko olim N.Mallayev zar qadrini zargar biladi, deganlaridek, "Qutadg'u bilig" ustida matnshunoslik yo'nalishida ish olib borgan har bir olimning maqomini to'g'ri va aniq belgilay olgan. O'zbek adabiyoti tarixi kitobida rus matnshunos olimi V.V.Radlovning "Qutadg'u bilig"ni ommalashtirish yo'lidagi xizmatlari quyidagicha yoritilgan:

1. 1890-yilda "Qutadg'u bilig" ning "Vena" nusxasi faksimelisini (aynan) katta so'z boshi bilan to'liq chop ettirdi;

2. 1891-yilda matnni manjur yozuvi asosidagi transkripsiyasi bilan nashr ettirdi;

3. 1900-1910-yillarda "Vena" va "Qohira" nusxalarini qiyoslab "Qutadg'u bilig" ni qayta bosib chiqardi.

Ustoz olim ma'lumotlariga ko'ra, 1942-1943-yillarda "Turkiy Shohnoma" ning "Vena", "Qohira", "Namangan" nusxalari alohida-alohida 3 jildda nashr etiladi. Ilmiy-tanqidiy matni bosilib chiqadi. 1928-yilda birinchi o'zbek professori Abdurauf Fitrat "O'zbek adabiyotida namunalari"da; keyingi yillarda bosilgan o'zbek adabiyoti xrestomatiya va antologiyalarida dostonlardan parchalar chop etiladi. Taniqli rus sharqshunos olimi E.E.Malov 1951-yilda chop etilgan "Памятники древнетюркской письменности" ("Qadimgi turk yozuvi yodgorliklari") kitobidan "Qutadg'u bilig"ga o'rin beradi. Iste'dodli matnshunos olim Qayum Karimov 1971-yilda "Qutadg'u bilig" ni "Namangan" nusxasi asosida transkripsiya va hozirgi o'zbek tiliga tabdili bilan birga chop ettiradi. Shu yili "Turkiy Shohnoma" dan parchalarni mo'jaz kitobcha holida keng kitobxonlar ommasiga taqdim qiladi.

Professor N.Mallayev "Qutadg'u bilig" ni o'rganish va tahlil qilishda munosib hissa qo'shgan Y.E.Bertels, A.Valitova, E.E.Malov, S.Mutallibov, Q.Karimov nomlarini alohida hurmat bilan tilga olgan.

ADABIYOTLAR:

1. Кайковус. Қобуснома. – Тошкент: Мерос, 1992. –175 б.
2. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent.: Kafolat print somrand, 2021. –541 b.
3. Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. Тошкент: Мовароуннаҳр, 1999. 100 б.
4. محبوب القلوب. علي شير النواني. Бухоро санъати музейи хазинасидаги 27780-рақамли қўлёзма. – 121 в.
5. محبوب القلوب. علي شير النواني. Сводный текст. – М. – Л. Изд. АН СССР. 1948. – 174 стр.
6. Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14-жилд. –Тошкент: Фан, 1998. – 304 б.
7. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк. – Тошкент: Адолат, 1997. – 256 б.
8. Sirojiddinov Sh. Matnshunoslikning nazariy masalalari. – O'zbek filologiyasida matnshunoslik va manbashunoslik muammolari. III Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Namangan, 2020 12-13-iyun. 1-kitob. – Toshkent, 2020. – B 3-9.
9. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Иборат аз ду жилд. Жилди 2. Душанбе: сарредакцияи илмӣи энциклопедияи советии тоҷик, 1989. – 559 саҳ.
10. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig Transkripsiya va hozirgi o'zbek tiliga tabdil muallifi Q. Karimov. -T.: Fan, 1971. -964 b.
11. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig Hozirgi o'zbek tiliga tabdil muallifi F. Ravshanov. -Toshkent. Akademnashr, 2015-540 b.
12. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Hozirgi o'zbek tiliga tabdil muallifi B.To'qliyev. Toshkent: Cho'lpon, 2017.-200 b.
13. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig Hozirgi o'zbek tiliga tabdil qiluvchi A.Pardayev.- T.: Yangi asr avlodi, 2020. -557 b.
14. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, 2-том. – Тошкент: Фан, 1977. – 447 б.
15. Qur'oni karim. O'zbekcha izohli tarjima. -Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992.- 496 b.
16. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. /matn/ tarjima va tafsir muallifi: Shayx Abdulaziz Mansur. - Toshkent.: Sano-standart, 2021. –624 b.
17. Hayitov Sh.Barotova X. Ayol va taqdir: sababiyat va sadoqat ("Boburnoma" misolida). – Buxoro: Durdona, 2025. - 195 b.

ALLAN EDGAR PO ASARLARIDA QO'RQUV VA RUHIY TUSHKUNLIKNING BADIY IFODASI

Jumayeva Nilufar G'ulomovna,
QarshiDU ingliz tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti,
jumaeva.nilufarg@gmail.com
Iskandarova Madina Azimovna,
Xalqaro innavatsion universiteti magistranti
Phonr8452@gmail.com

Annotatsiya. Edgar Allan Po ijodi jahon adabiyotida gotik yo'nalishning eng yorqin namunalaridan biri hisoblanadi. Yozuvchi o'z asarlarida inson ruhiyatining eng murakkab va qorong'i jihatlarini tasvirlash orqali qo'rquv, vahima, yolg'izlik hamda ruhiy tushkunlik holatlarini yuksak badiiy mahorat bilan ifodalagan. Uning hikoya va she'rlarida inson ongidagi ichki ziddiyatlar, ruhiy iztiroblar hamda psixologik bosim asosiy mavzulardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Ruhiy tushkunlik motivi, ayniqsa, yozuvchining yolg'izlik, o'lim va umidsizlik bilan bog'liq asarlarida yaqqol ko'rinadi. Po qahramonlari ko'pincha ruhiy beqarorlik, qo'rquv va ichki azob girdobida yashaydi. Muallif inson ruhiyatidagi iztiroblarni chuqur tahlil qilish orqali gotik adabiyotning psixologik yo'nalishini rivojlantirishga katta hissa qo'shgan. Shuningdek, Edgar Allan Po asarlarida qo'rquv va ruhiy tushkunlik badiiy tasvirning markaziy unsurlaridan biri bo'lib, ular orqali inson psixologiyasining murakkab jihatlarini chuqur ochib beriladi.

Kalit so'zlar: qo'rquv, hissiyot, vijdon, psixologik falsafa, ruhiy holat, go'zallik, o'lim.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВЫРАЖЕНИЕ СТРАХА И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕПРЕССИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЭДГАРА АЛЛАНА ПО

Аннотация. Эдгар Аллан По является одним из наиболее известных представителей готической литературы в мировой культуре. В своих произведениях писатель мастерски изображал внутренний мир человека, наполненный страхом, тревогой, одиночеством и душевными страданиями. Основное внимание автор уделял психологическому состоянию героев и их внутренним конфликтам. Тема психологической депрессии занимает важное место в творчестве По. Его герои часто страдают от одиночества, чувства безысходности и внутреннего разрушения. Через изображение душевных мучений писатель раскрывает сложность человеческой психики и подчеркивает трагизм внутреннего мира личности. И так же страх и психологическая депрессия в произведениях Эдгара Аллана По выступают важнейшими художественными средствами, позволяющими глубоко раскрыть особенности человеческой души и создать неповторимую атмосферу готической литературы.

Ключевые слова: страх, чувство, совесть, психологический, философия, душевное состояние, красота, смерть.

THE ARTISTIC EXPRESSION OF FEAR AND PSYCHOLOGICAL DEPRESSION IN THE WORKS OF EDGAR ALLAN POE

Abstract. Edgar Allan Poe is considered one of the most influential representatives of Gothic literature in world literary history. In his works, the writer skillfully portrays the darkest aspects of the human mind, including fear, anxiety, loneliness, and psychological depression. Poe's stories and poems mainly focus on the inner conflicts and emotional suffering of his characters. Psychological depression is another dominant theme in Poe's writings. His characters often experience hopelessness, isolation, madness, and emotional instability. Through these portrayals, Poe explores the complexity of the human psyche and contributes significantly to the development of psychological Gothic literature. In conclusion, fear and psychological depression serve as central artistic elements in Edgar Allan Poe's works, enabling the author to reveal the tragic and complex nature of the human soul.

Keywords: fear, emotion, conscience, psychological, philosophy, mental state, beauty, death.

Kirish. Gotik mavzular va xususiyatlariga oid bir qator manbalar tahlil qilinganda, gotik janr uchun universal deb hisoblash mumkin bo'lgan bitta unsur mavjudligi – bu qo'rquv hissidir. David Punter fikricha, "qo'rquv ham barcha narsalarni ratsional nazorat ostiga olishga urinishning ildizi, ham mahsuli hisoblanadi;

ratsionalizm esa o'z-o'zini inkor etuvchi tizimga aylanadi, chunki bu tarzda o'zlashtirib bo'lmaydigan narsalar yanada ko'proq taqiqlangan tus oladi; aql esa o'z dushmanlarini o'zi yaratadi".

XVIII asr badiiy adabiyotida his-tuyg'ular va ehtirolarni aql orqali to'liq nazorat qilish muammosi anglangan edi, aql doirasidan tashqarida qolgan narsa qo'rquv manbayiga aylanadi. Dani Cavallaro esa dahshat ni "qo'rquvning o'zaro bog'liq affektleri" sifatida talqin qilib, ularni bir-birini to'ldiruvchi, "doimiy o'zaro ta'sirda bo'luvchi hodisalar" deb ta'riflaydi; ular o'zaro kesishadigan maydon esa – qo'rquvning umumiy va keng tarqalgan holati bo'lib, qo'rquvning hamma joyda mavjudligi gotik yo'nalishdagi "qorong'u hikoyalar"ning keng tarqalganligi bilan parallel holda namoyon bo'ladi. Umuman olganda, qo'rquv va dahshat o'rtasidagi farq shundaki, "dahshat insonni junbushga keltiradi, qo'rquv esa uning dunyoqarashini izdan chiqaradi". Shu o'rinda aytish mumkinki, qo'rquv asosan o'quvchi yoki tomoshabinning ongida yuzaga keladi; bu hissiyot talqin qilish jarayoni orqali yoki qabul qiluvchida to'satdan va keskin ta'sir uyg'otuvchi effekt orqali hosil qilinadi. Qo'rquvning o'zi gotik effektini yaratish yoki asarni gotik sifatida belgilash uchun yetarli – bu alohida masala. Biroq David Punter ta'kidlaganidek, qo'rquv gotik adabiyotning barcha namunalarida muayyan shaklda – mavzu, uslub yoki ijtimoiy munosabatlar darajasida muvofiq bo'ladi. Har bir obraz, tovush va rangga ramziy ma'no yuklaydi. Masalan, "The Raven"dagi qora qarg'a - o'lim va umidsizlik ramzi, "The Black Cat"dagi mushuk – insonning o'z jinoyatini tan ololmasligi va o'z vijdoniga qamalganligining timsolidir. Po gotik an'analarni davom ettirib, qorong'u joy, vahshiyona tovush, noaniq harakatlar orqali o'quvchining tanglik holatiga olib kiradi. Allan Po uchun go'zallik va o'lim bir-biridan ajralmas tushunchalardir. U "go'zal o'lim" g'oyasini ilgari suradi: inson o'lim orqali go'zallikka yetadi, go'zallik esa abadiy iztirobni keltiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ilmiy xulosalar bilan yakunlanmagan bu uslub – Po tomonidan o'z davridagi Amerika ilmiy izlanishlariga nisbatan bildirgan munosabatiga to'la mos keladi. "Mumiya bilan suhbat" (Some Words with a Mummy, 1845) va "Shahzodaning ming ikkinchi ertagi" (The Thousand-and-Second Tale of Scheherazade, 1845) hikoyalarida ilm-fan Po uchun satira obyektiga aylandi. Bu asarlarda ma'rifat davri adabiyotiga xos bo'lgan usul vaqt nuqtayi nazarining o'zgarishi qo'llanildi: ya'ni zamonaviy sivilizatsiya fantastik shartlilik yordamida boshqa davr vakilining ko'zi bilan tasvirladi. Masalan, "Mumiya bilan suhbat" asarida qadimgi misrlik jonlanadi va zamonaviy amerikaliklarning ilmiy yutuqlari haqida eshitib, ularni juda ibtidoiy holatda deb hisoblaydi. "Shahzodaning ming ikkinchi ertagi"da esa muallif arab ertaklari (xususan, Sinbad haqidagi hikoyalar) an'analarni qayta ishlaydi, lekin XIX asr Amerika jamiyatining ilmiy va madaniy voqeliklarini istehzoli tarzda aks ettiradi. Shunday qilib, Po ilm-fanni tasvirlar ekan, uni tanqidiy va kinoyali yo'sinda ko'rsatadi. "Mumiya bilan suhbat" va "Shahzodaning ming ikkinchi ertagi" hikoyalaridagi ilmiy tanqid satiraga xos to'g'riso'zlik va estetik xususiyatlar bilan uyg'unlashgan. Umuman olganda, Po romantizm yozuvchisi sifatida ilm-fanga tanqidiy yondashish uchun satira, istehzo va parodiya vositalaridan foydalanadi. Masalan: "Havo sharining hikoyasi" (The Balloon-Hoax, 1844), "Janob Valdemarning voqeasi" (The Facts in the Case of M. Valdemar, 1845), "Kempelen va uning kashfiyoti" (Von Kempelen and His Discovery, 1849). Po uchun bu ilmiy mistikani asarlarni yaratish o'ziga xos ijodiy tajriba va san'at shakliga aylangan. U bunday asarlarni ilmiy maqola yoki yangilikshakliga o'xshash uslubda yozgan. 1844-yildan boshlab, Po o'zining "Havo sharining hikoyasi"dan keyin bir necha bor shunday ilmiy asarlar yaratgan. Bu asarlar ko'p hollarda sensatsiyali e'lonlar sifatida ko'rilgan ular o'quvchini hayratda qoldirgan, ammo oxir-oqibat bu "kashfiyotlar"ning yolg'onligi ma'lum bo'lgan. Masalan: "Janob Valdemarning voqeasi" gipnoz orqali o'lim holatini kechiktirish haqidagi "ilmiy tajriba"ni tasvirlaydi. "Kempelen va uning kashfiyoti" esa kimyoviy yo'l bilan oltin olish sirini "topgan" olim haqida hikoya qiladi. Bu kabi "ilmiy aldovlar" Po ijodida haqiqat bilan xayol o'rtasidagi noaniqlik zonalarini yaratadi.

Muhokama. Adabiyotshunos V. Izer ta'biri bilan aytganda, bu "noaniqliklar" yoki "hiatuslar" sanaladi, ya'ni bunday bo'shliqlar badiiy matnning afzalligi, biroq ilmiy matnning kamchiligi hisoblanadi. Shunday qilib, o'quvchi Po mistikalarini o'qir ekan, o'zining ilmiy tayyorgarligi yetarli emasligini sezmaydi. Bu esa yozuvchining asosiy maqsadi: o'quvchini "aldab" o'ylashga majbur qilishdir. Po o'z davrida Yevropa gotik adabiyotidan ilhom olgan bo'lsa-da, uni Amerika ruhiyatiga moslab yangicha shaklda ifodaladi. U an'anaviy gotik yozuvchilardan farqli ravishda qo'rquvni tashqi muhitda emas, balki insonning o'z qalbida izlaydi. Masalan, Horace Valpole yoki Anna Radklif asarlarida dahshat tashqi kuchlar orqali berilsa (ruhlar, qal'alar, jinlar), Poda esa bu qo'rquv insonning o'z vijdonida yashaydi. Shu sababli Po asarlari psixologik gotika deb ataladi. Edgar Allan Po novellalarida inson tabiatining ichki murakkabligi, ya'ni shaxsning axloqiy me'yorlarni buzishga moyilligi "qarama-qarshiliklar" (demon of contradiction) metaforik obrazi orqali ifodalanadi. Bu obraz insonning ichki ziddiyatlarini ezgulik va yovuzlik, ongli va ongsiz, ratsional va irratsional kuchlar o'rtasidagi doimiy kurashni ifodalaydi. Po konsepsiyasida inson tabiati dualist (ikki qutbli) mohiyatga ega. Uning nazarida shaxsning murakkabligi shundaki, insoningda bir vaqtning o'zida

mistik va ratsional, axloqiy va jinoyatchilik unsurlari mavjud bo'ladi. Shu bois yozuvchi qahramonlarida jinoyat sodir etish istagi va uni tahlil qilish qobiliyati bir shaxsda uyg'unlashadi. Bunday ikkiyoqlama mohiyat Po novellalarida detektiv modelining asosiy konseptual belgisiga aylanadi. Mazkur xususiyat Po'ning ayrim novellalarini mikrojin (kichik janr) sifatida baholash imkonini beradi, chunki ularda psixologik adabiyotning dastlabki belgilarini kuzatish mumkin. K. Nakamura ta'kidlaganidek, Po qahramonlari "jinoyatchi ongining uyg'unishini aks ettiruvchi psixologik adabiyotning ilk namunalari"dir. Shu ma'noda, Po novellalarining detektiv sikliga mansubligini belgilovchi omillardan biri – jinoyat sodir etilishi va uning tahlili bir subyekt ongida amalga oshirishidir. Bu jihatdan ular kriminal triller janriga genetik jihatdan yaqin turadi. Po detektiv novellalaridagi konsepsiyani to'liq tushunish uchun uni yozuvchining butun ijodiy faoliyati kontekstida tahlil qilish zarur. Novellalardan tashqari, esse janri ham Po ijodida alohida o'rin tutadi. U bu janrga jurnalistik va tanqidiy faoliyati tufayli murojaat qilgan. Uning ayrim maqolalari bevosita detektiv janr bilan bog'liq bo'lib, bu asarlar orqali yozuvchi o'zining falsafiyestetik qarashlarini tizimlashtirgan. 1840-yilda yaratilgan "Instinktga qarshi aql" nomli esseda ("Instinct Against Reason", "The Black Cat" bilan mazmunan bog'liq) Po inson tabiati va ong o'rtasidagi ziddiyatni tahlil qiladi. U "instinkt" tushunchasini ikki shaklda – hayvoniy instinkt va insoniy intuitsiya sifatida izohlaydi. Po fikricha, inson ruhiyatidagi bu ikki kuch o'zaro to'qnash keladi: biri ongni yo'qotishga, ikkinchisi esa tafakkur jarayonining eng yuqori nuqtasiga olib boradi. Aynan mana shu ziddiyat detektiv janrning ichki dramatik asosini tashkil etadi. Poning 1841–1846- yillarda yozilgan detektiv novellalari inson ongining ziddiyatli mohiyatini ochib berish bilan bir qatorda, ijodiy tafakkur falsafasini ham aks ettiradi. Ushbu davrda yozuvchi "Ijod falsafasi" ("The Philosophy of Composition") hamda "Evreka: moddiy va ma'naviy olam haqidagi tajriba" ("Eureka: an Essay on the Material and Spiritual Universe") asarlarini yaratadi. Bu asarlarda Po nafaqat ilgari qo'yilgan masalalarni chuqurroq o'rganish yoritadi, balki o'ziga xos analitik hikoya qilish uslubini ishlab chiqadi. Uning asarlarida kuzatiladigan savol-javob shaklidagi analitik uslub keyinchalik yozuvchining individual badiiy tamg'asiga aylangan. Mazkur tahliliy metod ilk bor Dupen obrazida to'liq namoyon bo'lib, Po'ning keyingi kosmologik va falsafiy konsepsiyalarida ham asosiy poydevor sifatida davom etgan.

Tahlil va natija. Edgar Allan Po gotik adabiyotga yangi yondashuv olib kirdi – u dahshatni tashqarida emas, balki inson ongining ichida izlaydi. Uning asarlarida dahshat – bu insonning o'zidan qo'rqishidir. Bu jihat bilan Po o'z davrining boshqa gotik yozuvchilaridan keskin farq qiladi. Po o'z ijodida inson ruhining eng nozik nuqtalarini ochib, psixologik gotika janrining asoschisi sifatida tanildi. Uning asarlarida ruhiy holat, ichki nutq va ong osti jarayonlari markaziy o'rinda turadi. Shuning uchun ham Po nafaqat adabiyotda, balki psixologik realizmda ham muhim o'rin egallaydi. Poning "The Tell-Tale Heart" ("Yurak gupiri") hikoyasida qahramon o'z jinoyatini yashira olmay, vijdonining ovozi aqldan ozadi. U eshitayotgan yurak urishi – aslida o'z ichki azobi, vijdonining jarangidir. Xuddi shunday, "The Black Cat" ("Qora mushuk") hikoyasida inson o'zining zulmatli tomoniga berilib, jinoyat sodir etadi va keyin o'z uyining devoriga ko'milgan haqiqatdan qochib qutulolmaydi. "The Fall of the House of Usher" ("Asher uyining qulashi") hikoyasida esa Po butun bir uyni inson ruhining ramziga aylantiradi. Uy qulaganda, u bilan birga qahramonning ruhiy dunyosi ham yemiriladi. Bu yozuvchi uchun gotik adabiyotning eng chuqur falsafiy darajasidir – inson o'z ruhiy halokatidan qochib qutulolmaydi. Edgar Allan Po adabiy hayoti she'riyat bilan boshlangan uning eng mashhur she'ri "Qarg'a" (The Raven) Amerika adabiyotining afsonaviy asarlaridan biri bo'lib, o'zining dahshatli muhit va ritmik go'zalligi bilan mashhur. Ammo Poni gotik adabiyotning asoschilaridan biriga aylantirgan narsa bu uning qisqa hikoyalari. Poning qisqa hikoyalari o'zining sovuqqon syujetlari, chuqur psixologik taxlili va inson ruhiyatining qorong'u tomonlarini o'rganishi bilan mashhur. Uning qo'rquv va vahima muhitini yaratishdagi mahorati beqiyos bo'lib, o'quvchilarni chirigan uylar, kimsasiz makonlar, tor va tashlandiq yerlar qamoqxonalar kabi dahshatli joylarga olib kiradi. O'zining yorqin va g'ayrioddiy tasvirlari orqali Po o'quvchilarni chuqur tushkinlik va umidsizlik dunyosiga singdiradi.

Edgar Allan Po o'z asarlarida tushunarsiz hikoyachilar, ruhiy istirob va o'limga bo'lgan qiziqishni ham tez-tez qo'llagan. Uning hikoyalarida aqldan ozish, aybdorlik va g'ayritabiiylik mavzulari ustuvor bo'lib, o'quvchilarni o'ziga jalb qiladi. Ularning haqiqat haqidagi tasavvurlarini sinovdan o'tkazadi. Edgar Allan Poning o'ziga hos yozish uslubi – hissiy zo'riqish, badiiy tilda ifodalash va inson ruhiyatini chuqur tadqiq qilishga urg'u berishi bilan ajralib turadi. Uning gotik janr va psixologik dahshat sohasidagi ta'siri hanuzgacha butun dunyo yozuvchilarva o'quvchilarga ilhom baxsh etib kelmoqda. Po hayotdan 40 yoshida fojiali tarzda ko'z yumgan bo'lsa-da, uning adabiyotga qo'shgan hissasi uni dunyo adabiyoti tarixidagi eng sirli va nufuzli shaxslardan biriga aylantirdi. Ushbu dissertatsiya ishida biz Po asarlarida uchraydigan turli gotik elementlarni chuqurroq o'rganamiz va ularning syujetga qanday ta'sir qilishini ko'rib chiqamiz.

Bugunga kelib ko'plab adabiyotshunoslar Allan Poni psixozanaliz nazariyasining adabiyotdagi asoschisi deb biladi. Chunki u Zigmund Freyddan oldin inson ong ostidagi zulmatni badiiy shaklda tasvirlagan. U o'z asarlarida "men"ning ikki qirrali mohiyatini, ya'ni ong va ongsizlik, yaxshilik va yovuzlik o'rtasidagi kurashni yoritadi. Shuningdek, Po o'z asarlarida obsessiv holatlarni, ya'ni bir fikr yoki voqea bilan ruhiy band bo'lib qolish holatini mahorat bilan ko'rsatgan. "The Tell-Tale Heart"dagi qahramon yurak urishiga, "The Black Cat"dagi qahramon devor orqasidagi tovushga, "The Raven"dagi shoir esa qarg'a nolasiga butunlay mahliyo bo'lib qoladi. Bu holatlar zamonaviy psixologiyada "nevrotik fiksatsiya" deb ataladi. Po shuningdek detektiv janrning ham asoschisi sanaladi. Uning "The Murders in the Rue Morgue" hikoyasi hozirgi zamon detektivlarining asosi bo'lib xizmat qilgan. Ammo u hatto, detektiv hikoyalari ham gotik unsurlarni saqlab qolgan – jinoyat sabablarini tashqi voqealarda emas, inson ruhining zulmatida izlagan. Uning ijodi Fransiyada Bodler va Mallarme, Rossiyada Dostoevskiy va Nabokov, Amerikada Lovkraft va Faulkner kabi yozuvchilarga katta ilhom manbayi bo'lgan. Po asarlaridagi psixologik tahlil va gotik elementlar keyinchalik butun dunyo adabiyotiga kirib bordi. Po ijodida go'zallik va o'lim, muhabbat va yo'qotish, aql va telbalik o'rtasidagi ziddiyatlar markaziy mavzudir. Bu ziddiyatlar orqali u inson ruhining eng chuqur, ko'p hollarda qorong'u tomonlarini yoritgan Gotik adabiyot faqatgina adabiy yo'nalish emas, balki u ma'naviy-ruhiy hodisadir. U insoniyat tarixidagi diniy, falsafiy va estetik qarashlar evolyutsiyasi bilan bevosita bog'liq. XV–XVII asrlarda Yevropa madaniyatida kuchli diniy qo'rquv, inkvizitsiya, ruhlar va jazo haqida e'tiqod mavjud edi. Aynan mana shu davrda inson o'z vijdoni, gunoh va najot haqida o'ylay boshladi. Gotik adabiyot ana shu muhitda dindorlik va gunoh, hayot va o'lim, yaxshilik va yovuzlik o'rtasidagi kurashni badiiy ifodalash orqali vujudga keldi. Gotik janrning ildizlari o'rta asrlardagi romanesk san'at va xristian ikonografiyasida ham ko'rinadi. Qal'alar, monastirlar, qabristonlar – bularning barchasi gotik muhitni yaratishda markaziy ramzlardir. Gotik roman o'quvchini oddiy qo'rquvga emas, balki ichki poklanishga chorlaydi: inson o'z zulmatini tan olibgina yorug'likka chiqadi. Qorong'u qal'alar, tor yo'laklar, oynalar, sirli yerto'lalar – bular inson ruhiyatidagi torlik, bosim va ichki zulmatni ramziy ifodalaydi, shamol, qadam tovushi, qarg'alar nidosi, qizil va qora ranglar – bu unsurlar ruhiy tanglikni kuchaytiradi, vaqtning sekin o'tishi, abadiyat, o'lim va qayta tug'ilish – gotik adabiyotning falsafiy asosidir. Yomg'ir, momaqaldiraq, qorong'ulik, oy nuri bu unsurlar qahramonning ruhiy holatini tasvirlash uchun ishlatiladi.

Xulosa. Edgar Poning Gotik adabiyotining markaziy elementi – qo'rquvdir. Biroq bu oddiy qo'rquv emas, balki noma'lumlikdan kelib chiqadigan, tushuntirib bo'lmaydigan vahima hissidir. Edgar Allan Po asarlarida qo'rquv ichki psixologik holat sifatida tasvirlanadi. Masalan, "The Tell-Tale Heart" hikoyasida qo'rquv qahramonning o'z vijdoni bilan bog'liq. Zigmund Freudning "g'ayritabiiy tanishlik" (das Unheimliche) tushunchasi bu motivlarni tushuntirishda muhimdir. Freudga ko'ra, qo'rquv tanish narsaning begonalashuvi natijasida yuzaga keladi. Gotik qahramon odatda ruhiy iztirobda bo'ladi, aybdorlik hissinin boshdan kechiradi, o'z "men"i bilan kurashadi. Gotik adabiyot poetikasi murakkab va ko'p qatlamli tizim bo'lib, u qo'rquv, psixologik drammatizm, ramziy makon va noaniq zamon orqali inson ongining chuqur qatlamlarini ochib beradi. Po asarlarida qo'rquv va sir-sinoat gotik poetikaning markazida turadi, psixologik konflikt asosiy harakatlantiruvchi kuchdir, makon va zamon ramziy ma'noga ega, gotik adabiyot inson ongining irratsional tomonlarini o'rganishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Fisher, B. A. (2014), *Edgar Allan Poe's Gothic Elements and Their Influence on Modern Horror Fiction, Comparative Literature Studies, Volume (Issue): 51(2), Pages: 290-312.*
2. Thompson, G. M. (2017), *The Sublime and the Uncanny: Edgar Allan Poe's Gothic Aesthetic, The Cambridge History of the Gothic (Volume I), Cambridge University Press, Pages: 231-250.*
3. E. A. Poe, *The Fall of the House of Usher. New York, Farrar, Strauss & Firov, 2012 p. 15.*
4. E. A. Po Buyuk Temur. D. Ulug'murodov tarjimasini, Toshkent, Yangi asr avlodi, 2016. 17 b.
5. A. E. Poe. "The Tell – Tale Heart". New York, St Martin's Press, 1943 p. 59.
6. A. E. Po Buyuk Temur. R. Jabborov tarjimasini. Toshkent, Yangi ars avlodi, 2016. 200 b.
7. A. E. Poe. "The Mosque of Red Death Tales of Mystery and Imagination". Hertfordshire: Wordsworth Classics 1943. P. 111.
8. A. E. Poe. "The Raven", London Poe at Home and Abroad, 2014. P. 66.
9. A. E. Poe. "The Black Cat", London Po at Home and Abroad. 2014. P. 41

THE NATIONAL AND SOCIAL REPRESENTATION OF WOMEN IN THE WORKS OF SAIDA ZUNNUNOVA

Ismatillaeva Mokhinur Sayfiddin kizi,
PhD student at Bukhara State University
moxinur.ismatillayeva98@gmail.com

Abstract. This article explores the representation of female characters in the works of Saida Zunnunova, focusing on their national, social, and moral dimensions. Unlike purely traditional portrayals, Zunnunova reinterprets the female image by combining realism with lyrical expression. Her heroines are depicted as morally resilient, socially active, and spiritually strong individuals who embody both personal and collective values. The study examines how female characters function not only within the family but also within a broader social context, reflecting changing roles and expectations in society. Particular attention is given to the depiction of motherhood, which is presented as a source of emotional strength, ethical responsibility, and continuity of cultural values.

In addition, the article highlights the role of social challenges and internal conflicts in shaping the characters' development, as well as the connection between female identity and national consciousness. Through this approach, the research reveals how Zunnunova's poetics contributes to deeper understanding of women's roles in both literary and social frameworks.

Keywords: Uzbek literature, female image, national identity, social role, motherhood, realism, lyricism.

SAIDA ZUNNUNOVA ASARLARIDA AYOL OBRAZINING MILLIY VA IJTIMOY TALQINI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Saida Zunnunova asarlarida ayol obrazining milliy, ijtimoiy va axloqiy jihatlarini tahlil qilinadi. An'anaviy tasvirlardan farqli ravishda, Zunnunova ayol obrazini realizm va lirizm uyg'unligi asosida qayta talqin etadi. Uning qahramonlari axloqan bardoshli, ijtimoiy faol va ma'naviy jihatdan kuchli shaxslar sifatida tasvirlanib, individual va jamoaviy qadriyatlarni o'zida mujassam etadi.

Tadqiqotda ayol obrazlarining nafaqat oilada, balki keng ijtimoiy muhitda ham faol ishtirok etishi, jamiyatdagi o'zgaruvchan rollar va kutilmalarni aks ettirishi ko'rib chiqiladi. Onalik masalasiga alohida e'tibor qaratilib, u hissiy kuch, axloqiy mas'uliyat va madaniy qadriyatlar davomiyligining manbasi sifatida talqin etiladi.

Shuningdek, maqolada ijtimoiy muammolar va ichki ziddiyatlarning qahramonlar rivojiga ta'siri, ayol shaxsiyati va milliy ong o'rtasidagi bog'liqlik yoritiladi. Ushbu yondashuv orqali Zunnunova poetikasining ayollarning adabiy va ijtimoiy hayotdagi o'rnini chuqurroq anglashga qo'shgan hissasi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: o'zbek adabiyoti, ayol obrazi, milliy identitet, ijtimoiy rol, onalik, realizm, lirizm.

НАЦИОНАЛЬНОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ ЖЕНСКОГО ОБРАЗА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ САИДЫ ЗУННУНОВОЙ

Аннотация. В данной статье рассматривается изображение женских образов в произведениях Саиды Зуннуновой с акцентом на их национальные, социальные и нравственные аспекты. В отличие от традиционных представлений, Зуннунова переосмысливает женский образ, сочетая реализм с лиризмом. Её героини изображаются как нравственно стойкие, социально активные и духовно сильные личности, воплощающие как индивидуальные, так и коллективные ценности.

В исследовании анализируется функционирование женских образов не только в семейной сфере, но и в более широком социальном контексте, отражающем изменяющиеся роли и ожидания общества. Особое внимание уделяется теме материнства, которое представлено как источник эмоциональной силы, нравственной ответственности и преемственности культурных ценностей.

Кроме того, в статье освещается роль социальных трудностей и внутренних конфликтов в формировании персонажей, а также связь женской идентичности с национальным самосознанием. Такой подход позволяет раскрыть вклад поэтессы Зуннуновой в более глубокое понимание роли женщины в литературной и социальной сферах.

Ключевые Слова: узбекская литература, женский образ, национальная идентичность, социальная роль, материнство, реализм, лиризм.

Introduction. In Uzbek literary tradition, the image of women has long been shaped by cultural norms, ethical values, and established social roles. Classical and early modern works often portrayed women primarily within the domestic sphere, emphasizing their duties as mothers, wives, and preservers of family honor. However, the development of twentieth-century Uzbek prose brought significant changes to this representation. Among the writers who contributed to this transformation, Saida Zunnunova occupies a distinctive place due to her nuanced and multidimensional portrayal of female characters.

Zunnunova's works reflect a transitional stage in literary consciousness, where traditional values are preserved but reinterpreted through a more dynamic and socially aware lens. Her female characters are not limited to passive roles; instead, they actively engage with the challenges of their environment, demonstrating resilience, moral strength, and emotional depth. This shift indicates a broader evolution in Uzbek literature, where the focus expands from static representations to more complex and realistic depictions of human experience.

A key aspect of Zunnunova's artistic method is the integration of realism with lyrical expression. While her narratives are grounded in everyday life and recognizable social contexts, they are enriched by a strong emotional tone that highlights the inner experiences of her characters. This combination allows the author to present women not only as participants in social processes but also as individuals with personal aspirations, doubts, and inner conflicts.

Furthermore, Zunnunova's portrayal of women is closely connected to issues of social change and cultural identity. Her characters often navigate tensions between tradition and modernity, collective expectations and individual desires. Through these tensions, the author explores broader questions related to gender roles, moral responsibility, and the position of women within society. In doing so, she contributes to a deeper understanding of how national identity is constructed and maintained through everyday human relationships.

Thus, the study of female representation in Zunnunova's works provides valuable insight into both literary development and social transformation. By examining her poetics, it becomes possible to understand how the image of women evolves from a symbol of tradition into a complex figure that embodies both continuity and change.

Methods. Zunnunova's female characters are deeply embedded in their social context, and their development is closely tied to the conditions of their environment. Her works frequently depict women striving to define their identities within a framework shaped by tradition, social expectations, and changing cultural norms.

The tension between collective values and individual aspirations is a recurring theme. Women often encounter obstacles such as societal pressure, limited opportunities, and rigid gender roles. However, these challenges do not lead to passivity; instead, they encourage resilience and adaptation.

In contrast to the predominantly internal conflicts found in the works of Katherine Mansfield, Zunnunova emphasizes the interaction between internal experience and external social forces. This approach situates her characters within a broader socio-cultural framework, highlighting the interconnectedness of personal and collective realities.

Results. The female image in the works of Saida Zunnunova reflects a synthesis of traditional values and evolving social perspectives. Unlike earlier literary portrayals that confined women to static domestic roles, Zunnunova presents female characters as dynamic individuals who actively participate in both family and social life. Her heroines are depicted as morally responsible, emotionally resilient, and socially conscious figures. This duality—tradition combined with gradual transformation—allows the author to construct characters that are both culturally recognizable and artistically progressive. As a result, the female image in her works serves not only as a reflection of reality but also as a medium through which broader social and ethical ideals are expressed.

One of the central themes in Zunnunova's poetics is the representation of motherhood as a source of moral strength and self-sacrifice. The maternal figure is consistently portrayed as the emotional and ethical foundation of the family, embodying patience, care, and unconditional devotion.

In many narratives, mothers willingly prioritize the well-being and future of their children over their own personal desires. This recurring motif highlights the cultural significance of motherhood within Uzbek society, where the mother is often regarded as a symbol of continuity and stability. At the same time,

Zunnunova avoids purely idealized portrayals by situating these characters within realistic circumstances, thereby emphasizing both their strength and vulnerability.

From a poetic standpoint, this combination of idealization and realism enhances the symbolic dimension of the female image, presenting womanhood as both a lived experience and a cultural ideal.

Discussion. Love is an essential thematic element in Zunnunova's works and is portrayed as a profound and transformative emotional experience. Her female characters are often characterized by loyalty, sincerity, and a willingness to endure hardship for the sake of relationships.

However, love in her narratives is not presented as purely ideal or harmonious. It is frequently tested by external circumstances, including social constraints and moral dilemmas. This introduces a layer of complexity that prevents the theme from becoming overly sentimental.

The author's lyrical style plays a crucial role in expressing emotional depth. Through expressive language and carefully constructed imagery, Zunnunova captures the intensity of human feeling while maintaining a connection to realistic situations. As a result, love becomes both a personal experience and a reflection of broader social values.

Although Zunnunova's works are grounded in social realism, they also provide insight into the inner lives of her female characters. She portrays their thoughts, emotions, and personal reflections in a manner that is clear, sincere, and accessible.

Her narratives often include moments of introspection, where characters reflect on their circumstances, desires, and unresolved conflicts. These internal experiences are not presented through highly complex psychological techniques but rather through straightforward and emotionally expressive language.

This stylistic choice distinguishes Zunnunova from modernist writers, whose works often emphasize fragmentation and ambiguity. Instead, she prioritizes clarity and emotional authenticity, making the psychological dimension of her characters relatable and meaningful.

A significant aspect of Zunnunova's poetics is the strong connection between female characters and national identity. Through her portrayal of women, the author reflects the cultural traditions, ethical principles, and social norms that define Uzbek society.

Women are depicted as custodians of cultural heritage, responsible for preserving traditions and transmitting values to future generations. This role extends beyond the family, positioning women as key figures in maintaining social cohesion and continuity.

Such representation elevates the female image from an individual level to a collective one, where the woman becomes a symbol of national identity and cultural stability.

Zunnunova consistently portrays women as strong and resilient individuals capable of overcoming adversity. Her characters demonstrate psychological endurance, moral integrity, and the ability to make independent decisions.

Even in challenging circumstances, they retain their dignity and sense of purpose. This depiction challenges stereotypes of female weakness and reinforces the idea of women as active and influential participants in social life.

The strength of these characters is often expressed not through confrontation but through perseverance and inner stability, which reflects culturally specific notions of resilience and honor.

Conclusion. The analysis of female representation in the works of Saida Zunnunova shows a balanced synthesis of tradition and innovation. While her characters remain connected to national values and cultural expectations, they are portrayed as active, resilient, and morally strong individuals rather than passive figures.

Zunnunova's heroines embody emotional endurance, social responsibility, and inner strength. They actively engage with life's challenges, reflecting a broader recognition of women's roles within both family and society. Through realistic yet lyrical narration, the author successfully combines external social realities with the inner emotional experiences of her characters.

At the same time, the connection between women and national identity gives her works a symbolic dimension. Female characters function not only as individuals but also as carriers of cultural values and traditions, emphasizing their importance in maintaining social continuity.

In conclusion, Zunnunova enriches Uzbek literature by presenting women as complex and meaningful figures who embody both personal experience and collective identity. Her works highlight the evolving role of women while preserving the cultural foundations that shape their lives.

REFERENCES:

1. Bilveren, T. (2025). About Saida Zunnunova's "Qo'llar" (Hands) story from Uzbek literature. *Uluslararası Dil Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 13–25. <https://doi.org/10.37999/udekad.1571077>
2. Dusanova, T. P. (2025). Artistic and aesthetic expression of the female image in Saida Zunnunova's lyrics. *Oriens Journal of Humanities and Social Sciences*, 3(4), 387–390.
3. Dusanova, T. P. (2025). The image of women in Uzbek literature and its artistic interpretation in Zunnunova's works. *CyberLeninka Literary Studies*, 2(1).
4. Eshquvatova, H. R. (2025). Women as the pride of the nation in modern Uzbek literature (in the works of Saida Zunnunova, Halima Khudoyberdiyeva, Zulfiya Muminova). *American Journal of Philological Sciences*, 5(12), 75–76. <https://doi.org/10.37547/ajps/Volume05Issue12-19>
5. Hasanov, A. (n.d.). Lexical means in artistic language (analysis of Uzbek literary texts).
6. Jamoliddinov, M. (2023). Literature as a tool for the formation of loyalty and fidelity in young people. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(12), 783–786.
7. Jo'rayeva, S. C. (2024). The uniqueness of Saida Zunnunova's poetry: Style, imagery, and thematic scope. *Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences Conference Proceedings*, 15–16.
8. Mamatov, A. E. (2025). The artistic and semantic role of nature imagery in Saida Zunnunova's poetry. *Open Science Uzbekistan Journal*, 3(12).
9. Zunnunova, S. (1970). *The diary of a woman*. Uzbekistan Publishing House.
10. Zunnunova, S. (1976). *Tanlangan asarlar [Selected works]*. G'afur G'ulom Publishing House.
11. Zunnunova, S. (1980). *The city of dreams*. Uzbekistan Publishing House.

ROMANDA HAYOT HAQIQATI VA UNING BADIY TALQINI

Ismoilova Fotima Baxriddinovna,

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

fotimaismoilova813@gmail.com

Annotatsiya. Isajon Sulton so'nggi yillarda faol ijod qilayotgan adiblardan biri sifatida e'tirof etiladi. Ayniqsa, uning tarixiy janrdagi asarlari keng kitobxonlar e'tiborini qozonishga muvaffaq bo'ldi. Tarixiy roman yaratish jarayonida yozuvchi zimmasida ikki muhim mas'uliyat turadi. Birinchidan, asar oddiy tarixiy faktlar bayonidan iborat bo'lib qolmasdan, yuksak badiiylik bilan yo'g'rilgan san'at namunasi darajasiga ko'tarilishi zarur. Ikkinchidan esa muallif tarixiy haqiqatga sodiq qolib, voqealar va shaxslarni ishonchli manbalar asosida tasvirlashi lozim. Biz tadqiq etmoqchi bo'lgan "Alisher Navoiy" romanida yozuvchi tarixiy voqelikni badiiy bo'yog'lar orqali yuksak mahorat bilan aks ettira olgan.

Kalit so'zlar: dumli yulduz, tarixiy voqelik, kisva, ramziy voqea, oliy axloq ideali, so'z salafi, obraz, real voqea.

ЖИЗНЕННАЯ ИСТИНА И ЕЕ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В РОМАНЕ

Аннотация. Исажон Султон признан одним из писателей, активно работающих в последние годы. Особенно его произведения в историческом жанре завоевали внимание широкого круга читателей. В процессе создания исторического романа на писателя лежат две важные обязанности. Во-первых, произведение не должно состоять из изложения простых исторических фактов, а должно подняться до уровня образца искусства, пропитанного высокой художественностью. Во-вторых, автор должен оставаться верным исторической правде и описывать события и личностей на основе достоверных источников. В романе "Алишер Навои", который мы хотим исследовать, писатель смог с высоким мастерством отразить историческую действительность через художественные краски.

Ключевые слова: комета, историческая реальность, кисва, символическое событие, высший нравственный идеал, предшественник слова, образ, реальное событие.

THE TRUTH OF LIFE AND ITS ARTISTIC INTERPRETATION IN THE ROMAN

Abstract. Isajon Sultan is recognized as one of the writers who has been active in recent years. His works in the historical genre have gained the attention of a wide range of readers. In the process of creating a historical novel, the writer bears two important responsibilities. Firstly, the work should not consist of a simple exposition of historical facts, but should rise to the level of a work of art imbued with high artistry. Secondly, the author must remain faithful to historical truth and describe events and people based on reliable sources. In the novel "Alisher Navoi", which we want to study, the writer was able to reflect the historical reality with great skill through artistic colors.

Keywords: comet, historical reality, kisva, symbolic event, high moral ideal, predecessor of the word, image, real event.

Kirish. Tarixiy romanlarda hayot voqeligi badiiy talqin orqali o'ziga xos tarzda aks ettiriladi. Bunday asarlarda muallif tarixiy voqealarni oddiy bayon qilish bilan cheklanmay, ularni obrazlar, ruhiy kechinmalar va badiiy tasvir vositalari yordamida jonlantiradi. Tarixiy haqiqat bilan badiiy to'qimaning uyg'unlashuvi natijasida o'quvchi o'tmish davr muhitini, insonlar hayotini va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni chuqurroq his etadi. Tarixiy romanlarda davr ruhi qahramonlarning xarakteri, ularning orzu-intilishlari, ichki kechinmalari hamda xalq hayoti tasviri orqali ochib beriladi. Muallif tarixiy shaxslar va voqealarga badiiy yondashgan holda, ularga estetik mazmun yuklaydi hamda tarixiy voqelikning ta'sirchan ifodasini yaratadi. Shu jihatdan tarixiy romanlar nafaqat tarixni yorituvchi, balki milliy xotira, ma'naviy qadriyat va insoniy fazilatlarini tarannum etuvchi muhim badiiy manba hisoblanadi. Tarixiy romanlarda badiiy xronotop, kompozitsiya, syujet va tarixiy haqiqat bilan badiiy to'qima munosabati muhim ahamiyatga ega. Bu janrda hayotiy voqelik to'g'ridan to'g'ri ko'chirilmaydi, balki yozuvchining badiiy qarashi asosida qayta ishlanadi. Tarixiy faktlar syujet uchun asos bo'lsa-da, ular ijodkorning g'oyaviy maqsadiga mos holda badiiy shaklga

keltiriladi. Shu jarayonda yozuvchi real voqealarni saralab, ulardan yangi obrazlar va xarakterlar yaratadi. Syujet chiziqlari va personajlar o'rtasidagi munosabatlar ham muallifning ijodiy maqsadiga bo'ysunadi. Natijada tarixiy voqelik oddiy tasvir emas, balki badiiy jihatdan qayta yaratilgan jonli tizimga aylanadi va asarning ta'sirchanligini oshiradi.

Tahlil va natijalar. Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romani asosida hayot voqeligining badiiy talqinini o'rganishni tadqiqotimizning maqsadi sifatida belgiladik. "Alisher Navoiy" romanida borliqning yaratilishi haqidagi falsafiy g'oya muhim o'rin tutadi. Unda koinotning "Bo'li" degan ilohiy kalom orqali paydo bo'lishi tasvirlanadi. Bu tasvir oddiy diniy ifoda emas, balki borliqning paydo bo'lishi haqidagi chuqur badiiy-falsafiy qarashdir. Asarda dastlab yo'qlik, sokinlik va cheksizlik holati tasvirlanadi, so'ngra ilohiy iroda orqali mavjudotlar paydo bo'lishi ko'rsatiladi. Osmon, yer, nur va zulmatning tartibli shakllanishi borliqning mukammal qonuniyat asosida yaratilganini ifodalaydi. Bu esa asarning falsafiy mazmunini kuchaytiradi. Asarning bu kabi boshlanmasi yozuvchining diniy bilimlar bilimdoni bo'lganligidan ham dalolat bersa, ajab emas.

"Alisher Navoiy" romanida voqealar markazida Alisher Navoiy siymosi turadi va asardagi barcha voqea-hodisalar bevosita uning hayoti, faoliyati hamda ruhiy olami bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanadi. Muallif tarixiy shaxs obrazini yaratishda uni shunchaki kuzatuvchi emas, balki davrning faol ishtirokchisi sifatida tasvirlaydi. Shu bois roman voqealari Navoiy atrofida uyg'unlashib, uning nigohi, kechinmalari va qarashlari orqali butun bir tarixiy davr jonlantiriladi. Asarda tasvirlangan voqealar keng qamrovli bo'lib, XV asr Hirot va Xuroson hududining adabiy, ijtimoiy, siyosiy hamda ma'naviy muhiti chuqur va ta'sirchan ifoda etiladi. Bu muhit Navoiy hayoti orqali ochib beriladi, ya'ni muallif tarixiy haqiqatni shaxs taqdiri bilan uyg'unlashtirib, davr manzarasini yanada jonli ko'rsatishga erishadi. Natijada o'quvchi nafaqat buyuk mutafakkir hayotini, balki u yashagan murakkab zamon ruhiyatini ham his etadi. Roman nihoyatda go'zal va ramziy voqea tasviri bilan boshlanadi. Shohruh tomonidan Allohning uyiga – Ka'baga yuborilgan kisva, ya'ni muqaddas yopinchiqni shayxlar tomonidan yopib kelinganlik marosimi tasvirlanadi. Ushbu sahna asarga yuksak ma'naviy ruh bag'ishlab, undagi voqealarning ilohiylik va tarixiylik uyg'unligida kechishini anglatadi. Shuningdek, romanda Alisher Navoiyning bolalik davri ham alohida mehr bilan tasvirlangan. Uning ilk tarbiyasi, ilmga bo'lgan qiziqishi, nozik didi va kuzatuvchanligi bolalik lavhalarida yaqqol namoyon bo'ladi. Ayniqsa, uning ustozini ochilib turgan lolaqizg'aldoqqa o'xshatishi bolalik tasavvurining nafisligi va badiiy tafakkurining erta shakllanganidan dalolat beradi.

Tabiat jonlangan, chappar urgan, quvvai tabiiya borliq bag'rini gul-u gulshanga burkab, anvoyi tuslar ila bezab yuboribdi. Hatto, tikangacha gullab, mayda toshli qo'ng'ir yerda qizg'aldoqlar unibdi.

- *Mana buni ko'ring tag'oyi, - dedi Alisher zavqlanib, bir qizg'aldoq qoshiga chopib borib. - O'zi jimitgina-yu, dastorini katta o'rabdi. Shu turishi bilan maktab muallimimiz Abu Abdulloh Kulohiyga o'xshab qolibdi. To'ni yashil, dastori sariq, xo'v narida qizili ham bor ekan [1].*

Navoiy hayotida muhim o'rin tutgan Husayn Boyqaro bilan o'zaro munosabatlar asarda chuqur va tahliliy yondashuv asosida yoritilgan. Ularning birgalikda tahsil olgan davrlari hamda bolalikdan shakllangan yaqin aloqalari vaqt o'tishi bilan murakkablashib, siyosiy va ijtimoiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. Mazkur do'stlik nafaqat shaxsiy munosabat darajasida, balki davlat boshqaruvi va jamiyat hayotida ham muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Muallif ushbu aloqalar orqali sadoqat, ishonch va ijtimoiy-siyosiy sinovlarga bardoshlilik kabi fazilatlarini ochib beradi. Har ikki tarixiy shaxs umr davomida o'zaro ahdga sodiq qolgan holda, turli tashqi ta'sirlar va ziddiyatlarga qaramay, o'z munosabatlarini saqlab qoladi. Husayn Boyqaroning Hirot taxtini egallagach, eng avvalo, Navoiyni huzuriga chorlatgani ushbu do'stlikning nafaqat shaxsiy, balki siyosiy ahamiyat kasb etganini ham ko'rsatadi.

Shuncha yillarning alami, g'ariblik va ayriliq ozorlari, yo'qotishlaru qumsashlar qayg'usini zafar va diydor shodligi egalladi.

- *Aziz do'stim! – der edi biri.*
- *Ko'rar kun bor ekan-kui! – derdi boshqasi.*
- *Bu kunimda yonimda bo'lganingizdan shodman!*
- *Hiriyga xush keldingiz, do'stim!*
- *Yo'q, aslida, siz xush keldingiz do'stim! [1]*

Ushbu his-hayajonga boy onlarni yozuvchi kitobxonga yanada ta'sirchan yetkazish maqsadida har bir gap oxirida, his belgi, undov belgisidan (!) foydalanganligi alohida e'tiborga loyiq. Bu usul o'quvchi qalbida ham kuchli hayajon va ta'sir uyg'otadi.

Roman voqealarida saltanatdagi toj-u taxt uchun kurashlar, siyosiy beqarorlik va boshboshdoqlik ham keng o'rin olgan. Amaldorlarning laganbardorligi, mansabparastligi va adolatsizliklari orqali davrning

achchiq haqiqatlari ochib beriladi. Bu holatlar fonida Navoiy obrazi yanada yuksalib, adolatparvar, ma'rifatparvar va xalqparvar shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Roman Navoiy siymosi orqali nafaqat bir buyuk inson hayotini, balki butun bir tarixiy davrning murakkab, ziddiyatli va serqirra manzarasini badiiy ifoda etadi. Muallif tarixiy voqelikni obrazli tafakkur bilan uyg'unlashtirib, o'quvchiga chuqur ma'naviy va estetik ta'sir ko'rsatadigan mukammal asar yaratgan.

Adabiyotshunos olim, akademik Izzat Sulton ta'biri bilan aytganda: "...adabiyot hayotning fotonusxasi emas. Adabiyot badiiy obrazlar olami, "ikkinchi voqelik", ya'ni yozuvchining hayot haqidagi tasavvurining aksidir. Bu hayotning badiiy tasviri. Hayotga ham o'xshashi, ham o'xshamasligi kerak, degan so'z. Yozuvchi hayotdan uzilmagan holda "uzoqlashishi" shart. Bu uzoqlashish hayotning mohiyatini ochib berishga xizmat etadi. Aslini olganda, bu uzoqlashish hayotga chuqurroq kirib borish demakdir" [2].

Asarda "dumli yulduz" voqeasi nihoyatda nozik badiiy mahorat bilan tasvirlanib, u oddiy tabiat hodisasi darajasidan ko'tarilib, ramziy va bashoriy ma'no kasb etadi. Alisher Navoiy hayot yo'liga daxldor ushbu lavha orqali muallif qahramon taqdirining ilohiy reja bilan bog'liqligini badiiy talqin etadi. Asarda Navoiyning tog'asi Kobuliy tomonidan aytilgan bashorat alohida ahamiyatga ega: kimki hayoti davomida "dumli yulduz"ni uch bor ko'rsa, u buyuk ne'matlarga erishadi, karomatli va fazilatli inson bo'ladi, degan e'tiqod ilgari suriladi.

-Vo ajab! - deb xitob qildi Mirsaid Kobuliy. Dumli yulduzning ko'rinmog'i kishi o'g'liga saodat yo falokat olib kelishi kishining burji, burjlarning falak toqidagi vaziyati va yulduz dumining qay tarzda ekaniga qarab bashorat qilinishidan xabardor edi. Iroq ahli yulduz dumining tepaga yoxud pastga qaraganiga, qalin-yupqaligiga qarab fol ochishardi. – Qarang, yuksalgandan yuksalmoqda. Barcha yulduzlarni quyida qoldirib uchmoqda [1].

Bu qarash o'sha davr dunyoqarashi, xalq orasidagi tasavvurlar va ishonchlarning badiiy ifodasi sifatida kiritilgan bo'lib, asarga tarixiy ruh bag'ishlaydi. Darhaqiqat, roman davomida Alisher Navoiy ana shu dumli yulduzni uch bor ko'radi. Har bir ko'rish lahzasi uning hayotidagi muhim burilish nuqtalari bilan uyg'un holda tasvirlanadi. Bu hol tasodif emas, balki muallif tomonidan puxta o'ylangan badiiy vosita bo'lib, qahramonning kelajakdagi buyuk taqdiri – shoir, davlat arbobi va ma'naviy yetakchi sifatida kamol topishini oldindan ishora qiladi. Badiiy jihatdan "dumli yulduz" obrazi ramz vazifasini bajaradi. U ilohiy nur, hidoyat, taqdir belgisi sifatida talqin etiladi. Shu bilan birga, bu obraz orqali inson hayotining oldindan belgilangan yo'li, qismat va iroda masalalari ham yoritiladi. Navoiy bu yulduzni ko'rgan sayin nafaqat tashqi olamni, balki o'z ichki dunyosini ham anglab boradi, ruhiy jihatdan yuksaladi.

Ilmiy-falsafiy nuqtai nazardan qaraganda esa kometalar qadim zamonlardan boshlab turli xalqlarda turlicha talqin qilingan: ba'zan ular falokat belgisi, ba'zan esa ulug' o'zgarishlar va buyuk shaxslar paydo bo'lishining alomati sifatida qabul qilingan. Asarda esa bu hodisa ijobiy, umidbaxsh ma'noda qo'llanib, buyuk shaxs tug'ilishi va kamol topishining ramzi sifatida badiylashtiriladi. Umuman olganda, "dumli yulduz" voqeasi romanda Alisher Navoiyning hayot yo'li va kelajagiga ishora qiluvchi muhim badiiy detal bo'lib xizmat qiladi. U orqali muallif qahramonning buyuklikka eltuvchi yo'lini, uning ilohiy nazar ostida ekanini va tarixiy shaxs sifatida shakllanish jarayonini chuqur va ta'sirchan ifoda etgan. Shuningdek, yosh Alisherning Yazd cho'li yaqinidagi Taft qishlog'ida buyuk tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy bilan uchrashuvi va undan olgan duosi Navoiyning keyingi hayot yo'lini mayoqdek yoritgani alohida ta'sir uyg'otadi. Go'yo ulug'lar duosi mustajob bo'lishi haqidagi hikmat shu voqeda o'z tasdig'ini topadi. Isajon Sulton bu lavhalarni shunchaki bayon qilib qo'ymaydi, aksincha, yosh Alisherning do'stlari bilan o'ynab yurgan payti Ali Yazdiy bolalarni huzuriga chorlaganda, boshqa bolalarning dakki eshitishdan cho'chib qochib ketishi, Alisherning esa jur'at bilan uning yoniga yugurib borishi, samimiy suhbat qurishi va muborak duosini olishi kabi manzaralarni nihoyatda jonli tasvirlaydi. Shu bois kitobxon bu voqealarni go'yo ko'z oldida gavdalangandek tasavvur qiladi.

Mustaqillik davri o'zbek adabiyoti ijodkor uchun badiiy erkinlik doirasini kengaytirgani bilan ham ahamiyatlidir. Bu davrda yozuvchi o'z tasavvuridagi qahramonni erkin yaratish, tarixga yangicha yondashish va tarixiy shaxslarni zamonaviy estetik qarashlar asosida talqin etish imkoniga ega bo'ldi. Natijada o'zbek romanida ham sezilarli o'zgarishlar – mavzu tanlash erkinligi, badiiy tafakkur kengligi va tarixiy obrazlarni yangicha talqin qilish tendensiyasi kuchaydi. Shu jarayonni Isajon Sulton ijodi, xususan, uning "Alisher Navoiy" romani misolida yaqqol kuzatish mumkin. Ushbu asar oradan qariyb sakson yil o'tib, Oybekning mashhur "Navoiy" romanidan keyin yozilgani bilan ham adabiy jarayonda muhim hodisa hisoblanadi. Asar oddiy o'qish uchun mo'ljallangan yengil matn emas, balki chuqur mushohada bilan yondashishni talab qiladigan, qatlamli mazmunga ega roman sifatida namoyon bo'ladi. Unda muallifning izlanishi, tarixiy manbalarga tayanishi va badiiy yechim ustida ishlashi yaqqol seziladi. Shu bilan birga, asarning tili ravon va tabiiy bo'lib, o'quvchini matnga tezda bog'lab qo'yadi.

Isajon Sulton o'z ijodiy uslubida tarixiy va zamonaviy qarashlarni uyg'unlashtirishga intiladi. Uning asarlarida milliy tarix, madaniy xotira va insoniy qadriyatlar qahramonlar taqdiri orqali ifodalanadi. Shu ma'noda "Alisher Navoiy" romani ham nafaqat tarixiy shaxs obrazini qayta yaratish, balki uni zamonaviy tafakkur va global ma'naviy mezonlar bilan bog'lashga qaratilgan badiiy izlanishdir. Asarda Navoiy shaxsi "oliy axloq ideali" sifatida talqin qilinib, uning ma'naviy qiyofasi kengroq falsafiy kontekstda yoritiladi [3].

Adabiy jihatdan qaraganda, Oybek va Isajon Sulton romanlari bir-birini takrorlamaydi, aksincha, bir tarixiy shaxsga ikki turli davr estetik qarashlari orqali yondashilganini ko'rsatadi. Har ikki muallif ham Navoiy timsolida turkiy tilning qudrati, uning badiiy imkoniyatlari va ma'naviy salohiyatini asosiy g'oya sifatida ilgari suradi. Bu esa tarixiy obrazning turli davrlarda yangidan yangi ma'no kasb etib borishini ko'rsatadi [4]. Asarning kompozitsiyasi ham puxta va izchil qurilgan. Tashqi jihatdan qaraganda, voqealar oddiy xronologik tartibda – Navoiy bolaligi, yigitlik davri, yetuklik pallasi va umrining so'nggi bosqichigacha – izchil davom etadi. Biroq bu soddalik ortida chuqur badiiy maqsad yotadi: o'quvchini sun'iy murakkablik bilan chalg'itmasdan, uni asta-sekin qahramon ichki dunyosiga olib kirish. Roman to'rt asosiy qism – "G'aroyib us-sig'ar", "Navodir ush-shabob", "Badoe' ul-vasat" va "Fovoyid ul-kibar" orqali tuzilgan bo'lib, bu nomlanishning o'zi ham asarga klassik ruh va ma'naviy salmoq bag'ishlaydi. Shu tariqa roman o'zining tashqi soddaligi va ichki mazmunining teranligi bilan o'quvchini asta-sekin o'ziga rom etadi.

Adabiyotshunos Ilhom G'ani roman haqida fikr bildirib, uni *"buyuk so'z salafi, ulug' mutafakkir bobomizning hayoti va ijodi bilan yanada yaqindan tanishish imkonini beradigan, hazratning ma'naviy-ruhiy, islomiy-irfoniy hamda e'tiqodiy olamini anglash sari qo'yilgan yangi bir shaxdam qadam"* sifatida baholaydi. Bu ta'rif asarning nafaqat tarixiy-biografik, balki ma'naviy-falsafiy qatlamlarini ham ochib berishga qaratilganini ko'rsatadi.

Xulosa. Umuman olganda, buyuk mutafakkir, so'z mulking sultoni Alisher Navoiy hayoti hamda ijodi uzoq yillardan buyon adabiyotshunoslar va tadqiqotchilar diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Bugungi avlodning u zotni yanada yaqindan anglashi, bebaho ma'naviy merosidan muntazam bahramand bo'lishi va yangi "yosh Alisherlar"ning voyaga yetishi bugungi kunning eng ezgu orzularidan biridir. Ana shu ulug' maqsad yo'lida Isajon Sulton ushbu romanini yaratgan va asar orqali o'z niyatiga muvaffaq bo'lgan, deyish mumkin. Roman "Navoiy" mavzusida yaratilgan boshqa asarlardan o'zining ravon tili, yuksak badiiy jozibasi hamda voqealarning ishonchli va ta'sirchan tasviri bilan alohida ajralib turadi.

ADABIYOTLAR:

1. Sulton I. "Alisher Navoiy". T, Adabiyot, 2021. B.510
2. *Қайта туғилиш арафаси. (И.Султон ва Н.Раҳимжонов суҳбати) / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1999, 19 март.*
3. Ashurova G. N. *Mustaqillik davri o'zbek adabiyotida Alisher Navoiy obrazi.* –Toshkent: «Qamar media», 2023. – B.278
4. Кўчқорова М. *Алишер Навоий ҳақида икки романнинг қиёсий таҳлили* – // *Globalashuv davrida tilshunoslik va adabiyotshunoslik taraqqiyoti hamda ta'lim texnologiyalari mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami.* – Nukus: 2022. – B.189.
5. Umurov H. *Adabiy ijod asoslari. Darslik.* – Samarqand, SamDU nashri, 2022. – 356 bet.

NARRATIVE POLYPHONY IN WILLIAM FAULKNER'S "AS I LAY DYING"

Jumaeva Nilufar Gulomovna,

*Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Associate Professor
Department of English Language and Literature
Faculty of Foreign Languages, Karshi State University, Uzbekistan
jumaeva.nilufarg@gmail.com*

Abstract. This article examines the polyphonic narrative structure of "As I Lay Dying" by William Faulkner through the theoretical framework of Mikhail Bakhtin. Drawing on Bakhtin's concept of dialogism, the study analyzes how multiple autonomous voices coexist within the novel without authorial dominance. Employing a qualitative textual analysis, the research focuses on four core aspects: multiplicity of narrative voices, interior monologue and stream of consciousness, absence of authorial authority, and thematic implications of polyphony. The findings suggest that Faulkner's narrative technique destabilizes singular interpretations of truth and identity, thereby creating a dialogic literary space.

Keywords: polyphony, dialogism, stream of consciousness, modernism, narrative voice, fiction, concept.

НАРРАТИВНАЯ ПОЛИФОНИЯ В РОМАНЕ УИЛЬЯМА ФОЛКНЕРА "КОГДА Я УМИРАЛА"

Аннотация. Данная статья рассматривает полифоническую нарративную структуру романа Уильяма Фолкнера "Когда я умираю" в рамках теоретической концепции Михаила Бахтина. Опираясь на бахтинское понятие диалогизма, исследование анализирует сосуществование множества автономных голосов в романе при отсутствии авторского доминирования. В работе используется качественный текстуальный анализ, направленный на изучение четырёх ключевых аспектов: множественности повествовательных голосов, внутреннего монолога и потока сознания, отсутствия авторской авторитетности и тематических последствий полифонии. Результаты исследования показывают, что нарративная техника Фолкнера разрушает возможность единой интерпретации истины и идентичности, создавая тем самым диалогическое литературное пространство.

Ключевые слова: полифония, диалогизм, поток сознания, модернизм, повествовательный голос, художественная проза, концепция.

UITYAM FOLKNERNING "MEN O'LAYOTGANIMDA" ROMANIDAGI NARRATIV POLIFONIYA

Annotatsiya. Ushbu maqola Uilyam Folknerning "Men o'layotganimda" romanining polifonik narrativ tuzilishini Mixail Baxtinning nazariy konsepsiyasi doirasida tahlil qiladi. Baxtinning dialogizm tushunchasiga tayangan holda, tadqiqot romanda muallif ustunligisiz bir nechta mustaqil ovozlarning birgalikda mavjudligini o'rganadi. Ishda sifatli matn tahlili usuli qo'llanilib, to'rtta asosiy jihatga e'tibor qaratiladi: hikoya qiluvchi ovozlarning ko'pligi, ichki monolog va ong oqimi, mualliflik avtoritetining yo'qligi hamda polifoniyaning mavzuviy oqibatlari. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Folknerning narrativ texnikasi haqiqat va identiklikning yagona talqinini barbod qiladi va shu orqali dialogik adabiy makon yaratadi.

Kalit so'zlar: polifoniya, dialogizm, ong oqimi, modernizm, hikoya qiluvchi ovoz, badiiy nasr, konsepsiya.

Introduction. The evolution of twentieth-century literature is marked by a radical transformation in narrative techniques, particularly within the framework of literary modernism. It is marked by a shift away from linear narrative and unified perspective toward fragmentation, multiplicity, and subjectivity. Among the prominent figures of this movement, William Faulkner occupies a central position due to his innovative narrative structures and profound psychological insight. His novel "As I Lay Dying" (1930) represents a significant departure from traditional linear storytelling through its fragmented structure and multiplicity of narrative voices.

One of the most effective theoretical approaches to analyzing such narrative complexity is provided by Mikhail Bakhtin's concept of polyphony. According to Bakhtin polyphony refers to the coexistence of independent voices within a text, where no single voice dominates or resolves the others. Instead, meaning emerges through dialogic interaction. In contrast to monologic narratives, where the author exerts control over meaning, polyphonic texts allow characters to function as autonomous subjects.[1:48]

This study aims to explore the polyphonic structure of "As I Lay Dying" by examining its narrative strategies, stylistic features, and thematic implications. The analysis is structured around four key dimensions: multiplicity of narrative voices, interior monologue and stream of consciousness, absence of authorial dominance, and the thematic consequences of polyphony.

Analysis of literary sources. The study of "As I Lay Dying" has generated a substantial body of critical scholarship, particularly in relation to its narrative complexity and modernist experimentation. Among the most influential theoretical frameworks applied to the novel is the concept of polyphony developed by Mikhail Bakhtin. In "Problems of Dostoevsky's Poetics", Bakhtin defines the polyphonic novel as a structure in which multiple independent voices coexist without being subordinated to a single authorial consciousness. This concept provides a crucial foundation for understanding Faulkner's narrative strategy, where meaning emerges dialogically rather than hierarchically.

Scholars such as Cleanth Brooks have emphasized Faulkner's ability to construct a unified artistic vision through fragmented perspectives, arguing that the multiplicity of voices ultimately contributes to thematic coherence. [2: 48] However, this view has been challenged by later critics who stress the irreducible plurality of meaning within the novel. For instance, André Bleikasten highlights the instability of narrative authority, suggesting that the novel resists any final or authoritative interpretation. [3:66] From a psychological perspective, the works of Jean Piaget have been particularly relevant in analyzing characters such as Vardaman Bundren. Piaget's theory of cognitive development explains how children rely on symbolic and associative thinking, especially under emotional stress. [4: 89] This framework has been applied to interpret Vardaman's fragmented narration and symbolic statements, such as "My mother is a fish," as manifestations of cognitive attempts to process trauma. In addition, modernist narrative techniques such as stream of consciousness have been widely discussed in relation to Faulkner's work. Critics often compare his methods to those of James Joyce, noting similarities in the representation of inner consciousness and the breakdown of linear narrative structures. However, Faulkner's approach is distinguished by its integration of multiple narrators, which extends beyond individual consciousness to a collective, polyphonic system. Despite extensive research on Faulkner's narrative techniques, there remains a need for a more integrated analysis that combines Bakhtinian theory with cognitive and linguistic perspectives. This article seeks to address this gap by examining how polyphony operates not only as a structural feature but also as a reflection of psychological processes and linguistic breakdown under trauma.

Research methodology. The theoretical foundation of this article is grounded in Bakhtin's dialogic theory, particularly as articulated in his "Problems of Dostoevsky's Poetics". According to Bakhtin, a polyphonic novel is characterized by the presence of multiple independent consciousnesses that are not subordinated to a single authorial perspective. The analytical framework is derived from Bakhtin's theory of polyphony and dialogism, particularly the concepts of heteroglossia and unfinalizability. Secondary sources from Faulkner criticism are also incorporated to contextualize the analysis.

In a polyphonic narrative, characters are not merely objects of representation but active participants in the construction of meaning. Their voices are ideologically charged and engage in continuous dialogue with one another. Applying this framework to Faulkner's novel reveals how "As I Lay Dying" operates as a dialogic space in which multiple perspectives coexist and interact. The method involves close reading of selected narrative sections, identification of distinct narrative voices, comparative analysis of conflicting perspectives and thematic interpretation based on dialogic interaction.

Analysis of the obtained. The novel consists of fifteen narrators whose voices remain autonomous and ideologically distinct. For example, Darl's observational tone contrasts with Cora's moralistic interpretation. Jewel's minimalistic narration differs significantly from Cash's structured, logical discourse. This multiplicity creates a decentralized narrative structure consistent with Bakhtinian polyphony. [1: 87] Darl is the most frequent narrator in the novel. His voice is poetic, cerebral, and strangely omniscient. He often describes events he isn't physically present for, suggesting a deep but fracturing psychic connection to his family.

In Section 12 of the novel, Darl is miles away from the Bundren house, stuck with a broken wagon in the rain with Jewel. Despite the physical distance, Darl provides a vivid, telepathic description of Addie's final moments. For instance:

"She lies, the hair at the end of her pillow no longer moving... She looks at us. Only her eyes seem to move. It's like they are looking at us through two holes in a mask. Her hands lie on the quilt like two tired birds..."

"He is gone," Maury says.

"She is gone," Cash says.

She is gone, then. With the current of the river, with the wind that blows across the land, she has passed. Jewel, I say. She is dead, Jewel." [5:80]

Darl describes Addie's face as a "mask." This reflects his obsession with the idea that the physical body is just an empty shell. In his view, once the "voice" or "soul" leaves, the person becomes an object—much like how he later views the coffin. His language is consistently more poetic and metaphorical than his siblings. While Cash (the carpenter) focuses on the physical structure of the coffin, Darl focuses on the ethereal, fragile nature of life, comparing Addie's hands to birds.

Darl is not actually there. By narrating this scene as if he were standing at the bedside, Faulkner establishes Darl as a "clairvoyant" narrator. This sets up the tension between Darl and Jewel; Darl knows things he shouldn't, which Jewel finds invasive and "queer." Darl often moves into the present tense during moments of high intensity. This creates a sense of "eternal now," suggesting that for Darl, time and space are fluid rather than fixed. This specific example showcases the "multiplicity of voice" by showing how Darl's internal world is so vast that it actually bleeds into the physical reality of the other characters, even when he isn't in the room.

Other character in the novel is Cash Bundren. Cash's chapters are often stark and clinical. As a carpenter, he views the world through the lens of craftsmanship and physics. One of his chapters is simply a numbered list of reasons why he built the coffin on a bevel.

"1. So the water would run off the sides..." [5:90]

Cash's voice provides a grounding reality. Amidst the emotional chaos of the other siblings, his focus on "doing the job right" shows how he processes grief through labor and logic. This sentence is the opening of Section 18, which is arguably the most famous example of Faulkner's formal experimentation in the novel. The entire chapter consists of Cash Bundren's internal monologue, formatted as a numbered list of thirteen reasons for building Addie's coffin on a "bevel".

Discussion. While Darl thinks in metaphors and Vardaman thinks in fragmented images, Cash thinks in geometry and physics. Cash Bundren's narration in the novel exemplifies a strictly rational and materially grounded mode of perception. His chapters are structured as a numbered list of technical justifications for constructing Addie's coffin, reflecting a worldview governed by causality, precision, and physical logic. For instance, he begins with the statement, "1. So the water would run off the sides," immediately foregrounding functional reasoning. This is followed by similarly structured explanations such as "So it will not slip at the joints" and "To keep it from breaking," where each action is justified through practical necessity rather than emotional response. The repeated use of causal connectors such as "So" and "To" demonstrates Cash's attempt to impose order on an emotionally chaotic situation through mechanical logic and craftsmanship. Rather than engaging with grief directly, he translates it into material problem-solving, focusing on balance, stability, and structural integrity. This linguistic pattern reflects a cognitive coping mechanism in which emotional trauma is processed through technical reasoning, positioning the coffin not as a symbol of loss, but as an object governed by engineering principles. The statement exemplifies how Faulkner uses "multiplicity" to distance the reader from the horror of the situation. By the time we reach this sentence, Addie has just died. The family is in chaos. Faulkner "zooms in" on the technical specs of the box rather than the corpse inside it. This forces the reader to experience the emotional numbness or the "distraction-as-coping-mechanism" that Cash is using to survive the moment.

Cash is the only narrator who breaks the standard paragraph format of the novel. Using "1." signals to the reader that Cash's brain organizes the world into a hierarchy of importance. The "run off the sides" refers to the bevel, a recurring motif for Cash. In a later point in the list, he explains: "8. *Animal magnetism used up in making the animal able to stand up, whereas the dead are horizontal, hence the carcass is more subject to the gravitational pull of the earth.*" [5:57] The sentence is the foundation for his belief that the physical world—gravity, rain, wood grain—is the only thing one can truly rely on.

Vardaman is a young child whose thinking aligns with early developmental stages described in Jean Piaget's theory of cognitive development—specifically the **preoperational stage**. [4: 26] He provides a raw, unfiltered look at trauma. Being the youngest, he lacks the cognitive tools to process his mother's death, leading to surreal associations. His shortest and most famous chapter consists of a single sentence: "My mother is a fish." This isn't literal madness; it's a child's associative logic. Because he caught a fish and saw

it cleaned (transformed from “living” to “meat”) at the same time his mother died, his brain fuses the two concepts to make sense of the loss. This is the shortest and arguably most jarring chapter in the entire novel. Coming immediately after the technical, numbered list of Cash’s carpentry, this five-word sentence serves as a psychological lightning bolt.

Below we give the analysis of why this sentence is a pivotal example of the multiplicity of voice. Vardaman is a child trying to process the “non-existence” of his mother. To an adult, death is a concept; to a child, it is a transformation. Earlier in the book, he catches a large fish. He sees it chopped into “pieces of not-fish.” Almost simultaneously, his mother dies. In his mind, she was there, and now she is “not-there.” If the fish was alive and became “not-fish” (meat), and his mother was alive and became “not-mother” (a corpse), then by the transitive property of a child’s grief, *his mother is the fish*. At first glance, this may appear illogical; however, when interpreted through the framework of trauma logic, it acquires coherence. This can be explained by Vardaman’s earlier experience of catching and dismembering a fish, followed shortly by his mother’s death. Both events confront him with the same unsettling reality: a once-living body rendered lifeless. This parallel is shaped by a combination of physical transformation and profound emotional shock, which together inform his perception and understanding of death. Instead of saying “*my mother is dead*” which he cannot fully process, his mind substitutes a **concrete, recent image** of fish. This phenomenon can be understood as symbolic displacement in psychological terms. Accordingly, the underlying logic can be described in the following way: what the mind can readily grasp—such as the image of a fish as a recognizable example of a dead body—comes to stand in for what remains beyond comprehension, namely the mother’s death, which is difficult to fully understand or mentally process. Thus, through an analogical process, *the mother is equated with the fish*. This interpretation is consistent with the developmental framework proposed by Jean Piaget, who argues that children, particularly under conditions of emotional stress, rely on analogical and symbolic modes of thinking to make sense of complex or distressing experiences.

A “break in language” in Vardaman Bundren’s narration from novel refers to moments where normal grammar, logic, and coherence collapse—revealing the pressure of trauma on a child’s mind. In a novel filled with Darl’s complex, flowing “stream of consciousness,” Vardaman’s voice represents the failure of language. When a situation is too horrific or confusing to describe, the narrative voice collapses into its simplest possible form. Faulkner uses this extreme brevity to show that Vardaman’s grief is so vast it cannot be contained in “proper” sentences. For instance, the statement “*My mother is a fish*” encapsulates a complex emotional reality in a deceptively simple form. Although the sentence is grammatically well-formed, its meaning is distorted and semantically incomplete. The expected and literal expression—“*My mother is dead*”—is displaced by a symbolic formulation, reflecting an attempt to render an incomprehensible experience more cognitively manageable. This is a **semantic rupture**: language fails to express grief directly. Meaning is displaced into metaphor. Linguistically, this shows a gap between **signifier (words)** and **signified (reality)**. A typical example of Vardaman’s narrative style consists of short, repetitive, and loosely connected statements revolving around key images such as the fish, the mother, and the coffin. This syntactic fragmentation arises because sentences lack clear logical connectors; thoughts emerge as isolated units rather than as part of a coherent, structured narrative. As a result, temporal sequence and causality become blurred, reflecting a disruption in linear reasoning. From a psychological perspective, this stylistic breakdown can be interpreted as a manifestation of cognitive overload under traumatic stress, where the mind struggles to organize experience into coherent linguistic patterns. The disintegration of syntactic structure thus mirrors the fragmentation of perception itself.

In literary terms, this technique aligns with the modernist use of stream of consciousness, notably associated with writers such as James Joyce, where inner thought processes are represented in their raw, unstructured form to convey the immediacy and disjunction of human consciousness. In Vardaman’s discourse, repetition functions not as a stylistic device for emphasis or development, but as a marker of linguistic and cognitive disruption. He repeatedly returns to the same images—such as the fish, death, and the body—without advancing or elaborating their meaning. Instead of facilitating semantic progression, language circles back on itself, and repetition effectively replaces explanation. This signals that the mind remains fixated on a traumatic image, unable to process or move beyond it. Consequently, language fails to perform its organizing function and becomes recursive, looping rather than developing. From a discourse-analytical perspective, such repetition can be interpreted as evidence of a breakdown in cognitive processing, where the speaker is unable to structure experience into coherent and forward-moving expression.

Referring to his mother as a “fish” illustrates a collapse of the normal referential system, in which words cease to correspond directly to their real-world objects. Instead of denoting reality in a stable and

conventional manner, language becomes detached from its referents. From a cognitive perspective, particularly in light of Jean Piaget's theory, this can be understood as a form of symbolic substitution. Under conditions of emotional stress, children often rely on associative rather than strictly referential language. As a result, meaning is constructed through perceived analogies and symbolic connections, rather than through accurate representation of external reality. Moments in which Vardaman fails to fully articulate events reveal a significant absence of language precisely where speech would ordinarily be expected. In such instances, emotional experience exceeds verbal capacity, and silence itself becomes meaningful. Rather than indicating mere omission, this silence marks the limits of language under traumatic conditions. What cannot be verbalized is instead displaced into action—for example, the compulsive act of drilling holes—serving as a nonverbal expression of psychological distress. Thus, in Vardaman's narration, grammatical structure may remain superficially intact, yet meaning collapses at a deeper level. Language shifts from a logical to an associative mode, from coherent narrative to fragmentary expression, and from stable reference to symbolic substitution. This transformation reflects not only a stylistic choice but also the cognitive and emotional disintegration produced by trauma.

In the novel, Vardaman Bundren embodies one of the most radical expressions of subjective truth. Through his fragmented and childlike narration, William Faulkner presents truth not as an objective or stable reality, but as something constructed through trauma, perception, and the breakdown of language. The novel's polyphonic structure—organized around multiple narrators—further reinforces this idea, as each character articulates a distinct version of truth. In contrast to others, Vardaman's perspective is intuitive, emotional, and deeply subjective. For instance, Cash represents a logical and structured mode of truth, while Darl offers a more philosophical and analytical interpretation. Vardaman, however, processes reality through affective and symbolic associations, revealing how truth can be shaped by psychological experience rather than rational coherence.

This approach aligns closely with modernist narrative techniques, in which no single authoritative reality is privileged. Instead, truth emerges as plural and perspectival, constructed through the interplay of differing consciousnesses and interpretive frameworks. This moment serves as a decisive illustration of why "As I Lay Dying" resists the notion of a single, authoritative narrator. William Faulkner constructs a plurality of perspectives in which each character produces a distinct "truth" shaped by personal motives and cognitive frameworks. For Anse, Addie is reduced to a burden whose burial enables his own practical desires (such as acquiring new teeth). For Cash, she becomes an object of craftsmanship—a body necessitating a precisely constructed coffin. For Vardaman, however, Addie is a fish. By strategically positioning Vardaman's chapter, Faulkner compels the reader to confront his perspective as equally valid within the novel's interpretive system. Crucially, within the internal logic of Vardaman's narrative voice, this statement is neither poetic nor metaphorical; it is articulated as a literal truth. This underscores the modernist premise that reality is not singular or fixed, but rather constructed through subjective consciousness, where even the most unconventional perceptions demand recognition on their own terms. Vardaman's "break in language" illustrates how William Faulkner transforms psychological disturbance into linguistic form in *As I Lay Dying*. His narration should not be understood as merely incorrect or deficient; rather, it functions as a deliberate representation of a mind under traumatic pressure, in which language is no longer capable of fully containing or organizing lived experience.

Conclusion. This article has demonstrated that "As I Lay Dying" exemplifies a radical form of narrative polyphony in which meaning is generated through the interaction of multiple, autonomous consciousnesses rather than through a single controlling voice. Drawing on Bakhtin's theory of dialogism, the analysis has shown that William Faulkner constructs a narrative system in which truth is inherently plural, unstable, and dependent on subjective perception. The examination of Darl, Cash, and Vardaman reveals three distinct epistemological modes within the novel: philosophical and perceptive abstraction, rational and material logic, and fragmented symbolic cognition. Among these, Vardaman's discourse most clearly exposes the limits of language under conditions of trauma, where syntactic breakdown, repetition, metaphorical displacement, and silence all function as indicators of psychological overload. His utterances demonstrate how linguistic structures disintegrate when confronted with experiences that exceed cognitive and emotional processing capacity. From a broader theoretical perspective, the findings confirm that Faulkner's modernist technique deliberately destabilizes referential language, replacing it with a fragmented and perspectival system of meaning-making. In this system, no single narrative voice achieves dominance; instead, reality emerges as a contested field of competing interpretations shaped by individual consciousness.

Ultimately, the study concludes that "As I Lay Dying" redefines narrative truth as relational and dialogic rather than objective and fixed. Vardaman's "break in language" is therefore not a narrative

deficiency but a constitutive element of Faulkner's aesthetic design, illustrating how modernist fiction transforms psychological disturbance into formal innovation. Through this polyphonic structure, the novel foregrounds the idea that human experience can only be partially articulated, and that meaning itself is always mediated, fragmented, and incomplete.

REFERENCES:

1. Bakhtin, M. M. (1984). *Problems of Dostoevsky's poetics* (C. Emerson, Trans.). University of Minnesota Press. 368p
2. Brooks, C. (1963). *William Faulkner: The Yoknapatawpha country*. Yale University Press. 431 p
3. Bleikasten, A. (1973). *Faulkner's As I Lay Dying*. Indiana University Press. pp. 70–85
4. Piaget, J. (1952). *The origins of intelligence in children*. International Universities Press. 419 p
5. Faulkner, W. (1990). *As I lay dying*. Vintage International. 219 p
6. Kartiganer, D. M. (1979). *The fragile thread: The meaning of form in Faulkner's novels*. University of Massachusetts Press. 232 p
7. Vickery, O. W. (1959). *The novels of William Faulkner: A critical interpretation*. Louisiana State University Press. 308 p

FRANSUZ MA'RIFATCHILIK ADABIYOTINING JAHON SO'Z SAN'ATIDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Jabbarova Maloxat Xamdammovna,
Buxoro davlat universiteti fransuz
filologiyasi kafedrasida katta o'qituvchisi, f.f.f., doktori
m_jabbarova@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVIII asr fransuz ma'rifatchilik adabiyotining shakllanishi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari hamda jahon so'z san'atidagi o'rni va ahamiyati yoritilgan. Volter, Jan-Jak Russo, Deni Didro va Sharl Lui Monteske kabi ma'rifatchi adiblarning asarlari tahlil qilinib, ularning inson erkinligi, aql-idrok, ijtimoiy adolat va ilm-fan taraqqiyotiga oid qarashlari ochib berilgan. Shuningdek, fransuz ma'rifatchilik adabiyotining Yevropa va jahon adabiy jarayoniga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: fransuz ma'rifatchiligi, ma'rifatchilik adabiyoti, Volter, Russo, Didro, Monteske, inson erkinligi, aql va tafakkur, ijtimoiy adolat, g'oyaviy-badiiy xususiyatlar, ruhoniylar, zodagonlar, pamfletlar, satirik qissalar.

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ ФРАНЦУЗСКОЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В МИРОВОМ ИСКУССТВЕ СЛОВА

Аннотация. В статье рассматриваются становление французской литературы эпохи Просвещения XVIII века, ее идейно-художественные особенности, а также место и значение в мировом словесном искусстве. Анализируется творчество Вольтера, Жан-Жака Руссо, Дени Дидро и Шарля Луи Монтескье, раскрываются их взгляды на свободу личности, разум, социальную справедливость и развитие науки. Показано влияние французской просветительской литературы на европейский и мировой литературный процесс.

Ключевые слова: французское Просвещение, просветительская литература, Вольтер, Руссо, Дидро, Монтескье, свобода личности, разум, социальная справедливость, идеологические и художественные особенности, духовенство, знать, брошюры, сатирические рассказы.

THE PLACE AND SIGNIFICANCE OF FRENCH ENLIGHTENMENT LITERATURE IN WORLD LITERARY ART

Abstract. This article examines the formation of French Enlightenment literature of the eighteenth century, its ideological and artistic features, as well as its place and significance in world literature. The works of Voltaire, Jean-Jacques Rousseau, Denis Diderot, and Charles-Louis Montesquieu are analyzed, highlighting their ideas on individual freedom, reason, social justice, and the development of science. The influence of French Enlightenment literature on European and world literary processes is also discussed.

Key words: French Enlightenment, Enlightenment literature, Voltaire, Rousseau, Diderot, Montesquieu, individual freedom, reason, social justice, ideological and artistic characteristics, clergy, nobility, pamphlets, satirical stories.

Kirish. Yangi tarixiy va madaniy-ma'rifiy sharoitda jahon adabiyotshunosligida adabiyotlararo aloqamunosabatlar, badiiy asar tipologiyasini o'rganish asosiy diqqat markazlaridan birida turibdi. Bunday yo'nalishdagi tadqiqotlar adabiyotlararo jarayonga xos asosiy tamoyil, qonuniyatlarni teranroq anglashga ko'maklashishdan tashqari har bir milliy so'z san'ati, muayyan bir ijodkorning adabiy-badiiy olamini atroflicha tadqiq etish va zaruriy fikr-xulosalarga kelishga imkon yaratadi.

Ushbu tadqiqotda fransuz ma'rifatchilik adabiyoti o'zbek jadid so'z san'ati bilan tarixiy-qiyosiy va tarixiy-tipologik metodlar asosida o'rganiladi va tahlil, tadqiq jarayonidan kelib chiqqan holda ilmiy-nazariy xulosalar chiqariladi. Tadqiqot milliy tariximizda jadidchilik harakatining ulkan insonparvarlik va ma'rifatparvarlik ahamiyatini ilmiy asosda ko'rsatishga mo'ljallangan. "Jadid bobolarimiz butun umrlarini milliy uyg'onish g'oyasiga bag'ishlab, o'lkani jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, millatimizni g'aflat botqog'idan qutqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etdilar. Shu yo'lda ular o'zlarining aziz jonlarini ham qurbon qildilar. Ular "Ilmdan boshqa najot yo'q va bo'lishi ham mumkin emas" degan hadisi sharifni hayotiy e'tiqod deb bildilar".

XVII-XVIII asrlar Yevropa tarixida tub burilishlar davri bo'lib, bu jarayon madaniyat, falsafa va adabiyot sohalarida ham yaqqol namoyon bo'ldi. Mazkur davr tarixga Ma'rifatchilik davri nomi bilan kirgan. Ma'rifatchilik g'oyalarining markazida inson aqli, ilm-fan, tafakkur erkinligi va ijtimoiy adolat masalalari turardi. Ayniqsa, Fransiyada shakllangan ma'rifatchilik adabiyoti nafaqat milliy adabiyot taraqqiyotida, balki jahon so'z san'ati rivojida muhim ahamiyat kasb etdi.

XVIII asr insoniyat tafakkuri tarixida buyuk burilish davri bo'ldi. Bu davrda shakllangan **Ma'rifatchilik (Lumières)** falsafiy, ijtimoiy-siyosiy va adabiy harakati nafaqat Fransiyada, balki butun Yevropada ham jamiyatning yangi yo'nalishini belgilab berdi. Inson aql-zakovati, erkin fikrlash, ilm-fan, adolat va ijtimoiy tenglik g'oyalari o'sha davr adabiyotining bosh yo'nalishiga aylandi. Fransuz ma'rifatchiligi, xususan, Volter, Russo, Didro, Monteske, D'Alembert kabi buyuk mutafakkirlarning asarlari dunyo adabiy tafakkurida alohida o'rin tutadi. Ushbu maqolada fransuz ma'rifatchilik adabiyotining jahon so'z san'atidagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi.

Fransuz ma'rifatchilari adabiyotni jamiyatni o'zgartirish, inson ongini uyg'otish va ijtimoiy illatlarga qarshi kurash vositasi sifatida talqin etdilar. Ular jaholat, diniy mutaassiblik, mutlaq monarxiya va feodal tengsizlikni keskin tanqid qilib, inson erkinligi va huquqlarini himoya qildilar. Ushbu maqolada fransuz ma'rifatchilik adabiyotining shakllanishi, yetuk namoyandalari, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari hamda jahon adabiyotiga ko'rsatgan ta'siri atroflicha tahlil qilinadi.

Ma'rifatchilik harakati Yevropada feodal tuzumning inqirozi va kapitalistik munosabatlarning shakllanishi bilan chambarchas bog'liq edi. Ilm-fan taraqqiyoti, tabiiy fanlardagi kashfiyotlar va falsafiy tafakkurning rivoji inson ongida yangi dunyoqarashni shakllantirdi. Inson endi taqdirini ilohiy kuch emas, balki o'z aqli va mehnati belgilashga ishonch hosil qila boshladi.

Fransiyada bu jarayon ayniqsa keskin kechdi. Jamiyatdagi tabaqalanish, ruhoniylar va zodagonlarning imtiyozlari, oddiy xalqning huquqsizligi adib va mutafakkirlarni chuqur o'ylantirdi. Adabiyot ijtimoiy tanqid minbariga aylandi. Yozuvchilar o'z asarlari orqali mavjud tuzumning adolatsiz tomonlarini ochib berishga intildilar. Ma'rifat davri, asosan, 1715-yilda Lyudovik XIVning vafotidan keyin boshlanib, 1789-yilda Fransiya inqilobining boshlanishi bilan yakunlandi. Bu davr, bir tomondan, kuchli savol berish harakati va ko'proq bag'rikenglikning o'rnatilishi bilan, ikkinchi tomondan, monarxiyaning zaiflashishi, undan keyin Yevropada fransuz hukmronligining tugashi va ingliz hukmronligining boshlanishi bilan tavsiflanadi. Volter, Jan-Jak Russo va Benjamin Franklin kabi shaxslar, shuningdek, Prussiya qiroli Fridrix II, Lavuazye, Didro va Gyote ham o'z davrlarida o'z izlarini qoldirganlar.

Tadqiqot obyekti. Ma'rifatchilik davrining ijtimoiy-tarixiy asoslari XVIII asrdagi Yevropa, ayniqsa, Fransiya ijtimoiy-siyosiy beqarorligi, mutlaq monarxiya, feodal qoldiqlar va aqidaparastlikka qarshi norozilik, yangi ilmiy g'oyalar (oqilni ustun qo'yish, bilimni tarqatish) ta'sirida shakllangan bo'lib, bu harakat Jamiyatni inqilobiy yo'llar bilan emas, balki ma'rifat, adolat va ilmiy bilimlarni tarqatish orqali isloh qilishga qaratilgan edi. Rossiya mustamlakachiligi davrida Turkistonda esa jadidchilik bilan birga rivojlanishni targ'ib qiluvchi ma'rifatchilar paydo bo'lib, ular milliy uyg'onish va ozodlik kurashining ma'naviy asosini yaratganlar.

Yevropada ma'rifatchilikning ijtimoiy-tarixiy asoslari:

- Siyosiy nobarqarorlik: Mutlaq monarxiya va feodal tuzumdan xalqning noroziligi.
- Ijtimoiy tengsizlik: Ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi keskin farqlar.
- Ilmiy inqilob ta'siri: Aql-idrok va bilimlarni ustun qo'yish g'oyasi.

- Diniy aqidaparastlikka qarshi kurash: Diniy dogmatlar va cherkovning jamiyatga ta'sirini kamaytirish.

Ma'rifatchilik - madaniyat va ma'naviyat sohasidagi oqim. Uning negizini fan, bilim imkoniyatlariga katta ishonch tashkil qiladi. Ma'rifatchilar bilimlar yordamida ijtimoiy hayotdagi nomutanosibliklar va kamchiliklarni bartaraf qilish mumkinligiga ishonganlar. Shu nuqtayi nazardan ma'rifatchilikni mafkuraviy, ijtimoiy-falsafiy oqim deyish mumkin. Ilm-fanni egallash va targ'ib qilish qad. zamonlarda boshlangan bo'lsa-da, ma'rifatchilik oqim sifatida G'arbda 17-asr oxiri — 18-asr boshlarida, Sharqda esa 19-asrning oxiri — 20-asr boshlarida maydonga keldi.

Yunonistonda Demokrit, Sokrat, Platon, Aristotel singari faylasuflar, Qadimgi Xitoyda Konfutsiy, O'rta Osiyoda Kaykovus, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Xorazmiy, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy kabi allomalar fanning ulkan ahamiyatini e'tirof etib, keng targ'ib qilganlar. Ularning g'oyalari tom ma'nodagi ma'rifatchilik g'oyalari edi. Ma'rifatchilik G'arbda ham, Sharqda ham bir necha umumiy xususiyatga ega bo'lib, diniy aqidaparastlikka qarshi qaratilgan va turlicha davom etgan. G'arb ma'rifatchiligining Volter, Monteskye, Kondilyak, Didro, Gelvetsii, Mabli, Morelli, Kondorse va

boshqa vakillari diniy aqidaparastlikni tanqid qilish bilan cheklanmay, umuman dinga qarshi kurash olib bordilar. G'arb ma'rifatchiligi dahriylik xususiyatini kasb etdi, bu uning asosiy belgilaridan biriga aylandi.

Ma'rifatchilik adabiyotining ijtimoiy-falsafiy asoslari XVIII asrga kelib G'arbiy Ovrupa davlatlari turlicha siyosiy tuzumga ega edilar. Angliyada mutlaq hokimiyat o'z umrini yashab bo'ldi. Qirollik hokimiyati siyosatiga ta'sir o'tkazmaydigan hokimiyatga aylandi. (1648–49 burjuaziya inqilobi). Fransiyada hali mutloq hokimiyat yashamoqda edi. Germaniya mayda knyazlik, gersogliklarga bo'linib ketgan edi. Italiyada ham Germaniya singari mayda davlatlarga bo'linish yuz bergan, shimoli esa Avstriya mustamlakachiligi azoblarini tortmoqda edi. Ovrupa ilg'or kuchlarining siyosiy kurashlari, asosan, antifeodal xarakterda bo'lgani uchun, XVIII asr adabiyoti ham, asosan, antifeodal yoki ma'rifatchilik ruhida edi. «Ma'rifat» so'zi, keng ma'noda xalqni bilimli, ma'rifatli qilish ma'nosida qo'llansa, tor ma'noda burjuaziyaning feodalizmga qarshi kurashi avj olgan davrdagi aqliy harakatni ifoda etadi. Ma'rifatchilik adabiyoti – feodal asoslarga qarshi o'laroq maydonga chiqib, XVII-XVIII asrlarda G'arbiy Ovrupa mamlakatlari va Shimoliy Amerikada keng yoyilgan g'oyaviy-mafkuraviy harakat; shu harakat g'oyalarini o'ziga singdirgan va targ'ib etgan adabiyot. Ovrupa ning turli mamlakatlarida ma'rifatchilikning maydonga kelishi vaqt jihatidan farqlanadi: u dastlab Angliyada yuzaga kelgan bo'lsa, ijtimoiy shart-sharoitlarning yetilishi barobarida qit'aning boshqa mamlakatlariga yoyilgan va ularning har birida konkret shart-sharoitlar bilan bog'liq tarzda kechgan. Jumladan, Rossiyada Ma'rifatparvarlik ancha kech – XVIII asrning ikkinchi yarmida maydonga chiqqan; shuningdek, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida qator Sharq mamlakatlari, jumladan, Rossiya tarkibidagi turkiy xalqlar yashovchi mintaqalar (Qrim, Tatariston, Ozarbayjon, Turkiston) da kuzatilgan Ma'rifatchilik harakatlari ham Ovrupa Ma'rifatparvarlari bilan ko'plab mushtarak jihatlariga egadir.²³ Ma'rifatparvarlar uchun aql-idrok bosh masaladir. Ular insonning aqliy faoliyatiga, odamiylik fazilatlariga yuqori baho berganlar. Shu bilan birga, ma'rifatparvarchilik g'oyasiga yuqori baho berishadi. Ma'lumki, Ovrupa XVIII asr ma'rifatchilarining aksariyati “ma'rifatli hukmdor” g'oyasini ilgari surgan edilar. Fransuz ma'rifatchisi Golbax “Tabiat tizimi” va “Tabiiy siyosat” kabi asarlarida Fransiya erishishi mumkin bo'lgan siyosiy tizim sifatida konstitutsiyaviy monarxiya haqida fikr yuritib, uning boshida ma'rifatli hukmdor turishi lozimligini ta'kidlaydi. “Taqdir taqozosi bilan taxtga ma'rifatli, adolatli, mard, xushxloq hukmdorlar o'tirishlari mumkin va ular inson boshiga yog'ilgan balolarning asl sababini bilib, aql ko'rsatmalari bo'yicha bartaraf etishga harakat qiladilar”.

1789-yil Buyuk fransuz inqilob ish keltirib chiqargan sabablar orasida ma'rifatchilik muhim o'rin tutadi. Sharq, xususan, O'rta Osiyo ma'rifatchilari keskin siyosiy talablarni olg'a surishmadi. Ular jamiyatni savodli qilish orqali adolatli va farovon turmushga erishmoqchi bo'ldilar. G'arbda ma'rifatchilar ko'proq tabiiy fanlarga murojaat qilishdi. Chunki yuqorida nomlari zikr etilgan g'arblik ma'rifatchilarning deyarli barchasi ayni paytda tabiatshunos olim bo'lib, ularning ko'pchiligi tabiatshunoslik rivojiga o'z hissasini qo'shgan. Sharkda faqat tabiiy fanlarga emas, umuman ilm-fanga, sog'lom fikrga, mantiqqa murojaat qilishdi. Ular xalqni ro'shnolikka chiqarishning asosiy yo'li — uni savodli qilish, ortiqcha sarfharajatlar talab qiladigan marosimlarga qarshi kurashda deb bilishdi. Shu bilan birga, ular diniy aqidaparastlikka qarshi kurashda faqat dunyoviy fanlardan emas, Qur'on oyatlari va payg'ambar hadislaridan ham foydalanishdi, zero ularning ko'pchiligi muayyan diniy bilimlarni ham egallagan edi.

G'arb ma'rifatchilari cherkov tomonidan ta'qib va tazyiq ostiga olindi. Lekin 17-asr oxiri — 18-asr boshlarida Yevropada demokratik muassasalar tarkib topa boshlagani, so'z erkinligi va vijdon erkinligi tamoyillari amal qila boshlagani uchun cherkov ularga sezilarli zarba bera olmadi. O'rta Osiyoda esa 19-asr so'nggi choragida rivojlana boshlagan ma'rifatchilik harakati vakillari ko'plab qurbon berdilar. 20-asr boshida jadidlar harakati ikkiga bo'linib, aqidaparastlar kuchayib keta boshlagach, ma'rifatchilar ko'p talofat kura boshladilar. Ularning ko'p qismi ta'qib va sazoyi qilindi. 1918—1919 yillarda aqidaparast ulamolarning fatvosi bilan minglab ma'rifatchilar va ularga xayrixoh kishilar jismonan yo'qotildi. Sho'rolar davri tarix va falsafa fanida ma'rifatchilarga idealizm vakillari, deb baho berilgan. Chunki ma'rifatchilar jamiyatni rivojlantirishga inqilobiy to'ntarishlar bilan emas, yaxshilikni, adolatni, bilimlarni targ'ib qilish yo'li bilan erishmoqchi bo'lgan edilar. Sho'rolar davlati siyosiy amaliyotida esa ularga xalq dushmanlari yorlig'i yopishtirildi, ular jazolandi yoki qatl etildi.

18-asr, ko'pincha Ma'rifat davri (1715-1789) deb ataladi, Yevropada intellektual, madaniy va siyosiy rivojlanish davri bo'ldi. Bu davrda fransuz tili nafaqat Fransiyaning madaniy qudrati, balki uning lingvistik ravshanligi va Yevropa sudlari tomonidan qabul qilinishi tufayli xalqaro til sifatida o'zini namoyon qildi. Bu til diplomatiya, shuningdek, Ma'rifat g'oyalarini yetkazish uchun ajralmas vositaga aylandi.

Ushbu sintezning maqsadi XVII va XVIII-asrlarda fransuz tilini o'rganishning Yevropa diplomatiyasiga ta'sirini tahlil qilish va Ma'rifat davrida uning xalqaro miqyosda tarqalishini o'rganishdir.

XVIII asr fransuz adabiyoti barcha janrlardagi asarlarning ulkan boyligini namoyish etadi, bu ikki zamonaviy qadriyat bo'lgan Ma'rifatparvarlik davriga sodiqlik va subyektivlik va sezgirlikning tug'ilishiga qarshi emas, balki ularni bog'laydi.

Ma'rifat falsafasining asosiy g'oyalari. Barcha ma'rifat faylasuflari inson aqlining kuchi va taraqqiyot kuchini ta'kidlaganlar. Faylasuflar taraqqiyot deganda bilimning rivojlanishini, texnologiyaning rivojlanishini va axloqning rivojlanishini nazarda tutganlar.

Avvalgi falsafalarning e'tiqodlaridan farqli o'laroq, bu ma'rifatparvarlik davri faylasuflari bilim tug'ma emasligiga ishonishgan. Bilim tajribadan kelib chiqadi. Shuning uchun ta'lim bilimga kirishni ta'minlash orqali odamlarni yaxshilash va inson tabiatini yaxshilash qudratiga ega.

Ma'rifatparvarlik davri faylasuflari haqiqatni izlashga kirishdilar. Bu haqiqat Aristotel, Platon yoki Muqaddas Kitob matnlari kabi o'rnatilgan va muqaddas manbalarda topilmadi. Bu izlanish odamlarni xurofot va murosasizlikdan xalos qilish bilan birga ularning bilim va baxtga ko'tarilishini rag'batlantirishga qaratilgan edi.

Fransuz ma'rifatchilik adabiyoti XVIII asrda o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tarildi. Bu adabiyotning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- aql-idrok va tanqidiy fikrlashni ulug'lash;
- ilm-fan va bilimning ustuvorligini targ'ib qilish;
- diniy fanatizm va mutaassiblikka qarshi kurash;
- inson huquqlari va shaxs erkinligini himoya qilish;
- ijtimoiy tenglik va adolat g'oyalarini ilgari surish.

Ma'rifatchilar adabiyotning ma'rifiy va tarbiyaviy vazifasini birinchi o'ringa qo'ydilar. Ular sodda va tushunarli uslubda yozib, keng xalq ommasiga murojaat qildilar. Shu sababli falsafiy risolalar, pamfletlar, satirik qissalar va romanlar keng tarqaldi.

Fransiya jahonga ma'rifatchilik adabiyotining tipik namunalarini berdi. Butun asr davomida Angliya va Fransiya o'rtasida dengiz va quruqlikda birinchilik uchun kurash bordi. Asr boshida Fransiya Amerikadagi bir qancha koloniyalardan ajraldi. Yetti yillik urush (1756–1763) dan so'ng Kanada, Hindistondagi koloniyalar Angliya ixtiyoriga o'tdi. Fransiyada absolyutizm (mutlaq hokimiyat)ning va, umuman, feodalizmga qarshi kurash, yemirilish davri Lyudovik XIV hokimligining so'nggi davrlaridan boshlanadi va uning vorislari paytida yanada zo'rayadi. Materialist Golbahning: «Taqdir taqozosi bilan taxtga ma'rifatli, adolatli, dono monarxlar o'tirishi mumkin va xalq o'tkazayotgan azob-uqubatlarni tushunib, ularni aqli ko'rsatmalari bilan bartaraf etadi» degan “orzusi”ga ma'rifatchilar juda ham ishonishar edi. Teatr ma'rifatchilar minbariga aylandi. Volter 60 yil davomida teatr uchun asarlar yozdi. Uning tragediya va komediyalari Ovrupa ning deyarli barcha teatrlari sahnasida (XVIII asrda) ko'rsatildi. Ma'rifatchilar teatr sohasida islohot qildilar: ijtimoiy hayotning real konfliktlari va qahramonlari tasvirlandi. (uchinchi qatlam odamlari). Ular badiiy publitsistik prozaning yangi janri – falsafiy roman va qissani yaratdilar. (Monteskepe – «Fors xatlari», Russo – «Emil», «Yangi Eloiza», Didro «Romanning jiyani». Volter «Kandid») Fransua Mari Arue Volter (1694–1778). Volterni fransuz ma'rifatchilarining yetakchisi deyish mumkin. Parijda amaldor oilasida tug'ilgan. Kollejda o'qish paytida she'r yoza boshlagan va mashhur bo'lib ketgan. Ammo amaldorlardan biri de Roganga yoqmaganligi uchun kaltaklanib Bastiliya qamoqxonasiga tashlangan. 3 yil mobaynida Angliyada yashadi. Umrining so'nggi yillarini Fransiya va Shveytsariya chegarasidagi Ferney degan joyda o'tkazadi. «Ferney patriarxi»ni ziyorat qilish uchun turli mamlakatlardan juda ko'plab kishilar kelib turardi.

Volter ijodi va uning jahon adabiyotidagi ahamiyati. Volter fransuz ma'rifatchilik adabiyotining eng yorqin namoyandalaridan biridir. U o'z asarlarida diniy mutaassiblik, jaholat va mutlaq monarxiyani keskin tanqid qildi. Volterning satirik uslubi o'tkir kinoya va chuqur falsafiy mazmun bilan ajralib turadi. Uning “*Kandid yoki optimizm*” asari jahon adabiyotining nodir namunalaridan hisoblanadi. Asarda hayotdagi adolatsizliklar, urushlar va inson azob-uqubatlari tasvirlanib, ko'r-ko'rona optimizm g'oyasi tanqid qilinadi. Volter insonni tanqidiy fikrlashga, voqelikka aql bilan yondashishga chaqiradi. Volter ijodi Yevropa va jahon adabiyotida satirik-falsafiy qissa janrining rivojiga katta hissa qo'shdi.

Jan-Jak Russo va inson shaxsiga e'tibor. Jan-Jak Russo ma'rifatchilik adabiyotida inson shaxsi va uning ichki dunyosiga alohida e'tibor qaratgan adib sifatida tanilgan. U inson tabiatining asl pokligi va jamiyat ta'sirida buzilishi haqidagi g'oyani ilgari surdi.

Russoning “*Ijtimoiy shartnoma*” asari siyosiy tafakkur tarixida muhim o'rin tutadi. Unda xalq suvereniteti va tenglik g'oyalari bayon etilgan. “*Emil yoki tarbiya haqida*” asarida esa inson tarbiyasi masalalari yoritilib, erkin va tabiiy tarbiya g'oyasi ilgari suriladi. Russo ijodi nafaqat adabiyotga, balki pedagogika va siyosiy falsafaga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Deni Didro va "Ensiklopediya" harakati. Deni Didro fransuz ma'rifatchilik harakatining markazida turgan shaxsdir. U bosh muharrirlik qilgan *"Ensiklopediya"* loyihasi ilm-fan, madaniyat va texnik bilimlarni keng ommaga yetkazishda beqiyos ahamiyat kasb etdi.

Didro badiiy asarlarida ham jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni yoritdi. Uning dramatik va falsafiy qarashlari realizm unsurlarining shakllanishiga zamin yaratdi.

Monteske va siyosiy-falsafiy tafakkur. Sharl Lui Monteske *"Qonunlar ruhi haqida"* asarida davlat hokimiyatini bo'lish nazariyasini asoslab berdi. Bu g'oya keyinchalik ko'plab demokratik davlatlarning siyosiy tizimiga asos bo'ldi. Monteske adabiy-falsafiy asarlari orqali jamiyat tuzilishi va qonunlarning inson hayotidagi o'rnini tahlil qildi.

Fransuz ma'rifatchilarining g'oyalari Yevropa, Rossiya va Sharq adabiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ular realizm, tanqidiy adabiyot va ijtimoiy roman rivojiga turtki berdilar.

Adabiyotning ijtimoiy vazifasi kengayib, inson shaxsiga e'tibor kuchaydi. Erkinlik, tenglik va adolat g'oyalari jahon adabiyotining yetakchi mavzulariga aylandi.

Xulosa.18-asrdagi g'oyalar adabiyoti Ma'rifat loyihasidan ajralmasdir: jamiyatni o'zgartirish uchun ongni yoritish. Faylasuflar aql, bag'rikenglik va taraqqiyotni targ'ib qilish orqali Fransiya inqilobidan tortib inson huquqlarini tasdiqlashgacha bo'lgan yirik siyosiy va ijtimoiy inqiloblarga yo'l ochib berishdi. Ularning merosi tirik: har safar yozuvchi adolatsizlikni qoralaganda yoki ozodlikka chaqirganda, ular Ma'rifatning sur'atini kengaytiradilar.

2. Ma'rifat davridagi g'oyalar adabiyoti ko'p shakllarda bo'lgan - risolalar, esselar, ertaklar, dialoglar - har doim aniq maqsadlarga xizmat qilgan: ko'rsatma berish, ishontirish, qoralash va fikrni rag'batlantirish.

3. Ma'rifatparvarlik aql va taraqqiyotga bo'lgan ishonchga, suiste'mollarga qarshi kurashga va bilim orqali insoniyatni ozod qilish istagiga asoslangan edi.

4. Fransuz ma'rifatchilik adabiyoti jahon so'z san'atida muhim tarixiy burilish yasadi. U adabiyotning ma'rifiy va ijtimoiy ahamiyatini oshirdi, inson va jamiyat haqidagi qarashlarni yangiladi hamda keyingi adabiy oqimlar rivojiga mustahkam zamin yaratdi. Bugungi kunda ham Volter, Russo, Didro va Monteske asarlari insoniyatni aql, adolat va erkinlik sari chorlab kelmoqda.

5. Fransuz ma'rifatchilik adabiyoti insoniyat tafakkurining yuksalishida ulkan o'rin tutadi. U erkin fikrlash, ilm-fanga tayanish, inson huquqlari va tenglik g'oyalarini badiiy shaklda ifodalab, jahon adabiyotini boyitdi. Ma'rifatchilik vakillari yozgan asarlar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ular demokratiya, insonparvarlik va adolat kabi qadriyatlarining shakllanishida muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bois fransuz ma'rifatchiligi nafaqat o'z davrining, balki butun jahon adabiy-madaniy jarayonlarining yetakchi yo'nalishlaridan biri sifatida qadrlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Volter. *Kandid yoki optimizm*. — Parij: Gallimard, turli nashrlar.
2. Russo J.-J. *Ijtimoiy shartnoma*. — Parij: Flammarion, turli nashrlar.
3. Russo J.-J. *Emil yoki tarbiya haqida*. — Parij: Garnier, turli nashrlar.
4. Didro D. *Tanlangan asarlar*. — Parij: Éditions Sociales.
5. Didro D., d'Alembert J. *Ensiklopediya*. — Parij, XVIII asr nashrlari.
6. Monteske Sh. L. *Qonunlar ruhi haqida*. — Parij: PUF.
7. Gaymor N. *Yevropa ma'rifatchiligi tarixi*. — London: Routledge.
8. Cassirer E. *Ma'rifatchilik falsafasi*. — Princeton University Press.
9. Hazard P. *Yevropa ongining inqirozi*. — Parij: Fayard.
10. Frolov I. T. *Falsafa: ensiklopedik lug'at*. — Moskva: Nauka.
11. *Internet manbalari: ilmiy ensiklopediyalar va adabiyotshunoslikka oid elektron resurslar*.

O'ZBEK ADABIYOTIDAGI AXLOQIY-MA'NAVIY KONSEPTLARNING TARJIMADA QAYTA YARATILISHI (ABDULLA QODIRIYNING "O'TKAN KUNLAR" ROMANI ASOSIDA)

Kendjayeva Gulrux Fattilloeyevna,

Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

g.f.kendjaeva@buxdu.uz

Ro'ziyeva Balxiya Otajonovna,

Buxoro davlat universiteti 1-kurs magistranti

ruzievabalkhiya@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidagi axloqiy-ma'naviy konseptlarning rus va ingliz tillariga tarjima qilish jarayonidagi lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi milliy mentalitetni aks ettiruvchi "nomus", "or", "hayo", "mehr-oqibat" kabi tushunchalarning tarjima strategiyalarini aniqlash va ularning semantik o'zgarishlarini o'rganishdir. Maqolada ekvivalentsiz leksika, fon konseptlari va madaniy markazlangan so'zlarni tarjima qilishdagi qiyinchiliklar, shuningdek, tarjimonning interpretativ faoliyati yoritilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, axloqiy-ma'naviy konseptlarni to'liq yetkazish uchun deskriptiv tarjima, kalkalash va izohlash usullarining kombinatsiyasi eng samarali hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Abdulla Qodiriy, "O'tkan kunlar", axloqiy-ma'naviy konseptlar, tarjima strategiyalari, lingvomadaniy kompetensiya, ekvivalentsiz leksika, madaniy transfer, interpretatsiya.

ВОССОЗДАНИЕ НРАВСТВЕННО-ДУХОВНЫХ КОНЦЕПТОВ УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ПЕРЕВОДЕ (НА ОСНОВЕ РОМАНА АБДУЛЛЫ КАДЫРИ «МИНУВШИЕ ДНИ»)

Аннотация. В данной статье анализируются лингвистические и культурные особенности перевода морально-духовных понятий романа Абдуллы Кодирия «Дни минувшие» на русский и английский языки. Главная цель исследования – выявление стратегий перевода таких понятий, как «честь», «позор», «милосердие», отражающих национальный менталитет, и изучение их семантических изменений. В статье освещаются трудности перевода неэквивалентной лексики, фоновых понятий и культурно-ориентированных слов, а также интерпретативная деятельность переводчика. Результаты показывают, что наиболее эффективным для полной передачи морально-духовных понятий является сочетание описательного перевода, перевода и устного перевода.

Ключевые слова: Абдулла Кодирий, «Дни минувшие», морально-духовные понятия, стратегии перевода, лингвистическая и культурная компетенция, неэквивалентная лексика, культурный перенос, устный перевод.

RECONSTRUCTION OF MORAL AND SPIRITUAL CONCEPTS OF UZBEK LITERATURE IN TRANSLATION (BASED ON ABDULLA QODIRIY'S NOVEL "BYGONE DAYS")

Abstract. This article analyzes the linguistic and cultural features of the translation of moral and spiritual concepts in Abdulla Qodiriy's novel "Bygone Days" into Russian and English. The main goal of the study is to identify translation strategies for concepts such as "honor", "honor", "shame", "mercy", reflecting the national mentality, and to study their semantic changes. The article highlights the difficulties in translating non-equivalent lexicon, background concepts and culturally focused words, as well as the interpretative activity of the translator. The results show that the combination of descriptive translation, translation and interpretation methods is the most effective for fully conveying moral and spiritual concepts.

Keywords: Abdulla Qodiriy, "Bygone Days", moral and spiritual concepts, translation strategies, linguistic and cultural competence, non-equivalent lexicon, cultural transfer, interpretation.

Kirish. XXI asr globallashuv jarayonida milliy adabiyotlarning jahon adabiyoti maydoniga chiqishi nafaqat badiiy matnni, balki unda mujassam bo'lgan milliy ruh, axloqiy qadriyatlar va ma'naviy konseptlarni ham xorijiy o'quvchiga yetkazishni taqozo etadi. O'zbek adabiyoti durdonalaridan biri hisoblangan Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani nafaqat tarixiy voqealarni, balki o'zbek xalqining asrlar davomida shakllangan axloqiy-me'yorlar tizimini ham o'zida aks ettiradi. Roman qahramonlari orqali ifodalangan

“nomus”, “or”, “vijdon”, “sabr-u qanoat” kabi tushunchalar o‘zbek mentalitetining o‘zak qismini tashkil qiladi.

Tarjima nazariyasida bu kabi tushunchalar “madaniy markazlangan konseptlar” deb ataladi va ularning bir tildan ikkinchi tilga o‘tishi jarayoni oddiy so‘zma-so‘z almashtirish bilan cheklanmaydi. Aksincha, bu jarayon chuqur lingvomadaniy tadqiqotni, tarjimonning ikki madaniyat o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini bajarishini talab qiladi [1]. “O‘tkan kunlar” romanining rus va ingliz tillariga tarjimalari turli davrlarda amalga oshirilgan bo‘lib, har bir tarjima maktabi o‘ziga xos yondashuvlarni namoyon etadi. Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, u nafaqat badiiy tarjimaning estetik jihatlarini, balki axloqiy-ma‘naviy qadriyatlarining transmilliy kommunikatsiyadagi o‘rnini ochib beradi. Tadqiqot obyekti sifatida romandagi axloqiy konseptlar, predmeti esa ularning tarjima jarayonidagi semantik va pragmatik transformatsiyasi tanlangan.

Konsept – bu inson ongida shakllangan, til vositalari orqali ifodalanadigan va madaniy tajriba bilan boyitilgan murakkab ma‘naviy-hissiy birlikdir. A.N. Kolshanskiy ta’kidlaganidek, konseptlar tilning lug‘at tarkibidan ko‘ra kengroq bo‘lib, ular xalqning tarixi, falsafasi va dunyoqarashini o‘z ichiga oladi [2]. O‘zbek adabiyotida axloqiy-ma‘naviy konseptlar alohida guruhni tashkil etib, ular ijtimoiy munosabatlar me‘yorini belgilaydi. Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar” romanida XIX asr oxiri – XX asr boshidagi Turkiston jamiyatining axloqiy portretini chizarkan, qahramonlarning xatti-harakatlarini aynan shu konseptlar orqali baholaydi.

Adabiyotlar sharhi va metodologiyasi. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” asari jahon adabiyoti xazinasiga kirib borishi jarayonida uning sarlavhasi va mazmunini to‘g‘ri yetkazish masalasi ham muhim ahamiyat kasb etdi. Asarning ingliz tilidagi nashrlarida “O‘tkan kunlar” iborasi “Days Gone By” deb tarjima qilingan. Ushbu tarjima varianti (“Days Gone By”) o‘zbekcha “o‘tgan” so‘zining zamonaaviylikdan uzilish, tarixga aylanish ma‘nosini va “kunlar” tushunchasining hayotiy kechinmalarni ifodalashini juda nozik va badiiy jihatdan boy usulda aks ettiradi. “Days Gone By” iborasi ingliz o‘quvchisi uchun nafaqat vaqt o‘tishini, balki o‘tmishga bo‘lgan hasrat, xotira va tarixiy tajriba ma‘nosini ham anglatadi, bu esa romanining falsafiy-axloqiy yo‘nalishiga to‘liq mos keladi [3]. Shu bilan birga, rus tilidagi tarjimalarda “Минувшие дни” (Minuvshiye dni) varianti qo‘llanilgan bo‘lsa-da, ingliz tilidagi “Days Gone By” versiyasi hozirgi kunda xalqaro kutubxonalar va akademik manbalarda asosiy nom sifatida mustahkamlangan. Bu esa tarjimonning nafaqat lingvistik, balki madaniy-psixologik ekvivalentni topishdagi mahoratidan dalolat beradi “...O‘zbek tilshunosligida axloqiy-ma‘naviy konseptlarning o‘rganilishi so‘nggi yillarda chuqur ilmiy asosga ega bo‘ldi. Jumladan, N. Karimov til va madaniyatning ajralmas bog‘liqligini ta’kidlab, milliy konseptlarning shakllanish mexanizmlarini ochib bergan. B. Normatov [5] esa badiiy tarjimada estetik ekvivalentlikni saqlash prinsiplarini ishlab chiqqan. R. Rahmonov [6] kontrastiv tahlil orqali ekvivalentsiz leksikaning tarjima strategiyalarini o‘rgangan bo‘lsa, D. Rustamova [7] tarjimonning madaniy mediator sifatidagi rolini zamonaviy yondashuv asosida tahlil qilgan...”

Masalan, “Nomus” konsepti o‘zbek madaniyatida eng oliy qadriyat hisoblanib, u nafaqat shaxsiy sharafni, balki oila, avlod va el-yurt oldidagi mas‘uliyatni anglatadi. Romanda Otaning Hasanboyga nisbatan tutgan pozitsiyasi, Kumushbibi va Otabek o‘rtasidagi munosabatlarda “nomus” masalasi hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Bu konsept g‘arb madaniyatidagi “Honor” yoki rus madaniyatidagi “Честь” tushunchalariga qisman mos keladi, ammo o‘zbekcha “nomus” tushunchasi diniy va an‘anaviy qatlamga ega bo‘lib, unda “uyat” va “javobgarlik” elementlari kuchliroq ifodalangan.

Shuningdek, “Or” va “Hayo” konseptlari ham romanda muhim o‘rin tutadi. “Or” – bu insonning o‘z qadr-qimmatini anglashi va uni himoya qilish istagi bo‘lsa, “Hayo” – axloqiy poklik, andisha va tortinchoqlik me‘zonidir. Qodiriy qalamida bu sifatlarga ega bo‘lmagan qahramonlar (masalan, ba’zi manfiy personajlar) jamiyat tomonidan qoralanadi. Bu konseptlarning badiiy matndagi ifodalanishi nafaqat dialoglar, balki qahramonlarning ichki monologlari, muallif nuqtai nazari va tasviriy vositalar orqali amalga oshadi.

Natijalar. Lingvomadaniy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, axloqiy konseptlar til birliklarida bevosita aks etmasdan, ko‘pincha kontekst, frazeologizm va maqollar orqali namoyon bo‘ladi. Masalan, “Yuz qora bo‘lmoq”, “El og‘ziga tushmoq”, “Vijdonsiz” kabi iboralar orqali axloqiy me‘yorlarning buzilishi tasvirlanadi. Shu sababli, tarjimon nafaqat so‘zning denotativ ma‘nosini, balki uning konnotativ va assotsiativ qatamlarini ham hisobga olishi zarur.

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida axloqiy-ma‘naviy konseptlar tizimi quyidagi asosiy guruhlariga bo‘linadi: shaxsiy fazilatlar, ijtimoiy munosabatlar va oilaviy qadriyatlar. Har bir guruh o‘ziga xos leksik-semantik maydonga ega.

1. Sharaf va qadr-qimmat konseptlari (“Nomus”, “Or”, “Izzat”):

Romanda Otabek obrazi orqali “nomus” tushunchasi ideal darajada gavdalandirilgan. Uning Kumushbibiga boʻlgan muhabbati ham shu nomus doirasida kechadi. “Nomus” soʻzi romanda turli kontekstlarda ishlatiladi: baʼzan u jasorat bilan bogʻlansa, baʼzan ayollarning pokligi yoki erkaklarning soʻzida turishi bilan izohlanadi.

Matndan misol: “Nomus – er kishining ustuni”. Bu ibora oʻzbek mentalitetida erkakning jamiyatdagi oʻrnini belgilaydi. Tarjimada bu tushunchani berishda “Honor” (inglizcha) yoki “Честь” (ruscha) soʻzlari ishlatiladi, ammo ular oʻzbekcha “nomus”ning keng qamrovini toʻliq qamrab ololmaydi. Chunki “nomus”da diniy tozalik va ajdodlar oldidagi javobgarlik ham mavjud.

2. Andisha va Hayo konseptlari (“Hayo”, “Uyat”, “Andisha”):

Kumushbibi obrazi “hayo” timsoli sifatida namoyon boʻladi. Uning Otabek bilan suhbatlaridagi tortinchoqligi, koʻzlarini tik qaramasligi – barchasi “hayo” konseptining lingvistik va non-lingvistik ifodalaridir.

Matndan misol: Kumushbibining “Koʻzimni yerga tikdim” degan harakati nafaqat fizik harakat, balki axloqiy meʼyor – hayo ramzidir. Gʻarb madaniyatida “Modesty” yoki “Shyness” soʻzlari ishlatilishi mumkin, biroq “Hayo” islomiy va sharqona tarbiyaning mahsuli boʻlgani uchun, unda ilohiy qoʻrquv elementi ham bor.

3. Vafodorlik va Sadoqat konseptlari (“Vafodorlik”, “Sadoqat”, “Doʻstlik”):

Otabek va Hasanali oʻrtasidagi doʻstlik, shuningdek, Otabekning Kumushbibiga boʻlgan sadoqati romanning syujet chizigʻini belgilaydi. “Vafodorlik” tushunchasi oʻzbekcha “Ahdlilik” va “Ishonch” bilan chambarchas bogʻliq.

Matndan misol: Otabekning qiyin vaziyatlarda ham soʻzida turishi “mardlik” va “vafodorlik” namunasi sifatida tasvirlanadi. Ingliz tilida “Loyalty” yoki “Faithfulness” soʻzlari ishlatilsa-da, oʻzbekcha “Vafodorlik”da taslim boʻlmaslik, qiyinchilikka chidash maʼnolari kuchliroq.

4. Rahm-shafqat va Insonparvarlik konseptlari (“Mehribonlik”, “Rahm”, “Shafqat”):

Romanda Yusufbek hoji kabi kekxa avlod vakillari orqali “rahm-shafqat” gʻoyalari targʻib qilinadi. Ularning yoshlarga nasihatlarini, begonalarga yordam berishi “savob” va “xayr-saxovat” tushunchalari bilan uzviy bogʻliq. Bu konseptlar islomiy axloq normalariga asoslangan boʻlib, “Compassion” yoki “Mercy” kabi gʻarb terminlaridan farqli oʻlaroq, diniy mukofot (savob) gʻoyasini ham oʻz ichiga oladi.

Yuqoridagi tahlillar shuni koʻrsatadiki, “Oʻtkan kunlar” romanidagi axloqiy konseptlar sof lingvistik birliklar emas, balki tarixiy, diniy va ijtimoiy kontekstlar bilan oʻralgan murakkab tizimdir. Tarjimon ushbu tizimni dekonstruksiya qilib, qabul qiluvchi til madaniyatiga moslashtirishi kerak.

Muhokama. “Oʻtkan kunlar” romanining rus (M. Shayxzoda, keyinchalik boshqa tarjimonlar tomonidan) va ingliz (E.Oates va boshqalar) tillariga tarjimalarini taqqoslash orqali axloqiy konseptlarni yetkazishda qoʻllanilgan strategiyalarni aniqlash mumkin. Asosan uchta yondashuv kuzatiladi: literal (soʻzma-soʻz) tarjima, deskriptiv (tasviriy) tarjima va funksional ekvivalentlardan foydalanish.

1. Ekvivalentsiz leksika va deskriptiv tarjima:

Oʻzbek tilidagi koʻplab axloqiy terminlarning rus yoki ingliz tillarida toʻgʻridan-toʻgʻri ekvivalenti yoʻq. Bunday hollarda tarjimonlar deskriptiv usuldan, yaʼni tushunchaning mohiyatini soʻzlar yordamida ochib berishdan foydalanadilar.

Masalan, “Uyat” soʻzi ingliz tiliga koʻpincha “Shame” deb tarjima qilinadi. Biroq, “Shame” soʻzi ingliz madaniyatida salbiy, hatto tahqirovli tusga ega boʻlsa, oʻzbekcha “Uyat” ijtimoiy nazorat mexanizmi va tarbiya vositasi sifatida qaraladi. Romanda “Uyat boʻldi” iborasi “It became shameful” deb tarjima qilinsa, maʼno buziladi. Baʼzi tarjimonlar buni “It was improper” yoki “It was against decency” deb berishga harakat qilishgan, bu esa maʼnoni aniqroq yetkazadi [3].

Rus tilida esa “Nomus” soʻzi baʼzan “Честь” deb beriladi. Lekin “Честь” harbiy yoki rasmiy sharafni anglatasa, “Hamyc” (oʻzbekcha nomus) oilaviy va shaxsiy poklikni anglatadi. M. Shayxzoda tarjimasida baʼzi joylarda “Совесть” (vijdon) soʻzi ham qoʻllangan, bu esa konseptning semantik maydonini kengaytirishga xizmat qilgan.

2. Kalkalash va izohlash:

Baʼzi hollarda tarjimonlar milliy rangdorlikni saqlab qolish uchun kalkalash usulidan foydalanib, keyin izoh berishadi. Masalan, “Mahalla” tushunchasi romanda ijtimoiy-axloqiy nazorat organi sifatida namoyon boʻladi. Ingliz tilida “Mahalla” soʻzi oʻzgartirilmasdan qoldirilib, footnoteda (ostki izohda) uning jamiyatdagi roli tushuntirilgan. Bu usul oʻquvchini oʻzbek madaniyati bilan yaqindan tanishtirish imkonini beradi.

Xuddi shunday, “Oqibatli” soʻzi “Grateful” yoki “Considerate” deb tarjima qilinishi mumkin, ammo “Oqibat” tushunchasi kelajakni oʻylash, oqibatini bilish maʼnosini ham anglatadi. Shu sababli, baʼzi

zamonaviy tarjimalarda “One who considers the consequences” kabi tavsifiy iboralar qo‘llanilishi kuzatiladi [8].

3. Funksional ekvivalentlar va madaniy adaptatsiya:

Tarjimon ba‘zan qabul qiluvchi til o‘quvchisi uchun tushunarli bo‘lgan funksional ekvivalentlarni tanlaydi. Masalan, “Duo qilmoq” iborasi “To pray” deb tarjima qilinadi. Garchi “Pray” xristian an‘analariga yaqin bo‘lsa-da, umumiy ma‘no (Ollohga yolvorish) jihatidan bu eng yaqin ekvivalent hisoblanadi. Biroq bu yerda madaniy yo‘qotish (cultural loss) sodir bo‘lishi mumkin, chunki islomiy duoning o‘ziga xos odoblari va vaqtlari “Pray” so‘zida aks etmaydi.

Shu bois, ilg‘or tarjima nazariyotchilari “Domestication” (mahalliyashtirish) va “Foreignization” (chetlashtirish) strategiyalarini muvozanatlashni tavsiya qiladilar. Venuti nazariyasiga ko‘ra, tarjimon matnni o‘quvchiga yaqinlashtirishi (domestication) yoki asl matnning begonaligini saqlab qolishi (foreignization) mumkin [9]. “O‘tkan kunlar” tarjimalarida ikkala usul ham aralash holda qo‘llangan. Axloqiy terminlarda ko‘proq foreignization (asl so‘zni saqlash yoki kalka qilish) kuzatilsa, dialoglarda domestication (tushunarli ekvivalentlar) ustunlik qiladi.

4. Kontekstual transformatsiya:

Ba‘zi axloqiy konseptlar faqat kontekstdagina to‘g‘ri tarjima qilinadi. Masalan, “Er” so‘zi o‘zbek tilida “Husband” (er kishi) va “Man” (erkak jinsi) ma‘nolarida keladi. Romanda “Erining oldida uyaldi” gapidagi “Er” – “Husband” deb tarjima qilinadi. Ammo “Erlik nomusi” iborasidagi “Er” – “Man’s honor” yoki “Male dignity” deb beriladi. Bu yerda tarjimon grammatik va semantik tahlil asosida to‘g‘ri variantni tanlaydi. Agar xato tanlov qilinsa, axloqiy ma‘no butunlay o‘zgarib ketishi mumkin.

1-jadval.

Ba‘zi axloqiy konseptlarning tarjima variantlari keltirilgan:

O‘zbekcha konsept	Ruscha tarjima varianti	Inglizcha tarjima varianti	Izoh
Nomus	Честь, Намус	Honor, Dignity	“Namus” transliteratsiyasi milliy koloritni saqlash uchun ham qo‘llanadi
Hayo	Стыдливость, Скрамность	Modesty, Shyness, Decency	“Decency” axloqiy ma‘noni kuchliroq ifodalaydi
Vijdon	Совесьть	Conscience	Semantik jihatdan to‘liq ekvivalent
Oqibat	Последствия, Благодарность	Consequences, Gratitude	Kontekstga qarab turlicha tarjima qilinadi
Mehmondo‘stlik	Гостеприимство	Hospitality	Madaniy va semantik jihatdan mos ekvivalent

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, hech bir tarjima varianti asl ma‘noni 100% foiz qamrab ololmaydi. Shu sababli, tarjimonlar ko‘pincha qo‘shimcha vositalardan (izohlar, kirish so‘zi) foydalanishga majbur bo‘ladilar.

Tarjima jarayonida tarjimon nafaqat tilshunos, balki madaniyatshunos va psixolog sifatida ham faoliyat yuritadi. Abdulla Qodiriyning murakkab badiiy uslubini va undagi nozik axloqiy ishoralarini to‘g‘ri tushunish uchun tarjimon XX asr boshi Turkiston jamiyatining urf-odatlarini, an‘analari va diniy qoidalarini chuqur bilishi shart.

Masalan, romanda ayollarning pardaliligi, erkaklar bilan muloqot qilmasligi kabi holatlar tasvirlanadi. G‘arb o‘quvchisi uchun bu “oppression” (ezilish) deb qabul qilinishi mumkin. Biroq, tarjimon bu holatni o‘sha davrdagi “iffat” va “hayo” me‘yonlari doirasida tushuntirib berishi kerak. Agar tarjimon o‘z shaxsiy qarashlaridan kelib chiqib, matnni tendensiyali tarjima qilsa, asarning badiiy va axloqiy qiymati pasayadi. Shu sababli, objektivlik va madaniy empatiya tarjimonning asosiy fazilati hisoblanadi.

Shuningdek, she‘riy parchalar va maqollarning tarjimasi ham alohida e‘tiborni talab qiladi. Romanda uchraydigan “El og‘zi – elak” kabi maqollar axloqiy jazoning ijtimoiy shaklini ifodalaydi. Uni “The mouth of the people is a sieve” deb so‘zma-so‘z tarjima qilish ma‘noni ochib bermaydi. Buning o‘rniga, “Public opinion is everywhere” yoki “Gossip spreads fast” kabi funksional ekvivalentlar ishlatilishi maqsadga muvofiq. Biroq, bu holda milliy kolorit yo‘qoladi. Zamonaviy tarjima amaliyotida bunday hollarda asl maqolni saqlab qolib, qavs ichida ma‘nosini berish usuli qo‘llanilmoqda.

Madaniy transfer jarayonida “Yo‘qotishlar” (Losses) va “Ortirmalar” (Gains) hodisalari kuzatiladi. Yo‘qotishlar – bu asl matndagi nozik ma‘no qirralarining tarjimada aks etmasligi. Ortirmalar – bu tarjimon tomonidan qo‘shilgan tushuntirishlar yoki qabul qiluvchi madaniyatga moslashtirilgan yangi ma‘nolar. “O‘tkan kunlar” tarjimalarida asosan ma‘naviy konseptlarning ba‘zi qatlamlari yo‘qolgan, ammo kitobning

umumiy g'oyasi va syujeti saqlanib qolgan. Bu esa jahon adabiyotida o'zbek adabiyotini tanitishda katta yutuqdir.

Xulosa. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidagi axloqiy-ma'naviy konseptlarning tarjimada qayta yaratilishi murakkab va ko'p qirrali jarayon ekanligi tadqiqot natijalarida o'z tasdig'ini topdi. "Nomus", "hayo", "or", "vafodorlik" kabi tushunchalar o'zbek milliy mentalitetining ajralmas qismi bo'lib, ularning to'liq ekvivalentlari rus va ingliz tillarida mavjud emas. Shu sababli, tarjimonlar literal, deskriptiv, funksional va kontekstual tarjima strategiyalarini uyg'un holda qo'llashga murojaat qiladilar.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki:

1. Axloqiy konseptlarni tarjima qilishda nafaqat lingvistik, balki etnopsixologik va tarixiy bilimlar ham talab etiladi.
2. Deskriptiv tarjima va izohlash usullari madaniy ma'lumotni to'liq yetkazishda eng samarali vosita hisoblanadi.
3. Tarjimonning interpretativ faoliyati asarning badiiy qiymatini saqlab qolishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.
4. Kelajakda "O'tkan kunlar" va boshqa milliy asarlarning yangi, annotatsiyalangan va izohli tarjimalarini yaratish, shuningdek, raqamli glossariylar ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.
5. Ushbu tadqiqot natijalari badiiy tarjima nazariyasini boyitishga, milliy adabiyotlarni jahon miqyosida targ'ib qilishda samarali yondashuvlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi. Mustaqillik yillarida o'zbek adabiyotining jahon tillariga tarjima qilinishi kengayib borayotgan bir paytda, axloqiy-ma'naviy konseptlarning to'g'ri yetkazilishi milliy identifikatsiyani mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Лотман Ю.М. Семиосфера. – Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2000. – 704 с.
2. Колианский Г.В. Лингвокультурология. – Москва: Флинта, 2015. – 240 с.
3. Қодирий А. Ўткан кунлар / Русча таржима: М. Шайхзода. – Тошкент: Чўлпон, 2019. – 450 б.
4. Karimov N. N. O'zbek lingvokulturologiyasining nazariy asoslari: Monografiya. – Toshkent: O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 2019. – 328 b.
5. Normatov B. N. Badiiy tarjima nazariyasi va amaliyoti: Darslik. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi nashriyoti, 2020. – 284 b.
6. Rahmonov R. A. Kontrastiv tilshunoslik va tarjima: O'zbek va ingliz tillari misolida. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 256 b.
7. Nida E.A., Taber Ch.R. *The Theory and Practice of Translation*. – Leiden: E.J. Brill, 1969. – 331 p.
8. Rustamova D. Sh. *Lingvomadaniy kompetensiya va badiiy tarjima: Nazariya va amaliyot*. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022. – 198 b.
9. Venuti L. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. – London: Routledge, 2008. – 312 p.

JOZEFINA LOURENSNING “YEARS ARE SO LONG” ROMANIDA IJTIMOIIY MUHITNING OILAVIY MUNOSABATLARGA TA’SIRI

Qurbonova Nodira Roziqovna,

Ingliz tili adabiyotshunosligi va tarjimashunoslik kafedrası dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Muratova Dildora Xusen qizi,

Ingliz tili adabiyotshunosligi va tarjimashunoslik kafedrası 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqola Jozefina Lourensning "Years are So Long" asarida ijtimoiy muhitning oilaviy munosabatlarga ta'siri tahlil qilingan. Asosiy e'tibor ishsizlik, uy-joy bilan bog'liq muammolar, avlodlar orasidagi masofa va Buyuk Depressiya davrida keksa odamlarning zaif ijtimoiy himoyasiga qaratilgan. Tahlil shuni ko'rsatadiki, romandagi mojarolar nafaqat shaxsiy xarakterdan, balki Depressiya davrining keng doiradagi ta'sir sharoitlaridan ham kelib chiqadi. Roman oilaviy munosabatlarni iqtisodiy qo'rquv, cheklangan oilaviy makon va keksa ota-onalar oldidagi burchga oid axloqiy noaniqlik chuqur ta'sir qilgan holda taqdim etadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy muhit, oilaviy munosabatlar, oilaviy hayot, ijtimoiy bosim, shaxslararo nizolar, oilaviy dinamika, hissiy taranglik, nikoh munosabatlari, ota-ona va bola munosabatlari, ijtimoiy kutganlar, sinfiy ta'sir, psixologik ta'sir, oilaviy muloqot, madaniy normalar.

THE IMPACT OF THE SOCIAL ENVIRONMENT ON FAMILY RELATIONSHIPS IN JOSEPHINE LAWRENCE'S NOVEL “YEARS ARE SO LONG”

Abstract. This article analyzes the influence of the social environment on family relationships in Josephine Lawrence's novel "Years Are So Long". The main focus is placed on unemployment, housing problems, the gap between generations, and the weak social protection of elderly people during the Great Depression. The analysis shows that the conflicts in the novel arise not only from personal character or individual behavior, but also from the broader socio-economic conditions of the Depression era. The novel presents family relationships as deeply affected by economic fear, limited domestic space, generational differences, and moral uncertainty concerning the duty toward elderly parents.

Keywords: social environment, family relationships, family life, social pressure, interpersonal conflicts, family dynamics, emotional tension, marital relationships, parent-child relationships, social expectations, class influence, psychological impact, family communication, cultural norms.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ НА СЕМЕЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В РОМАНЕ ДЖОЗЕФИНЫ ЛОУРЕНС “YEARS ARE SO LONG”

Аннотация. В данной статье анализируется влияние социальной среды на семейные отношения в романе Джозефины Лоуренс "Years Are So Long". Основное внимание уделяется безработице, жилищным проблемам, разрыву между поколениями, а также слабой социальной защите пожилых людей в период Великой депрессии. Анализ показывает, что конфликты в романе возникают не только из-за личных качеств героев или их индивидуального поведения, но и под влиянием широких социально-экономических условий эпохи Депрессии. В произведении семейные отношения представлены как явление, на которое глубоко воздействуют экономический страх, ограниченное жизненное пространство, различия во взглядах между поколениями и нравственная неопределённость, связанная с обязанностью перед пожилыми родителями.

Ключевые слова: социальная среда, семейные отношения, семейная жизнь, социальное давление, межличностные конфликты, семейная динамика, эмоциональное напряжение, супружеские отношения, отношения родителей и детей, социальные ожидания, классовое влияние, психологическое воздействие, семейное общение, культурные нормы.

Kirish. "Years are So Long" 1934-yilda, ko'plab amerikalik oilalar moliyaviy qiyinchiliklar ostida yashagan paytda nashr etilgan. Gordon Xatner Lorensning Depressiya davridagi badiiy asarlari ko'pincha ish joyidagi muammolar va uy hayotini bog'laganini tushuntiradi va u "Years are So Long" asarini ijtimoiy ta'minot qonuni qabul qilinishidan oldin keksa odamlarga g'amxo'rlik qilish haqidagi roman sifatida

ta'riflaydi. Kuper oilasi nafaqat hissiy zaiflikdan, balki qariyalarga himoya bermaydigan ijtimoiy tizimdan ham aziyat chekadi.

Romanda iqtisodiy yo'qotishdan keyin kattalar, farzandlariga qaram bo'lib qolgan keksa juftlik Barkli va Lyusi Kuper haqida hikoya qilinadi. Uy xavfsiz shaxsiy makon sifatida ko'rsatilmagan. Tashqi muammolar kundalik hayotga ta'sir qiladigan kuchga aylandi. Ushbu maqolaning maqsadi romanda ijtimoiy muhit oilaviy munosabatlarni qanday o'zgartirishi va burch, sevgi va hurmatni qiyin masalaga aylantirishini ko'rsatishdir.

Amerika ijtimoiy realizmiga e'tibor qaratgan olimlar uzoq vaqtdan beri Jozefina Lourensni tizimli iqtisodiy o'zgarishlarning ichki oqibatlarini hujjatlashtirishda muhim asos sifatida belgilab kelishgan. "Years are So Long" asaridagi asosiy ziddiyat nafaqat ota-onalar va bolalar o'rtasidagi shaxsiy mojaro, balki 1930-yillardagi Amerika ijtimoiy tizimining tarkibiy muvaffaqiyatsizligi hisoblanadi.

Teodor Lui Gross o'zining Depressiya davri adabiyotini tahlil qilishda Lourensning ishi o'rta sinf parchalanishining sotsiologik tadqiqoti bo'lib xizmat qilishini ta'kidlaydi [1, 56]. Grossning ta'kidlashicha, Lourens o'z tadqiqotini jurnalistik realizm nuqtai nazaridan olib borgan va moliyaviy mustaqillikning yo'qolishi keksa odamlarni oiladagi qadr-qimmatidan qanday mahrum qilishiga e'tibor qaratgan.

Elinora Xyuz Lourensning romanlarida agrar hayotdan shahar hayotiga o'tishni o'rgangan. Xyuz Lourens dunyosidagi ijtimoiy muhit tor, zamonaviy kvartira bilan belgilanadi, bu esa katta oilani jismoniy va psixologik jihatdan chetlashtiradi, deb ta'kidlaydi [2]. Uning tadqiqotlari shuni ta'kidlaydiki, bolalar shaharning zamonaviy dunyosiga ko'chib o'tgan sari, ota-onalarga nisbatan an'anaviy burch o'tmishdagi iqtisodiy tizimning qoldig'i sifatida qaralgan. Stefani Kunts kabi oilaviy munosabatlar tarixchilarining so'nggi tanqidlari, har doim ham faqat Lorenska e'tibor qaratmasa ham, Lorensning tasviri nima uchun bunchalik hayratlanarli bo'lganini tushunish uchun asos yaratadi. Kunts ijtimoiy muhit oilaviy uyg'unlik afsonalarini qanday yaratishini o'rganadi [2].

Lorensni zamondoshi Edit Uorton bilan taqqoslaydigan tadqiqotlar ko'pincha Uorton elitaning ijtimoiy muhitiga e'tibor qaratgan bo'lsa, Lorens ko'rinmas o'rta sinfga e'tibor qaratganini ta'kidlaydi. Elizabet Morganning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, Lourensning natijalari ota-ona va bola o'rtasidagi rishtalarning mo'rtligi borasida haqiqatni hech qanday bo'yoqlarsiz, to'g'ridan-to'g'ri ochiq ko'rsatadi [4].

"Years are So Long" asarida oilaviy hayotning yo'q qilinishini chinakam tushunish uchun ushbu tadqiqot ijtimoiy realizm va ijtimoiy-iqtisodiy tanqidga asoslangan sifatli, ko'p qatlamli yondashuvga asoslanadi. Kitobga shunchaki hikoya sifatida qarash o'rniga, 1930-yillardagi Amerika hayotining ko'zgusi sifatida ko'rib chiqadi va qahramonlarning qanday azob chekishi va uning sababini o'rganishga imkon beradi.

Asosiy yondashuv ijtimoiy realizmdir va uning natijasiga qaratilgan. Bu Lourensning xiralashtirilmagan haqiqatga sodiqligini o'rganish orqali qo'llaniladi. Tadqiqot davomida ushbu asosdan foydalanib, hikoya fidoyi oilaning romantik afsonasini yo'q qiladigan aniq holatlarni aniqlangan.

Oilaning qulashini ularning atrof-muhiti bilan bog'lash uchun men ijtimoiy-iqtisodiy tanqiddan foydalanaman. Gap shunchaki pulni sanash haqida emas; gap moliyaviy tanqislikning hissiy reaksiyalarni qanday belgilashini kuzatish haqida. Amalda, bu keksa ota-onalar va ularning farzandlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga iqtisodiy bitimlar sifatida qarashni anglatadi. Men farzandlik burchi ijara narxi yoki tor kvartira narxiga nisbatan tortilgan paytlarni tahlil qilaman, bu ijtimoiy muhit qahramonlarning tanlovini cheklaydigan faol kuch ekanligini ko'rsatadi.

Jozefina Lourensning "Years Are So Long" romanida ijtimoiy muhit oilaviy munosabatlarni tashqi fon sifatida emas, balki voqealarni harakatga keltiruvchi asosiy kuch sifatida namoyon bo'ladi. Asarda oila a'zolari o'rtasidagi sovuqlik, tushunmovchilik va ruhiy masofa faqat shaxsiy xarakter yoki tarbiya bilan bog'lanmaydi. Aksincha, yozuvchi bu muammolarning ildizini jamiyatdagi iqtisodiy qiyinchiliklar, turmush sharoitining og'irlashuvi, shahar hayotining torligi va oilaviy qadriyatlarining o'zgarishida ko'rsatadi. Shu sababli roman oddiy oilaviy mojaro haqida emas, balki ijtimoiy bosim kuchaygan davrda oilaning ichki tuzilishi qanday zaiflashishini ochib beruvchi realistik asar sifatida ahamiyatlidir.

Romandagi asosiy ziddiyat keksa ota-ona va voyaga yetgan farzandlar o'rtasidagi munosabatlarda namoyon bo'ladi. Barkli va Lyusi Kuper uzoq yillar davomida mustaqil hayot kechirgan, o'z oilasini boshqargan, farzandlarini voyaga yetkazgan insonlar sifatida tasvirlanadi. Ammo iqtisodiy imkoniyatlar kamayib, ular farzandlariga qaram bo'lib qolgach, oiladagi avvalgi mavqeyini yo'qota boshlaydilar. Bu holat roman uchun juda muhimdir, chunki ota-onaning oiladagi o'рни endi ularning hayotiy tajribasi, mehr-muhabbati yoki ilgari qilgan xizmatlari bilan emas, balki ularning hozirgi iqtisodiy ahvoli bilan belgilanadi. Natijada, keksalik insoniy hurmat davri emas, balki boshqalarga yuk bo'lib qolish xavfi bilan bog'langan og'riqli davr sifatida ko'rsatiladi.

Asarda ijtimoiy muhitning oilaga ta'siri eng avvalo moddiy sharoit orqali seziladi. Farzandlarning ota-onasini uyiga olib kirishga qiynalishi mehrsizlik belgisi sifatida emas, balki zamonning og'ir ijtimoiy sharoiti bilan bog'liq holat sifatida tasvirlanadi. Shahar hayotida uylar kichraygan, xarajatlar ortgan, har bir oila o'zining kundalik ehtiyojlari bilan band bo'lib qolgan. Bunday sharoitda keksa ota-onaga g'amxo'rlik qilish axloqiy burch bo'lib qolsa-da, amalda bu burchni bajarish qiyinlashadi. Lourens aynan shu nuqtani ko'rsatadi: jamiyatdagi iqtisodiy muhit insonlarning his-tuyg'ularini butunlay yo'q qilmaydi, lekin ularni cheklaydi, siqadi va ba'zan sovuq amaliy qarorlarga bo'ysundiradi.

Romanda oilaviy munosabatlarning o'zgarishi avlodlar tafakkuridagi farq orqali ham ochiladi. Keks avlod uchun oila - bu umr davomida shakllangan muqaddas birlik, ota-onaga hurmat esa tabiiy axloqiy majburiyatdir. Ular farzandlaridan faqat moddiy yordam emas, balki mehr, e'tibor va insoniy munosabat kutadilar. Yosh avlod esa boshqacha ijtimoiy haqiqatda yashaydi. Ular uchun oila avvalo turmush xarajatlari, farzandlar kelajagi, yashash joyi va shaxsiy mas'uliyat bilan bog'liq muammo sifatida ko'rinadi. Shu sababli romanda ota-onalar va farzandlar bir-birini tushunishga qiynaladilar. Ular bir oilaga mansub bo'lsalar ham, ikki xil davr, ikki xil qadriyat va ikki xil ijtimoiy tajriba vakillari sifatida qarama-qarshi turadilar.

Lourensning mahorati shundaki, u farzandlarni mutlaqo yomon, ota-onalarni esa mutlaqo ideal qilib ko'rsatmaydi. Aksincha, u har ikki tomonning og'riqli holatini ko'rsatadi. Farzandlar o'z oilasini saqlab qolish, bolalarini boqish, uy xarajatlarini ko'tarish majburiyatida qolgan. Ota-onalar esa umrining oxirida mehr, hurmat va tinchlik kutgan holda, o'z hayoti ustidan nazoratni yo'qotadilar. Shunday qilib, roman bir tomonlama ayblashga emas, balki ijtimoiy sharoit inson munosabatlarini qanday murakkablashtirishini ko'rsatishga qaratilgan. Bu jihat asarning realistik kuchini oshiradi.

Asarda uy obrazi ham muhim badiiy ma'no kasb etadi. An'anaviy tasavvurda uy xavfsizlik, mehr va oilaviy birlik makoni hisoblanadi. "Years Are So Long" romanida esa uy bunday vazifani to'liq bajara olmaydi. Keksalar uchun farzandlarining uyi begona, tor va noqulay makonga aylanadi. Ular bu yerda mehmon ham emas, to'liq oila a'zosi ham emas. Ayniqsa Lyusi Kuperning holatida bu juda yaqqol ko'rinadi. U ilgari o'z uyida tinglangan, qaror qabul qilgan, oilaviy muhitning markazida bo'lgan ayol edi. Endi esa u boshqalarning uyida ovozi eshitilmaydigan, fikri inobatga olinmaydigan keksaga aylanadi. Demak, ijtimoiy muhit nafaqat moddiy imkoniyatlarni, balki insonning o'zini qanday his qilishini ham belgilaydi.

Romanda nikoh munosabatlari ham ijtimoiy bosim ostida sinovdan o'tadi. Barkli va Lyusi Kuperning uzoq yillik birgalikdagi hayoti farzandlar tomonidan amaliy muammo sifatida ko'riladi. Ularni alohida yashatish g'oyasi farzandlar uchun qulay yechim bo'lishi mumkin, ammo keksa juftlik uchun bu hayotiy va ruhiy fojia sifatida qabul qilinadi. Chunki ular uchun nikoh faqat rasmiy munosabat emas, balki ellik yildan ortiq davom etgan umumiy xotira, odat, suyanish va hamrohlikdir. Lourens shu orqali shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy muhit insoniy yaqinlikni ham amaliy hisob-kitob predmetiga aylantirib qo'yishi mumkin.

Asarda Buyuk Depressiya davrining ruhiy ta'siri ham seziladi. Iqtisodiy inqiroz faqat ish o'rinlari yoki pul masalasi bilan cheklanmaydi. U insonlarning bir-biriga munosabatini, oiladagi nutq ohangini, qaror qabul qilish usulini va hatto mehr ko'rsatish imkoniyatini o'zgartiradi. Qahramonlar orasidagi suhbatlarda ko'pincha iliqlikdan ko'ra majburiyat, mehrdan ko'ra hisob-kitob, hurmatdan ko'ra charchoq seziladi. Bu esa romandagi ijtimoiy muhitning eng muhim belgilaridan biridir: tashqi iqtisodiy bosim asta-sekin oilaning ichki ruhiy muhitiga kirib boradi.

Jozefina Lourens roman orqali oilaviy qadriyatlarning ijtimoiy sharoitga bog'liqligini ko'rsatadi. Oila odatda jamiyatdan mustaqil, faqat mehr va qon-qarindoshlik asosida yashaydigan birlik sifatida tasavvur qilinadi. Ammo "Years Are So Long" romanida oila jamiyatdan ajralgan emas. Ishsizlik, kambag'allik, uy-joy tanqisligi, avlodlar orasidagi dunyoqarash farqi va keksalarning ijtimoiy himoyasizligi oilaning har bir a'zosi ta'sir qiladi. Shu sababli romandagi oilaviy mojaro faqat Kuperlar oilasining shaxsiy fojiasi emas, balki o'sha davr jamiyatining umumiy muammosidir.

Xulosa qilib aytganda, "Years Are So Long" romanida ijtimoiy muhit oilaviy munosabatlarni belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida talqin qilinadi. Lourens oiladagi mehrning yo'qolishini oddiy befarqlik bilan emas, balki iqtisodiy beqarorlik va ijtimoiy bosim bilan bog'laydi. Asarda ota-onaga bo'lgan munosabat, farzandlik burchi, nikoh sadoqati, uy tushunchasi va keksalik qadr-qimmati bir-biri bilan bog'liq holda ochiladi. Roman o'quvchini muhim bir fikrga olib keladi: agar jamiyat insonni himoya qilmasa, oilaning o'zi ham har doim insonni himoya qila olmaydi. Shu jihatdan "Years Are So Long" nafaqat Depressiya davri oilasi haqida, balki har qanday davr uchun dolzarb bo'lgan ijtimoiy adolat, mehr, mas'uliyat va insoniy qadr-qimmat haqidagi asardir.

Jozefina Lourens oilaviy munosabatlar ijtimoiy muhit tomonidan kuchli shakllantirilganligini ko'rsatadi. "Years are So Long" asarida oila nafaqat odamlarning mehrsizligi tufayli buziladi. U atrofdagi dunyo o'zgargani uchun buziladi. Pul muammolari, kichikroq uylar, zamonaviy fikrlash usullari va shahar

hayotining tez ritmi ota-onalar va bolalarning bir-biriga bo'lgan munosabatiga ta'sir qiladi. Romanda ijtimoiy bosim juda kuchli bo'lganda oiladagi sevgi zaiflashishi mumkinligi ko'rsatilgan.

Keksa ota-onalar va ularning voyaga yetgan farzandlari o'rtasidagi munozaradan muhim bir parcha kelib chiqadi: *"That's all very well, Father. In those days everything was different... Most of us haven't even an extra bedroom"*[3]. Bu parcha juda muhim, chunki u tashqi dunyo oilaviy hayotni o'zgartirganini aniq ko'rsatib turibdi. Keksa ota-onalar hali ham eskicha fikrlashadi. Ularning fikricha, ota-onalar zaiflashganda yoki kambag'allashganda, bolalar tabiiy ravishda ota-onalarini uylariga olib kirishlari kerak. Ammo bolalar boshqa ijtimoiy voqelikda yashaydilar. Ularning uylari kichikroq, pullari cheklangan va hayotlari allaqachon mas'uliyat bilan to'lib-toshgan.

Yana bir kuchli parcha eski qadriyatlar va zamonaviy qadriyatlar o'rtasidagi ziddiyatni ko'rsatadi: *"One generation's duty isn't to the past; it's to the future. We're in debt to our children, not to you"*[3]. Bu so'zlar qo'pol, ammo ular yangi fikrlash tarzini juda aniq tushuntiradi. Keksa avlodda ota-onalar qarilikda hurmat, minnatdorchilik va qo'llab-quvvatlashni kutishgan. Yosh avlodda odamlar avvalo o'z farzandlari va kelajakni rejalashtirish haqida o'ylashadi. Bu shuni anglatadiki, burch haqidagi ijtimoiy g'oyalar o'zgargan. Lourens shunchaki bitta oilaviy tortishuvni ko'rsatmayapti. U jamiyatdagi butun o'zgarishni ko'rsatmoqda. Bolalar endi ota-onalari bilan bir xil axloqiy qoidalarga amal qilishmayapti.

Uchinchi parcha ijtimoiy va iqtisodiy bosim oilaviy tuyg'ularni qanday qilib sovuq va amaliy narsaga aylantirishini ko'rsatadi: *"Yes, Father... we have to support you... Only you can't dictate to us in this matter. The question of how you're to be supported rests wholly with us to decide"*[3]. Bu qism og'riqli tuyuladi, chunki til oilaviy muhabbatdan ko'ra ko'proq biznesga o'xshaydi. Jorj deyarli advokat yoki ma'mur kabi gapiradi. Ota va o'g'il o'rtasidagi hissiy bog'liqlik hali ham biron bir joyda mavjud, ammo u burch, qonun va moliyaviy boshqaruv tili bilan qamrab olingan.

Ijtimoiy muhit oilaga aynan shunday kirib keladi. Qashshoqlik va qaramlik oilaviy nutq ohangini o'zgartiradi. Ota endi oila boshlig'i sifatida qaralmaydi. U kelajagi haqida boshqalar muhokama qilishi kerak bo'lgan qaram cholg'a aylanadi.

Yana bir juda ta'sirli parcha ota xotinidan ajralishga qarshi turishga harakat qilganda paydo bo'ladi: *"Your mother and I've been married fifty years and more. We can't live in separate places - we've grown together, you might say"*[3]. Bu satr sodda, ammo chuqur ta'sirchan. Bu kekse juftlikning munosabatlari umrbod yaqinlik, odat va birgalikda yashashga asoslanganligini ko'rsatadi. Bolalar uchun ajralish amaliy tuyulishi mumkin. Ota-onalar uchun bu deyarli zo'ravonlikka o'xshaydi. Bu yerda Lourens ijtimoiy amaliylik qanday qilib hissiy haqiqatga zarar yetkazishi mumkinligini ko'rsatadi. Zamonaviy hayot amaliy savollarni beradi: Kimda joy bor? Kimda pul bor? Kim kimni olishi mumkin? Lekin kekse juftlik insoniy nuqtayi nazardan fikrlaydi: nikoh, odat, hamrohlik, umumiy hayot. Amaliy fikrlash va hissiy voqelik o'rtasidagi bu farq romandagi eng achinarli keskinliklardan birini yaratadi. Romanda shuningdek, ijtimoiy muhit oiladagi ayollarga, ayniqsa Lyusi Kuperning Jorj va Anitaning kvartirasidagi hayoti orqali qanday ta'sir qilishi ko'rsatilgan. Eng achinarli satrlardan birida shunday deyilgan: *"For half a century she had been listened to, and now she might as well talk to the deaf!"*[3]. Bu jumla bizga yolg'izlik haqida ko'p narsalarni aytib beradi. Lyusi shunchaki jismonan bir uydan ikkinchisiga ko'chirilmaydi. U ijtimoiy jihatdan ko'chirilgan. Eski uyida uning o'rni, ovozi va o'rni bor edi. Endi u keraksiz odamga aylanadi. U gapiradi, lekin hech kim tinglashni xohlamaydi. Lourens bu yerda ijtimoiy muhit nafaqat qulaylikni, balki o'ziga xoslikni ham yo'q qilishi mumkinligini ko'rsatadi.

Quyidagi parcha ota-ona va farzand o'rtasidagi an'anaviy hurmat va yaqinlikning buzilishini ko'rsatadi. *"I have never dreamed my own daughter would treat me this way"*[3]. Asarda bunday o'zgarishlar ijtimoiy muhitning kuchli ta'siri bilan izohlanadi. Xususan, jamiyatdagi iqtisodiy qiyinchiliklar, shahar hayotining tezkor sur'ati va kundalik tashvishlar oila a'zolari o'rtasidagi hissiy masofani kuchaytiradi. Qahramonlarning hayrat va ranjish bilan aytilgan so'zlari esa oila ichidagi qadriyatlar zaiflashib borayotganini anglatadi. Bu holat jamiyatdagi modernizatsiya jarayonlari insonlarning xulq-atvori va qarashlariga ta'sir ko'rsatishini ochib beradi.

Xulosa. Jozefina Lourens oilaviy munosabatlarni ijtimoiy muhitning chuqur ta'sirida bo'lgan narsa sifatida taqdim etadi. Romanda ishsizlik, jamg'armalarning yetishmasligi, kichik zamonaviy uylar, mas'uliyat haqidagi o'zgaruvchan g'oyalar va shahar yolg'izligi oilaga kirib, uni qayta shakllantirayotgani ko'rsatilgan. Qahramonlarning hayoti orqali oila ichidagi mas'uliyat va tushunish muhimligi ochib beriladi. Minnatdorchilikni kutgan ota-onalar zamonaviy fikrlaydigan bolalar bilan uchrashadilar. Asarda ota-ona va farzandlar o'rtasidagi masofa ijtimoiy muammolar sabab asta-sekin paydo bo'lishi tasvirlangan. Bir vaqtlar uyni boshqargan onalar jim va istalmagan mehmonlarga aylanadilar. Birgalikda hayot qurgan er va xotinlar bo'linish va boshqarish muammosi sifatida qaraladilar. Shuning uchun roman juda insoniy va juda og'riqli

tuyuladi. Bu shunchaki yomon oila haqida emas. Bu jamiyatning shunchalik o'zgarib borayotgani haqidaki, hatto oila ichidagi sevgi ham endi tashqi bosimdan himoyalana olmaydi. Roman o'quvchini insoniy qadriyatlar haqida chuqur o'ylashga undaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Gross, Theodore Louis. *The Heroic Ideal in American Literature*. Free Press, 1971.
2. Hughes, Elinore. *The Domestic Realism of Josephine Lawrence*. *The North American Review*, vol. 248, no. 2, 1939, pp. 309-322.
3. Lawrence, Josephine. *Years Are So Long*. Frederick A. Stokes Company, 1934.
4. Qurbonova N, Muratova D. *The Representation of Society and Family Relationships in Josephine Lawrence's "Years are So Long"*, 2026
5. Morgan, Elizabeth. *The Price of Dependency: Social Realism in the 1930s*. *Journal of American Studies*, vol. 14, no. 1, 1980, pp. 81-95.

TURKIY XALQLAR MIFOLOGIYASIDA BO'RI TIMSOLI

Olimova Madina Umidjon qizi,

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

“O‘zbek tili va adabiyoti” yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: M.A.Xamidova

KIUT, “Tarjima nazariyasi va amaliyoti” kafedrasida dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy xalqlarning qadimiy mifologik qarashlarida muhim o‘rin tutgan bo‘ri timsoli tahlil qilinadi. Bo‘rining totem sifatidagi ahamiyati, ajdod sifatida talqin qilinishi hamda u bilan bog‘liq afsona va rivoyatlar yoritiladi. Shuningdek, turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan “Ashina” va “Usun” afsonalari misolida bo‘ri obrazi va uning genezisi ochib beriladi. Shu bilan birga bo‘rining “oq bo‘ri”, “ko‘k bo‘ri” kabi ranglar orqali ifodalanishi va ramziy ma‘nosi yoritiladi. Tadqiqot jarayonida bo‘ri obrazining nafaqat mifologik, balki ijtimoiy-madaniy mazmuni ham ko‘rib chiqiladi. Jumladan, o‘zbek xalq og‘zaki ijodida, urf-odat va marosimlarida saqlanib qolgan bo‘ri bilan bog‘liq irim-sirimlar, e‘tiqodiy qarashlar va an‘analar tahlil qilinadi. Bu orqali bo‘rining xalq hayotidagi amaliy va ma‘naviy ahamiyati yoritiladi. Bo‘ri timsolining jasorat, erkinlik, sadoqat, yo‘l ko‘rsatuvchi va himoyachi kabi ramziy ma‘nolari ochib berilib, uning turkiy xalqlar dunyoqarashidagi o‘rni aniqlanadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, bo‘ri timsoli turkiy xalqlarning etnik o‘zligini anglashda, tarixiy xotirasini saqlashda hamda madaniy merosini shakllantirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘lishi xulosa qilinadi.

Kalit so‘zlar: bo‘ri timsoli, bo‘ri kulti, totemizm, ko‘kturk, “Usun” afsonasi, “Ashina” afsonasi, ko‘k bo‘ri, oq bo‘ri, ramziylik, ajdod.

ОБРАЗ ВОЛКА В МИФАЛОГИИ ТЮРКСКИЙ НАРОДОВ

Аннотация. В данной статье анализируется символ волка, занимавший важное место в древних мифологических представлениях тюркских народов. Освещается значение волка как тотема, его интерпретация в качестве первопредка, а также связанные с ним мифы и легенды. Кроме того, на примере широко распространенных среди тюркских народов легенд об открываются символические значения волка через такие цветовые обозначения, как «белый волк» и «небесный (голубой) волк». В процессе исследования рассматривается не только мифологическое, но и социально-культурное содержание образа волка. В частности, анализируются сохранившиеся в узбекском фольклоре, обычаях и обрядах суеверия, религиозные взгляды и традиции, связанные с волком. Через это освещается практическое и духовное значение волка в жизни народа. Раскрываются такие символические значения образа волка, как мужество, свобода, преданность, путеводитель и защитник, определяется его место в мировоззрении тюркских народов. По результатам исследования делается вывод о том, что символ волка выступает важным фактором в осознании этнической идентичности тюркских народов, сохранении исторической памяти и формировании культурного наследия.

Ключевые слова: символ волка, культ волка, тотемизм, коктюрк, легенда об «Усунях», легенда об «Ашине», небесный волк, белый волк, символизм, предок.

THE SYMBOL OF THE WOLF IN TURKIC MYTHOLOGY

Abstract. This article analyzes the symbol of the wolf, which held a significant place in the ancient mythological views of Turkic peoples. The importance of the wolf as a totem, its interpretation as an ancestor, and the myths and legends associated with it are highlighted. Furthermore, the image of the wolf and its genesis are revealed through the examples of the "Ashina" and "Wusun" legends, which are widespread among Turkic peoples. At the same time, the representation of the wolf through colors such as "white wolf" and "blue wolf" and their symbolic meanings are also disclosed. During the research process, not only the mythological but also the socio-cultural content of the wolf image is examined. In particular, superstitions, religious beliefs, and traditions related to the wolf preserved in Uzbek folklore, customs, and ceremonies are analyzed. Through this, the practical and spiritual significance of the wolf in the life of the people is illustrated. Symbolic meanings of the wolf symbol, such as courage, freedom, loyalty, guide, and protector, are revealed, and its role in the worldview of Turkic peoples is determined. According to the

research results, it is concluded that the wolf symbol manifests as an important factor in understanding the ethnic identity of Turkic peoples, preserving historical memory, and shaping cultural heritage.

Keywords: *wolf symbol, wolf cult, totemism, Gokturk, "Wusun" legend, "Ashina" legend, blue wolf, white wolf, symbolism, ancestor.*

Kirish. Turkiy xalqlarning qadimiy dunyoqarashi, e'tiqodlari va mifologik tasavvurlari ularning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy hayoti hamda madaniy merosining ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu mifologik tizimda tabiat hodisalari, hayvonlar va turli timsollar orqali olamni anglashga bo'lgan intilish yaqqol namoyon bo'ladi. Shunday timsollardan biri bo'lib, turkiy xalqlar mifologiyasida alohida ahamiyat kasb etgan obraz-bo'ri timsolidir. Bo'ri qadimdan turkiy xalqlar ongida nafaqat yovvoyi hayvon sifatida, balki muqaddas mavjudot, ajdod, yo'l ko'rsatuvchi va himoyachi sifatida talqin etilgan. Ayniqsa, ko'k bo'ri obrazi turkiy mifologiyada qabila va urug'larning kelib chiqishini izohlovchi asosiy timsollardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa bo'riining totemistik xarakterga ega ekanligini, ya'ni ayrim turkiy qabilalar o'z kelib chiqishini bevosita ushbu timsol bilan bog'laganligini ko'rsatadi. Turkiy xalqlarning geneologik afsonalarida, xususan, "Ashina" rivoyatida bo'ri inson naslining davomchisi va asoschisi sifatida tasvirlanadi. Bunday miflar orqali qadimgi turkiylarning o'z ajdodlariga, kelib chiqishiga bo'lgan qarashlari hamda o'zlikni anglash jarayoni ifoda etiladi. Shu bilan birga, bo'ri timsoli turli ranglar - ko'k, oq va qizil bo'ri shakllarida namoyon bo'lib, har biri o'ziga xos ramziy ma'noni anglatadi. Bugungi kunda ham bo'ri obrazi turkiy xalqlarning og'zaki ijodi, urf-odatlari va marosimlarida saqlanib qolgan bo'lib, u xalqning tarixiy xotirasi va ma'naviy merosining muhim tarkibiy qismi sifatida yashab kelmoqda. Ayniqsa, o'zbek xalq an'analariida bo'ri bilan bog'liq irim-sirimlar, e'tiqodiy qarashlar va nomlash odatlari ushbu timsolning hayotiy ahamiyatini ko'rsatadi. Ushbu maqolada turkiy xalqlar mifologiyasida bo'ri timsolining qanday o'rin tutgani va qanday ma'nolarni anglatishi tahlil qilinadi. Shuningdek, bo'ri obrazi bilan bog'liq afsonalar, xalq og'zaki ijodi va e'tiqodlar orqali uning xalq hayotidagi ahamiyati ochib beriladi. Bu orqali bo'riining turkiy xalqlarning dunyoqarashi va madaniyatidagi o'rni yoritiladi.

Asosiy qism. Insonlar zoomorfik davrda hayvonlarni xudo sifatida qabul qilishgan. Turk mifologiyasida eng muhim hayvon turlari bo'ri, bug'u va burgut bo'lgan. Hayvonlar turk mifologiyasida turli shakllarda o'rin olgan. Ba'zi mifologik hikoyalarga ko'ra, dunyo bir hayvon ustida joylashgan. Tug'ilish mifologiyalarida insonning bir hayvondan (odatda bo'ridan) paydo bo'lganligi ta'kidlanadi. Hayvonning mifologiyadagi yana bir roli – himoyachilikdir. Turk mifologiyasida eng muhim hayvon ramzi – bo'ridir. Bo'ri proto-turklarda totem sifatida qabul qilingan. Bo'riining turk mifologiyasidagi rollari: ota, ona, yo'l ko'rsatuvchi, qutqaruvchi, mustaqillik ramzi, Turon taktikasi ramzi, kuch ramzi, aql va jasorat ramzi shaklida bo'lgan. Turk mifologiyasida hayvonlar, ayniqsa bo'ri, bug'u va burgut, muhim ramziy va mifologik ma'noga ega. Ular turklarning hayot tarzi, madaniyati va e'tiqodlarini aks ettiruvchi muhim elementlardir. Bo'ri turklarning kuch, jasorat va mustaqillik ramzi sifatida ko'rilgan bo'lsa, bug'u sehrli va sirli jonivor sifatida tasvirlangan. Burgut esa yuqorilik va erkinlik ramzi sifatida mifologiyada o'z o'rnini topgan. [4]

Turkiy xalqlarning qadimiy e'tiqodlari va mifologik dunyoqarashida kulti (marosim, irim, sig'inish, ibodat, topinish) xususan, bo'ri (ko'k bo'ri) timsoli markaziy o'rinni egallaydi.

O'zbeklarda bo'ri kulti bilan bog'liq ishonchlar ko'proq bola tug'ilishiga qadar amal qiladigan irimlarda kuzatiladi. Agar ayollar qiyin tug'sa, to'shagi ostiga bo'ri tishi qo'yib qo'yilgan. Yoki ko'zi yoriyotgan ayolning dardini yengillatish maqsadida unga bo'riining qurutilgan yuragidan tuyib tayyorlangan talqonni suvga ezib ichirishgan. Bo'riining bosh chanog'iga kasal bolalarning qo'li suqib olingan yoki uning ustidan xasta bola uch marta o'tkazilgan. Ba'zilar chaqaloqlarni uzoq umr ko'rsin degan niyat bilan to'chillasi chiqquniga qadar bo'ri terisiga yo'rgaklashgan. Keyin unga Bo'riboy, Bo'rigul deb ot qo'yishgan. [2]

Chorvador xalqlar orasida bo'ri obrazi chopqir, keskir, o'z prinsipiga ega janivor sifatida gavdalanitiriladi. Ona bolasini aynan bo'riga, bo'ri bo'lganda ham eng kuchli, bo'rilar sardoriga o'xshashini xohlashgan va o'z istaklarini allalarida kuylashgan:

Choping bo'riday,
Bo'rilarining zo'riday,
Yigit bo'lar chirog'im,
O'zi urning eriday. [3]

Bo'ri turkiylar uchun shunchaki yovvoyi hayvon emas, balki qabila asoschisi, ilohiy yo'l ko'rsatuvchi, jasorat, ozodlik va milliy birlik ramzi hisoblangan.

Turklar va mo'g'ullar o'zini ko'kturk – osmon bo'rilaridan paydo bo'lgan deb hisoblashgan. Ular bo'rini o'zlariga ajdod deb bilishgan. Odamlar o'lgan bo'rini insonday e'zozlab, dafn qilganlar. Jasadni hech

vaqt ochiq qoldirmaganlar. A.A.Popovning ma'lumotiga qaraganda, yoqutlar o'lik bo'rini tashlab yubormaganlar, balkim uning jasadini daraxtga osganlar.

Bo'ri-ajdod haqidagi totemistik mifning eng ko'hna variantlaridan biri "usun" deb atalgan qadimgi turkiy urug' folklorida qayd qilingan. Sirdaryoning o'rta va quyi oqimida yashagan usun qabilasida milodning ilk asrlarida bo'ri sutini emib ulg'aygan bola haqida totemistik afsona aytiladi. Bu afsonada hikoya qilinishicha, yangi tug'ilgan chaqaloqni ko'tarib yurgan bir kishi bolasini maysa ustida qoldirib, o'zi biror yegulik topish umidida daraxtzorga kirib ketadi. Qaytib kelib qarasa, bir ona bo'ri haligi chaqaloqni emizayotgan emish. Usunlar ana shu bo'ri sutini emib ulg'aygan bolaning avlodlari deyiladi. [2]

Qadimgi turk asotirlarida bo'ri rangiga ko'ra "Ko'k bo'ri", "Oq bo'ri", "Qizil bo'ri" deb atalgan. Afsonaviy O'g'uzxon kulrang bo'ridan tug'ilgan turkiylarning afsonaviy bobokaloni hisoblangani bois og'uzlar kulrang erkak bo'riga topinishgan. Shu sababdan ko'k bo'ri O'g'uzxonning jangovar chaqirig'i sifatida qabul qilingan. X-XI asrlarda og'uz-qipchoqlarning asosiy totemi oq bo'ri bo'lgan. [2]

Qadimgi turkiy xalqlar mifologiyasida jonivorlarga insoniy xususiyat berish va bir jonivorda bir qancha jonivorlar xususiyatini mujassamlashtirish holatlari uchraydi. Jumladan, bo'riga aylanish xususiyatiga ega bo'lgan odamlar yoki aksincha odam qiyofasiga kira oladigan qashqirlar haqidagi ertak va afsonalar bugungi kunga qadar o'zbek va turkiy xalqlar orasida saqlanib qolgan. [7]

Bir afsonada bo'rining bir vaqtlar odam bo'lgani hikoya qilinadi. Aytishlaricha, bir kuchli avliyoning qarq'ishi tufayli odam bo'riga aylanib qolganmish. Shuning uchun bo'ri odamni eshitadi va tushunadi, deb qarashgan.

Totemlar bilan bog'liq bir qancha geneologik afsonalar mavjud. Ularda u yoki bu urug' – qabilaning kelib chiqishi ko'pincha ona bo'ri obraziga bog'lab talqin etiladi. Bunday afsona turkiy xalqlar orasida ham uchraydi. "Ashina" afsonasi bunga misol bo'la oladi. Unda hikoya qilinishicha, xunlar arosatda qolib, tepasiga bostirib kelgan dushman katta-yu kichikni shavqatsiz qilichdan o'tkazibdi. Faqat birgina o'n yashar bola ertalab maymunjon terish uchun o'rmonga kirib ketgani bois joni omon qolibdi. Biroq qabilani yanchib, uning bor boyligini o'marib, chang-to'zon solgancha ketib borayotgan dushmanni o'z yaqinlari deb o'ylagan bolakay ular ketidan yugurib yetib olibdi. Lekin dushman uni ham atab o'tirmabdi va bolaning qo'l-oyoqlarini chopib, ko'l bo'yidagi bir o'tloqqa tashlab ketishibdi. Bu voqeani uzoqdan bir bo'ri ko'rib turgan ekan. U qo'l-oyoqlari chopilib, qonga bo'yalib behush yotgan bolani avaylab o'z iniga sudrab boribdi va uni go'sht berib boqibdi. Oradan bir necha yil o'tib, bola yigit bo'lib ulg'ayibdi. Bo'ri bilan uning o'rtasida iliqlik paydo bo'libdi. Ammo bolaning o'lmaganligidan xabar topgan dushman hukmdori uni yo'q qilish uchun odam yuboribdi. Shunda bo'ri bolani ko'tarib, sharq tomondagi toqqa qarab qochibdi va qoyalar orasidagi g'orda ular yashirinishibdi. Bo'ri Oltoy tog'idagi inida yigitdan o'nta bola tug'ibdi. Bu bolalar yarim bo'ri, yarim inson qiyofasida ekan. Ular ulg'ayib, bola-chaqa orttirib, keyinchalik har qaysisi bir urug'ga asos solgan emish. Turklar ana shu bo'ri-insonlar avlodi deyiladi.

Afsonada aytilishicha, bo'rining o'g'illari orasida eng kuchli va chaqqoni Ashina bo'lgan. Shuning uchun ham u yangidan tiklangan urug'ning bosh sardori sifatida tan olingan. U o'z qarorgohida bo'ri boshining tilla rangli tasviri tushirilgan tug' o'rnatirgan ekan. Qabila boshlig'ining xos qo'riqchilari ham "bo'ri" deb atalgan ekan. Chinlik sarkardalar o'z qo'shinini turkiy qabilalarga qarshi jangga yo'llashdan burun "ko'chmanchilarni haydab, bo'rilarga hujum qilish" haqida ko'rsatma berishgan ekan.

M.Jo'rayev yozishicha, "Ashina" atamasining o'zi ham asli etonim bo'lib, "bo'ri mo'g'ul tilida "shono, chono" deb atalgan. Unga "a" xitoy tilidagi hurmat ma'nosini bildiruvchi qo'shimcha qo'shilgan. Demak, "Ashina" "oliyhimmat bo'ri" deganidir. [2]

Yana bir afsonada ham bo'ri kulti namoyon bo'ladi: Turk qabilasining ota-bobolari shajarasi So saltanatiga borib taqaladi. Bu saltanat Oltoyning shimolida joylashgan edi. Qabila boshlig'i Abanbuning o'n yettita ukasi bor bo'lib, shulardan biri Ichasin Ishid "Bo'ri o'g'li" deb nom olgan edi. So saltanati dushmanlar tomonidan kunpayakun qilindi. Omon qolganlari qirilib ketdilar. Bo'ri o'g'li juda tadbirkor edi. Shu sababli imkoniyat topib, urug'ini qiyin ahvoldan olib chiqdi. Uning o'g'illaridan biri Oqqush bo'lib, Abakan daryosi bo'ylarida hukmronlik qildi. Ikkinchi o'g'li esa Tsigu saltanatiga asos soldi. Bu saltanat Kama daryosi bo'ylarida edi. Uchinchi o'g'li esa Chjuchje daryosi bo'ylarida hukmronlik qildi. Katta o'g'li Nudulu shad G'arbiy Sayanga o'rnashdi. Nudulu shadning o'nta xotini bo'lgan. Uning o'g'illari onasining qabilasi nomini oldilar. Eng kichik xotining o'g'li Ashin edi. Nudulu shad vafotidan keyin taxtga birontasi o'tirishi kerak edi. Shunda aka ukalar, kimki kuchli va epchil bo'lsa, o'sha urug' yo'lboshchisi bo'ladi, deb qaror qildilar. Musobaqada Ashin g'alaba qildi. U Asyan shad nomini olib, urug' boshi bo'ldi. Uning vafotidan keyin esa o'g'li Tuu taxtga o'tirdi. Tuuning o'g'li Tumin (Bo'min) turk xoqonligiga asos soldi. [5]

Buxorolik taniqli shoir Turdi Farog'iyning quyidagi misralarida Ashina haqidagi qadimgi turkiy mifga ishora bor:

Tor ko'ngullik beklar, man-man demang, kenglik qiling.

To'qson ikki bo'li o'zbek yurtidur, tenglik qiling.

O'tmishda yarim o'troq hayot kechirgan o'zbek urug'lari (qirq, yuz, ming, qo'ng'iroq, qatag'on va boshqalar) o'zbek xalqi to'qson ikki urug' dan iborat bo'lgan deb aytiladi. Shuning uchun xalqimizda "Tulum o'zbekning tubi bir" degan ibora bor. Afsonada aytilishiga ko'ra, to'qson ikki bola bir tulum (tulup) ichida tug'ilibdi. Ularning otasi bo'ri bo'lgan emish. To'qson ikki urug' shu bolalardan tarqalgan emish. [2]

«O'g'uznoma» asarida bo'ri asar syujetini rivojlantiruvchi asosiy obrazdir. U qabilaga madadkor, g'amxo'r, ularni o'z panohida asrovchi kuch sifatida ko'ringan. Bunday tasvir o'zlarini bo'ridan kelib chiqqan deb hisoblovchi ashin urug'i bilan bog'lanadi. Hozirgacha xalqimiz o'rtasida aytilib kelingan «Cho'loq bo'ri», «Bo'ri qiz», «Bo'ri» kabi afsonalar va ertaklarda ezgulik g'oyalari ifodalangan. [6]

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, turkiy xalqlarning qadimiy e'tiqodi va dunyoqarashida bo'ri timsoli shunchaki hayvonot dunyosining bir vakili emas, balki millatning paydo bo'lishi, omon qolishi va yuksalishi bilan bog'liq bo'lgan eng muqaddas, ma'naviy-tarixiy ramzdir. Maqola davomida ko'rib chiqqanimiz — Ashina va Uzun kabi yaralish afsonalari turkiy qabilalarning bo'ri bilan qanchalik qon-qardoshlik rishtalariga ega ekanligini, uni o'zlariga ham ma'naviy ota, ham xaloskor homiy deb bilganliklarini ilmiy va badiiy jihatdan isbotlab beradi.

Ayniqsa, rasmiy manbalarda keltirilgan "Ashina" so'zining "oliyhimmat bo'ri" degan ma'noni anglatishi va qadimiy turkiy xoqonliklar davrida tilla rangli bo'ri boshli tug'larning (bayroqlarning) baland ko'tarilgani — bu timsolning davlatchilik va harbiy qudrat ramzi bo'lganidan dalolatdir. Shoir Turdi Farog'iyning "To'qson ikki bog'li o'zbek yurtidur..." degan misralari esa bu qadimiy mifning xalqimiz xotirasida asrlar davomida o'chmas bo'lib muhrlanib qolganini yana bir bor tasdiqlaydi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, bo'ri timsoli orqali ifodalangan jasorat, erksevarlik, jamoaviylik va sadoqat kabi fazilatlar bugungi zamonaviy turkiy dunyo uchun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Ushbu timsolni o'rganish va uning mohiyatini yosh avlodga yetkazish — bu o'z milliy ildizlarimizni anglash, ajdodlarimizdan meros qolgan bukilmaz iroda va birdamlik falsafasini qayta kashf etish demakdir. Zero, o'z tarixini va uning muqaddas ramzlarini e'zozlagan millatgina o'zining mustahkam kelajagini va milliy g'ururini saqlab qola oladi.

ADABIYOTLAR:

1. Mo'minova M. *Turkiy xalqlar adabiyotida bo'ri obrazi. Issues of Turkic Philology*, 2025. – 3 b.
2. Yusupova M. *O'zbek folklorida bo'ri obrazi. BMI. – Buxoro*, 2014. – 54 b.
3. Egamberdiyeva Sh. *O'zbek allalarida qo'llanilgan badiiy tasvir vositalarining lisoniy tahlili. Ta'lim va taraqqiyot. – Namangan*, 2023. – 115 – 174 b.
4. Ibragimova M., Ro'ziyeva M. *Turkiy xalqlar mifologiyasi: fauna, flora, tabiat. Экономика и социум. №7(134)-I 2025. – 126-134 b.*
5. Abdullaeva D. *Turkiy xalqlar adabiyoti. - Toshkent*, 2014. – 177 b.
6. Abdurahmonov A. *Turkiy xalqlar og'zaki ijodi. – Samarqand*, 2006. – 356 b.
7. Rasulov Z., Bobojonov Sh. *Ingliz va o'zbek afsonalarida asosiy mifologik obrazlarning xarakterli xususiyatlari. Special Issue: Utilization of Scientific Advancements in Research and Education*, 2024. – 4 b.

IMPERIYA, EKOLOGIYA VA INSONIYLIK: CHARLZ DIKKENSNING “GREAT EXPECTATIONS” ROMANINING POSTKOLONIAL EKONAZARIYAVIY TAHLILI

*Xodjayeva Dilafroʻz Izatilloevna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, DSc
d.i.xodjaeva@buxdu.uz*

*Qodirova Shahnoza Bobir qizi,
Buxoro davlat universiteti 1- bosqich magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Charlz Dikkensning “Great Expectations” romani postkolonial nazariya va ekologik tanqid (ekonazariyaviy) metodologiyasi asosida tahlil qilinadi. Ikki nazariyaning birlashtirilishi o'zbek adabiyotshunosligida yangi yondashuv bo'lib, romandagi ijtimoiy adolatsizlik va insonparvarlik muammolari yangicha nuqtayi nazardan o'rganiladi. Romandan olingan to'g'ridan-to'g'ri iqtiboslar asosida Dikkensning ijtimoiy tengsizlikni kolonial iqtisodiyot va atrof-muhitning buzilishi bilan bog'liq holda tasvirlashi isbot qilinadi. Pip timsolining “janob”ga aylanishi imperiya tizimining insoniy va ekologik narxini aks ettiradi. Shuningdek, tahlil davomida germeneytik va qiyosiy-tarixiy yondashuvlar asarni chuqur o'rganish uchun foydalanildi.

Kalit so'zlar: postkolonializm, ekologik tanqid, ijtimoiy adolatsizlik, gumanizm, kolonial iqtisodiyot, sinf.

EMPIRE, ECOLOGY, AND HUMANITY: A POSTCOLONIAL ECOCRITICAL ANALYSIS OF CHARLES DICKENS'S NOVEL “GREAT EXPECTATIONS”

Abstract. This article analyzes Charles Dickens's novel *Great Expectations* through the lenses of postcolonial theory and ecocriticism (eco-theoretical methodology). The integration of these two theories represents a novel approach in Uzbek literary studies, offering a fresh perspective on the issues of social injustice and humanism within the novel. Drawing on direct citations from the text, the article demonstrates how Dickens portrays social inequality in connection with the colonial economy and environmental degradation. Pip's transformation into a “gentleman” reflects the human and ecological costs of the imperial system. Furthermore, hermeneutic and comparative-historical approaches are embraced throughout the analysis to ensure a profound exploration of the work.

Keywords: postcolonialism, ecocriticism, social injustice, humanism, colonial economy, class.

ИМПЕРИЯ, ЭКОЛОГИЯ И ЧЕЛОВЕЧНОСТЬ: ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫЙ ЭКОКРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РОМАНА ЧАРЛЬЗА ДИККЕНСА «БОЛЬШИЕ НАДЕЖДЫ»

Аннотация. В данной статье роман Чарльза Диккенса «Большие надежды» анализируется на основе постколониальной теории и методологии экологической критики (эко-критики). Объединение двух теорий представляет собой новый подход в узбекском литературоведении, позволяющий рассмотреть проблемы социальной несправедливости и гуманизма в романе с новой точки зрения. На основе прямых цитат из произведения доказывается, что Диккенс изображает социальное неравенство в тесной связи с колониальной экономикой и разрушением окружающей среды. Превращение Пипа в «джентльмена» отражает человеческую и экологическую цену имперской системы. Кроме того, в ходе анализа для глубокого изучения произведения использовались герменевтический и сравнительно-исторический подходы.

Ключевые слова: постколониализм, экологическая критика, социальная несправедливость, гуманизм, колониальная экономика, класс.

Kirish. Charlz Dikkensning “Great Expectations” romani ingliz adabiyotining eng ko'p o'rganilgan asarlaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy tengsizlik, sinf kurashi va individual axloq mavzularida yuzlab ilmiy tadqiqotlar obyektiga aylangan ushbu romanda ilmiy yangilik topish tobora murakkablashib bormoqda. Biroq so'nggi o'n yilliklarda adabiyotshunoslikda ikki yangi yo'nalish – postkolonial nazariya va ekologik tanqid – Viktoriya davri adabiyotiga yangicha nur taratish imkonini bermoqda. Ayniqsa, ikki nazariyaning kombinatsiyasi, ya'ni postkolonial ekonazariyaviy tahlil mazkur romanga nisbatan o'zbek adabiyotida hali qo'llanilmagan. Romandagi Magwitchning Avstraliyaga deportatsiya qilinishi, Londondagi tumanli havo va

botqoqliklar, boylikning sirli manbai kabilarning barchasi imperiya tizimi va atrof-muhit o'rtasidagi chuqur aloqani ko'rsatadi.

Ushbu maqola "Great Expectations" romanidagi ijtimoiy adolatsizlik va gumanizm mavzularini postkolonial va ekonazariyaviy metodologiyaning kombinatsiyasi orqali, to'g'ridan-to'g'ri matn iqtiboslari asosida tahlil qilib, romanning ilgari kam o'rganilgan qirralarini ochishni maqsad qiladi va mazkur roman postkolonial ekonazariyaviy yondashuv asosida tahlil qilinadi va "janob bo'lish" motivi imperiya ekologiyasi va kolonial iqtisodiyot bilan bog'liqligi matn iqtiboslari orqali isbotlanadi.

Adabiyotlar sharhi. An'anaviy adabiyotshunoslikda "Great Expectations" sinf va shaxs axloqi nuqtai nazaridan keng o'rganilgan. J.Hillis Miller romanda xarakter va jamiyat o'rtasidagi doimiy keskinlikni ko'rsatib berdi. Peter Brooks romandagi narrativ tuzilma va Pip'ning bildungsroman yo'lini chuqur tahlil qildi. Feminist yo'nalishda Sandra Gilbert va Susan Gubar Miss Havisham obrazini patriarxal jamiyatning qurboni sifatida tahlil qildi.

Ekologik yo'nalishda Lawrence Buell Viktoriya davri adabiyotida tabiat va shahar muhiti masalalarini ko'rib chiqdi, Greg Garrard ekonazariyaviy metodologiyaning asosiy tamoyillarini ishlab chiqdi. Dikens romanlaridagi atrof-muhit masalasi Tim Fulford tomonidan qisman o'rganilgan, ammo "Great Expectations" alohida ekonazariyaviy tahlil obyektiga aylanmagan.

Postkolonial yo'nalishda Suvendrini Perera va Simon Gikandi Viktoriya davri adabiyotida imperiya izlarini tekshirdi. Biroq asarning postkolonial va ekologik nazariyalar kombinatsiyasi asosida kompleks matn tahlili hali amalga oshirilmagan – bu mazkur maqolaning asosiy ilmiy bo'shlig'ini (research gap) tashkil etadi.

Maqolada ikki asosiy nazariy yondashuv qo'llaniladi. Birinchisi Edward Saidning "Sharqshunoslik" asariga tayanuvchi postkolonial nazariya bo'lib, mustamlakachilik ideologiyasining madaniy va adabiy mahsulotlarga ta'sirini o'rganadi. Homi Bhabhaning "gibridlik" va "ambivalentlik" tushunchalari ham tahlilda muhim rol o'ynaydi. Ikkinchisi Cheryll Glotfelty ta'rifidagi ekologik tanqid bo'lib, adabiyot va jismoniy muhit o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi. Greg Garrardning "ifloslanish" va "apokalipsis" kategoriyalari romandagi muhit tasvirlarini ijtimoiy metafora sifatida ko'rsatishga xizmat qiladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda to'rtta o'zaro to'ldiradigan metodologik yondashuv qo'llaniladi. Ularning har biri mustaqil ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, bir-birini qo'llab-quvvatlab, romanning to'liq va ko'p qirrali tahlilini ta'minlaydi.

Dikens matnida germevntik yondashuv quyidagicha qo'llanildi: romandagi har bir obraz Magvitch, Pip, Miss Havisham va har bir landshaft tasviri, ya'ni botqoqliklar, London tumani, qamoqxona kabilarda yuzaki ma'no bilan cheklanmay, chuqur simvolik va ijtimoiy-siyosiy talqinga tortiladi. Paul Ricoeur ta'riflaganidek, matnning "ikkinchi ma'nosi" bevosita aytilmagan, lekin matn orqali ko'rsatilgan ma'no, ya'ni aynan germevntik o'qish orqali ochiladi. Masalan, Magvitchning "faces of sheep" (qo'y yuzlari) iborasi faqat cho'ponlik hayotining tavsifi emas, balki germenvutik talqinda bu kolonial tizimning insonni qadrsizlantirish jarayonining metaforasidir.

Ushbu maqolada qiyosiy-tarixiy metod maqolada ikki vazifani bajaradi: birinchidan, romandagi voqealarni tarixiy haqiqat bilan tasdiqlab, Dikensning tanqidiy niyatini isbotlaydi; ikkinchidan, roman matnini keng Viktoriya davri intellektual kontekstiga joylashtiradi.

Edward Saidning "Sharqshunoslik" asarida asoslangan postkolonial nazariya mustamlakachilik ideologiyasining madaniy va adabiy mahsulotlarga ta'sirini o'rganadi.

Cheryll Glotfelty ta'rifidagi ekologik tanqid adabiyot va jismoniy muhit o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi. Greg Garrardning "ifloslanish", "apokalipsis" va "pastoral" kategoriyalari romandagi muhit tasvirlarini ijtimoiy adolatsizlikning metaforasi sifatida ko'rsatishga xizmat qiladi.

Tahlil va muhokama. Romanning boshidan boshlab landshaft ijtimoiy holatning metaforasi sifatida ishlaydi. Asarning birinchi bobidan Pipning birinchi jumlasigacha bu uyg'unlikni o'rnatadi: "...the dark flat wilderness beyond the churchyard, intersected with dykes and mounds and gates, with scattered cattle feeding on it, was the marshes; and that the low leaden line beyond, was the river; and that the distant savage lair from which the wind was rushing, was the sea." [1,4]. Ushbu tasvir ikki qatlamli bo'lib yuzaki darajada Kentning tabiiy landshafti, chuqur darajada esa Pipning jamiyatdan chetda qolishining simvolidir. "Dark flat wilderness" iborasi Viktoriya davri mustamlakaviy qarashda mustamlaka hududlarni ifodalagan "wilderness" tushunchasi bilan to'g'ri keladi. Qiyosiy-tarixiy nuqtai nazardan esa bu landshaft Dikens yashagan Kentning haqiqiy geografiyasi bo'lib, muallif uni bolaligi bilan bog'laydi. Shunday qilib, Pip tug'ilgan joy landshafti ijtimoiy jihatdan "quyi" makon va jamiyatdan ajralib qolish tasviri bo'lib, bunda yozuvchi yerni real voqelik asosida jonlantirib bergan.

Birinchi bobda Pip Magvitchni quyidagicha ta'riflaydi: *"A man who had been soaked in water, and smothered in mud, and lamed by stones, and cut by flints, and stung by nettles, and torn by briars; who limped, and shivered, and glared, and growled; and whose teeth chattered in his head as he seized me by the chin."* [1, 6]. Magvitch va botqoqlik bir xil simvolik maydonga kiritilgan: ikkalasi ham "yovvoyi", ikkalasi ham nazoratdan tashqarida. Qiyosiy-tarixiy kontekstda esa bu tasvir o'sha davr ingliz adabiyotidagi kambag'al tabaqaning qanday tasvirlanganligini, yani tabiat hodisasiga tenglashtirilgan, insoniy xususiyatlardan mahrum holda aks ettiradi. Romanning markaziy burulish nuqtasida Magvitch shunday deydi: *"Look'ee here, Pip. I'm your second father. You're my son — more to me nor any son. I've put away money, only for you to spend. When I was a hired-out shepherd in a solitary hut, not seeing no faces but faces of sheep till I half forgot wot men's and women's faces was like, I see your face."* [1, 318]. "Faces of sheep" iborasi faqat cho'ponlik tavsifi emas, balki insonning o'z insoniyligini yo'qotish jarayonining obrazidir. Bu yerda biz *"a hired-out shepherd in a solitary hut"* iborasini Avstraliya obrazi sifatida anglaymiz va Magvitchning Pipga o'z orzusi – janob bo'lish orzusiga yetishi uchun chekkan qiyinchiliklarini ilg'aymiz. Dikkins o'z romanida tarixiy haqiqatni ijtimoiy tanqidga aylantirgan. Bu yerda biz yozuvchining tasviri orqali davrning naqadar og'ir bo'lganligi va Pipning janob bo'lishga intilishi va bu intilishning kolonial boylik bilan bog'lanib ketishini tushunib yetamiz.

Asarda, shuningdek, Magvitch Kompeyson haqida shunday deydi: *"He's a gentleman, if you please, this villain. Now, the Hulks has got its gentleman again, through me."* [1, 36]. "Gentleman" va "villain" so'zlarining yonma-yon kelishi "janoblik" tushunchasini axloqiy mezon sifatida rad etadi. Viktoriya davrining naqadar ayovsiz ekanligini ushbu ta'rif orqali anglab yetamiz. Kompeyson va Magvitch xarakterlari orqali ushbu davrda insonlarning tabiatlari qay darajada turli bo'lishi, insonning qadr-qimmatini tushunib olish mumkin.

Magvitch o'lim to'shagida Pipga shunday deydi: *"And what's the best of all," he said, "you've been more comfortable alonger me, since I was under a dark cloud, than when the sun shone. That's best of all."* [1, 452]. "Dark cloud" imperiya tizimining insonlar ustidan solgan metaforik soyasidir va deportatsiya qilingan mahkumlar ingliz jamiyatida "qora dog" sifatida ko'rilgan, ularning oilalari ijtimoiy kamsitishga uchragan. Dikkins bu ijtimoiy haqiqatni Pipning Magvitch bilan do'stligini, ya'ni tizimga qarshi turishini gumanistik g'alaba sifatida ko'rsatilib ulug'laydi.

Pip Setis Housega birinchi marta kelganda binoni quyidagicha tasvirlaydi: *"Within a quarter of an hour we came to Miss Havisham's house, which was of old brick, and dismal, and had a great many iron bars to it. Some of the windows had been walled up; of those that remained, all the lower were rustily barred. There was a court-yard in front, and that was barred; so, we had to wait, after ringing the bell, until someone should come to open it."* [1, 52].

Setis House binosi uch jihatdan chuqur simvolik ma'no kasb etadi. Birinchidan, "temir panjaralar" ("iron bars") va "berkitilgan derazalar" ("walled up windows") bu fizik muhitning qamoqxonaga o'xshatilishidir. Bunda biz nafaqat jismoniy, balki ijtimoiy muhitning ham buzilishi nazarda tutilganini ko'rishimiz mumkin. Bu bino inson uchun yaratilgan joy sifatida emas, balki urib tashlanayotgan, o'zini o'zgarishdan berkitayotgan tuzilma sifatida tavsiflanadi. Viktoriya davrida boy ayollar ko'pincha o'zlarini ijtimoiy hayotdan izolyatsiya qilishga majbur bo'lgan jamiyat ularga faqat turmush qurish orqali maqom bergan, uni yo'qotgandan keyin esa jamoat hayotida o'rni qolmagan). Setis Housening panjarali tuzilmasi bu ijtimoiy qamoqning me'moriy metaforasi. Postkolonial ekonazariyaviy nuqtayi nazardan esa bu bino imperiya iqtisodiyoti tomonidan qurilgan boylikning ham moddiy ifodasi: Miss Havishamning otasi brewer (pivoxona egasi) bo'lgan va pivo sanoat kapitalizmining mahsulidir.

Pip Miss Hevishamni birinchi marta ko'rganda shunday tasvirlaydi: *"I saw that everything within my view which ought to be white, had been white long ago, and had lost its lustre, and was faded and yellow. I saw that the bride within the bridal dress had withered like the dress, and like the flowers, and had no brightness left but the brightness of her sunken eyes."* [1, 62].

Ushbu iqtibosda Dikkins inson tanasi va atrofdagi jismoniy muhitni bir xil ekologik buzilish jarayoniga tortadi. *"Withered like the dress, and like the flowers"* inson, kiyim va gul uchalasi ham bir xil fe'l bilan tavsiflanadi: so'lmoq (wither). Bu simvolik tenglashtirishda Miss Hevisham nafaqat shaxs sifatida, balki o'zini o'rab turgan barcha jismoniy muhit bilan birgalikda chirib borayotgan ekotizimning bir qismi sifatida tasvirlanadi. Viktoriya davri adabiyotida muhitning buzilishi ko'pincha axloqiy va ijtimoiy buzilishning belgisi sifatida ishlagan. Miss Hevishamning sarg'aygan to'y libosi bu nafaqat shaxsiy fojea, balki patriarxal tizimning ayolga ko'rsatgan ekologik zulmining timsolidir: u tabiiy hayot davri o'zgarish, rivojlanish, yashash sun'iy ravishda uzib qo'yilgan. Viktoriya davrida "institutionalized women" ruhiy

kasallik bahonasida yopiq joylarda saqlanayotgan ayollar keng ijtimoiy hodisa bo'lgan. Miss Hevisham bu institutsional izolyatsiyaning o'z-o'ziga qo'llanilgan ko'rinishini ifodalaydi.

Miss Hevisham timsoli romandagi ijtimoiy adolatsizlikning postkolonial jihatini to'ldiradigan va chuqurlashtiruvchi ikkinchi o'q ekanligi ko'rinadi. Magvitch mustamlaka ekspluatatsiyaning tashqi qurboni bo'lsa, Miss Hevisham patriarxal-kapitalistik tizimning ichki qurboni. Setis House panjarali devorlari, sariqqa aylanayotgan libos-u va chiriyotgan dasturxon bilan tizimning yagona me'moriy metaforasi. Miss Havisham timsoli shuni ko'rsatadiki, ekologik buzilish nafaqat tashqi tabiatda botqoqliklarda, London tumanida balki insonga yaratilib berilgan yashash muhitida ham namoyon bo'ladi. Dikens bu orqali Viktoriya davri jamiyatini shafqatsiz tanqid qiladi: tizim nafaqat tabiatni, balki o'z a'zolarini ham buzadi va yemiradi.

Xulosa. Ushbu maqolada "Great Expectations" romani qiyosiy-tarixiy metodlar asosida, postkolonial nazariya va ekonazariyaviy metodologiyaning kombinatsiyasi orqali, to'g'ridan-to'g'ri matn iqtiboslari bilan tahlil qilindi. Quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, romandagi landshaft tasvirlari germeneytik o'qishda ijtimoiy tengsizlikning ekologik metaforasi, qiyosiy-tarixiy kontekstda esa kolonial tizimning tabiiy muhitga ta'sirining haqiqiy aksidir.

Ikkinchidan, Magvitchning mustamlakaviy ekspluatatsiya tarixi Pipning "janobligini" mustamlakaviy iqtisodiyotning bevosita mahsuli sifatida ko'rsatadi.

Uchinchidan, Miss Hevisham timsoli va Setis House patriarxal-kapitalistik tizimning ekologik buzilish orqali ifodalanishi bo'lib, Magvitch timsoli ochgan kolonial tanqidni gender va muhit darajasida to'ldirib beradi.

To'rtinchidan, to'rtta metodning kombinatsiyasi o'zbek adabiyotshunosligida yangi yondashuv sifatida ingliz adabiyotini zamonaviy global muammolar bilan bog'liq holda o'rganish imkonini beradi va keyingi magistrlik hamda doktorlik izlanishlari uchun metodologik asos yaratadi.

ADABIYOTLAR:

1. Dickens Ch. *Great Expectations*. Ed. Charlotte Mitchell. – Penguin Classics, 2003.
2. Bhabha H. K. *The Location of Culture*. – Routledge, 1994. – B.85.
3. Brooks P. *Reading for the Plot*. Alfred A. Knopf, 1984. – B.113-142.
4. Buell L. *The Environmental Imagination*. – Harvard University Press, 1995. – P. 35-52.
5. Buell L. *The Future of Environmental Criticism*. – Blackwell, 2005. – B. 17.
6. Garrard G. *Ecocriticism*. – Routledge, 2004. – B. 59-84.
7. Gikandi S. *Maps of Englishness*. – Columbia University Press, 1996. – B. 18-44.
8. Gilbert S. M., Gubar S. *The Madwoman in the Attic*. – Yale University Press, 1979. – B. 25.
9. Glotfelty Ch., Fromm, H. (Eds.). *The Ecocriticism Reader*. - University of Georgia Press, 1996. – B. 15-37.
10. Miller J. H. *Charles Dickens: The World of His Novels*. – Harvard University Press, 1958. - B. 249-278.
11. Perera S. *Reaches of Empire*. – Columbia University Press, 1991. – B. 95-118.
12. Ricouer P. *Hermeneutics and the Human Sciences*. – Cambridge Up, 1981. – B. 131-144.
12. Said E. W. *Orientalism*. – Pantheon Books, 1978. B. – 40.
13. Said E. W. *Culture and Imperialism*. – Alfred A. Knopf, 1993. – B. 62.
14. Spivak G. Ch. *Can the Subaltern Speak? In Marxism and the Interpretation of Culture* (pp. 271-313). – University of Illinois Press, 1988. – B.271.
15. Wilson E. *Dickens: The Two Scrooges*. In *The Wound and the Bow*. – Houghton Mifflin, 1941. – B. 1-20.

THE TRANSFORMATION OF THE VAMPIRE IMAGE FROM VICTORIAN GOTHIC TO POSTMODERN CULTURE

Rakhimova Shakhnoza Rakhimovna,

PhD Researcher, Bukhara State University, Uzbekistan

sh.r.raximova@buxdu.uz

ORCID: 0009-0004-3185-8541

Abstract. *Bram Stoker's Dracula is one of the most significant works of Victorian Gothic literature because it reflects the social, religious, scientific, and political anxieties of the late nineteenth century. Published in 1897, the novel appeared during a period when Victorian society was experiencing major changes: scientific discoveries challenged religious authority, the aristocracy was losing its traditional power, and the middle class was becoming more influential. This article examines how Dracula represents Victorian concerns about class, science, religion, and superstition. It also analyzes the transformation of the vampire image in modern popular culture, particularly in Stephenie Meyer's Twilight and the animated film Hotel Transylvania. The article argues that while Stoker's Dracula represents fear, aristocratic power, and moral danger, modern vampires are often romanticized, humanized, and justified. This transformation reflects the influence of postmodern thinking, which questions fixed boundaries between good and evil.*

Keywords: *Bram Stoker, Dracula, Victorian literature, Gothic fiction, vampire, aristocracy, science, religion, postmodernism, popular culture.*

VIKTORIAN GOTIKASIDAN POSTMODERN MADANIYATGACHA VAMPIR OBRAZINING TRANSFORMATSIYASI

Annotatsiya. *Brem Stokerning Drakula romani Viktorian gotik adabiyotining eng muhim asarlaridan biri hisoblanadi, chunki unda XIX asr oxiriga xos ijtimoiy, diniy, ilmiy va siyosiy xavotirlar aks etgan. 1897-yilda nashr etilgan ushbu roman Viktorian jamiyati katta o'zgarishlarni boshdan kechirayotgan davrda yaratildi: ilmiy kashfiyotlar diniy hokimiyatga ta'sir ko'rsata boshladi, aristokratiya o'zining an'anaviy mavqeini yo'qotib bordi, o'rta sinf esa tobora kuchayib, jamiyatda muhim o'rin egallay boshladi. Mazkur maqolada Drakula romanida sinfiy munosabatlar, ilm-fan, din va xurofot bilan bog'liq Viktorian davri muammolari qanday ifodalangani tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada vampir obrazining zamonaviy ommaviy madaniyatdagi transformatsiyasi, xususan, Stefani Mayerning Sumerki romani va Mehmonxona Transilvaniya animatsion filmi misolida ko'rib chiqiladi. Maqolada Stoker yaratgan Drakula obrazi qo'rquv, aristokratik hokimiyat va axloqiy xavf ramzi sifatida namoyon bo'lsa, zamonaviy vampirlar ko'pincha romantiklashtirilgani, insoniylashtirilgani va oqlangani ta'kidlanadi. Ushbu transformatsiya yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi qat'iy chegaralarni shubha ostiga qo'yuvchi postmodern tafakkur ta'sirini aks ettiradi.*

Kalit so'zlar: *Brem Stoker, Drakula, Viktorian adabiyoti, gotik adabiyot, vampir, aristokratiya, ilm-fan, din, postmodernizm, ommaviy madaniyat.*

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗА ВАМПИРА ОТ ВИКТОРИАНСКОЙ ГОТИКИ ДО ПОСТМОДЕРНИСТСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. *Роман Брэма Стокера Дракула является одним из наиболее значимых произведений викторианской готической литературы, поскольку в нём отражены социальные, религиозные, научные и политические тревоги конца XIX века. Опубликованный в 1897 году роман появился в период серьёзных изменений в викторианском обществе: научные открытия ставили под сомнение религиозный авторитет, аристократия постепенно утрачивала своё традиционное влияние, а средний класс становился всё более значимой социальной силой. В данной статье рассматривается, каким образом в романе Дракула репрезентируются викторианские представления о классе, науке, религии и суеверии. Кроме того, анализируется трансформация образа вампира в современной массовой культуре, в частности на примере романа Стефани Майер Сумерки и анимационного фильма Монстры на каникулах. В статье утверждается, что если Дракула у Стокера воплощает страх, аристократическую власть и нравственную угрозу, то современные вампиры нередко романтизируются, очеловечиваются и получают оправдание. Такая*

трансформация отражает влияние постмодернистского мышления, которое ставит под вопрос устойчивые границы между добром и злом.

Ключевые слова: Брэм Стокер, Дракула, викторианская литература, готическая проза, вампир, аристократия, наука, религия, постмодернизм, массовая культура.

Introduction. Bram Stoker's *Dracula* occupies an important place in Victorian literature because it directly reflects the ideas, fears, and problems of its historical period. The novel was published in 1897, during the late Victorian era, when British society was undergoing serious social, cultural, and intellectual changes. Scientific progress, industrial development, imperial anxiety, and the rise of the middle class all shaped the cultural atmosphere of the period. At the same time, traditional religious beliefs were challenged by scientific theories, especially after the publication of Charles Darwin's *On the Origin of Species* in 1859.

In this context, *Dracula* is not only a Gothic horror story but also a symbolic representation of Victorian fears. The novel deals with questions of class hierarchy, scientific knowledge, religious belief, sexuality, and the fear of the foreign "Other." As Fred Botting argues, Gothic fiction often expresses the anxieties of the culture that produces it, especially anxieties connected with power, identity, and social order (Botting, 34). Stoker's novel clearly belongs to this tradition.

Moreover, the vampire figure created by Stoker later became one of the most influential images in world literature and popular culture. In the twentieth and twenty-first centuries, *Dracula* and other vampire figures were repeatedly reinterpreted in novels, films, and cartoons. These reinterpretations show how cultural attitudes toward evil, desire, family, and identity have changed over time. The Victorian era was marked by deep social, economic, and political transformations. Britain experienced industrial growth, urban expansion, and the strengthening of the middle class. At the same time, the traditional authority of the aristocracy was gradually questioned. These social tensions are reflected in *Dracula*, where the conflict between Count Dracula and the group of modern English characters may be interpreted symbolically.

Discussion. *Dracula* himself is closely associated with aristocracy. He is a count, lives in an ancient castle, and takes pride in his noble ancestry. When he tells Jonathan Harker about his family history, he emphasizes the heroic and noble past of his race: "We Szekelys have a right to be proud" (Stoker, ch. 3). This statement reveals Dracula's attachment to bloodline, ancestry, and aristocratic superiority. His obsession with blood can therefore be understood not only literally but also symbolically. Blood represents inheritance, class purity, and social power. Dracula's castle also reflects the old feudal world. Jonathan Harker describes the Count's home as isolated, ancient, and terrifying, which separates Dracula from modern English society (Stoker, ch. 2). The Count's movement from Transylvania to London may be interpreted as an invasion of modern society by an ancient aristocratic force. Franco Moretti reads *Dracula* as a figure connected with accumulation and parasitic power, suggesting that the vampire survives by consuming the life of others (Moretti). This interpretation connects Dracula with class exploitation.

Another important feature of *Dracula* is the relationship between science and religion. The novel was written at a time when scientific knowledge was becoming more powerful in society. Darwin's theory of evolution challenged traditional Christian explanations of human origin and weakened the unquestioned authority of the church. As a result, Victorian society experienced what may be called a crisis of belief.

In Stoker's novel, this conflict is reflected most clearly through Professor Abraham Van Helsing. Van Helsing is both a scientist and a religious believer. He uses medical knowledge to diagnose Lucy Westenra's condition and organizes blood transfusions in an attempt to save her. At the same time, he also relies on religious symbols such as crucifixes, holy water, and sacred wafers. Thus, Van Helsing represents a combination of modern science and traditional faith. The blood transfusion scenes are especially important. When Lucy becomes weak after Dracula's attacks, Van Helsing insists that she needs blood: "She wants blood, and blood she must have or die" (Stoker, ch. 10). This scene demonstrates the importance of modern medical practice in the novel. Lucy's condition cannot be understood only through religious explanation; it also requires scientific intervention.

However, science alone is not enough. Van Helsing eventually understands that Lucy's illness is supernatural. He admits that ordinary knowledge is insufficient when dealing with Dracula's power (Stoker, ch. 14). In this way, the novel shows that Victorian society was caught between scientific rationality and religious belief. As David Punter notes, Gothic literature often appears at moments when rational systems fail to explain human fear and cultural instability (Punter, 65). *Dracula* reflects exactly this tension.

The Gothic form of *Dracula* also reflects Victorian fears and uncertainties. Gothic literature often includes castles, darkness, mystery, supernatural beings, and psychological terror. In Stoker's novel, these elements are not simply decorative; they express deeper social anxieties.

One of the major fears in the novel is the fear of the foreign Other. Dracula comes from Eastern Europe and enters England secretly. His arrival in London threatens the moral and social stability of the British characters. Stephen D. Arata argues that Dracula reflects the fear of “reverse colonization,” meaning the fear that Britain itself could be invaded or contaminated by foreign forces (Arata). This interpretation is convincing because Dracula travels to England with the aim of spreading his power there. The novel also connects Gothic fear with female sexuality. Lucy’s transformation into a vampire changes her from an innocent Victorian woman into a dangerous and seductive figure. After becoming undead, Lucy is described as having “voluptuous” beauty, which frightens the male characters (Stoker, ch. 16). This scene shows Victorian anxiety about uncontrolled female desire. Carol A. Senf argues that Dracula reveals the tensions between Victorian gender ideals and hidden sexual fears (Senf). Lucy’s transformation makes visible the anxieties that polite Victorian society tried to repress.

After the publication of *Dracula*, the vampire became one of the most popular figures in modern culture. However, the meaning of the vampire image changed significantly. In Stoker’s novel, Dracula is frightening, dangerous, and morally destructive. In many modern works, however, vampires are romanticized, humanized, or even presented as sympathetic characters.

One clear example is Stephenie Meyer’s *Twilight*. In this novel, the vampire Edward Cullen is not represented as a terrifying monster but as an attractive and romantic figure. Bella describes Edward’s appearance in idealized terms, emphasizing his beauty, mystery, and perfection (Meyer). Unlike Stoker’s Dracula, who inspires fear, Edward becomes an object of desire. The vampire body is no longer associated only with death and corruption; it becomes connected with beauty, romance, and emotional intensity. This transformation can be explained partly by the intended audience of the novel. Since *Twilight* is mainly addressed to a young female readership, the vampire is romanticized and idealized. Edward Cullen is dangerous, but his danger is controlled by love and moral self-discipline. He does not want to harm Bella, and this makes him different from Dracula. While Dracula invades and controls women, Edward tries to protect the woman he loves. Therefore, the vampire image changes from predator to romantic hero.

Another example is the animated film *Hotel Transylvania*. In this film, Dracula is not shown as a villain but as a loving father. He protects his daughter Mavis from humans because he has suffered the loss of his wife. This version of Dracula is very different from Stoker’s original figure. In Stoker’s novel, Dracula destroys families and threatens women; in *Hotel Transylvania*, he is defined by family love and parental care. The vampire is no longer the enemy of humanity but a misunderstood creature with emotions and trauma. This change is connected with audience expectations. Since *Hotel Transylvania* is intended for children and families, Dracula must be made comic, emotional, and sympathetic. As a result, the Gothic monster becomes a protagonist. This transformation shows how modern culture often revises traditional monsters and gives them psychological motivation.

The transformation of Dracula in modern culture can also be connected with broader historical and philosophical changes. The twentieth century was marked by two World Wars, political crises, and growing disillusionment with traditional systems of belief. Faith in religion, monarchy, democracy, and even human rationality was deeply shaken. Sigmund Freud’s theory of psychoanalysis also challenged the idea that human beings fully control their actions. According to Freud, unconscious desires and hidden psychological forces influence human behavior.

In such a cultural atmosphere, postmodernism emerged as a worldview that questions fixed truths, stable meanings, and absolute moral categories. Jean-François Lyotard describes postmodernism as a condition of disbelief toward grand narratives, meaning that universal explanations of truth and morality become unstable (Lyotard). This idea is important for understanding the modern transformation of Dracula. In Stoker’s Victorian novel, Dracula is clearly evil and must be destroyed. The final destruction of Dracula restores moral and social order. When Dracula dies, his face gains “a look of peace” (Stoker, ch. 27), suggesting that the evil force has finally been removed. However, in modern popular culture, the vampire is no longer always presented as pure evil. He may be romantic, tragic, humorous, or misunderstood.

Linda Hutcheon argues that postmodern culture often revises earlier texts and traditions through adaptation, irony, and reinterpretation (Hutcheon). Modern vampire texts do exactly this. They take the old Gothic figure and give it new meanings. In *Twilight*, the vampire becomes a romantic hero. In *Hotel Transylvania*, Dracula becomes a caring father. These changes show that contemporary culture is more willing to question traditional moral boundaries. Therefore, the modern sympathy toward vampires reflects postmodern thinking. Evil is no longer always presented as absolute. It may be explained through trauma, loneliness, desire, or social exclusion. The vampire becomes not only a monster but also a figure through which modern culture explores identity, difference, and emotional suffering.

Conclusion. Bram Stoker's *Dracula* is a key work of Victorian literature because it reflects the major concerns of its time. The novel expresses anxieties about aristocratic power, the rise of the middle class, the conflict between science and religion, female sexuality, foreign invasion, and the weakening of traditional belief systems. *Dracula* himself may be interpreted as a symbol of the old aristocratic order, while Jonathan Harker, Mina Murray, and their companions represent modern scientific, professional, and middle-class values. At the same time, the image of *Dracula* has changed greatly in modern culture. In works such as *Twilight* and *Hotel Transylvania*, the vampire is no longer only a figure of fear. He may become an object of romantic desire or a sympathetic family figure. These changes are connected with the development of postmodern culture, where fixed ideas of good and evil are questioned. Therefore, the history of the vampire image demonstrates not only literary transformation but also wider changes in human thought, morality, and cultural imagination.

REFERENCES:

1. Arata, Stephen D. "The Occidental Tourist: *Dracula* and the Anxiety of Reverse Colonization." *Victorian Studies*, vol. 33, no. 4, 1990, pp. 621–645.
2. Botting, Fred. *Gothic*. Routledge, 1996.
3. Darwin, Charles. *On the Origin of Species*. John Murray, 1859.
4. Freud, Sigmund. *The Interpretation of Dreams*. Translated by James Strachey, Basic Books, 2010.
5. *Hotel Transylvania*. Directed by Genndy Tartakovsky, Sony Pictures Animation, 2012.
6. Hutcheon, Linda. *A Theory of Adaptation*. Routledge, 2006.
7. Lyotard, Jean-François. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Translated by Geoff Bennington and Brian Massumi, University of Minnesota Press, 1984.
8. Marx, Karl, and Friedrich Engels. *The Communist Manifesto*. 1848.
9. Meyer, Stephenie. *Twilight*. Little, Brown and Company, 2005.
10. Moretti, Franco. "The Dialectic of Fear." *Signs Taken for Wonders: Essays in the Sociology of Literary Forms*, Verso, 1983.
11. Punter, David. *The Literature of Terror: A History of Gothic Fictions from 1765 to the Present Day*. Longman, 1980.
12. Senf, Carol A. *Dracula: Between Tradition and Modernism*. Twayne Publishers, 1998.
13. Stoker, Bram. *Dracula*. Archibald Constable and Company, 1897.

ZULLISONAYN SHOIR RUBOIYOTI (Ahmad Tabibiy ruboiylari badiiyati xususida)

*Raximova Saboxat Raxmonqulovna,
O'zbekiston Milliy Universiteti mustaqil tadqiqotchisi
saboxatraximova1975@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur maqola Xorazm adabiy muhitining yirik vakili Ahmad Tabibiy ruboiyotining poetik xususiyatlarini tadqiq etishga bag'ishlanadi. Maqola maqsadi shoirning forsiy va turkiy tillardagi ruboiylarida irfoni mazmun va ijtimoiy-falsafiy pafos sintezini, shuningdek, uning zullisonaynlik mahoratini ochib berishdan iborat. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Tabibiy Navoiy va Xayyom an'analarini davom ettirgan holda, ruboiy janrida o'ziga xos leksik-semantik tizim va metrik o'zgarishlarni shakllantirgan. Xulosa o'rnida shoirning aruz vazni, qofiya va badiiy san'atlar qo'llashdagi mahorati uning lirik merosi yuksak badiiy qiymatini belgilashi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Ahmad Tabibiy, ruboiy, zullisonaynlik, tasavvufiy istiloh, poetika, badiiy san'atlar.

ЗУЛЛИСОНАЙН ПОЭТ И ЕГО РУБАИ (Об особенностях художественности рубаи Ахмада Табибия)

Аннотация. Данная статья посвящена анализу поэтического мастерства Ахмада Табиби, видного представителя Хорезмской литературной среды. Целью статьи является раскрытие синтеза ирфонического (суфийского) содержания и социально-философского пафоса в его тюркоязычных и персидских рубаи. Результаты исследования подтверждают, что Табиби, следуя традициям Наваи и Хайяма, сформировал в жанре рубаи уникальный лексико-семантический стиль. В заключении обосновано, что техническое мастерство поэта в использовании системы аруз, рифмовки и художественных средств определяет высокую эстетическую ценность его лирического наследия.

Ключевые слова: Ахмад Табиби, рубаи, двуязычие (зуллисонайн), поэтика, суфийская терминология, аруз, художественные средства.

THE ZULLISONAYN POET'S RUBAIYAT (On the artistic features of Ahmad Tabibiy's rubaiyat)

Abstract. This article is devoted to the analysis of the poetic skills of Ahmad Tabibi, a prominent representative of the Khorezm literary environment. The purpose of the study is to reveal the synthesis of mystical (irfani) content and socio-philosophical pathos in his Turkic and Persian rubais, as well as his mastery of bilingualism (zullisonayn). The results show that Tabibi, continuing the schools of Navai and Khayyam, developed a unique lexico-semantic style and poetic structure in the rubai genre. In conclusion, it is substantiated that the poet's technical proficiency in aruz prosody, rhyme systems, and the use of artistic tropes defines the high artistic value of his lyrical heritage.

Keywords: Ahmad Tabibi, rubai, literary bilingualism (zullisonayn), poetics, sufi terminology, aruz meter, literary devices.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi Xiva xonligi ma'naviy hayoti Muhammad Rahimxon II – Feruz homiyligida shakllangan qudratli adabiy muhit bilan bevosita bog'liqdir. Bu davrda saroy adabiyoti nafaqat an'anaviy sharqona uslubni davom ettirdi, balki tarjimonlik, tazkiranavislik va xattotlik maktablarini o'zida birlashtirgan o'ziga xos akademiya vazifasini o'tadi. Mazkur adabiy muhitning yorqin namoyandalaridan biri, shubhasiz, tabib, shoir va tazkiranavis Ahmad Tabibiydir. Shoirning badiiy tafakkur tadrijida mumtoz sharq she'riyati janrlariga murojaat qilish va ularni xorazmchasiga sayqallash ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Tabibiy lirik merosida g'azal, murabba', muxammas kabi janrlar qatorida ruboiy janri ham o'ta muhim falsafiy va lirik yuk tashuvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Shoirning zullisonaynlik an'anasining yorqin namunalari sifatida turkiy va fors-tojik tillarida birdek qalam tebratgani, ushbu ikki tilning leksik, morfologik va sintaktik imkoniyatlaridan poetik maqsadlar yo'lida mohirona foydalanganini ko'rsatadi.

Shuningdek, shoir ruboiylarining hajm jihatidan ancha salmoqli ekani uning bu janrda shunchaki qalam tebratgan ijodkor emas, mohir ruboiynavis sifatida shuhrat qozonganini ko'rsatadi. Turkiy devonlariga 400 ga yaqin, forsiy devonlarida 100 dan ortiq ruboiy kiritilgan Ahmad Tabibiyni, albatta, bu janrning mohir ijodkori, deyish to'g'ri bo'ladi.

Ushbu maqolada asosan, shoir ruboiylaridagi badiiyat masalalariga to'xtalamiz.

Ruboiy shoir uchun tor hajmdagi matn ichiga ulkan ijtimoiy dardni, ilohiy ishq pafosini va taqdirdan shikoyat falsafasini joylash imkonini bergan.

Maqolada ruboiyga shunchaki lirik ifoda emas, balki shoir ruhiyati va davr ijtimoiy-falsafiy qarashlarining ramziy tizimi sifatida yondashildi. Tahlil jarayonida tarixiy-qiyyosiy, qiyyosiy-tipologik hamda lingvopoetik metodlardan uyg'un tarzda foydalanildi. Tabibiyning turkiy va fors-tojik tillaridagi ruboiylari faqatgina lingvistik farqlar nuqtai nazaridan emas, balki tasavvufiy ramzlar aruz tizimidagi o'lchov o'zgarishlar va mumtoz poetik san'atlar (ilmi badi' va ilmi bayon) mezonlari asosida baytma-bayt o'rganildi.

Ahmad Tabibiylarining mavzu ko'lami benihoya keng bo'lib, unda ilohiy ishq sog'inchi, inson umrining o'tkinchiligi (fano falsafasi), ijtimoiy adolatsizlikdan va charx kajraftorligidan fig'on kabi motivlar yetakchilik qiladi. Shoirning olamni qabul qilishida qandaydir sokin tragizm, botiniy bir iztirob seziladi. Uning lirik qahramoni dunyoni ulkan bir bazmgoh va ayni paytda zindon sifatida idrok etadi. Tabibiylar falsafasida falak (charx, sipehr) ko'pincha inson irodasiga qarshi ish ko'ruvchi, zolim va makkor kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Ahmad Tabibiyning turkiy tildagi lirik merosi Navoiy maktabining sof o'zbekcha ifodalari, Xorazm uslubiga xos joziba hamda tasavvufiy tarovatni o'zida mujassam etgan. Shuningdek, o'zbekcha ruboiylarida ohangning ravonligi, xalqchil ruh va tasvir vositalarining kutilmagan iste'fodasi ko'zga tashlanadi. Shoir o'zbek tilining boy leksik-semantik imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalangan holda, birgina ruboiy doirasida ham falsafiy, ham lirik kayfiyatni uyg'unlashtira oladi.

Tabibiylar devonlaridagi ruboiylar joylashishida avval hamd mazmunidagilari keladi:

Hamd o'lsun ongaki, bor Qodiri yakto,

Qildi ikki harfdin jahonni paydo,

Ne ushbu jahonki, o'n sakkiz ming olam,

Bil do'zax-u jannat, ins-u jin, arz-u samo.

Ruboiy an'anaviy hamd (Allohni ulug'lash) mazmunida bo'lib, unda Yagona yaratuvchi (Qodiri yakto) butun koinotni bor-yo'g'i "ikki harf" (Kof va Nun, ya'ni "Kun" – "Bo'l") amri bilan yaratgani haqidagi tasavvufiy haqiqat butun bo'y-basti bilan namoyon bo'lmoqda. Bahri – hazaj, "yakto", "paydo", "samo" so'zlari (a-a-b-a ko'rinishida) qofiyadosh bo'lib kelgan. Ochiq bo'g'in bilan tugaydigan qofiyalar urg'uning ta'kidini yanada oshirgan.

Ruboiydagi Qur'on bilan bog'liq tushunchalarga ishora qilinishi – "ikki harf" (Kun fayakun) hamda "o'n sakkiz ming olam" iboralari talmeh san'atining ajoyib namunasini yuzaga keltirgan. Shu bilan birga, so'nggi misrada ketma-ket qo'llanilgan mukammal tazodlar zanjiri – do'zax va jannat, ins (insonlar) va jin, arz (yer) va samo (osmon) matnning badiiy jozibasini yuqori nuqtaga olib chiqqan.

Hamdingga tilimni doim etgil go'yo,

Shukringga dilimni moyil et subhi maso.

Sabrimni fuzun ayla berur chog'i balo,

Taqdiringa hosil et, zamirimda rizo.

Bu ruboiy o'zining janr xususiyatiga ko'ra, mumtoz adabiyotdagi **munojot** (Allohga yolvorish) an'analari davom ettirgan asar hisoblanadi. Ruboiyning markaziy g'oyasi "Rizo" maqomidir. Tasavvufda bu — bandaning o'z irodasini Allohning irodasiga to'la topshirishi, kelgan har bir ne'matga shukr, har bir sinovga sabr bilan javob berishidir.

Birinchi va ikkinchi baytda muallif yaratgandan hamd aytuvchi til va shukr qiluvchi dil so'ramoqda. Bunda "subhi maso" (erta-yu kech) iborasi orqali bu jarayon uzluksiz, vaqt va makon chegaralaridan tashqarida bo'lishi ta'kidlangan.

Uchinchi va to'rtinchi baytda esa inson hayotining eng og'ir damlari — "balo" (sinov) va "taqdir" masalasi ko'tarilgan. Shoir sabrning "fuzun" (ko'p, ziyoda) bo'lishini so'rash orqali, inson o'z kuchi bilan emas, balki Yaratganning madadi bilangina sinovlardan o'ta olishiga ishora qilmoqda.

Ruboiyning ta'sirchanligini ta'minlashda bir qancha badiiy san'atlar qo'llangan.

"Subh" (tong) va "maso" (oqshom) so'zlari orqali vaqt yaxlitligi hamda "balo" va "rizo" (rozilik) orqali holat ziddiyati **Tazodni** yuzaga keltirgan. Shuningdek, bir-birini taqozo etadigan til va hamd, dil va shukr, sabr va balo, taqdir va rizo tushunchalari bir-biri bilan mantiqiy bog'langan juftliklar sifatida ma'noni

kuchaytirgan. **Tanosub** (mutanosib) san'ati asosidagi til, dil, zamir (ichki dunyo) kabi tushunchalar esa insonning botiniy olami manzarasini chizadi. **Hazaj** bahrida yozilgan ushbu ruboiy qofiyalanishiga ko'ra **Taronai ruboiy** (a-a-a-a, to'rtala misra ham qofiyalangan) bo'lib, bu mumtoz ruboiynavislikda asarning ohangdorligini oshiradigan turdir.

Ushbu ruboiy shunchaki duo emas, balki mukammal insonning ma'naviy portretidir. Unda **til-dil-amal** birligi san'atkorona tasvirlangan. To'rtinchi misradagi *“zamirimda rizo”* tushunchasi she'rning asosiy g'oyasini ifodalab, insonning eng oliy saodati — o'z taqdiridan rozi bo'lishi ekanligini ta'kidlaydi.

Navbatdagi ruboiyda shoirning fano va umr bebaqoligi haqidagi qarashlari ifodalangan.

**Gar o'zni jahonda komron bo'ldi tut,
Ko'ngling shab-u ro'z shodmon bo'ldi tut,
Yetgach ajal aylab hama ashyog'a vado',
Jisiming qaro tufroqda nihon bo'ldi tut.**

Sof poetik nuqtai nazardan ushbu ruboiy ham a-a-b-a qofiyalanish tizimida bo'lib, an'anaviy Xosai ruboiy tuzilishiga ega. Ruboiydagi “komron”, “shodmon”, “nihon” so'zlari qofiya vazifasini o'tagan bo'lsa, undan keyin keluvchi “bo'ldi tut” birikmasi radif bo'lib kelgan. “Bo'ldi tut” (faraz qilgin, bo'ldi deb hisoblagin) radifi orqali shoir o'quvchini mantiqiy mushohadaga, o'zini dunyoning eng baxtli, eng badavlat odami (komron) sifatida tasavvur qilishga undaydi. Radifning takrori har bir misrada ritmik urg'uni kuchaytirib boradi va uchinchi – xulosalovchi (qofiyalanmagan) misrada pafos eng yuqori nuqtasiga chiqadi: ajal kelgach, barcha narsaga (ashyog'a) alvido deysan. To'rtinchi misra qofiya va radifning yakunlovchi nuqtasi sifatida ifodalanib, “jisiming qaro tufroqda nihon” bo'lishini – barcha dunyoviy komronlikning oxiri tuproq ekanligini keskin tarzda xulosa qiladi. Bu yerda mumtoz “tajohuli orifona” (bilib turib bilmaslikka olish) va “tazod” (shodmonlik va o'lim ziddiyati) san'atlari yuksak maqomda namoyon bo'lgan.

Shoir fors-tojik tilida yozilgan ruboiylaridan birida olam va odam, hayot va o'lim munosabatini bitta mukammal metaforik manzaraga joylaydi:

**Jahon jomu, falak soqiy, ajal may
Xaloyiq bodano'shi suhbatlari vay.**

(Bu dunyo bir qadahdir, falak (taqdir) esa o'sha qadahni to'ldiruvchi soqiydir. Bu qadahning ichidagi “sharob” esa — o'limdir.

Barcha insonlar (xaloyiq) mana shu dunyo davrasining mayxo'rlaridir, ya'ni barchamiz bu majlisda navbat bilan ajal sharobini ichishga mahkummiz.)

Bu shunchaki shikoyat emas, bu butun boshli taqdir (qadar)ga rozilik tamoyilidir. Koinot (jahon) – bir qadah, bu qadahni tutib turuvchi soqiy – falak, uning ichidagi jozibador ko'ringan, ammo mangu uyquga ketkizuvchi sharob esa – o'lim (ajal). Butun insoniyat (xaloyiq) mana shu bazmning xaridorlari, o'lim sharobini sipqorishga mahkum etilgan bodano'shlardir. Bu yerda Umar Xayyom ruboiylariga xos bo'lgan falsafiy teranlik, miqyos va o'tkir pafos ko'zga tashlanadi. Tabibiy olamning o'tkinchiligini quruq pand-nasihat bilan emas, balki qalbni larzaga soluvchi, shakliy jihatdan yorqin, estetik jihatdan mukammal poeziya tili bilan chizib beradi.

Ahmad Tabibiy lirikasi matn poetikasi nuqtai nazaridan yondashganda, shoirning har bir ruboiysi falsafiy o'y-fikrlar majmui ekanligini ko'rsatadi. Maqolada tahlilga tortilgan ruboiylarning tillar kesimida ikkiga bo'lib o'rganish shoirning badiiy-estetik qarashlaridagi mushtaraklikni ochib beradi. Tabibiyning forsiy ruboiylarida ko'proq olamning bebaqoligidan tug'ilgan hasrat va ayni paytda undan xalos bo'lish umidi, shuningdek, tasavvufiy tariqat ildizlari ko'zga tashlanadi.

**Yo Rab, ba dilam gunohi behad paydo
Neku nabo'vad zarra vali bad paydo.
Yak tavba ba sad sol namekard ayon,
Har lahza zi jurm ast vali sad paydo.**

(Yo Rabb, ko'nglimda cheksiz gunohlar paydo bo'ldi,

Unda yaxshiliklar zarracha ham emas, ammo yomonliklar yaqqol ko'rindi.

Yuz yilda bitta ham tavba ayon bo'lmadi,

Lekin har lahzada gunohimdan yuztasi paydo bo'lmoqda.)

Ushbu ruboiyda munojot (Yaratganga iltijo) motivi markaziy o'rinni egallaydi. Lirik qahramon o'zining insoniy zaifligini, gunohining cheksizligini tan olgan holda Tangri dargohiga yuzlanmoqda. Shoir o'z qalbidagi

“gunohi behad” (cheksiz gunoh) borligini e’tirof etar ekan, asrlar davomida shakllangan malomat qilish an’anasiga ergashadi. Ya’ni lirik qahramon o’zining butun borlig’ini inkor qilish orqali ilohiy komillik oldidagi o’jizligini namoyish etadi.

Ruboiy aruzning hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf shajarasida bitilgan bo’lib, qofiya tizimi an’anaviy *a-a-b-a* tarzidadir. Ya’ni, “behad paydo”, “bad paydo” va “sad paydo” birikmalari ajoyib qofiya va radif hosil qilgan. “Paydo” so’zi radif sifatida takrorlanishi lirik qahramonning dardlari va gunohlari doimo yuzaga chiqib qolayotganiga poetik urg’u beradi.

Matn badiiyati dalillaydiki, shoir tazod va mubolag’a san’atlaridan o’ta ustalik bilan foydalangan. Ikkinchi misra “neku” (yaxshi) va “bad” (yomon) so’zlari qarama-qarshiligiga qurilgan. Shu bilan birga, uchinchi va to’rtinchi misralardagi “yak” (bir) va “sad” (yuz) so’zlari ham zidlikni, ham miqdorning bo’rtirilishini ifodalab, insonning tavba qilishga kelganda zaifligi (“yak tavba ba sad sol namekard ayon”), gunoh qilishga kelganda esa uddaburonligini (“Har lahza zi jurm ast vali sad paydo”) ustalik bilan ochib bergan.

Yoki:

Soqiy! Qadahe bideh ki olam foniyst

Tasxiri tu gar qalamravi xoqoniyst

Az javri falak omon naboshad hargiz

Gar soili benavo va yo sultoniyst

(Soqiy! Qadah tutgilki, bu olam foniystir (o’tkinchidir),

Qo’lingda hatto podshohlik bo’lsa ham.

Falakning jabridan hargiz omonlik yo’qdir,

Xoh u bechora, xoh sulton bo’lsa ham.)

Ushbu satrlarda Xayyomona badiiy idrokning tadrijiy davomini ko’rish mumkin. Shoir o’tkinchi dunyoning (olam foniyst) dardi va zulmidan qochish uchun soqiydan may (irfoniylar ma’noda ilohiy muhabbat) so’ramoqda. Shuningdek, dunyo g’amidan omon qolishning imkonini yo’qligi, chunki u gado va sultonni birdek domiga tortishi haqidagi haqiqat bayon etilgan.

Ruboidagi “foniyst”, “xoqoniyst”, “sultoniyst” so’zlari an’anaviy qofiyalanish bilan birga, ijtimoiy tabaqalanishning bekorchiligini ta’kidlovchi istilohlar sifatida birlashadi.

Birinchi satrdagi **Nido** san’ati (Soqiy!) his-hayajonni kuchaytiruvchi omil sifatida ishtirok etsa, to’rtinchi misradagi “soil” (tilanchi) va “sulton” (shoh) zidligi (tazod) dunyoviy mansablarning foniyligini tasvirlovchi vosita bo’lib kelmoqda.

Navbatdagi ruboiyda shoir mahoratining yana bir qirrasi ko’zga chalinadi:

G’am kusht maro, kujost g’amxori man?

Dil nist ba man kujost dildori man?

Dar dahr kujost yak tabibi hoziq?

To mekunad u iloj-u iymori man.

(G’am meni o’ldirdi, g’amxo’rim qayda?

Menda qolmadi dil, dildorim qayda?

Toki dardimga iloj-u chora qilarga

Bu dunyoda bir tabibi hoziq qayda?

Ushbu ruboiyda lirik qahramonning ruhiy iztiroblari va najot izlashi yuksak badiiy mahorat bilan ifodalangan.

Ruboiyda lirik qahramonning yolg’izlik va ruhiy qiynoqlar girdobidagi faryodi aks etgan. Shoir “G’amxo’rim qayda?” deya so’rar ekan, bu dunyoda o’z dardlari bilan yolg’iz qolganini ta’kidlaydi. Bu tasavvufdagi “g’ariblik” (bu dunyoda o’zini begona his qilish) tushunchasiga yaqindir.

Shuningdek, lirik qahramonning “dilim menda emas” deyishi uning butun borlig’i ishq bilan band ekanidan yoki g’amlar ichida o’zligini yo’qotganidan dalolat beradi.

G’am o’z iskanjasiga olgan qahramon o’ziga g’amxo’r, dildor va tabib izlaydi. Bu yerdagi “tabib” obrazi shoirning o’z taxallusi (Tabibiy) bilan ma’lum bir badiiy maqsadga yo’naltirilganligi ehtimoldan xoli emas. Bunda shoir tabib bo’la turib, o’zining dardiga davo topa olmagan xasta oshiq sifatida gavdalanadi. Bu yerda “tabib” ramziy ma’noda qo’llangan. U shunchaki jismoniy xastalikni davolovchi shifokor emas, balki qalb jarohatlariga malham qo’yuvchi ma’naviy ustoz yoki Allohning marhamatidir.

Bu ham *a-a-b-a* qolipida, Xosayi ruboiy bo‘lib, “g‘amxori man”, “dildori man”, “iymori man” birikmalaridagi “man” olmoshi radif vazifasini o‘tagan.

Butun ruboiy Istifhom san‘ati (so‘rash, savol berish) ga qurilgan bo‘lib, “kujost?” (qayerda?) so‘zining takrorlanishi (takrir san‘ati) musiqiylikni ham oshirgan. Badiiy mantiq shuni taqozo etadiki, oshiq o‘ziga tashqaridan xaloskor izlaydi.

Olib borilgan matniy, qiyosiy va badiiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Ahmad Tabibiy shunchaki ikki tilda yoza oladigan shoirgina emas, balki har ikkala tilning sintaktik, leksik va ohangdorlik imkoniyatlarini ruboiy janrining tor va qat‘iy qoliplariga mohirona joylashtira olgan “so‘z zargari” bo‘lgan.

Tabibiyning turkiy va fors-tojik ruboiylarini qiyoslaganda yuzaga kelgan natijalarga tayanib, shunday xulosa berish mumkin: ikkala tildagi ruboiylarda ham lirik qahramon yagona – u atrof-muhitdagi riyo, zolim falak, bevafoqlikdan charchagan, ilohiy yoxud majoziy ishqdan panoh izlovchi isyonkor ruh sifatida gavdalanadi. Shu bilan birga, tasavvufiy ramzlar (may, soqiy, jom) ikkala tilda ham birdek chuqur falsafiy ma‘no tashiydi. Tabibiy forsiy tildagi ruboiylarida ko‘proq qadimiy xayyomona pafosni, falsafiy mushohadalarni va Hofizga xos rindsifat jozibani yetakchi o‘ringa olib chiqsa, turkiy ruboiylarida Alisher Navoiy va xalq og‘zaki ijodining uyg‘uligi yaqqol seziladi. Uning o‘zbekcha she‘rlarida tamsil, tashbeh, tazod, tanosub va boshqa san‘atlar nihoyatda hayotiy, moddiy va aniq detallar asosiga qurilgan bo‘lib, o‘quvchi ko‘z oldida yorqin, haqqoniy manzaralar jonlanishiga xizmat qiladi.

Tabibiy o‘z ruboiylarida fano va baqo, jamiyat va inson muammosini bayon etar ekan, XIX asr oxirgi choragi va XX asr boshlaridagi o‘zbek mumtoz she‘riyati o‘zining tanazzuliga emas, balki o‘ziga xos yangi mukammal bosqichga chiqqanini isbotladi. Zero, qisqa shakllar (ruboiy, qit‘a) orqali ulkan g‘oyalar va badiiy maqsadlarni ifodalash uchun oddiy shoir emas, “so‘z zargari” bo‘lish talab etiladi. Biz esa shoirga shunday ta‘rif berishga haqlimiz.

So‘z zargari – Tabibiy o‘z ruboiylari bilan mumtoz she‘riyatning o‘lmas an‘analariga munosib voris va benazir badiiy maktab ijodkori bo‘lib qoladi.

ADABIYOTLAR:

1. Asosiy manbalar: Ahmad Tabibiyning turkiy va forsiy tildagi qo‘lyozma devonlari “*Munis ul-ushshoq*” va “*Mirot-ul-ishq*”
2. Ibrohim Xudoyor “*G‘aribahoyi oshno*” Milliy tadqiqotlar instituti. 2005-yil
3. Ahmad Tabibiy. Tanlangan asarlar. “BOOKMANY PRINT” nashriyoti, Toshkent, 2025-yil
4. Fathulla G‘anixo‘jayev. “Ahmad Tabibiy” monografiyasi, Toshkent “Fan” nashriyoti, 1978-yil.
5. Umar Xayyom. Ruboiylar. “Yangi asr avlodi” nashriyoti. Toshkent, 2012-yil,
6. Yunus Yusupov. “Xorazm shoirlari” Toshkent, 1967-yil.
7. Iqboloy Adizova. “Xiva adabiy muhiti” maqolasi. 1990-yil
8. Shermuhammad Omonov. “Ahmad Tabibiyning turkiy tildagi ruboiylari” maqolasi (2020-yil).

JAMIYAT VA SHAXS MUNOSABATLARIDA AXLOQIY ME'YORLARNING TRANSFORMATSIYASI: AYOL AXLOQI VA ODOB KONSEPTI (Lev Tolstoy va Abdulhamid Cho'lpon asarlari misolida)

Raxmatullayeva Komila Normamat qizi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Rus tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
komilarahmatul03@gmail.com
ORCID 0009-0008-4050-5843

Annotatsiya. Mazkur maqolada jamiyat va shaxs munosabatlari doirasida axloqiy me'yorlarning transformatsiyasi ayol axloqi va odob konsepti asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot Lev Tolstoy va Abdulhamid Cho'lpon asarlari misolida olib borilib, ularda ayol obrazining axloqiy tanlovi va ijtimoiy bosim o'rtasidagi ziddiyat yoritiladi. Maqolada an'anaviy va zamonaviy axloqiy qarashlarning o'zaro to'qnashuvi, ayolning ijtimoiy roli va uning shaxsiy erkinligi masalalari ochib beriladi. Shuningdek, axloqiy me'yorlarning tarixiy va madaniy sharoitga bog'liq holda o'zgaruvchanligi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ayol axloqi konsepti jamiyat taraqqiyoti bilan birga transformatsiyaga uchrab, shaxsiy erkinlik va o'zlikni anglash bilan chambarchas bog'liq holda shakllanadi.

Kalit so'zlar: jamiyat, shaxs, axloqiy me'yorlar, transformatsiya, ayol axloqi, odob konsepti, ijtimoiy munosabatlar, shaxsiy erkinlik, ma'naviy qadriyatlar, Lev Tolstoy, Abdulhamid Cho'lpon.

TRANSFORMATION OF MORAL NORMS IN THE SYSTEM OF SOCIETY–INDIVIDUAL RELATIONS: THE CONCEPT OF FEMALE MORALITY AND ETHICS (Based on the Works of Leo Tolstoy and Abdulhamid Cho'lpon)

Abstract. This article analyzes the transformation of moral norms within the framework of society–individual relations based on the concept of female morality and ethics. The study is conducted on the basis of the works of Leo Tolstoy and Abdulhamid Cho'lpon, highlighting the conflict between women's moral choices and social pressure. The article reveals the confrontation between traditional and modern moral views, as well as issues related to women's social roles and their personal freedom. It also substantiates the variability of moral norms depending on historical and cultural contexts. The research findings demonstrate that the concept of female morality undergoes transformation alongside societal development and is closely connected with personal freedom and self-identity.

Keywords: Society, individual, moral norms, transformation, female morality, concept of ethics, social relations, personal freedom, spiritual values, Leo Tolstoy, Abdulhamid Cho'lpon.

ТРАНСФОРМАЦИЯ МОРАЛЬНЫХ НОРМ В СИСТЕМЕ ОТНОШЕНИЙ ОБЩЕСТВО– ЛИЧНОСТЬ: КОНЦЕПЦИЯ ЖЕНСКОЙ НРАВСТВЕННОСТИ И ЭТИКИ (На основе произведений Льва Толстого и Абдулхамид Чулпона)

Аннотация. В данной статье анализируется трансформация моральных норм в рамках отношений общество–личность на основе концепции женской нравственности и этики. Исследование проводится на материале произведений Льва Толстого и Абдулхамид Чулпона, в которых освещается конфликт между нравственным выбором женщины и общественным давлением. В статье раскрывается противостояние традиционных и современных моральных взглядов, а также проблемы, связанные с социальной ролью женщин и их личной свободой. Кроме того, обосновывается изменчивость моральных норм в зависимости от исторического и культурного контекста. Результаты исследования показывают, что концепция женской нравственности трансформируется вместе с развитием общества и тесно связана с личной свободой и самоидентификацией.

Ключевые слова: общество, личность, моральные нормы, трансформация, женская нравственность, концепция этики, социальные отношения, личная свобода, духовные ценности, Лев Толстой, Абдулхамид Чулпон.

Kirish. Zamonaviy globallashuv, madaniyatlararo integratsiya va ijtimoiy tuzilmalarning yangilanishi sharoitida jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlar yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Bu jarayon, eng avvalo, axloqiy me'yorlarning qayta ko'rib chiqilishi va ularning mazmunan boyib borishida namoyon bo'ladi. An'anaviy jamiyatlarda axloqiy me'yorlar qat'iy va o'zgarimas tizim sifatida qaralgan bo'lsa, bugungi kunda ular dinamik, moslashuvchan va ijtimoiy-madaniy omillarga bevosita bog'liq holda shakllanayotgan hodisa sifatida talqin etilmoqda. Shu jihatdan, axloqiy me'yorlarning transformatsiyasi nafaqat ijtimoiy, balki falsafiy, madaniy va adabiy muammo sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlar doimo ziddiyatli xarakterga ega bo'lib kelgan. Jamiyat umumiy tartib, an'ana va qadriyatlarni saqlashga intilsa, shaxs o'zining individual ehtiyojlari, erkinligi va ichki dunyosini namoyon etishga harakat qiladi. Aynan shu qarama-qarshilik axloqiy me'yorlarning o'zgarishiga turtki bo'ladi. Ayniqsa, ayol shaxsiyati ushbu ziddiyatning markazida turadi, chunki tarixan ayol jamiyat tomonidan belgilangan qat'iy axloqiy mezonlar doirasida baholangan. Ayolning xulq-atvori, ijtimoiy roli va hatto ichki kechinmalari ham ko'pincha jamoatchilik nazorati ostida bo'lgan.

Shu nuqtayi nazardan, ayol axloqi va odob konsepti jamiyatdagi axloqiy tizimning o'ziga xos ko'zgusi sifatida namoyon bo'ladi. An'anaviy qarashlarda ayol axloqi kamtarlik, itoatkorlik, sadoqat va oilaparvarlik bilan belgilanadi. Biroq zamonaviy ijtimoiy jarayonlar natijasida ushbu tushunchalar qayta talqin etilmoqda. Ayol endilikda faqatgina oilaviy muhit bilan cheklanib qolmay, balki ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotning faol ishtirokchisiga aylanmoqda. Bu esa uning axloqiy tanlovlari va qadriyatlar tizimining murakkablashuviga olib keladi.

Mazkur maqolada jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlarda axloqiy me'yorlarning transformatsiyasi ayol axloqi konsepti asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot obyekti sifatida Lev Tolstoy va Abdulhamid Cho'lpon asarlari tanlab olingan. Bu adiblar turli davr va madaniy muhit vakillari bo'lishiga qaramay, ularning ijodida jamiyat va shaxs o'rtasidagi axloqiy ziddiyat, ayniqsa, ayol obrazlari orqali chuqur va ta'sirchan ifoda etilgan.

Tolstoy ijodida ayol axloqi jamiyatning qat'iy me'yorlari bilan belgilangan tizim sifatida tasvirlanadi va bu tizimdan chetga chiqish fojiali oqibatlariga olib keladi. Cho'lpon ijodida esa ayol shaxsiyati yangilanayotgan jamiyat sharoitida o'zligini anglash, erkinlikka intilish va ma'naviy uyg'onish jarayonida ko'rsatiladi. Shu bois, ushbu ikki adib asarlari qiyosiy tahlil uchun qulay ilmiy asos yaratadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u bugungi jamiyatda ayolning o'rni, uning axloqiy tanlovi va ijtimoiy rolga oid masalalarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Maqolada qo'yilgan asosiy vazifa — turli madaniy muhitlarda ayol axloqi konseptining qanday shakllanishi va transformatsiyaga uchrashini aniqlash hamda jamiyat va shaxs o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Jamiyat va shaxs munosabatlari, xususan, axloqiy me'yorlarning shakllanishi va transformatsiyasi masalasi ko'plab olimlar va adiblar tomonidan turli nuqtai nazarlardan o'rganilgan. Ushbu muammo falsafa, sotsiologiya, adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik kesishgan nuqtada joylashgani bois, uning talqini ham ko'p qirrali xarakterga ega.

Rus klassik adabiyotida Lev Tolstoy ijodi jamiyat va shaxs o'rtasidagi axloqiy ziddiyatni chuqur badiiy va falsafiy asosda yoritishi bilan ajralib turadi. Uning asarlarida, ayniqsa, "Anna Karenina" romanida ayol axloqi jamiyat tomonidan qat'iy belgilangan me'yorlar doirasida talqin qilinadi. Tolstoy axloqiy tanlovni faqat ijtimoiy emas, balki ichki, ruhiy jarayon sifatida ham ko'rsatadi. Shu jihatdan, uning qarashlari shaxsiy vijdon va ijtimoiy burch o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib beradi.

O'zbek adabiyotida esa Abdulhamid Cho'lpon ijodi milliy uyg'onish davrining muhim ifodasi sifatida e'tirof etiladi. Uning "Kecha va kunduz" romani jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlar fonida shaxs erkinligi va axloqiy tanlov muammosini yoritadi. Cho'lpon ayol obrazlarini nafaqat an'anaviy axloqiy me'yorlar doirasida, balki yangi davr ruhiga mos holda, erkinlikka intiluvchi, o'zligini anglashga harakat qiluvchi shaxs sifatida tasvirlaydi. Bu esa ayol axloqi konseptining transformatsion jarayonini ko'rsatadi.

Shuningdek, jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlar muammosi nazariy jihatdan Yuriy Lotman asarlarida ham keng yoritilgan. U badiiy matnni madaniy axborot tashuvchisi sifatida talqin qilib, unda jamiyatning axloqiy va estetik qadriyatlari mujassam ekanligini ta'kidlaydi. Lotmanning fikricha, badiiy matn orqali jamiyatdagi axloqiy me'yorlarning o'zgarishi va ularning shaxs ongidagi aks etishi kuzatiladi.

Nina Arutyunova esa axloqiy tushunchalarning til va tafakkur bilan bog'liqligini asoslab beradi. Uning nazariyasiga ko'ra, axloqiy kategoriyalar inson tafakkurining ajralmas qismi bo'lib, ular til orqali ifodalanadi va madaniy kontekstda shakllanadi. Bu yondashuv axloqiy me'yorlarning o'zgarishini lingvokulturologik nuqtai nazardan o'rganishga imkon beradi.

Zamonaviy tadqiqotlarda esa axloqiy me'yorlarning transformatsiyasi global jarayonlar, gender tengligi va individualizmning kuchayishi bilan izohlanadi. Ayol axloqi konsepti bu jarayonda alohida o'rin

tutadi, chunki u jamiyatdagi qadriyatlar tizimining o'zgarishini yaqqol aks ettiradi. Tadqiqotchilar ayol obrazining evolyutsiyasini tahlil qilish orqali jamiyatdagi axloqiy paradigmalarining yangilanishini aniqlashga harakat qiladilar.

Shu tariqa, mavjud ilmiy va badiiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlarda axloqiy me'yorlarning transformatsiyasi murakkab va ko'p bosqichli jarayon bo'lib, u tarixiy, madaniy va ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Lev Tolstoy va Abdulhamid Cho'lpon asarlari esa ushbu jarayonni badiiy jihatdan chuqur va ta'sirchan ifodalovchi muhim manbalar sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot jamiyat va shaxs munosabatlari doirasida axloqiy me'yorlarning transformatsiyasini ayol axloqi va odob konsepti asosida o'rganishga qaratilgan bo'lib, kompleks va ko'p bosqichli metodologik yondashuvga tayangan holda amalga oshirildi. Tadqiqotning nazariy asosini antropotsentrik paradigma tashkil etadi, ya'ni unda shaxs markaziy o'rin egallaydi va barcha axloqiy hamda ijtimoiy jarayonlar inson omili bilan bog'liq holda tahlil qilinadi.

Tadqiqot jarayonida bir nechta ilmiy metodlar uyg'un holda qo'llanildi. Avvalo, qiyosiy-adabiy tahlil metodi asosiy usullardan biri sifatida tanlandi. Ushbu metod yordamida Lev Tolstoy va Abdulhamid Cho'lpon asarlaridagi ayol obrazlari, ularning axloqiy tanlovi hamda jamiyat bilan munosabatlari o'zaro taqqoslab o'rganildi. Bu esa turli madaniy va tarixiy muhitlarda axloqiy me'yorlarning qanday shakllanishi va o'zgarishini aniqlash imkonini berdi.

Shuningdek, tahlil jarayonida lingvokulturologik metoddan foydalanildi. Ushbu metod orqali badiiy matnlarda aks etgan axloqiy tushunchalar, qadriyatlar va madaniy stereotiplar o'rganildi. Ayol axloqi bilan bog'liq tushunchalarning til birliklari orqali ifodalanishi va ularning madaniy kontekstda shakllanishi alohida e'tiborga olindi.

Konseptual tahlil metodi esa "ayol axloqi" va "odob" tushunchalarining mazmun-mohiyatini ochib berishda qo'llanildi. Bu metod yordamida ushbu konseptlarning semantik tuzilishi, asosiy komponentlari va ularning badiiy matndagi ifodalanish shakllari aniqlashtirildi. Natijada, ayol axloqi konseptining statik emas, balki dinamik va o'zgaruvchan xarakterga ega ekanligi asoslab berildi.

Tadqiqotda shuningdek interpretativ (talqin) metoddan ham foydalanildi. Bu yondashuv orqali badiiy matnlardagi ayol obrazlari va ularning axloqiy tanlovi muallif pozitsiyasi, davr ruhi va ijtimoiy sharoit bilan bog'liq holda sharhlandi. Ayniqsa, qahramonlarning ichki kechinmalari va ruhiy holatini tahlil qilish orqali axloqiy me'yorlarning shaxs ongida qanday aks etishi aniqlab berildi.

Bundan tashqari, tarixiy-madaniy yondashuv ham qo'llanildi. Ushbu metod yordamida Lev Tolstoy yashagan XIX asr Rossiya jamiyati va Abdulhamid Cho'lpon ijod qilgan XX asr boshidagi o'zbek jamiyatining ijtimoiy-madaniy xususiyatlari hisobga olindi. Bu esa axloqiy me'yorlarning shakllanishi va transformatsiyasini tarixiy kontekstda to'g'ri talqin etishga xizmat qildi.

Shu tariqa, tadqiqot metodologiyasi turli ilmiy yondashuv va metodlarning integratsiyasiga asoslanib, jamiyat va shaxs o'rtasidagi murakkab axloqiy munosabatlarni har tomonlama yoritishga imkon berdi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jamiyat va shaxs munosabatlarida axloqiy me'yorlarning transformatsiyasi, ayniqsa, ayol axloqi va odob konsepti misolida yaqqol namoyon bo'ladi. Qiyosiy tahlil asosida aniqlanganki, turli tarixiy va madaniy sharoitlarda ayolning axloqiy maqomi va uning ijtimoiy roli sezilarli darajada o'zgarib borgan.

Avvalo, Lev Tolstoy ijodida ayol axloqi jamiyat tomonidan qat'iy nazorat qilinadigan tizim sifatida talqin etiladi. "Anna Karenina" romanida bosh qahramonning shaxsiy his-tuyg'ulari bilan jamiyat me'yorlari o'rtasidagi ziddiyat keskin va tragik tus oladi. Anna o'zining ichki ehtiyojlariga amal qilib, ijtimoiy qoidalarni buzadi, natijada u jamiyat tomonidan rad etiladi. Bu esa an'anaviy jamiyatda axloqiy me'yorlarning qat'iy va murosasiz xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Shaxsiy erkinlik bu tizimda cheklangan bo'lib, ijtimoiy qadriyatlar ustuvor hisoblanadi.

Bunga qarama-qarshi ravishda, Abdulhamid Cho'lpon ijodida ayol obrazlari o'zgarayotgan jamiyat fonida tasvirlanadi. "Kecha va kunduz" romanida ayol shaxsiyati ijtimoiy bosim ostida qolgan bo'lsa-da, unda o'zlikni anglash va erkinlikka intilish kuchli ifodalangan. Cho'lpon ayolni faqat an'anaviy axloqiy me'yorlar doirasida emas, balki mustaqil fikrlovchi va o'z taqdirini anglashga intiluvchi shaxs sifatida ko'rsatadi. Bu esa axloqiy me'yorlarning nisbatan yumshashi va yangilanish jarayonini aks ettiradi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, har ikki adib ijodida ayolning axloqiy tanlovi jamiyat bilan ziddiyatda yuzaga chiqadi, biroq ushbu ziddiyatning natijasi turlicha talqin qilinadi. Lev Tolstoy asarlarida bu ziddiyat ko'pincha fojiali yakun topadi, bu esa jamiyatning konservativ va o'zgarmas tizim sifatida tasvirlanganini anglatadi. Abdulhamid Cho'lpon ijodida esa ziddiyat yangilanish va o'zgarish zaruratini ko'rsatadi, ya'ni jamiyatning o'zi ham transformatsiyaga muhtoj tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama jarayonida shuni ta'kidlash joizki, ayol axloqi konsepti tarixiy davr va madaniy muhitga bevosita bog'liq holda shakllanadi. Tolstoy yashagan davrda jamiyatda patriarxal qadriyatlar ustuvor bo'lib, ayolning xulq-atvori qat'iy me'yorlar bilan tartibga solingan. Cho'lpon ijod qilgan davr esa ijtimoiy uyg'onish va islohotlar davri bo'lib, unda shaxs erkinligi va yangi qadriyatlar shakllana boshlagan.

Shuningdek, natijalar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy talqinda ayol axloqi endi faqat tashqi me'yorlarga bo'ysunuvchi tizim emas, balki ichki ong, shaxsiy tanlov va individual qadriyatlar bilan bog'liq holda qaraladi. Bu esa jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlarning murakkablashganini va axloqiy me'yorlarning moslashuvchan tus olayotganini bildiradi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari axloqiy me'yorlarning statik emas, balki dinamik hodisa ekanligini tasdiqlaydi. Ayol axloqi konsepti esa ushbu jarayonning eng sezgir va muhim indikatorlaridan biri bo'lib, u orqali jamiyatdagi chuqur ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarni kuzatish mumkin.

Xulosa. Mazkur tadqiqot jamiyat va shaxs munosabatlarida axloqiy me'yorlarning transformatsiyasi ayol axloqi va odob konsepti orqali qanday namoyon bo'lishini yoritishga qaratildi. Qiyosiy tahlil asosida Lev Tolstoy va Abdulhamid Cho'lpon asarlarida ayol obrazining axloqiy tanlovi, uning ijtimoiy bosim bilan munosabati hamda shaxsiy erkinlikka intilishi chuqur tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, axloqiy me'yorlar tarixiy va madaniy sharoitga bog'liq holda o'zgarib boruvchi dinamik tizimdir. Tolstoy ijodida ayol axloqi jamiyat tomonidan qat'iy nazorat qilinadigan va undan chetga chiqish fojiali oqibatlariga olib keladigan tizim sifatida tasvirlangan bo'lsa, Cho'lpon ijodida ayol shaxsiyati ijtimoiy uyg'onish jarayonida o'zligini anglashga intiluvchi va yangi qadriyatlarni shakllantiruvchi subyekt sifatida talqin etiladi.

Shuningdek, tadqiqot shuni isbotladiki, jamiyat va shaxs o'rtasidagi ziddiyat axloqiy me'yorlarning transformatsiyasida muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, ayol axloqi konsepti ushbu jarayonning markazida turib, ijtimoiy o'zgarishlarning eng sezgir ko'rsatkichlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy talqinda ayol axloqi tashqi me'yorlarga bo'ysunuvchi qat'iy tizim emas, balki shaxsiy tanlov, ichki ong va individual qadriyatlar bilan bog'liq holda shakllanadigan murakkab hodisa sifatida qaraladi.

Xulosa qilib aytganda, axloqiy me'yorlarning transformatsiyasi jamiyat taraqqiyotining ajralmas qismi bo'lib, u shaxs erkinligi va ijtimoiy qadriyatlar o'rtasidagi muvozanatni qayta belgilaydi. Lev Tolstoy va Abdulhamid Cho'lpon asarlari esa ushbu jarayonni turli madaniy kontekstlarda yoritib beruvchi muhim badiiy manbalar sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Tolstoy L. N. *Anna Karenina*. — Moskva: Badiiy adabiyot, 1981.
2. Cho'lpon A. *Kecha va kunduz*. — Toshkent: Fan, 1991.
3. Lotman Yu. M. *Badiiy matn tahlili*. — Moskva: Ma'rifat, 1998.
4. Arutyunova N. D. *Metafora nazariyasi*. — Moskva: Progress, 1990.
5. Morkovkin V. V. *Antropotsentrik leksikologiya muammolari*. — Moskva: Nauka, 1992.
6. Bakhtin M. M. *Эстетика словесного творчества*. — Moskva: Iskusstvo, 1979.
7. Fromm E. *Sevgi san'ati*. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005.
8. Foucault M. *Axloq va nazorat*. — Toshkent: Tafakkur, 2010.

THE UNITY OF SPACE AND TIME IN “THE GIFT OF THE MAGI”

Ziyodullayev Akmal Raupovich,

Associate Professor, PhD

Department of English Literature and Translation Studies

Sharopova Feruza Shahob qizi,

Department of English Literature and Translation Studies

Master's Student (1st year)

Abstract. This article studies the unity of space and time in O. Henry's short story “The Gift of the Magi”. Special attention is given to the small flat, the nearby city street, the Christmas setting, and the short time span of the action. The article analyzes how a narrow living space and a limited holiday moment work together to shape mood, conflict, and meaning. Close reading, contextual analysis, and a simple chronotope approach are used in the research. Extracts from the story are examined to show how setting, movement, and seasonal time build emotional pressure and support the final idea of love through sacrifice. The expected result is a clearer understanding of how O. Henry makes a very small world feel full of emotional depth. The study also shows that space in the story is never separate from time, because the poor room, the gray city view, and Christmas Eve all move toward one shared emotional center.

Keywords: space, time, chronotope, Christmas, poverty, sacrifice, short story.

ЕДИНСТВО ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ В РАССКАЗЕ “THE GIFT OF THE MAGI”

Аннотация. В данной статье исследуется единство пространства и времени в рассказе О. Генри “Дары волхвов”. Особое внимание уделяется маленькой квартире, близлежащей городской улице, рождественской обстановке и краткому временному промежутку действия. В статье анализируется, как тесное жизненное пространство и ограниченный праздничный момент вместе формируют настроение, конфликт и смысл произведения. В исследовании используются методы close reading, контекстуального анализа и упрощенный хронологический подход. Отрывки из рассказа рассматриваются для того, чтобы показать, как пространство, движение и сезонное время создают эмоциональное напряжение и поддерживают основную идею любви через жертву. Ожидаемым результатом является более ясное понимание того, как О. Генри делает очень маленький художественный мир эмоционально насыщенным и глубоким. Исследование также показывает, что пространство в рассказе никогда не существует отдельно от времени, поскольку бедная комната, серый городской вид и сочельник направлены к одному общему эмоциональному центру.

Ключевые слова: пространство, время, хронотоп, Рождество, бедность, жертва, рассказ.

“THE GIFT OF THE MAGI” HIKOYASIDA MAKON VA ZAMON BIRLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O. Henryning “The Gift of the Magi” hikoyasida makon va zamon birligi tadqiq etiladi. Unda kichik kvartira, unga yaqin shahar ko'chasi, Rojdestvo muhiti va voqealar kechadigan qisqa vaqt oralig'iga alohida e'tibor qaratiladi. Maqolada tor yashash makoni va cheklangan bayram lahzasi qanday qilib o'zaro uyg'unlashib, asarning kayfiyati, konflikti va mazmunini shakllantirishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda matnni yaqin o'qish, kontekstual tahlil va soddalashtirilgan xronotop yondashuvidan foydalanilgan. Hikoyadan olingan parchalar asosida makon, harakat va mavsumiy vaqt qanday qilib bosimni kuchaytirishi hamda qurbonlik orqali namoyon bo'ladigan muhabbat g'oyasini yoritishi ko'rsatib beriladi. Tadqiqot shuni ham ko'rsatadiki, hikoyada makon hech qachon zamondan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi, chunki kambag'al xona, xira shahar manzarasi va Rojdestvo arafasi bir umumiy emotsional markaz sari yo'naladi.

Kalit so'zlar: makon, zamon, xronotop, Rojdestvo, kambag'allik, qurbonlik, hikoya.

Introduction. O. Henry's “The Gift of the Magi” is usually discussed as a story of love, sacrifice, and gentle irony, and this reading is fully justified. The emotional center of the text lies in the deep affection between Jim and Della and in the painful but beautiful gifts they choose to make for one another. However, the story becomes even more meaningful when it is examined from the perspective of space and time. One of

its most remarkable artistic features is the close unity of these two elements. O. Henry does not place the characters in a large or changing world. Instead, he limits the action to a very narrow domestic and urban setting and to a very short period before Christmas. This artistic limitation is not a weakness. On the contrary, it gives the story its concentration, emotional pressure, and structural harmony.

The events unfold in a small poor flat, in the nearby street, and in the shop where Della buys the gift. These are not wide, rich, or varied spaces. They are ordinary and restricted places, and for that reason they reflect the material condition of the young couple very clearly. The home is small, modest, and marked by poverty, yet it is also the center of intimacy, feeling, and moral value. The outside world, represented by the gray yard and the city street, appears cold, indifferent, and somewhat lifeless. Between these two zones, the private room and the public street, Della moves in search of a solution to her problem. This movement is simple on the surface, but artistically it is very important. It connects inner feeling with outer action and turns a small geographical range into a meaningful emotional map.

The narrowness of space plays a major role in shaping the atmosphere of the story. Because the action is limited to a few closely connected places, the reader feels that everything is happening near at hand. There is no distance between the characters and their problem. Poverty is not described in abstract social terms. It is shown through rooms, objects, windows, furniture, and small daily realities. The modest flat becomes more than a setting. It becomes a visible form of the couple's condition in life. At the same time, it is within this very limited space that the greatness of their love is revealed. In this way, O. Henry creates a striking contrast between external scarcity and internal richness. The world of the story is materially small, but emotionally it is very large.

Literature review. Research on "The Gift of the Magi" has recently moved in several useful directions. One important theoretical basis comes from Mikhail Bakhtin. In "Forms of Time and of the Chronotope in the Novel", Bakhtin explains that time and space in literature are deeply connected and shape narrative meaning[3, 92]. This idea is helpful for the present article because it allows the story to be read not only as a moral tale, but also as a carefully built time-space structure.

A more direct contribution comes from Elena Mikhalkova, Timofei Protasov, Polina Sokolova, Anastasiia Bashmakova, and Anastasiia Drozdova. In a 2020 study, these scholars used "The Gift of the Magi" as a text for annotating narrative elements such as characters, place, time, place shifts, and time shifts. Their work is useful because it proves that the story has a clear and traceable system of temporal and spatial markers. That finding supports the present research, which pays close attention to how those markers organize the movement of the story. Bryar Karim Abdulwahid, Berivan Yousif Mohammed, and Tazhna Qaisar Tofiq, in a 2022 article on symbolism, studied the story through symbols such as hair, the watch, and the gifts [2, 39]. Their results show that objects in the story carry emotional and cultural meaning beyond their material value. In 2023, Merve Peköz, H. Sezgi Saraç Durgun, and Arda Arikan examined the heterodiegetic narrator and showed how O. Henry foregrounds poverty through style, brevity, irony, and symbolic detail [10, 141]. Another recent study by Churamoni Kandel in 2025 reads the story through class politics[7, 91]. The article shows that poverty is not only background, but a force that governs choice, feeling, and sacrifice.

Chin-Ching Lee's 2016 article on O. Henry's short stories is also helpful. Lee studies authorial speech, narrator's speech, and urban voices, and shows that New York appears as a place of both dream and hardship [8, 72]. This idea helps the present research connect the small home space to the wider city world that surrounds it.

Methodology. This research is based on qualitative literary analysis, since the main goal is not to measure data numerically but to interpret how meaning is created through the artistic structure of the text. The central method used in the study is close reading. This method makes it possible to examine the story carefully and to pay attention to small but meaningful details that help shape its emotional and artistic effect. In the case of "The Gift of the Magi," close reading is especially useful because the story is short, compact, and highly controlled in its language. Almost every description, object, and movement contributes to the larger meaning. For that reason, selected passages from the story are analyzed in direct relation to space, time, and mood.

Special attention is given to words and images connected with the flat, the room, windows, the gray yard, the street, the shop, movement through the city, Christmas, waiting, counting money, and the simple routines of daily life. These details may seem ordinary at first, but in literary analysis they are important because they reveal how the story builds emotional pressure and symbolic meaning through a very limited setting. Descriptions of the room, for example, are not treated as neutral background. They are read as indicators of poverty, intimacy, and restriction. In the same way, references to Christmas are not viewed as

mere seasonal decoration. They are interpreted as time markers that give urgency, value, and emotional depth to the characters' actions. By focusing on such details, the research shows how O. Henry creates a powerful narrative world from a very small number of textual elements.

A simple chronotope approach is also used in the study. This means that place and time are examined together rather than as separate categories. In literary texts, space does not function independently from time, and time does not unfold without connection to place. In "The Gift of the Magi," the poor flat gains its full meaning only when it is read together with Christmas Eve, just as Christmas Eve becomes emotionally effective because it is experienced within the limited space of the couple's modest home. The same idea applies to Della's movement from the room to the street and then to the shop. These are not only changes of location. They are actions shaped by temporal pressure, since each step is taken under the urgency of the approaching holiday. The chronotope approach therefore helps explain how the story unites physical setting and passing time into one coherent emotional structure.

Analysis and discussion. *From O. Henry's "The Gift of the Magi": "One dollar and eighty-seven cents. That was all... And the next day would be Christmas"*[6, 25]. This opening joins money and time at once. The story begins not with a broad description, but with a narrow count of coins and a short deadline. The line creates pressure from the first sentence. Time is limited because Christmas is near. Space is also implied as limited because such a small amount of money suggests a small and difficult life. The reader enters a world where every coin matters and where one coming day changes the value of the present moment. The action is compressed, and that compression gives the story emotional force.

"A furnished flat at \$8 per week" and "She stood by the window and looked out dully at a gray cat walking a gray fence in a gray backyard"[6, 55]. These details give a very small domestic setting and a dull outside view. The room and the yard reflect the couple's hard life. The flat is not only a place where the story happens. It becomes a sign of poverty, routine, and emotional struggle. The gray cat, gray fence, and gray backyard make the outside world look cold and tired. This description slows the moment and deepens Della's sadness. Here space carries time inside it. The gray view feels like waiting time, poor time, winter time. Because of that, the setting becomes part of the story's emotional clock.

"With a whirl of skirts... she fluttered out the door and down the stairs to the street"[6, 103]. Movement becomes faster in this part of the story. Della leaves the room and enters the city, but the space still stays narrow and close. This is not a long journey. It is a short urban movement from room to stairs, from stairs to street, from street to shop. The quick motion matches the urgency of time. Christmas is near, money is short, and action must be immediate. O. Henry does not open a large world here. Instead, he shows how one woman moves through a small circle of places under pressure. Space and time remain united through speed, need, and purpose.

"Jim stopped inside the door..."[6, 38]. The return home is one of the strongest moments in the story. The doorway becomes a turning point. This scene shows how the flat gathers all earlier movements back into one final space. The gifts, the lost hair, the sold watch, and the coming holiday all meet in the room. Time has reached its most intense point because waiting ends here. The door marks the shift from expectation to revelation. The small room becomes a stage for the whole meaning of the story. Because the setting is limited, every facial expression and every pause becomes more powerful.

"...the uneventful chronicle of two foolish children in a flat who most unwisely sacrificed for each other the greatest treasures of their house"[6, 77]. The final words return the reader to the flat and connect the domestic space to a larger moral meaning. The phrase "in a flat" is very important. Even at the end, O. Henry keeps the story inside its modest place. At the same time, the mention of the Magi lifts the moment into sacred and universal time. A poor rented room and the timeless idea of wise giving are placed together. This is the clearest example of the unity of space and time in the story. A small home becomes the center of a larger human truth.

Conclusion. The analysis shows that "The Gift of the Magi" draws a large part of its artistic and emotional power from the close unity of space and time. Although the story is very short and seems simple at first reading, its structure is carefully organized. The events are limited to a small number of places, and nearly all of them remain connected to the poor flat where Jim and Della live. The room, the window, the gray yard, the nearby street, the shop, and the doorway are not presented as random locations. Each of these spaces plays a specific role in shaping the emotional movement of the narrative. At the same time, the action unfolds within a very short period just before Christmas. This brief temporal frame creates pressure, expectation, and emotional intensity. When these two elements are read together, it becomes clear that the story achieves its effect not through a wide plot or many events, but through concentration and unity.

The narrowness of space is one of the main sources of meaning in the story. O. Henry does not place his characters in a broad social world with many changing settings. Instead, he keeps them within a modest and restricted environment. This artistic choice makes the reader feel the couple's poverty in a direct and concrete way. Their living conditions are not explained through abstract discussion. They are shown through the room they occupy, the small objects around them, and the dull urban view outside. The poor flat becomes more than a background. It becomes a visible expression of economic hardship, simplicity, and limited opportunity. Yet this same space also contains tenderness, intimacy, and shared life. In other words, the room reflects both material lack and emotional richness. This contrast gives the setting great artistic value.

Time is just as important as place in shaping the story's effect. The fact that the events happen shortly before Christmas gives every movement and decision a special urgency. Della cannot delay her choice, because the holiday is approaching. She must act within a limited number of hours, and that pressure turns an ordinary act of shopping into a serious emotional decision. Christmas is not included merely for decoration or seasonal charm. It provides the moral and symbolic center of the story. Because Christmas is associated with giving, love, kindness, and family closeness, the actions of Jim and Della take on deeper meaning. Their sacrifices are not only practical decisions. They become expressions of devotion measured against a special moment in time. In this way, time in the story functions as an active force rather than a passive background.

REFERENCES:

1. Abbott, H. Porter. *The Cambridge Introduction to Narrative*. Cambridge University Press, 2008.
2. Abdulwahid, Bryar Karim, Berivan Yousif Mohammed, and Tazhna Qaisar Tofiq. "Symbolism in 'The Gift of the Magi' by O. Henry". *Journal of Philology and Educational Sciences*, vol. 1, no. 1, 2022, pp. 38-50, doi:10.53898/jpes2022114.
3. Bakhtin, Mikhail M. "Forms of Time and of the Chronotope in the Novel: Notes toward a Historical Poetics". *The Dialogic Imagination: Four Essays*, edited by Michael Holquist, translated by Caryl Emerson and Michael Holquist, University of Texas Press, 1981, pp. 84-258.
4. Bal, Mieke. *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. University of Toronto Press, 1997.
5. Current-García, Eugene. *O. Henry (William Sydney Porter)*. Twayne Publishers, 1965.
6. Henry, O. "The Gift of the Magi". *The Four Million*, 1906. Project Gutenberg, 24 Dec. 2021, www.gutenberg.org/ebooks/7256.
7. Kandel, Churamoni. *The Politics of Class in The Gift of the Magi*. *Butwal Campus Journal*, vol. 8, no. 1, 2025, pp. 83-92, doi:10.3126/bcj.v8i1.85496.
8. Lee, Chin-Ching. *Metafictional Dialogism in O. Henry's Short Stories*. *English Language and Literature Studies*, vol. 6, no. 1, 2016, pp. 28-36, doi:10.5539/ells.v6n1p28.
9. Mikhalkova, Elena, et al. *Modelling Narrative Elements in a Short Story: A Study on Annotation Schemes and Guidelines*. *Proceedings of the Twelfth Language Resources and Evaluation Conference, European Language Resources Association*, 2020, pp. 126-132.
10. Peköz, Merve, H. Sezgi Saraç Durgun, and Arda Arikan. *Foregrounding Poverty through the Heterodiegetic Narrator in O. Henry's The Gift of The Magi*. *British and American Studies*, vol. 29, 2023, pp. 135-142, doi:10.35923/BAS.29.13.

UDC 821.111(73).09:82.091

THE ETHICS OF RURAL OTHERNESS IN PEARL BUCK'S THE GOOD EARTH AND THE MOTHER: AN IMAGOLOGICAL STUDY OF PEASANT WOMANHOOD

To'xtayeva Farida Ismatullayevna,

Senior teacher of Bukhara State Pedagogical Institute

Bukhara, Uzbekistan

tukhtayevafarida@gmail.com

Abstract. *This article examines Pearl Buck's literary construction of rural otherness and peasant womanhood in The Good Earth and The Mother through an imagological approach. The study argues that Buck's rural Chinese women are not merely ethnographic figures or passive representatives of an exotic East; rather, they function as ethically charged subjects through whom land, poverty, motherhood, silence, endurance and social vulnerability are reinterpreted. By analyzing the interaction between cultural stereotype and empathetic narration, the article demonstrates that Buck transforms the image of the "Other" into a space of moral recognition and intercultural dialogue.*

Key words: *imagology, Pearl S. Buck, rural otherness, peasant womanhood, The Good Earth, The Mother, cultural stereotype, empathy, land, intercultural dialogue.*

PEARL BUCK BADIY ASARLARIDA AYOL VA DEHQON SUBYEKTIVLIGINING IMAGOLOGIK TALQINI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Pearl S. Buckning The Good Earth va The Mother asarlarida qishloqona "o'zga"lik hamda dehqon ayol obrazi imagologik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Buck yaratgan xitoylik qishloq ayollari ekzotik Sharqning passiv belgisi emas, balki yer, qashshoqlik, onalik, sukut, chidam va ijtimoiy zaiflik orqali axloqiy mazmun kasb etuvchi badiiy subyekt sifatida talqin qilinadi. Maqolada madaniy stereotip va empatik tasvir o'rtasidagi munosabat ochib berilib, "o'zga" obrazi madaniyatlararo muloqot maydoniga aylanishi asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *imagologiya, Pearl S. Buck, qishloqona o'zga, dehqon ayol, The Good Earth, The Mother, madaniy stereotip, empatiya, yer, madaniyatlararo muloqot.*

ИМАГОЛОГИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ЖЕНСКОЙ И КРЕСТЬЯНСКОЙ СУБЪЕКТНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ ПЕРЛ БАК

Аннотация. *В статье анализируется художественная репрезентация сельской инаковости и образа крестьянской женщины в произведениях Pearl S. Buck The Good Earth и The Mother с позиции имагологического подхода. Обосновывается, что созданные писательницей китайские сельские женщины не являются пассивными этнографическими знаками экзотического Востока; они выступают нравственно значимыми субъектами, через которых переосмысляются земля, бедность, материнство, молчание, стойкость и социальная уязвимость. Анализ соотношения культурного стереотипа и эмпатического повествования показывает превращение образа «Другого» в пространство межкультурного диалога.*

Ключевые слова: *имагология, Pearl S. Buck, сельская инаковость, крестьянская женщина, The Good Earth, The Mother, культурный стереотип, эмпатия, земля, межкультурный диалог.*

Introduction. Imagology, as a branch of comparative literary studies, investigates how national, ethnic and cultural images are formed, circulated and reinterpreted in literary texts. Its main object is not a nation as an empirical reality, but a textual representation of that nation: the set of images, stereotypes, value judgments and narrative positions through which one culture imagines another. In this sense, the imagological study of literature asks how a text constructs the boundary between the familiar and the unfamiliar, between "self" and "other", and how this boundary becomes ethically, aesthetically and ideologically meaningful.

Pearl S. Buck's fiction is especially significant for such an approach. As an American writer who spent much of her early life in China, Buck occupied an unusual cultural position. She wrote in English for a largely Western readership, yet her major fictional world was formed by Chinese rural life, family structure, agrarian labor and social transformation. Her first novel East Wind: West Wind appeared in 1930, followed by The Good Earth in 1931 and Sons in 1932; the success of The Good Earth, which won the Pulitzer Prize

for *Novel* in 1932, played an important role in her international recognition [5]. In 1938 she became a Nobel Prize laureate, and the Swedish Academy emphasized her epic descriptions of Chinese peasant life [6].

A considerable number of studies have addressed the Chinese image in Buck's works in general. Therefore, the present article deliberately narrows the focus and proposes a different topic: the ethics of rural otherness and peasant womanhood in *The Good Earth* and *The Mother*. Instead of treating China as a broad national image, the article examines how Buck constructs the female peasant subject as a site where cultural difference, social inequality and universal human vulnerability intersect. The relevance of the topic lies in the fact that imagology today is not limited to identifying stereotypes; it also studies the aesthetic mechanisms through which literature may transform inherited images into more complex forms of intercultural understanding.

Research Object and Methods. The object of the study is the representation of peasant womanhood and rural otherness in Pearl S. Buck's *The Good Earth* and *The Mother*. *The Good Earth* centers on the life of Wang Lung and his family, but the figure of O-lan occupies a crucial position in the moral structure of the novel. *The Mother*, published in 1934, places an unnamed peasant woman at the center of the narrative and follows her struggle to preserve family life under the pressure of poverty, abandonment and social constraint [2]. These two texts are suitable for comparative analysis because both portray rural Chinese life, yet they differ in narrative emphasis: the first integrates the woman's experience into a family-and-land narrative, while the second turns maternal endurance into the central organizing principle of the novel.

The article uses imagological, comparative, cultural-historical and characterological methods. The imagological method helps to reveal how the image of the rural Chinese woman is constructed for an English-language readership. The comparative method allows the two novels to be read together in order to identify common patterns and differences. The cultural-historical method connects literary images with the social realities of agrarian life, patriarchal family relations and early twentieth-century transformation. Characterological analysis focuses on O-lan and the unnamed mother as artistic figures whose silence, labor and suffering create a specific ethical dimension of otherness.

The research object of this article is not limited to the thematic content of Pearl S. Buck's novels, but also includes the narrative strategies through which female and peasant subjectivity is constructed. Particular attention is paid to the representation of Chinese rural life, family relations, gender hierarchy, agrarian mentality, and intercultural perception. In this respect, Buck's fiction is examined as a literary space where the image of the cultural Other is created through both realistic description and symbolic generalization. The selected works provide rich material for studying how Chinese characters are represented not merely as ethnographic figures, but as bearers of moral, social, and emotional experience.

The methodological basis of the article is formed by imagological, comparative-literary, cultural-historical, and hermeneutic approaches. The imagological method is used to identify the artistic mechanisms through which national and cultural images are constructed in the text. This method makes it possible to analyze the relationship between "Self" and "Other," as well as the transformation of cultural stereotypes into individualized literary images. The comparative-literary method helps to reveal the interaction between Eastern and Western value systems in Buck's novels. Through this approach, the study examines how traditional Chinese concepts of family, land, duty, and social order are interpreted for a Western readership.

The cultural-historical method is applied to contextualize the fictional images within the social realities of early twentieth-century China. This approach allows the analysis to connect the representation of peasants and women with broader historical processes such as modernization, social stratification, patriarchal tradition, and rural poverty. At the same time, the hermeneutic method is used to interpret the symbolic meanings of key images, especially land, silence, labor, motherhood, and domestic space. These images are treated not only as elements of plot development, but also as carriers of cultural meaning.

In addition, the article employs elements of gender-oriented analysis, since the representation of female characters occupies an important place in Buck's imagological model. This approach helps to determine how women's silence, physical labor, emotional endurance, and family responsibility function as forms of hidden subjectivity. The study also uses close reading as a practical analytical tool. Selected episodes, character descriptions, narrative contrasts, and symbolic details are examined in order to reveal how Buck creates a multidimensional image of Chinese peasant and female life. Thus, the combination of these methods ensures a comprehensive interpretation of Pearl S. Buck's fiction within the framework of imagological literary studies.

Results and Discussion

1. Rural Otherness as an Imagological Category. In imagological terms, rural otherness is not simply the representation of village life. It is a literary structure through which the rural world is marked as

different from the assumed urban, educated or Western norm of the reader. In Buck's fiction, this difference is visible in the rhythm of labor, dependence on land, family hierarchy, bodily endurance, ritualized social behavior and limited access to speech or public power. However, Buck does not reduce rural China to picturesque exoticism. She gives the rural world a moral density that challenges the reader to recognize dignity in lives that might otherwise be perceived only as distant or primitive.

The land is the most powerful imagological sign in *The Good Earth*. It functions as a material basis of survival, a symbol of continuity and a measure of moral stability. Wang Lung's attachment to land is often discussed as the central feature of the novel, yet this attachment is impossible without O-lan's invisible labor. She works in the fields, bears children, prepares food, protects the household and participates in the family's struggle against famine. Thus, the rural "Other" is not represented only through male ownership of land, but through female labor that sustains life while remaining socially undervalued.

In *The Mother*, the land is again a space of hardship and survival, but the narrative perspective changes. The protagonist's relation to land is less a matter of property and more a matter of necessity. She tills, feeds, carries, repairs and endures because the family's existence depends on her body. From an imagological perspective, this is important: Buck shifts the image of the Chinese peasant woman from a passive ethnographic type to an active, though constrained, agent of continuity. The rural woman becomes the bearer of a moral economy in which labor is not romanticized but ethically foregrounded.

2. O-lan and the Ethics of Silence in *The Good Earth*. O-lan is one of Buck's most significant female characters. At first glance, she may appear to correspond to a familiar stereotype of the silent and obedient Eastern woman. She speaks little, submits to patriarchal expectations and rarely expresses personal desire directly. Yet an imagological reading must distinguish between stereotype as a fixed external label and literary characterization as a dynamic structure. Buck uses the appearance of silence to reveal not emptiness, but suppressed agency and moral strength.

O-lan's silence is not merely a sign of cultural backwardness. It is also a narrative device that exposes the limits of the social order around her. She is indispensable to the household, but her value is recognized only partially and often too late. She produces sons, works beside her husband, survives famine and contributes materially to the family's rise. Nevertheless, the patriarchal structure deprives her of emotional reciprocity and symbolic honor. Buck's achievement lies in making this contradiction visible without turning O-lan into a sentimental heroine.

The imagological importance of O-lan's image is that it complicates Western expectations. A Western reader may initially see her as an example of Eastern female subordination, but the narrative gradually redirects attention toward her endurance, competence and ethical superiority. She does not represent China as an exotic female body; she represents the human cost of a social system in which women sustain life but are denied full recognition. In this respect, Buck transforms a potentially stereotypical image into a critique of both cultural othering and patriarchal invisibility.

3. Maternal Subjectivity in *The Mother*. *The Mother* develops the problem of peasant womanhood even more directly. Unlike *The Good Earth*, where O-lan is filtered through the broader story of Wang Lung's rise and moral decline, *The Mother* centers on a woman whose name is not individualized in the title. This anonymity may seem to generalize her into a type, but it also gives her symbolic breadth. She becomes not merely one woman but an embodiment of maternal labor under rural poverty and social abandonment.

The plot of *The Mother* presents a woman who must preserve life after her husband's disappearance. Her daily existence is built around repeated tasks: working the land, feeding children, negotiating village opinion, caring for the old, confronting hunger and maintaining social respectability. Buck does not idealize this condition. Motherhood is not shown as a purely sacred or harmonious state; it is presented as a form of emotional and physical struggle. The mother's love is inseparable from fear, shame, desire, fatigue and social pressure.

From the perspective of imagology, *The Mother* is valuable because it moves the image of the Chinese peasant woman beyond decorative difference. The protagonist is culturally specific, yet her experience is not locked inside cultural distance. Buck writes her as a subject whose suffering can be understood across cultures without being detached from its Chinese rural context. This balance is central to the ethics of Buck's representation: the "Other" is neither assimilated into a universal abstraction nor confined to ethnographic otherness.

4. Stereotype, Empathy and Narrative Mediation. Any imagological study of Buck must address the question of stereotype. Her works were written for an English-speaking readership and inevitably translate Chinese life into forms accessible to that audience. Certain images - the patient peasant, the silent wife, the powerful land, the patriarchal family - may appear repetitive or simplified. Yet the literary function

of these images depends on how they are developed within the narrative. In Buck's strongest passages, the stereotype becomes a starting point rather than an endpoint.

Empathy is the central force that prevents Buck's rural images from becoming merely exotic. She is interested not only in what makes Chinese peasant life different, but also in how that difference contains recognizable human conflicts. Poverty, hunger, maternal anxiety, marital neglect, desire for dignity and fear of social shame are presented as experiences shaped by a particular culture but not meaningless outside it. In this sense, Buck's fiction creates a bridge between cultural specificity and ethical universality.

Narrative mediation is also important. Buck does not write from the position of a native Chinese author, but neither does she write as a distant tourist. Her cultural position is intermediary. This in-between perspective has both advantages and limitations. It allows her to explain Chinese rural life to Western readers with unusual sympathy, but it also means that the representation is shaped by translation, selection and simplification. An imagological approach does not ignore these limitations; rather, it examines how they operate within the literary text.

5. Peasant Womanhood as Ethical Universality. The concept of ethical universality in this article does not mean that Buck erases cultural difference. On the contrary, the force of her representation depends on concrete cultural details: family hierarchy, rural labor, ancestral continuity, gendered obedience and village reputation. However, these details are organized in such a way that the reader is invited to recognize a shared moral field. O-lan and the unnamed mother are culturally situated, but their vulnerability and endurance exceed the boundaries of national image.

In *The Good Earth*, O-lan's body becomes the hidden foundation of the family's prosperity. In *The Mother*, the protagonist's body becomes the site where the burdens of poverty, sexuality, motherhood and social survival converge. Both women are represented through labor rather than abstract self-expression. Their ethical power lies not in public speech, but in the persistence of care under conditions that deny them full agency. This artistic choice makes Buck's portrayal especially relevant for imagology: the "Other" is made visible not through spectacle, but through ordinary necessity.

Thus, Buck's peasant women challenge a simple opposition between East and West. They are not used merely to demonstrate the backwardness of Chinese society, nor are they idealized as pure victims of tradition. They expose how any culture may depend on invisible labor while failing to honor it. This is why the imagological image in Buck's fiction becomes ethically charged: it reveals the foreign as human, and the human as socially unequal.

Another significant aspect of Pearl S. Buck's imagological representation is the way she constructs female and peasant subjectivity not as marginal or passive categories, but as central forms of cultural knowledge. In many Western literary representations of the East, the Oriental female figure is often reduced to silence, exotic beauty, obedience, or victimhood. Buck partly uses these recognizable cultural codes, yet she transforms them from within by giving her female characters moral weight, emotional endurance, and narrative significance. O-lan in *The Good Earth* is a clear example of this artistic strategy. Although she rarely speaks and outwardly corresponds to the traditional image of the submissive Chinese woman, her function in the novel is far more complex. She is the stabilizing force of the family, the silent preserver of domestic order, and the figure whose physical labor makes Wang Lung's rise possible. Therefore, her silence should not be interpreted only as a sign of oppression; it also becomes a narrative form through which Buck represents hidden strength, endurance, and suppressed subjectivity.

From an imagological point of view, O-lan's image demonstrates the tension between stereotype and individualization. On the one hand, she embodies certain features that may be associated with the Western perception of traditional Chinese womanhood: humility, self-sacrifice, emotional restraint, and domestic duty. On the other hand, Buck does not present these qualities as primitive or inferior. Instead, she links them to a specific social and historical context. The reader gradually understands that O-lan's personality is shaped not by abstract "Eastern passivity," but by poverty, patriarchal custom, class hierarchy, and the struggle for survival. In this sense, Buck's portrayal moves beyond a simple exotic image and approaches a more humanized and socially grounded representation of the cultural Other.

The peasant subject in Buck's fiction is also imagologically important. Wang Lung is not depicted merely as a representative of a foreign rural civilization; he is a universal human figure whose life is determined by land, labor, hunger, family responsibility, and the desire for dignity. The land in *The Good Earth* functions as more than a realistic detail of Chinese agrarian life. It becomes a symbolic center of identity. For Wang Lung, land is memory, continuity, security, and moral order. When he is connected with the land, he remains close to the ethical foundation of his existence; when wealth separates him from the

land, his moral decline begins. Through this contrast, Buck presents Chinese peasant life not as backwardness, but as a system of values in which human identity is deeply tied to nature and labor.

It is also necessary to emphasize that Buck's imagological method is based on mediation. She writes as an American author, but her long experience of life in China allows her to occupy an intermediate cultural position. This position enables her to translate Chinese rural reality for Western readers without completely reducing it to Western categories. However, this mediation is not free from contradictions. Some images in her works may still simplify Chinese society for the sake of narrative clarity. Nevertheless, the dominant tendency of her fiction is not to distance the Chinese Other, but to make this Other emotionally intelligible. Buck's achievement lies precisely in this balance: she preserves cultural difference while revealing shared human experience.

Thus, the representation of female and peasant subjectivity in Pearl S. Buck's fiction shows that imagological analysis should not be limited to identifying stereotypes. It must also examine how literary texts revise, complicate, or humanize these stereotypes. Buck's novels demonstrate that the image of the Other can become a means of intercultural empathy when it is grounded in concrete social experience, ethical attention, and psychological depth.

Conclusion. The analysis shows that Pearl S. Buck's *The Good Earth* and *The Mother* offer rich material for imagological research when the focus is placed not on the general image of China, but on rural otherness and peasant womanhood. In these works, the Chinese rural woman is represented through land, labor, silence, motherhood and endurance. Although Buck's fiction contains elements that may be read as cultural stereotypes, these elements are frequently transformed by empathetic narration and ethical attention to human vulnerability.

O-lan in *The Good Earth* demonstrates how silence can become a complex literary sign: it reflects subordination, but also strength, competence and moral depth. The protagonist of *The Mother* expands this problem by placing maternal survival at the center of the narrative. Together, these figures show that Buck's image of the rural Chinese woman is neither purely exotic nor purely universal. It is a mediated image, formed at the intersection of cultural difference and shared ethical recognition.

The scientific significance of this approach lies in shifting the study of Buck from a broad discussion of Chinese imagery to a more specific investigation of the female peasant subject as an imagological construction. Such a perspective makes it possible to evaluate Buck's contribution to intercultural literary understanding while also acknowledging the tensions of representation, translation and stereotype that accompany any cross-cultural image.

Pearl S. Buck's fiction demonstrates that imagological representation is not only a matter of describing another nation or culture, but also a means of revealing universal human experience through cultural difference. Her female and peasant characters show that the image of the Other may contain both culturally specific features and common human values such as dignity, endurance, responsibility, and the desire for moral stability. Therefore, Buck's novels remain significant for literary imagology because they transform Chinese rural and female images into complex subjects of intercultural understanding rather than simple objects of exotic observation.

REFERENCES:

1. Buck P. S. *The Good Earth*. New York: John Day Company, 1931.
2. Buck P. S. *The Mother*. New York: John Day Company, 1934.
3. Buck P. S. *East Wind: West Wind*. New York: John Day Company, 1930.
4. Buck P. S. *Sons*. New York: John Day Company, 1932.
5. *The Pulitzer Prizes. The Good Earth*, by Pearl S. Buck. 1932 Prize Winner in Novel. URL: <https://www.pulitzer.org/winners/pearl-s-buck>
6. Nobel Prize. Pearl Buck - Biographical. NobelPrize.org. URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1938/buck/biographical/>
7. Conn P. Pearl S. Buck: *A Cultural Biography*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
8. Beller M., Leerssen J. *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters*. Amsterdam-New York: Rodopi, 2007.
9. Leerssen J. *National Thought in Europe: A Cultural History*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
10. Liao K. *Pearl S. Buck: A Cultural Bridge across the Pacific*. Westport: Greenwood Press, 1997.
11. Cao X. *Analysis of the Image of O-lan in The Good Earth*. *Frontiers in Educational Research*, 2019.
12. Grewal A. *From The Good Earth to Mother India: esthetic circulations of peasant womanhood between India and China*. *International Journal of Asian Studies*, 2022, Vol. 19, Issue 2.

TRANSLATION PROBLEMS OF CULTURE BOUND EXPRESSIONS IN “THE SCORPION FROM THE ALTAR”

Kasimova Ra’no Rakhmatulloevna,

*DSc in Philology (DSc), Associate Professor; Bukhara State University,
English Literature and Translation Studies Department*

r.r.kasimova@buxdu.uz

Turdimatova Dilafroz Okhinjon qizi,

*1st year Master student of Bukhara State University of English Literature and
Translation Studies Department
dilafruzmuxtorova4@gmail.com*

Abstract. Proverbs and traditional sayings function as important stylistic and communicative devices that convey the author’s ideological message and cultural identity. However, the translation of such units into English presents significant challenges due to the absence of direct lexical and cultural equivalents. It is considered that the translation of these expressions would require the use of various adaptive and interpretative strategies in order to preserve both meaning and stylistic effect. This study investigates the translation of idioms, proverbs, and sayings in the English translation of the novel “Mehrobdan chayon” by Abdulla Qodiriy. The novel is characterized by a rich use of culturally bound expressions that reflect the moral values, worldview, and social traditions of Uzbek society. The method we applied involved a comparative and descriptive analysis of selected proverbs and sayings from the original Uzbek text and their English equivalents. Particular attention was given to translation techniques such as equivalence, paraphrasing, adaptation, and cultural substitution. The results obtained show that successful rendering of proverbs and sayings depends largely on the translator’s ability to balance semantic accuracy with cultural interpretation. The study provides strong evidence that culturally sensitive translation strategies help maintain the communicative value, stylistic richness, and cultural authenticity of the literary text for English-speaking readers.

Keywords: culture, proverbs, linguoculturology, changes, intercultural communication, pragmatics, sayings, idioms

“QURBONLIK JOYIDAGI CHAYON” ASARIDA MADANIYATGA XOS IFODALARNI TARJIMA QILISH MUAMMOLARI

Annotatsiya. Maqollar va xalqona iboralar muallifning g‘oyaviy mazmuni hamda madaniy identifikatsiyasini ifodalovchi muhim stilistik va kommunikativ vositalar hisoblanadi. Biroq bunday birliklarni ingliz tiliga tarjima qilish bevosita leksik va madaniy muqobillarning mavjud emasligi sababli muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shu bois, ushbu ifodalarni tarjima qilishda ularning ma’nosi va uslubiy xususiyatlarini saqlab qolish uchun turli moslashtiruvchi va talqin etuvchi strategiyalardan foydalanish zarur deb hisoblanadi. Mazkur tadqiqot Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” asarining ingliz tilidagi tarjimasida idiomalar, maqollar va iboralarining tarjimasini o‘rganishga bag‘ishlangan. Asar o‘zbek jamiyatining axloqiy qadriyatlari, dunyoqarashi va ijtimoiy an’analarini aks ettiruvchi madaniy jihatdan bog‘liq ifodalarga boyligi bilan ajralib turadi. Tadqiqotda asl o‘zbek matnidagi tanlab olingan maqol va iboralar hamda ularning ingliz tilidagi muqobillari qiyosiy va tavsifiy tahlil qilindi. Xususan, ekvivalentlik, parafraz, moslashtirish va madaniy almashtirish kabi tarjima usullariga alohida e’tibor qaratildi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, maqol va iboralarni muvaffaqiyatli tarjima qilish ko‘p jihatdan tarjimonning semantik aniqlik bilan madaniy talqinni muvozanatlash qobiliyatiga bog‘liq. Tadqiqot natijalari madaniy jihatdan sezgir tarjima strategiyalari ingliz tilida o‘quvchilar uchun matnning kommunikativ qiymati, uslubiy boyligi va madaniy autentikligini saqlab qolishga xizmat qilishini isbotlaydi.

Kalit so‘zlar: madaniyat, maqollar, linvamadaniyatshunoslik, o‘zgarishlar, madaniyatlararo muloqot, pragmatika, idiomalar, ibratli so‘zlar

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА КУЛЬТУРНО ОБУСЛОВЛЕННЫХ ВЫРАЖЕНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «СКОРПИОН С АЛТАРЯ»

Аннотация. Пословицы и устойчивые выражения являются важными стилистическими и коммуникативными средствами, передающими идейное содержание автора и его культурную идентичность. Однако перевод таких единиц на английский язык представляет значительные трудности из-за отсутствия прямых лексических и культурных эквивалентов. В связи с этим считается, что для сохранения смысла и стилистического эффекта данных выражений необходимо использовать различные адаптивные и интерпретационные стратегии перевода. Данное исследование посвящено анализу перевода идиом, пословиц и поговорок в английской версии романа Абдуллы Кадыри «Скорпион из алтаря» («*Mehrobdan chayon*»). Роман отличается богатством культурно обусловленных выражений, отражающих нравственные ценности, мировоззрение и социальные традиции узбекского общества. В ходе исследования был применён сравнительно-описательный метод анализа отобранных пословиц и поговорок из оригинального узбекского текста и их английских эквивалентов. Особое внимание уделялось таким переводческим приёмам, как эквивалентность, перефразирование, адаптация и культурная замена. Полученные результаты показывают, что успешная передача пословиц и поговорок во многом зависит от способности переводчика находить баланс между семантической точностью и культурной интерпретацией. Исследование доказывает, что культурно ориентированные переводческие стратегии способствуют сохранению коммуникативной ценности, стилистического богатства и культурной аутентичности литературного текста для англоязычных читателей.

Ключевые слова: культура, пословицы, лингвокультурология, изменения, межкультурная коммуникация, прагматика, поговорки, идиомы.

Introduction. “The field of translation serves as a vital bridge in literature and linguistics, playing an essential role in sharing a nation’s unique culture, traditions, and collective psyche with the rest of the world” Monteiro.R[8].When it comes to literary works, the primary challenge lies in maintaining the “national color”, authentically preserving the author’s voice and ensuring that characters and events resonate naturally in the target language. This task becomes even more intricate when dealing with folklore, specifically proverbs and sayings. Proverbs are more than just words; they are the distilled wisdom and historical experience of a people. Because they pack a specific worldview into a concise format, translating them is not rarely a simple linguistic swap. A prime example of these complexities can be found in the works of Abdulla Qodiriy, a king of Uzbek literature. His 20th-century novel, “The Scorpion from the Altar,” stands as a benchmark for these translation challenges, requiring a deep understanding of Uzbek heritage to be accurately conveyed in another tongue. These expressions are not merely decorative; they function as pragmatic tools that convey social norms, moral values, and emotional undertones.

According to Peter Newmark [5]“culture-bound elements require special treatment because they often lack direct equivalents in the target language”. Similarly, Eugene Nida[2] emphasizes the importance of “dynamic equivalence”, where the translator aims to achieve the same effect on the target audience as on the source audience. Despite the theoretical frameworks available, translating culturally marked expressions remains a complex task. In some cases, translators omit such elements, which may lead to loss of meaning or cultural distortion.

Rafael Monteiro [8]highlighted the translation strategies of linguoculturological conceptualization of literary works and Uzbek linguistic schools, while Aqila Shabon qizi[1] found culture bound expressions as folk in general and compared both English and Uzbek proverbs, how they are transferred into English. She added her own translation of proverbs. There were many other articles focused on different aspects of novel such as phraseological units translation and strategies, use of metaphors in “The Scorpion from the Altar” [5] and etc. However still there is a number of visible corrections should be analyzed to make the novel more beneficial for researchers. Despite of growing research, significant theoretical and methodological gaps remain in the deep analysis of “The scorpion from the altar”.

One persistent problem is that not all wordplays, idioms, proverbs, culture bound phenomenon are transmitted into English, most of them were omitted.

Secondly, many proverbs were translated inappropriately that cultural fidelity is lost.

Thirdly, in translation of novel sentences were oversimplified that make reader feel bored. The ultimate aim is to contribute to deeper understanding of importance of appropriate translating culture specific aspects of novel “The Scorpion from the Altar” and to provide a robust framework for future research in translation studies. Therefore, this study aims to explore how idioms, proverbs, sayings, and culture-bound words are translated in the English and evaluate the effectiveness of the strategies used.

Methodology. This study employs a qualitative, descriptive and comparative research approach, focusing on the translation strategies and challenges involved in rendering idioms, proverbs, sayings, and culture-bound terms from the original Uzbek text into English. Overall, 60 culture-bound words, idioms, proverbs, sayings were selected from the translation. They are compared with original form of novel and differences in translation were identified, contributions by researcher were added.

№	Phenomenon	Quantity
1	Idioms	20
2	Proverbs	25
3	Sayings	10
4	Culture-specific lexical units	30

The research process consists of several systematic steps. Firstly, a close textual analysis of the novel is conducted to identify and extract idiomatic expressions, proverbs, sayings, and culture-specific lexical items that present translation challenges. Secondly, each identified item is examined in its source-language context to understand its semantic, pragmatic, and cultural connotations. In order to evaluate the translation strategies, the corresponding English translations are analyzed in terms of accuracy, equivalence, and cultural adaptation. Comparative analysis is performed to determine how effectively the translation conveys meaning, style, and cultural nuances. Thirdly, every selected proverbs, sayings, idioms, culture specific words will be retranslated by researcher. Additionally, relevant translation theories, including dynamic equivalence, domestication and foreignization, and functionalist approaches, are applied to assess and categorize the translation techniques used. Finally, the findings are synthesized to provide insights into best practices and recurring challenges in translating culturally bound expressions, and to highlight the implications for translation studies and cross-cultural literary communication.

Results.

№	Focus	Source text	Target text	Strategy
1.	Proverbs	25	13	Omission, adaptation, equivalence
2.	Idioms	20	10	Omission, equivalence, descriptive
3.	Sayings	10	8	Literal, omission, equivalence
4.	Culture specific words	30	24	Equivalence, adaptation

The analysis of the English translation of the novel “MehrobdanChayon” by Abdulla Qodiriy [6] reveals that the translation of idioms, proverbs, sayings, and culture-bound words presents both linguistic and cultural challenges. The findings demonstrate that translators employ a variety of strategies depending on the type of expression and its level of cultural specificity.

Proverbs:

1. *Og‘zi oshqa yetqan* – Give up his hope – Equivalence
2. *Oyni etak bilan yashirib bo‘lmaydi* – One can not hide something from other people – Functional equivalence
3. *Xotin kishining boshi* – uy iching og‘ir toshi – Omission
4. *Yaxshi kechinish uchun turmas*, ammo ko‘paytirish uchun turar – Omission
5. *Yaxshi do‘st-kishining ko‘zgusi* – A true friend is the best mirror – Word for word

As it is mentioned above, proverbs mainly depict cultural values and norms. In the past women had high responsibility in family, they had to be patient in any situation and hardship rather than man therefore in the translation of proverb “*Xotin kishining boshi* – uy iching og‘ir toshi” should be translated by descriptive strategy or given some footnotes to clarify.

Idioms:

1. *O‘xshatmay uchratmas* – Families liked each other very much – Descriptive
2. *Dard ustiga chiqpon* – Omission
3. *Kiyimini tog‘orada chiritmoq* – decley things in the basin – Literal
4. *Tishini tishiga qo‘ymoq* – Omission
5. *Tuzini ichib tuzlig‘iga tupirmoq* – To bite the hand that feeds you – Equivalence

In the translation of idioms the translators successfully transferred core meanings of specific idioms with different appropriate ways. Omissions were also applied successfully. It means that even some parts were omitted there still have cultural coloring that influence to target audience.

Sayings:

1. *Kishining kimligi uning do‘stidan ma‘lum* – A person is known by the company they keep – Equivalence

2. Zulm ustiga bino qilingan saltanat uzoqqa bormaydi – A kingdom built upon tyranny shall not long endure – Word for word

3. Insonning qadri – uning ma'naviy boyligida – The true worth of a human lies in their spiritual wealth – Literal

4. Hayo – iymonning bir bo'lagidir – Modesty is a part of faith – Adaptation

5. Tili boshqa, dili boshqa kimsadan ehtiyot bo'l – Beware of those whose tongues speak what is literal

“Translation of sayings into English is complex task as Uzbek sayings has more moral lesson in its original tone when they are translated into English” Hans J. Vermeer[10]. They mostly lose emotional impact but translator used different strategies to have sense of original.

Culture Specific words:

1. Panjshanbalik – Thursdayship – Literal

2. Ra'noning egasi – Rano's owner – Literal

3. Qalin – bridewealth – Descriptive

4. Atlas ko'ylak – linen dress – semi calque

5. Soch o'rumi – hair – generalization “The scorpion from the Altar”[7]

According to survey the most problematic part in “The Scorpion from the Altar” – is translating culture specific words. Almost all of them translated and changed with simple alternatives. This caused to lose national coloring in the novel. It is undeniable that target readers do not know these words original function, meaning, appearance themselves but there should be given descriptive translation or footnotes. It is believed that, such strategies would attract readers more rather than just simple word translation. For example “Ra'noning egasi” in Uzbek tradition future husband of girls whether they are engaged or no called “qizning egasi” “therefore “owner” is not enough to deliver intended meaning of this word. “Panjshanblik” in the past children were taught in madrassas, on Thursday parents gave money for teachers it was called “Panjshanbakik” simple translation “Thursday” was not enough to show traditional money giving day for teachers.

First, the study shows that literal translation is the most frequently used translation strategy. This approach allows translators to convey the general meaning of the source expression in a clear and understandable way for English readers. Since many Uzbek idioms and sayings do not have direct equivalents in English, literal translation helps avoid misunderstanding while preserving the communicative intent of the original text.

Secondly, equivalence is also widely applied, particularly in the translation of proverbs with universal meanings. In such cases, translators successfully find English expressions that carry similar semantic and pragmatic functions. This strategy helps maintain both the meaning and stylistic effect of the original text, especially when cultural overlap exists between the two languages.

As it is mentioned earlier culture-bound words pose the greatest difficulty. These lexical items are deeply rooted in Uzbek social life, traditions, and worldview, and often lack direct counterparts in English. As a result, translators frequently rely on cultural substitution or adaptation, replacing the original term with a more familiar concept for the target audience. While this improves readability, it may lead to partial loss of cultural nuance and authenticity.

In addition, the study reveals that some expressions are simplified or, in rare cases, omitted entirely. This usually occurs when the translator cannot find an appropriate equivalent or when the expression is considered too culturally specific to be effectively conveyed House.J[3]. Although omission helps maintain fluency, it reduces the richness of the original text and may weaken its stylistic impact. Furthermore, the results show that idioms are more difficult to translate than proverbs and sayings due to their figurative and context-dependent nature. Idioms, on the other hand, are relatively easier to render because they often express universal truths that can be adapted into the target language.

Discussion. As it was mentioned in the introduction translation of idioms, proverbs, sayings, and culture-bound expressions in “Mehrobdan chayon” presents a complex interplay between linguistic accuracy and cultural representation. The analysis confirms that no single translation strategy is sufficient to fully preserve both semantic meaning and cultural depth; instead, translators must adopt a flexible and context-sensitive approach.

One of the most notable observations is the frequent use of literal translation and equivalence. These strategies are particularly effective when the source expressions convey universal meanings that can be easily recognized by the target audience. For instance, proverbs reflecting general human values, such as friendship or morality, are often successfully rendered through functional or dynamic equivalence. As stated earlier in

analysis part Eugene Nida's[11] theory of dynamic equivalence, which emphasizes achieving a similar effect on the target audience. However, the study also highlights significant limitations of these strategies. Literal translation, while preserving the surface meaning, often fails to convey deeper cultural connotations embedded in Uzbek expressions. As seen in the translation of culture-specific terms, direct translation leads to semantic reduction and loss of ethnographic richness. This supports view Nematova Nargiza Azimovna[4] that culture-bound items require special treatment beyond simple linguistic substitution. Another important issue identified is the use of omission and simplification. While these strategies contribute to readability and fluency, they result in the loss of stylistic nuance and cultural authenticity. The omission of certain proverbs and idioms indicates the translator's difficulty in finding suitable equivalents, especially when dealing with highly contextual or culturally embedded expressions. Lawrence Venuti[9] suggests a gap between theoretical translation models and practical application. In addition to the above, the study demonstrates that idioms are more resistant in translation than proverbs and sayings. Their figurative and context-dependent nature makes them harder to interpret and reproduce in another language. In contrast, proverbs, due to their universal themes, allow for greater adaptability across cultures. The discussion also emphasizes the importance of culturally sensitive strategies, such as descriptive translation and the use of footnotes. These methods can help bridge the cultural gap by providing additional context for target readers without sacrificing the original meaning. Therefore, a combination of domestication and foreignization strategies appears to be the most effective approach in literary translation.

Overall, the results confirm that translation is not merely a linguistic process but also a cultural act. The translator plays a crucial role as a mediator between two cultures, responsible for preserving both meaning and identity. For the future researchers it is recommended to work on more precise translation strategies while keeping meaning of original tone, national coloring and intended message by writer.

Conclusion. This study has examined the translation of idioms, proverbs, sayings, and culture-bound expressions in the English version "Mehrobdan chayon". The findings demonstrate that while a range of techniques such as literal translation, equivalence, adaptation, and omission are employed, each of them has both strengths and limitations. The research confirms that, idioms, proverbs, sayings and culture bound words in most parts omitted or used simplification strategy as a result emotional impact and national coloring in the novel is lost.

Translation strategies – equivalence, and literal translation are the most commonly used strategies, particularly in cases where expressions have universal meanings. However, these approaches often fail to fully convey the cultural and stylistic richness of the original text. On the other hand, adaptation and descriptive translation prove to be more effective in preserving cultural nuances, although they may require additional explanation.

REFERENCES:

1. *Aqila Sharbon qizi Sattorova. The Peculiarities of the Translation of Proverbs and Sayings (on the Example of A. Qodiriy's Work "The Scorpion from the Altar") // Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Science. – Tashkent, 2023.*
2. *Eugene Nida, Toward a Science of Translating. -1664-341p.*
3. *House. J. Translation Quality Assessment: Past and Present. – London: Routledge, 2015. – 264 p.*
4. *Nematova Nargiza Azimovna. Analysis of English translation of phraseological units in the novel "The Scorpion from the Altar" // Asia Pacific Journal of Marketing and Management Review. – 2022. – Issue 06.*
5. *Newmark, P. A Textbook of Translation. – London: Prentice Hall, 1988. – 304 p.*
6. *Abdulla Qodiriy. Mehrobdan Chayon. – Tashkent: Navro'z, 2019. – 288 p.*
7. *Abdulla Qodiriy. The Scorpion from the Altar: Novel. Translators: I. M. Tukhtasinov, U. R. Yoldoshev, A. A. Khamidov. – Tashkent: Mashhur-Press, 2019. – 272 p.*
8. *Monteiro. R. Translation in Libras. – Portugal, 2022. – 1129 p.*
9. *Lawrence Venuti. The Translator's Invisibility: A History of Translation. – London: Routledge, 1995. – 353 p.*
10. *Hans J. Vermeer. Skopos and Commission in Translational Action // Readings in Translation Theory. – 1989.-204p.*
11. *Eugene Nida. The theory and Practice of translation, 1969.-226p*

UO'K 82-941

ZAHIRIDDIN BOBUR VA BOBURIYLAR DAVRIGA BAG'ISHLANGAN ASARLAR TAHLILI

Xayrullayeva Kamola Ravshanovna,

Osiyo xalqaro universiteti doktoranti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

khayrullayevakamola95@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalqining milliy qahramoni sifatida e'tirofga sazovor bo'lgan, qadimgi Kobul va Hindistonda ulkan davlatchilikka asos solgan jahoniy siymo Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzoning badiiy adabiyotda obraz sifatida yaratilishi bo'yicha qilingan ishlar tahlilga tortilgan. Bunda eng avvalo, atoqli yozuvchi Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" romani ingliz yozuvchisi Aleks Rutherfordning "Raiders from the North" hamda inglizcha yozuvchi Sardor Muhammad Jaffarning "The Mughal Empire from Babur to Aurangzeb" kabi asarlari bilan bir o'ringa qo'yilgan holda o'zaro qiyoslanadi. Ushbu romanlarda Bobur Mirzo hamda keyingi Boburiy hukmdorlar tasviri turli madaniyat vakillari bo'lgan adiblar talqinida qanday berilganligi yuzasidan tahlillar amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, Stefan Frederik Deyl, Pirimqul Qodirov, Suzanna Annet Beverij, Aleks Rutherford, Javoharlal Neru, Sardor Muhammad Jaffar.

АНАЛИЗ ПРОИЗВЕДЕНИЙ, НАПИСАННЫХ В РАЗЛИЧНЫХ ЖАНРАХ И ОТНОСЯЩИХСЯ К ПЕРИОДУ ПРАВЛЕНИЯ ЗАХИРИДДИНА БАБУРА И БАБУРИДОВ

Аннотация. В данной статье анализируется работа по созданию образа Захириддина Мухаммада Бабура Мирзы, мировой фигуры, признанной национальным героем узбекского народа и основавшей великое государство в древнем Кабуле и Индии, в художественной литературе. Прежде всего, роман «Звёздные ночи» известного писателя Пиримкула Кодирова сравнивается с произведениями английского писателя Алекса Резерфорда «Налётчики с севера» и англоязычного писателя Сардора Мухаммада Джаффара «Империя Великих Моголов от Бабура до Аурангзеба». Проводится анализ того, как образ Бабура Мирзы и последующих правителей из династии Бабура представлен в этих романах в интерпретации писателей разных культур.

Ключевые слова: Захириддин Мухаммад Бакур, Стивен Фредерик Дейл, Пиримкул Кодиров, Сюзанна Аннет Бевеидж, Алекс Резерфорд, Джавахарлал Неру, Сардор Мухаммад Джаффар.

ANALYSIS OF WORKS WRITTEN IN VARIOUS GENRES DEDICATED TO THE PERIOD OF ZAHIRIDDIN BABUR AND THE BABURIDS

Abstract. This article analyzes the work done on the creation of the image of Zahiriddin Muhammad Babur Mirza, a world figure who was recognized as a national hero of the Uzbek people and founded a great state in ancient Kabul and India, as an image in fiction. First of all, the novel "Starry Nights" by the famous writer Pirimqul Qodirov is compared with the works of the English writer Alex Rutherford "Raiders from the North" and the English-speaking writer Sardor Muhammad Jaffar "The Mughal Empire from Babur to Aurangzeb". An analysis is made of how the image of Babur Mirza and the subsequent Babur rulers is presented in these novels in the interpretation of writers from different cultures.

Keywords: Zahiriddin Muhammad Babur, Stephen Frederick Dale, Pirimqul Qodirov, Suzanne Annette Beveridge, Alex Rutherford, Jawaharlal Nehru, Sardor Muhammad Jaffar.

Kirish. Dunyo adabiyoti sahifalari nazardan o'tkazilsa, birgina ingliz adabiyotining o'zida shoh-shoir Bobur hayotiga bag'ishlab o'nga yaqin roman va qissalar yaratilganligi ma'lum. Shu jihatdan o'zbek adabiyotshunosligida mazkur asarlarni ilmiy muomalaga olib kirish, ularni tadqiq etish yo'nalishidagi ilmiy izlanishlarning qamrovi keng ekanligini ta'kidlash kerak bo'ladi. Bu esa Zahiriddin Boburning buyuk shaxsiyati, yuksak insoniy fazilatlari, sarkardalik iqtidori bilan dunyo xalqlarining e'tiboriga tushganligini asoslab turadi.

Muhokama va natijalar. Mazkur yo'nalishdagi yana bir muhim qadam ingliz yozuvchisi Stefan Meredit Edvards nomi bilan bog'liq. Ingliz yozuvchisi o'zining "Bobur: yozuvchi va jangchi" ("Babur: diarist and despot") biografiyasini yaratishdan oldin Bobur hayot yo'li ustida ko'pgina izlanishlar olib

boradi. Asarning kirish qismida u asosiy manba sifatida Boburning avtobiografik asari *“Boburnoma”* ning S.A.Beverij tomonidan qilingan inglizcha tarjimasiga tayanganligini qayd etadi. Uning fikricha, S.A.Beverij tarjimasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri turkiy tilidan qilinganligi sababli oldinroq J.Leyden va V.Erskin tomonidan fors tilidan qilingan tarjimasiga nisbatan tarixiy haqiqatlarga yaqinroq edi. Bundan tashqari, S.M.Edwards Leyn Polning Bobur haqida olib borgan beqiyos tadqiqotlaridan ham foydalangan. Asardagi Bobur hayotini ochib beruvchi lavhalar S.A.Beverijning tarjima asaridan olingan. Ushbu asar 1926-yilda ilk marotaba o‘z o‘quvchilariga taqdim etilgan. Asar ibtidosida Boburning biografiyasi xronologik tarzda keltirilgan. Bundan tashqari asar *“Buyuk Temuriyzoda”*, *“Musibat kuni”*, *“Ichimlik, ayollar va qo‘shiq”*, *“San‘at va Tabiat”*, *“Oxirgi bosqich”* singari besh bobga ajratilgan. Birinchi bobda adib Boburning ajdodlari, hayotining ilk davri, bolalikdagi qiziqishlari, otasidan erta judo bo‘lib, 11 yoshida taxtni egallashi davrida sodir bo‘lgan voqealar, taxt uchun amakilari bilan olib borgan qonli kurashlari tasvir etilgan. Romanning *“Musibat kuni”* deb nomlangan ikkinchi bobida esa Boburning ham Andijondan, ham Samarqanddan ayrilib, tog‘- u toshlarga bosh olib ketgan vaqtlari badiiy aks ettirilgan. Keyingi bobda Boburning sharobga munosabati, haramidagi ayollar hamda farzandlari bilan bog‘liq voqealar o‘z ifodasini topgan. Shu bilan birga, ushbu bobda Boburning musiqa va qo‘shiqlarga cheksiz muhabbati, shoh-shoir tomonidan bastalangan kuy va qo‘shiqlar haqida ham bilib olish mumkin. Chunki fanda Boburning *“Musiqa ilmi”* nomli asar yozganligi, biroq u bizgacha yetib kelmaganligi xususida ham so‘zlanadi. *“San‘at va tabiat”* bobidan Bobur asarlari, benazir ruboiy va g‘azallari, harbiy sohaga bag‘ishlangan kitoblari bilan bog‘liq badiiy lavhalar o‘rin olgan. Bobur tabiatni juda sevgan, uning go‘zalligidan bahra olish maqsadida Kobul va Hindda maftunkor bog‘lar barpo etgan. Mazkur qismda yozuvchi shu haqida ham batafsil to‘xtalgan. Bu shoh-shoirning yana bir ezgu fazilatini namoyon etib turadi. Oxirgi bobda shoh-shoir Zahiriddin Bobur hayotining so‘nggi yillari tasvirlangan. Bunda ingliz yozuvchisi o‘zbekning sarkarda shoiri shaxsiyatiga daxldor fikrlarini ham aks ettiradi.

Ta’kidlash kerakki, yuqorida tilga olingan ingliz adabiyotiga mansub ikki asar: *“King-Errant”* roman-trilogiyasi hamda *“Babur: diarist and despot”* biografiyasi birinchi marta ilmiy, adabiy muomalaga olib kirilmoqda. Chunki bu asarlar hozirga qadar o‘zbek tiliga tarjima qilinmagan.

Bizning buyuk ajdodlarimiz hayot yo‘liga qiziqish bildirgan holda ingliz adabiyotida yaratilgan yana bir buyuk roman *“Mo‘g‘ul imperiyasi”* (*“Empire of the Moghul”*) deb nomlangan. Asar 6 ta kitobdan tarkib topgan. Ushbu roman ilk marotaba 2009-yilda chop etilgan bo‘lib, birinchi kitobi *“Raiders from the North”* (*“Shimoldan kelgan bosqinchilar”*) deb nomlanadi hamda unda Bobur hayot yo‘li, Hindistonda yangi imperiyaga asos solinishi voqealari ta’sirchan va hayotiy tasvir etilgan. Romanning boshqa kitoblari esa boburiylar imperiyasining keyingi hukmdorlari, Boburning avlodlari tarixidan to imperiyaning qulashi va Buyuk Britaniya tomonidan Hindistonning egallanishiga qadar bo‘lgan davr voqealari tasviriga bag‘ishlangan. Ular quyidagicha nomlanadi: *“Brothers at war”* (*“Aka-ukalar kurashi”*) (2010); *“Rulers of the world”* (*“Dunyo hukmdorlari”*) (2011); *“Tainted throne”* (*“Ifloslangan taxt”*) (2012); *“The Serpent’s tooth”* (*“Ilonning tishi”*) (2013); *“Traitors in the Shadows”* (*“Soyadagi Xoinlar”*) (2015).

“Raiders from the North” romani Diana Preston va uning turmush o‘rtog‘i Maykl Preston tomonidan yozilgan bo‘lib, ular ikkovlari umumiy tarzda Aleks Rutherford taxallusini qo‘llashgan. Oilaviy yozuvchilarning yozishlaricha, Hindistondagi Tojmahal me’moriy obidasida tadqiqot ishlarini olib borish chog‘ida ushbu nodir yodgorlikni qurgan avlod mansub bo‘lgan saltanatning ilk asos solinish tarixini o‘rganishga qiziqish bildiradilar. Asarning so‘ngso‘z qismida yozuvchilar quyidagilarni qayd etgan: *“Bobur hikoyalarida muhim o‘rin tutgan deyarli barcha joylarga men ham tashrif buyurdim. Uning hozirgi kunda O‘zbekiston va Qirg‘iziston hududlarida joylashgan ota meros Farg‘ona qirolligi haligacha olma, o‘rikli bog‘lar va sersuv qovunlar o‘lkasidir. Men ham Boburga juda tanish bo‘lgan kigiz chodirlarida tunadim, qo‘y go‘shti va saryog‘ qo‘shilgan guruchlardan, tanasini qizdirgan toychoq sutlaridan tatib ko‘rdim. Bobur yurgan yo‘llardan yurib, tepaliklar va keng yaylovlar orqali Samarqandga, undan so‘ng hozirda YUNESKO fondi tomonidan restavratsiya qilingan qabri saqlanuvchi Kobulga o‘tdim. Keyin esa Haybar dovoni orqali Shimoliy Hindiston tekisliklariga, Dehli, Agra va Rajastonga ham bordim. Sayohatim davomida barcha ko‘rgan va boshdan kechirganlarimni o‘z asarimda keltirdim”* [1]. Aleks Rutherford taxallusli oilaviy yozuvchilarning e’tiroflaridan ko‘rinib turibdiki, ular asarni yozishdan oldin Bobur qadamjolarini, u bunyod etgan bog‘larni kezishgan. Boburga ota yurt Andijon, boboyurt Samarqandda bo‘lishgan, o‘zbek xalqining milliy turmushiga oshno tutinishgan. Shu bilan birga Bobur saltanat qurgan Kobul, Hindiston tekisliklari, Dehli, Agra va Rajastonda sayohat qilishgan. Mana shu ekspeditsiyalari natijasida yig‘ilgan boy materialga tayanib, *“Mo‘g‘ul imperiyasi”* ko‘p polotnoli roman-epopeyani yaratishgan.

Hindistonda Boburiylar imperiyasiga asos solinish tarixi, ularning boshqaruvida bo‘lgan Hind diyori xususida hindistonlik tarixchi va yozuvchilar ham asarlar yozib qoldirganlar. Xususan, mashhur hind

tarixchisi va siyosatchisi Javoharlar Neru ham *“The Discovery of India”* (“Hindistonning kashf etilishi”) deb nomlangan tarixiy asarida Hindistonning to‘liq tarixini keltiradi. Uning bir bobida Hindistonda boburiylar sulolasi davri, shu qatorda Zahiriddin Muhammad Bobur, uning amalga oshirgan ulkan qurilish va bunyodkorlik ishlari haqida ma’lumot berilgan. Jumladan, yozuvchi Bobur Hindistonga kelgan paytda Shimoliy Hindistonda madaniy jihatdan pasayishlar bo‘lganligini aytib o‘tadi va buning asosiy sababi sifatida afg‘onlar bosqini ostida yuzaga kelgan talofatlarni ko‘rsatadi. Tarixchining fikricha, afg‘onlardan ko‘ra yashash tarzi madaniy jihatdan yuqoriroq turgan mo‘g‘ullar boshqaruvi ostida Hindistonda ko‘p o‘zgarishlar sodir bo‘ldi, ular ushbu yurtga zodagonlarga xos yashash tarzini olib kirishgan [2]. Ushbu tarixiy asar faqat Bobur hayot yo‘liga bag‘ishlangan deb bo‘lmaydi, ammo undan buyuk ajdodimiz Hind diyorida amalga oshirgan bunyodkorlik ishlari, madaniy o‘zgarishlar haqida bilib olish mumkin.

Hind adabiyotida yaratilgan yana bir tarixiy asar muallifi Sardor Muhammad Jaffar bo‘lib, u, asosan, boburiylar imperiyasi davridagi Hindiston tarixini o‘rganishga e’tibor qaratadi va *“The Mughal Empire from Babur to Aurangzeb”* (“Boburdan Avrangzebgacha bo‘lgan davrda Mo‘g‘ul Imperiyasi”) tarixiy asarini yaratdi. Asar nomidan ham ma’lumki, unda Boburning yangi imperiyaga asos solishidan tortib to shoh-shoirning so‘nggi avlodi Avrangzeb hukmronligi bilan tugashi va inglizlar tomonidan Hindistonning bosib olinishigacha bo‘lgan davr voqealari qamrab olingan. Asarning ikkinchi bobida Zahiriddin Boburning Hindistonga kirib kelish tarixi, afg‘onlar bilan kurashlari haqida hikoya qilinadi. S.M.Jaffar Bobur haqida iliq fikrlar bildirib, Hindiston tarixidagi “Oltin davr” Boburning kirib kelishi bilan boshlanganini aytib o‘tadi. Bobur Hind yurtini o‘sha davrda mamlakatni boshqarib turgan shahzoda Ibrohim Lodiyning amakisi Alaiddin hamda Panjob hokimi Davlat Xon Lodi ko‘magi bilan qo‘lga kiritdi va Mo‘g‘ul Imperiyasiga asos soldi. Bobur Ibrohim Lodiyni mag‘lub etgan Panipatdagi birinchi jang Hindiston tarixida yangi erani boshlab berdi. Bu buyuk mo‘g‘ullarning Hindistonga kelib o‘rnashishlari uchun zamin yaratdi. Panipatdagi g‘alaba Hind diyori o‘z buyukligining eng cho‘qqisiga erishishida katta hissa qo‘shgan mo‘g‘ul sulolasi qirolligining yaratilganini anglatar edi. Yangi g‘oyalar, foydali fikrlarga boy davr hisoblangan Mo‘g‘ul Imperializmi san’atning gullab-yashnashi hamda adabiyotning rivoji uchun yaxshi shart-sharoitlar yaratib bera oldi. Ikki asrlik boshqaruvi davrida Mo‘g‘ul Imperiyasi shoir va yozuvchilar, tarixchi va rassomlar, faylasuflar, musiqanavis va raqqoslar, injener va arxitektorlar uchun haqiqiy makonga aylanganini ta’kidlaydi [3]. Yozuvchining yuqorida keltirilgan iliq fikrlaridan hatto hindistonliklarning o‘zi ham Boburga, u yaratgan yangi saltanat amalga oshirgan keng qamrovli faoliyatiga xayrixoh bo‘lganliklarini bilib olish mumkin. Bulardan tashqari, adib Boburning adabiyotda, she’riyatda, san’at va qurilishda tutgan o‘rni, tabiatga muhabbati tufayli Kobulda, Hindistonda yaratgan bog‘lariga ham alohida to‘xtalib o‘tadi.

Tariximizda munosib nom qoldirgan mashhur tarixiy shaxslar haqida asarlar yozish yangi o‘zbek adabiyotining muhim yo‘nalishini tashkil etadi. Bu jihatdan mashhur o‘zbek adibi Pirimqul Qodirovning *“Yulduzli tunlar”* romani alohida ahamiyatga ega. Mazkur roman 1972-yilda yozilgan va shu yili nashrga topshirilgan, ammo boshqa buyuk ajdodlarimiz haqidagi asarlar singari ancha tazyiqlarga uchragan. Shundan so‘ng 1979-yilda chop etildi. 1981-yilda adib shu asar uchun O‘zbekiston davlat mukofoti bilan taqdirlandi. Yozuvchi asar yozilgan davrdan boshlab to bosilgunga qadar boshdan kechirganlari xususida shunday yozadi: *“Xilma-xil fikr va mulohazalar changalzoridan tikanlarga timalib o‘tdim, yo‘limdan adashib ketmaslik uchun doim tarix haqiqatiga, xususan, “Boburnoma”day asl manbalarga tayandim. Olti yil davomida romanga kiritgan yangi tahrirlarim ko‘proq uning badiiy nuqsonlarini tuzatishga, tarix haqiqatini chuqurroq ochishga qaratildi. Mustabid tuzum zolimlari “paxta ishi”, “o‘zbek ishi” degan dahshatli tuhmatlar davrida Amir Temur va Bobur Mirzoga qarshi yangi hujumlar uyushtirib, meni ham roman bilan birga loyqa sellar girdobiga tortib tushirishga urinib ko‘rdilar”* [4]. Amir Temur va Bobur singari tarixiy shaxslarga munosabat salbiy bo‘lgan davrda yozuvchining Bobur siymosini yaratishi ma’naviy jasorat edi. Bu haqda P.Qodirov shunday yozadi: *“Ammo Amir Temur va Bobur Mirzo orasidagi vorisiylikka, tarixiy, irsiy va ijodiy yaqinlikka bag‘ishlangan boblar va lavhalarining romanda o‘z o‘rni bor edi, ular avvaldan rejalashtirilgan, dilda pishitilgan, qisman qoralab ham qo‘yilgan edi. Faqat oradan o‘nlab yillar o‘tgandan so‘ng ularni syujet chiziqlariga uzviy bog‘lash, qaytadan avvalgi ijodiy jarayonlarga kirish ko‘p vaqt va qunt talab qildi. Nihoyat, romanning avvalgi nashrlariga kirmay qolgan boblar va lavhalar bu yil vaqtli matbuot sahifalarida chop etilib, jamoatchilikning nazaridan o‘tkazilgandan so‘ng ushbu nashrga kiritildi”* [4]. Yozuvchining yuqoridagi fikrlaridan ham ma’lumki, sho‘ro hukumati davrida Amir Temur haqida o‘z asarida ma’lumotlar keltirish butunlay taqiqlangan. Shu sababdan P.Qodirov Bobur shajarasi bilan bog‘liq ma’lumotlar keltirilgan asar qismlarini tushirib qoldirishga majbur bo‘ladi. Mustaqillikka erishganimizdan so‘ng, mamlakatimizda buyuk ajdodlarimiz xotirasini tiklash va zamondoshlarimizni ular qoldirgan meros bilan kengroq tanishtirishga katta ahamiyat qaratildi. Shundan kelib chiqib, Pirimqul Qodirov ham asarning Zahiriddin Bobur shajarasi, ota-bobolari haqidagi lavhalar bilan asarni boyitgan.

Jumladan, Amir Temur bilan bog'liq epizodlar ham asarning yangi nashrida o'z ifodasini topgan. Ota tomonidan ajdodining buyuk ishlaridan ilhomlangan va doimo undan o'rnak olishga intilgan Bobur tasviri P.Qodirovda shunday keltiriladi: *“Bobur qilichni onasining qo'lidan ikki qo'llab oldi-da, yozuvini ko'zlariga yaqin keltirib o'qidi: “Bizkim, maliki Turon, podshohi Turkiston Amir Temur Ko'ragon farzandimiz Mironshoh Mirzoga To'xtamish bilan muhoribada ko'rsatgan jasorati uchun o'z qilichlarimizdan birini in'om etdik”. Bobur bu qilich dastasiga Amir Temurning qo'li tekkanini, Sohibqiron uni janglarda ishga solganini ko'z oldiga keltirib hayajonlanib ketdi. To'xtamishxon va boshqa chingiziylar bilan qilingan dahshatli janglar xayolida gavdalandi.*

Bobur qilichning oltin sopidan sekin tortib, uni bir qarichcha qinidan chiqardi. Shunda olmosday yaltiragan qisqa bir yozuv ko'ziga jilvalanib ko'rindi. Amir Temurning muhridagi “Rosti-rasti”, ya'ni “Kuchadolatdadir” degan so'zlar qilichning po'latiga qadama tarzida mustahkam qilib bitilgan edi. Bu qisqa so'zlarni o'qiganda negadir Boburning eti jimirlab ketdi, dilida qo'zg'algan kuchli bir tug'yondan entikdi, olmos yozuvni ko'zlariga surtib o'pdi. Qilich uncha og'ir emas edi. Bobur uni beliga taqqanda atrofidagi hamma narsa ko'ziga boyagidan boshqacha – allanechuk sokin va salobatli ko'rindi” [4]. Demakki, shu kabi parchalar sovet hukumati tomonidan qattiq qoralangan va avvalgi nashrlarda tushirib qoldirilgan.

Bu Flora Anna Stil asarida keltirilgan parchalar bilan mushtarak: *“Biroq bir necha oylardan so'ng uning qo'ruqlari ro'yobga chiqdi va Shayboniyxon kuchayib, Boburning atrofida yana paydo bo'ldi. Bobur bundan xabar topganida, yosh qirol sifatida qolgan hamma narsani chetga surib qo'ydi va yana bir bor qilichini yalang'ochladi. U buyuk ajdodlari Amir Temurning xotiralarini o'qib, harbiy san'atni o'rgangan va janglarda jasorat ko'rsatishga intilardi”* [5]. Ushbu epizodda Boburning vatansevarlik fazilati ifoda etilgan. Ingliz adibasi Bobur xarakteridagi kuchli jihatlarni anglab yetgan.

Bobur temuriy hukmdor sifatida Temurni juda ardoqlagan. Bu ikki badiiy parchani bog'lab turgan jihat – Boburning Amir Temurni xotirlagan lahzalari tasviridir. Har ikki adib ham Boburning Amir Temurga buyuk sadoqatini chuqur anglagan. Bu Temurning jang san'ati, sarkardalik mahoratini eslagan Bobur xotiralarida yorqin namoyon bo'lgan. Ushbu parchalar tahlilidan shu ko'rinib turibdiki, Temurning qilgan ishlari Bobur uchun haqiqiy hayot maktabi bo'lgan, har bir harbiy yurishidan oldin undan xayolan duoyi fотиha olgan. Amir Temur harbiy harakatlari xususida yozib qoldirgan “Temur tuzuklari” asari Bobur uchun haqiqiy dasturulamal bo'lib xizmat qilgan. Shu jihatdan, Bobur haqida yozilgan romanlarda Amir Temur nomini eslamaslikning iloji yo'q edi.

F.M.Xajiyeva biografiyalarni ilmiy va badiiy biografiya tarzida tasniflaydi: *“Ilmiy biografiya muallifi obyektiv voqealarni chetdan bayon etib, qahramoniga baho berishdan, uning badiiy obrazini yaratishdan saqlansa, badiiy biografiya muallifi, aksincha, haqiqatni badiiy obrazlar yordamida aytib beradi. Biografik haqiqat obraz yaratishda to'sqinlik qilmaydi* [6]. Ushbu fikrlar asosida *“Babur: diarist and despot”, “Babur: life and times”* asarlari ilmiy biografiyalardir degan xulosaga kelish mumkin. Chunki ularda badiiylik belgilari kuzatilmaydi. Xronologik tarzda berilgan tarixiy voqea-hodisalarni o'qir ekan, o'quvchi biror monolog yoki dialoglarni uchratmaydi.

Ma'lumki, har bir ijodkorning asarlari uning biografiyasidir. Shu jihatdan Bobur haqida asar yozgan adiblar uning S.A.Beverij tarjimasidagi *“Boburnoma”* memuariga tayanishgan. Shu bilan birga tasvirlangan tarixiy voqealar ishonchlilik darajasi, chuqur realizmi Gulbadanbegimning *“Humoyunnoma”*, Mirzo Muhammad Haydarning *“Tarixi Rashidiy”* asarlaridagi muhim va qimmatli ma'lumotlar bilan ham belgilanadi. Shu jihatdan Bobur haqidagi romanlarni u yashagan tarixiy davrning o'ziga xos badiiy solnomasi deyish mumkin.

Xulosa. Boburning Hindiston tarixida tutgan o'rnini hisobga olgan holda hindistonlik va pokistonlik tarixchilar tomonidan tarixiy, badiiy-xronik romanlar yozilgan. Ushbu asarlarda Bobur Hind diyoriga olib kirgan madaniy o'zgarishlar, ushbu yurt taraqqiyotiga qo'shgan beqiyos hissasi madh etiladi. Hind tarixchisi va siyosatshunosi Javoharla'l Neru shoh Bobur Hindistonga zodagonlarga xos yashash tarzini olib kirganligini, Boburiylar hukmronligi davrida Hindistonda ko'plab ijobiy o'zgarishlar yuzaga kelganligini ta'kidlaydi. S.M.Jaffar esa Boburning Hind diyoriga kirib kelishi natijasida mamlakat gullab-yashnaganligini qayd etadi.

O'zbek adabiyotida Bobur obrazini yaratish masalasida ancha salmoqli ishlar amalga oshirilgan. Pirmqul Qodirovning *“Yulduzli tunlar”* romani, Xayriddin Sultonovning *“Saodat sohili”, “Boburiynoma”* asarlari bu silsilada muhim o'rin tutadi. Bu asarlarda Boburning insoniy fazilatlarini, shoir qalbi ulug'langan, sarkardalik, hukmdorlik faoliyati, keng qamrovli bunyodkorlik ishlari yuksak baholangan.

ADABIYOTLAR:

1. Alex Rutherford. *Raiders from the North*. – New York: St. Martin's Press, 2010. – P. 434.
2. Nehru J. *The discovery of India*. – New York: Oxford University Press, 1994. – P. 238.
3. Jaffar S.M. *The Mughal Empire from Babur to Aurangzeb*. – Peshawar: Kissa Khani, 1936. – P. 9.
4. Qodirov P. *Yulduzli tunlar*. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2017. – B. 3.
5. Steel F.A. *King-Errant*. – New York: Frederick A.Stokes Company, 1912. – P. 55.
6. Хажиева Ф.М. Биографик роман жанри хусусиятлари (И.Стоун, М.Қориев ва Н.Норматов асарлари қиёсида). Филол.фанл.бўйича фалс.докт. диссертацияси. – Тошкент, 2018. – Б. 45.
7. A.Rutherford. *Ruler of the world*. – London: Headline Publishing Group, 2011. - 382 p.
8. D.R.Radjabova. *Tarixiy-biografik roman turlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari*. – “Zamonaviy ta'lim tizimini rivojlantirish va unga qaratilgan kreativ g'oyalar, takliflar va yechimlar” // konferensiya to'plami, Vol. 7, No. 74, 2024.- P. 173-175.
9. G. Lukacs. *The Historical Novel*. – University of Nebraska Press, Lincoln and London, 2015, - P. 132.
10. A.Fleishman. *The historical novel*. – Walter Scott to Virginia Wolf. The John Hopkins press, Baltimore and London, 1971. - 292 p.
11. J.Groot. *The historical novel*. – Routledge Publishing Press, 2010.- 214 p.
12. R.Bradford. *A companion to literary biography*. – John Wiley and sons, 2019. – 968 p.
13. A.Nasirov. *Odil Yoqubovning “Ulug'bek xazinasi” romanida badiiy obraz yaratish*. // *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 4.Cilt, 2 Sayı - 2020,- P.200-205.
14. F.M.Xajiyeva. *M.Kanninghemning “Soatlar” biografik romanida ramziylik*. // *Foreign languages in Uzbekistan*, 2022, No.5 (46).- P. 174-188.

UDC 82.091:821.111+821.512.133

COMPARATIVE GENESIS AND POETIC PRINCIPLES OF THE POLYPHONIC NOVEL IN ENGLISH AND UZBEK LITERATURE

Yusupova Hilola O'ktamovna,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Bukhara State Technical University

Bukhara, Uzbekistan

hilola5.hy@gmail.com

Abstract. *This article examines the comparative genesis and poetic principles of the polyphonic novel in English and Uzbek literature. The study is grounded in Mikhail Bakhtin's concepts of dialogism, polyphony, and heteroglossia. It shows that in English literature the multi-voiced novel developed gradually from the eighteenth-century novel to twentieth-century modernism, whereas in Uzbek literature polyphony emerged through oral traditions, Jadid enlightenment, historical rupture, and the search for national identity. The paper identifies both common and distinctive features in narrative structure, plurality of voices, authorial position, and dialogic poetics within these two literary traditions.*

Key words: *polyphonic novel, dialogism, heteroglossia, English literature, Uzbek literature, comparative genesis, poetics, plurality of voices, novel tradition, artistic consciousness.*

ANGLIYA VA O'ZBEK ADABIYOTIDA POLIFONIK ROMAN TARIXINING QIYOSIY GENEZISI VA POETIK TAMOYILLARI

Annotatsiya. *Maqolada ingliz va o'zbek adabiyotida polifonik roman janrining qiyosiy genezisi hamda poetik tamoyillari tahlil qilinadi. Tadqiqotning nazariy asosini M.M. Baxtinning dialogizm, polifoniya va geteroglossiya haqidagi qarashlari tashkil etadi. Ingliz adabiyotida ko'p ovoqli roman shakli XVIII asr romanidan XX asr modernistik nasrigacha bosqichma-bosqich rivojlangani ko'rsatiladi. O'zbek adabiyotida esa polifoniya og'zaki an'ana, jadid ma'rifatparvarligi, tarixiy burilishlar va milliy o'zlik masalalari bilan bog'liq holda shakllangani asoslanadi. Har ikki adabiy an'anada polifonik tuzilma, badiiy ovoqlar tizimi va dialogik poetikaning umumiy hamda farqli jihatlari yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *polifonik roman, dialogizm, geteroglossiya, ingliz adabiyoti, o'zbek adabiyoti, qiyosiy genezis, poetika, ko'p ovoqlik, roman an'anasi, badiiy tafakkur.*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ГЕНЕЗИС И ПОЭТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПОЛИФОНИЧЕСКОГО РОМАНА В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. *В статье исследуются сравнительный генезис и поэтические принципы полифонического романа в английской и узбекской литературе. Теоретическую основу составляют концепции М.М. Бахтина о диалогизме, полифонии и гетероглоссии. Показано, что в английской литературе многоголосная форма романа развивалась постепенно — от раннего реалистического повествования XVIII века к модернистской прозе XX века. В узбекской литературе полифония формировалась в связи с устной традицией, джадидским просветительством, историческими переломами и проблемой национальной идентичности. Выявлены общие и отличительные особенности повествовательной структуры, системы голосов, авторской позиции и диалогической поэтики в обеих литературных традициях.*

Ключевые слова: *полифонический роман, диалогизм, гетероглоссия, английская литература, узбекская литература, сравнительный генезис, поэтика, многоголосие, романная традиция, художественное сознание.*

Introduction. The novel as a literary genre has always been closely connected with the representation of plurality. Yet plurality in itself does not automatically generate polyphony. A text may contain many characters, many situations and even many conflicts, but still remain ideologically monologic if all meanings are finally subordinated to one authorial consciousness. The concept of the polyphonic novel, developed by Mikhail Bakhtin in his interpretation of Dostoevsky, presupposes a more complex artistic structure in which several voices and consciousnesses coexist without being fully dissolved in a single evaluative center [1, p.

262; 2, p. 6]. In such a structure, the hero is not merely an object of representation; the hero appears as a subject of discourse whose worldview enters into dialogue with other worldviews.

From the perspective of comparative poetics, the category of polyphony is especially productive because it allows scholars to study how different national literatures transform social heterogeneity into artistic form. English and Uzbek literatures provide a valuable comparative field in this regard. The English novel emerged early, in close relation to the rise of print culture, empirical realism, urban expansion and the development of the bourgeois public sphere. The Uzbek novel, by contrast, took shape later, under the pressure of colonial modernity, Jadid reformism, Soviet ideological monologism and the later reactivation of historical memory. Despite these divergent historical conditions, both traditions created novels in which multiple voices, social languages and value systems entered into sustained artistic dialogue.

The relevance of the present study is determined by several factors. First, the polyphonic novel remains one of the most important categories for understanding modern narrative structure. Second, English literary history has often been treated as a normative model of novelistic development, whereas Uzbek prose has more often been studied in isolation from broader comparative frameworks. Third, contemporary literary scholarship increasingly requires approaches that are both theoretically grounded and culturally specific. The comparison of English and Uzbek prose makes it possible to see how dialogic form functions not as a universal abstraction alone, but as a historically embodied literary principle.

The aim of this article is to identify the comparative genesis and principal poetic features of the polyphonic novel in English and Uzbek literature. To achieve this aim, the following objectives are addressed: to clarify the theoretical foundations of polyphony; to examine the historical development of dialogic narrative in English literature; to trace the emergence of polyphonic tendencies in Uzbek prose; and to compare the main poetic mechanisms through which plurality of consciousness is artistically organized in both traditions. The article proceeds from the assumption that polyphony is not an all-or-nothing property, but a dynamic degree of novelistic organization that intensifies when characters acquire semantic autonomy, narrative authority becomes dialogized, and truth is represented as interaction rather than as verdict.

Research methods. The study employs a comparative-historical, typological and poetological methodology. The comparative-historical method makes it possible to trace the emergence of the polyphonic novel within two different literary systems and to relate its development to broader social, ideological and cultural transformations. The typological method is used to identify similarities and differences in narrative structure, authorial position, systems of character construction and the distribution of discourse. Poetological analysis, in turn, allows close attention to be given to such categories as voice, heteroglossia, dialogized narration, chronotope, ideological openness and the unfinalizability of character consciousness.

The theoretical basis of the article relies primarily on Bakhtin's ideas of dialogism, heteroglossia and polyphony [1; 2]. However, the study does not reduce polyphony to a rigid scheme. It recognizes that not every important novel is fully polyphonic in the strict Bakhtinian sense. Many texts combine monologic and dialogic tendencies. Therefore, the article speaks of the genesis, intensification and poetic realization of polyphonic features rather than forcing all texts into a binary opposition between polyphonic and non-polyphonic writing.

In addition, contextual interpretation is used in order to connect literary form with specific historical realities. In English literature, this includes the rise of realism, the expansion of the public sphere, class differentiation and modernist experimentation. In Uzbek literature, the study considers oral narrative traditions, Jadid culture, colonial transformation, Soviet ideological regulation and post-independence reinterpretation of national literary memory. Such a contextual approach is necessary because polyphony does not arise independently of the social and cultural environments that make discursive plurality both possible and artistically meaningful.

Results and discussion.

1. Theoretical basis of the polyphonic novel.

The polyphonic novel is distinguished from a conventional monologic novel by the status of the represented voice. In monologic narration, the author's ideological horizon encloses the character. Even when the hero is vivid or psychologically convincing, his or her meaning is ultimately finalized from above. In a polyphonic text, however, the author does not fully close the hero's world. A character may be criticized, challenged or contradicted, but the inner logic of that consciousness is not merely an object of satire or correction. This is why Bakhtin described polyphony as a plurality of independent and unmerged voices and consciousnesses [2, p. 6-7].

Dialogism is inseparable from this principle. Every utterance is oriented toward other utterances, whether by agreement, anticipation, objection or reinterpretation [1, p. 279]. Consequently, the novel

becomes the genre most capable of bringing social languages into contact: official speech, everyday talk, bureaucratic discourse, religious language, intimate confession, urban irony, philosophical reflection and vernacular idiom. Heteroglossia is not mere verbal variety; it is the coexistence of socially charged languages whose interaction produces meaning.

From this perspective, a number of key poetic signs of the polyphonic novel may be identified. They include the relative autonomy of character consciousness, the dialogization of narration, the coexistence of heterogeneous speech types, the weakening of a single authoritative center, the openness of ideological outcome and the refusal of complete finalization. These features do not emerge at once. They appear historically and unevenly, and their literary realization depends on the dynamics of each national tradition.

Genesis of polyphony in English literature. The rise of the English novel in the eighteenth century created important conditions for the development of polyphony, although early prose fiction was not yet fully dialogic. Ian Watt linked the rise of the novel to individualism, realism and the expansion of print culture [3]. These factors also multiplied the voices that fiction could represent. Daniel Defoe's narratives foreground individual experience, but remain largely centered on a single dominant perspective. Samuel Richardson's epistolary technique, especially in **Clarissa**, introduces a more complex plurality by allowing several characters to present events from competing moral and emotional angles. Even so, the total structure remains strongly organized by an overarching moral framework.

A more decisive step toward dialogization appears in Henry Fielding and Laurence Sterne. Fielding's narrator is not silent or neutral, but his irony creates an active relation between authorial commentary, readerly expectation and the social languages of the represented world. Sterne radicalizes the process through interruption, digression and playful instability. In **Tristram Shandy**, narration itself becomes an arena of competing temporalities and discursive positions. Authority is no longer invisible; it is exposed, dramatized and relativized.

Jane Austen contributes to the history of novelistic polyphony through free indirect discourse. In her fiction, the narrator's voice and the character's inner speech are frequently interwoven so subtly that judgment becomes layered. The reader perceives not one but several levels of consciousness at once. Her novels are not fully polyphonic in a Bakhtinian sense, yet they decisively weaken the strict separation between narration and character thought. This narrative refinement becomes one of the great preparatory stages for later multi-voiced fiction.

The Victorian novel broadens the social scale of plurality. Dickens brings into the novel a vast range of class idioms, urban voices, legal discourse, sentimental rhetoric and grotesque stylization. In **Bleak House**, the split between Esther Summerson's first-person account and the impersonal panoramic narrator reveals that society cannot be fully understood from a single angle [8]. George Eliot, though morally and philosophically controlled, also constructs complex fields of ethical perception where no character can be reduced to a simple function. Moral knowledge in Eliot emerges through relation, not through dogmatic fixity.

Late nineteenth- and early twentieth-century English prose intensifies these processes further. Joseph Conrad's fiction, particularly **Lord Jim**, is built on mediated voices, partial testimonies and unstable acts of interpretation [9]. Marlow never provides an ultimate truth about Jim; instead, he circles around him in a process of revaluation and uncertainty. Virginia Woolf transforms narrative perspective more radically. In **Mrs Dalloway** and **To the Lighthouse**, consciousness moves through multiple centers, and the narrator functions less as judge than as a fluid medium through which minds, times and perceptions intersect [10]. Thus the English polyphonic novel develops through a long historical continuum in which the authority of single-perspective realism becomes increasingly decentralized.

Genesis of polyphony in Uzbek literature. The Uzbek novel emerged under different historical and cultural conditions. Its genealogy cannot be explained only through the history of the European novel. It is also connected with oral narrative traditions, ethical prose, classical literary culture, reformist journalism and the transformations brought about by colonial and Soviet modernity. Folk epic, didactic storytelling, rhetorical debate and oral performance preserved a vivid sense of dialogic speech before the modern novel had fully taken shape. These traditions did not themselves create the novel, but they provided discursive resources that later nourished novelistic plurality.

The decisive turning point came with the Jadid period. The spread of print culture, new-method schools, reformist writing and national awakening created a public sphere in which multiple ideological languages entered into active circulation. Educational discourse, colonial administration, Islamic ethics, vernacular speech, national reformism and historical self-reflection began to interact within a rapidly

changing literary field. This was the environment in which the Uzbek novel became a vehicle not only for storytelling but also for cultural debate.

Abdulla Qodiriy occupies a foundational place in the genesis of Uzbek novelistic polyphony. *O'tkan kunlar* and *Mehrobdan chayon* are still marked by a visible narrative intelligence, yet they open a deeply dialogic social space. Reformist and conservative views, merchant ethics, patriarchal authority, female suffering, love, duty and historical decline are all brought into tense relation [5]. Characters such as Otabek, Kumush, Zaynab and Yusufbek Hoji possess not merely thematic but semantic weight; they represent lived positions within a changing society. The narrator guides but does not erase their inner distinctness.

Cho'lpon's *Kecha va kunduz* deepens the dialogic principle by placing historical crisis inside consciousness itself [6]. The novel represents not only social conflict but also the fractured inner life of subjects living through colonial transformation, gendered oppression and cultural uncertainty. Contradiction here is not external ornament; it is an existential condition. The novel approaches polyphony more closely because it allows multiple truth claims to remain active within the represented world.

The Soviet period complicated the development of Uzbek polyphony. Socialist realism tended toward ideological monologism, frequently imposing a prescriptive hierarchy of values. Yet even under such conditions, dialogic tendencies persisted through historical fiction, irony, ethical tension, subtext and differentiated characterization. In works by Oybek, Odil Yoqubov and others, narrative authority often had to negotiate with the complexity of historical experience rather than simply illustrating official doctrine.

In later and post-Soviet prose, polyphonic energies become more visible again. O'tkir Hoshimov's *Tushda kechgan umrlar* is important in this regard because it stages memory, trauma, generational conflict and moral disillusionment in a dialogic field that resists simplified resolution [11]. Post-independence literature opened wider space for representing silenced histories, plural social identities and competing cultural orientations. Thus the Uzbek polyphonic novel developed through discontinuity, historical rupture and the struggle to recover suppressed voices.

Comparative analysis of genesis. A comparison of English and Uzbek literary history demonstrates that polyphony becomes artistically central when literature begins to perceive society as a field of interacting and competing consciousnesses. In both traditions, moments of intense social change produce conditions favorable to dialogic form. However, the trajectory differs. In English literature, the polyphonic tendency develops relatively continuously from early realism to modernism. In Uzbek literature, it appears later and more abruptly, often under the pressure of national-cultural self-definition and political upheaval.

Another major difference concerns historical continuity. The English novel evolved over centuries without the same degree of direct ideological interruption that marked the Soviet experience. Uzbek prose had to preserve plurality under conditions of censorship and prescriptive aesthetics. For this reason, the history of Uzbek polyphony is more fractured. Yet this fracture also gives it special intensity: voices in conflict often represent not merely social attitudes, but historical memory, colonial trauma and the desire for cultural survival.

Despite these divergences, both literatures demonstrate one fundamental similarity: polyphony appears when characters are no longer treated solely as examples or illustrations. Once characters become consciousnesses with their own semantic gravity, the novel ceases to be a tribunal of ready-made truths and becomes instead a site of encounter. In this sense, polyphony is both universal and historically specific: universal as an artistic response to plural consciousness, and historically specific in the forms that this plurality takes.

Poetic principles of the polyphonic novel in English and Uzbek literature

1. Autonomy of consciousness. The first and most important principle of the polyphonic novel is the autonomy of consciousness. In English fiction this principle evolves from epistolary plurality to perspectival complexity and modernist interiority. In Uzbek prose it becomes visible when characters cease to function merely as moral examples and begin to articulate historically grounded and ideologically distinct positions. Polyphony begins where the hero is allowed to retain inner authority.

2. Heteroglossia and social languages. A second major principle is heteroglossia. English novels incorporate legal discourse, clerical rhetoric, drawing-room irony, urban slang, servant speech and imperial vocabulary. Uzbek novels, in turn, combine classical literary diction, folk idiom, Jadid reform rhetoric, Islamic ethical language, bureaucratic formulae, Soviet slogans and contemporary vernacular usage. Polyphony is strengthened when these speech types are not homogenized but placed into productive tension.

3. Dialogized narration. The polyphonic novel transforms narration itself. The narrator may remain present, but narrative discourse becomes internally dialogic: it may quote, ironize, refract or partially internalize the voices of others. English literature developed especially complex forms of this phenomenon

through free indirect discourse and framed narration. Uzbek prose, even when more visibly guided by the narrator, also manifests dialogized narration when authorial judgment coexists with genuine openness to conflicting viewpoints.

4. Chronotope and contact zones. Polyphony needs spaces in which social times and values intersect. In English literature the city often plays this role. London in Dickens or Woolf is not simply background but a dense contact zone of institutions, classes and subjectivities. In Uzbek literature, the mahalla, the bazaar, the madrasa, the family household, the colonial town and the Soviet institution become comparable chronotopic nodes where different discourses meet and clash.

5. Ideological openness and unfinalizability. A genuinely polyphonic novel does not close its ideological field too quickly. It may contain strong ethical impulses, but it resists reducing life to one explanatory formula. This principle of unfinalizability is crucial both in modernist English fiction and in Uzbek novels dealing with reform, social conflict and historical trauma. The reader is invited to inhabit a problem rather than to receive a finished verdict.

6. Psychological multiplicity and intertextual memory. Polyphony is also psychological and intertextual. English prose from Conrad to Woolf discovers the self as internally divided. Uzbek prose approaches multiplicity through ethical conflict, social duty, gendered identity and national memory. At the same time, both traditions weave into the novel the voices of earlier texts: scripture, oral tradition, classical poetry, journalism, political discourse and philosophical reflection. Thus polyphony includes not only characters but the historical memory of language itself.

Comparative significance of selected texts. Brief comparative readings make these principles more concrete. Dickens's *Bleak House** and Qodiriy's *O'tkan kunlar** differ greatly in setting and historical scale, yet both construct social worlds in which no single voice can fully contain the truth of institutions, morality and human relations. Woolf's *Mrs Dalloway** and Cho'lpon's *Kecha va kunduz** likewise show, in different formal languages, how private consciousness intersects with large historical pressures. In each case, the novel's truth lies in the relation among voices rather than in the supremacy of one voice over all others.

A similar observation applies to later prose. O'tkir Hoshimov's treatment of memory and generational disillusionment can be fruitfully compared with twentieth-century English narratives of crisis and uncertainty. Such comparisons reveal that polyphony is not restricted to one school or period. It appears wherever literature seeks to preserve the tension of incomplete, contested and historically situated truths.

Conclusion. The comparative analysis of English and Uzbek literature demonstrates that the polyphonic novel is not a fixed label but a dynamic narrative mode that arises when literature begins to represent society as a field of autonomous yet interacting voices. In English literature, this mode developed gradually through the rise of the novel, the diversification of public discourse, class differentiation, urban expansion and modernist experimentation. In Uzbek literature, polyphony emerged later and more unevenly, under the influence of oral traditions, Jadid enlightenment, colonial transformation, Soviet regulation and renewed attention to historical memory after independence.

At the level of poetics, both traditions reveal similar structural principles: plurality of consciousnesses, dialogized narration, heteroglossic language, chronotopic intersections, ideological openness and the absence of complete finalization. Yet these shared principles acquire different historical coloration. English polyphony is often tied to urban modernity and perspectival relativization; Uzbek polyphony is closely bound to national identity, ethical pedagogy, historical trauma and the search for cultural continuity.

Therefore, the study of the polyphonic novel in English and Uzbek literature confirms that dialogic form is both universal and historically specific. It is universal because it reflects the irreducible plurality of human consciousness. It is historically specific because each literature discovers and shapes that plurality within its own linguistic, social and cultural experience. For comparative poetics, this insight remains fundamental.

REFERENCES:

1. Bakhtin M.M. *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Austin: University of Texas Press, 1981.
2. Bakhtin M.M. *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984.
3. Watt I. *The Rise of the Novel*. Berkeley: University of California Press, 1957.
4. Lodge D. *After Bakhtin: Essays on Fiction and Criticism*. London: Routledge, 1990.
5. Qodiriy A. *O'tkan kunlar*. Tashkent: Yangi asr avlodi, 2019.
6. Cho'lpon. *Kecha va kunduz*. Tashkent: Akademyashr, 2016.

7. Qosimov B. *Milliy uygʻonish davri oʻzbek adabiyoti*. Tashkent: Maʼnaviyat, 2004.
8. Dickens Ch. *Bleak House*. London: Penguin Books, 2003.
9. Conrad J. *Lord Jim*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
10. Woolf V. *Mrs Dalloway*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
11. Hoshimov Oʻ. *Tushda kechgan umrlar*. Tashkent: Sharq, 2018.
12. Morson G.S., Emerson C. *Mikhail Bakhtin: Creation of a Prosaics*. Stanford: Stanford University Press, 1990.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЛИТЕРАТУР ВОСТОКА И ЗАПАДА: ПРОБЛЕМЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА

Давронова Зулфия Бобоевна,

Доцент кафедры практических дисциплин французского языка УЗГУМЯ

zulfiyadavronova@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0000-4871-5089>

Аннотация. В статье исследуются процессы взаимодействия литературных традиций Востока и Запада в контексте художественного перевода как формы межкультурной коммуникации. Рассматриваются основные трудности, возникающие при передаче культурно обусловленных элементов художественного текста, а также особенности сохранения авторского стиля и смысловой многослойности оригинала. Особое внимание уделяется роли переводчика как интерпретатора и посредника между различными культурными системами. На основе анализа научных источников выделяются основные переводческие подходы и их влияние на рецепцию литературных произведений в иной культурной среде.

Ключевые слова: художественный перевод, межкультурное взаимодействие, литературные традиции, переводческие стратегии, культурная адаптация.

SHARQ VA G'ARB ADABIYOTLARI O'RTASIDAGI O'ZARO TA'SIR: BADIY TARJIMA MUAMMOLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sharq va G'arb adabiy an'alarining o'zaro aloqalari badiiy tarjima jarayoni doirasida madaniyatlararo muloqotning muhim shakli sifatida ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Badiiy matnda madaniy jihatdan shartlangan elementlarni uzatish jarayonida yuzaga keladigan asosiy qiyinchiliklar, shuningdek, asl matn muallif uslubi hamda uning semantik ko'p qatlamlilikini saqlab qolish xususiyatlari ko'rib chiqiladi.

Tarjimonning turli madaniy tizimlar o'rtasida interpretator va vositachi sifatidagi roli alohida e'tibor markazida bo'ladi. Ilmiy manbalar tahlili asosida asosiy tarjima yondashuvlari ajratib ko'rsatiladi hamda ularning badiiy asarlarning boshqa madaniy muhitda qabul qilinishiga ta'siri o'rganiladi.

Kalit so'zlar: badiiy tarjima, madaniyatlararo muloqot, kommunikatsiya, adabiy an'alar, tarjima strategiyalari, madaniy moslashuv.

INTERACTION BETWEEN EASTERN AND WESTERN LITERATURES: ISSUES OF LITERARY TRANSLATION

Abstract. The article examines the interaction between Eastern and Western literary traditions in the context of literary translation as a form of intercultural communication. It analyzes the main difficulties in rendering culture-specific elements of literary texts as well as preserving authorial style and semantic complexity. Special attention is given to the translator's role as an interpreter and mediator between cultural systems. Based on scholarly sources, the study identifies key translation approaches and their impact on the reception of literary works in different cultural environments.

Keywords: literary translation, intercultural interaction, literary traditions, translation strategies, cultural adaptation.

Введение. Литературное взаимодействие Востока и Запада представляет собой длительный и многоуровневый историко-культурный процесс, в ходе которого формировались устойчивые механизмы межкультурного обмена художественными ценностями. В данном контексте художественный перевод выступает не только как средство языкового преобразования текста, но и как сложный культурно-коммуникативный инструмент, обеспечивающий диалог различных цивилизационных моделей. Через перевод в принимающую культуру передаются не только сюжетно-содержательные элементы произведения, но и глубинные культурные коды, включающие систему символов, эстетических норм, философских представлений и мировоззренческих установок [2, с. 45–47].

Особую значимость приобретает тот факт, что перевод в рамках взаимодействия восточных и западных литератур выполняет функцию своеобразного «культурного посредника», способного либо сохранять оригинальную специфику текста, либо адаптировать её к восприятию иной аудитории.

Формирование глобального литературного пространства в условиях активизации международных культурных связей и цифровой коммуникации существенно повысило роль переводческой деятельности как основного канала межкультурной трансляции. Именно художественный перевод обеспечивает доступ к национальным литературным системам, расширяя границы восприятия мировой литературы и способствуя интеграции культурного наследия различных регионов в единое информационно-культурное пространство.

При этом художественный перевод характеризуется высокой степенью сложности, обусловленной необходимостью одновременного сохранения смыслового содержания, стилистической организации и художественно-эстетической формы оригинального произведения. Переводчик сталкивается с задачей передачи не только денотативного значения текста, но и его коннотативных, эмоционально-экспрессивных и культурно-обусловленных компонентов, что делает процесс перевода творчески интерпретационным и многомерным [4, с. 60–63].

Методология исследования. Настоящее исследование опирается на междисциплинарный подход, объединяющий методы литературоведения, переводоведения и культурологии, что позволяет рассматривать взаимодействие литератур Востока и Запада как процесс межкультурной художественной коммуникации, реализуемый через перевод.

Основным методом является сравнительно-типологический анализ, направленный на сопоставление поэтики восточной и западной литературных традиций. В частности, сравниваются произведения Алишера Навои и европейских авторов эпохи Возрождения, таких как Johann Wolfgang von Goethe. В «Западно-восточном диване» Гёте прямо отражается диалог культур с Востоком, например:

Wer sich selbst und andre kennt, Wird auch hier erkennen: Orient und Okzident Sind nicht mehr zu trennen. (Кто познал себя и других, тот и здесь постигнет: Восток и Запад более неразделимы.)

Этот пример используется для анализа концепта культурного синтеза, характерного для европейской рецепции восточной литературы.

Применяется также контекстуально-интерпретационный метод, позволяющий исследовать культурно обусловленные элементы текста. Например, при переводе произведений Рабиндраната Тагора на английский язык возникают сложности передачи философских понятий, связанных с индийской духовной традицией. В оригинале:

Where the mind is without fear and the head is held high... (Где ум без страха, и голова держится высоко...) [5, p.3]

Перевод сохраняет смысл, но утрачивает культурную насыщенность санскритско-бенгальского философского контекста.

В рамках переводческого анализа рассматриваются стратегии передачи художественных образов. Например, при переводе рубаи Омара Хайяма на английский язык Эдвард Фицджеральд (Edward FitzGerald) использовал адаптивную стратегию:

A Book of Verses underneath the Bough, A Jug of Wine, a Loaf of Bread – and Thou Beside me singing in the Wilderness – Oh, Wilderness were Paradise enow! [6, p. 337]

Здесь наблюдается значительная трансформация оригинала, где философская лаконичность персидского текста заменена более романтизированной интерпретацией, характерной для викторианской поэтики.

Дополнительно используется культурологический подход, позволяющий анализировать восприятие западной литературы в восточном контексте. Например, переводы произведений Уильяма Шекспира (William Shakespeare) на узбекский язык требуют адаптации культурных реалий. В «Гамлете» фраза: *To be, or not to be: that is the question* в переводах часто интерпретируется как философская дилемма бытия, при этом усиливается экзистенциальный компонент, понятный восточной литературной традиции. В переводе Максуда Шайхзода *Yashashmi yo o'lishmi – masala shudir*. [7, с. 10–25].

Данный пример иллюстрирует стратегию семантической компрессии и адаптации философского смысла к узбекской поэтической системе.

Результаты исследования. Ключевая проблема художественного перевода заключается в необходимости достижения баланса между смысловой точностью передачи исходного текста и сохранением его художественно-эстетической формы. Переводчик вынужден одновременно

учитывать денотативное содержание, стилистическую организацию и экспрессивно-эмоциональную структуру оригинала, что делает процесс перевода многоуровневым и творчески интерпретационным.

Особую сложность представляют произведения, насыщенные культурно-специфическими элементами. К ним относятся реалии, национально-обусловленные концепты, символические образы и устойчивые культурные ассоциации, которые не имеют прямых эквивалентов в языке перевода. Их передача требует применения адаптационных или компенсаторных стратегий, что нередко приводит к частичной трансформации исходного смысла и изменению культурной перспективы текста [8, с. 140–143].

Кроме того, установлено, что одной из наиболее сложных задач художественного перевода является сохранение авторской индивидуальности. Каждый литературный текст характеризуется уникальной системой выразительных средств, включающей синтаксические особенности, лексико-стилистические предпочтения и специфическую образность. В процессе перевода неизбежно возникает риск нивелирования авторского стиля, особенно при адаптации текста к нормам принимающего языка.

Также выявлено, что степень сохранения художественной специфики оригинала напрямую зависит от выбранной переводческой стратегии и уровня культурной дистанции между исходной и принимающей литературными традициями. В связи с этим перевод рассматривается не как механическое воспроизведение текста, а как сложный процесс межкультурной интерпретации, требующий от переводчика высокой степени профессиональной и культурной компетентности [2, с. 118–121].

Художественный перевод в контексте взаимодействия литературных традиций Востока и Запада целесообразно рассматривать как сложный интерпретационный и креативный процесс, в котором переводчик выступает не только как посредник между языками, но и как соавтор вторичного текста. В рамках такого подхода перевод утрачивает характер механического переноса информации и приобретает статус культурно обусловленной реконструкции художественного произведения в иной языковой и социокультурной среде.

С точки зрения современной переводоведческой теории, в практике художественного перевода наиболее распространёнными являются две стратегические модели – доместикация (адаптивная стратегия) и форенизация (стратегия сохранения культурной дистанции) [5, с. 110–113]. Обе стратегии отражают различные подходы к решению проблемы культурной эквивалентности и степени адаптации текста к ожиданиям целевой аудитории.

Доместикация предполагает максимальное приближение текста перевода к культурным, языковым и эстетическим нормам принимающей среды. В данном случае переводчик стремится минимизировать элементы чужой культуры, обеспечивая высокую степень понятности и читабельности текста для реципиента. Однако такая стратегия может приводить к частичной утрате национально-культурной специфики оригинала и снижению его аутентичности.

Форенизация, напротив, направлена на сохранение культурной инаковости оригинального текста и сохранение его национально-специфических особенностей. Данный подход позволяет читателю познакомиться с чужой культурной системой в её более «аутентичном» виде, однако может усложнять восприятие текста и требовать дополнительных интерпретационных усилий со стороны реципиента.

Выбор между указанными стратегиями не является универсальным и определяется целым рядом факторов, включая жанровую принадлежность произведения, коммуникативные цели перевода, уровень подготовленности целевой аудитории, а также степень культурной дистанции между исходной и принимающей литературными традициями. В результате художественный перевод представляет собой гибкую систему решений, в которой переводчик осуществляет постоянное балансирование между сохранением оригинала и его адаптацией к новой культурной среде.

Заключение. Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что художественный перевод представляет собой сложный многоуровневый когнитивно-коммуникативный процесс, включающий не только языковую трансформацию исходного текста, но и его глубокую культурно-семантическую интерпретацию. В рамках данного процесса переводчик осуществляет переосмысление оригинального произведения с учётом культурных кодов, эстетических норм и ценностных ориентиров принимающей среды.

Анализ теоретических подходов и практических стратегий художественного перевода свидетельствует о том, что, несмотря на наличие различных моделей перевода (адаптивных и

сохраняющих культурную дистанцию), достижение полной эквивалентности между оригиналом и переводом остаётся объективно недостижимым. Это обусловлено различиями языковых систем, культурных контекстов и художественно-эстетических традиций, которые невозможно полностью нивелировать в процессе межъязыкового переноса.

Вместе с тем художественный перевод выполняет важнейшую функцию межкультурной коммуникации, обеспечивая взаимодействие литературных традиций Востока и Запада. В данном контексте переводчик выступает центральной фигурой культурного посредничества, отвечающей не только за передачу содержания текста, но и за сохранение и трансляцию его смысловой, символической и эстетической глубины.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. *Гарбовский Н. К. Теория перевода.* – М.: Изд-во МГУ, 2019. – 304 с.
2. *Комиссаров В. Н. Современное переводоведение.* – М.: ЭТС, 2020. – 256 с.
3. *Лотман Ю. М. Семиосфера.* – СПб.: Искусство, 2010. – 704 с.
4. *Newmark P. A Textbook of Translation.* – London: Prentice Hall, 1988. – 292 p.
5. *Tagore R. Gitanjali.* – Macmillan, 1910. 101 p.
6. *Wright. W. A. Letters of Edward Fitzgerald* – London: Macmillan, P. 337.
7. *Shayxzoda M. Hamlet tarjimasi.* – Toshkent, 1960. – 73-bet.
8. *Bassnett S. Translation Studies.* – London: Routledge, 2014. – 240 p.
9. *Eco U. Experiences in Translation.* – Toronto: University of Toronto Press, 2001. – 208 p.
10. *Чернявская В. Е. Лингвистика текста.* – М.: ФЛИНТА, 2020. – 280 с.

UDC:

MORAL REDEMPTION AND IDENTITY TRANSFORMATION IN O. HENRY'S "A RETRIEVED REFORMATION" TRANSLATION INTO UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

Kendjayeva Gulrux Fattilloevna,
Buxarskiy gosudarstvenniy universitet
PhD po filologicheskim naukam
g.f.kendjaeva@buxdu.uz

Ubaydullayeva Feruza Elyorjon qizi,
Magistrantka 2-go kursa Buxarskogo gosudarstvennogo universiteta
feruzaubaydullayeva320@gmail.com

Abstract. The themes of redemption and identity transformation in O. Henry's short story "A Retrieved Reformation" are examined in this article. The study centers on Jimmy Valentine, a talented safecracker who experiences love and social acceptance before going through a significant moral transformation. The study uses textual analysis to look at how the main character gradually gives up his criminal identity and takes on a new, moral life as Ralph Spencer. Particular focus is placed on how human behaviour is shaped by ethical responsibility, emotional influence, and personal choice. The article also examines how O. Henry's narrative style uses symbolism and irony to emphasise the intricacy of change. In the end, the narrative implies that genuine love and a desire for moral rejuvenation can lead to true redemption. The study's conclusions advance our knowledge of O. Henry's moral principles and character development.

Keywords: Redemption, identity transformation, moral change, character development, irony, love, ethical responsibility, personal reform, symbolism, human values, second chances, narrative techniques, criminal identity, social influence, inner conflict

НРАВСТВЕННОЕ ИСКУПЛЕНИЕ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ЛИЧНОСТИ В РАССКАЗЕ О. ГЕНРИ "A RETRIEVED REFORMATION"

Аннотация. В данной статье рассматриваются темы искупления и трансформации личности в рассказе О. Генри "A Retrieved Reformation". В центре исследования находится образ Джимми Валентайна — талантливого взломщика сейфов, который под влиянием любви и общественного признания переживает значительное нравственное преобразование. На основе текстуального анализа изучается, как главный герой постепенно отказывается от своей преступной идентичности и принимает новую, морально ориентированную жизнь под именем Ральфа Спенсера. Особое внимание уделяется тому, как этическая ответственность, эмоциональное воздействие и личный выбор формируют человеческое поведение. В статье также анализируется, каким образом повествовательный стиль О. Генри, включая символизм и иронию, подчёркивает сложность процесса изменения личности. В конечном итоге рассказ показывает, что истинная любовь и стремление к нравственному обновлению могут привести к подлинному искуплению. Выводы исследования способствуют более глубокому пониманию нравственных принципов О. Генри и особенностей развития его персонажей.

Ключевые слова: искупление, трансформация личности, нравственное изменение, развитие персонажа, ирония, любовь, этическая ответственность, личное исправление, символизм, человеческие ценности, второй шанс, повествовательные техники, преступная идентичность, социальное влияние, внутренний конфликт.

O. GENRINING "A RETRIEVED REFORMATION" HIKOYASIDA MA'NAVYI-AXLOQIY YANGILANISH VA SHAXS TRANSFORMATSIYASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O. Genrining "A Retrieved Reformation" hikoyasida tavba-qaytish va shaxs transformatsiyasi mavzulari tahlil qilinadi. Tadqiqot markazida Jimmi Valentayn obrazi turadi. U mohir seyf buzuvchi bo'lib, muhabbat va jamiyat tomonidan qabul qilinish ta'sirida chuqur axloqiy o'zgarishni boshdan kechiradi. Matniy tahlil asosida bosh qahramonning jinoyatchilikka oid eski shaxsiyatidan asta-sekin voz kechishi va Ralf Spenser nomi bilan yangi, axloqiy hayotni qabul qilishi

o'rganiladi. Maqolada inson xulq-atvorining axloqiy mas'uliyat, hissiy ta'sir va shaxsiy tanlov orqali qanday shakllanishiga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, O. Genrining hikoya uslubida ramziylik va kinoyaning shaxsiy o'zgarish jarayonidagi murakkablikni yoritishdagi o'rni ham tahlil etiladi. Xulosa qilib aytganda, hikoya chinakam muhabbat va axloqiy yangilanishga bo'lgan intilish haqiqiy tavba-qaytish va ma'naviy poklanishga olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari O. Genrining axloqiy qarashlari hamda obraz yaratish mahoratini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *tavba-qaytish, shaxs transformatsiyasi, axloqiy o'zgarish, obraz rivoji, kinoya, muhabbat, axloqiy mas'uliyat, shaxsiy isloh, ramziylik, insoniy qadriyatlar, ikkinchi imkoniyat, hikoya qilish usullari, jinoyatchilik shaxsiyati, ijtimoiy ta'sir, ichki ziddiyat.*

Introduction. O. Henry is one of the outstanding figures of American literature, especially known for his mastery of the short story genre. His stories are characterized by concise composition, unexpected endings, irony, realistic details, and deep attention to human emotions. Although his works are usually based on simple life situations, they often reveal serious moral and psychological problems. Through ordinary characters and everyday events, O. Henry discusses such universal themes as love, kindness, sacrifice, responsibility, guilt, and the possibility of personal change. One of his remarkable short stories, "A Retrieved Reformation," presents the process of moral redemption through the life of Jimmy Valentine, a professional safecracker. At the beginning of the story, Jimmy is shown as a man connected with crime and deception. He is skillful, confident, and experienced in his criminal activity. However, his meeting with Annabel Adams becomes a turning point in his life. Love and the desire to be accepted by society influence his worldview and lead him toward a new moral identity. Under the name Ralph Spencer, Jimmy begins to live as an honest and respectable man. The relevance of this study lies in the fact that the problem of moral transformation has always been an important issue in literature. Many literary works show that human identity is not fixed forever; it may change under the influence of inner struggle, emotional experience, and ethical choice. In "A Retrieved Reformation," O. Henry shows that a person with a criminal past can experience sincere moral renewal. The story suggests that real change is possible when a person consciously rejects his former way of life and accepts responsibility for his actions. The theme of identity transformation is also central to the story. The contrast between Jimmy Valentine and Ralph Spencer reflects two different stages of the protagonist's life. Jimmy Valentine represents the criminal past, while Ralph Spencer symbolizes moral rebirth, social respect, and a new future. However, the story does not present this transformation as simple or immediate. The climax, in which Jimmy opens the safe to save a child, becomes the decisive moment that proves the sincerity of his reformation. By risking his freedom and revealing his former skills, Jimmy demonstrates that his moral change is genuine. O. Henry's artistic method plays an important role in expressing the main idea of the story. The writer uses irony, symbolism, contrast, and an unexpected ending to reveal the complexity of human character. The safecracking tools, which were once signs of crime, become instruments of rescue. This symbolic change shows that the meaning of a person's actions may be transformed together with the person himself. Ben Price's final decision not to arrest Jimmy also strengthens the humanistic message of the story: sincere moral renewal deserves recognition and a second chance. Although O. Henry's works have been widely discussed in relation to irony, plot structure, and narrative technique, the moral and psychological aspects of Jimmy Valentine's transformation require deeper analysis. For this reason, the present article aims to examine the themes of moral redemption and identity transformation in "A Retrieved Reformation." The study focuses on the protagonist's movement from criminal identity to moral responsibility and analyzes the literary devices through which O. Henry reveals this process. The research is based on textual analysis, character analysis, and literary interpretation. These methods make it possible to study the plot, symbols, character development, and ethical meaning of the story. The scientific significance of the article is connected with revealing how O. Henry presents human transformation not only as a change of behavior, but also as a deep moral and psychological renewal.

Materials and methods. The material of the present research is O. Henry's short story "A Retrieved Reformation," one of the writer's well-known works devoted to the problem of moral change and personal reform. The article focuses on the image of Jimmy Valentine, his transformation from a professional safecracker into a morally renewed person, and the artistic means used by the author to reveal this process. Special attention is paid to the key episodes of the story, including Jimmy's release from prison, his decision to begin a new life as Ralph Spencer, his relationship with Annabel Adams, the bank-safe episode, and Ben Price's final decision. The methodological basis of the study includes textual analysis, character analysis, literary interpretation, semantic analysis, and descriptive analysis. Textual analysis is used to examine the structure of the story, important plot details, symbolic elements, and narrative development. Character

analysis helps to reveal the psychological and moral evolution of Jimmy Valentine and to understand the contrast between his former criminal identity and his new social identity as Ralph Spencer. Literary interpretation is applied to explain the ethical meaning of the story and the role of love, trust, and responsibility in the protagonist's transformation. Semantic analysis is used to study the meanings of key concepts such as redemption, reformation, identity, guilt, responsibility, love, and moral choice. These concepts are important for understanding the central idea of the story. Descriptive analysis allows the research to present the main features of O. Henry's narrative style, including irony, symbolism, contrast, and the unexpected ending.

The research also applies a qualitative approach, as the article is based on close reading and interpretation of the literary text. Instead of statistical data, the study analyzes artistic details, character behavior, dialogues, and narrative situations. This approach makes it possible to reveal how O. Henry presents moral redemption not as an immediate event, but as a gradual inner transformation of the protagonist.

Analysis and Discussion. O. Henry's "A Retrieved Reformation" presents the process of moral redemption through the gradual transformation of Jimmy Valentine. At the beginning of the story, Jimmy is described as a professional safecracker who has already formed a criminal identity. After his release from prison, he does not immediately show signs of repentance. The story says that Jimmy "had been doing ten months of a four-year sentence," but he is released much earlier. This detail shows that Jimmy is not an ordinary criminal; he is clever, well-connected, and familiar with the criminal world. Soon after leaving prison, Jimmy returns to his old life. O. Henry writes that he opens his old suitcase and takes out his special tools. These tools are described as "the finest set of burglar's tools in the East." This example is important because the tools symbolize Jimmy's criminal past. They show his professional skill, his former identity, and his connection with illegal activity. At this stage, Jimmy Valentine is still far from moral reformation. However, the turning point in Jimmy's life begins when he arrives in Elmore and meets Annabel Adams. The narrator describes the moment of his emotional change: Jimmy sees Annabel and "forgot what he was." This short phrase is very meaningful. It shows that love has a powerful influence on his identity. After meeting Annabel, Jimmy no longer wants to remain the same person. He begins to live under the name Ralph Spencer, opens a shoe business, and becomes respected in the town. The contrast between Jimmy Valentine and Ralph Spencer is central to the story. Jimmy Valentine represents crime, false identity, and the past. Ralph Spencer represents honesty, love, social respect, and moral renewal. At first, the name Ralph Spencer may seem only a disguise, but later it becomes Jimmy's real moral identity. His decision to write to an old friend and give away his tools proves that he truly wants to leave his criminal life. In his letter, Jimmy says that he has "quit the old business." This example clearly shows his conscious decision to reform himself. The climax of the story reveals the sincerity of Jimmy's transformation. When Agatha is accidentally locked inside the bank safe, Jimmy faces a difficult moral choice. If he opens the safe, everyone will discover his past. He may lose Annabel, his reputation, and his freedom. If he does nothing, the child may die. At this moment, Jimmy's real identity is tested. Annabel asks him to help, saying: "Can't you do something, Ralph?" This appeal is very significant because she calls him Ralph, the name of his new identity. However, to save the child, he must use the skills of Jimmy Valentine. Jimmy's action proves his moral redemption. He takes his old tools and opens the safe. O. Henry writes that Jimmy works with his old professional skill, and in a short time the door is opened. This scene shows an important symbolic transformation: the tools that once served crime now serve life and goodness. The same ability that made Jimmy a criminal now helps him save an innocent child. Therefore, his past is not erased, but morally transformed.

Symbolism plays an important role in this episode. The safe is not only a physical object; it becomes a moral test. Jimmy must choose between self-protection and sacrifice. His decision to save Agatha shows that he has accepted ethical responsibility. He is ready to lose everything in order to do what is right. This is the strongest proof that his reformation is sincere, not superficial. O. Henry also uses irony in the final part of the story. Detective Ben Price witnesses Jimmy's act and understands that he has truly changed. Jimmy is ready to accept his punishment and says, "Hello, Ben!" This shows that he no longer tries to escape from the truth. However, Ben Price answers, "Guess you're mistaken, Mr. Spencer." This unexpected response is one of the most important examples of O. Henry's irony. The detective refuses to recognize Jimmy Valentine because he sees Ralph Spencer – a morally renewed person – in front of him. Thus, the story shows that moral redemption is connected with love, responsibility, sacrifice, and personal choice. Jimmy's transformation is not proved by words only, but by his action in the climactic scene. Through the examples of the suitcase, the burglar's tools, the name Ralph Spencer, the bank safe, and Ben Price's final decision, O. Henry demonstrates that a person's identity can change when inner moral renewal is sincere. The story's main

message is that a person's past does not always determine his future, and true reformation deserves recognition.

Results. The analysis of O. Henry's "A Retrieved Reformation" shows that the story presents moral redemption as a gradual process rather than an immediate change. At the beginning of the story, Jimmy Valentine is shown as a skilled criminal who returns to his old habits after being released from prison. His suitcase and safecracking tools symbolize his former identity and his connection with the criminal world. However, after meeting Annabel Adams, Jimmy begins to change internally and socially. His new name, Ralph Spencer, becomes a sign of his desire to live honestly and to be accepted as a respectable person. The study reveals that love is one of the main forces that leads Jimmy toward moral transformation. Annabel's influence helps him see a new meaning in life and encourages him to reject his criminal past. His decision to give away his burglar's tools proves that his change is not temporary, but conscious and sincere. At the same time, the story shows that true redemption must be tested through action. This test appears in the bank-safe episode, where Jimmy must choose between protecting his new identity and saving the child.

Another important result is that O. Henry uses symbolism and irony to strengthen the moral meaning of the story. The burglar's tools, which once represented crime, become instruments of rescue. The safe becomes a symbol of moral trial, and Ben Price's final decision becomes an example of human understanding and forgiveness. Through these artistic details, O. Henry demonstrates that a person's past does not always define his future. Thus, the results show that Jimmy Valentine's transformation is based on three main factors: love, ethical responsibility, and personal choice. His moral redemption becomes complete when he risks his freedom and happiness to save another person's life.

Conclusion. O. Henry's "A Retrieved Reformation" is a powerful literary work that explores the themes of moral redemption and identity transformation. Through the character of Jimmy Valentine, the writer shows that human beings are capable of change when they are influenced by love, trust, and moral responsibility. Jimmy's transformation into Ralph Spencer is not only a change of name or social position, but also a deep inner renewal. The story proves that real redemption is revealed through action. Jimmy's decision to open the safe and save Agatha demonstrates that he has truly rejected his criminal past. By sacrificing his safety and reputation, he chooses moral duty over personal interest. This moment becomes the strongest evidence of his sincere reformation. O. Henry's use of symbolism, irony, and contrast makes the story more meaningful. The final scene, in which Ben Price refuses to arrest Jimmy, emphasizes the humanistic idea that a person who has sincerely changed deserves a second chance. Therefore, "A Retrieved Reformation" remains important not only as an example of O. Henry's narrative skill, but also as a story about forgiveness, personal growth, and the possibility of moral renewal.

REFERENCES:

1. *Exploring character delineation: A transitivity analysis of O. Henry's A Retrieved Reformation.* (2019). ResearchGate. <https://www.researchgate.net/>
2. *A transitivity analysis of O. Henry's A Retrieved Reformation.* (2020). Directory of Open Access Journals (DOAJ). <https://doaj.org/>
3. *Unveiling the artistry of O. Henry: An in-depth analysis of selected stories.* (2024). European Journal of Innovation in Nonformal Education. <https://inovatus.es/>
4. *Brief notes on O. Henry's A Retrieved Reformation.* (2023). Academia.edu. <https://www.academia.edu/>
5. *SuperSummary.* (n.d.). *A Retrieved Reformation analysis.* <https://www.supersummary.com>
6. *LitCharts.* (n.d.). *A Retrieved Reformation study guide.* <https://www.litcharts.com>
7. *U.S. Department of State.* (n.d.). *A Retrieved Reformation (PDF).* American English. <https://americanenglish.state.gov>

UO'K:

AVTOBIOGRAFIK MOTIVLARNING BADIY TRANSFORMATSIYASI: SILVIA PLATNING “THE BELL JAR” ROMANI MISOLIDA

Baxtiyorova Malikabonu Shavkat qizi,

Buxoro davlat universiteti, Xorijiy tillar fakulteti,

Ingliz adabiyoti va tarjimashunoslik kafedrası magistranti, O'zbekiston

malikabonubaxtiyorova@gmail.com

Qurbonova Nodira Roziqovna,

Buxoro davlat universiteti, Xorijiy tillar fakulteti,

Ingliz adabiyoti va tarjimashunoslik kafedrası dotsenti, DSc, O'zbekiston

n.r.qurbonova@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqola Silvia Platning “The Bell Jar” romani asosida avtobiografik voqelikning badiiy asarga qanday aylanishini o‘rganadi. Tadqiqotda biografik, psixologik va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanilgan. Romanda Platning shaxsiy hayot kechinmalari, jumladan, 1953-yilgi ruhiy inqirozi, kasalxonada davolanish davri va ijtimoiy bosim ostida o‘tgan yoshligi, bevosita emas, balki ramzlar, metaforalar va badiiy tasvir orqali ifodalanganligi ko‘rsatiladi. Asardagi “shisha gumbaz” obrazi muallif boshidan kechirgan ruhiy holat va ijtimoiy begonalashishning eng aniq badiiy ifodasi sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, Esther Greenwood obrazi orqali Platning o‘z kechinmalarini qanday gavdalandirgani va shu yo‘l bilan shaxsiy travmani umumiy insoniy muammoga aylantira olgani isbotlanadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, “The Bell Jar” romani shunchaki avtobiografik asar emas, balki hayotiy voqealar ustida ongli badiiy ishlov berilgan va ayol shaxsiyati hamda jamiyat bosimi kabi keng ijtimoiy mavzularni qamrab olgan mustaqil adabiy asardir.

Kalit so‘zlar: avtobiografik motiv, badiiy transformatsiya, ramz, metafora, psixoanalitik tahlil, shaxsiyat, travma, biografik metod.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ АВТОБИОГРАФИЧЕСКИХ МОТИВОВ: НА ПРИМЕРЕ РОМАНА СИЛЬВИИ ПЛАТ “ПОД СТЕКЛЯННЫМ КОЛПАКОМ”

Аннотация. В данной статье исследуется процесс художественного преобразования автобиографического опыта на примере романа Сильвии Плат “Под стеклянным колпаком”. В работе применяются биографический, психологический и сравнительный методы анализа. Показано, что личный опыт Плат - пережитый ею в 1953 году нервный срыв, период лечения в психиатрической клинике и юность, прошедшая под давлением общественных норм, - воплощён в романе не в форме прямого признания, а посредством символов, метафор и тщательно выстроенных художественных образов. Центральный образ стеклянного колпака рассматривается как наиболее точное художественное выражение психологической изоляции и социального отчуждения, пережитых автором. В статье также доказывается, что через образ Эстер Гринвуд Плат превратила собственные внутренние страдания в универсальную человеческую проблему, придав личной травме общелитературное звучание. Исследование приводит к выводу, что “Под стеклянным колпаком” - не просто автобиографическое произведение, а самостоятельный литературный текст, в котором пережитый опыт был сознательно переосмыслен и художественно переработан с охватом широкого круга социальных проблем, включая женскую идентичность и давление общества.

Ключевые слова: автобиографический мотив, художественная трансформация, символ, метафора, психоаналитический анализ, идентичность, травма, биографический метод.

ARTISTIC TRANSFORMATION OF AUTOBIOGRAPHICAL MOTIFS: A CASE STUDY OF SYLVIA PLATH'S NOVEL “THE BELL JAR”

Abstract. This article examines how autobiographical experience is transformed into literary art in Sylvia Plath's novel “The Bell Jar”. The study draws on biographical, psychological, and comparative methods of analysis. It demonstrates that Plath's personal experiences, including her 1953-mental breakdown, her period of hospitalization, and her youth spent under intense social pressure, are rendered in

the novel not through direct confession, but through symbols, metaphors, and carefully constructed literary imagery. The central image of the bell jar is analyzed as the most precise artistic expression of the psychological isolation and social alienation Plath herself endured. The article further argues that through the character of Esther Greenwood, Plath shaped her own inner suffering into a broader human problem, elevating personal trauma into a universal literary statement. The study concludes that "The Bell Jar" is not simply an autobiographical work, but an independently realized literary text in which lived experience has been consciously reshaped, one that addresses wide-ranging social concerns, including female identity and societal pressure.

Keywords: autobiographical motif, literary transformation, symbol, metaphor, psychoanalytic analysis, identity, trauma, biographical method.

Kirish. Adabiyotshunoslikda muallif hayoti va uning badiiy ishlari o'rtasidagi bog'liqlik doim muhim o'rin egallab kelgan. Ayrim tadqiqotchilar har qanday badiiy matn muallifning biografiyasidan mustaqil ravishda o'rganilishi lozim degan fikrni ilgari sursa-da, aksariyat hollarda ijodkorning hayot yo'lini o'rganish adabiy ish mazmunini yanada ochib beruvchi omil sifatida qaraladi. Yozuvchining shaxsiy hayoti va uning badiiy asari o'rtasidagi chegarani aniqlash ko'pincha oson emas, chunki iste'dodli muallif o'z hayotiy tajribasini to'g'ridan to'g'ri aks ettirmaydi, balki uni qayta ishlaydi, o'zgartiradi va yangi badiiy shakllarga solib taqdim etadi. Aynan shu jarayon, hayotiy materialning badiiy transformatsiyasi, ushbu tadqiqotning markazida turadi. Shu o'rinda Silvia Platning "The Bell Jar" asari keltirilgan fikrning yorqin dalilidir. Chunki roman Platning o'z hayotiy kechinmalariga shunchalik teran tayanadiki, ikkalasini alohida-alohida ko'rib chiqish asarning mohiyatini buzib yuboradi. Biroq S. Plat yaratgan asar yozuvchi hayotining oddiy bayonidan ancha chuqurroq, ya'ni bu ichki iztiroblar ataylab qayta ishlanib, yanada katta va uzoq umrli ishga aylangan badiiy asardir.

Silvia Plat XX asrning eng nozik va kuchli ovozli amerikalik yozuvchilaridan biri sifatida adabiyot tarixida mustahkam o'rin egallagan. Uning "The Bell Jar" romani nafaqat avtobiografik roman sifatida, balki ayol shaxsi, ruhiy kasallik va ijtimoiy bosim mavzularini keskin ko'tarib chiqqan asar sifatida ham jahon adabiyotida keng o'rganilgan. Biroq o'zbek ilmiy muhitida bu asarga bag'ishlangan tadqiqotlar hali kam uchraydi, bu esa mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi.

Ushbu tadqiqotning asosiy predmeti Silvia Platning o'z hayotiy tajribasidan foydalanganligiga emas, balki u mazkur biografik voqealarni badiiy asarga aylantirish jarayonida qo'llagan usul va vositalardan iborat. Ramzlar, metaforalar va muallif bilan qahramon o'rtasidagi bilvosita ifodalash usulidan ongli foydalanish orqali S. Plat o'ta shaxsiy xarakter kasb etgan ichki iztiroblarni turli davr va turli madaniyat vakillari uchun ham badiiy jihatdan mazmunli bo'lgan asarga aylantira olgan.

Tadqiqotning asosiy maqsadi shuni isbotlashdan iboratki, "The Bell Jar" adabiyot tarixida o'ziga xos o'rin egallaydi: u na sof tarjimai hol, na to'liq badiiy to'qima, balki shaxsiy travma universal insoniy tajribaga aylanadigan ikki chegara orasidagi asardir. Bundan tashqari, ushbu ishning yana bir maqsadi Plat ijodiga, ayniqsa, avtobiografik ishning badiiy janr sifatidagi xususiyatiga asoslangan o'zbek ilmiy adabiyotidagi mavjud bo'shliqni qisman to'ldirishga hissa qo'shishdir.

Metodologiya. Tadqiqotning asosiy obyekti Sylvia Plathning "The Bell Jar" romani hisoblanadi. Tahlilda uchta metoddan birgalikda foydalanildi:

Biografik metod muallif hayoti sodir bo'lgan hamda hujjatlashtirilgan voqealar bilan romandagi badiiy voqealar o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita bog'liqlikni aniqlash maqsadida qo'llanildi. Silvia Platning shaxsiy kundaliklari va unga bag'ishlangan tarjimai hollar asosiy qo'shimcha manba sifatida ishlatildi. Narratologik metod romandagi hikoya ovozi, nuqtayi nazar va asarda muallifning o'rnini tahlil qilishda foydalanildi. Xususan, yozuvchi o'z tilidan hikoya qilish usulining avtobiografik jabhalar bilan qanday bog'liqligi o'rganildi.

Psixanalitik yondashuv asardagi ruhiy kasallik, shaxsiyat inqirozi va travma motivlarini tahlil qilishda, shuningdek ramzlar va metaforalarning psixologik ma'nosini ochib berishda qo'llanildi.

Adabiyotlar shahri. "The Bell Jar" romani adabiyotshunoslikda turli nuqtayi nazardan o'rganilgan badiiy asar hisoblanadi. Jumladan, Linda Wagner-Martin o'zining "Plath's The Bell Jar as Female Bildungsroman" maqolasida romanning tuzilmasi va maqsadiga nisbatan aniq baho berib, uni "tuzilmasi va maqsadi jihatidan an'anaviy bildungsromanning barcha belgilarini o'zida to'liq mujassam etgan asar" deb ta'riflaydi. [12, 55] L. Wagner-Martin bu xulosaga kelib, Esther Greenwood obrazini markazga qo'yib, romandagi barcha voqealar aynan uning rivojlanayotgan ongiga bog'liqligini asoslab ko'rsatadi. Buning mazkur tadqiqot uchun muhimligi shundaki, biografik material badiiy shaklga aylantirilganda qanday o'zgarishga uchrashi maqolaning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Linda Wagner-Martin "The Bell Jar: A Novel of the Fifties" asarida esa biografik tahlil metodida farqli ravishda, romanni ijtimoiy va tarixiy ta'sirlar kontekstida ko'rib chiqib, Silvia Platning shaxsiy tarixi va o'sha davr ijtimoiy kuchlari o'rtasidagi bog'liqlikka alohida e'tibor qaratadi. Olimaning fikricha, roman ayollik shaxsiyati va patriarxal jamiyat o'rtasidagi ziddiyatni badiiy jihatdan eng aniq ifodalagan asarlardan biridir. Bu yondashuv shuni ko'rsatadiki, S. Platning shaxsiy iztiroblarini faqat ichki psixologik muammo sifatida emas, balki davrning ijtimoiy bosimi mahsuli sifatida o'rganish lozim.

Kristina Britzolakis esa "Sylvia Plath and the Theatre of Mourning" asarida "biografik taxminlar va asarlarning yozuvchi vafotidan keyingi nashr etilishi atrofida munozaralar tanqidiy bahsda Silvia Platning badiiy va she'riy yutuqlari hisobiga ustunlik qilgan" deb ta'kidlab, S. Plat ijodiga yangicha talqin zarurligini asoslaydi va biografik munozaralar asarning haqiqiy badiiy qiymatini ikkinchi o'ringa surib qo'yganligini ko'rsatadi. [3, 244]. K. Britzolakis fikricha, shisha gumbaz obrazi, Estherni o'z ichida qamab qo'yuvchi timsoliy obraz, ruhiy kasallikning ishora qiluvchi belgi sifatidagina emas, balki badiiy jihatdan ishlangan murakkab ramz sifatida ko'rib chiqilishi kerak.

Treysi Breyn esa "The Other Sylvia Plath" asarida adabiyotshunoslik diqqatini Silvia Platning shaxsiy hayotidan uning yozuvchilik mahoratiga ko'chirib, roman muallif biografiyasidan ancha chuqurroq ma'no kasb etishini isbotlaydi. Mazkur xulosalardan kelib chiqib u yozuvchiga shunday ta'rif beradi: "keng ko'lamli madaniy va siyosiy muammolarni o'z ijodida qamrab olgan yozuvchi".[2, 272]

Yuqoridagi tadqiqotlar Silvia Plat ijodini o'rganishda va "The Bell Jar" romanini adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan talqin qilishda salmoqli hissa qo'shgan bo'lsa-da, ularda avtobiografik voqealarning badiiy transformatsiya mexanizmi, ya'ni Silvia Plat bu materialdan qanday foydalangani va uni qanday qayta shakllantirgani, yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqilmagan. Ushbu maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga harakat qiladi.

Tahlil va muhokama. Yuqorida ta'kidlanganidek, Silvia Plat "The Bell Jar" romanini o'z hayotida sodir bo'lgan va hujjatlashtirilgan voqealarga asoslab yaratgan. Xususan, Silvia Plat 1953-yil yozida "Mademoiselle" jurnalida muharrir sifatida ishlagan va aynan shu yili hayotidagi muvaffaqiyatsizlik tufayli og'ir ruhiy inqirozga uchrab, o'z joniga qasd qilishga uringan. Romandagi bosh qahramon Esther Greenwood ham aynan shunday yo'l tutadi. Biroq bu shunchaki tasodifiy o'xshashlik emas, balki bu Silvia Platning o'z hayotiy voqeligini ongli ravishda badiiy asarga aylantirish jarayonining eng yaqqol dalilidir. Romanning dastlabki sahifalarida Esther Nyu-Yorkdagi o'z ahvolini shunday ifodalaydi: "It was a queer, sultry summer, the summer they electrocuted the Rosenbergs, and I didn't know what I was doing in New York" [9, 1]. Bu jumla bir qarashda oddiy tuyuladi, lekin undagi aynan "men nima qilib yurganligimni bilmasdim" iborasi Estherdagi ichki yo'qotilganlik holatini aks ettiradi. Muhimi shundaki, S. Plat o'z ichki dunyosida sodir bo'lgan shaxsiyat inqirozini bevosita kundaligiga yozish o'rniga Rosenbergning qatl etilishi kabi o'sha davrning keng siyosiy voqeasiga bog'lab ko'rsatadi. Bu usul orqali u shaxsiy iztirobini alohida individual muammodan universal begonalashish hissiga ko'chirgan. Shu nuqtayi nazardan, Silvia Plat bu yo'l bilan o'z kechinmasini bir vaqtning o'zida ham ifodalagan, ham undan biroz uzoqlashgan, ya'ni o'zini himoya qilgan. Natijada paydo bo'lgan matn na to'liq shaxsiy, na to'liq umumiy, balki ikkalasining orasidagi noyob badiiy ishni yaratishga xizmat qilgan.

Xuddi shu transformatsion mantiq romanning markaziy metaforasida, shisha gumbaz obrazida, yanada aniqroq ko'rinadi. Esther o'z ruhiy holatini quyidagicha ta'riflaydi: "Wherever I sat - on the deck of a ship or at a street café in Paris or Bangkok - I would be sitting under the same glass bell jar, stewing in my own sour air" [9, 185]. Bu metafora avvalo S. Platning individual his-tuyg'ularini, masalan dunyodan ajralganlik, o'z havosida bo'g'ilib qolish hissini ifodalaydi. Biroq uning badiiy kuchi shundaki, bu obraz bitta insonning holatini namoyish qilishdan tashqari, XX asr o'rtasidagi amerikalik ayollarning umumiy ahvolini tasvirlashga xizmat qiladi. Shisha gumbaz ichida bo'lgan inson tashqi dunyoni ko'rib turadi, lekin unga yetisha olmaydi. Bu paradoks aynan Silvia Platning o'sha davr ayollariga nisbatan sodir bo'lgan ijtimoiy holatga qarshi o'z tanqidining mohiyatini ochib beradi. K. Britzolakis [3] ta'kidlaganidek, S. Platning yozuv uslubida biografik element va badiiy shakl bir-biridan ajralmas holda ishlaydi. Shisha gumbaz metaforasi buning eng yorqin namunasi. Oddiy psixiatrik holatni bunday falsafiy yetuklikka olib chiqish Platning asosiy badiiy mahoratidir.

Bu badiiy mahoratning yana bir dalilini romanning narrativ tuzilmasida ko'rish mumkin. Hikoya birinchi shaxs, Esther Greenwood nomidan olib boriladi. Bu klassik avtobiografik romanlarda keng qo'llaniladigan usul bo'lib, o'quvchiga qahramonning ichki dunyosiga yaqinlik hissini beradi. Lekin S. Plat bu usuldan o'ta nozik tarzda foydalangan: u o'z haqiqiy ismini ishlatmagan va bosh qahramonga boshqa ism bergan. Bu yondashuv muallif o'zi va o'z hayoti o'rtasida ongli ravishda yaratgan badiiy masofa hisoblanadi. Romanning oxirida Esther shifoxonadan chiqqach: "I was my own woman" [9, 243] deydi. Bu jumla Silvia

Platning hayotida intilgan, lekin to'liq erisha olmagan maqsadini aks ettiradi. Biroq u buni shunchaki aytmaydi, balki Esther orqali aytadi. Aynan shu masofa Platga o'z travmasiga boshqa ko'z bilan qarash, uni qayta ko'rib chiqish va badiiy jihatdan qayta shakllantirish imkonini bergan. Wagner-Martinning [12] fikricha, romanning tuzilmasi va hikoya qilinish tarzini Platning shaxsiy tarixi bilan bog'liq holda o'rganmasdan turib, asarning to'liq badiiy qiymatini anglash qiyin. Muallif va bosh qahramon orasidagi masofaning mavjudligi shunchaki texnik usul emas, balki muallifning o'z hayotiy materialiga nisbatan tutgan badiiy pozitsiyasidir.

Nihoyat, barcha yuqoridagi badiiy vositalar, jumladan metafora, ramzlar birgalikda Platning eng muhim maqsadiga, shaxsiy travmani ijtimoiy tanqidga aylantirishga xizmat qiladi. Esther bir o'rinda o'z hayotini shunday tasvirlaydi: "I saw my life branching out before me like the green fig tree in someone's story" [9, 77]. Asardagi navbatdagi anjir daraxti metaforasi turmush qurish, kasb egallash, sayohat qilish, she'r yozish kabi turli hayot yo'llarini ifodalaydi. Esther ularning barchasini istab, hech birini tanlay olmaydi. Bu sahna Platning shaxsiy ikkilanishi va hayotda qaror qabul qilishning qiyinligini aks ettiradi. Lekin shu bilan birga, u 1950-yillar Amerikasidagi barcha ayollar boshidan kechirgan muammoni, ya'ni jamiyatning qattiq bosimlari va ayollikka yuklatilgan tor rollar doirasi muammosini juda aniq badiiy shaklda taqdim etadi. Brain [2] ta'kidlaganidek, roman biografik ijodiy ishdan ancha keng bo'lib, muhim ijtimoiy va siyosiy mavzularni qamrab oladi. Xuddi shu nuqtada Platning badiiy transformatsiya jarayoni o'zining to'liq mazmuniga erishadi. Natijada muallif o'z hayotiy materialini olib, undan butun bir davr ayollarining umumiy ovozi yaratib olgan. Bu maqolaning asosiy g'oyasini tasdiqlaydi: Plat shaxsiy travmasini ramzlar, metaforalar va bilvosita ifodalash usuli orqali universal insoniy tajribaga aylantirgan.

Xulosa. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatdiki, Silvia Platning "The Bell Jar" romani shunchaki avtobiografik hikoya emas, balki shaxsiy hayotiy voqelikning chuqur badiiy transformatsiyasidir. Plat o'z travmasini ramzlar (shisha gumbaz), metaforalar (anjir daraxti), muallif va bosh qahramon o'rtasidagi masofa va ijtimoiy kontekst orqali umumiy insoniy tajribaga aylantirgan.

Platning eng katta badiiy muvaffaqiyati shundaki, u o'quvchini o'z og'rig'ini his qilishga majburlaydi, lekin hech qachon unga rahm qilinishini so'ramaydi. Esther na qurbon, na qahramon, u shunchaki o'z davri va o'z aqli bilan kurashayotgan inson. Aynan shu holat romanni yillar o'tishi bilan ham dolzarb qilib kelmoqda, chunki bunday kurash har bir insonga tanish.

Demak, avtobiografik motivlarning transformatsiya mexanizmi biografik, narratologik va psixoanalitik metodlar birgalikda qo'llanilib, yaxlit tizim sifatida tahlil qilinishi natijasida Silvia Plat hayotiy material bilan badiiy ijod o'rtasidagi chegara masofasini ongli ravishda boshqargan va aynan shu masofa asarning universal qiymatini ta'minlagan, degan xulosalarni olish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Axelrod S.G. *Sylvia Plath: The Wound and the Cure of Words*. - Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2014. - 232 p.
2. Brain T. *The Other Sylvia Plath*. - London: Routledge, 2001. - 272 p.
3. Britzolakis C. *Sylvia Plath and the Theatre of Mourning*. - Oxford: Oxford University Press, 2010. - 244 p.
4. Gill J. *The Cambridge Companion to Sylvia Plath*. - Cambridge: Cambridge University Press, 2006. - 246 p.
5. Kendall T. *Sylvia Plath: A Critical Study*. - London: Faber & Faber, 2011. - 224 p.
6. Kurbonova N.R. *Research Methodologies for Studying Hughes Poetry // Ta'limning Zamonaviy Transformatsiyasi*. - 2024. - Vol. 15, № 1.
7. Kurbonova N.R., Baxtiyorova M.Sh. *The Portrayal of Esther Greenwood in Sylvia Plath's "The Bell Jar" // Universal Journal of Academic and Multidisciplinary Research*. - 2025. - Vol. 3, № 31. - P. 110–112.
8. Malcolm J. *The Silent Woman: Sylvia Plath and Ted Hughes*. - New York: Vintage Books, 2012. - 256 p.
9. Plath S. *The Bell Jar*. - New York: Harper Perennial Modern Classics, 2006. - 288 p.
10. Plath S. *The Unabridged Journals of Sylvia Plath / Ed. by K.V. Kukil*. - New York: Anchor Books, 2000. - 732 p.
11. Van Dyne S.R. *Revising Life: Sylvia Plath's Ariel Poems*. - Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2015. - 196 p.
12. Wagner L.W. *Plath's The Bell Jar as Female Bildungsroman // Women's Studies*. - 1986. - Vol. 12, № 1. - P. 55-68.

UO'K 82-941

DUNYO ADABIYOTSHUNOSLIGIDA ZAHIRIDDIN BOBUR VA BOBURIYLAR DAVRI TARIXIGA MUNOSABAT MASALASI

*Xayrullayeva Kamola Ravshanovna,
Osiyo xalqaro universiteti doktoranti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd)
khayrullayevakamola95@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahoniy shuhrat qozongan tarixiy siymolardan biri bo'lgan Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo shaxsining badiiy adabiyotshunlikda obraz sifatida yaratilishi masalasi ko'rib chiqilgan. Asosan millat qahramonining ibratli hamda mashaqqatli hayot yo'li, jang-jadallar bilan o'tgan hukmdorlik yillari, bir necha nodir asarlar yaratgan shoirona qalbi haqida ingliz, inglizzabon hind hamda o'zbek adabiyotida yozilgan bebaho badiiy asarlar tahlilga tortilgan. Bundan tashqari, turli millat va madaniyat vakillari bo'lgan atoqli yozuvchilar qalamiga mansub asarlarning janriy xususiyatlari ham ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, Flora Anna Stil, Stefan Frederik Deyl, tarixiy-biografik roman, roman trilogiya, roman epopeya, ma'rifiy roman, badiiy xronik roman.

ВОПРОС О СВЯЗИ МЕЖДУ ИСТОРИЕЙ ЗАХИРДИНА БАБУРИДА И ПЕРИОДОМ БАБУРИДОВ В МИРОВЫХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос создания образа Захириддина Мухаммада Бабура Мирзо, одной из всемирно известных исторических фигур, в литературной критике. Анализируются бесценные литературные произведения, написанные на английском языке, в англоязычной индийской и узбекской литературе, в основном посвященные образцовому и непростому жизненному пути национального героя, годам его правления, полным сражений и конфликтов, а также поэтической душе, создавшей ряд редких произведений. Кроме того, раскрываются жанровые особенности произведений, написанных выдающимися писателями, представляющими разные национальности и культуры.

Ключевые слова: Захириддин Мухаммад Бабур, Флора Анна Stil, Стивен Фредерик Дейл, историко-биографический роман, роман-трилогия, эпический роман, поучительный роман, литературная хроника.

THE ISSUE OF THE RELATIONSHIP TO THE HISTORY OF ZAHIRIDDIN BABUR AND THE BABURID PERIOD IN WORLD LITERARY STUDIES

Abstract. This article examines the issue of the creation of the personality of Zahiriddin Muhammad Babur Mirzo, one of the world-famous historical figures, as an image in literary criticism. The invaluable literary works written in English, English-speaking Indian and Uzbek literature, mainly about the exemplary and difficult life path of the national hero, the years of his reign with battles and conflicts, and the poetic soul that created several rare works, are analyzed. In addition, the genre features of the works written by prominent writers representing different nationalities and cultures are also revealed.

Keywords: Zahiriddin Muhammad Babur, Flora Anna Steele, Stephen Frederick Dale, historical-biographical novel, novel trilogy, novel epic, enlightening novel, literary chronicle novel.

Kirish. Jahon adabiyoti sahifalari nazardan o'tkazilsa, mashhur tarixiy siymolar obrazlari badiiy gavdalanitirilgan asarlar o'ziga xos badiiy tizimni tashkil etadi. Mazkur tizimda shoh-shoir, buyuk sarkarda, davlat va jamoat arbobi, ulug' vatandoshimiz Zahiriddin Muhammad Bobur haqida yozilgan roman, qissalar alohida ahamiyat kasb etadi. Bu e'tirof dunyo tarixini yoritib turgan benazir zotlar qatorida buyuk bobokalonimiz Bobur va uning ulug' shaxsiyatiga ham qiziqish katta ekanligini bildirib turadi. Jahon miqyosida shuhratga ega bo'lgan tarixiy siymo Bobur shaxsiga qiziqish, uning obrazini badiiy adabiyotda gavdalanitirish harakati XX asr boshlari ingliz adabiyotida yuzaga keldi.

Muhokama va natijalar. Bu yo'nalishdagi dastlabki asarlardan biri Flora Anna Stilning "King - Errant" ("Sayohatchi qirol") roman-trilogiyasidir. Ushbu roman 1912-yilda chop etilgan. Asar uch kitobdan

iborat bo'lib, unda Boburning sermashaqqat, murakkab hayot yo'li uch davrga ajratilgan holda tasvirlangan. Adiba shoh-shoirning hayot yo'lini ramziy ma'noda bir daraxtning umri bilan qiyoslaydi va roman qismlarini quyidagicha nomlaydi:

1-kitob – “Seed time” – “Urug' davri”.

2-kitob – “Blossom Time” – “Gullagan davr” ya'ni 1-kitobdagi urug'ning unib chiqib, kurtaklari ochilgan payti nazarda tutilgan.

3-kitob – “Fruit time” – “Meva davri”. Bunda daraxtning hosil bergan davri inobatga olingan. Kitoblarga shunday nomlar berilishida ham o'ziga xos majoziy ma'no bor. Yozuvchi Boburni bir ulkan daraxtga o'xshatadi. Daraxt ham unib-o'sib nihol darajasiga yetgunicha va undan so'ng ulkan daraxt bo'lib, meva berguniga qadar turli ob-havo sharoitlariga bardosh berishiga, shiddatli yomg'ir-u, izg'irin sovuqlarga chidashiga to'g'ri keladi. Darhaqiqat, Zahiriddin Boburning hayot yo'li ham nihoyatda sinovli, tahlilali kechgan: Temuriylar saltanatini, ulug' davlatchilik an'analari davom ettirish yo'lida u ham juda ko'p to'siqlarga duch kelgan; tarixiy davrning yomg'ir-u do'llariga, qor-u sovuqlariga ro'baro' bo'lgan, juda ko'p sarkardalar bilan to'qnashgan. Bularning barchasida u chidam va sadoqat ko'rsatgan, o'zga yurtida ulkan davlatchilikka asos solgan. Shu ma'noda roman qismlarining nomlanishi mazmunan Boburning dolg'ali, sharaflil hayot yo'liga muvofiq keladi.

Birinchi kitob milodning 1493-1504-yillar voqealarini qamrab oladi. Asar Umarshayx Mirzoning bevaqt o'limi tufayli Boburning taxtga chiqish voqealari bilan boshlanadi. Dastlab Boburning bolaligi, uning tengdoshlari davrasidagi hayoti, Andijon tasviriga keng o'rin ajratiladi. Bunda yosh podshohning amaki va tog'alari bilan kurashlari, dushmanlar fitnasi oqibatida Temuriylar poytaxti Samarqanddan ham, ota yurti Andijondan ham birvarakayiga ayrilishi kabilar aks ettirilgan. Ashaddiy dushmani Shayboniyxon bilan kurashlar davomida Samarqandni ikkinchi marotaba ham qo'ldan boy berishi, ustiga ustak Xonzoda Begimning ilojisizlikdan dushman haramiga o'tib ketishi va shu damlardagi Boburning ruhiy holati ta'sirchan ifoda etilgan. Birinchi kitob Boburning barcha toj-u taxt va mol-u dunyosidan judo bo'lib, tog'-u toshlarga chiqib ketish voqealari bilan yakunlanadi.

Ikkinchi kitob 1504-1511-yillar hodisotlarini o'z ichiga oladi. Ushbu kitob Boburning Kobulga ketishi, u yerda o'z hukmronligini o'rnatishi, harbiy yurishlari, hokimiyatga erishgandan so'ng yuzaga kelgan qiyinchiliklar xususida gap boradi. Bundan tashqari, adiba Boburning shoir qalbi tug'yoni bilan yozgan ruboiy va g'azallarining ingliz tilidagi tarjimalarini ham keltiradiki, bu o'quvchida yosh podshohning yuksak iqtidori haqida ham tasavvurga ega bo'lishiga imkon yaratadi. Go'zal tabiat shaydosi bo'lgan Zahiriddin Kobulda ham ulkan qurilish ishlari va betakror bog'lar yaratish bilan mashg'ul bo'ladi. Natijada Kobul shahrining ko'rkiga yanada ko'rk qo'shiladi.

Uchinchi kitob 1525-yildan to Bobur umrining so'nggi 1530-yiliga qadar davrni qamrab oladi. Bunda Boburning yangi davlatga asos solishni reja qilishi, harbiy harakatlari bilan bog'liq voqealar tasvirlangan. Hind diyorining o'sha davrdagi boshqaruvi afg'on hukmdorlaridan Ibrohim Lodiy qo'lida edi. Uning yuz ming kishilik armiyasini o'zining atigi o'n ikki ming kishilik qo'shini bilan yengib, tarixiy g'alabaga erishgan Boburning harbiy yurishlari Anna Stil tomonidan yuksak darajada baholanadi. Uzoq yillik jismoniy toliqishlar natijasida umrining so'ngida tinimsiz isitma va og'riqlardan aziyat chekkan shohning ruhiyati, iztirobli kechinmalari ishonarli ifoda etilgan. Uning sevimli o'g'li Humoyun uchun jonini fido qilishi, so'nggi vasiyatini ahli oilasi va mulozimlariga aytishi sahnalari o'quvchini xayolan o'sha davrga olib boradi.

Yana bir e'tiborli jihati shundaki, “Sayohatchi qirol” romani voqealari tasvirida yillar o'rtasida ayrim uzilishlarni ko'rish mumkin. Jumladan, ikkinchi va uchinchi kitoblar orasida 1511-1525-yillar voqealari keltirilmaganligi ko'zga tashlanadi. Buning asosiy sababi – Flora Anna Stil o'z romanini yaratish chog'ida Zahiriddin Boburning memuar asari “Boburnoma”ga tayanganligidir [1]. Bu haqida adiba romanning kirish qismida aytib o'tgan. Adabiyotshunoslikka ma'lumki, “Boburnoma” asl variantining ayrim qismlari o'tgan tarixiy davr mobaynida noma'lum sabablarga ko'ra yetib kelmagan. Flora Stilning yozishicha: *“Bu roman ham, tarix ham emas. Bu insonning o'z xotiralaridan olingan hayotiy hikoyasidir. Bu kitobning qahramoni o'zida shunchalik ko'p shaxslarga da'vo qilgan bo'lishi mumkin edi, chunki biz “Buyuk Mo'g'ullar” deb noto'g'ri talqin etilgan boburiylar saltanatining asoschisi Zahiriddin Muhammad Bobur bir vaqtning o'zida shoir, rassom, sarkarda, sportchi, musiqachi va qirol bo'lgan. Uning sarguzashtlarga boy murakkab hayot yo'li XV asr oxiri, XVI asr boshlariga to'g'ri keladi. U hayotda ko'rgan-kechirganlarini memuarlar, kundaliklar shaklida qayd etib borgan. Men shu kundaliklarga tayandim. Bobur, uning ezgu ishlari, xatolari, muvaffaqiyatlari va mag'lubiyatlarini realistik usulda aks ettirdim. Men ham sevimli, ko'p qirrali, beqaror qalb egasi haqida xolis yozishga bor kuchim bilan harakat qildim. Tasavvurlarim qahramonim hayotining umumiy ohangiga mos kelishiga ishonaman. Agar unday bo'lmasa, u meni avf etadi, bunga ishonchim komil.*

Chunki u hayotida shunchalik ko'plarni kechirdiki, u o'zining eng ashaddiy muxlisasini ham kechira oladi" [1].

Bobur hayot yo'li ustida tadqiqotlar olib borgan yana bir ingliz yozuvchisi va tarixchisi Stefan Frederik Deyldir. U ham boy tariximiz va buyuk ajdodimiz qoldirgan adabiy meros, sarkardalik, hukmdorlik faoliyatiga qiziqdi va o'zining *"The Garden of the Eight Paradises"* ("Sakkiz jannat bog'lari") va bundan tashqari *"Babur: Timurid prince and Mughal Emperor"* ("Bobur: temuriy shahzoda va mo'g'ul imperatori") nomli ikki buyuk asarini yaratadi. Uning birinchi asari 2004-yilda Boston shahrida chop etilgan. Mazkur biografiya Bobur qoldirgan ulkan adabiy-madaniy meros, u yaratgan go'zal hayot, sermeva bog'lar tasviriga bag'ishlangan. "Boburnoma"ni o'qib shunga amin bo'lamizki, XV asar boshlarida Hindiston madaniyatdan ancha ortda qolgan mamlakat bo'lgan. Boburning o'zi ham bu diyor haqida odamlari ham, yurtning o'zi ham go'zal emas, na sham, na shamdonlari, na hammom va na yaxshi taomlari bor deb yozgan. Shuning uchun Zahiriddin Bobur qisqa muddat Hindistonda hukmronlik qilganiga qaramasdan, bu yurtda o'z vatanidagidek betakror bog'lar, gulzorlar, suv yo'llari qurdirgan, shaharlarda bunyodkorlik ishlarini amalga oshirgan. S.Deyl asarining kirish qismida asar uchun materiallar yig'ishga yaqindan yordam bergan zamondoshlari va tarixchi do'stlariga minnatdorchilik bildiradi. Adib asar uchun qimmatli ma'lumotlar bera olgan manbalar xususida yozib, bu biografiya Boburning nodir avtobiografiyasining tarjimalari va boshqa ilmiy nazariyalar bo'lmaganda mavjud bo'lmashligini alohida ta'kidlab o'tadi. Ulardan eng muhimi avtobiografiyaning eski turkiy tildan ingliz tiliga S.A.Beverij tomonidan amalga oshirilgan tarjimasidir. Adib yana sovet davri oxirida ijod qilgan bir qator olimlar, xususan A.Azimjonova, I.V.Stebleva, O.Chexovich, Y.Davidovich kabilarning nomlarini ham hurmat bilan tilga oladi. Bobur she'riyati bilan ilk marotaba Azimjonova hamda Steblevaning ruscha tarjimalari orqali tanishib o'tganini aytib o'tadi [2]. Yozuvchi fikrlarini davom ettirib, Bobur yozishmalarining Uiler M.Takston tomonidan qilingan qimmatli tarjimalaridan va Boburning mo'g'ul jiyani Mirza Haydar Duglat yozgan asardan takror va takror foydalanganini, O'zbekistonga qilgan sayohati davomida o'zbek do'stlari va hamkasblari uni yaxshi kutib olishgani va o'z yordamlarini ayashmaganini ta'kidlaydi. Jumladan, SamDU professori Akram Shermatov, Bobur xalqaro fondi rahbari Zokirjon Mashrabov, AnDU professori Sayfiddin Jalilov kabilardan minnatdorchiligini alohida yozadi [2]. Ushbu yozishmalardan shu ma'lum bo'ladiki, yuqorida nomi keltirilgan *"Shimoldan kelgan bosqinchilar"* romani muallifi Aleks Rutherford singari S.Deyl ham o'z asarini yozishda Bobur davri tarixiy manbalarini chuqur o'rgangan. U ham Bobur qadamjolarini: tug'ilib-o'sgan, yoshligi o'tgan yurtlarni, hukmronlik qilgan o'lkalarni o'z ko'zi bilan ko'rishga harakat qiladi. Shu jihatdan roman realistik voqealarga, jonli obrazlarga boy. Bu fazilat, albatta, uning o'qimishlilik darajasini oshiradi. Boburning betakror olami, shaxsiyati adib qo'lga qalam tutqazadi. Yana shunisi ham ahamiyatliki, Deyl asari uchun ma'lumotlar yig'ishda unga katta ko'mak bergan o'zbek tarixchi va olimlariga nisbatan chuqur hurmatda bo'lgan. Mashhur o'zbek yozuvchilarining ingliz adiblari tomonidan e'tirof etilganligini ham alohida ta'kidlash kerak. Deyl undan o'z yordamini ayamagan o'zbek tarixchilari nomlarini sanar ekan, mashhur boburshunos olim, Bobur xalqaro fondi rahbari Zokirjon Mashrabovni tilga oladi. Shu o'rinda eslatib o'tishimiz joizki, Zokirjon Mashrabov boshqa tarixchi hamkasblari, jumladan, Sobirjon Shokarimov bilan birga Bobur qadamjolarini kezib chiqdilar, shu sayohatlari natijasi o'laroq *"Asrlarni bo'ylagan Bobur"* nomli safarnoma yozdilar. Deyl ham romanini yaratish chog'ida shunday manbalarga tayangan, albatta. Yig'ilgan materiallar asosida u o'zining keyingi *"Bobur: temuriy shahzoda va mo'g'ul imperatori"* nomli biografiyasini 2018-yilda nashrdan chiqaradi. *"Sakkiz jannat bog'lari"* asaridan farqli ravishda ushbu romanda Bobur biografiyasi tasviriga keng o'rin berilgan. Romanning yozilishida adibga Bobur avtobiografiyasi (*"Boburnoma"* memuari), Haydar Mirzo Duglatning (Boburning jiyani Muhammad Haydar Mirzo deyilmoqchi. Izoh muallifniki. K.X.) *"Tarixi Rashidiy"* asarlarining inglizcha tarjimasi qo'l keladi. Bundan tashqari, Boburning qizi Gulbadan Begim tomonidan yozilgan *"Humoyunnoma"* asari ham S.A.Beverij tomonidan inglizchaga o'g'irilgan. Bu tarixiy manba ham Bobur obrazini, uning ulug' shaxsiyatini yaratishda asosiy ko'makchi bo'lgan.

Shu yo'nalishdagi yana bir asar ingliz zabon hind yozuvchisi Muni La'l qalamiga mansub *"Bobur: hayot va zamon"*dir. Bu asar 1977-yilda chop etilgan. Asar muqaddima, "Bolalik", "Xotirjamlik istovchi xonlar va mirzalar", "Samarqand uchun kurash", "Baxtsizlikka bog'lanish", "Qobuldagi kichik qirollik", "Baxtsiz ittifoq va Shoh Ismoil", "Hindiston Imperatori", "Sayohatning yakuni", "Rafiqalar va farzandlar" singari boblardan tarkib topgan. Ingliz yozuvchilari singari Muni La'l ham kirish qismida asarning yaratilish tarixi hamda manba sifatida qo'llanilgan kitoblar xususida ma'lumot bergan. Bu jihatdan u, avvalo, S.A.Beverij nomini hurmat bilan tilga oladi. Asar uchun *"Boburnoma"*ning turkiy tildan tarjimasi asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. A.S. Beverij haqida Muni La'l shunday yozadi: *"Memuarlar"* (*"Boburnoma"* deyilmoqchi. – Izoh mualliflarniki X.K.) asarining turkiy tildan ingliz tiliga tarjimasi maqtovga sazovordir. S.A.Beverij o'z asarida nafaqat Boburning badiiy til mahorati, balki uning fikrlari xususida ham ish ko'rgan.

Mo'g'ul imperiyasi asoschisining hayot yo'liga qiziqish bildiruvchi ingliz dunyosi vakillari uchun bu asar asosiy ma'lumot beruvchi manba sifatida xizmat qiladi. Uning mo'g'ul tarixini o'rganishda qilgan hissasini so'zlar bilan ifodalash juda mushkul" [3]. Bundan ko'rinib turibdiki, hind adibi Beverijga nisbatan chuqur hurmatda bo'lgan. Shuningdek, yozuvchi *"Boburnoma"* ning o'zi xususida ham fikr bildirib, ham hind, ham chet el tarixchilari Bobur hayotidagi voqealar xronologiyasini va uning shaxsiyatini yaratishda ushbu asardan foydalanishganini, asar voqealarida ayrim uzilishlarni uchratish mumkinligini aytib o'tadi. Ko'pgina tarixshunoslarning fikricha, asarning o'sha qismlari tarixiy g'alayonlar natijasida yo'qolgan yoki ularga zarar yetkazilgan. Ko'pgina yevropalik tarixchilar uning shaxsiyatiga baho berishda faqat shu avtobiografik asarga tayanganlari to'g'ri emas. Fors, o'zbek va hind tarixchilari tomonidan uning hayoti xususida keltirilgan havolalar ham inobatga olinishi kerakligini ta'kidlaydi [3]. Bundan tashqari, Muni La'l Gulbadanbegimning *"Humoyunnoma"* asari orqali Boburning oilaviy hayoti haqida ham ko'p ma'lumotlarga ega bo'lganini e'tirof etadi. Yana adib Boburning zamondoshi va jiyani Mirzo Muhammad Haydar qoldirgan *"Tarixi Rashidiy"* asarida mavjud, ammo *"Boburnoma"* da uchramaydigan bir qator tarixiy faktlardan ham samarali foydalangan. Bu ikki asarda shunday o'rinlari borki, ularni o'qib Muni La'l o'sha vaqtda sodir bo'lgan voqea-hodisalarga va atrofdagi insonlarga Boburning munosabati vositasida uning shaxsiyatiga baho berish imkoniga ham ega bo'lgan. Muni La'l o'z so'zini shu manbalar vositasida asarini yozganligiga urg'u berib tugatadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur hayot yo'li xususida o'z tadqiqotlarini olib borgan ingliz va hind millatiga mansub yozuvchilarning asarlarini izlash vaqtida asli pokistonlik bo'lgan Farzana Mun qalamiga mansub *"Babur: the first Moghul of India"* (*"Bobur: Hindistondagi birinchi mo'g'ul"*) romani e'tiborimizni tortdi. Diqqatga sazovor jihati shundaki, ushbu asar ingliz tilida yozilib, 1997-yilda ilk marta Yangi Dehli shahrida chop etilgan. Asar muallifi asli kasbi o'qituvchi bo'lib, shoir, yozuvchi va tarixchi sifatida nom qozongan. U she'rlar bitgan, boburiylar tarixi hamda diniy va folklor hikoyalar asosida asarlar yozib qoldirgan.

Ko'rinadiki, ingliz va inglizzabon hind adabiyotida Bobur siymosi muhim o'rin egallaydi. Bu dunyo xalqlarining qariyb olti asrdan buyon ulug' shoir va hukmdor, Buyuk boburiylar imperiyasining asoschisi, vatandoshimiz Zahiriddin Bobur shaxsiyatiga, u qoldirgan ma'naviy-adabiy merosga qiziqish yuqori ekanligini ko'rsatadi. Kuzatishlarimiz tariximizda munosib nom qoldirgan shaxslar orasida Bobur haqida juda ko'p ilmiy, badiiy, tarixiy asarlar yozilganligini ko'rsatdi.

Shoh, sarkarda va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur haqida asar yozgan yana bir o'zbek adibi Xayriddin Sultonovdir. Uning *"Boburiynoma"* ma'rifiy romani buning yorqin dalilidir. Ushbu asar 1997-yilda nashr etilgan. Roman adibning bir necha tarixchilar bilan Bobur bosib o'tgan yo'llar, hukmronlik qilgan yurtlar bo'ylab qilingan sayohat, ekspeditsiya taassurotlari asosida yozilgan. Adib asarining kirish qismida Bobur xususida shunday iliq fikrlarni yozib qoldiradi: *"Bu mumtoz inson tariximizning eng murakkab, eng jozibador, eng dramatik siymolaridan biridir. Dunyoi foniya kelib, u nisbatan qisqa umr ko'rdi – bor-yo'g'i qirq yetti yil hayot kechirdi. Lekin shu suronli umri mobaynida u jahon tarixidan shavkatli o'rin olib ulgurdi. Hali murg'ak go'dak ekan, ota-bobolari uni suyub-erkalab, yaxshi niyatlar bilan zalvorli nom berib atadilar. Ism va jismning bir-biriga uzukka ko'z qo'ygandek mos kelishi noyob uchraydigan hodisadir. Lekin bu azamat shaxs timsolida bu hol o'zining yorqin ifodasini topgan edi"* [4]. Bobur odamlar 100 yil yashab qilolmaydigan ulug' ishlarni 47 yillik qisqa umri davomida amalga oshirdi, buyuk davlatchilikka asos soldi, boy badiiy, ilmiy meros qoldirdi. Xayriddin Sultonov ham Boburning yangi saltanatga asos solishi bilan bir qatorda u qoldirgan madaniy-ma'naviy meros, badiiy asarlar, maftunkor bog'larga alohida urg'u berib o'tadi. Uning quyidagi fikrlari orqali ham buning yaqqol isbotini ko'rishimiz mumkin: *"Ezgu duoi xayr sharofati ila u suvrati siyratiga g'oyat monand, muazzam va qudratli saltanatning munosib vorisi o'laroq voyaga yetdi va so'nggi nafasiga qadar beqiyos shiddat, azim bir shijoat uni tark etmadi. U fazilat bobida kamligi yo'q inson bo'lib kamol topdi. Bu benazir siymo olmos iste'dodini sinab ko'rmagan insoniy faoliyat sohasi juda kam topiladi"* [4].

X.Sultonov ta'kidlaganidek, Bobur ko'pgina sohalar rivojiga o'zining hissasini qo'shishga harakat qildi. Ayniqsa, badiiy adabiyot sohasi uning ko'ngliga juda yaqin edi. *"Boburnoma"* – Boburning shoh asari. Shu jihatdan bu memuar shoh va shoir shaxsiyatiga qiziqqan ijodkorlarga sarchashma vazifasini o'tagan. *"Boburiynoma"* asarining keyingi o'rinlarida ushbu tarixiy manba xususida o'zining fikr-mulohazalarini yozib qoldiradi: *"Bu fikrga qo'shimcha qilib, Bobur – insonlar ichida eng rostgo'yidir, deb aytak ham, xato bo'lmas. Uning qalb daftari – "Boburnoma"ni diqqat bilan varaqlagan kishi bunga amin bo'ladi. Bobur tarixiy voqealar, tarixiy siymolar, tabiat hodisalari haqida qanchalar aniqlik va haqqoniyat bilan mulohaza bildirsa, o'z shaxsiyatidagi nomarg'ub xususiyatlar haqida ham shunchalar mardonalik bilan so'z yuritadi. Fe'l-atvoridagi juz'iy va ulug' nuqson-u ayblarni yashirmay so'ylaydi, iztiroblari, ruhning ichki, og'riqli*

ziddiyatlarini kitobxondan pinhon tutmaydi” [4]. Muni La'l ham ushbu nodir kitob xususida fikr yuritib, Bobur asarida har bir voqeani samimiylik bilan tasvirlashini va bu juda hayratlanarli holat ekanligini va aynan mana shu jihat uni boshqa avtobiografik asarlardan ajratib turishini ta'kidlaydi [3]. S.M.Edwardsning nazdida esa “*Boburnoma*”ning eng ajoyib jihati bu uning to'g'riligidadir. Uni o'qir ekanmiz, u haqiqatdan boshqa narsani jamlamaganiga amin bo'lamiz. [5] Zahiriddinning o'zi ham asariga quyidagicha ta'rif beradi: “*Men ularni kimningdir ustidan shikoyat qilish uchun yozmadim. Men faqat haqiqatni yozdim. Men faqat haqiqatdan sodir bo'lgan voqealarni qog'ozga tushirdim. Men otam, aka-ukalarim, qon-qarindoshlarim va hattoki begonalarning ham yaxshi va yomon taraflarini boricha ochib berdim*” [6]. Darhaqiqat, Muni La'l, S.Edwards, X.Sultonov fikrlari shu nuqtada o'zaro kesishadi. Muni La'l ta'kidlagan “*Boburnoma*”dagi samimiyat Edwardsda “u haqiqatdan boshqa narsani jamlamagan” degan fikrda, X.Sultonovda esa “Bobur – insonlar ichida eng rostgo'yidir” tarzidagi qarashda namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, Bobur haqida ingliz, inglizzabon hind va o'zbek adabiyotida yaratilgan asarlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. *Tarixiy- biografik roman* (P.Qodirov “Yulduzli tunlar” asari).

2. *Roman-trilogiya* (Flora Anna Stilning “Sayohatchi qirol” asari).

3. *Biografiya* (Stefan Meredit Edwardsning “Bobur: yozuvchi va jangchi”, inglizzabon hind yozuvchisi Muni La'lning “Bobur: hayot va zamon”, Farzana Munning “Bobur: Hindistondagi birinchi mo'g'ul”, Stefan Frederik Deylning “Sakkiz jannat bog'lari”, “Bobur: temuriy shahzoda va mo'g'ul imperatori” asarlari)

4. *Badiiy-xronik roman* (Javohar La'l Neruning “Hindistonning kashf etilishi”, S.M.Jaffarning “Boburdan Aurangzebgaacha bo'lgan davrda Mo'g'ul Imperiyasi”.

5. *Roman-epopeya* (Aleks Rutherford qalamiga mansub “Mo'g'ul imperiyasi” asari).

6. *Ma'rifiy roman* (Xayriddin Sultonovning “Boburiynoma” asari)

Xulosa. Ko'rinadiki, shoh-shoir Bobur haqida yaratilgan asarlar ham mazmun, ham shakl jihatidan rang-barang bo'lib, katta epik turga mansub romanning turli ko'rinishlarida bitilgan. Bu esa dunyo miqyosida buyuk sharaf, e'tirof, e'tiborga sazovor vatandoshimiz, shoh-shoir Zahiriddin Boburga qiziqishning nihoyatda baland ekanligini ko'rsatadi.

Ingliz adiblari tomonidan Zahiriddin Muhammad Bobur va Boburiylar sulolasiga bag'ishlab tarixiy roman, roman-trilogiya va roman-epopeyalar yozilgan bo'lib, adiblar o'z asarlarini yaratishda “*Boburnoma*”ning S.A.Beverij tomonidan qilingan ingliz tilidagi tarjimasidan foydalanishgan. A.Rutherford va S.F.Deyl singari ingliz yozuvchilari esa bevosita Bobur umrguzaronlik qilgan yurtlarni ko'rish, boshdan o'tkazgan voqea-hodisalarni o'z tanasida ham his etish uchun Andijon, Farg'ona, Samarqand shaharlariga ham tashrif buyurishgan.

Ingliz adiblari Bobur qadamjonlarini, uning tug'ilib-o'sgan, yoshligi o'tgan, hukmronlik qilgan o'lkalarga tashrif buyurish barobarida buyuk ajdodimiz qoldirgan meros ustida tadqiqotlar olib borgan vatandoshlarimiz bilan suhbatlar qilishgan.

ADABIYOTLAR:

1. Steel F.A. King-Errant. – New York: Frederick A.Stokes Company, 1912. – P. 3.
2. Dale S.F. The Garden of the Eight Paradises. – The Netherlands: Brill's Inner Asian Library, 2004. – P.8.
3. Muni Lal. Babar: life and times. – New Delhi: Vikas Publishing House PVT LTD, 1977. – P. 13
4. Султонов Х. Бобурийнома. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 3.
5. Edwardes S.M. Babur:diarist and despot.– London: A.Philpot LTD, 1926.–P. 77.
6. Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – Б. 107.
7. A.Rutherford. Ruler of the world. – London: Headline Publishing Group, 2011. - 382 p.
8. G. Lukacs. The Historical Novel. – University of Nebraska Press, Lincoln and London, 2015, - P. 132.
9. A.Fleishman. The historical novel. – Walter Scott to Virginia Wolf. The John Hopkins press, Baltimore and London, 1971. - 292 p.
10. J.Groot. The historical novel. – Routledge Publishing Press, 2010.- 214 p.
11. R.Bradford. A companion to literary biography. – John Wiley and sons, 2019. – 968 p.
12. F.M.Xajiyeva. M.Kanninghemning “Soatlar” biografik romanida ramziylik. // Foreign languages in Uzbekistan, 2022, No.5 (46).- P. 174-188.

ШАРҚ АДАБИЁТИДА ИБН СИНО ОБРАЗИНИ ЯРАТИШДАГИ ЎЗИГА ХОСЛИКЛАР

Тангиров Абдуҳамид Жуманович,

Жиззах давлат педагогика университети доценти

Аннотация. Бадиий адабиётда тарихий воқелик ва тарихий шахс характери яратилиши мураккаб жараён бўлиб, бунда ижодкорлар бадиий асар яратишида ҳар бир воқеа ва ҳодиса хос услублар яратади ва жанрларга мурожаат қиладилар. Бунга биргина шарқнинг буюк алломаси Ибн Сино образини яратишида қўлланилган ранг баранг жиҳатилар орқали ишонч ҳосил қилиши мумкин.

Калит сўзлар: Анохронизм, Достон, Ҳаким, Ибн Сино, Характер, Типиклаштириши, Умумлаштириши, Афсона, Ривоят, Афсона, Рай, Жузжоний, Мўмин Қаноат

ОСОБЕННОСТИ СОЗДАНИЯ ОБРАЗА ИБН СИНЫ В ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Создание исторической реальности и характера исторической личности в художественной литературе является сложным процессом. В этом процессе писатели при создании художественного произведения вырабатывают собственные художественные методы и обращаются к различным жанрам для отражения каждого события и явления. В этом можно убедиться на примере разнообразных художественных подходов, использованных при создании образа великого мыслителя Востока Ибн Сины.

Ключевые слова: анахронизм, дастан, хакам, Ибн Сина, характер, типизация, обобщение, легенда, предание, Афшана, Рей, Джузджани, Мумин Каноат.

PECULIARITIES OF CREATING THE IMAGE OF IBN SINA IN EASTERN LITERATURE

Abstract. The creation of historical reality and the characterization of a historical figure in fiction is a complex process. In creating literary works, authors develop distinctive artistic approaches and employ various genres to portray historical events and phenomena. This can be clearly observed in the diverse artistic techniques used in depicting the image of Ibn Sina, the great scholar and thinker of the East.

Keywords: anachronism, dastan, sage, Ibn Sina, character, typification, generalization, legend, folklore narrative, Afshana, Ray, Juzjani, Mumin Qanoat.

Тарихдан маълумки, ер юзи тиббиёт илмининг султони Абу Али Ибн Сино буюк ҳаким, файласуф, тилшунос, адабиётшунос ва фалакшунос бўлиб, у ҳаётлик вақтидаёқ эл орасида маълум ва машҳур инсонга айланган эди. Шу боисданок унинг ўзи ҳаётлигидаёқ у ҳақда халқ орасида турли эсдаликлар, ривояту афсоналар яратилган. Шу боисдан у ҳақда яратилган асарлар ҳам бир биридан тубдан фарқ қилади ва алоҳида ўрганишни тақоза қилади.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, Ибн Сино ҳақидаги барча бадиий, бадиий-публицистик асарларда, асосан икки жиҳат кўзга ташланади:

Биринчидан, Ибн Сино ҳақидаги асарларнинг аксарияти хотиралар, эсдаликлар ва аллома ҳақидаги таасуротлардан иборат. Абу Убайд Жузжоний бошлаб берган бу анъана XX асрда яратилган барча ёзма асарларда ҳам сақланиб қолди ва такомиллаша борди. А.Ирисовнинг “Абу ибн Сино”, С.Улуғзоданинг “Пири ҳакимовни машриқзамин” (“Шарқ ҳакимларининг пири”), тарихий-публицистик рисоалари, О.Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” романи, Абдулла Ориповнинг “Ҳаким ва ажал” достони, С.Улуғзоданинг “Ибн Синонинг ёшлиги” драмаси ва бошқа қатор асарлар, асосан, ана шу тоифадаги асарлар ҳисобланади.

Иккинчи гуруҳи эса Ибн Сино ҳақидаги афсона ва ривоят каби халқ оғзаки ижоди материалларидир. Халқ орасида мавжуд бўлган “Ибн Сино ва аёл”, “Ибн Сино ва ўлим давоси” каби ўнлаб афсона ва ривоятларда Ибн Сино характери хос хислатлар ўз аксини топган.

Тожиқ шоири Мўмин Қаноат ҳам, ўзбек шоири Абдулла Орипов ҳам ўз достонларида Ибн Сино образи ва характери шакллантирувчи ана шу икки хислатдан усталик билан фойдаланадилар. М.Қаноат ўзининг шу мавзудаги “Сино бешиги” достонини бевосита асар қаҳрамонининг ўзи ҳақидаги хотиралари, кўрган-кечирганлари ҳақидаги эсдаликлари асосида яратган

бўлса, А.Орипов “Ҳаким ва ажал” достонида аллома характери яратишда иккинчи йўналиш халқ ривоятлари ҳамда афсоналарига таянади.

М.Қаноатнинг “Сино бешиги” достони бир қарашда буюк аллома ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги тарихий-биографик асарни эслатади. Асарда Ибн Сино ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ саналарнинг, воқеаларнинг қатъий хронологик тартибига амал қилинган.

Асар сюжети бевосита Бухоро яқинида жойлашган, Афшона қишлоғидаги Ситорабону хонадонида ёш гўдакнинг дунёга келиши билан бошланади. Кунлардан бир куни Бухоро амири Нух ибн Мансур бетоб бўлиб қолади. Ёшгина Хусайн уни даволайди. Бунинг эвазига эса у амир кутубхонасига кириб ишлаш бахтига муяссар бўлади. Қорахонийлар Бухорони босиб олгач, Нух Сомоний тахтдан ағдарилади. Хусайн эса укаси Маҳмуд билан бирга Бухорони тарк этади ва Хоразмга боради. Хоразмда у Ал Маъмун саройи қошидаги илм аҳллари даврасидан жой олади. Абу Носир Ирокий, Абусаид Масиҳий, Абу Райҳон Беруний кабилар билан бирга фаолият кўрсатади. Улар билан илмий баҳс юритади. Ғазна ҳукумдори Маҳмуд Ғазнавий Ибн Сино каби олимларнинг ўз хизматида юборилишини сўраб, Ал Маъмунга талабнома юборади. Қарши туришга кучи етмаслигини сезган Хоразм ҳукумдори Ибн Сино ва бошқа олимларга Ғазнага боришлари кераклигини айтади. Олимлар бундан бош тортадилар. Ибн Сино ҳам Хоразмдан яширинча чиқиб, Нишопурга келади. Нишопурда у тасаввуф вакиллари билан бири Шайх Абусаид Майхоний билан учрашади ва у билан баҳслашади. Шундан сўнг у Жузжонга келади. Жузжоний билан танишади ва бир умрга дўстлашади.

Замонасининг машҳур давлатларидан бири бўлган Райга боради. У ерда Ибн Сино подшоҳ Саида ҳузурида бўлади ва унинг илтимосига кўра подшоҳнинг ақли заиф ўғли Мажидуддавлани даволайди. Соғайган Мажидуддава эса онаси тахтини эгаллайди. Кунларнинг бирида унинг бошқарув даврида исён кўтарилади. У эса кўтарилган исённи бостириш учун Маҳмуд Ғазнавийга илтимоснома юборади. Ғазнавий эса нафақат исённи тинчитади, балки Мажидуддавланинг ўзини ҳам асир олади. Маҳмуд Ғазнавийни хушламаган Ибн Сино бу ерни ҳам тарк этади ва Ҳамадонга – подшоҳ Шамсуддава хизматида келади. Унинг қуланж касаллиги бор эди. Унинг касаллигини даволайди ва шу йўл билан вазир лавозимига тайинланади. Юртнинг ободончилиги учун тинмай меҳнат қилади. Шамсуддава вафот этиб, тахт унинг ўғли Самоуддава кўлига ўтгач, Ибн Сино унинг хизматида бўлишдан бош тортади. Шунда Исфохон ҳокими Ҳамадонни босиб олади. Ибн Сино ҳам Исфохонга келади.

Исфохонда Ибн Сино сермазмун ижод қилади. Қатор асарлар яратади. Маҳмуд Ғазнавийнинг ўғли Маъсуд Исфохонга хужум қилиб, Ибн Сино кутубхонасининг қулини кўкка совуради. Кўплаб асарларини Ғазнага олиб кетади. Асар сюжети Ибн Синонинг Ҳамадонда вафот этганлиги ҳақидаги лирик қаҳрамоннинг қарашлари билан ниҳоясига етади.

Бир қарашда, асар сюжети ривожининг тарихий воқеликнинг қуруқ талқинидан фарқи йўқдек кўринади. Лекин достонда шоир мазкур воқеаларнинг оддий талқинини беришга интилмайди, балки ўша тарихий воқелик замиридан аллома характери хос хислатларни кидириб топишга ҳаракат қилади. Масалан, достонда таъкидланишича, Нух Сомоний оғир хасталанади. Уни даволаш учун барча табиблар уриниб кўради. Лекин бунинг давосини топишолмайди. Шунда Ибн Синони чакириб келадилар. Ибн Сино амирнинг касалига даъво топади. Амир Ибн Синога эвазига нима олишлигини сўрайди. Ибн Сино эса бунга жавобан шундай дейди:

... “Эй амирим, шод бўлурдим шу қадар,
Дарвишдек ўтган бўлсам шоҳ синовидан агар.
Шу олий инъом етар, бас.
Менда йўқ ўзга ҳавас.
Жаҳон моллари ичра илму дониш бозорим
Рухсат эт, илм ганжиги – мен шунинг талабгори”.

Шу тариқа, Ибн Сино амир кутубхонасига кириб муталаа қилишга рухсат олади. Бу билан китобхон кўз ўнгида илмни ниҳоятда қадрловчи ва уни ҳар нарсадан устун кўрувчи шахс сиймоси гавдаланади.

Бошқа бир эпизодда эса шоирнинг тарихий воқеалар асосида йирик умумлашма хулосалар ясаганлигини кўриш мумкин. Фикримизнинг исботи учун қуйидаги икки талқинни кўздан кечириш ўринлидир:

А.Қаюмов ўзининг “Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино” номли тарихий – публицистик асарида амирнинг касаллиги, унинг қаерда, қай ҳолатда ётганлиги ва унинг олдида Ибн Сино қандай ташриф буюрганлиги қуйидагича талқин этилади: “Хусайн табиблар билан амир ётган уйга кириб

келганда, бу шоҳона безаклар билан безатилган, қимматбаҳо гиламлар, шоҳи кўрпалар билан уйнинг димикқан ҳавосидан нафаси бўғилиб кетди.

Амир уйнинг тўрида қават-қават атлас кўрпалар устида оғир нафас олиб ҳарактерсиз ҳолда ётар эди. Унинг ёнида эса бир азайимхон зўр бериб дам солмоқда. Уй исирик билан тўлган”. Шу тариқа табиб амирни даволай бошлайди. Турли дори-дармонлар бериб, оғир дарддан халос этади.

М.Қаноат эса мазкур ҳолатнинг тамомила умумлашма манзарасини яратади:

Келтирилди Синони,

Ёшу зукко – донони,

Кўрди у бемор бошида тож шавқи-ю минони,

У деди: “Эй амирим, авф эту тожни кўтар,

Ким ҳаким-чун бунда бир бемор ўзи басдир, етар”....

... Амир тушди кўпроқ ноилож кин бошидан,

Ширин жони учун у,

Кечди заррин тожидан.

Қилди бир ишорат-ла хилватхонани холи,

Шоҳона кибр-ҳаводан кошонани холи .

Ва ўзин ҳис этди бемор,

Ва ўзин этди ночор...

... Шоҳга деди: “Амирим агар равондур, дардга даводур,

Буюрганим фармондай гар вожиб, муддаодир”.

Агар юқорида келтирилган тарихий воқелик талқинидан китобхон кўз ўнгида оддий бир кўриниш намоён бўлса, поэтик талқин замирида эса чуқур мазмун яшириниб ётибди. Унда шоир табиб ва касаллик олдида шоҳу гадо баробар эканлиги ҳақидаги фалсафий умумлашмани беради. Доимо фармон беришга уринган амир бу гал табиб фармонини бажаришга мажбур. Шоир шоҳликдан табибликни устун қўяди.

Асарда шоирнинг Ибн Сино ҳақидаги хотира ва эсдаликлардан унумли фойдаланганлиги асарнинг умумий қурилишига ҳам сезиларли таъсир кўрсатган. Достон қурилиши аксарият достонлардан фарқ қилади. Юзаки қараганда, шоир ўз мақсадини амалга оширишда икки қаҳрамон қарашларидан фойдалангандек кўринади. Буларнинг биринчиси лирик қаҳрамон бўлса, иккинчиси бош қаҳрамон – ҳикоячи.

Достонда ҳикоячи, яъни асарнинг бош қаҳрамони Ибн Сино ўз бошидан кўрган-кечирганларини ҳикоя қилиб кетаверади. Воқеалар ривожининг аксарият қисми унинг ўзи ҳақидаги хотиралари, эсдаликлари йиғиндисидан иборат. Лекин бу билан достонда лирик қаҳрамон воқеалар ривожини талқинидан чиқиб кетади, деган хулоса келиб чиқмайди. Асарда лирик қаҳрамон ўз ўрнини кўпинча бош қаҳрамон – ҳикоячига бўшатиб бериш билан бир қаторда, ўзи ҳам воқеаларни ривожлантирувчи, ҳикоячининг турли ҳикояларини боғлаб боровчи ва уларга ўз муносабатини билидирувчи қаҳрамон сифатида намоён бўлади. Айтиш мумкинки, М.Қаноат Ибн Сино характерини яратишда достон жанрининг барча имкониятларидан усталик билан фойдаланган ва ўзига хос бадиий маҳоратни намоёиш эта олган. Айниқса, достон жанрининг барча имкониятларининг нечоғлик бой эканлигини намоёиш этган.

Шоир мазкур тарихий шахсларнинг эпизодик образларини ҳам бевосита бош қаҳрамон характерини яратишга хизмат қилдиради. Бунга биргина Беруний образининг асарда тутган ўрни билан танишиш орқали тўлиқ ишонч ҳосил қилиш мумкин. Илк бор Хоразмда учрашиб, танишган бу икки аллома доимо ижодий алоқада бўлганлар. Илм-фан соҳасида баҳс-мунозара олиб борганлар. Шу боис бу икки мутафаккир сиймоси нафақат тарихий манбаларда, балки бадиий асарларда доимо бирга талқин этиш анъана тусини олган. Масалан, Одил Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” романида асар қаҳрамонлари Беруний ва Ибн Сино бир-бирига хос хислатларни бири иккинчиси орқали оча боради ёзуд тўлдиришга хизмат қилади. “Сино бешиги” достонида ҳам ушбу анъанага амал қилинган ва эпизодик характер да бўлса-да, Беруний образидан ҳам фойдаланилган.

Достонда Беруний образи Ибн Синога хос ўтқир мушоҳадалик, кучли билимдонликни очиш учун хизмат қилган. Бунда шоир Ибн Сино ва Берунийнинг илмий баҳсидан фойдаланган. Беруний турли илмий муаммоларни ўртага ташлайди. Ибн Сино эса ҳар бир муаммонинг ечимини услатик билан топа боради. Шу йўл билан шоир Ибн Синонинг кучли билим соҳиби эканлигини маҳорат билан оча боради.

Шайх Абдусаид Майхоний образи достонга Ибн Синонинг динга бўлган муносабатини кўрсатиш учун киритилган. Бунинг учун шоир Ҳаким ва Шайхнинг машҳур мулоқотидан

фойдаланган. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, бу учрашувдан сўнг машҳур тасаввуф шайхи ва улуғ табобат олими “бир-бирларига тан беришган эди. Ибн Сино ўз шогирдларига: “Мен англаганни Абусаид ҳис айлар”, - деса, Абусаид: “Мен ҳис айлаганни Ибн Сино идрок айлар”, - деган экан. Хуллас, ҳар икки аллома моддий олам ва инсон маънавий дунёсини билишда ақлий-мантикий ва ҳиссий-тимсолий йўлларнинг барабар, тенг ҳуқуқлилигини биринчи бўлиб эътироф этилганлар.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Ибн Сино ўз ҳаёти давомида кўплаб шогирдлар тайёрлайди. Дўстлар орттиради. Лекин ана шу дўсту шогирдларнинг барчаси ҳам унга вафо қилавермайди. Уларнинг орасида хиёнаткорлари, муноқиёлари ҳам учраб туради. Ана шундай хиёнаткорлардан бири – алломанинг ҳамадонлик Иброҳим номли шогирди ҳисобланади. Иброҳим Ибн Синонинг пинжига кириб олиб, унинг бошига кўплаб кулфатлар келтиради. Тарихий манбаларда Ибн Синонинг ўлимига ҳам шогирдларнинг хиёнати сабаб бўлганлигига ишоралар мавжуд. Ибн Сино анча йиллар қуланж касаллиги билан оғриб, ўзини-ўзи даволаб юради. Ўзини – ўзи ҳукна қилади. Лекин Ҳакимнинг касали тобора кучая боради ва оқибатда тутқаноқ касалига мубтало бўлади, “Бир кун, - дейди ал-Жузжоний, - ҳукна қиладиган нарса ичига икки донакдан карафс (селдерей) уруғини аралаштиришни буюради (Ибн Сино – А.Т.). Бу билан ичидаги елларини ҳайдамоқчи эди. Уни даволаётган табиблардан бири карафс уруғидан беш дирҳам солиб юборибди. Бунини у атайлаб қилдими, ё янглишдими, мен билолмадим, чунки мен бу иш устида бўлмаган эдим. Шу уруғнинг ўткирлигидан ичак шилиниши зўрайиб кетди. Тутқаноққа қарши митридат дорисини ичар эди. Хизматкорлардан бири (митридатга) кўпроқ афюн қўшиб берган ва Шайх уни ичган. Бунинг сабаби шу эдики, улар Шайхнинг кўп молига хиёнат қилган бўлиб, ўз қилмишларининг оқибатидан қўрқар ва шунинг учун унинг ўлимини кутган эдилар”.

Ибн Синонинг ўлими билан боғлиқ бўлган бу каби воқеалар турлича манбаларда, шунингдек, халқ оғзаки ижоди асарларида турлича талқин этилиб келинди. Масалан, “Ибн Сино ва ўлимнинг давоси” афсонасида у қуйидагича талқин этилади:

Абу Али ибн Сино ўлим давосини ҳам топган эмиш. У ўлаётган вақтида шогирдларидан бирига васият қилиб, дори тутқазибди. Дори қирқта идишга солиб қўйилган экан. Мана шу дорини, - дебди Абу Али ибн Сино, - мен ўлганимдан сунг оғзимга томизиб турасан. Ҳаким ўлгандан сўнг шогирди дорини томизиб турибди.. Ўттиз тўққизинчи дорини томизганда Ҳаким кўзини оча бошлабди. Шунда шогирд қирқинчи дорини ерга улоқтириб юборган ва оқибатда Ҳаким тирилмай қолган экан.

“Ҳаким ва ажал” достонида Абдулла Орипов мазкур ривоятнинг дoston жанрига хос гўзал намунасини яратади.

Хулоса қилиб айтганда, бадий асарларда тарихий воқелик ва тарихий шахслар характери яратиш мураккаб жараён бўлиб, бунда ижодкорлар нафақат жанр талабаларига биноан, қолаверса қаламга олинаётган тарихий воқелик ёхуд тарихий шахснинг тарихда тутган ўрни ва сифатларидан ҳам келиб чиқиб, ранг баранг усул ва методлардан фойдаландилар. Бунга биргина Ибн Сино образининг яратилишидаги ўзига хосликлар орқали тўлиқ ишонч ҳосил қилиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР:

1. Абу Али ибн Сино. *Таржимаи ҳоли*. -Т.: “Фан”, 1980.-28 б
2. Абу Али ибн Сино ҳақида афсона, ривоятлар, ҳикоятлар. Т.: “ФАН” нашриёти, 1980. -79 б.
3. Бобоев М. *Достон ва ҳаёт*. Т.: 1982.-22 б.
4. Вамбери Х. *Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи*. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти.-1990.-96 б.
5. Каримов Э. *Реализм ва инсонни тасвирлаш санъати. Ўзбек тили ва адабиёти журнали*, - 1975.-№ 5, 5-7 б.
6. Tangirov A . *Of The Humanistic Ideas Of Khoja Ahmad Yassavi I+-9n The teaching Of Pedagogical Sciences. International Journal of Advanced Science and Technology Vol. 29. No. 8 (2020) pp.3526-3531*

АКТУАЛЬНОСТЬ БАСЕН ИВАН АНДРЕЕВИЧ КРЫЛОВА ДЛЯ СОВРЕМЕННОГО ПОКОЛЕНИЯ

*Ахмедова Мохинур Улугбековна,
Студентка БГПИ, факультета филологии
moxinuraxmedova17@gmail.com*

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности басенного творчества Ивана Андреевича Крылова и его значение для воспитания современного поколения. Анализируются художественные особенности басен, такие как аллегория, ирония, сатира и использование образов животных для раскрытия человеческих качеств и недостатков. Особое внимание уделяется воспитательному потенциалу произведений Крылова, их роли в формировании нравственных ценностей, развитии критического мышления, культуры речи и способности анализировать жизненные ситуации. На примере басен “Волк и Ягненок”, “Ворона и Лисица”, “Мартышка и Очки”, “Стрекоза и Муравей”, “Лебедь, Щука и Рак”, “Квартет” и других показано, что проблемы несправедливости, лени, тщеславия, невежества и отсутствия ответственности остаются актуальными и в современном обществе. Сделан вывод о том, что басни И.А. Крылова продолжают выполнять важную образовательную и воспитательную функцию, способствуя духовно-нравственному развитию детей и сохранению культурного наследия русской литературы.

Ключевые слова: И.А. Крылов, басня, аллегория, мораль, нравственное воспитание, литературное наследие, развитие личности, критическое мышление, культура речи, дети, современное поколение, сатира, ирония, художественный образ, русская литература.

I.A. KRILOV MASALLARINING HOZIRGI AVLOD TARBIYASIDAGI AHAMIYATI VA DOLZARBLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ivan Andreyevich Krilov masalchilik ijodining o'ziga xos xususiyatlari hamda uning zamonaviy avlod tarbiyasidagi ahamiyati yoritilgan. Masallarning badiiy jihatlari, jumladan, allegoriya, istehzo, satira va hayvonlar obrazlari orqali insoniy fazilatlar hamda kamchiliklarni ochib berish usullari tahlil qilingan. Krilov asarlarining tarbiyaviy salohiyati, ularning axloqiy qadriyatlarni shakllantirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, nutq madaniyatini takomillashtirish va hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyatini oshirishdagi o'zini alohida ko'rsatib o'tilgan. “Bo'ri va Qo'zi”, “Qarg'a va Tulki”, “Maymun va Ko'zoynak”, “Ninachi va Chumoli”, “Oqqush, Shor'tanbaliq va Qisqichbaqa”, “Kvartet” kabi masallar misolida adolatsizlik, dangasalik, manmanlik, nodonlik va mas'uliyatsizlik muammolari bugungi jamiyatda ham dolzarbligicha qolayotgani ko'rsatib berilgan. Tadqiqot natijasida I.A. Krilov masallari bolalarning ma'naviy-axloqiy kamolotida muhim o'rin tutishi va rus adabiy merosining ajralmas qismi sifatida tarbiyaviy hamda ta'limiy ahamiyatini saqlab qolayotgani xulosa qilingan.

Kalit so'zlar: I.A. Krilov, masal, allegoriya, axloqiy xulosa, ma'naviy tarbiya, adabiy meros, shaxs rivojlanishi, tanqidiy fikrlash, nutq madaniyati, bolalar, zamonaviy avlod, satira, istehzo, badiiy obraz, rus adabiy.

THE RELEVANCE OF I.A. KRYLOV'S FABLES FOR THE MODERN GENERATION

Abstract. This article examines the distinctive features of Ivan Andreevich Krylov's fables and their significance in the education of the modern generation. The artistic characteristics of the fables, including allegory, irony, satire, and the use of animal characters to reveal human virtues and shortcomings, are analyzed. Particular attention is paid to the educational potential of Krylov's works, their role in shaping moral values, developing critical thinking, improving speech culture, and enhancing the ability to analyze life situations. Using the examples of the fables The Wolf and the Lamb, The Crow and the Fox, The Monkey and the Glasses, The Dragonfly and the Ant, The Swan, the Pike and the Crab, The Quartet, and others, the article demonstrates that issues such as injustice, laziness, vanity, ignorance, and irresponsibility remain relevant in contemporary society. It is concluded that Krylov's fables continue to perform an important educational and moral function, contributing to the spiritual and ethical development of children and preserving the cultural heritage of Russian literature.

Keywords: I.A. Krylov, fable, allegory, moral lesson, moral education, literary heritage, personality development, critical thinking, speech culture, children, modern generation, satire, irony, artistic image, Russian literature.

Введение. Иван Андреевич Крылов является одним из самых известных русских писателей и крупнейшим баснописцем отечественной литературы. Его произведения уже более двухсот лет входят в школьную программу и продолжают привлекать внимание читателей разных возрастов. Несмотря на то что басни Крылова были написаны в XIX веке, они не утратили своей актуальности и в наши дни. Причина их долговечности заключается в том, что автор затрагивал вечные человеческие проблемы: несправедливость, лень, тщеславие, жадность, невежество и лицемерие. Эти качества встречаются в обществе и сегодня, поэтому произведения Крылова остаются востребованными и полезными для воспитания подрастающего поколения. В современном мире дети растут в условиях стремительного развития технологий и постоянного информационного потока. Всё больше времени они проводят за экранами компьютеров и смартфонов, что нередко приводит к снижению интереса к чтению художественной литературы. Однако именно произведения, содержащие нравственные уроки, помогают формировать личность ребёнка, развивать его мировоззрение и способность отличать добро от зла. Особое место среди таких произведений занимают басни Ивана Андреевича Крылова.

Воспитательное значение басен Крылова-Басня относится к коротким литературным произведениям, в которых через забавный сюжет раскрывается определённая моральная мысль. Главная особенность жанра, наличие морали, вывода, помогающего читателю понять основную мысль басни. Крылов виртуозно применял аллегорию, художественный прием, при котором животные, птицы и прочие герои наделяются человеческими свойствами. Благодаря такому приему сложные жизненные ситуации становятся доступными даже для детей. За животными легко угадать привычных нам реальных людей с их достоинствами и недостатками. Басни содействуют воспитанию у детей нравственных черт: честности, трудолюбия, ответственности, справедливости и уважения к другим. Читая басни Крылова, ребёнок учится оценивать поступки персонажей, понимать последствия своих действий и делать правильный выбор в разных жизненных ситуациях.

Аллегория и сатира как средство раскрытия человеческих пороков. Одна из самых известных басен Крылова, “Волк и Ягнёнок”. В этом произведении автор показывает проблему несправедливости и злоупотребления властью. Волк, образ сильного и злого, который не считает для себя важным правду и закон, а Ягнёнок символизирует беззащитность и невинность. Основная мысль басни выражена в известных фразах: “У сильного всегда бессильный виноват”. Даже когда Ягнёнок логично опровергает все обвинения Волка, тот не собирается их слушать и говорит еще одну известную фразу: “Ты виноват уж тем, что хочется мне кушать”. Это басня о том, что сила без справедливости может превратиться в произвол. К сожалению, подобные ситуации встречаются и в нашем современном мире, и поэтому басня до сих пор актуальна. Ещё одна не менее известная басня Крылова, “Ворона и Лисица”. Тема, лесть и тщеславие. С первых же строк автор предупреждает: “Уж сколько раз твердили миру, что лесть гнусна, вредна; но только всё не впрок”. Лисица ей льстит и хвалит её: “Толубушка, как хороша! Ну что за шейка, что за глазки!” Поверив лисице, Ворона теряет сыр. Басня учит нас не верить лестным словам и относиться к ним критически. В наши дни, когда лжи в соцсетях столько, этот урок значим как никогда.

Крылов уделял много внимания проблеме невежества. Один из примеров, басня “Мартышка и Очки”. Главная героиня очки купила, но и не представляет, зачем они:

“То к темю их прижмёт, то их на хвост нанижет, То понюхает, то полижет”.

Смотрела, видела, не знала, из-за того, что не умела.

Недаром говорят:

“На свете много умных людей,

Но не дураков не меньше их.”

Незнайка не понимает, что очки нужны тем, у кого проблемы со зрением. Таким же автор высмеивает людей, которые отвергают книги, учебу, знания, лишь потому, что не хотят учиться.

Сегодня все так же, как и раньше. Современным людям очень часто приходится осваивать новые гаджеты, новые технологии и просто что-то учить, узнавать, по-другому делать. Басня напоминает: если ты не будешь знать, понимать, как это делается, не сможешь, не умеешь, ты не добьешься ничего. Ещё одна басня “Свинья под дубом”. Деревом пользуется Свинья, ест пышные зелёные листья. Она корни густо закладывает в землю, глубоко их там роет. Обрубает Свинья ветки дубовые, прямиком под её же самой шкурой.

Почему? Да потому, что ума мало.

“Невежество порождает Широкий круг людей,

Обучение и наука, удел немногих”.

Подобная грубая мораль, как и сто лет назад, звучит баснею Крылова в наши дни. Цените знания, уважайте науку. Учитесь, даже если ничуть не дураки вы, а “разумный умный люд”.

У Крылова одним из важнейших качеств, которым он учил в своих баснях, было трудолюбие. Тема эта ярко раскрывается в басне “Стрекоза и Муравей”. Летом Стрекоза бездельничает и поет: “Лето красное пропела; Оглянуться не успела, Как зима катит в глаза”. А Муравей трудится, старательно собирает запасы. Пришла зима, но у Стрекозы нет ни песен, ни зерна. К кому же она обратится? Конечно, к Муравью за помощью! Да только выручать он ее не спешит... Ведь пора песен и игр давно у Стрекозы прошла.

“Ты всё пела? Это дело:

Так поди же, попляши!”

Так звучит урок басни и сегодня. Сегодня этот рассказ напоминает ребятам об учебе, дисциплине, умении и желании планировать свое время. Ведь без труда не вытянешь и рыбку из пруда.

Сегодня басням о проблемах сотрудничества и компетентности посвящается немало внимания.

“Лебедь, Щука и Рак”, вот о ком идёт речь в этой басне. Трое не справятся с ситуацией самостоятельно, да и не стараются. Каждый ведет дела так, как ему выгодно...

“Лебедь к небу

Рак назад, а Щука в воду”

Отводится и место анекдоту. В баснях объявляются случаи из нашей жизни, рассказываются.

Зачем же злодеям? задумался Дурень.

Но мы ведь учимся на ошибках!

Так мы же не живём среди их!

И тем не менее, оглянитесь вокруг:

Басни Крылова хихикают из каждого угла.

И не дай бог ребятам! Призывает к правде и добру.

И мало кому из них нравятся такие призывы.

Немало басен написано Крыловым. Одна из них “Квартет”.

Глупцы решили научиться играть на музыкальных инструментах.

В музыканты мы играть пойдём! вздумалось одна.

Вот так мы их обвенчаем! возмечтал другой.

Пойдём я в египетские науку! взругнул третий.

А я за ботюсю о другом! возамбился четвёртый.

Мы с ними будем морду ставить!

Ха-ха, ха-ха!.

Так и гнил аккомпанемент.

На все удивлённые взгляды он в ответ заводил лукавую улыбку.

А ребята!..

Стремление к знаниям с каждым годом делает жизнь человека проще и лучше.

Именно эти басни художник озвучил в 1788, 1790, 1791 и 1794 годах.

Заимствовав известные басни древнейших лет, Крылов поднял и осмеял недостатки современного ему общества. Сила их в юморе, простоте и в народном слоге. Крылов далеко не единственный баснописец. Однако он смог вобрать в себя все самые лучшие черты жанра, сохранив этот жанр популярнейшим. Смешно, кратко, доходчиво.

Заключение. Басни Ивана Андреевича Крылова представляют собой уникальное сочетание художественного мастерства, народной мудрости и глубокого нравственного содержания. Несмотря на то что они были созданы более двухсот лет назад, их идеи продолжают оставаться актуальными и сегодня. Через яркие образы животных, сатиру, юмор и аллегорию автор раскрывает важнейшие человеческие качества и пороки, помогая читателям лучше понимать себя и окружающих. Басни учат честности, трудолюбию, ответственности, справедливости, уважению к знаниям и критическому отношению к лести и обману. В условиях современного цифрового общества произведения Крылова сохраняют свою воспитательную и образовательную ценность. Они помогают формировать нравственную личность, развивать культуру речи и аналитическое мышление. Именно поэтому басни

великого русского баснописца остаются важной частью образовательного процесса и продолжают служить настоящими уроками жизни для новых поколений читателей.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Крылов И.А. Полное собрание басен. – Москва: Эксмо, 2023. – 384 с.
2. Крылов И.А. Басни. – Москва: Детская литература, 2022. – 256 с.
3. Белинский В.Г. Сочинения Александра Пушкина. Статьи о русской литературе. – Москва: Художественная литература, 2019. – 512 с.
4. Жуковский В.А. О баснях Крылова // История русской литературы XIX века. – Санкт-Петербург: Азбука, 2021. – С. 85–97.
5. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. – Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2020. – 704 с.
6. Коровина В.Я. Русская литература. 5 класс: Учебник для общеобразовательных организаций. – Москва: Просвещение, 2024. – 304 с.
7. Маранцман В.Г. Методика преподавания литературы в школе. – Москва: Академия, 2021. – 384 с.
8. Никольский С.А. Русская литература XIX века. – Москва: Юрайт, 2023. – 396 с.
9. Федеральный государственный образовательный стандарт общего образования. – Москва: Просвещение, 2022. – 112 с.
10. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Москва: АСТ, 2022. – 544 с.
11. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения. В 6 т. Т. 1. – Москва: Педагогика, 2021. – 416 с.
12. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. – Москва: Эксмо, 2023. – 640 с.
13. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. – Санкт-Петербург: Питер, 2020. – 464 с.
14. Караковский В.А. Воспитание для всех. – Москва: НИИ школьных технологий, 2021. – 240 с.
15. Степанов Н.Л. Иван Андреевич Крылов: жизнь и творчество. – Москва: Молодая гвардия, 2022. – 352 с.

THE EVOLUTION OF THE FEMALE IMAGE IN JANE AUSTEN'S NOVELS

Boyirova Tursunoy Toshtemir qizi,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti magistranti

Ilmiy maslahatchi: IPU katta o'qituvchisi Fotima Tolib qizi Choriyeva

Abstract. This article examines the evolution of the female image in the novels of Jane Austen and analyzes how her heroines reflect the social, moral, intellectual, and psychological values of nineteenth-century English society. Austen's novels introduced a new literary understanding of women by portraying female characters not as passive and dependent individuals, but as educated, morally conscious, emotionally mature, and intellectually independent personalities. The study focuses on the transformation of women's roles in *Pride and Prejudice*, *Sense and Sensibility*, and *Emma*, where Austen gradually develops more complex female identities. The article also investigates the relationship between gender expectations, marriage, education, morality, and female freedom in Austen's literary world. Special attention is devoted to the psychological depth, individuality, and social awareness of Austen's heroines. The research concludes that Austen made a major contribution to the development of realistic female characterization and laid important foundations for feminist literary criticism in English literature.

Keywords: Female image, feminism, gender roles, individuality, morality, social status, marriage, independence, realism, characterization, English literature, women's identity.

JANE AUSTEN ROMANLARIDA AYOL OBRAZINING EVOLYUTSIYASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Jane Austen romanlarida ayol obrazi evolyutsiyasi tahlil qilinadi hamda yozuvchi qahramonlari orqali XIX asr ingliz jamiyatidagi ijtimoiy, axloqiy, intellektual va psixologik qarashlar yoritiladi. Austen ayollarni sust va bo'ysunuvchi emas, balki aqlli, ma'rifatli, ma'naviy jihatdan yetuk va mustaqil shaxs sifatida tasvirlaydi. Tadqiqotda *Pride and Prejudice*, *Sense and Sensibility* hamda *Emma* romanlari asosida ayol obrazining bosqichma-bosqich rivojlanishi o'rganiladi. Maqolada gender stereotiplari, nikoh, ta'lim, axloqiy qadriyatlar va ayol erkinligi o'rtasidagi bog'liqlik ham ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Austen qahramonlarining psixologik chuqurligi, individualligi va jamiyatdagi o'rni alohida yoritiladi. Tadqiqot natijasida yozuvchining ingliz adabiyotida realistik ayol obrazini shakllantirish va feministik adabiy tafakkur rivojiga katta hissa qo'shgani aniqlanadi.

Kalit so'zlar: Ayol obrazi, feminizm, gender rollari, individuallik, axloq, ijtimoiy mavqe, nikoh, mustaqillik, realizm, xarakter yaratish, ingliz adabiyoti, ayol shaxsi.

ЭВОЛЮЦИЯ ЖЕНСКОГО ОБРАЗА В РОМАНАХ ДЖЕЙН АУСТИН

Аннотация. В данной статье исследуется эволюция женского образа в романах Jane Austen и анализируется отражение социальных, нравственных, интеллектуальных и психологических ценностей английского общества XIX века через её героинь. Романы Остин представляют новое понимание женского образа, поскольку писательница изображает женщин не как пассивных и зависимых личностей, а как образованных, нравственно зрелых, эмоционально развитых и интеллектуально независимых людей. Основное внимание уделяется романам *Pride and Prejudice*, *Sense and Sensibility* и *Emma*, где прослеживается постепенное развитие женской идентичности. В статье также рассматривается взаимосвязь между гендерными ожиданиями общества, браком, образованием, нравственными ценностями и свободой женщины. Особое внимание уделяется психологической глубине, индивидуальности и социальной активности героинь Остин. В результате исследования делается вывод о значительном вкладе писательницы в развитие реалистического женского образа и становление феминистической литературной критики в английской литературе.

Ключевые слова: Женский образ, феминизм, гендерные роли, индивидуальность, нравственность, социальный статус, брак, независимость, реализм, художественный характер, английская литература, женская идентичность.

Introduction. The representation of women in English literature has experienced significant transformation throughout literary history. In earlier literary traditions, women were generally portrayed as obedient daughters, loyal wives, or emotional romantic figures whose primary social function was connected

with marriage and domestic life. Their intellectual abilities, personal ambitions, and emotional independence were often limited by patriarchal values and social expectations. However, during the late eighteenth and early nineteenth centuries, English literature gradually began to reflect new perspectives on women's individuality, education, morality, and social participation. One of the most influential writers who contributed to this transformation was Jane Austen.

Jane Austen occupies a unique position in English literary history because her novels introduced female characters with psychological complexity, rational thinking, and moral independence. Austen's heroines are not passive victims of society; instead, they are active observers and participants in social life. Through irony, dialogue, realism, and psychological analysis, Austen revealed the limitations imposed upon women while simultaneously emphasizing their intellectual and emotional capabilities.

Austen wrote during the Regency period, a time when women's opportunities were severely restricted. Education for women was limited, inheritance laws favored men, and marriage was considered the main source of social and financial security for women. In this social environment, Austen's novels became important literary documents that reflected both the realities and contradictions of English society. Her female characters often struggle between social expectations and personal desires, between economic dependence and emotional freedom.

The evolution of the female image in Austen's novels can be clearly observed through the development of her heroines. In *Sense and Sensibility*, Austen examines the relationship between reason and emotion through Elinor and Marianne Dashwood. In *Pride and Prejudice*, Elizabeth Bennet emerges as an intelligent and independent woman who challenges social prejudice and values personal dignity. In *Emma*, Austen presents a heroine who possesses economic independence and social confidence, reflecting a more advanced stage of female individuality.

Austen's literary contribution is important not only because she created memorable female characters, but also because she transformed the understanding of women's roles in fiction. Her novels laid the foundation for later feminist literary traditions by presenting women as thinking, feeling, and morally conscious individuals. Austen demonstrated that women's experiences, emotions, and intellectual struggles deserved serious literary attention.

This article aims to analyze the evolution of the female image in Jane Austen's novels, examine scholarly interpretations of her heroines, investigate the social and literary context of her works, and evaluate Austen's contribution to the development of female characterization in English literature.

Literature Review. The literary heritage of Jane Austen has attracted the attention of numerous literary scholars, critics, feminists, and historians. Researchers have analyzed Austen's novels from different perspectives, including feminist criticism, moral philosophy, realism, social criticism, and psychological analysis. Most scholars agree that Austen transformed the traditional representation of women in literature and introduced heroines with intellectual, emotional, and moral depth.

One of the most influential studies belongs to Sandra Gilbert and Susan Gubar in their famous work *The Madwoman in the Attic*. These scholars argue that women writers in the nineteenth century attempted to resist patriarchal literary traditions through hidden forms of expression and symbolic resistance. According to Gilbert and Gubar, Austen's heroines reflect women's struggle for individuality and self-expression within restrictive social systems. They emphasize that Austen used irony and subtle criticism to expose gender inequality and the limitations imposed upon women.

Another important scholar, Claudia Johnson, states that Austen's novels challenge conservative social ideologies and patriarchal assumptions. Johnson explains that Austen's heroines are intellectually active women who question social norms rather than blindly accepting them. Elizabeth Bennet, for example, rejects marriage proposals based solely on economic advantage and instead values emotional compatibility and moral respect. Johnson considers Austen a socially progressive writer whose novels criticize rigid class structures and gender expectations.

Elaine Showalter analyzes Austen's contribution to feminist literary tradition. Showalter argues that Austen's novels introduced a new understanding of female consciousness in literature. According to her interpretation, Austen's heroines are psychologically realistic women who possess emotional intelligence, self-awareness, and moral independence. Showalter also notes that Austen's literary techniques, especially free indirect discourse, allowed readers to experience female thoughts and emotions more directly than in earlier literature.

The feminist ideas of Mary Wollstonecraft also influenced scholarly interpretations of Austen's novels. In *A Vindication of the Rights of Woman*, Wollstonecraft argued that women should receive equal educational opportunities and intellectual freedom. Although Austen never openly identified herself as a feminist, many

researchers observe similarities between Wollstonecraft's ideas and Austen's female characters. Austen's heroines value intelligence, rationality, and moral dignity rather than superficial beauty or social status.

Marilyn Butler approaches Austen's novels from a historical and moral perspective. Butler argues that Austen's female characters reflect the moral conflicts of Regency society. According to Butler, Austen balanced realism and morality by presenting heroines who learn through experience and self-reflection. She explains that Austen's novels criticize emotional excess, social hypocrisy, and superficial judgments.

Another important scholar, Tony Tanner, focuses on the psychological development of Austen's heroines. Tanner notes that Austen's female characters gradually achieve self-awareness through personal mistakes, emotional experiences, and moral growth. He particularly emphasizes the individuality of Elizabeth Bennet and Emma Woodhouse, who become symbols of intellectual maturity and emotional independence.

Ian Watt discusses Austen's contribution to the development of realism in English literature. According to Watt, Austen transformed the English novel by focusing on ordinary domestic life, psychological realism, and individual consciousness. Her heroines are not idealized romantic figures; they are realistic individuals with strengths, weaknesses, emotions, and moral struggles.

Similarly, Virginia Woolf highly appreciated Austen's artistic mastery and psychological realism. Woolf believed that Austen possessed extraordinary ability in representing human emotions and social relationships. She emphasized that Austen's female characters reflected the hidden emotional realities of women's lives.

Contemporary feminist scholars also interpret Austen's novels as early explorations of women's social identity and agency. Modern critics argue that Austen's heroines challenged patriarchal limitations not through open rebellion, but through intelligence, moral integrity, and rational judgment. This subtle resistance became one of Austen's most important literary achievements.

Thus, scholarly research demonstrates that Jane Austen played a crucial role in transforming the female image in English literature. Her heroines combined emotional sensitivity with rational intelligence, creating realistic female characters whose influence continues in modern literary criticism and feminist studies.

Methods and Research Analysis. This research is based on comparative-literary, descriptive, analytical, and historical methods. The comparative method was used to identify similarities and differences among Austen's heroines in different novels. The historical approach helped explain the social realities of women's lives during the Regency era. The analytical method was applied to investigate psychological characterization, narrative structure, and moral development.

The study mainly focuses on three novels: *Sense and Sensibility*, *Pride and Prejudice*, and *Emma*. These novels represent different stages in the evolution of Austen's female characters.

In *Sense and Sensibility*, Austen contrasts rationality and emotional sensitivity through Elinor and Marianne Dashwood. Elinor symbolizes discipline, intellectual maturity, and emotional control, while Marianne represents romantic idealism and emotional passion. Austen demonstrates that emotional maturity requires balance between reason and sensitivity.

In *Pride and Prejudice*, Elizabeth Bennet appears as one of the most progressive female characters in nineteenth-century literature. Elizabeth values intelligence, dignity, and personal freedom. She rejects Mr. Collins despite economic pressure and initially refuses Mr. Darcy because of his pride and social arrogance. Her character reflects Austen's criticism of social prejudice and marriage based purely on financial interests.

The novel *Emma* presents another stage in female evolution. Emma Woodhouse is socially privileged, economically independent, and intellectually confident. Unlike earlier heroines who struggle primarily with financial insecurity, Emma struggles with self-awareness and emotional maturity. Through Emma's development, Austen explores the psychological complexity of female individuality.

The analysis demonstrates that Austen gradually expanded the social and intellectual roles of women in fiction. Her heroines became increasingly independent, psychologically realistic, and morally self-conscious.

Conclusion. The novels of Jane Austen represent a significant milestone in the evolution of the female image in English literature. Austen transformed traditional literary representations of women by creating heroines who possessed intelligence, individuality, emotional depth, and moral independence. Unlike many earlier female characters in literature who were limited to decorative or passive roles, Austen's heroines actively participate in social, intellectual, and emotional life.

The analysis of *Sense and Sensibility*, *Pride and Prejudice*, and *Emma* demonstrates that Austen gradually developed more complex and realistic female characters. Elinor Dashwood symbolizes rationality

and emotional discipline, Marianne Dashwood reflects romantic sensitivity, Elizabeth Bennet represents intellectual independence and moral courage, while Emma Woodhouse embodies social confidence and psychological growth. Through these heroines, Austen explored different dimensions of female experience and identity.

Austen's novels also reveal the limitations imposed upon women in Regency society. Marriage, inheritance, education, and social reputation significantly influenced women's lives. However, Austen criticized these restrictive systems by portraying women who valued self-respect, rational thinking, and emotional sincerity above social ambition and material wealth. Her heroines seek not only marriage, but also personal dignity and intellectual equality.

Another important aspect of Austen's contribution is her realistic psychological characterization. Austen carefully depicted women's inner emotions, moral struggles, personal mistakes, and intellectual development. Her female characters evolve through self-reflection and experience, making them psychologically authentic and universally relatable. This realism distinguishes Austen from many earlier novelists and explains the continuing relevance of her works.

Furthermore, Austen's literary techniques played a crucial role in shaping the female image. Through irony, dialogue, narrative realism, and free indirect discourse, Austen allowed readers to understand women's thoughts and emotions more deeply. Her subtle criticism of social hypocrisy and gender inequality demonstrated remarkable artistic sophistication.

The research confirms that Austen's literary legacy extends beyond romantic fiction. She contributed significantly to feminist literary tradition by emphasizing women's individuality, intellectual abilities, and moral agency. Although Austen wrote within the social limitations of her time, her novels questioned patriarchal assumptions and promoted a more progressive understanding of women's roles in society.

Today, Austen's heroines remain influential figures in literary studies, feminist criticism, and modern culture. Their struggles for dignity, equality, emotional authenticity, and personal freedom continue to resonate with contemporary readers. Therefore, Jane Austen's novels remain an important source for understanding the historical evolution of women's identity and representation in English literature.

REFERENCES:

1. Austen, J. *Pride and Prejudice*. London: Penguin Classics, 2003.
2. Austen, J. *Sense and Sensibility*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
3. Austen, J. *Emma*. London: Wordsworth Classics, 2007.
4. Butler, M. *Jane Austen and the War of Ideas*. Oxford: Clarendon Press, 1987.
5. Gilbert, S., Gubar, S. *The Madwoman in the Attic*. New Haven: Yale University Press, 1979.
6. Johnson, C. *Jane Austen: Women, Politics and the Novel*. Chicago: University of Chicago Press, 1988.
7. Showalter, E. *A Literature of Their Own*. Princeton: Princeton University Press, 1977.
8. Tanner, T. *Jane Austen*. London: Macmillan Press, 1986.
9. Watt, I. *The Rise of the Novel*. Berkeley: University of California Press, 1957.
10. Wollstonecraft, M. *A Vindication of the Rights of Woman*. London: Penguin Books, 2004.
11. Woolf, V. *The Common Reader*. London: Hogarth Press, 1925.
12. Copeland, E., McMaster, J. *The Cambridge Companion to Jane Austen*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

BOLALAR MAVSUMIY MAROSIM FOLKLORI JANRLARI VA ULARNING O'ZIGA XOS KO'RINISHLARI

Esanov Alijon Mengbayevich,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti katta o'qituvchisi, f.f.f.d., (PhD)

alijon_esanov@tues.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada bolalar mavsumiy marosim folklorining janriy tizimi, poetik xususiyatlari, funksional-semantik tabiati hamda lingvokulturologik mohiyati ilmiy jihatdan keng tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida o'zbek bolalar folklorining bahoriy, yozgi, kuzgi va qishki marosimlar bilan bog'liq shakllari, ularning sinkretik tabiati, ritual funksiyasi hamda etnopedagogik ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, mavsumiy marosim folklorida uchraydigan qo'shiqlar, aytimlar, bolalar o'yinlari, chaqiriq va tilak matnlarining struktur-semantik, pragmatik hamda poetik xususiyatlari misollar asosida tahlil etiladi. Maqolada folklorshunoslik, lingvokulturologiya, etnografiya, pragmalingvistika va etnopedagogika metodlaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: bolalar folklori, mavsumiy marosim, ritual folklor, sinkretizm, folklorshunoslik, marosim qo'shiqlari, etnopedagogika, lingvokulturologiya, poetika, mifologik tafakkur, folklor janri, pragmatika, semantika, an'anaviy madaniyat.

GENRES OF CHILDREN'S SEASONAL RITUAL FOLKLORE AND THEIR DISTINCTIVE FEATURES

Abstract. This article provides a comprehensive scientific analysis of the genre system, poetic features, functional-semantic nature, and linguocultural essence of children's seasonal ritual folklore. The study examines the forms of Uzbek children's folklore associated with spring, summer, autumn, and winter rituals, highlighting their syncretic nature, ritual functions, and ethnopedagogical significance. Furthermore, the structural-semantic, pragmatic, and poetic characteristics of songs, chants, children's games, invocation texts, and wish expressions found in seasonal ritual folklore are analyzed through examples. The article employs methods of folklore studies, linguoculturology, ethnography, pragmalinguistics, and ethnopedagogy.

Keywords: children's folklore, seasonal ritual, ritual folklore, syncretism, folklore studies, ritual songs, ethnopedagogy, linguoculturology, poetics, mythological thinking, folklore genre, pragmatics, semantics, traditional culture.

ЖАНРЫ ДЕТСКОГО СЕЗОННО-ОБРЯДОВОГО ФОЛЬКЛОРА И ИХ СВОЕОБРАЗНЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ

Аннотация. В данной статье всесторонне анализируются жанровая система, поэтические особенности, функционально-семантическая природа и лингвокультурологическая сущность детского сезонного обрядового фольклора. В ходе исследования рассматриваются формы узбекского детского фольклора, связанные с весенними, летними, осенними и зимними обрядами, раскрываются их синкретическая природа, ритуальные функции и этнопедагогическое значение. Кроме того, на основе примеров анализируются структурно-семантические, прагматические и поэтические особенности песен, речитативов, детских игр, текстов обращений и пожеланий, встречающихся в сезонном обрядовом фольклоре. В статье использованы методы фольклористики, лингвокультурологии, этнографии, прагмалингвистики и этнопедагогики.

Ключевые слова: детский фольклор, сезонный обряд, обрядовый фольклор, синкретизм, фольклористика, обрядовые песни, этнопедагогика, лингвокультурология, поэтика, мифологическое мышление, фольклорный жанр, прагматика, семантика, традиционная культура.

Kirish. Xalq og'zaki ijodi insoniyatning eng qadimiy ma'naviy-madaniy meroslaridan biri hisoblanadi. Folklor xalqning tarixiy tajribasi, estetik tafakkuri, dunyoqarashi hamda milliy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi sinkretik hodisa sifatida shakllangan. Ayniqsa, bolalar folklori xalq pedagogikasi, etnomadaniy tajriba va an'anaviy tarbiya tizimining muhim tarkibiy qismi sanaladi.

Bolalar mavsumiy marosim folklorining qiyosiy-etnolingvistik talqini –bolalar mavsumiy marosim folklorini qiyosiy-etnolingvistik nuqtayi nazardan o'rganish xalq madaniyatining umumiy va milliy

xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Turli xalqlarning bolalar folklori namunalarida tabiat hodisalari, mavsum almashinuvi hamda agrar marosimlar bilan bog'liq qarashlar o'ziga xos poetik shakllarda namoyon bo'ladi. Shu jihatdan o'zbek bolalar mavsumiy folklorini turkiy xalqlar folklori bilan qiyoslash muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Turkiy xalqlar folklorida bahor fasli yangilanish, uyg'onish va hayotiy quvvat timsoli sifatida talqin qilinadi. O'zbek bolalar folkloridagi "Boychechak" aytimlari qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq folkloridagi bahoriy marosim qo'shiqlari bilan semantik jihatdan mushtaraklik kasb etadi. Ushbu marosim aytimlarida tabiatning jonlanishi, yashillikning kirib kelishi hamda inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlik g'oyalari markaziy o'rin egallaydi.

Folklor matnlarining lingvokulturologik tahlili shuni ko'rsatadiki, marosim folklori tarkibidagi ayrim obrazlar kollektiv madaniy xotiraning muhim elementlari hisoblanadi. Jumladan, "boychechak" obrazi o'zbek madaniy tafakkurida bahor, poklanish va hayotning davomiyligini ifodalovchi ramziy birlik sifatida namoyon bo'ladi. "Yomg'ir" obrazi esa hosildorlik, mo'l-ko'pchilik va farovonlik konseptlari bilan bog'liq holda qo'llanadi.

Etnolingvistika nuqtayi nazaridan folklor birliklari xalq tafakkurining til orqali ifodalangan modeli sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, bolalar folklorida uchraydigan murojaat shakllari, takroriy konstruksiyalar, ritmik birliklar hamda metaforik ifodalar xalqning tarixiy-madaniy tajribasini saqlovchi vositalardan biri hisoblanadi.

Bolalar folklorining eng qadimiy qatlamlaridan biri mavsumiy marosim folkloridir. Bu folklor turi insonning tabiat bilan munosabati, fasllar almashinuvi, hosildorlik, ob-havo hodisalari hamda xalqning marosimiy tasavvurlari bilan chambarchas bog'liqdir. Mavsumiy marosim folklori orqali bolalarda tabiatga hurmat, jamoaviylik, mehnatsevarlik va milliy qadriyatlarga sadoqat kabi sifatlar shakllantiriladi.

Folklorshunos olim V.Ya.Propp folklori "xalqning kollektiv badiiy tafakkuri mahsuli" sifatida baholaydi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, bolalar mavsumiy folklori xalqning mifopoetik tafakkurini aks ettiruvchi muhim madaniy qatlam hisoblanadi.

O'zbek bolalar folklorida "Boychechak", "Sust xotin", "Navro'z", "Oq terakmi, ko'k terak" kabi marosim aytimlari xalqning qadimiy marosim madaniyati bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu folklor namunalari nafaqat estetik, balki ritual-pragmatik vazifani ham bajaradi.

Bolalar folklori tushunchasi va uning nazariy asoslari – bolalar tomonidan yaratiladigan, ijro etiladigan yoki bolalar uchun mo'ljallangan xalq og'zaki ijodi namunalarining yig'indisidir. Folklorshunoslikda bolalar folklori mustaqil janriy tizim sifatida qoraladi.

Tadqiqotchilar bolalar folklorini quyidagi xususiyatlar asosida tavsiflaydilar: kollektivlik, anonimlik, og'zaki shaklda tarqalish, variantlilik, an'anaviylik, sinkretiklik va boshqalar.

Sinkretizm bolalar folklorining muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Chunki unda qo'shiq, harakat, mimika, o'yin va dramatik unsurlar birlashib ketadi. Masalan: "Oq terakmi, ko'k terak" o'yinida: qo'shiq, ritmik harakat, dramatik dialog, jismoniy faoliyat kabi xususiyatlar bir vaqtda namoyon bo'ladi. Bu esa bolalar folklorining ko'p qatlamli poetik tizim ekanligini ko'rsatadi.

Mavsumiy marosim folklorining genezisi – mavsumiy marosim folklorining shakllanishi qadimgi mifologik tasavvurlar bilan bog'liq. Ibtidoiy inson tabiat hodisalarini ilohiy kuch sifatida qabul qilgan va ularga ta'sir ko'rsatishga intilgan. Shu sababli – yomg'ir chaqirish, quyosh chiqarish, hosildorlik tilash va fasl almashinuvi kutib olish kabi marosimlari yuzaga kelgan.

Mashhur folklorshunos J.G.Frezer "The Golden Bough" asarida mavsumiy marosimlarni agrar kult va magik tafakkur bilan bog'laydi.

Bolalar mavsumiy folklori ham ana shu qadimiy ritual tizimning davomi sifatida shakllangan.

Bolalar mavsumiy folklorining janriy tasnifi – folklorshunoslikda mavsumiy marosim folklori quyidagi janrlarga bo'linadi:

1. *Marosim qo'shiqlari* – bular muayyan marosim jarayonida ijro etiladigan poetik matnlardir. Masalan: Boychechak chiqdi qirdan, Kulib boqdi el-u yurtdan. Mazkur qo'shiq bahor kelishini ramziy tarzda ifodalaydi.

2. *Chaqiriq aytimlari* – tabiat hodisalariga murojaat qilish shaklida ijro etiladi. Masalan: Sust xotin, suv xotin, Yomg'ir yog'dir, suv keltir. Bu aytim ritual-magik funksiyani bajaradi.

3. *O'yin folklori* – bolalar o'yinlari bilan bog'liq poetik matnlardir. Masalan: Oq terakmi, ko'k terak, Bizdan sizga kim kerak?

4. *Tilak va olqish aytimlari* – hosildorlik, baraka va farovonlik tilash mazmuniga ega bo'ladi.

Bahoriy marosim folklori va uning poetik tabiati – bahor o'zbek xalqining mifopoetik tafakkurida yangilanish, hayot va uyg'onish ramzi hisoblanadi. Shu sababli bahoriy folklor namunalari nihoyatda boy

poetik tizimga ega. Bahoriy folklorda quyidagi obrazlar faol uchraydi: boychechak, quyosh, yomg'ir, yashillik va qushlar. Masalan: Boychechak aytadi alla, Bahor keldi mahalla. Bu misolda personifikatsiya poetik vositasi qo'llangan. Bahoriy marosim folklorida: metafora, epitet, takror va ritmik parallelizm keng uchraydi. Folklorshunos B.Sarimsoqov bahoriy marosimlarni "xalqning agrar-estetik tafakkuri mahsuli" deb baholaydi.

Navro'z marosimlari va bolalar folklori – Navro'z turkiy xalqlarning eng qadimiy kalendari marosimlaridan biri hisoblanadi. Ushbu bayram bolalar folklorida ham muhim o'rin tutadi. Bolalar Navro'z marosimida qo'shiqlar aytiladi, xalq o'yinlarini ijro etiladi va sumalak atrofida aytimlar kuylagan. Masalan: Sumalak qaynaydi qozonda, Bahor keldi har xonada. Bu aytimlarda quvonch va birlik motivi ustunlik qiladi. Navro'z folklori sinkretik xususiyatga ega bo'lib, musiqa, raqs, dramatik harakat va poetik matn birlashib ketadi.

Yomg'ir chaqirish marosimlarining ritual-semantik xususiyatlari – yomg'ir chaqirish marosimlari qadimgi animistik tasavvurlar bilan bog'liqdir. Odamlar tabiat hodisalariga ta'sir qilish mumkin deb hisoblaganlar. "Sust xotin" marosimi shular jumlasidandir. Masalan: Sust xotin, suv bersin, Dalalarga nur bersin. Bu aytimlarda iltijo, magik formula va ritual semantika mavjud. Pragmalingvistika nuqtayi nazaridan bunday matnlar performativ xarakterga ega. Ya'ni ular nafaqat axborot beradi, balki ma'lum ta'sir ko'rsatishga qaratilgan.

Yozgi marosim folklorining funksional xususiyatlari – yozgi folklor ko'proq mehnat va hosildorlik bilan bog'liqdir. Bu davrda bolalar: suv o'yinlari, sayil qo'shiqlari va mehnat aytimlari ijro etganlar. Masalan: Ariq bo'yida suv oqar, Mehnat qilgan non topar. Bu kabi folklor namunalarida didaktik funktsiya ustunlik qiladi.

Kuzgi folklor va hosildorlik kulti – kuzgi marosim folklori agrar madaniyat bilan chambarchas bog'liqdir. Hosil yig'im-terimi xalqning eng muhim mehnat bosqichi hisoblangan. Masalan, Xirmonimiz to'lsin,

Rizqimiz mo'l bo'lsin. Bu aytimlarda olqish, duo va baraka motivlari mavjud. Etnografik jihatdan bunday matnlar hosildorlik kultining poetik ifodasi hisoblanadi.

Qishki marosim folklori va o'yin poetikasi – qish faslida bolalar ko'proq topishmoqlar, tez aytishlar, ermak qo'shiqlar va dramatik o'yinlar ijro etganlar. Masalan: Qor yog'adi lop-lop, Bolalar chopar chop-chop. Bu kabi aytimlarda fonetik ritm va alliteratsiya kuchli. Qishki folklorda komik elementlar ham faol uchraydi.

Bolalar folklorining lingvopoetik xususiyatlari – bolalar folklorining poetik tizimi quyidagi elementlar orqali shakllanadi: Ritm – bolalar folklorida ritm muhim estetik vosita hisoblanadi. Takror – takror emotsional ta'sirchanlikni kuchaytiradi. Alliteratsiya, masalan, Lop-lop qor yog'adi. Personifikatsiya – tabiat hodisalari jonlantiriladi. Metafora – bahor "yashillik malikasi" sifatida tasvirlanadi.

Bolalar mavsumiy folklorining lingvokulturologik mohiyati – lingvokulturologiya til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni o'rganadi. Bolalar mavsumiy folklori xalqning mifologik tafakkuri, etnik qadriyatlarini, marosim madaniyati va kollektiv xotirasini o'zida aks ettiradi. Masalan, "Boychechak" obrazi o'zbek madaniyatida bahorning ramzi sifatida qoraladi.

Etnopedagogik ahamiyati – bolalar mavsumiy folklori xalq pedagogikasining muhim vositasidir. U orqali bolalarda jamoaviylik, mehnatsevarlik, tabiatga mehr, estetik did va milliy o'zlikni shakllantiriladi. Pedagog olimlar folklori "norasmiy tarbiya maktabi" deb baholaydilar.

Zamonaviy folklor transformatsiyasi – globalizatsiya natijasida bolalar folklorida transformatsion jarayonlar yuz bermoqda. An'anaviy folklor urbanizatsiya, internet madaniyati va ommaviy media ta'sirida o'zgarishga uchramoqda. Biroq Navro'z, xalq sayillari va maktab tadbirlarida folklorning ko'plab an'analari saqlanib qolmoqda.

Bolalar mavsumiy folklorining pragmatik va kommunikativ xususiyatlari

Folklor matnlari faqat badiiy-estetik vazifani bajarib qolmasdan, muhim kommunikativ funktsiyani ham amalga oshiradi. Xususan, bolalar mavsumiy marosim folklori jamoaviy muloqot, ijtimoiylashuv va madaniy bilimlarni uzatish vositasi sifatida xizmat qiladi.

Pragmalingvistika nuqtayi nazaridan mavsumiy marosim folkloridagi aytimlar performativ xarakterga ega bo'lib, ular muayyan ijtimoiy yoki ritual natijaga yo'naltirilgan bo'ladi. Masalan, yomg'ir chaqirish marosimlarida qo'llaniladigan aytimlar faqat poetik birlik emas, balki xalqning tabiat hodisalariga ta'sir ko'rsatish haqidagi qadimiy tasavvurlarini ifodalovchi pragmatik tizimdir.

Bolalar o'yin folklorida ham kommunikativ komponent muhim o'rin tutadi. O'yin davomida bolalar o'zaro muloqotga kirishadi, ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi hamda jamoaviy hamkorlik ko'nikmalarini shakllantiradi. Shu jihatdan folklor matnlari norasmiy ta'lim vositasi sifatida ham ahamiyatlidir.

Muloqot jarayonida folklor birliklarining takroriy qo'llanishi bolalarda nutq kompetensiyasi, estetik did va ijodiy tafakkurning rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu sababli bolalar folklori lingvodidaktik nuqtayi nazardan ham muhim ilmiy tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Raqamli madaniyat va zamonaviy folklor transformatsiyasi – globallashuv va axborot texnologiyalarining rivojlanishi bolalar folklori taraqqiyotiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Zamonaviy bolalar folklorida an'anaviy poetik shakllar bilan bir qatorda yangi kommunikativ birliklar ham yuzaga kelmoqda.

Internet muhiti, ijtimoiy tarmoqlar va multimedia vositalari bolalar folklorining transformatsion jarayonlarini tezlashtirmoqda. Natijada ayrim an'anaviy marosim qo'shiqlari va xalq o'yinlari zamonaviy madaniy muhit ta'sirida yangi ko'rinishlarga ega bo'lmoqda.

Shu bilan birga, folklorning asosiy funksional xususiyatlari saqlanib qolmoqda. Xususan, Navro'z bayramlari, maktab tadbirlari va xalq sayillari orqali bolalar folklori bugungi kunda ham yosh avlod tarbiyasining muhim vositasi bo'lib xizmat qilmoqda.

Raqamli folklor hodisasi zamonaviy folklorshunoslikning yangi ilmiy yo'nalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Bu esa bolalar folklorini o'rganishda an'anaviy folklorshunoslik metodlari bilan bir qatorda zamonaviy kommunikatsion yondashuvlardan foydalanish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Tadqiqot natijalari bolalar mavsumiy marosim folklorining o'ziga xos janriy tizimga, ritual-semantik tabiatga hamda ko'p qatlamli poetik tuzilishga ega ekanligini ko'rsatdi. Xususan, marosim qo'shiqlari, chaqiriq ayimlari, o'yin folklori va tilak-olqish matnlari bolalar folklorining asosiy tarkibiy qismlarini tashkil etib, ular orqali xalqning mifologik tafakkuri, kollektiv xotirasi va an'anaviy dunyoqarashi ifodalanishi aniqlandi. Tadqiqot davomida bolalar mavsumiy folklorida metafora, ritm, takror, personifikatsiya, alliteratsiya kabi poetik vositalarning faol qo'llanishi folklor matnlarining badiiy-estetik ta'sirchanligini kuchaytirishi ilmiy asoslandi.

Shuningdek, bolalar mavsumiy marosim folklori faqat estetik hodisa bo'lib qolmasdan, muhim etnopedagogik funksiyani ham bajarishi kuzatildi. U orqali bolalarda tabiatga hurmat, jamoaviylik, mehnatsevarlik, milliy qadriyatlarga sadoqat, estetik did va ma'naviy dunyoqarash shakllanishi aniqlandi. Shu jihatdan bolalar folklori xalq pedagogikasining muhim tarkibiy qismi sifatida yosh avlod tarbiyasida muhim o'rin egallaydi.

Tadqiqot natijalari bolalar mavsumiy marosim folklorini lingvokulturologik, pragmalingsvistik va etnofolkloristik yondashuvlar asosida o'rganish uning mazmun-mohiyatini yanada chuqurroq anglash imkonini berishini ko'rsatdi. Folklor matnlari xalqning madaniy xotirasi, milliy mentaliteti va etnik o'zligining til vositasida ifodalangan ko'rinishi sifatida muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Bugungi globallashuv va raqamli madaniyat rivojlanayotgan davrda an'anaviy bolalar folklorini saqlash, ilmiy jihatdan tizimli o'rganish va yosh avlod ongiga singdirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Zero, bolalar mavsumiy marosim folklori nafaqat xalqning o'tmish madaniy merosi, balki kelajak avlod ma'naviy kamolotini shakllantiruvchi muhim tarbiyaviy va madaniy omil sifatida ham alohida ahamiyatga ega.

Xulosa. Bolalar mavsumiy marosim folklori xalqning tarixiy xotirasi, mifopoetik tafakkuri va milliy madaniyatini aks ettiruvchi murakkab sinkretik tizim hisoblanadi. Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatadi: mavsumiy folklor ritual-semantik tabiatga ega, folklor matnlarida poetik vositalar faol qo'llanadi, bolalar folklori etnopedagogik ahamiyat kasb etadi va marosim folklori xalqning kollektiv tafakkurini aks ettiradi. Shuningdek, bolalar mavsumiy folklori yosh avlodning ma'naviy-estetik tarbiyasida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. *O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi*. – Toshkent: O'qituvchi, 1990.
2. Sarimsoqov B. *O'zbek marosim folklori*. – Toshkent: Fan, 1986.
3. Jo'rayev M. *Folklorshunoslik asoslari*. – Toshkent, 2008.
4. Раҳимов М. *Ўзбек болалар фольклори*. – Тошкент: Фан, 1981.
5. Propp V.Ya. *Folklor va marosim nazariyasi*. – Moskva, 1976.
6. Frezer J.G. *The Golden Bough*. – London, 1922.
7. Baxtin M.M. *Xalq madaniyati va folklor poetikasi*. – Moskva, 1984.
8. Levi-Strauss C. *Structural Anthropology*. – New York, 1963.
9. Lotman Yu.M. *Madaniyat va semiotika*. – Moskva, 1992.
10. Ashurova D. *Lingvokulturologiya*. – Toshkent, 2019.

11. *Yusupov O. Etnopedagogika asoslari. – Toshkent, 2012.*
12. *To‘raqulov X. O‘zbek xalq marosimlari. – Toshkent, 2003.*
13. *Potebnya A.A. Til va mifologik tafakkur. – Moskva, 1989.*
14. *Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent, 2008.*
15. *Gennep A. Rites of Passage. – Chicago, 1960.*
16. *Mirzayev T. O‘zbek folklorining janriy tarkibi. – Toshkent, 1979.*
17. *Karimov S. Bolalar folklori poetikasi. – Toshkent, 2015.*
18. *Hodiyeva G. Marosim folklori va uning poetikasi. – Samarqand, 2017.*

“GO‘RO‘G‘LI” DOSTONLARI TURKUMIDA MAROSIMLAR POETIKASI (“GULQIZOY” DOSTONI ASOSIDA)

Sharipova Maxbuba Baxshilloyevna,

Buxoro davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti, PhD.

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Go‘ro‘g‘li” dostonlari turkumiga mansub “Gulqizoy” dostoni asosida marosimlar poetikasi, xususan, nikoh to‘yi bilan bog‘liq urf-odat va an‘analar tahlil qilinadi. Asarda nikoh marosimining uch bosqichi — to‘ydan oldingi, to‘y jarayonidagi va to‘ydan keyingi urf-odatlar badiiy ifodasi yoritiladi. Doston orqali o‘zbek xalqining qadimiy marosimlari, maishiy hayoti, axloqiy qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlari aks etganligi ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, marosimlarning obrazlar faoliyati va badiiy detallar orqali ifodalanish xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Go‘ro‘g‘li dostoni, Gulqizoy, marosimlar poetikasi, nikoh to‘yi, urf-odatlar, an‘analar, folklor, badiiy detal, xalq dostonlari.

ПОЭТИКА ОБРЯДОВ В ЦИКЛЕ ЭПОСОВ «ГЁРОГЛЫ» (НА ОСНОВЕ ДАСТАНА «ГУЛКИЗОЙ»)

Аннотация. В данной статье анализируется поэтика обрядов в дастане «Гулкизой», входящем в цикл «Го‘рогли», с особым вниманием к свадебным традициям и обычаям. Рассматриваются три этапа свадебного обряда: предсвадебные традиции, обряды во время свадьбы и послесвадебные ритуалы. Показано, что через художественные образы в дастане отражаются древние обычаи узбекского народа, его повседневная жизнь, нравственные ценности и социальные отношения. Также раскрывается художественная специфика изображения обрядов через персонажей и детали.

Ключевые слова: дастан «Го‘рогли», «Гулкизой», поэтика обрядов, свадебные традиции, обычаи, фольклор, художественные детали, народный эпос.

THE POETICS OF RITUALS IN THE “GOROGLY” EPIC CYCLE (BASED ON THE EPIC “GULQIZOY”)

Abstract. This article analyzes the poetics of rituals in the epic “Gulqizoy,” which is part of the “Gorogli” epic cycle, with a particular focus on wedding traditions and customs. It examines three stages of the wedding ceremony: pre-wedding customs, wedding rituals, and post-wedding traditions. The study demonstrates that the epic reflects ancient Uzbek cultural traditions, everyday life, moral values, and social relations through artistic imagery. It also reveals how rituals are represented through characters’ actions and artistic details.

Keywords: Gorogli epic, Gulqizoy, poetics of rituals, wedding ceremony, traditions, customs, folklore, artistic detail, oral epic.

O‘zbek xalqining ko‘p asrlik ma‘naviy merosi tarkibida marosim va urf-odatlar tizimi alohida o‘rin egallaydi. Nikoh to‘yi, tug‘ilish, mavsumiy bayramlar va boshqa ijtimoiy marosimlar xalqning tarixiy xotirasi, axloqiy qarashlari hamda estetik tafakkurini o‘zida mujassam etgan muhim madaniy hodisa hisoblanadi. Bugungi globallashuv sharoitida milliy o‘zlikni saqlash, an‘anaviy qadriyatlarni asrash va ularni ilmiy asosda o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan marosimlar poetikasini xalq og‘zaki ijodi, xususan, dostonlar misolida tadqiq etish ilmiy va amaliy jihatdan muhimdir.

O‘zbekiston Respublikasida milliy ma‘naviyatni rivojlantirish, madaniy merosni asrab-avaylash va uni keng targ‘ib qilish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Bu borada qabul qilingan qator qaror va farmonlarda, jumladan, xalq ijodiyoti va baxshichilik san‘atini rivojlantirishga qaratilgan hujjatlarda milliy folklorini o‘rganish, uni yosh avlod ongiga singdirish hamda ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish zarurligi ta‘kidlangan. Bu esa “Go‘ro‘g‘li” dostonlari kabi yirik epik asarlarni marosimlar tizimi bilan bog‘liq holda o‘rganishga alohida e‘tibor qaratishni talab etadi.

Baxshichilik san‘ati o‘zbek folklorining eng qadimiy va jonli shakllaridan biri bo‘lib, unda xalqning tarixiy hayoti, ijtimoiy munosabatlari va maishiy turmushi badiiy ifoda topadi. “Go‘ro‘g‘li” dostonlari

turkumi, xususan, “Gulqizoy” dostoni marosimlar poetikasini yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Unda nikoh to‘yiga oid urf-odatlar, marosimlar bosqichlari hamda xalqning estetik qarashlari obrazlar va badiiy detallar orqali ifodalanadi.

Nikoh to‘yi uzoq tarixga ega bo‘lib, turli davrlarda turli shakllarda o‘tkazilib kelgan. Jamiyat taraqqiyoti va insonlar turmush tarzining o‘zgarishi bilan nikoh to‘yi hamda unga bog‘liq urf-odat, rasm-rusum va marosimlar ham o‘zgarib, mazmunan yangilanib, zamon talablariga moslashib borgan. Buni aniqroq tasavvur etish uchun xalq dostonlarida tasvirlangan qadimiy nikoh to‘yi an‘analari bilan hozirgi nikoh to‘yi an‘analarini qiyoslash kifoya qiladi.

O‘zbek dostonchilik an‘anasining “Go‘ro‘g‘li” turkumiga kiradi. Doston muhabbat, sadoqat, jasorat va vafodorlik kabi ezgu insoniy fazilatlarni kuylaydi. Asarning Rahmatulla Yusuf o‘g‘li aytgan “Gulqizoy” dostoni ham qadimiy nikoh va oila bilan bog‘liq qarashlarni badiiy ifoda etib, xalqning ma‘naviy-axloqiy qadriyatlarini aks ettiradi. O‘zbek nikoh to‘ylari an‘anaviy ravishda uch asosiy bosqichda amalga oshiriladi: birinchisi — nikoh to‘yigacha bo‘lgan urf-odatlar, ikkinchisi — nikoh to‘yi davomida bajariladigan marosimlar, uchinchisi esa — nikoh to‘yidan keyingi an‘anaviy tadbirlar. Birinchi bosqichda “qiz tanlash” yoki “qiz ko‘rish” hamda “sovchilik” kabi udumlar alohida ahamiyatga ega bo‘lib, bu jarayonda oilalar o‘rtasidagi munosabatlar shakllanadi. “Qiz tanlash” jarayonida odatda ayollar faol ishtirok etgan bo‘lsa, sovchilikda erkaklar yetakchilik qilgan. Asarda Go‘ro‘g‘li sulton Avazxonni uylanitish maqsadi borligi, uni kimlarni qiziga uylantirish mumkinligini Og‘a Yunus Pari bilan maslahatlashish jarayoni ham to‘y marosimining ilk uzvlaridan sanaladi:

Harishohning bir bo‘y yetgan qizi bor,
Bamisoli oftobga teng yuzi bor,
Hayodan boqishli xumor ko‘zi bor,
Odam qo‘ysang ul podshoga Go‘rog‘li,
Quda aylar seni bo‘lsa xudo yor.[1, B-145.]

Etnograf K.Shoniyozev qorluqlarning nikoh to‘yi marosimi udumlari haqida to‘xtalar ekan, quyidagilarni ma‘lum qiladi: “Kelin bo‘ladigan qiz tanlangandan keyin yigit tomonidan ikki ayol – kuyov bo‘lgichning ammasi, xolasi yoki turmushga chiqqan opasi sovchilikka borishadi”. Asarda esa Go‘rog‘li sulton Safarboyga 10 yigitni olib, Xuroson yurtiga, Harishohning qizi Gulqizoyga sovchilikka borishini, 26 kunga qaytishni aytadi:

So‘zlay bersam, so‘z keladi tilimga,
Sulton bo‘ldim Taka-Yovmit eilimga,
Borib turib Harishohga aytinglar,
Qizin bersin zar kokilli ulimga. [1, B-145.]

Safarboy 10 yigitni olib, Xuroson yurtiga Turkman ellaridan o‘tib badbaxt tog‘ida qo‘nim topib, saroyga yetib kelishdi. O‘zbek qadriyatlarida mehmonni hurmat-izzat bilan kutish eng yuksak insoniy fazilatlardan sanalib, “Mehmon — Xudoning mehmoni” degan qarash an‘anasi bilan izzat-ikrom bilan oqshom palov, erta bilan qaymoq, undan keyin quymoq, undan keyin shirchoy, tushda go‘sh, yaxnadan to‘sh, bodom bilan pista, holva bilan rusta bilan 3kun mehmon qilib, 3 kundan so‘ng podshoh o‘z huzuriga chaqirib, maqsadini so‘arydi. Safarboy javob berib:

So‘zlagan so‘zlarim qo‘shiq bob bo‘lar,
Bir masal bor, “El bor joyda gap bo‘lar”,
U yog‘ini, shohim o‘zing bilasan.
Azaldan qiz bilan yigit jufti bo‘lar,
Shuyitib sovchi bo‘lib kelganmiz qizingga...[1, B-146.]

Sovchilik udumlarimiz bo‘yicha agar qiz tomon qudalashishga rozi bo‘lsa, kelgan sovchilarga zo‘r ziyofat berish barobarida qimmatbaho sarpolar ham kiydirib jo‘natadi. Agar rad javobini bersa, turli vajlar o‘ylashgan. Asarda Sariboydan bu gapni eshitgan Harishoh “Voh, hali go‘ro‘g‘li xardo‘z sulton bo‘ldimi, ovloq cho‘lda o‘zidan ketib, senlarday sak(kuchuk)larni menday shohga sovchi yuborish lozim bildimi” deb Safarboyga 10 yigitni 40 qamchidan urib, rad javobini berib qaytarib yuboradi. Bu xabardan xafa bo‘lgan Go‘ro‘g‘li sulton kechasi kayfi qochin hech uxlo olmay, tunni kunga ulab chiqdib shunday deydi: “Dunyoda bir Harishoh bilan barobar bo‘la olmasam, Go‘rog‘li sulton nomini olib nima qilaman”-deb Og‘a Yunus bilan maslahatlashib, kim so‘rasa “Go‘ro‘g‘li sulton shikorga ketdi” deb aytishini, hech kimga churq etmasligini Xurosonga malika Gulqizoyga kelin qilish maslagida G‘irko‘k otini abzallab, Chambil yurtidan chiqib ketadi.

To‘ydan oldin qizning nasli-nasabi, kimligi, yetti pushti so‘ralganidek, shoh Go‘ro‘gli sulton Xurosonning dashti cho‘li yaqinidagi Oqrobotda istiqomat qiladigan Gulqizoyning opasi Gulnozaoy uyiga tashrif buyuradi. Asarda shunday bir mamlakatning sultoni bo‘lsa ham, vaqtiki kelganda u ham maslahat

so'rashi orqali, yana bir bora q'l zakovatli podshoh ekanligiga urg'u beriladi. Shoh to'y oldi qiz tanlashda opaning aql-zakovatiga qarab oilada qizga berilgan tarbiya, oqila onaning roli qandayligi namoyon bo'ladi. Gulnozaoydan Harishoh shahriga borib, Gulqizoy uchunotasi 7 qavatli qo'rg'onli chorbog' qildirgani, eng o'rtasida 3 qavatli ko'shk qurdirganligini, Gulqizoy qirquin kanizaklari bilan turishini va u yerga borsa, Mirishkor bog'bon boboni ko'ngli topsa, maqsadiga erishishi mumkinligini aytadi.

Folklorshunos J.Eshonqulov eposning marosimdagi o'rni va vazifasi xususida bugungi kunda O'zbekistonning janubiy viloyatlarida davom etayotgan qadimiy an'ana – to'y-u tomosha va boshqa marosimlarning baxshilar ishtirokida o'tkazilishini eslatib o'tadi.[3, B-73]. Ayni paytda, marosimlar ham eposda aks etadi. Shuning uchun hatto ayrim dostonlar orqali unutilib ketgan yoki unutilib borayotgan marosimlarimiz haqida ma'lumot olish mumkin. Asarda Go'ro'g'li sulton baxshi qiyofasida Xurosonga bir boyni to'yiga kelib, 15 nafar baxshilar qatori 16-baxshi bo'lib, terma aytib, birinchilikni oladi.

Dostonda ushbu tasvir orqali ko'rish mumkinki, o'tmishda nikoh to'ylari qanday o'tkazilganini bilib olish mumkin. Unda aytilishicha, to'y boshlanishi bilan obgardonini ortib dastlab oshpaz kelgan. O'choqlar kovlanib, doshqozonlar osilgan. Cho'lu qirda besh-oltitalab uloq tashlanib, ko'pkari chopilgan. Uning sovriniga katta sarka, olapocha tikilgan. Behad ko'p so'qimlar so'yilgan. Kunda qozon-qozon osh damlangan. O'yinchi, nag'magar – bari yig'ilib, shoir-baxshilar kuy aytib, to'y qizigandan qizib borgan. Asarda tasvirlangan ko'pkari to'qqizta katta solim: "avvalgisi tana, ikkinchisi ho'kiz, uchinchisi tayoq, to'rtinchisi suyri yo'rg'a, beshinchisi nor tuya, oltinchisi yaxshi bir ot, yettinchisi bir qo'tov asbobi bilan, sakkizinchisi besh ming tanga, to'qqizinchisi besh yuz tilla edi".[1, B-148]

Ko'pkari juda katta yig'in. Go'ro'g'li sulton ham chavandozlarga ergashib G'irko'k oti bilan, musoboqada g'olib bo'ldi. Va ayni shu voqealar rivojida, ko'pkarida Bektosh vazir ham ishtirok etganini, shu katta marakada Go'ro'g'li sultonga tuhfa qilingan ot, Bektosh vazirga yoqqani uchun, otni so'rab, "Do'st xudoning ismi" deya do'stlashishadi. Dostonda ayrim unutilib ketgan yoki unutilib borayotgan marosimlar haqida ham ma'lumot olish mumkin. Masalan, qadimda o'zaro do'stlashish marosimi ham o'tkazilgan. Chunki bu marosim ijtimoiy ahamiyat kasb etgan. Qadimgi zamonlarda aka-uka, do'st tutinish o'sha oilaga a'zo bo'lishni bildirar va oila orqali urug'ga qabul qilinardi. Dostonda Go'ro'g'li sulton Bektosh vazir do'stligi orqali uzoq kechmishdagi ana shu turmush haqiqatining poetiklashgan tasvirini ko'ramiz. Do'stlashish marosimi shartiga ko'ra, odatda, ikki kishi bosh yoki ko'rsatkich barmog'ini kesib, chiqqan qonni bir-biriga yalatadi.

Xalq dostonlarida uchraydigan "Ko'pkari" musoboqasi bilan birga "Kurash" ham chiroyli tasvirlangan. Ko'pkari tamoshasiga kelgan Go'rog'li sulton sabri chidamay maydonga tushib, Mustop guppini bir zo'r qilib ko'tarib, yelkasidan oshirib, hilinlatib maydondan tashqariga otib yuboradi. Hamma turkman polvonlar Go'rog'li sultonning naqadar kuchli polvon ekanligiga tahsin-u ofarinlar aytishadi.

Go'ro'g'li sulton ikki solimdan olgan otni, to'nlari bilan hovli tog'asiga berib, o'zining G'irko'k otiga minganligidan uning qo'li ochiq sahovatpesha shohligini ko'rishimiz mumkin. To'y oqsoqoli Go'ro'g'li sultonga shu turkman biror qiz-u juvonnini xohlab, shu ellarga kuyov bo'lsa, degan maqsadda 30 nafar suluv qiz, 30 nafar ersiz ayolni yig'ib, bir ko'rinishdan o'tkazay deb Go'ro'g'lini chaqirib, turkman qizlarni ta'rif keltirib, maqtashini so'raydi. [1, B-152.] Bunda To'y oqsoqolining Go'ro'g'li sulton uchun munosib juft izlab, qiz va ayollarni yig'ib, ularni ko'ruvdan o'tkazishi nikohdan oldingi marosimiy jarayonning muhim bosqichini anglatadi. Bu holat orqali xalqimizda kelin tanlash jarayoni faqat shaxsiy tanlov emas, balki jamoaviy muhokama va ko'rik asosida amalga oshirilganini ko'rish mumkin.

Shu bilan birga, Go'ro'g'li sultonning sahovatpesha shaxs sifatidagi tasviri ham berilib, uning ikki solimdan olgan otini boshqalarga ulashishi orqali uning ijtimoiy maqomi va muruvvatli tabiati ta'kidlanadi. Mazkur epizodda nikohga tayyorgarlik jarayoni bilan birga, turkiy xalqlarga xos saxovat, elga hurmat va marosimiy tantanavorlik ruhi ham aks etgan. Natijada, matn nikoh oldi urf-odatlarining badiiy ifodasi sifatida kelin tanlash marosimi va unga bog'liq ijtimoiy munosabatlarni yoritib beradi.

Go'ro'g'li sulton Xurosonga Mirishkor boboga uchrab, 500 tilla bilan ko'nglini oladi. Mirishkor bobo Gulqizoyini olib qochish uchun dori berib, malikani behush qilib to'shagi bilan o'rab, G'irko'k otiga mindirib olib qochadi. Chambilga Zarchamanga Gulqizoyini tushirib, Og'a Yunus pariga aytirib, yurtini barcha bo'z bolalarini yig'ishni, "Gulqizoyim kimni xohlasa, o'shanga beraman", deydi.[1, B-156]. Chambil yurtidagi bu rasmi odati ko'pgina xalqlarda ham uchraydi. Masalan, qadimgi hind jamiyatidagi Svayamvara marosimidir. Bu marosimda qirol yoki zodagonning qizi voyaga yetgach, munosib kuyovlar yig'ilardi. Ular bir joyda jamlanib turar, qiz esa ularning orasidan o'zi tanlagan yigitga gulchambar taqib, tanlovini e'lon qilardi. Ba'zan yigitlar kamondan otish yoki boshqa sinovlarda qatnashgan, ammo yakuniy tanlov qizga tegishli bo'lgan. [5, B-1]. Nigeriyadagi Igbo xalqining "Igba Nkwu" marosimida kelin mehmonlar orasidan kuyovni izlab topadi va unga palma vinosini uzatadi. Bu harakat uning tanlovini

bildiradi va nikohning muhim qismi hisoblanadi. Ko'pchilik tarixiy jamiyatlarda esa yigit qizni tanlagan yoki oilalar kelishgan. Antropologik manbalarga ko'ra, erkin juft tanlash tizimi tarixan kamroq uchragan, ko'plab madaniyatlarda nikoh ota-onalar yoki qarindoshlar tomonidan kelishilgan.

Gulqizoyga Og'a Yunus pari rasm-odatni tushuntirib, "Sen mana bu hamyondagi tillani qo'lingga olasan. Hozir Chambildan barcha bo'z bolalar kelib, oldingdan o'tadi. Qaysisini agar ko'ngling yoqtirsa, hamyoning og'zini bo'shatib, yelkasiga tilla bilan urasan, keyin o'sha yigitga nikoh qilib beriladi", deydi.[1,B-158]. Aynan tilla (oltin) tanlanishining sababi tasodif emas, u xalq marosimiy tafakkurida eng kuchli ramzlardan biri hisoblanadi. Buni bir necha jihatdan izohlash mumkin.

Birinchidan, tilla — eng qimmatbaho va barqaror qiymatga ega narsa. Qadimiy jamiyatlarda u faqat boylik emas, balki "ishonchli belgi" bo'lgan. Shuning uchun kelinning tanlovi ham oddiy buyum bilan emas, eng yuqori qiymatli narsa bilan ifodalanadi. Bu tanlovning jiddiyligini va yakuniyligini kuchaytiradi.

Ikkinchidan, tilla — poklik, baxt va baraka ramzi sifatida qaralgan. Nikoh esa yangi hayot boshlanishi bo'lgani uchun, bu jarayonni aynan "baraka belgisi" bilan mustahkamlash mantiqan mos keladi. Ya'ni kelin kimni tanlasa, o'sha tanlov "baxtli va qutlug'" deb e'tirof etiladi.

Uchinchidan, tilla — ijtimoiy tan olinadigan belgi. Oddiy buyum (tosh, gul yoki mato) ishlatilsa, u faqat shaxsiy ishora bo'lib qolishi mumkin edi. Ammo tilla omma oldida tashlanganida, bu tanlov darhol hamma tomonidan jiddiy qabul qilinadi va huquqiy-ma'naviy kuchga ega bo'ladi.

To'rtinchidan, xalq og'zaki ijodida tilla ko'pincha "taqdirni bog'lovchi vosita" sifatida tasvirlanadi. Ya'ni u faqat buyum emas, balki taqdirni "muhrlaydigan" ramz vazifasini ham bajaradi.

Marosim shartiga ko'ra, Gulqizoyim zar kokilli, har kokiliga bitta jonon yopishsa arziydigan Avazxondan ko'zini uzolmay, qo'lidagi hamyonni og'zini zo'rg'a bo'shatib, Avazxonning yelkasiga to'kib yuboradi. Tanlovdan so'ng Go'ro'g'li quvonib, Zarchamanga bir o'tov tiktirib, Gulqizoyini Avazxonga nikohlab qo'yishadi. Odatda o'zbek va turkiy xalqlar an'analari nikoh marosimi kuyov hamda kelinning ota-onalari va urug'-aymoqlari ishtirokida o'tkazilgan bo'lib, nikohdan so'ng yoshlar uchun alohida uy yoki o'tov ajratish yangi oilaning mustaqil hayot boshlashini anglatgan. Mazkur epizodda ham Go'ro'g'lining Zarchamanga o'tov tiktirishi yangi oilaga oq yo'l tilash, ularning ijtimoiy mavqeini e'tirof etish va oilaviy farovonligini ta'minlash ramzi sifatida namoyon bo'ladi.

Asar so'ngida xalq ertaklariga xos ushbu doston ham yakuniy yechimning o'xshashligi, ya'ni, ezgulik vaqtinchalik sinovlardan o'tadi, lekin oxir-oqibat g'alaba qilishi: Mirishkor boboning kelishi, voqealarning izga tushishi, qahramonlarning bir-biriga yetishi va nikoh orqali ijtimoiy barqarorlikka erishishi — ularning barchasi xalq estetik idealining ifodasidir. Bu idealga ko'ra, adolat tiklanadi, sevgi va yaxshilik esa albatta g'alaba qozondi.

Dostonda syujet davomida hozirgi maishiy hayotda o'z o'rnini saqlab qolgan hamda zamonaviy turmushda butunlay unutilgan marosimlar tasviri uchraydi. Ularni tahlil qilish orqali an'anaviy marosimlar tizimi haqida keng tasavvur hosil qilish mumkin. Biroq dostonda marosimlar to'liq va batafsil bayon etilmaydi; aksincha, ularning eng muhim jihatlari muayyan obrazlar faoliyati bilan bog'liq holda yoki badiiy detallar orqali ifodalanadi.

Doston maishiy hayot tafsilotlariga nihoyatda boy bo'lib, real hayot epizodlarini keng qamrab olishi bilan ajralib turadi. Shu bois uning syujetini to'liq anglash uchun o'zbek xalqining urf-odatlarini, an'analari va marosimlarini yaxshi bilish talab etiladi; aks holda asar mazmunini to'liq tushunish qiyinlashadi. Asarda odob-axloq bilan bog'liq urf-odatlar ham muhim o'rin egallagan bo'lib, unda xalqimizga xos salomlashish, mehmondo'stlik, do'stlik va til madaniyati yuksak badiiy pafos bilan kuylanadi.

Shuningdek, dostonda o'zbek nikoh to'ylariga oid marosimlar uch bosqichda tasvirlanadi: 1) nikoh to'yidan oldingi urf-odatlar; 2) to'y jarayonida bajariladigan marosimlar; 3) to'ydan keyingi urf-odatlar. Umuman olganda, asarda o'zbek nikoh to'yiga daxldor marosimlar tizimli tarzda yoritilgan.

ADABIYOTLAR:

1. *Go'ro'g'li: O'zbek xalq dostonlari / Aytuvchi Rahmatulla shoir Yusuf o'g'li; Tahrir hay'ati: O. Yunusov, A. Ahmedov, M. Jo'rayev va boshq. / Rassom T. Sa'dulla. — T.: Sharq, 2006. — 448 b.*
2. *Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent: O'zbekiston, 2001.*
3. *Эшонқул Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини. — Тошкент: Фан, 2011. — Б.94.*
4. *Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. — Тошкент: Фан, 2004. — 120 б*
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Svayamvara?utm_source=chatgpt.com

RETSEPTIV ESTETIKA VA UNING SHAKLLARI

To'rayeva Bahor Bahriddinovna,

*O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
yetakchi ilmiy xodimi, filologiya fanlari doktori, dotsent*

turayeva.bahor@gmail.com

ORCID ID:0000-0003-4019-7891

Annotatsiya. Maqolada retseptiv estetikaning nazariy xususiyatlari, adabiy-estetik tafakkurdagi o'rni va uning shakllari tahlil qilingan. Badiiy asarni faqat muallif niyati yoki matn tuzilishi bilan emas, balki kitobxon idroki, talqini bilan bog'liq holda o'rganadigan yo'nalish sifatida retseptiv estetika jahon adabiyotshunosligida jiddiy tadqiq qilinmoqda. Retseptiv estetikaning reproduktiv, produktiv, kreativ, madaniyatlararo hamda tarixiy-diaxron retsepsiya o'zaro aloqadorlikda ko'rib chiqilib, ularning adabiy matnni anglash, baholash va talqin qilishdagi vazifalari yoritilgan. Retseptiv estetika muallif, matn va kitobxon munosabatlarini yaxlit holda o'rganishga xizmat qiluvchi samarali ilmiy yondashuv sifatida ilmiy manbalar asosida izohlangan.

Kalit so'zlar: retseptiv estetika, kitobxon, germenevtika, implitsit o'quvchi, kreativ retsepsiya, madaniyatlararo retsepsiya.

РЕЦЕПТИВНАЯ ЭСТЕТИКА И ЕЁ ФОРМЫ

Аннотация. В статье анализируются теоретические особенности рецептивной эстетики, её роль в литературоведческом и эстетическом мышлении, а также её формы. Рецептивная эстетика, как направление, изучающее произведение искусства не только в отношении замысла автора или структуры текста, но и в отношении восприятия и интерпретации читателя, серьёзно изучается в мировой литературоведении. Рассматриваются репродуктивная, продуктивная, творческая, межкультурная и историко-диахроническая рецепция рецептивной эстетики в их взаимосвязи, а также подчеркиваются их функции в понимании, оценке и интерпретации литературного текста. Рецептивная эстетика объясняется на основе научных источников как эффективный научный подход, служащий для изучения взаимоотношений между автором, текстом и читателем в целом.

Ключевые слова: рецептивная эстетика, читатель, герменевтика, имплицитный читатель, творческая рецепция, межкультурная рецепция.

RECEPTION AESTHETICS AND ITS FORMS

Abstract. This article analyzes the theoretical characteristics of receptive aesthetics, its role in literary criticism and aesthetic thinking, and its forms. Receptive aesthetics, as a field that studies a work of art not only in relation to the author's intention or textual structure, but also in relation to the reader's perception and interpretation, has been extensively studied in global literary studies. The reproductive, productive, creative, intercultural, and historical-diachronic reception of receptive aesthetics are examined in their interrelationships, emphasizing their functions in the understanding, evaluation, and interpretation of literary text. Receptive aesthetics is explained, based on scholarly sources, as an effective scientific approach for studying the relationship between the author, the text, and the reader as a whole.

Key words: receptive aesthetics, reader, hermeneutics, implicit reader, creative reception, intercultural reception.

Kirish. XX asrning 60-yillari oxirida Germaniyada, ayniqsa Konstanz maktabi doirasida shakllangan adabiy-nazariy yo'nalish sifatida retseptiv estetika badiiy asarni faqat muallif ijodiy niyati yoki matnning ichki tuzilishi bilan emas, balki kitobxon tomonidan qabul qilinishi, talqin etilishi va estetik idrok jarayoni bilan uzviylikda o'rganadi. Har bir davr kitobxoni asarni tarixiy, madaniy, estetik dunyoqarashi asosida qabul qiladi, shu bois asar ma'nosi vaqt o'tishi bilan yangilanadi. Badiiy asar tayyor va o'zgarmas ma'nolar tizimi emas, balki matn bilan o'quvchi o'rtasidagi muloqot jarayonida yuzaga chiqadigan estetik hodisa sifatida talqin qilinadi. A.N. Kovilkin retseptiv yondashuvning mohiyatini quyidagicha ifodalaydi: asar o'z-o'zicha yakuniy ma'noga ega emas, matn so'z jihatidan o'zgarmasa ham, asar ma'nosi kitobxon idroki jarayonida tug'iladi [4, 3]. Rzayevaning mulohazalari ham olimning fikrlariga hamohang: "Retseptiv estetika badiiy

asar matn va kitobxon o'rtasidagi muloqot jarayonida yuzaga keladi, degan g'oyadan kelib chiqadi. Badiiy matnni o'zlashtirish jarayoni dinamik xususiyatga ega, o'quvchidan o'quvchiga o'zgarib borishi hamda ko'p jihatdan uning individualligi, mafkuraviy va estetik qarashlarga bog'liqligi bilan izohlanadi" [8, 3]. Asar o'qilib, sharhlanmaguncha va qabul qilinmaguncha uning ijtimoiy-estetik borlig'i to'liq yuzaga chiqmaydi. Retseptiv estetika matnning voqelanishini tadqiq etadi. "Retseptiv estetika – adabiy matn bilan kitobxonning "uchrashuvi", ya'ni muloqot jarayonidagina "yuzaga keladi". Agar retsepsiya bo'lmasa, asar ham mavjud bo'lmaydi. Retseptiv estetikaning asosiy o'rganish predmeti retsepsiya, ya'ni adabiy asarning kitobxon yoki tinglovchi tomonidan idrok etilishidir" [6, 13–14].

Jahon adabiyotshunosligida V.Izer, H.R. Jauss, L.Rosenblatt, S.Fish, A.N.Kovylkin, Y.B.Borev, Y.I.Lyapushkina, S.A.Bakayeva, A.A.Fedotova, A.J.Ilyasova, A.A. Aksyonova, Chay Li shuningdek, o'zbek adabiyotshunosligida B.Karimov, A.Qosimov, M.Urazaliyeva retsepsiya va retseptiv poetika masalalari bo'yicha tadqiqot olib borishgan.

Asosiy qism. Retseptiv estetika zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy asarning mavjudligini uning o'qilishi, idrok qilinishi, sharhlanishi, baholanishi bilan belgilaydi. Shu jihatdan badiiy matn batamom yakunlanmagan, turli davrlar, ijtimoiy sharoitlar va estetik yondashuvlar turlicha talqin qiladi. Retseptiv estetika muallif, matn va o'quvchining uzviylikdagi muloqoti natijasida yuzaga keladi.

Badiiy asar turli zamon va makon adabiy tafakkurida qayta baholanadigan hodisa sifatida o'qiladi va talqin qiladi, sahnaviy talqinga ko'chiriladi, boshqa til va madaniyatga tarjima orqali taqdim qiladi, tanqid qilinadi, parodiya qilinadi, qayta yoziladi yoki yangi janrlar tarkibida qayta o'zlashtiriladi. Asar yozilgandan keyin ham o'z hayotini davom ettiradi, chunki u o'quvchi ongida yangidan voqelanadi. Estetik idrok badiiy ijodning oxirgi emas, balki uning ijtimoiy-madaniy davomi hisoblanadi.

Y.I.Lyapushkina germevtikani matnni tushunish va talqin etishning umumiy nazariy muammolari sifatida ko'rsatadi. Bu yondashuv retseptiv estetika uchun muhim, chunki o'quvchi bilim-salohiyati, dunyoqarashi, estetik tajribasi va ruhiy holati bilan matnga yaqinlashadi. [5, 4–5]. Qabul qilish jarayoni individual yondashuv bilan cheklanmaydi, u tarixiy jamiyat, ijtimoiy-axloqiy me'yorlar, adabiy an'ana va ma'naviy ehtiyojlar asosida shakllantiriladi. Har bir davr kitobxoni mumtoz asarlarni qayta o'qiydi, chunki bu asarlardan o'z muammolariga javob izlaydi. Shu bois retseptiv estetika adabiyot tarixi bilan bevosita bog'liq.

S.A.Bakayevaning e'tiroficha, mumtoz matn keyingi davr muallifi tomonidan shunchaki takrorlanmaydi; u yangi g'oyaviy, estetik tajriba asosida qayta ko'riladi. Demak, retsepsiya faol ijodiy javob hamdir [2]. Retseptiv estetikaning markazida muallif, badiiy matn, o'quvchi turadi. Badiiy asar syujeti, kompozitsiyasi, obrazlar tizimi, detal, ritm, nutq shakllari o'quvchi idrokini boshqaradi. O'quvchi esa matn mohiyatini o'z tajribasi bilan ilg'ab, asarni estetik hodisa sifatida anglaydi. Estetik hodisa muallif va o'quvchining idroki to'qnashgan joyda yuzaga keladi. Retseptiv estetika uchun o'quvchi oddiy adresat emas, u syujetdagi sabab-oqibat aloqalarini tiklaydi, obrazlar o'rtasidagi munosabatlarni fahmlaydi, muallif pozitsiyasini taxmin qiladi, ramzlarni estetik-ma'naviy tajriba bilan bog'lab, idrok qiladi. Tasavvur qobiliyati retseptiv estetikaning asosiy xususiyatlaridan biridir. Matnda ko'p jihatlar batafsil tasvirlanmaydi, ya'ni qahramonlarning yuz ifodalari, makonning barcha detallari, voqealar orasidagi ayrim uzilishlar matnda to'liq yozilmaydi. Kitobxon ana shu noaniqliklarni o'z tasavvuri, dunyoqarashi va taxmini yordamida to'ldiradi. Natijada badiiy matn o'quvchi ongida ko'rinadigan va his qilinadigan estetik dunyoga aylanadi.

Asardagi diskretiklik matnning estetik imkoniyati hisoblanadi Agar badiiy matnda barcha narsa batafsil izohlansa, kitobxon faolligi pasayadi va yuzaki tushuniladi. Noaniqlik, badiiy ishora, sir saqlash usuli, yashirin motiv va ochiq yakun esa o'quvchini faol ishtirokchiga aylantiradi. O'quvchi asar qahramonini o'z davri va asar yaratilgan zamon muhiti va axloqiy qadriyatlari bilan uzviylikda tasavvur qiladi, matn o'quvchi tasavvuriga shu jihatdan chegara qo'yadi. Shu chegaralar asosida o'quvchi kichik tafsilotlarni tasavvuri orqali to'ldiradi.

Real o'quvchi bilan matnda nazarda tutilgan o'quvchini farqlash zarurati mavjud. Real o'quvchi muayyan shaxs, ijtimoiy guruh yoki muayyan auditoriya hisoblanib, turli bilim, dunyoqarashga ega bo'ladi. Implitsit o'quvchi esa matnda muallif murojlat qilib, unga savollar beradi, maslahatlashadi, hatto uzrini bayon qiladi. Retseptiv strategiyalar turlicha bo'ladi, ya'ni muallif o'quvchiga sirni oshkor qilishi yoki muhim ma'lumotlarni vaqtincha yashirishi, chalg'itishi, qahramon fikriga qo'shilishga majbur qilishi, ba'zan u bilan munozaraga kiritirishi mumkin.

Retseptiv estetika shakllarini aniqlashda qabul qilish jarayonining qaysi maqsadda amalga oshirilishini hisobga olish lozim:

Individual o'qish shakli – badiiy asar alohida o'quvchi tomonidan idrok qilinadi, tasavvur va estetik zavq asosiy o'ringa chiqadi.

Tanqidiy retsepsiya – adabiyotshunos, tanqidchi yoki sharhlovchi tomonidan asar nazariy va estetik mezonlar asosida baholanadi. Badiiy asarning jamiyatdagi maqomini belgilaydi va matnni qanday tushunish, qaysi muammoga e'tibor berish bo'yicha yo'nalish beradi.

Ijodiy yoki kreativ retsepsiya – o'quvchi yangi muallifga aylanadi: u matnni davom ettiradi, parodiya qiladi, qayta yozadi yoki yangi janrga ko'chiradi [3, 136].

Tarjimaviy retsepsiya – tarjima boshqa madaniyatning estetik tajribasi, qadriyatlar tizimi va o'qish odatlari bilan matnni qayta uyg'unlashtiradi. Shu bois tarjimaviy retsepsiya milliy adabiyotlar o'rtasidagi adabiy muloqotni yuzaga keltiruvchi murakkab estetik hodisadir. [12, 14].

Vizual retsepsiya – o'quvchi tasavvurida asar badiiy olami real hodisa sifatida jonlanadi. Qahramonning tashqi ko'rinishi, makon, predmet, rang, masofa va kuzatuv pozitsiyasi orqali yuzaga keladi. Badiiy matn tasvirni kadrlar ketma-ketligiga aylantirib bermaydi, balki o'quvchi tasavvurida gavdalantirish jarayonini ishga tushirgani bois vizual retsepsiya estetik idrokning muhim shakliga aylanadi. [1, 81].

Retseptiv estetikaning tipologik tasnifi badiiy asar, kitobxon hamda tarixiy-madaniy muhitda namoyon bo'lishiga asoslanadi.

Reproduktiv retsepsiya asosida o'quvchi matnni asosan mavjud adabiy an'analar doirasida qabul qiladi.

Produktiv retsepsiyada o'quvchi matn bilan faol munosabatga kirishadi, undan yangi ma'no hosil qiladi. Tanqidiy maqola, ilmiy tahlil, falsafiy sharhda amalga oshiriladi.

Kreativ retsepsiya orqali qabul qilish yangi badiiy matn yaratish bilan belgilanadi. Parodiya, pastish, intertekstuallik, kino talqin, fanfik va boshqa shakllar kreativ retsepsiyaning ko'rinishlari hisoblanadi. Zamonaviy adabiyotning mumtoz asarlarga murojaati ko'pincha kanonni mustahkamlash emas, balki uni yangilashdir.

Intertekstuallik barcha zamonaviy matnlarga xos bo'lib, u badiiy adabiyotni yaratishning asosiy tamoyillaridan biriga aylanadi: intertekstuallik orqali ijodiy niyat va kitobxon retsepsiyasi birlashadi. Bunday holatda so'z "kreativ", ya'ni ijodiy retsepsiya haqida boradi, unda kitobxon hammuallifga aylanib, klassik asar yuzasidan o'z talqinini erkin taklif qiladi [3, 136].

Tarixiy-diaxron retsepsiyada asarning turli davrlarda qanday o'qilgani, baholangani va qayta talqin qilingani o'rganiladi. Bir matnning qabul qilinishi, tanqidiy baholanishi, zamonaviy qayta yozilishi diaxron retsepsiya obyekti bo'ladi.

Retseptiv estetika germenevtikadan alohida mavjud emas, chunki o'qish natijasida tushunish va talqin qilish jarayoni yuzaga keladi. Germenevtika matnni anglashning shartlarini, talqin qilish chegaralarini o'rganadi. Retseptiv estetika esa tushunish jarayonining natijasi, ya'ni asarning o'quvchi ongida qanday jonlanishini tahlil qiladi. Germenevtika ma'noning tushunilishini, retseptiv estetika esa ma'noning badiiy voqelikka aylanishini izohlaydi. Bu yondashuv retseptiv estetika uchun muhim nazariy poydevor yaratadi, chunki kitobxon matnni o'z davri mezonlari va dunyoqarashi negizida tushuna oladi. Zamonaviy germenevtika matn, ma'no va talqin o'rtasidagi munosabatni yorituvchi asosiy nazariy konsepsiyalardan biri sifatida namoyon bo'ladi [5, 4].

Germenevtik nuqtayi nazardan o'quvchi doimo oldindan tushunish holatida bo'ladi. U matnga kirishdan oldin ham janr, muallif, tarixiy davr, mavzu va til haqidagi ma'lum tasavvurlarga ega. Retseptiv estetika bu oldindan tushunishni kutish gorizonti bilan bog'laydi. Matn o'quvchining oldingi tasavvurlarini tasdiqlashi ham, ularni rad etishi ham mumkin. Aynan shu to'qnashuv talqinni hosil qiladi.

Ingliz adabiyotshunosi Maykl Benton retsepsiyani "kitobxon reaksiyasi tanqidi" ruhida talqin qiladi. Muallif o'qishning bir qator paradokslarini shakllantiradi:

1. O'qish bir vaqtning o'zida ham erkin, ham muayyan maqsadga yo'naltirilgan akt hisoblanadi.
2. Badiiy olam bir vaqtning o'zida ham xayoliy, ham real. Kolrijning fikricha, kitobxon tasvirlanayotgan voqelikning xayoliy ekaniga shubha qilmasa-da, uni o'z ixtiyoridan tashqari holda real voqelik sifatida qabul qiladi. Demak, o'qish – yolg'onligi ma'lum bo'lgan voqelikka ishonishdir.
3. O'qish matndan va kitobxon unga olib kiradigan ma'nolardan hosil bo'ladi. Kitobxon ham muallif tasavvuri, ham o'z tasavvuri mahsullarini qabul qiladi. O'qish jarayoni kitobxon faoliyati bilan muallif faoliyatining uzviyligidir.
4. O'qish – bir vaqtning o'zida kitobxon monologi va dialogi. Bir jihatdan, kitobxon matn belgilariga ma'no yuklaydi; ikkinchi jihatdan esa muallif va uning adabiy aholisi bilan kitobxon o'rtasida muloqot yuzaga keladi.
5. O'qish – zavqlanish va ijod. Kitobxon ijodining o'ziga xos tomoni shundaki, uning auditoriyasi bo'lmaydi, faqat o'z tasavvurida ijod qiladi, matn tomonidan berilgan dastur asosida "ikkinchi dunyo" tasvirini yaratadi. Biroq u o'z tasavvuri va tajribasi asosida obrazlardagi o'ziga xoslikni kashf qiladi.

6. O'qish betakror, shu bilan birga qayta-qayta amalga oshishi mumkin bo'lgan jarayondir.

7. O'qish o'z ichiga ikki qarama-qarshi yo'nalish, ya'ni umumlashtirish va aniqlikni qamraydi. A.Richardsning ta'kidlashicha, kitobxon badiiy axborotni umumlashtirilgan holda qabul qiladi va so'z ma'nosining faqat ayrim imkoniyatlarini hisobga oladi. Ikkinchi tomondan, o'qishga aniqlik ham xos: kitobxon o'z tasavvuri yordamida so'zlar, obrazlar va vaziyatlarni aniq ma'no bilan to'ldiradi.

8. O'qish bir vaqtning o'zida ham tartibli va tartibsiz jarayondir. Kitobxon ongiga kirib keladigan obrazlar, g'oyalar va assotsiatsiyalarning tartibsiz oqimi tartibga intilish orqali nazorat qilinadi.

9. O'qish antisipatsiya va retrospeksiya orqali boshqariladi. Retrospeksiya oldingi, antisipatsiya esa voqealarning keyingi rivoji haqidagi taxmin bo'lib, matnni idrok etishga ta'sir ko'rsatadi.

10. O'qish faol va nafaol faoliyatdir [9, 6-7].

Kitobxon tasavvurida asarning qayta voqelanishi esa matnning muayyan davr qarashlari yoki shaxsiy idrok natijasida qayta jonlanishidir. Shu sababli har bir o'qish asarni yangidan kashf qilish va matnning estetik imkoniyatlarini qayta anglash jarayoni sifatida namoyon bo'ladi.

Retseptiv estetika semiotik va kommunikativ yondashuvlar bilan bog'liq. Semiotika badiiy matnni belgilar tizimi sifatida o'rganadi, retseptiv estetika esa bu belgilarni o'quvchi qanday qabul qilishi va ma'no hosil qilishini tushuntiradi. Har bir badiiy detal matnda belgi sifatida ishlaydi, lekin uning estetik kuchi o'quvchi uni talqin qilganida yuzaga chiqadi.

Badiiy asar ijodkorning o'quvchiga yo'llagan oddiy axboroti emas, bu – murakkab estetik muloqotdir. Retseptiv estetika badiiy kommunikatsiyani dialogik jarayon sifatida ko'radi.

A.A. Aksyonova retseptiv estetikaning zamonaviy rivojida vizual aspektlarni alohida o'rganadi. Badiiy asar o'quvchi tasavvurida ko'rish, his qilish, masofa, harakat va rang bilan bog'liq tasvirlar hosil qiladi. O'quvchining matndagi tasviriy dunyo orqali badiiy dunyoni ko'z oldiga keltirishi nafaqat tasvirni tushunish, balki unga munosabat bildirishni ham o'z ichiga oladi. [1, 76].

Vizual retsepsiya matndagi to'liq ko'rsatish va noaniqlik o'rtasidagi muvozanatga asoslanadi. Muallif makonni, qahramon tashqi qiyofasini yoki predmetni ayrim belgilar orqali beradi, lekin barcha detallarni chizib bermaydi. O'quvchi esa shu belgilarni o'z tasavvurida to'ldirib, badiiy dunyoni ko'rinadigan holga keltiradi. Kitobxon o'qish jarayonida nafaqat fikrlaydi, balki tasavvur qiladi, ko'radi, sezadi, eshitadi, natijada aqliy va hissiy munosabat bildiradi.

Retseptiv estetikada professional o'quvchi matnni nazariy bilim va mezonlarga tayanib, talqin qiladi. Oddiy o'quvchi esa ko'proq hissiy zavq, syujetga qiziqishi asosida qabul qiladi. Oddiy kitobxon professional talqinlardan ta'sirlanishi mumkin, professional tanqidchi esa o'z davrining estetik qarashlaridan butunlay xoli bo'lmaydi. Y.V.Potolkov retseptiv estetikani ta'lim jarayonida muhimligini ta'kidlaydi: kitobxon asarni faqat tayyor xulosa sifatida emas, balki tafakkuri orqali anglanadigan estetik hodisa sifatida qabul qilishi kerak. Biroq bu – ilmiy asos, dalil va kontekst bilan tizimlashtiriladi. [7, 92]. Professional va ommaviy retsepsiya o'rtasidagi farq asar bahosida namoyon bo'ladi. Biror-bir asar keng omma tomonidan sevib o'qilishi, ammo adabiy jamoatchilik tomonidan past baholanishi mumkin, yoki aksincha, murakkab poetik tuzilishga ega asar professional o'quvchilar tomonidan e'tirof etilib, omma uchun tushunilishi qiyin bo'lishi mumkin. Retseptiv estetikada mazkur farqlar tasodifiy emas, bu kitobxonning bilim darajasi, dunyoqarashi va hayotiy tajribasi bilan bog'liq holat sifatida izohlanadi.

Xulosa. Retseptiv estetikaga asoslangan adabiy tahlil bosqichlardan iborat. Birinchi bosqichda janr, kompozitsiya, sarlavha, epigraf, dialog, nuqtayi nazar, ochiq yakun, takror, kinoya va intertekstual ishoralar o'rganiladi. Ikkinchi bosqichda asar qanday o'quvchiga mo'ljallangani aniqlanib, kitobxondan qanday ramz va madaniy kodlarni tushunishni va qanday axloqiy masalalar ustida o'ylashni talab qiladi. Uchinchi bosqichda asar yaratilgan davrda qanday qabul qilingan, keyingi davrlarda qanday qayta baholangan, tarjima qilinganmi, qanday tanqidiy yondashuvlar mavjudligi tadqiq qilinadi. To'rtinchi bosqichda matndagi diskretik voqealar, noaniqliklar, yashirin ma'no qatlamlari va syujetdagi kechiktirishlar o'quvchi ongida qanday ma'no hosil qilishi, beshinchi bosqichda matn o'quvchini qayerda chalg'itishi, qayerda unga yaqinlashishi, qayerda masofa yaratishi, qaysi o'rinda boshqa matnlar bilan intertekstual munosabati aniqlanadi. Oltinchi bosqichda kitobxon savollariga qanday estetik, axloqiy, hissiy va intellektual javob bera olishi tadqiq qilinadi. Yettinchi bosqichda individual, tanqidiy, tarjimaviy, kreativ va madaniyatlararo retsepsiyalar o'rtasidagi farqlar aniqlanadi. Bunday yondashuv asarni tarixiy, madaniy va kommunikativ jarayonda mohiyati teranlashuvchi adabiy hodisa sifatida o'rganishga imkon beradi. Albatta, mazkur shartli bosqichlarning umumlashmasi professional o'quvchining matnni qabul qilish jarayonlarini ifodalaydi. Retseptiv tahlil struktur, germevtik, semiotik va qiyosiy metodlarni birlashtiruvchi integrativ metodga aylanadi. Retseptiv estetika badiiy asarning ma'nosi va ta'siri o'qish jarayonida yuzaga chiqishini

asoslaydigan nazariy yoʻnalish sifatida muallif niyati, matn tarkibi va kitobxon idrokini umumiy jarayon sifatida tahlil qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Аксёнова А.А. Рецептивные аспекты визуального в литературе // *Новый филологический вестник*, 2020. – № 3 (54). – С. 76–86.
2. Бакаева С.А. Классика французского романа как фактор гендерной саморефлексии во французской литературе 1980-х–2000-х гг.: дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2016. – 24 с.
3. Ильясова А.Ж. Креативные рецепции произведений Ф.М. Достоевского в современной прозе // *Уральский филологический вестник. Серия: Драфт: молодая наука*, 2020. – № 3. – С. 133–148.
4. Ковылкин А.Н. Читатель как теоретико-литературная проблема: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2007. – 21 с.
5. Ляпушкина Е.И. Введение в литературную герменевтику: учеб. пособие. – Санкт-Петербург: Академия, 2002. – 95 с.
6. Попова И.М., Хворова Л.Е. Проблемы современной русской литературы. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2004. – 104 с.
7. Потолков Ю.В. Рецептивная эстетика как методологический путь изучения литературы // *Вестник Брестского государственного технического университета*, 2004. – № 6. – С. 92–95.
8. Рзаева С.Т. Рецептивная эстетика и немецкоязычная литература XX века: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Баку, 2017. – 80 с.
9. Теории, школы, концепции (критические анализы). Художественная рецепция и герменевтика. – Москва: Наука, 1985. – 289 с.
10. Федотова А.А. Рецептивные стратегии в прозе Н.С. Лескова: дис. ... д-ра филол. наук. – Ярославль, 2018. – 418 с.
11. Художественная рецепция и герменевтика / отв. ред. Ю.Б. Борев. – Москва: Наука, 1985. – 289 с.
12. Чай Ли. Рецепция творчества В.Токаревой в Китае: дисс. ... канд. филол. наук. – Владивосток, 2026. – 170 с.

T. MURODNING “BU DUNYODA O‘LIB BO‘LMAYDI” ROMANIDA QO‘LLANILGAN MAQOLLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

*Qobilova Dilshoda Yorqinjon qizi,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti,
Samsungafn230@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada Tog‘ay Murodning “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” romanida qo‘llangan xalq maqollarining lingvomadaniy va badiiy-estetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Asarda uchraydigan 22 ta maqol xalqning hayotiy tajribasi, axloqiy qarashlari va milliy tafakkurining ifodasi sifatida o‘rganiladi. Ayniqsa, fitonim komponentli maqollar tarkibidagi tol, bog‘, daraxt, nihol, gul va meva obrazlarining ramziy ma‘nolari hamda ularning badiiy matndagi funksional vazifalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: maqol, lingvomadaniyat, fitonim, badiiy matn, milliy tafakkur, xalq og‘zaki ijodi, Tog‘ay Murod.

LINGUOCULTURAL FEATURES OF PROVERBS USED IN T. MUROD'S NOVEL “ONE CANNOT DIE IN THIS WORLD”

Abstract. This article analyzes the linguocultural and artistic features of proverbs used in Togay Murod's novel “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” (“One Cannot Die in This World”). The study examines twenty-two proverbs occurring in the novel as reflections of the Uzbek people's life experience, moral values, and national worldview. Particular attention is paid to proverbs containing phytonymic elements and to the symbolic meanings of such concepts as willow, garden, tree, seedling, flower, and fruit. The research reveals that these proverbs function not only as expressive linguistic units but also as carriers of cultural memory and national identity. Through the skillful use of proverbs, the author enhances the national spirit of the novel and reflects the traditional worldview of the Uzbek people.

Keywords: proverb, linguoculturology, phytonym, literary text, national worldview, folk wisdom, artistic expression, Togay Murod.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦ, ИСПОЛЬЗОВАННЫХ В РОМАНЕ Т. МУРОДА «В ЭТОМ МИРЕ НЕЛЬЗЯ УМЕРЕТЬ»

Аннотация. В статье анализируются лингвокультурологические и художественно-эстетические особенности народных пословиц, использованных в романе Тогая Мурода «В этом мире нельзя умереть». Рассматриваются 22 пословицы, встречающиеся в произведении, как отражение жизненного опыта народа, его нравственных взглядов и национального мировоззрения. Особое внимание уделяется символическим значениям образов ивы, сада, дерева, саженца, цветка и плода в пословицах с фитонимным компонентом, а также их функциональной роли в художественном тексте.

Ключевые слова: пословица, лингвокультура, фитоним, художественный текст, национальное мышление, устное народное творчество, Тогай Мурод.

Maqollar xalqning ko‘p asrlik tajribasi, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtirgan kichik paremiologik birliklar hisoblanadi. Badiiy asarda maqollar qahramonlar xarakterini ochish, voqealarga munosabat bildirish va milliy ruh yaratishning muhim vositasi sifatida xizmat qiladi. Tog‘ay Murod ijodida xalqona ruh, milliy tafakkur va og‘zaki ijod an‘analarga tayangan badiiy ifoda yetakchi o‘rin tutadi. Adib asarlarida maqollar, matallar, iboralar va aforizmlar qahramonlar nutqini individuallashtirish, milliy ruh yaratish hamda xalqning asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribasini ifodalashga xizmat qiladi. «Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi» romanida uchraydigan maqollar ham asarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini boyituvchi muhim vositalardan biridir. Roman tarkibida jami 22 ta maqol qo‘llangan bo‘lib, ular xalqning axloqiy, ijtimoiy va ma‘naviy qarashlarini ifodalovchi lingvomadaniy birliklar sifatida namoyon bo‘ladi. Adib maqollardan nafaqat qahramonlar nutqini tabiiylashtirish, balki asarning g‘oyaviy mazmunini ochib berish vositasi sifatida ham foydalanadi.

Maqollarning badiiy va lingvomadaniy vazifalari haqida so‘z ketganda, xalq og‘zaki ijodi namunalari orasida maqollar alohida o‘rin egallaydi. Folklorshunoslikda bunday ixcham shakldagi hikmatli birliklar paremiologik janrlar tarkibiga kiritilib, xalqning ko‘p asrlik tajribasi, dunyoqarashi va hayot haqidagi

xulosalarini mujassamlashtiruvchi vosita sifatida talqin qilinadi. Hajm jihatidan qisqa bo'lishiga qaramay, maqollar mazmunan keng qamrovli bo'lib, inson hayotining turli jabhalariga oid muhim fikrlarni umumlashtirilgan holda ifodalaydi. Maqollar xalq tafakkurining mahsuli sifatida shakllanib, avlodlar avlodga og'zaki tarzda o'tib kelgan. Shu sababli ular ko'pincha "otalar so'zi", "xalq hikmati" kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Ushbu janr namunalarini xalqning ijtimoiy, ma'naviy, axloqiy va madaniy tajribasini aks ettirib, muayyan voqea yoki hodisaga nisbatan umumlashgan bahoni ifodalaydi.

Badiiy adabiyotda maqollarning qo'llanishi asarning g'oyaviy-badiiy ta'sirchanligini oshiruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Yozuvchilar maqollardan qahramonlarning ruhiy olami, dunyoqarashi va xarakterini ochib berish, milliy kolorit yaratish hamda xalqona tafakkurni aks ettirish maqsadida foydalanadilar. Shu jihatdan maqollar badiiy matnning estetik qiymatini oshiribgina qolmay, uning mazmuniy qatlamini ham boyitadi. Tog'ay Murod ijodida ham xalq og'zaki ijodi an'analari muhim o'rin tutadi. Adib asarlarida maqollar bilan bir qatorda matallar, naqlar, xalq qo'shiqlari, olqish va qarg'ishlar keng qo'llanilgan bo'lib, ular asarning poetik tuzilishiga singdirilgan holda muayyan falsafiy xulosalar va badiiy umumlashmalarni yuzaga keltiradi. Ayniqsa, "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" romanida uchraydigan maqollar qahramonlar nutqining tabiiyligini ta'minlash, xalqning milliy qadriyatlarini aks ettirish hamda asarning lingvomadaniy mazmunini boyitishda muhim vazifa bajaradi.

Maqollarning yana bir muhim jihati shundaki, ular uzoq tarixiy taraqqiyot davomida shakllangan bo'lsa-da, zamon va ijtimoiy sharoitlarga mos ravishda yangi ma'no qirralari bilan boyib boradi. Ularning tarkibidagi so'z va iboralar nisbatan turg'un xarakterga ega bo'lsa-da, qo'llanish kontekstiga qarab semantik imkoniyatlari kengayadi. Shu bois maqollar nafaqat folklor namunasi, balki xalqning madaniy xotirasi, milliy tafakkuri va ma'naviy merosini saqlovchi muhim lingvomadaniy birlik sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

"*Tagi ko'rmaganga gilam bitmasin*" maqolida bevosita o'simlik nomi qatnashmasa-da, "bitmoq" fe'li qadimiy agrar tafakkur bilan bog'liq holda shakllangan. Turkiy tillarda "bitmoq" dastlab o'simlikning o'sishi, unib chiqishi ma'nolarini bildirgan. Keyinchalik ushbu ma'no kengayib, "paydo bo'lmoq", "nasib qilmoq", "erishmoq" kabi ma'nolarni ham ifodalay boshlagan.

Maqolda insonning nasl-nasabi, tarbiyasi va hayotiy tajribasi muhimligi ta'kidlanadi. Shu bilan birga, unda xalqning agrar madaniyatga xos tafakkuri va tabiat bilan bog'liq qadimiy qarashlari ham aks etadi. Roman maqollarida xalq falsafasining ifodalanishi. Asarda uchraydigan maqollar xalqning ijtimoiy-falsafiy qarashlarini ham o'zida mujassamlashtirgan.

"*Oyning o'n beshi qorong'u, o'n beshi yorug'*" maqoli hayotdagi o'zgaruvchanlik va sinovlarning vaqtinchalik ekanligini ifodalaydi.

"*Otning o'limi – itning bayrami*" maqoli manfaatlar to'qnashuvi va ijtimoiy munosabatlarning murakkabligini ochib beradi.

"*Bo'laman degan el bir-birini botirim deydi, bo'lmayman degan el bir-birining etini yeydi*" maqolida esa xalqning birlik, hamjihatlik va jamoaviylik haqidagi qarashlari ifodalangan.

"*Ko'pning duosi ko'l*" maqoli jamoaning kuchi va xalq birdamligining ahamiyatini ta'kidlaydi. Roman tarkibida uchraydigan "*Og'zing to'la qon bo'lsa –da, dushman oldida tupurma*", "*Odam hovrini odam bosadi*", "*Otning o'limi – itning bayrami*", "*Ko'za kunda emas, kunida sinadi*", "*Besh qo'l barobar emas*", "*Ko'pning duosi ko'l*" kabi maqollar xalqning axloqiy me'yorlari va ijtimoiy tajribasini ifodalaydi. Masalan, asarda: "Ичкариланг. Икки пиёла чой ичинг. Нон эгаси билан чучук!" (T. Murod, 2019, 33-bet) maqoli qo'llanilgan bo'lib, unda o'zbek xalqining non haqidagi muqaddas tasavvurlari aks etadi. Non o'zbek madaniyatida rizq, qut-baraka va halol mehnat timsoli hisoblanadi. Mazkur maqolda insonlar o'rtasidagi mehr-oqibat, mehmondo'stlik va dasturxon atrofidagi samimiylik ulug'lanadi. Lingvomadaniy jihatdan qaralganda, maqol xalqning nonni qadrlashga oid qadimiy qarashlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Roman tarkibidagi maqollar orasida o'simlik komponentli birliklar alohida ahamiyatga ega. Ular xalqning tabiat, bunyodkorlik va avlodlar davomiyligi haqidagi qarashlarini ifodalovchi madaniy kodlar sifatida namoyon bo'ladi. Xususan, asarda quyidagi maqollar bir kontekstda qo'llanadi: "Boboning tol ekkani – o'ziga nom ekkani, deydilar, qaysi bir ota-bobomiz ekib ketgan-da? ... Qarang, butun bir xiyobonni yashnatib turibdi-ya, yaxshidan bog' qoladi, deganlari shu-da!" (T. Murod, 2019, 97-bet). Mazkur parchada "tol" va "bog'" fitonimlari markaziy obraz sifatida namoyon bo'ladi. Tol daraxti xalq tasavvurida uzoq umr, barqarorlik va ezgulik timsoli hisoblanadi. Daraxt ekish esa bunyodkorlik va savob ish sifatida baholanadi. Shuning uchun ham "*Boboning tol ekkani – o'ziga nom ekkani*" maqolida daraxt ekish bilan yaxshi nom qoldirish tushunchalari metaforik jihatdan bog'langan. Maqoldagi tol obrazi inson umrining davomiyligi va uning ezgu amallari avlodlar xotirasida yashab qolishini anglatadi. Muallif ushbu maqolni xiyobon obrazi bilan bog'lab, uning mazmunini yanada kuchaytiradi. Xiyobon ota-bobolarning mehnati va bunyodkorlik

faoliyatining moddiy natijasi sifatida tasvirlanadi. Shuningdek, “Yaxshidan bog‘ qolar” maqolida ham bog‘ konsepti markaziy o‘rin egallaydi. O‘zbek lingvomadaniyatida “bog‘” farovonlik, mo‘l-ko‘lchilik, go‘zallik va hayot davomiyligi ramzi hisoblanadi. Bog‘ yaratish uzoq yillik mehnat mahsuli bo‘lgani sababli u xalq tafakkurida yaratuvchanlik va ezgulik bilan bog‘langan. Roman davomida yozuvchi fitonimlarni yanada kengroq falsafiy ma’noda talqin qiladi: “Хаёт мисол бир боғ бўлади. Боғда дарахт мўл бўлади. Гул мўл бўлади. Ана шу боғни сара муаттар гули - одамзот бўлади. Серҳосил дарахти - одамзот бўлади. Одамзот ҳам дарахт мисол уруғдан унади. Ниҳолдан ўсади. Дарахт бўлиб етилади. Мева тугади. Эл-юртга мева пишириб беради” (T. Murod, 2019, 187-bet). Ushbu parchada bog‘, daraxt, gul, urug‘, nihol va meva fitonimlari inson hayotining metaforik modeli sifatida qo‘llangan. Muallif insonning tug‘ilishidan kamolotga yetguniga qadar bo‘lgan hayot yo‘lini daraxtning biologik rivojlanish bosqichlari bilan qiyoslaydi. Urug‘ – insonning dunyoga kelishi; Nihol – voyaga yetish jarayoni; Daraxt – kamolot bosqichi; Meva – insonning jamiyatga keltiradigan foydasi va ma’naviy merosi ramzi sifatida talqin qilinadi. Bu yerda fitonimlar oddiy nominativ birlik sifatida emas, balki xalqning olam haqidagi konseptual tasavvurlarini ifodalovchi lingvomadaniy kod vazifasini bajaradi. Natijada bog‘ konsepti hayot modeli, daraxt esa inson timsoliga aylanadi.

Roman matnida o‘simlik nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari nafaqat maqollar, balki qahramonlar nutqi va badiiy tasvirlar orqali ham ochib beriladi. Bunga isiriq nomi bilan bog‘liq quyidagi parcha misol bo‘la oladi:

— Mana shu anqiyotgan nima? – dedi Botir firqa.

— Isiriq.

— Isiriq, isiriq... Qirqinchi yillarda mana shu isiriq uchun odamlar surgun bo‘lgan, qatag‘on bo‘lgan. Shuni bilasizmi?

— Isiriq tutatib, otamni ins-jinslardan qo‘riqlayapman...

— Dezodorant seping, dezodorant! Isiriq... eskilik sarqiti!” (T. Murod, 2019, 55-bet). Mazkur dialogda isiriq fitonimi ikki xil dunyoqarashning qarama-qarshiligini ifodalovchi madaniy belgi sifatida namoyon bo‘ladi. Bir tomondan, isiriq xalqona e‘tiqodlar bilan bog‘lanib, yovuz kuchlardan saqlovchi, xonadonni poklovchi va himoya qiluvchi vosita sifatida talqin qilinadi. O‘zbek xalq madaniyatida isiriq tutatish qadimiy urf-odatlardan biri bo‘lib, u ma’naviy poklanish va ezgulik ramzi sifatida qaraladi. Ikkinchi tomondan, Botir firqa obrazining isiriqqa munosabatida sovet mafkurasining xalqona qadriyatlarga qarshi pozitsiyasi aks etadi. Uning isiriqni «eskilik sarqiti» deb baholashi milliy an‘analar va mafkuraviy qarashlar o‘rtasidagi ziddiyatni ko‘rsatadi. Muallif shu tariqa xalqning tarixiy xotirasi va madaniy merosi bilan sun‘iy ravishda kurashilgan davr ruhiyatini badiiy aks ettiradi.

Lingvomadaniy jihatdan qaralganda, isiriq fitonimi oddiy o‘simlik nomidan ko‘ra kengroq semantik maydonga ega. U xalqning diniy-mifologik tasavvurlari, urf-odatlari va etnomadaniy qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtirgan madaniy kod sifatida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun romanda isiriq obrazi milliy o‘zlik, tarixiy xotira va an‘anaviy dunyoqarashning ramziy ifodasi vazifasini bajaradi.

Tog‘ay Murod o‘z ijodida xalqning milliy qadriyatlari, urf-odatlari va asrlar davomida shakllangan ma’naviy merosini badiiy talqin qilishga alohida e‘tibor qaratgan ijodkorlardan biridir. Adib asarlarida folklorning turli janrlariga mansub unsurlar, jumladan maqol, matal, naql, xalq qo‘shiqlari, olqish va qarg‘ishlar keng qo‘llanilib, asarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini boyitishga xizmat qiladi. Folklorizm unsurlari yozuvchi maqsadini ifodalovchi muhim poetik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Tog‘ay Murod asarlarida Vatanga muhabbat, insonparvarlik, mehnatsevarlik, ezgulik va oliyjanoblik kabi umuminsoniy g‘oyalar xalq donishmandligi bilan uyg‘unlashgan holda tasvirlanadi. Bu esa asarlarning milliy ruhini kuchaytirib, ularning badiiy ta’sirchanligini oshiradi. Adib xalq og‘zaki ijodi namunalarini chuqur o‘zlashtirgan holda ularni zamonaviy badiiy tafakkur bilan uyg‘unlashtira olgan. Maqollar asarlarda nafaqat badiiy bezak, balki muhim tarbiyaviy vosita sifatida ham qo‘llanadi. Ular xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, axloqiy qarashlari va donishmandligini mujassamlashtirganligi sababli didaktik ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda maqollarning o‘rni beqiyosdir. Maqollarning yana bir muhim xususiyati ularning ixchamligi va mazmunan teranligidadir. Qisqa shaklda katta hayotiy haqiqatlarni ifodalashi ularning estetik qimmatini oshiradi. Shu bois maqollar dunyo xalqlari folklorida eng keng tarqalgan janrlardan biri hisoblanadi. Har bir xalq o‘zining tarixiy tajribasi va kuzatishlari natijasida shakllangan hikmatlarni maqollar vositasida avlodlarga yetkazadi.

Xulosa qilib aytganda, Tog‘ay Murodning “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” romanida qo‘llangan maqollar xalqning milliy tafakkuri, ma’naviy qadriyatlari va hayotiy tajribasini ifodalovchi muhim lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Adib maqollardan qahramonlar nutqini individuallashtirish, asarning milliy ruhini kuchaytirish va xalq donishmandligini badiiy tafakkur bilan uyg‘unlashtirish maqsadida

foydalanadi. Xususan, “Boboning tol ekkani – o‘ziga nom ekkani”, “Yaxshidan bog‘ qolar” kabi maqollar hamda bog‘, daraxt, nihol, gul va meva obrazlari bilan bog‘liq badiiy tasvirlar romanning konseptual mazmunini ochishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu fitonimlar orqali bunyodkorlik, avlodlar davomiyligi, ezgulik va ma‘naviy meros g‘oyalari ifodalangan. Shu jihatdan roman maqollari nafaqat folklor namunasi, balki o‘zbek xalqining madaniy xotirasini aks ettiruvchi lingvomadaniy fenomen sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Murod T. *Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi*. – Toshkent: Ziyo nashriyoti, 2019.
2. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. *O‘zbek xalq maqollari*. – Toshkent: Sharq, 2005.
3. Mahmudov N. *Til va madaniyat*. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2013.
4. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik*. – Toshkent: Sangzor, 2006.
5. Yo‘ldoshev B. *Badiiy matn lingvopoetikasi*. – Toshkent: Fan, 2008.
6. Rahmatullayev Sh. *O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
7. Rasulov R. *O‘zbek tilida maqol va matallarning semantik xususiyatlari*. – Toshkent: Fan, 1985.
8. Jo‘rayev M. *Folklor va etnografiya*. – Toshkent: Fan, 2014.
9. Safarov O. *O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi*. – Toshkent: Musiqqa, 2010.
10. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik*. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.

УДК 821.161.1

ДЕТСКИЙ ИГРОВОЙ ФОЛЬКЛОР В РУССКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ТРАДИЦИИ:
ПРОБЛЕМЫ ПОЭТИКИ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ

Темирова Джамила Хасановна

Д.ф.ф.н, доцент кафедры РЯиЛ

Бухарский государственный университет

temirova.d.x.17@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются особенности детского игрового фольклора как важнейшей части народной культуры. Анализируются существующие подходы к определению границ детского игрового фольклора, представлены основные классификации, предложенные русскими и узбекскими исследователями. Особое внимание уделяется поэтике игровых текстов, их функциональным особенностям и роли в формировании мировоззрения ребенка. Проводится сравнительный анализ русского и узбекского детского игрового фольклора, выявляются общие и национально-специфические черты. Делается вывод о том, что игровой фольклор представляет собой сложную художественную систему, обеспечивающую преемственность культурных традиций и способствующую физическому, интеллектуальному и нравственному развитию детей.

Ключевые слова: детский фольклор, игровой фольклор, традиционная культура, считалки, жеребьевки, русская фольклористика, узбекский фольклор, народная игра, поэтика, классификация.

RUS VA O'ZBEK AN'ANALARIDA BOLALAR O'YIN FOLKLORI: POETIKA VA
FUNKSIONALLIK MUAMMOLARI

Annotatsiya. Maqolada bolalar o'yin folklorining xalq madaniyatining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatidagi xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Bolalar o'yin folklori chegaralarini belgilashga doir mavjud yondashuvlar tahlil qilinadi, rus va o'zbek olimlari tomonidan taklif etilgan asosiy tasniflar yoritiladi. O'yin matnlarining poetikasi, ularning funksional xususiyatlari hamda bola dunyoqarashini shakllantirishdagi o'rni alohida e'tibor markazida bo'ladi. Rus va o'zbek bolalar o'yin folklorining qiyosiy tahlili amalga oshirilib, umumiy hamda milliy o'ziga xos jihatlar aniqlanadi. Tadqiqot natijasida o'yin folklori madaniy an'analar uzviyligini ta'minlovchi, bolalarning jismoniy, intellektual va ma'naviy-axloqiy rivojlanishiga xizmat qiluvchi murakkab badiiy tizim ekanligi xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: bolalar folklori, o'yin folklori, an'anaviy madaniyat, sanoq she'rlari, qur'a tashlash matnlari, rus folklorshunosligi, o'zbek folklori, xalq o'yini, poetika, tasnif.

CHILDREN'S GAME FOLKLORE IN RUSSIAN AND UZBEK TRADITIONS: ISSUES OF
CLASSIFICATION, POETICS AND FUNCTIONING

Abstract. The article examines children's game folklore as an important component of traditional culture. Different approaches to defining the boundaries of children's game folklore are analyzed. The paper presents the classifications proposed by Russian and Uzbek scholars and focuses on the poetics and functions of game texts. A comparative analysis of Russian and Uzbek children's folklore traditions is carried out, revealing both universal and national features. The study concludes that game folklore represents a complex artistic system that ensures continuity of cultural traditions and contributes to children's physical, intellectual and moral development.

Keywords: children's folklore, game folklore, traditional culture, counting rhymes, folk games, Russian folklore studies, Uzbek folklore, poetics, classification, traditional culture.

Введение. Детский фольклор представляет собой одну из наиболее своеобразных областей устного народного творчества. В нем нашли отражение мировоззрение народа, его нравственные представления, исторический опыт и национальные особенности воспитания подрастающего поколения. Среди многочисленных жанров особое место занимает игровой фольклор, который объединяет словесные тексты и игровые действия, образуя целостную художественную систему.

В условиях глобализации и стремительного развития информационных технологий традиционные формы детской культуры постепенно утрачивают свое значение. Многие народные

игры исчезают из повседневной жизни детей, что обуславливает необходимость их научного изучения, сохранения и популяризации. В связи с этим исследование детского игрового фольклора приобретает особую актуальность.

Игровой фольклор не только выполняет развлекательную функцию, но и способствует социализации ребенка, формированию его нравственных качеств, развитию речи, воображения, памяти и творческих способностей. Именно поэтому изучение детских игр и сопровождающих их словесных текстов имеет большое значение для фольклористики, педагогики, психологии и культурологии.

Степень изученности проблемы. Научное изучение детского фольклора началось во второй половине XIX века. Большой вклад в собирание и публикацию детского фольклора внесли Е.А. Покровский, П.В. Шейн, П.А. Бессонов, М.Максимович, П. Чубинский и другие исследователи.

Фундаментальное значение для становления детской фольклористики имели труды О.И. Капицы и Г.С. Виноградова. [2,3,4,9] Именно они впервые предприняли попытку систематизировать детский фольклор и определить его жанровые границы.

О.И. Капица рассматривала детский фольклор в широком смысле, включая в него как собственно детское творчество, так и произведения взрослых, предназначенные для детей. Г.С. Виноградов придерживался более узкого подхода и относил к детскому фольклору лишь те произведения, которые бытуют исключительно в детской среде.

В дальнейшем вопросы классификации детского игрового фольклора получили развитие в трудах В.П. Аникина, А.Н. Мартыновой, М.Н. Мельникова, С.М. Лойтер, М.В. Гавриловой, И.Н. Райковой и других исследователей.

В узбекской фольклористике значительный вклад в изучение детских игр внесли Г. Джахонгиров, О. Сафаров и Ш. Галиев и др. Их исследования позволили выявить особенности национальной игровой традиции и определить основные принципы классификации узбекских детских игр.

Несмотря на большое количество исследований, проблема определения границ детского игрового фольклора и его жанровой системы до настоящего времени остается дискуссионной. Это объясняется сложностью самого явления, тесной взаимосвязью словесного и игрового компонентов, а также постоянным развитием детской культуры.

Теоретические основы изучения детского игрового фольклора. Детский игровой фольклор представляет собой одну из наиболее сложных и многогранных областей народного творчества. Его специфика заключается в синкретическом характере, поскольку он объединяет словесный, акциональный, музыкальный и предметный компоненты. Именно взаимодействие этих элементов обеспечивает художественную целостность народной игры и превращает ее в особую форму освоения ребенком окружающего мира.

Структура детского игрового фольклора

В современной фольклористике отсутствует единое определение понятия «детский игровой фольклор». Это обусловлено различными подходами к пониманию самого феномена детского фольклора и различиями в принципах классификации его жанров.

Г.С. Виноградов рассматривал детский игровой фольклор как совокупность словесных произведений, не имеющих самостоятельного значения и существующих только в составе игры. Исследователь подчеркивал, что подобные тексты являются частью более сложной художественной структуры и не могут рассматриваться вне игрового действия.

По мнению О.И. Капицы, границы детского фольклора значительно шире. Исследователь включала в него как произведения, созданные детьми, так и тексты взрослых, адресованные детям. Такой подход позволил рассматривать детский фольклор как единую систему, обеспечивающую культурную преемственность поколений.

В дальнейшем проблема классификации детского игрового фольклора получила развитие в трудах многих ученых. В.П. Аникин относил к игровому фольклору считалки, жеребьевки, игровые приговоры и припевы [1]. А.Н. Мартынова включала в его состав игровые песенки, приговоры, считалки и жеребьевки [12].

М.Н. Мельников предложил классификацию [13], основанную на структуре игры и способах воплощения художественного образа. Исследователь выделил:

- формальные ролевые игры с игровыми припевами;
- формальные игры без устойчивого текста;
- игры с поэтическими приговорами;
- игры-импровизации.

Подобный подход позволил рассматривать игру не только как развлечение, но и как художественное явление, обладающее собственной поэтикой.

В начале XXI века С.М. Лойтер подвергла критике существующие классификации, указав на условность их границ. По мнению исследователя, практически весь детский фольклор носит игровой характер, поэтому выделение игрового фольклора в отдельную категорию является достаточно условным [11].

Особое место в исследовании детского игрового фольклора занимает проблема его функций. Народная игра выполняет одновременно несколько задач: воспитательную, образовательную, коммуникативную, эстетическую, познавательную, социализирующую, развлекательную.

Благодаря этому игровой фольклор становится важным механизмом передачи культурного опыта от поколения к поколению.

Узбекская традиция изучения детского игрового фольклора. Узбекский детский игровой фольклор является одной из наиболее богатых областей национальной культуры. В нем нашли отражение древние представления народа, особенности традиционного быта, нравственные ценности и мировоззрение. В узбекской фольклористике значительный вклад в изучение детских игр внесли Г. Джахонгиров, О. Сафаров и Ш. Галиев [6,7,16].

Г. Джахонгиров одним из первых обратил внимание на необходимость разграничения подвижных и словесных игр. Ученый подчеркивал, что различные виды детских развлечений выполняют неодинаковые функции и требуют самостоятельного изучения.

Наиболее разработанной считается классификация О. Сафарова. Исследователь разделил игры на две большие группы:

1. Подвижные игры.
2. Словесные (духовные) игры.

Подвижные игры, в свою очередь, подразделяются на:

- игры, основанные исключительно на действии;
- игры с использованием предметов;
- словесно-подвижные игры.

Ш. Галиев предложил более развернутую систему классификации, учитывающую:

- время проведения игры;
- возраст и пол участников;
- место проведения;
- наличие или отсутствие предметов;
- содержание и назначение игры.

Особое значение имеет тот факт, что узбекские народные игры сохранили элементы древних мифологических представлений, обрядов и традиционных форм коллективного воспитания. В играх

нашли отражение героические мотивы, отношения человека и природы, особенности семейного уклада, трудовая деятельность и нравственные идеалы общества.

В отличие от русской традиции, где значительное внимание уделялось словесному компоненту игры, узбекская фольклористика чаще рассматривает игру как целостное синкретическое явление, включающее действие, слово, предмет и коллективное взаимодействие.

Таким образом, исследования узбекских ученых значительно расширили представления о природе детского игрового фольклора и позволили выявить его национальную специфику.

Жанровая система детского игрового фольклора. Детский игровой фольклор представляет собой сложную систему жанров, объединенных общей функцией организации игрового процесса. В большинстве случаев словесный компонент не существует самостоятельно, а тесно связан с определенными действиями участников игры.

Традиционно исследователи выделяют две основные группы текстов:

1. Игровые прелюдии.
2. Вербальные игровые тексты.

К игровым прелюдиям относятся считалки, жеребьевки и сговорки. Их основная функция заключается в распределении ролей между участниками и подготовке к началу игры.

Вербальные игровые тексты сопровождают сам игровой процесс. В данную группу входят игровые припевки, приговоры, молчанки, голосянки, дразнилки и некоторые разновидности скороговорок.

Особое место среди жанров детского игрового фольклора занимают считалки. Это наиболее распространенный жанр игрового фольклора. Они представляют собой небольшие ритмизованные произведения, предназначенные для определения очередности участия в игре.

Считалки отличаются:

- четкой ритмической организацией;
- краткостью;
- наличием рифмы;
- использованием заумных слов;
- вариативностью.

Во многих считалках встречаются бессмысленные сочетания звуков, происхождение которых связано с древними формами тайного счета. Подобные тексты способствовали развитию памяти, чувства ритма и речевых навыков детей.

Жеребьевки являются одним из древнейших жанров детского игрового фольклора. Их назначение состоит в справедливом распределении участников на команды или выборе водящего.

Жеребьевки могут иметь форму вопроса:

«Золото или серебро?»

или форму рифмованного двустипия:

«За печкой заблудился // Или в ложке утопился?»

В подобных текстах сохранились элементы древних представлений о судьбе и случайности.

Игровые приговоры и припевки сопровождают развитие сюжета игры. Они регулируют действия участников, задают темп и эмоциональную атмосферу. Во многих традиционных играх сохранились элементы древних обрядовых песен. Через них до наших дней дошли отголоски земледельческих, календарных и семейных обрядов.

Молчанки представляют собой особый жанр детского фольклора, основанный на соревновании участников в умении сохранять молчание.

Обязательной частью молчанок является своеобразный «договор»:

«Кто слово скажет — Тот проиграл».

Комический характер текстов направлен на то, чтобы вызвать смех и нарушить установленный запрет.

Голосянки строятся на состязании детей в продолжительности произнесения одного звука без дополнительного вдоха.

Данный жанр выполняет сразу несколько функций:

- развивает дыхательный аппарат;
- формирует чувство коллективизма;
- способствует развитию речевых навыков;
- создает эмоциональное единство участников игры.

Дразнилки являются средством эмоционального взаимодействия между детьми. Несмотря на игровую форму, они отражают нормы поведения, существующие в детском коллективе.

Скороговорки выполняют речевую и обучающую функции. Их использование способствует совершенствованию дикции и развитию артикуляционного аппарата.

Сравнительный анализ русского и узбекского детского игрового фольклора. Несмотря на национальную специфику, русский и узбекский детский игровой фольклор обладают рядом общих признаков. Во-первых, в обеих традициях игра рассматривается как важнейший механизм социализации ребенка. Во-вторых, для обеих культур характерно сочетание словесного и акционального компонентов. В-третьих, игры выполняют воспитательную и образовательную функции.

Вместе с тем существуют и определенные различия. Русская традиция в большей степени ориентирована на словесное сопровождение игры. В ней значительное место занимают считалки, жеребьевки, молчанки и игровые припевы. Узбекская традиция характеризуется более выраженным синкретизмом. Здесь важную роль играют движение, коллективное взаимодействие, использование предметов и моделирование бытовых ситуаций.

Таблица 1

Сравнительная характеристика русского и узбекского детского игрового фольклора

Критерий сравнения	Русская традиция	Узбекская традиция
Основной элемент	Словесный текст	Игровое действие
Преобладающие жанры	Считалки, молчанки, жеребьевки	Подвижные и предметные игры
Характер сюжетов	Бытовые, сказочные	Бытовые, героические, мифологические
Наличие предметов	Необязательно	Часто обязательно
Основная функция	Организация игры	Воспитание и коллективное взаимодействие
Особенности поэтики	Ритмичность и рифма	Синкретизм действия и слова

Проведенный анализ показывает, что различия между двумя традициями не препятствуют существованию общих закономерностей развития детского игрового фольклора. Независимо от национальной принадлежности игра выступает универсальной формой художественного освоения мира ребенком.

Современное состояние и перспективы развития детского игрового фольклора. Современные процессы глобализации, урбанизации и цифровизации оказали значительное влияние на традиционную детскую культуру. Если в прошлом народные игры являлись естественной частью повседневной жизни детей, то в настоящее время многие из них постепенно утрачивают свое практическое значение.

Изменение образа жизни, распространение компьютерных технологий и виртуальных развлечений привели к сокращению сферы бытования традиционного игрового фольклора. Однако исчезновение одних форм сопровождается возникновением новых разновидностей детского творчества. Современные дети создают новые считалки, игровые тексты и словесные формулы, адаптируя традиционные модели к реалиям XXI века.

Несмотря на происходящие изменения, основные закономерности построения игровых текстов остаются устойчивыми. Сохраняются ритмическая организация, повторяемость, вариативность и коллективный характер исполнения.

В настоящее время особую актуальность приобретает проблема сохранения нематериального культурного наследия. Детский игровой фольклор выступает важнейшим средством передачи культурной памяти, обеспечивая преемственность поколений и сохранение национальной идентичности. Не менее важен и заложенный в нем большой педагогический потенциал. На протяжении многих веков он выполнял не только развлекательную, но и воспитательную функцию, способствуя гармоничному развитию личности ребёнка. Именно поэтому исследователи рассматривают детский игровой фольклор как эффективное средство народной педагогики, обладающее значительным образовательным и воспитательным потенциалом.

Педагогическая ценность детского игрового фольклора заключается прежде всего в его комплексном воздействии на ребёнка. В процессе игры дети осваивают нормы поведения, учатся взаимодействовать со сверстниками, приобретают навыки сотрудничества, взаимопомощи и коллективной ответственности. Народные игры формируют представления о справедливости,

честности, уважении к окружающим, а также способствуют развитию нравственных качеств личности.

Одной из важнейших функций детского игрового фольклора является развитие речи. Ритмически организованные тексты считалок, скороговорок, потешек и приговорков обогащают словарный запас детей, совершенствуют дикцию, способствуют развитию фонематического слуха и чувства языка. Повторяемость и образность фольклорных текстов облегчают их запоминание, что положительно влияет на развитие памяти и речемыслительных процессов.

Не менее значимой является познавательная функция игрового фольклора. Через народные игры дети знакомятся с окружающим миром, природными явлениями, трудовой деятельностью взрослых, традициями и обычаями своего народа. Многие игровые тексты содержат сведения о временах года, животных, растениях, особенностях быта и хозяйственной жизни, что способствует расширению кругозора ребёнка и формированию первоначальных представлений о мире.

Большой педагогический потенциал детского игрового фольклора проявляется и в физическом развитии детей. Подвижные игры, сопровождаемые стихотворными текстами, развивают ловкость, быстроту реакции, координацию движений, выносливость и пространственное мышление. Одновременно ребёнок учится соблюдать правила игры, контролировать свои действия и соотносить личные интересы с интересами коллектива.

Особое значение игровой фольклор имеет в эмоционально-эстетическом воспитании. Образность народного слова, музыкальность, ритм и поэтическая выразительность способствуют развитию художественного вкуса, воображения и творческих способностей. Участие в традиционных играх вызывает положительные эмоции, создаёт атмосферу психологического комфорта и укрепляет эмоциональные связи между детьми.

С точки зрения этнопедагогики детский игровой фольклор выступает важным механизмом сохранения и передачи культурного наследия. Через игру дети приобщаются к национальным традициям, знакомятся с ценностями своего народа, осознают свою культурную принадлежность. В условиях глобализации и активного распространения цифровой культуры использование фольклорных игр приобретает особую актуальность, поскольку способствует сохранению национальной идентичности и формированию уважительного отношения к историко-культурным традициям.

Современные педагоги и психологи подчёркивают, что включение элементов детского игрового фольклора в образовательный процесс способствует реализации принципов личностно ориентированного обучения. Народные игры создают благоприятные условия для развития коммуникативных навыков, инициативности, самостоятельности и творческой активности детей. Они могут успешно использоваться в дошкольных образовательных организациях, начальной школе, учреждениях дополнительного образования, а также в семейном воспитании.

Таблица 2

Основные педагогические возможности детского игрового фольклора

Направление развития	Педагогический эффект
Речевое развитие	Обогащение словаря, развитие дикции и памяти
Нравственное воспитание	Формирование честности, взаимопомощи, уважения
Социальное развитие	Развитие коммуникативных навыков и коллективного взаимодействия
Физическое развитие	Совершенствование двигательных навыков и координации
Эстетическое воспитание	Развитие воображения, чувства ритма и художественного вкуса
Этнокультурное воспитание	Приобщение к традициям и сохранение национальной идентичности
Познавательное развитие	Расширение кругозора и представлений об окружающем мире

Исследователи (К.Д. Ушинский, Г.С. Виноградов, Г.Н. Волков, А.П. Усова, Е.А. Покровский и др.) отмечали, что народная игра является естественной формой воспитания ребёнка, в которой органично соединяются обучение, развитие и социализация личности.

Выводы. Проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы. Во-первых, детский игровой фольклор представляет собой самостоятельную область народной культуры, обладающую собственной жанровой системой и специфическими художественными особенностями. Во-вторых, проблема определения границ детского игрового фольклора до настоящего времени

остаётся дискуссионной. Различные научные школы предлагают собственные подходы к классификации и систематизации игровых текстов. В-третьих, русский и узбекский детский игровой фольклор обладают как общими закономерностями развития, так и национально обусловленными особенностями, связанными с историей, мировоззрением и традиционным укладом жизни народов. В-четвертых, детские игры выполняют важные воспитательные, образовательные, коммуникативные и эстетические функции, способствуя всестороннему развитию личности ребенка. В-пятых, сохранение и изучение детского игрового фольклора является одной из актуальных задач современной фольклористики и культурологии, поскольку данный пласт народного творчества составляет важную часть нематериального культурного наследия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аникин В.П. Русское народное творчество. – М.: Высшая школа, 2004.
2. Виноградов Г.С. Детская сатирическая лирика // Страна детей. – СПб.: Наука, 2001.
3. Виноградов Г.С. Детский фольклор и быт. – Иркутск, 2005.
4. Виноградов Г.С. Русский детский фольклор. Игровые прелюдии. – Иркутск, 1930.
5. Гаврилова М.В. К вопросу о типологии формальных детских игр. – М., 2007.
6. Галиев Ш. Узбекский детский игровой фольклор. – Ташкент: Фан, 1998.
7. Джахонгиров Г. Узбекский детский фольклор. – Ташкент: Ўқитувчи, 1975.
8. Зубарева Е.Е., Сигов В.К. Детская литература. – М.: Высшая школа, 2004.
9. Капица О.И. Детский фольклор. – СПб., 2008.
10. Лойтер С.М. Некоторые общие проблемы изучения детского фольклора. – Петрозаводск, 2011.
11. Мартынова А.Н. Детский поэтический фольклор. – СПб.: Наука, 1997.
12. Мельников М.Н. Русский детский фольклор. – М.: Просвещение, 1987.
13. Покровский Е.А. Детские игры. – М.: Терра, 1997.
14. Райкова И.Н. Материнский, детский и взрослый фольклор: границы и взаимодействие. – М., 2011.
15. Сафаров О. Поэтика узбекского детского фольклора. – Ташкент: Ўқитувчи, 1985.
16. Темирова Д.Х. Детский фольклор в игровом контексте. - «Global science and innovations 2020: Central Asia» 12 (12), 69-72.
17. Temirova D. H. Genre specifics of children's game folklore. - International Journal on Integrated Education e-ISSN-2620 3502 p-ISSN 2615 3785
18. Темирова Д.Х. Историко-генетические корни игры «Белый тополь, зеленый тополь». - Электронный инновационный вестник, 2020.
19. Temirova D. Ways of studying uzbek children's folklore. - World Bulletin of Social Sciences (WBSS). - Vol. 7, February, 2022.
20. Temirova Djamilya. The problem of classification of children's game folklore in the sphere of comparative analysis. - E-Conference Globe, 2021.- 145-149.

«FANO MAYXONASIDA HAQIQAT IZLAB...»

Bekova Nazora Jo 'rayevna,

Buxoro davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Xoliqova Niginabonu Murodillo qizi,

Buxoro davlat universiteti 2-bosqich talabasi

xoliqovanigina89@gmail.com

Mumtoz o'zbek adabiyotining buyuk namoyandasi Alisher Navoiy ijodi o'zining chuqur falsafiy mazmuni, tasavvufiy ruhiyati va yuksak badiiy mahorati bilan ajralib turadi. Shoir asarlarida insonning ma'naviy kamolotga erishish yo'li, ilohiy ishq, nafsni tiyish va dunyo o'tkinchiligi kabi masalalar yetakchi o'rin egallaydi. Bu g'oyalar Alisher Navoiy ijodida Naqshbandiylik tariqatining rahshalari(amallari)muhim o'ringa egaligini ko'rsatib beradi. Bu tariqatning suluk bosqichlari : "Xilvat dar anjuman" (anjuman ichra xilvat), "Safar dar Vatan" (vatan ichra safar), "Nazar dar qadam" (qadamda nazar), "Hush har dam" (damda hush) , Yodkard(doimiy zikr), Baz-kasht(nafas va zikrni uyg'unlashtirish), "Nigoh dosht"(fikrni nazorat qilish), "Yod dosht" (Alloh huzurida turganini doim his qilish) va shunga o'xshash boshqa amallarga ega. Alisher Navoiy bu rashxalar mohiyatini chuqur anglagan va o'z asarlarida go'zal badiiy vositalar orqali ular mazmunini ochib beradi:

Dar maykada onro, ki ba kaf qomi sharob ast,
Aybash makun, ar shomu sahar mastu xarob ast.
Bardoshtan az may natavonad sari xudro,
Az boda havo dar sari on, k-y chu hubob ast.
Sarrishtai korash kashad oxir ba xarobā,
Har mast, ki aftoda dar in dayri xarob ast.
May kash, mai Kavsar zi kafi huri bihishtā,
Dar dīzaxi maxmuriyat, ey dil, ki azob ast.
Dar dayri fano qomi yaqin qy, ki matlub,
Az pardai pindori tu barbasta niqob ast.
Ey mug'bacha, chun ryi tazarv ast uzorat,
3-on riy ki chun xuni tazarvat mai nob ast.
In davr ba yak chashm zadan gashta digargun,
Ey umr, ba raftan zi bari mo chā shitob ast?
Dar maykada gar g'arqi mayam tavba shikasta,
Ey shayx, zi mo darguzar, on olami ob ast.
Fonā, chā shavā sheftai dahr, ki kavnayn
Dar dashti fano qumla namudori sarob ast.

[Alisher Navoiy. MAT. XX tomlik. 18-tom.(Devoni Foni) Toshkent: "FAN", 2002.]

Dar maykada onro, ki ba kaf qomi sharob ast,
Aybash makun, ar shomu sahar mastu xarob ast.

Bu baytda tashqi (zohiriy) ma'nosida mayxonada qo'lida sharob jomi tutgan, kecha-kunduz mast holda yurgan kishini ayblamaslik kerakligi aytiladi. Ammo bu yerda "may", "mayxona", "mastlik" obrazlari oddiy hayotiy holat emas, balki tasavvufiy ramz sifatida talqin qilinadi. Tasavvufda "may" — ilohiy ishq, ya'ni Haqqa bo'lgan cheksiz muhabbatni anglatadi. "Mayxona" esa — ruhiy kamolot maskani, ya'ni oriflar majlisi yoki qalb olami sifatida tushuniladi. Demak, qo'lida "jomi sharob" tutgan inson — ilohiy ishqdan bahramand bo'lgan solikdir."Mastu xarob" holati esa bu yerda salbiy emas. Aksincha, u — insonning dunyoviy g'aflatdan chiqib, Haq ishqiga g'arq bo'lganini bildiradi. Tasavvufda bunday "mastlik" maqom hisoblanadi, chunki bunda inson o'z "men"idan voz kechib, ilohiy haqiqatga yaqinlashadi. Shoirning "ayblama" deya murojaat qilishi ham bejiz emas. Bu orqali u zohirparast, ya'ni faqat tashqi ko'rinishga qarab hukm qiluvchi kishilarni tanqid qiladi. Chunki ular bu mastlikning asl mohiyatini — ilohiy ishq sirini anglay olmaydi.

Bardoshtan az may natavonad sari xudro,
Az boda havo dar sari on, k-y chu hubob ast.

“Bardoshtan az may natavonad sari xudro” — ma’nosiga ko’ra, inson “may”dan boshini ko’tara olmasligi tasvirlanadi. Bu yerda “may” oddiy ichimlik emas, balki majoziy ma’noda dunyoviy hirsalar, nafs istaklari, g’aflat va o’tkinchi lazzatlarni anglatadi. Shoir fikricha, kimki bu “may”ga muhtalo bo’lsa, ya’ni dunyo lazzatlariga berilib ketsa, u o’zini undan ajratishga qodir bo’lmay qoladi. Bu esa insonning nafsga qaram bo’lib qolishini bildiradi.

Ikkinchi misra — “Az boda havo dar sari on, k- $\bar{y}$ chu hubob ast” — fikrni yanada kuchaytiradi. Bu yerda “boda” ham may ma’nosida ishlatilgan bo’lib, “havo” esa istak, orzu yoki nafsiy mayllarni bildiradi. Shoir aytadiki, bu mayning boshi — ya’ni uning oqibati — xuddi “hubob”, ya’ni sovun pufagi kabi beqaror va tez yo’q bo’luvchidir. Pufakcha tashqi tomondan chiroyli va jozibali ko’rinsa-da, aslida u juda nozik, bir lahzada yo’q bo’lib ketadi. Bu orqali dunyo lazzatlari ham xuddi shunday aldanchi va o’tkinchi ekanligi ta’kidlanadi. Bu bayt esa insonning beqaror va ojiz mohiyatini anglatadi. Pufakcha suv yuzida qanday paydo bo’lib, tezda yo’qolsa, inson ham shunday o’tkinchi mavjudotdir. Shoir aytmoqdaki, kim ilohiy ishq mayidan bahramand bo’lsa, u bu jazbadan bosh ko’tara olmaydi. Chunki uning butun borlig’i shu ishq bilan band bo’ladi. Bu holat tasavvufda “jazba” — ya’ni Haq tomonidan tortilish holati sifatida talqin qilinadi.

Sarrishtai korash kashad oxir ba xarob $\bar{a}$,

Har mast, ki aftoda dar in dayri xarob ast.

“Sarrishtai korash kashad oxir ba xarob $\bar{a}$ ” — ma’nosiga ko’ra, insonning “kor ishining sarrishtasi”, ya’ni hayot yo’li, qilmishlari va tanlagan yo’nalishi oxir-oqibat xaroblikka olib borishi haqida ogohlantiradi. “Sarrishta” bu yerda taqdir ipi, hayotning boshqaruvchi yo’li ma’nosida ishlatilgan. Shoir fikricha, agar inson o’z umrini nafs, g’aflat va dunyoviy hoyu-havaslariga bog’lab qo’ysa, uning barcha ishlari oxirida barbodlikka yuz tutadi.

Ikkinchi misra — “Har mast, ki aftoda dar in dayri xarob ast” — fikrni yanada kuchaytiradi. “Mast” bu yerda nafsga berilgan, g’aflatda qolgan, dunyo lazzatlariga mahliyo bo’lgan insonni bildiradi. “Dayri xarob” esa bu dunyoning o’tkinchi, beqaror va vayrona maskan ekanini ifodalaydi. Shoir aytadiki, kimki shu “xarob dunyo”ga mast bo’lib kirsas, u albatta ma’naviy va ruhiy jihatdan halokatga uchraydi. Baytning asosiy g’oyasi insonni ogohlantirishdan iborat: dunyo o’tkinchi va beqaror makon bo’lib, unga haddan tashqari bog’lanish insonni xaroblikka olib keladi. Shoir bu orqali o’quvchini g’aflatdan uyg’otadi, nafsga qul bo’lmaslikka chaqiradi va haqiqiy saodat faqat ma’naviy uyg’oqlik va o’zlikni anglashda ekanini uqtiradi. “dayri xarob” — bu dunyo timsolidir. Shoir bu yerda ogohlantiradi: agar inson mastlikni (ya’ni noto’g’ri yo’lni) tanlasa, uning oqibati baribir xaroblikka olib boradi. Bu mastlik ikki xil bo’lishi mumkin: biri — ilohiy ishq mastligi (ijobiy), ikkinchisi — dunyoviy g’aflat mastligi (salbiy). Agar inson faqat moddiy dunyoga berilib qolsa, uning ruhiy hayoti “xarob” bo’ladi.

May kash, mai Kavsar zi kafi huri bihisht $\bar{a}$,

Dar d $\bar{y}$ zaxi maxmuriyat, ey dil, ki azob ast.

“May kash, mai Kavsar zi kafi huri bihisht $\bar{a}$ ” — “may ich” degan murojaat bilan boshlanadi. Bu yerda “may” oddiy ichimlik emas, balki tasavvufiy ma’noda ilohiy ishq, ma’rifat va ruhiy huzur timsolidir. “Kavsar mayi” esa jannat ne’mati, poklik va ilohiy rahmat ramzi bo’lib, uni “huri bihisht” — jannat go’zali qo’lidan ichish tasviri yanada yuksak ruhiy darajani anglatadi. Bu tasvir orqali shoir insonni ma’naviy saodatga, ilohiy ne’matlarga intilishga chorlaydi.

Ikkinchi misra — “Dar d $\bar{y}$ zaxi maxmuriyat, ey dil, ki azob ast” — esa keskin ogohlantirish ohangida yozilgan. Bu yerda “d $\bar{y}$ zax” jahannam, azob va jazoga ishora qiladi. “Maxmuriyat” so’zi mastlik holatini bildiradi, lekin bu yerda u majoziy ma’noda — g’aflat, dunyoga haddan tashqari berilish, ma’naviy uyqu holati sifatida talqin qilinadi. Shoir qalbga murojaat qilib, agar inson ma’naviy mastlikda, ya’ni g’aflatda qolsa, uning oqibati azob ekanini uqtiradi.

Bayt ikki qarama-qarshi yo’lni ko’rsatadi: biri — ilohiy ma’rifat va ruhiy poklikka eltuvchi “Kavsar mayi”, ikkinchisi esa g’aflat va nafsga berilish oqibatidagi “do’zax azobi”. Shoir insonni to’g’ri yo’lni tanlashga, qalbni uyg’oq tutishga va ma’naviy poklik sari intilishga da’vat etadi. Bu yerda shoir qalbga murojaat qiladi. “Kavsar mayi” — jannat ne’mati bo’lib, tasavvufda u ilohiy haqiqat, pok ma’naviy lazzat ramzidir. “Xumorlik do’zaxi” esa — Haqdan uzoqlik, ruhiy bo’shliq va iztirobdir. Shoir insonni shu azobdan qutulish uchun haqiqiy, pok ishqqa yuz tutishga chaqiradi.

Dar dayri fano $\bar{q}$ omi yaqin $\bar{q}$ yy, ki matlub,

Az pardai pindori tu barbasta niqob ast.

Sharq mumtoz adabiyotida tasavvufiy g’oyalar asosiy o’rinlardan birini egallaydi. Ayniqsa, “fano” — o’tkinchi dunyo, inson umrining qisqaligi va haqiqatga yetishish masalasi ko’plab shoirlar ijodida markaziy mavzu bo’lib kelgan. G’azalda shoir fano dunyosini “dayri fano” deb atab, unda haqiqiy haqiqatni izlash

lozimligini ta'kidlaydi. U insonning tasavvurlari va xayollari haqiqatni to'sib turuvchi parda ekanini aytadi. Demak, inson o'z ichki illuziyalaridan xalos bo'lgandagina haqiqatga yaqinlashishi mumkin

Ey mug'bacha, chun r'yi tazarv ast uzorat,

3-on r'yi ki chun xuni tazarvat mai nob ast.

Yana bir baytda esa "mug'bacha" obrazi orqali ilohiy ishq va go'zallik ramzi ifodalanadi. Shoir inson go'zalligi ortida ma'naviy mazmun yashiringanini, bu go'zallik ilohiy ishq bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Bu tasavvufda keng uchraydigan ramziy obraz bo'lib, tashqi go'zallik ichki ma'no bilan uyg'unlashadi.

In davr ba yak chashm zadan gashta digargun,

Ey umr, ba raftan zi bari mo ch'hi shitob ast?

Bu bayt hayotning o'tkinchiligi va tezligiga bag'ishlangan. Shoir umrning bir lahzada o'tib ketishini, inson esa buni anglab ulgurmasligini achinish bilan ifodalaydi. Bu esa insonni hayot qadrini bilishga, vaqtni behuda sarflamaslikka undaydi.

Dar maykada gar g'arqi mayam tavba shikasta,

Ey shayx, zi mo darguzar, on olami ob ast.

Tasavvufiy adabiyotda insonning ma'naviy kamoloti, dunyoning o'tkinchiligi va ilohiy haqiqatga intilish kabi g'oyalar keng yoritiladi. "maykada" va "may" obrazlari orqali tasavvufiy ma'no berilgan. Bu yerda "may" oddiy ichimlik emas, balki ilohiy ishq va ma'naviy zavq timsolidir. Shoir agar u ishq olamida butunlay g'arq bo'lib, tavbasi buzilgan bo'lsa ham, shayxdan uni kechirishni so'raydi. Bu orqali u rasmiy hukm va tashqi qoidalardan ko'ra, insonning ichki holati muhimroq ekanini bildiradi. Shuningdek, "olami ob" — dunyoning beqaror va o'zgaruvchan tabiatini ifodalab, hayotning mustahkam emasligini anglatadi.

Fon'i, ch'hi shav'i sheftai dahr, ki kavnayn

Dar dashti fano qumla namudori sarob ast.

Navoiy butun koinotni ham "dashti fano" — yo'q bo'lish maydoni sifatida tasvirlaydi va undagi barcha narsalarni "sarob"ga qiyoslaydi. Bu esa dunyodagi barcha narsalar vaqtinchalik va aldovga o'xshash ko'rinish ekanini bildiradi. "Foniy, nima bo'lasan, dunyo sehriga oshiq bo'lding" misrasida shoir (yoki lirik qahramon) insonni — ya'ni "Foniy"ni — ogohlantiradi. "Foniy" so'zi o'tkinchi, yo'q bo'luvchi degan ma'noni bildiradi va bu yerda insonning o'zi ham, uning hayoti ham abadiy emasligi ta'kidlanadi. "Dunyo sehriga oshiq bo'lish" esa insonning mol-dunyo, lazzat, mansab kabi o'tkinchi narsalarga haddan ortiq berilib ketishini anglatadi. Shoir buni "sehr" deb atashi bejiz emas — chunki u insonni o'ziga rom qiladi, lekin asl haqiqatni yashiradi.

Ikkinchi misrada esa "Dashtda fano, hammasi sarobdan iborat" deyiladi. Bu yerda "dasht" — keng, cheksiz hayot yo'li yoki dunyo timsoli sifatida ishlatilgan. "Fano" esa yo'q bo'lish, yo'qolish, abadiy emaslikni bildiradi. "Sarob" obrazi esa eng muhim badiiy vosita bo'lib, inson ko'ziga suvdek ko'rinib, aslida yo'q narsani ifodalaydi. Ya'ni, inson dunyoda ko'rayotgan ko'plab narsalar — boylik, shon-shuhrat, lazzatlar — aslida sarob kabi aldovchi va o'tkinchidir.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy tasavvufiy shoir bo'libgina qolmay, uning targ'ibotchisi hamdir. Purma'no baytlar orqali insonlarni komillikka yetish, dunyoviy nafsni yengish kabi holatlarni tasvirlar ekan, ular ortida insonni asl haqiqatdan chalg'ituvchi kuchlar yashiringanini ko'rishimiz mumkin. Bu esa insonni o'tkinchi dunyoga berilishi insonni asl maqsadidan uzoqlashtiradi, shuning uchun u o'zlikni anglash va qalb pokligiga erishishni eng muhim yo'l sifatida ko'rsatadi.

“BADOYE UL-BIDOYA” DEVONI QO‘LYOZMA MANBALARINING O‘RGANILISH TARIXI

Murtazoyeva Dिल्фуза Davlat qizi,

Buxoro davlat universiteti matnshunoslik va adabiy manbashunoslik yo‘nalishi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiyning ilk devoni “Badoye ul-bidoya” devoni qo‘lyozma manbalarining bugungi kunga qadar topilgan va o‘rganilayotgan nusxalari o‘rganib chiqildi. Asarning O‘zbekiston va xorijdagi qo‘lyozma fondlarida saqlanayotgan nusxalari ustida tadqiqot olib borgan Hamid Sulaymonov, Aftondil Erkinov, Muhammadjon Imomnazarov, Abdulatif Turdaliyev, Abdurashid Abdug‘afurov, Oysara Madaliyeva kabi bir qator matnshunos va manbashunos olimlarning qo‘lyozmalarni aniqlash, tavsiflash va ilmiy muomalaga kiritish borasidagi izlanishlari tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, devon, “Badoye ul-bidoya”, nusxa, qo‘lyozma manba, kotib, katalog, Aftondil Erkinov, Oysara Madaliyeva.

THE HISTORY OF THE STUDY OF THE MANUSCRIPT SOURCES OF THE DIVAN “BADOYE UL-BIDOYA”

Abstract. This article examines the identified and currently studied manuscript sources of Badoye ul-Bidoya, the first divan of Alisher Navoi. The research analyzes the scholarly contributions of a number of textual scholars and manuscript specialists, including Hamid Sulaymonov, Aftondil Erkinov, Muhammadjon Imomnazarov, Abdulatif Turdaliyev, Abdurashid Abdugafurov, and Oysara Madaliyeva, who have conducted studies on identifying, describing, and introducing into scholarly circulation the manuscript copies preserved in manuscript collections of Uzbekistan and abroad.

Keywords: Alisher Navoi, divan, Badoye ul-Bidoya, manuscript copy, manuscript source, scribe, catalogue, Aftondil Erkinov, Oysara Madaliyeva.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ РУКОПИСНЫХ ИСТОЧНИКОВ ДИВАНА “БАДОЕЪ УЛ-БИДОЯ”

Аннотация. В статье рассматриваются выявленные и изучаемые на сегодняшний день рукописные источники первого дивана Алишера Навои “Бадоеъ ул-бидоя”. Проанализированы исследования ряда текстологов и источниковедов, таких как Хамид Сулайманов, Афтандил Эркинов, Мухаммаджон Имомназаров, Абдулатиф Турдалиев, Абдурашид Абдугафуров и Ойсара Мадалиева, посвященные выявлению, описанию и введению в научный оборот рукописных экземпляров произведения, хранящихся в рукописных фондах Узбекистана и зарубежных стран.

Ключевые слова: Алишер Навои, диван, “Бадоеъ ул-бидоя”, список, рукописный источник, переписчик, каталог, Афтандил Эркинов, Ойсара Мадалиева.

O‘zbek mumtoz adabiyotining eng buyuk namoyandasi Alisher Navoiy ijodiyoti asrlar davomida xalqimizning bebaho ma‘naviy merosi sifatida qadrlanib kelinmoqda. Shoirning bu boy adabiy merosi orasida “Badoye’ ul-bidoya” devoni alohida o‘rin egallaydi. Mazkur devon Navoiyning birinchi rasmiy devoni bo‘lib, unda shoirning dastlabki ijodiy izlanishlari, badiiy mahorati namoyon bo‘lgan. Devon tarkibidagi g‘azal, mustazod, muxammas, musaddas, tarji‘band, qit‘a, ruboiy, lug‘z, muammo, tuyuq, fard kabi bir qator lirik janrlar ham badiiy jihatdan, ham ilmiy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu asarning bugungi kungacha yetib kelishida qo‘lyozma manbalar muhim o‘rin tutadi. Chunki Alisher Navoiy davrida, undan oldingi va keyingi asrlarda asarlar qo‘lda, turli nusxalarda ko‘chirilgan va boshqa hududlarga ham shu qo‘lyozmalar shaklida tarqalgan. Nusxa ko‘chirishda o‘z davrining mashhur xattotlari jonbozlik ko‘rsatishgan. Adabiyotshunos, navoiyshunos olim Muhammadjon Hakimov o‘zining uzoq yillar Alisher Navoiy qo‘lyozmalari ustida olib borgan tadqiqotlari asosida yaratgan “Alisher Navoiy asarlarini ko‘chirgan xattotlar” nomli ilmiy risolasida Navoiy asarlarini ko‘chirgan xattotlarning nomlarini alohida qayd etish bilan birga quyidagi qimmatli ma‘lumotlarni keltiradi: “Alisher Navoiy ikkinchi yarmidan boshlab o‘zbek kitobat tarixi, xattotlik va badiiy qo‘lyozma tarixida keskin burilish yasadi. Agar XV asrga qadar o‘zbek tilidagi adabiy, tarixiy manbalar kotiblar tomonidan juda oz ko‘chirilgan bo‘lsa, XV asr o‘rtalaridan boshlab faqat ayrim kotiblargina emas, balki butun-

butun xattotlik maktablarining namoyandalari Navoiy asarlarini ko'chirish bilan mashg'ul bo'ldilar. XV asrdan boshlab to XX asr boshlariga qadar o'zbek tilida kitobat qilingan manbalarining qariyb yarmini Navoiy asarlarining nusxalari tashkil qiladi. Navoiy asarlarini ko'chirgan 300 dan ortiq kotibning nomini aniqlashga muvaffaq bo'lindi. Qo'lyozmani ko'chirgan har bir kotib o'zining mahorati, bilimi va uslubi bilab bir-biridan farq qiladi". [Hakimov, 1991; 14]

"Badoye' ul-bidoya" devoni – matnshunoslik va manbashunoslik nuqtayi nazaridan yuksak adabiy va ilmiy qiymatga ega bo'lgan noyob asar. Devonning turli davrlarda ko'chirilgan qo'lyozma nusxalari bugungi kunda dunyoning bir qancha kutubxona va fondlarida saqlanmoqda. Ushbu qo'lyozmalarni o'rganish orqali asarning asl matniga yaqin variantlarini aniqlash imkoniyati yaratiladi. Qo'lyozma nusxalardagi ayrim matniy xilma-xilliklar, kotib xatolari va boshqa turli xil nuqsonlar matnshunoslik tadqiqotlarini olib borish g'oyatda muhimligini ko'rsatadi. Devon qo'lyozmalarini ilmiy va amaliy jihatdan tadqiq etish Alisher Navoiy ijodiy merosini keyingi avlodlarga benuqson yetkazish uchun qanchalik zarur bo'lsa, o'zbek manbashunosligi va matnshunosligi rivoji uchun ham shunchalik muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, jahon sharqshunos olimlari bilan o'zbek navoiyshunoslarining olib borgan hamkorlikdagi izlanishlari ham ushbu asarni chuqurroq o'rganilishi uchun oydin yo'l ochmoqda.

Bugungi kunda qo'lyozmalarni raqamlashtirish va ilmiy tavsiflash ishlari keng ko'lamda olib borilmoqda. Bu esa Alisher Navoiy merosini chuqurroq tadqiq qilish imkonini beradi. Mustaqil ishda "Badoye' ul-bidoya" devoni qo'lyozma manbalarining o'rganilish tarixi, qo'lyozmalarining ilmiy ahamiyati hamda ularni taqqidq etgan olimlarning ishlari haqida baholi qudrat fikr yuritimiz.

Alisher Navoiy asarlarini matnshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganish XX asrda yangi bosqichga ko'tarildi. O'tgan vaqt davomida "Badoye' ul-bidoya" devoni va uning qo'lyozmalari to'g'risida ko'plab tadqiqotlar amalga oshirildi. Xususan, shoir devonlari qo'lyozmalarining O.S.Levend (1897-1978), S.L.Volin (1909-1943) kabi sharqshunos, manbashunos, navoiyshunos, adabiyotshunos va tarixchi olimlar tomonidan o'rganish boshlab berilgan bo'lsa, atoqli navoiyshunos va matnshunos olim Hamid Sulaymonov (1910-1979) tomonidan Alisher Navoiy qo'lyozma devonlari yuzasidan salmoqli ilmiy va amaliy ishlar olib borilgan va shu mavzu bilan bog'liq doktorlik dissertatsiyasi himoya qilingan.

Zahmatkash olimning tinimsiz izlanishlari va mehnatlari samarasi sifatida vujudga kelgan doktorlik dissertatsiyasining "Navoiy devonlarining Ittifoq va xorijiy fondlarda saqlanayotgan qo'lyozmalari" haqidagi birinchi bobida "Badoye' ul-bidoya"ning olim izlanish olib borayotgan paytning o'zida ma'lum bo'lgan to'rt nusxasi haqida batafsil ma'lumot berib o'tilgan. Mavjud to'rt nusxaning (Parij, London, Baku, Toshkent nuxalari) saqlanish joyi, inventar raqami va unda mavjud bo'lgan lirik janrlar miqdori aks etgan qimmatli ma'lumotlar jadval ko'rinishida keltirilgan. [Suleymanov, 1955-61; 63-70]

Hamid Sulaymonov dissertatsiyasida "Badoye ul-bidoya" devonining 1469-1585 yillar oralig'ida, Sulton Husayn Boyqaro Xurosonda hukmronlik qilgan davrda, uning farmoni bilan ko'chirilgan deb e'tirof etib, asarning mavjud to'rt nusxa haqida shunday deyilgan: "Ushbu to'rt nusxa "Badoye' ul-bidoya" ekanligi to'liq asosli. Birinchidan, har to'rt nusxaning janriy tarkibi bir-birini aynan takrorlaydi; ikkinchidan, ularning tarkibidagi janriy o'xshashlik muallifning ushbu devon debochasida yozgan so'zlariga mos keladi; uchinchidan, ushbu nusxalarning har to'rttalasida aynan birinchi devon – "Badoye' ul-bidoya"ning debochasi mavjud." [Suleymanov, 1955-61; 66]

Сравнительная таблица рукописей. Бодой-ул-бидоя.

Табл. № 1

Заголовный состав "Бодой-ул-бидоя", указанный в предисловии поэта	Фактический состав четырех рукописей с указанием количества стихов			
	Париж № 746	Лондон № 401	Баку № 3010	Ташкент № 64
Предисловие	ديباجة	лл. 16-126	предисловие отсутствует	лл. 1а-11а
I Газели	غزل 634 /лл. 133-223а/	585 /лл. 133-192б/	612 /лл. 16-152б/	670 /лл. 11б-179а/
II Мухаммас	محمّد 4 /лл. 194а-195б/	4 /лл. 194а-195б/	5 /лл. 156а-159б/	5 /лл. 182а-185а/
III Музаддас	مزدّد 2 /лл. 196б-197б/	2 /лл. 196б-197б/	3 /лл. 154б-156а/	2 /лл. 180б-182а/
IV Рубай	رباعي 37 /лл. 223а-227а/	78 /лл. 215б-234а/	63 /лл. 175а-181а/	83 /лл. 199а-206б/
V Кит'а	قطعة 49 /лл. 209а-215б/	49 /лл. 209а-215б/	48 /лл. 168б-175а/	49 /лл. 193б-198а/
VI Мустанад	مستاد 3 /лл. 192б-193б/	3 /лл. 192б-193б/	3 /лл. 153а-154а/	3 /лл. 179а-180а/
VII Фард	فرد 24 /лл. 223б-230а/	46 /лл. 230б-233б/	51 /лл. 166б-186б/	53 /лл. 212а-215а/
VIII Муамма	معمّا 32 /лл. 225б-229б/	32 /лл. 225б-229б/	32 /лл. 182б-185б/	32 /лл. 208а-211а/
IX Луга	لغز 34 /лл. 227а-229а/	10 /лл. 224а-225б/	10 /лл. 181а-182б/	10 /лл. 206б-208а/
X Теркин'банд	ترجیع بند 3 /лл. 198б-200б/	3 /лл. 198б-200б/	3 /лл. 159б-168б/	3 /лл. 185а-193б/
XI Туғ	توғ 4 /лл. 229б/	10 /лл. 229б-230б/	10 /лл. 185б-186б/	10 /лл. 211а-211б/

Olim mulohazalarini davom ettirib, devonning London, Baku, Toshkent nusxalaridan farqli o'laroq Parij nusxasida muxammas, musaddas, qit'a, mustazod, muammo va tarji'band kabi 6 turdagi lirik janr namunalari uchramasligini qayd etadi. [Suleymanov, 1955-61; 69] Tadqiqotchilarning fikricha, Parij nusxasi qolgan nusxalarga nisbatan oldinroq hijriy 885, milodiy 1480-81-yillarda tuzilganligi uchun bu kabi tavofutlar yuzaga kelgan. Parij nusxasidan keyin ko'chirilgan nusxalar yuqoridagi 6 she'riy janr namunalari bilan boyigan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Iste'dodli adabiyotshunos, matnshunos va manbashunos olim Abdurashid Abdug'afurov (1931-2005) Navoiy qo'lyozma devonlarining tuzilgan sanalarini tadqiq etishga qaratilgan bir qancha ilmiy izlanishlar olib borgan [Abdug'afurov, 1989; Abdug'afurov, 1994; Abdug'afurov, 1995; Abdug'afurov, 1998]. Jumladan, olimning 1989-yil "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalining 4-sonida chop etilgan "Badoye' ul-bidoya"ning tuzilish sanasi" sarlavhasi ostidagi maqolasi fikrimizning isboti bo'la oladi. A.Abdug'afurov ushbu maqolasida "Badoye' ul-bidoya"ning tuzilish sanasi haqida S.L.Volin va Y.E.Bertels kabi jahon olimlaridan keyin 1959-yil folklorshunos olim, Alisher Navoiy ijodi bilan bog'liq bir necha ishlarni amalga oshirgan Hodi Zarif tomonidan ham izlanishlar olib borilganini, ammo shundan so'ng umuman bu ish navoiyshunos, manbashunoslar e'tiboridan chetda qolganligini ta'kidlaydi. Muallifning o'zi esa devonning debochasidagi ba'zi misralar va devon tarkibidagi ayrim g'azallar tahlilidan kelib chiqib, "Badoye' ul-bidoya" hijriy 884, milodiy 1478-1479-yilda tuzilganligini xulosa sifatida qayd etadi. [Abdug'afurov, 1989; 8]

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, "Badoye' ul-bidoya"ning tuzilish sanasi haqidagi bahs-munozarali ilmiy izlanishlar bir qanchani tashkil etadi. O'zbek adabiyotshunosi, matnshunos va manbashunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Dilorom Salohiy o'zining "Badoye' ul-bidoya" malohati" nomli kitobida Alisher Navoiy Sulton Husayn Boyqaro 1969-yil Hirot taxtini egallaganidan keyin Hirotga borib, she'rlari bilan shuhrat qozongan bo'lsa-da, birinchi devonini 1470-yillar oxirida tuzgan deb qayd etadi. Matnshunos olim ushbu sanani e'tirof etganini quyidagicha izohlaydi: "... orqaga surilib yurishida bir jihatdan, uning ijodiy ishga o'ta mas'uliyat bilan qarashi yotgan bo'lsa, ikkinchidan ma'sum Alisher Navoiyning shaxsiyatiga xos o'ta kamtarlik hamda oriyatchanligi..." [Salohiy, 2004; 20-21]

Alisher Navoiy "Badoye' ul-bidoya" devonining professor Hamid Sulaymonov izlanish olib borgan paytda to'rt nusxasi mavjud bo'lganligini yuqorida ta'kidlab o'tdik. Ushbu to'rt nusxa quyidagilar edi:

1. "Badoye' ul-bidoya". Parij nusxasi. Fransiya milliy kutubxonasi, №746. 885/1480-81-yillarda ko'chirilgan. Kotibi noma'lum. Nusxadagi she'rlar miqdori 831 ta.

2. "Badoye' ul-bidoya". London nusxasi. Britaniya muzeyi, №401. 887/1482-83-yillarda ko'chirilgan. Kotibi noma'lum. Nusxadagi she'rlar miqdori 816 ta.

3. “Badoye’ ul-bidoya”. Boku nusxasi. Ozarbayjon BA qo’lyozmalar institute, №3010. 889/1484-yilda ko’chirilgan. Kotibi noma’lum. Nusxadagi she’rlar miqdori 839 ta.

4. “Badoye’ ul-bidoya”. Toshkent nusxasi. O’ZR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo’lyozmalar fondi, №216. 891/1486-yilda ko’chirilgan. Kotib: Ali ibn Nur. Nusxadagi she’rlar miqdori 916 ta.

Bugungi kunda milliy qo’lyozma merosni asrash va kelajak avlodga yetkazishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 24-may PQ-2995-sonli “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ’ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi qaroriga muvofiq, mas’ul mutasaddilarga qo’lyozmalarni saqlash, raqamlashtirish va ilmiy jihatdan o’rganish masalalari ustuvor vazifa etib belgilandi. Bu esa mumtoz adabiyot namunalari qo’lyozma manbalarini tadqiq etishning dolzarbligini yanada oshirdi.

2018-2022-yillar davomida “Badoye’ ul-bidoya” va “Navodir un-nihoya” devonlarining muallif davriga oid bir nechta yangi qo’lyozmalari matnshunos, navoiyshunos olimlar tomonidan aniqlangan, keng ko’lamda tadqiq qilingan. 2018-yil devonning beshinchi nusxasi izlanuvchan navoiyshunos olim Aftondil Erkinovning harakatlari natijasida adabiyot muxlislariga taqdim qilindi:

5. “Badoye’ ul-bidoya”. Tehron nusxasi. Tehron, Eron Sho’ro majlisi kutubxonasi, №14197. 888/1483-yilda ko’chirilgan. Kotibi noma’lum. Nusxadagi she’rlar miqdori 866 ta [Erkinov 2018; 18-31].

Aftondil Erkinovning “Alisher Navoiy devonlarining aniqlangan yangi nusxalari” maqolasida keltirilishicha, bu nusxa Erondagi turkiy qo’lyozmalar katalogida “Devoni Navoiy” nomi ostida keltirilgan bo’lib, unda 866 ta she’r mavjud. Qo’lyozma hajmi 240x160 mm, 168 varaqdan tashkil topgan. Aslida, qo’lyozma tarkibidagi asar “Badoye’ ul-bidoya” devonidir [Erkinov 2024; 350-351].

2018-yilda zahmatkash matnshunos olimlar Aftondil Erkinov va Abdulatif Turdialiyevlarning birgalikda Alisher Navoiy qo’lyozmalari ustida olib borgan ilmiy izlanishlari mahsuli o’laroq yana bir qo’lyozma manba – “Badoye’ ul-bidoya” oltinchi nusxasi ommaga e’lon qilingan:

6. “Badoye’ ul-bidoya”. Istanbul nusxasi. Turkiya, Sulaymoniya kutubxonasi, Ayosofya fondi, №3981. 889/1484-85-yillarda ko’chirilgan. Kotib: Sultonali Mashhadiy. Nusxadagi she’rlar miqdori: 852 ta.

Izlanishlar natijasida, ushbu nusxa Sulaymoniya kutubxonasi internet katalogida Navoiy “Devon”i nomi bilan keltirilgan bo’lib, qo’lyozma hajmi 256x170 mm, 161 varaqdan iborat ekanligi ma’lum bo’lgan va navoiyshunoslikka “Badoye’ ul-bidoya”ning Istanbul nusxasi” degan shartli nom bilan kiritilgan.

Ushbu nusxa bilan jiddiy tadqiqotlar olib borayotgan ustoz matnshunos olim, “O’zbekistonga oid xorijda saqlanayotgan madaniy boyliklar reestrini yaratish, nodir qo’lyozma asarlarning faksimilesini nashr etish” loyihasi rahbari Aftondil Erkinov ayni kunlarda “Badoye’ ul-bidoya”ning Istanbul nusxasi faksimil nashrini tarix fanlari doktori Ashirbek Mo’minov birgalikda nashrga tayyorlash va chop etish ishlari ustida amaliy ishlar olib borishmoqda.

Devonning navbatdagi qo’lyozmasi 2021-yil Turkiya universitetida ustozlik qilgan o’zbekistonlik tadqiqotchi olim, filolog Saidbek Boltaboyev tomonidan Eron Milliy kutubxonasida mavjudligi o’rganilgan va ma’lum qilingan. Yuqorida 2018-yil Aftondil Erkinov tomonidan Erondagi boshqa bir qo’lyozma nusxasi Tehron nusxasi deb nomlanganligi sabab, ushbu nusxa Tehron II nomi bilan atalgan:

7. “Badoye’ ul-bidoya”. Tehron II nusxasi. Eron Milliy kutubxonasi, №1082924, 906/1500-1501-yillarda ko’chirilgan. Kotibi noma’lum. Nusxadagi she’rlar miqdori 511 ta.

Filolog olim S.Boltaboyev 2021-2023-yillar mobaynida bu nusxa xususida qator izlanishlar olib borgan bo’lib, ushbu nusxa qolgan nusxalarga nisbatan to’liq bo’lmagan bir qo’lyozma nusxa ekanligini ta’kidlaydi.[Boltabayev 2022; 438-466]

Hamid Sulaymonov dissertatsiyasida qayd etilgan “Badoye’ ul-bidoya” devonining Hazrat Alisher Navoiyning o’z zamonida kitobat qilingan to’rt nusxasidan tashqari, Aftondil Erkinov, Abdurashid Turdaliyev va Saidbek Boltaboyev kabi olimlar ushbu devonning Navoiy vafotiga qadar ko’chirilgan yana uch nusxaning ilmiy isbotlanganligi navoiyshunoslik va matnshunoslik ilmda yangi sahifa ochdi.

Filologiya fanlari doktori, professor Aftondil Erkinov 2022-yilgi “Mustaqilligimizning 31 yilligiga munosib tuhfa: Alisher Navoiy “Badoye’ ul-bidoya”sining sakkizinchi nusxasi aniqlandi” nomidagi maqolasida shunday yozadi: “O’zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti va Eron Islom Respublikasining Mashhad shahrida joylashgan Kitobxonai Ostoni Qudsi tashkiloti o’rtasida hamkorlik o’rnatildi. Buning natijasida Eron tomonidan O’zbekistonga Navoiy devoni elektron nusxasi taqdim etildi.

Navoiyshunos olimi Oysara Madaliyeva aniqlashicha, ayni qo'lyozma "Badoye' ul-bidoya" devonining 1491-yili kitobat etilgan nusxasi bo'lib chiqdi. Qo'lyozma Temuriylar davri mashhur xattoti Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan Hirotda ko'chirilgan ekan. Mazkur ma'lumot navoiyshunoslik uchun katta yangilik bo'lib, bu qo'lyozma Navoiy ko'zi ochiqligida ko'chirilgan "Badoye' ul-bidoya" devonining yana bir – sakkizinchi nusxasi sifatida katta ilmiy ahamiyatga molik. Muhim jihatlaridan yana biri uning 1491-yili Hirotda kitobat qilinganidir. Mana shu davrda Navoiy Hirotda bo'lgan va "Badoye' ul-bidoya" devonining mazkur nusxasini ko'rgan bo'lishi ehtimoli katta. Alisher Navoiy "Badoye' ul-bidoya" devonining shoir hayotligi davrida ko'chirilgan sakkizinchi qo'lyozmasining shu kunlarda aniqlanishi mustaqilligimizning 31 yilligiga munosib tuhfa bo'ldi [Erkinov 202; 3].

8. "Badoye' ul-bidoya". Mashhad nusxasi. Kitobxona-yi Ostoni Qudsi Razaviy, №4783. Jumodi I 896/1491-yil mart-aprel oylarida ko'chirilgan. Kotibi: Darvesh Muhammad Toqiy. Nusxadagi she'rlar miqdori 899 ta.

Ushbu nusxani aniqlash va navoiyshunoslikka taqdim etish borasida katta ilmiy ahamiyatga ega tadqiqotlar olib borgan O'zR FA katta ilmiy xodimi Oysara Madaliyeva matnshunoslik masalalariga bag'ishlangan "Oltin bitiglar" jurnalining 2022-yil 4-sonidagi "Alisher Navoiy "Badoye' ul-bidoya" devonining Mashhad qo'lyozmasi" sarlavhasi ostidagi maqolasida Mashhad qo'lyozmasi haqidagi batafsil ma'lumotlarni keltirib o'tadi: "Eron tomonidan O'zbekistonga tuhfa etilgan qo'lyozma tegishli kutubxonaning fehrsti va nashr etilgan boshqa kataloglarda "Devoni Navoiy" nomi bilan tavsif etilgan. Fehrest va kataloglarda Navoiy lirikasi bilan jiddiy shug'ullanmagan mutaxassislar tomonidan shoir devonlarining umumiy nom bilan tavsif etilishi odatiy holat hisoblanadi.

Xususan, 2008-yil Doktor Shodi Oydin tominidan Istanbulda chop etilgan "Eron kutubxonalaridagi turkiy yozmalar katalogi"da mazkur devon qo'lyozmasi quyidagicha tavsif etilgan: "Alisher Navoiy. Devoni Navoiy. Kotib Darvesh Muhammad Talaqoniy (aslida, Toqiy, mazkur katalogda kotib nomi Talaqoniy tarzida keltirilgan (?!) – O.Madaliyeva) tomonidan jumodi I 896/1491-yil mart-aprel oylarida ko'chirilgan. Nasta'liq xatida. 17 satr. 204 varaq. 24,3x15,5 mm. inv.№4783" [Madaliyeva 2022; 9].

Yuqoridagi iqtibosda navoiyshunos Oysara Madaliyevaning devonni ko'chirgan kotibni Darvesh Muhammad Toqiy deb alohida izohlaganining isbotini Muhammadjon Hakimovning "Navoiy asarlarini ko'chirgan kotiblar" kitobidan topishimiz mumkin. Ushbu kitobda Darvesh Muhammad Toqiy Hirotda xattotlik maktabining eng yirik namoyandalaridan biri bo'lib, Alisher Navoiyning shaxsiy kotiblaridan biri ekanligi qalamga olinadi. Darvesh Muhammad Toqiyning hayoti va faoliyatiga doir ma'lumotlar yetarlicha saqlanmagan. Kotib o'zi ko'chirgan qo'lyozmalarga "Darvesh Muhammad Toqiy" shaklida to'la ravishda imzo chekkan [Hakimov 1991; 14].

Navoiy ijodi bilan yaqindan tanish bo'lib, uning adabiy merosini chuqur o'rganishga kirishgan matonatli tadqiqotchilar Aftondil Erkinov va Abdulatif Turdialiyevlar tomonidan aniqlangan Istanbul nusxasi hamda Oysara Madaliyeva tadqiq etgan "Badoye' ul-bidoya"ning so'nggi – sakkizinchi nusxa – Mashhad nusxasi boshida "Badoye' ul-bidoya"dan oldin Navoiyning diniy-ma'rifiy ruhdagi asarlaridan biri bo'lgan "Arbain" to'liq ko'chirilgan [Madaliyeva 2022; 10].

Yuqoridagi ma'lumotlar bilan birga Oysara Madaliyeva Mashhad nusxasining qaysi g'azal bilan boshlanib, qaysi fard bilan tugashiga ko'ra "Badoye' ul-bidoya"ning boshqa nusxalardan farq qilmasligini ham o'z maqolasida alohida qayd etadi.

Biz yuqorida keltirib o'tgan devonning sakkiz qo'lyozmasidan yetti nusxasi 1480-86-yillar kitobat qilingan bo'lsa, 2020-yillardan keyin aniqlangan Tehron II nusxasi Saidbek Boltaboyevning ma'lumotlariga ko'ra, 1500-1501-yillarda ko'chirilgan noto'liq qo'lyozma hisoblanadi [Madaliyeva 2022; 12].

Filologiya fanlari doktori, professor Muhammadjon Imomnazarovning "Ilk devon", "Oqquyunli muxlislar devoni", "Badoye' ul-bidoya"ning Parij nusxasi va Toshkent nusxasi, "Navodir un-nihoya"ning Abdujamil kotib tomonidan ko'chirilgan nusxasi va Tehron nusxasining qiyosiy tahliliga bag'ishlangan "Olti devon muqoyasasi" sarlavhasi ostidagi maqolasida biz yuqorida sanab o'tgan "Badoye' ul-bidoya"ning nusxalari haqida quyidagilarni mulohazalarini keltirib o'tadi:

– Biz hanzugacha Hamid Sulaymonov birinchi bor qisqacha tavsif qilgan London nusxasi matnini qo'lga kiritishga muvaffaq bo'lmadik. Tehron nusxasi ayni shu nusxadan keyin ko'p o'tmay kitobat qilingan. Unda 1482-yil ko'chirilgan matnga nisbatan g'azallar miqdori birmuncha oshgan, ammo baribir 1480-yil nusxasidan sezilarli darajada kam. Yangi topilgan nusxadagi eng asosiy yangilik shundaki, "Badoye' ul-bidoya"ning bu nusxasi shoir lirik merosining boshqa janrlarini aks ettirishda Parij nusxasidan keskin farq qilib, London, Boku

va Toshkent nusxalari bilan to'la uyg'un keladi. 6 devon muqoyasasiga biz asos qilib olgan "Badoye' ul-bidoya"ning 1483-yili ko'chirilgan Tehron qo'lyozmasi "Badoye' ul-bidoya"ning 1480-yili ko'chirilgan Parij nusxasi devon tuzish bo'yicha shoirning ilk tajribasi bo'lib, keyincha ushbu variant ijodkor tomonidan tubdan isloh qilingan va biz bugun tasavvur qilgan "Badoye' ul-bidoya" devonining haqiqiy mundarijasi 1482-yili ko'chirilgan bugungi kunda Buyuk Britaniyada saqlanuvchi qo'lyozmadan boshlanadi, deb bildirilgan fikrni yana bir bor tasdiqlaydi. Tehron qo'lyozmasi shoir topshirig'i va kuzatuvi ostida ko'chirilmagan, bunday xulosaga kelishimiz sababi Parij va Toshkent nusxalari uchun umumiy bo'lgan tartib Tehron nusxasida saqlanmaganligidir. Ammo Toshkent nusxasidan oldin va Parij nusxasidan keyin London nusxasiga tayangan holda tuzilganligi aniq. [Imomnazarov 2021; 63,77]

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tish kerakki, "Badoye' ul-bidoya" Alisher Navoiyning turkiy adabiyot tarixida muhim o'rin tutuvchi nodir asarlaridan biri hisoblanadi. O'lkamiz va dunyo kutubxonalari fondidagi mavjud qo'lyozmalar asarning matni, tarkibi va badiiy xususiyatlarini o'rganishda asosiy vazifani bajaradi.

"Badoye' ul-bidoya" devoni qo'lyozma manbalarini aniqlash, tavsiflash va ilmiy jihatdan o'rganishda Hamid Sulaymonov, Aftondil Erkinov, Abdulatif Turdialiyev, Saidbek Boltabayev, Oysara Madaliyeva kabi bir qator matnshunos olimlarning xizmatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotchilarning izlanishlari tufayli devonning qo'lyozma nusxalari aniqlanib, ularning ilmiy qiymati ochib berildi. Qolaversa, Muhammadjon Imomnazarov, Dilorom Salohiy, Abdurashid Abdug'afurov, Abdulatif Turdialiyev kabi mutaxxasis olimlarning "Badoye' ul-bidoya" devoni tarixi, matniy xususiyatlari ustida olib borgan tadqiqatlari kelajakda ushbu devonning ilmiy-tanqidiy matnini yaratishda dasturul amal vazifasini bajaradi. Mustaqil ish davomida o'rganilgan ma'lumotlar kelgusida yanada chuqurroq ilmiy izlanishlar olib boorish uchun asos bo'la oladi.

ADABIYOTLAR:

1. *Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сонли Фармони* // www.lex.uz.
2. Abdug'afurov A. "Badoye' ul-bidoya"ning tuzilish sanasi // *O'zbek tili va adabiyot*. – Toshkent, 1989. №4.
3. *Academy.uz*. – Erkinov A. "Mustaqilligimizning 31 yilligiga munosib tuhfa: Alisher Navoiy "Badoye' ul-bidoya"sining sakkizinchi nusxasi aniqlandi" maqola. 2022-yil, 2-sentabr
4. Boltabayev S. Navoiy devonining shoir hayotligida ko'chirilgan yangi topilgan nusxasi haqida // *Alisher Navoiy va Sharq Renessansi (xalqaro simpozium materiallari)*. – Toshkent, 2022. – B. 438-466.
5. Imomnazarov M. Olti devon muqoyasasi // *Alisher Navoiy va XXI asr (ilmiy-amaliy anjuman materiallari)*. – Toshkent, 2021. – B. 60-80
6. Madaliyeva O. Alisher Navoiy "Badoye' ul-bidoya" devonining Mashhad qo'lyozmasi // *Oltin bitiglar*. – 2022, №4. – B. 4-19
7. Madaliyeva O. "Badoye' ul-bidoya" devoni qo'lyozmalari va tadqiqi tarixiga bir nazar // *Alisher Navoiy va XXI asr (9-uluslararası konferensiyasi materiallari)*. – Toshkent-Bursa, 2024. – B. 400-409
8. Salohiy D. "Badoye' ul-bidoya" malohati. – Toshkent: Fan, 2004. – B. 135.
9. Suleymanov X. *Tekstologicheskoye issledovaniye liriki Alishera Navoi / V tomox / tom perviy. Tashkent-Moskva, 1955-1961.*
10. Turdialiyev A., Erkinov A. "Badoye' ul-bidoya"ning Navoiy davrida ko'chirilgan va yangi aniqlangan sanali oltinchi qo'lyozmasi // *Alisher Navoiy va XXI asr*. – Toshkent, 2018. – B. 57-62
11. Hakimov M. Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 52.
12. Erkinov A. "Badoye' ul-bidoya"ning Navoiy davrida ko'chirilgan va yangi aniqlangan sanali beshinchi qo'lyozmasi // *Alisher Navoiy va XXI asr*. – Toshkent, 2018. – B. 407-418.
13. Erkinov A. Alisher Navoiy devonlarining aniqlangan yangi nusxalari (2010-2024-yillar) // *Alisher Navoiy va XXI asr (9-uluslararası konferensiyasi materiallari)*. – Toshkent-Bursa, 2024. – B. 348-353.

THE STRATEGIC IMPORTANCE OF UZBEK ELECTRONIC LEXICOGRAPHY IN THE
DIGITAL JOURNALISM AND MEDIA ENVIRONMENT

Turobova Matluba Raxmatullayevna,

PhD researcher Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

(Denov, Uzbekistan

turobovatluba@gmail.com

Abstract. This article provides a fundamental analysis of the role of Uzbek electronic lexicography in the development of digital journalism during the era of digital transformation. The research highlights the role of computer linguistics models developed by Professor N. Abdurahmonova, Uzbek language ontology, and NLP (Natural Language Processing) technologies in improving the quality of media texts. Furthermore, the issues of preserving language norms in the digital media space, standardizing neologisms, and implementing automatic editing systems are examined based on scientific evidence.

Keywords: digital journalism, electronic lexicography, NLP, artificial intelligence, media linguistics, language corpus, digital ecosystem, morphological analyzer.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ УЗБЕКСКОЙ ЭЛЕКТРОННОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ В
ЦИФРОВОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ И МЕДИАСРЕДЕ

Аннотация. В данной статье проводится фундаментальный анализ роли узбекской электронной лексикографии в развитии цифровой журналистики в эпоху цифровой трансформации. В исследовании освещается роль моделей компьютерной лингвистики, онтологии узбекского языка и технологий NLP (обработки естественного языка), разработанных профессором Н. Абдурахмоновой, в повышении качества медиатекстов. Также на основе научных данных рассматриваются вопросы сохранения языковых норм в цифровом медианпространстве, стандартизации неологизмов и внедрения систем автоматического редактирования.

Ключевые слова: цифровая журналистика, электронная лексикография, NLP, искусственный интеллект, медиалингвистика, корпус языка, цифровая экосистема, морфологический анализатор.

O'ZBEK ELEKTRON LEKSIKOGRAFIYASINING RAQAMLI JURNALISTIKA VA
MEDIA MUHITIDAGI STRATEGIK AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli transformatsiya davrida o'zbek elektron leksikografiyasining raqamli jurnalistika rivojida o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda professor N. Abdurahmonova tomonidan ishlab chiqilgan kompyuter lingvistikasi modellari, o'zbek tili ontologiyasi hamda NLP (tabiiy tilni qayta ishlash) texnologiyalarining media matnlar sifatini oshirishdagi roli yoritilgan. Shuningdek, raqamli media makonida til me'yorlarini saqlash, yangi so'zlarni (neologizmlarni) standartlashtirish va avtomatik tahrirlash tizimlarini joriy etish masalalari ilmiy asosda tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: raqamli jurnalistika, elektron leksikografiya, NLP, sun'iy intellekt, media lingvistika, til korpusi, raqamli ekotizim, morfologik analizator.

It is well known that scientific and technological progress has directly influenced the field of linguistics. It is no exaggeration to say that the transition of lexicography from "paper" to "software" occurred precisely due to techniques and technologies. The creation of electronic dictionaries in the late 20th and early 21st centuries, alongside the formation of digital journalism, increased accessibility across all fields and simplified the search process within dictionary systems.

Electronic dictionaries are the latest generation of "paper format" dictionaries, designed for the software processing of existing lexical materials using technical tools. They systematically store data and provide search functionalities for users. **Digital journalism**, meanwhile, is the process of creating, distributing, and consuming information via online channels. It has evolved to be faster, more interactive, and more data-rich than traditional journalism; its key features include real-time updates, data visualization, and multi-platform distribution.

By the third decade of the 21st century, journalism shifted entirely from traditional formats to digital platforms. Digital journalism is distinguished not only by the speed of information delivery but also by its linguistic shell and technological structure. Today, a journalist is viewed not only as a creator but also as a "linguist-engineer" of digital content. However, the rapid flow of information has led to violations of

language norms in media texts, an increase in loan translations (calques), and stylistic ambiguities. Utilizing the achievements of Uzbek electronic lexicography has become a vital necessity to overcome these problems. As Professor Nilufar Abdurahmonova noted, the survival of a language in the digital world depends on the perfection of its computer lexicography and intellectual databases.

Classification of Electronic Dictionaries. Electronic dictionaries emerged as a result of specific stages of progress. It is appropriate to classify their evolution as follows: a) The 1960s; b) 1970–1975; c) 1975–1980; d) 1980–Early 21st century; e) Early 21st century to the present.

The development of new generations of electronic dictionaries has occurred in very short intervals. Each change affected both the technical and software foundations. Their initial evolution dates back to the 1960s and was directly related to the field of computer lexicography. Historical sources mention **L.Urdang** as the founder of the electronic dictionary. While serving as an editor for the *Random House Dictionary* of the English language, L.Urdang created a "database" to classify and sort information within the dictionary. Simultaneously, based on a project by the System Development Corporation, magnetic tape versions of the *Webster's Seventh New Collegiate Dictionary* and the *New Merriam-Webster Pocket Dictionary* were created. These are recorded in history as the first examples of electronic dictionaries. Unlike modern versions, these were created by copying paper dictionaries through complex and time-consuming coding processes.

The research of Uzbek scholar N.Abdurahmonova is focused on the mathematical modeling of the Uzbek language and the creation of its electronic databases. Several of her concepts significant for digital journalism should be analyzed:

- **Uzbek Language Morphological Analyzer:** To automatically edit media texts, a system must first recognize the grammatical form of every word. Algorithms created by N. Abdurahmonova allow digital journalists to identify errors in real-time.

- **Electronic Thesaurus and Semantic Networks:** Connections between synonyms and concepts (similar to the WordNet system) ensure the SEO optimization of texts.

- **Machine Translation and Editing:** N. Abdurahmonova's linguistic models prevent terminological confusion when translating news from international agencies (Reuters, AFP, AP) into Uzbek.

In the digital journalism environment, electronic dictionaries perform the following strategic tasks:

- **Terminological Unification:** Using multiple variants for a single concept (e.g., *summit*, *high-level meeting*, *dialogue*) can confuse readers. Integrated electronic dictionaries help form a unified database for media editorial offices.

- **Operational Standardization of Neologisms:** Digital platforms proposed by N. Abdurahmonova allow neologisms to be added to the database within hours, whereas paper dictionaries are updated much less frequently.

- **Stylistic and Ethical Control:** Electronic databases should have functions to automatically "filter" vulgarisms, inappropriate jargon, and words that violate ethical norms

Dialectal Variant	Transcription (IPA)	Literary Equivalent
Juripti	ɟuripti	Yuribdi
Qattu	qattü	Qattiq
Ontarmoq	ontärmoq	Ag'darmoq

Table 1: Karim Muhammad's Classification

Non-literary layer lexicon is included in the electronic dictionary content based on strict regulations and through the use of special markers, provided it aligns specifically with the dictionary type. According to international standards for creating electronic dictionaries, the non-literary layer lexicon is recorded with the following markers.

Criteria for Specialized Vocabulary. Standards must be developed for including specific words—such as neologisms, dialects, and non-literary layers—into dictionaries:

Neologisms: A word should be used consistently across several sources over a three-year period before being included in a dictionary, as suggested by lexicographer A. Kilgariff.

Dialects: Variations should only be included based on forms that have integrated into the literary layer. Lexicographer Karim Muhammed proposes a template for these entries: the dialectal form, followed by scientific transcription (IPA), and the literary equivalent.

No.	Type	Entry Code for Electronic Dictionary

No.	Type	Entry Code for Electronic Dictionary
1	Units used in colloquial style, distant from literary norms	Colloquial (colloq)
2	Argo / Jargon	Slang
3	Rude words (profanity)	Vulgar / Offensive

Adhering to specific standards for each lexical unit to be included in an electronic dictionary creates a foundation for the dictionary entry to be understandable to everyone. Researcher **Sh. Qulmamatova** links modern lexicographical technologies to several factors: the use of multimedia tools; the presence of navigation indicators in Windows-oriented software; the use of sound, animation, audio, and visual (images, videos) elements, as well as interactive exercises and games; having various search and access methods that allow the user to determine results in multiple ways; basing information and its retrieval not on traditional alphabetical order, but on the non-linear structure of the text; and the availability of hyperlinks that allow easy and fast referencing to words within an entry or other words related to that entry. This confirms the integration of the aforementioned features into the process of creating digital dictionaries. The development of digital journalism is inextricably linked with **Artificial Intelligence (AI)**. Through **NLP (Natural Language Processing)** technologies, electronic dictionaries have now moved beyond a simple "word-definition" format and ascended to the level of a "smart assistant". The "National Corpus of the Uzbek Language" envisioned in Professor **N.Abdurahmonova's** research, allows media professionals to:

- Determine the context in which a word is most frequently used;
- Make article headlines more impactful (linguistically attractive rather than just "clickbait");
- Analyze the comprehensibility of a text for the audience.

AI-based dictionaries are created through the harmonious integration of existing lexical layers in a language with natural language processing (NLP), machine learning, and neural network algorithms. From the perspective of our scientific research, this type of dictionary not only increases the accuracy of lexicographical analysis but also reduces human influence in analyzing the semantic meanings of words. It relies on identification through statistical analysis (word usage frequency) and distributive analysis (a method of determining a word's meaning within the context of a text rather than through its literal dictionary definition).

Globally, there are several dictionaries created based on artificial intelligence, such as the "**Google Machine Learning Glossary**". In this system, words are represented not merely as lexical units, but through machine learning algorithms that clearly reflect hierarchical connections related to word meanings, their use within text, or domain-specific lexical characteristics. Unlike other generative AI systems (including universal chats), this specialized glossary has strictly defined terminology. It can provide accurate answers to a user's query only if it pertains to the field of Machine Learning. For example, when requesting the semantics of the word "prompting" in this dictionary, the responses regarding this lexeme were as follows:

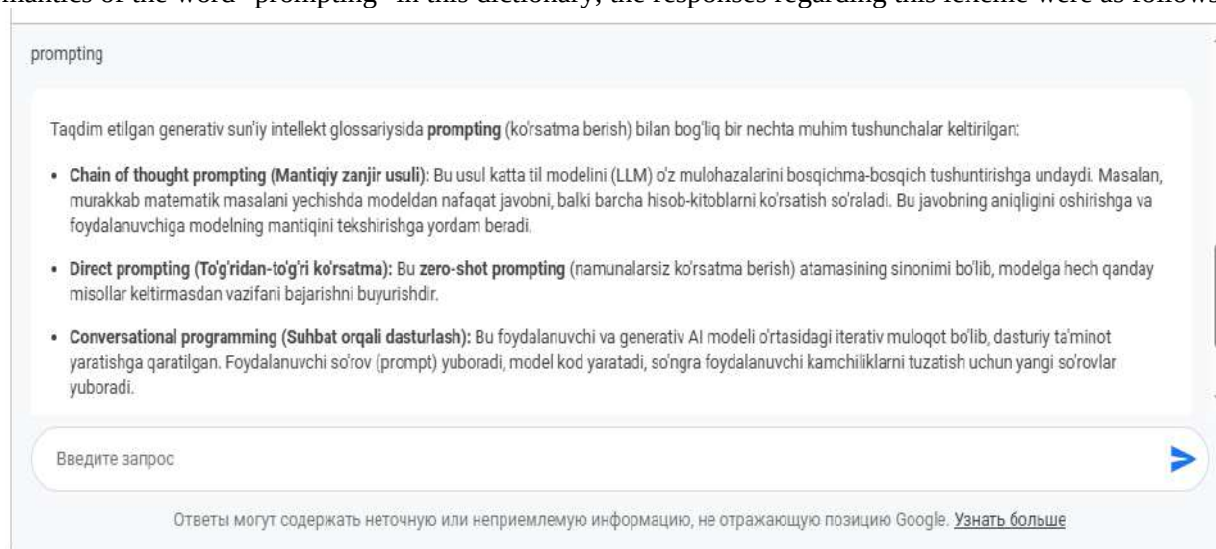

Figure 1. Definition provided for the lexeme “prompting” in the “Google Machine Learning Glossary”

In this case, when the query "prompting" was sent to the system, the program did not provide the semantic meaning of the word itself. Instead, it presented various related concepts and their descriptive explanations, such as **chain of thought prompting** (mantiqiy zanjir usuli), **direct prompting** (to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatma), **zero-shot prompting** (namunalarsiz ko'rsatma berish), and **conversational programming** (suhbat orqali dasturlash).

A crucial aspect, as noted earlier, is that this system is only capable of responding to domain-specific queries. If other thematic queries are entered, it “refuses” to answer, even though the process is managed by artificial intelligence. For instance, when the lexeme “peach” (*shaftoli*)—which is not a domain-specific term—was presented to the database as a query, the response was as follows:

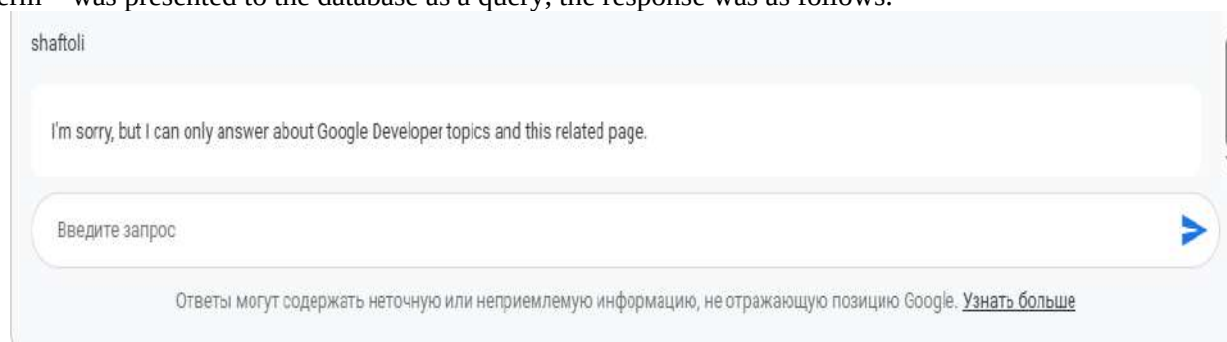

Figure 2. Response provided for the lexeme “peach” (*shaftoli*) in the “Google Machine Learning Glossary”

In other words, the program noted that it is only capable of responding to queries related to Google Developer topics and did not provide a definition for the given term. To reduce the risk of providing unsubstantiated information—a common issue with traditional artificial intelligence models—this system operates solely based on a verified terminological database. Despite the progress, several obstacles to expanding the field remain:

- **Integration Deficit:** Many online publications still rely on simple online translators with high error rates rather than professional linguistic databases developed by N. Abdurahmonova and other scholars.
- **Lack of Domain-Specific Dictionaries:** Specialized electronic dictionaries for niche areas of digital journalism (such as IT journalism or eco-journalism) are insufficient.
- **Personnel Training:** Insufficient hours are allocated to "Electronic Lexicography" and "Computer Linguistics" subjects in journalism faculties.

For the Uzbek language to maintain its prestige in the context of digital journalism, it must transform into a language of digital technologies. The ideas advanced by the scientific school of Professor N. Abdurahmonova serve as a "roadmap" in this process.

- Creation of a unified "Digital Editing Platform" for media editorial offices based on models developed by field experts.
- Enriching electronic dictionaries with artificial intelligence algorithms and integrating them as plugins into browsers and text editors (e.g., Word, Google Docs).
- Organizing regular training sessions for digital journalists on how to work with electronic dictionaries.

In conclusion, Uzbek electronic lexicography is not merely an auxiliary tool in the digital media space; it is a primary strategic weapon for preserving national identity and linguistic purity. As seen from the examples above, integrating electronic dictionaries into the education system—specifically into philological and non-philological fields—contributes to the development of every aspect of the educational process. This integration fosters students' skills in working with precise information and context for every lexical unit. Meanwhile, non-philological specialists can apply the professional meanings of words to their specific fields through electronic dictionary integration.

REFERENCES:

1. Abdurahmonova N. *Uzbek Language Computer Linguistics. Textbook.* – Tashkent, 2021.
2. Abdurahmonova N. *Linguistic Foundations of Machine Translation. Monograph.* – Tashkent: "Akademnashr", 2022.
3. Mirahmedova Z. *Media Linguistics: Theory and Practice.* – Tashkent, 2023.
4. Evans R. "Adam Kilgarriff". *Computational Linguistics*. 41 (4). Association for Computational Linguistics, 2015: 719–721.
5. Bouzoubaa K. *Building a Moroccan Dialect Electronic Dictionary (MDED)*, 2014.
6. Qulmamatova S. "Modern Tendencies of Lexicography". *Academic Research in Modern Science.* – 2024. – № 31. – pp. 18-20.
7. Abduahadov A. *Electronic Lexicography: Theory and Practice.* – 2023.
8. *Electronic Resource of the National Corpus of the Uzbek Language* (www.uzcorpora.uz).
9. Google for Developers. *Machine Learning Glossary: Generative AI.*

1950-80-YILLARDA O‘ZBEKISTON QISHLOQ XO‘JALIGINI KIMYOLASHTIRISH JARAYONI VA UNING ATROF-MUHITGA TA’SIRI (Zarafshon vohasi viloyatlari misolida)

*Toshturov Shuxrat Eshonqulovich,
Navoiy davlat universiteti doktoranti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston qishloq xo‘jaligini 1950-80-yillarda kimyolashtirish jarayonida mineral o‘g‘it va pestitsidlardan me‘yoridan ortiq, samarasiz foydalanishi natijasida atrof-muhitga salbiy ta‘sir ko‘rsatganligi, bu esa o‘z navbatida og‘ir ekologik muammolarni yuzaga keltirganligi Samarqand, Navoiy va Buxoro viloyatlari misolida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: FAO, Navoiyazot, Navoiy Elektrokimyo zavodi, Samarqand kimyo zavodi, “Lurgi”, “Speyshim”, mineral o‘g‘itlar, pestitsidlar, butefos, DDT, GXSG, UDM.

ХИМИЗАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УЗБЕКИСТАНА В 1950–1980-Х ГОДАХ И ЕЁ ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ (на примере областей Зарафшанской долины)

Аннотация. В данной статье на примере Самаркандской, Навоийской и Бухарской областей проанализировано, что в процессе химизации сельского хозяйства Узбекистана в 1950–1980-х годах чрезмерное и нерациональное использование минеральных удобрений и пестицидов оказало негативное воздействие на окружающую среду, что, в свою очередь, привело к возникновению серьёзных экологических проблем.

Ключевые слова: FAO, «Навоиазот», Навоийский электрохимический завод, Самаркандский химический завод, «Lurgi», «Speyshim», минеральные удобрения, пестициды, бутифос, ДДТ, ГХСГ, УДМ.

CHEMIZATION OF AGRICULTURE IN UZBEKISTAN IN THE 1950s–1980s AND ITS IMPACT ON THE ENVIRONMENT (on the example of the regions of the Zarafshan valley)

Abstract. This article analyzes, using the examples of the Samarkand, Navoi, and Bukhara regions, how in the process of agricultural chemization in Uzbekistan during the 1950s–1980s, the excessive and inefficient use of mineral fertilizers and pesticides had a negative impact on the environment, which in turn led to the emergence of serious environmental problems.

Keywords: FAO, “Navoiyazot”, Navoi Electrochemical Plant, Samarkand Chemical Plant, “Lurgi”, “Speyshim”, mineral fertilizers, pesticides, butifos, DDT, HCH, UDM.

Kirish. Bugungi kunda dunyo mamlakatlari qishloq xo‘jaligida hosildorlikni oshirish va oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash maqsadida mineral o‘g‘it va pestitsid kabi kimyoviy moddalardan keng foydalanilmoqda. Sababi azot, fosfor va kaliy kabi mineral o‘g‘itlar o‘simlik o‘sishi, rivojlanishi va hosildorligi uchun zarur bo‘lsa, pestitsidlar ularni turli zararkunanda hasharotlar, kasallik va begona o‘tlardan himoya qilishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shu jihatdan qaraganda kimyolashtirish qishloq xo‘jaligini intensiv rivojlantirishning asosiy omillaridan biriga aylandi va tobora rivojlanmoqda. BMTning ixtisoslashgan tashkiloti - FAO (Jahon oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti) ma‘lumotiga ko‘ra, 2002-2023-yillarda global qishloq xo‘jaligida qo‘llanilgan mineral o‘g‘itlar hajmi 142 million tonnadan 190 million tonnaga ko‘payib, 34 foizlik o‘sishni tashkil qilgan[1]. Biroq, kimyoviy vositalardan me‘yorsiz va nazoratsiz foydalanish o‘z navbatida atrof-muhitga salbiy ta‘sir ko‘rsatishiga olib kelmoqda. Shu bois, qishloq xo‘jaligini kimyolashtirish jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, mineral o‘g‘it va pestitsidlardan oqilona foydalanish hamda ekologik barqarorlikni ta‘minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

XX asr 50-80-yillarida O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi ekinlarini yetishtirishda, ayniqsa paxta hosildorligini oshirishda mineral o‘g‘it va pestitsidlardan ortiqcha foydalanish tuproqning kimyoviy tarkibi o‘zgarishi, sho‘rlanish va degradatsiya, yer osti va usti suvlarining ifloslanishi, atmosferaga zararli gazlar tashlanishi kabi ekologik muammolarni yuzaga keltirdi. Bu esa nafaqat tabiiy ekotizimlar barqarorligiga, balki inson salomatligiga ham jiddiy xavf tug‘dirdi. Shu ma‘noda qishloq xo‘jaligini kimyolashtirish jarayonida mineral o‘g‘itlardan samarali foydalanish, ularning atrof-muhitga ta‘sirini kamaytirish chora-

tadbirlarini ishlab chiqish hamda ekologik barqarorni ta'minlash dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo'lishi sababli masalani Zarafshon vohasi viloyatlari misolida tarixiy nuqtayi nazardan tadqiq etish va xulosa chiqarish zaruriyati yuzaga keldi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sovetlar hukumronligi yillari O'zbekistonda paxta yetishtirish hajmini oshirish maqsadida amalga oshirilgan keng ko'lamdagi kimyolashtirish jarayoni atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatgani, aholi salomatligida og'ir asoratlarini qoldirganligi ayrim olimlarning tadqiqotlarida o'z aksini topgan. Xususan, A.E.Ishmuxamedov, A.N.Nabiyeu, T.D.Doschanovlarning tadqiqot ishida O'zbekistonda tabiiy resurslardan foydalanish muammolari, qishloq xo'jaligida zaharli pestitsidlardan foydalanish va uning iqtisodiy zararlari tahlil qilingan[2]. L.Alibekovning tadqiqotlarida esa respublikada suv resurslarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish, qishloq xo'jaligini kimyolashtirish jarayoni, mineral o'g'it va pestitsidlardan foydalanish va ularning atrof muhitga ta'siri, tuproq va hayvonot dunyosini muhofaza qilish masalalari bayon qilinadi[3]. Muammoning tarixshunosligi respublikadagi ekologik vaziyatning murakkablashish davrlari bilan bevosita bog'liq holda rivojlanib bordi. Jumladan, O'zbekiston SSR Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi raisi lavozimida ishlagan T.A.Alimov tomonidan 1990-yilda nashr qilingan risolada sovetlar davrida erishgan iqtisodiy, sotsial yutuqlar va shu bilan birga "ekologik" o'zgarishlar va yo'qotishlarga olib kelganligi, qishloq xo'jaligini kimyolashtirish natijasida suv havzalari, xususan Zarafshon daryosi havzasida og'ir ekologik vaziyat vujudga kelganligi xususida to'xtaladi[4]. Albatta, bu jarayonda muammoni o'rganish darajasining yangi bosqichga ko'tarilishi XX asr 80-yillari ikkinchi yarmi va 90-yillar boshidan, ayniqsa, O'zbekistonning davlat mustaqilligini qo'lga kiritilishi natijasida ekologik muammolarning keng jamoatchilikdan sir saqlash jarayoniga barham berishidan boshlandi.

Tadqiqot metodologiyasi. XX asr 50-80-yillarida Zarafshon vohasida qishloq xo'jaligining rivojlanishi, paxta maydonlari va hosilini oshirish maqsadida amalga oshirilgan keng ko'lamdagi kimyolashtirish jarayonida atrof-muhitning ifloslanishi va ekologik muammolarni yuzaga kelishi masalalari analiz va sintez, tizimlilik, qiyosiy tahlil kabi ilmiy tadqiqot usullari asosida yoritildi.

Tahlil va natijalar. Tarixga nazar solinsa jahonda qishloq xo'jaligini kimyolashtirish jarayoni XIX asrning ikkinchi yarmidan shakllana boshlandi va mineral o'g'itlardan foydalanishga yo'l ochildi. Mineral o'g'itlarni keng qo'llanishi uni ishlab chiqarish, foydalanish hajmining uzluksiz o'sishga olib keladi va 1960-yilda dunyoda 63,0 mln tonna bo'lsa tayyorlangan bo'lsa, 1980-yilga kelib 136,3 mln tonnani tashkil qildi[5]. Mazkur raqamlar mineral o'g'it ishlab chiqarish va qo'llash miqyosi jahonda izchil kengayib borganligini ko'rsatadi. Bu davrda SSSRda ham mineral o'g'itlarga bo'lgan talabning o'sishi sababli ishlab chiqarish misli ko'rilmagan sur'atda o'sdi. Birgina O'zbekiston qishloq xo'jaligida 1980-yilga kelib 6 mln 510,6 ming tonna mineral o'g'it va 27,9 ming tonnaga o'simliklarni kimyoviy himoya vositalari ishlatilgan edi[6]. Natijada SSSR mineral o'g'it sanoati 80-yillar o'rtalariga kelib 34,7 mln tonnadan ortiq mahsulot ishlab chiqardi. Bu AQShdagi ishlab chiqarish hajmidan 1,3 baravar ko'p bo'lsa, mamlakatning 1960-yillardagi salohiyatidan qariyb 10 baravar yuqorini tashkil qildi[7].

O'zbekiston kimyo sanoati shakllanishi va taraqqiyoti bevosita qishloq xo'jaligida paxtachilikning yakkahukumronligiga bog'liq bo'ldi va XX asr 60-yillaridan mineral o'g'it va pestitsidlarni ishlab chiqarishga alohida e'tibor qaratildi. Masalan, 1940-yilda respublikada shartli birlikda 1,6 ming tonna mineral o'g'it ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1960-yilga kelib ko'rsatkich 1 120,5 ming tonnaga yetdi[8]. Respublikada mineral o'g'itlar ishlab chiqarish sur'atlari jadallik bilan o'sdi. Taqqoslash uchun dastlabki davrda birinchi million tonna mineral o'g'itni ishlab chiqarish uchun 25 yillik davrda ketgan bo'lsa (shartli birlikda 1960-yilda 1 120,5 ming t. ishlab chiqarilgan), 1965-yilga kelib bu ko'rsatkich ikki barobarga oshgan, 1970-yilda esa yillik ishlab chiqarish hajmi 4 091 ming tonnani tashkil qildi[9]. Bu davrda respublikada mineral o'g'it va pestitsidlar ishlab chiqaruvchi Chirchiq "Elektroximprom", "Navoiyazot" va "Farg'ona azot" ishlab chiqarish birlashmalari, Olmaliq va Samarqand kimyo zavodlari, Qo'qon superfosfat zavodi kabilar yirik sanoat tarmog'lari shakllantirildi[10]. Zarafshon vohasidagi yirik sanoat zonasi bo'lgan Navoiy shahrida o'simliklarni himoya qiluvchi vositalari ishlab chiqaruvchi Navoiy Elektrokimyo zavodi SSSR Kimyo sanoati ministrligining 1971-yil 10-dekabrda qabul qilingan 782-son Qarori asosida tashkil etildi. Zavodda 1976-79-yillarda GFRning "Lurgi" firmasidan sotib olingan qurilmalar asosida quvvati yiliga 2000 tonna bo'lgan "kotoran" ishlab chiqarish sexi, 1978-82 yillarda yillik quvvati 4000 tonna bo'lgan "izofen" sexi, 1981-86-yillarda Fransiyaning "Speyshim" firmasidan qurilmalari sotib olingan va yillik quvvati 10 000 tonna bo'lgan "fozalon" sexlari ishga tushirildi[11]. 1980 yilda Navoiyazot ishlab chiqarish birlashmasida paxtani zararkunandalardan himoya qiluvchi "kotoran" kimyoviy moddasining dastlabki 760 tonnasi ishlab chiqarildi[12]. Xullas, O'zbekistonda mineral o'g'it va o'simliklarni himoya qilish vositalari ishlab chiqaruvchi 7 ta korxona tomonidan 1976-80-yillarda jami 30,7 mln tonna mineral o'g'itlar ishlab chiqilib, uning 22,6 mln tonnasi qishloq xo'jaligida ishlatildi[13]. Mineral o'g'itlar ishlab chiqarilishi hajmi

yillar kesimida 1980-yil 1 290,6 ming t., 1985-yil 1 546,0 ming t., 1987-yil 1928,5 ming t., 1988-yilda 2 045,4 ming t.ni tashkil qildi va tizimli ravishda o'sishib bordi[14]. Ishlab chiqarilgan mahsulotlar asosan yuqorida aytib o'tilgandek, asosan paxta yetishtirishga yo'naltirildi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1968-yilda respublikada qishloq xo'jaligini mineral o'g'itlar bilan ta'minlanishi ehtiyoji 3297,0 ming tonnani tashkil qilib uning 2 759,0 ming tonnasi paxta hosilini yaratishga sarflandi. Va bu raqamlarda yillar kesimida o'sish kuzatilib va mos ravishda 1970-yilda 3666,0/2873,0 ming tonna bo'lsa 1975-yilga kelib 5620,0/4248,0 ming tonnani tashkil qildi[15]. Shu tariqa respublikada 1966-70-yillarda o'rtacha 652,8 ming tonna mineral o'g'itlar ishlatilgan bo'lsa uning 549,4 ming tonnasi paxtaga sarflangan, 1989-yilda esa umumiy 1 308,4 ming tonna mineral o'g'itning 879,6 ming tonnasi paxta yetishtirish uchun sarflandi[16]. Respublika qishloq xo'jaligida kimyoviy moddalardan foydalanish sur'atlarining pasayishi faqatgina mustaqillik arafasiga kelib kamayishi kuzatildi va 1991-yilda 1990-yilga nisbatan 19 ming tonna yoki 36 foiz kam qo'llanildi[17].

Respublikada paxta yakkahokimligi siyosati sababli kimyolashtirish shu darajada kuchaytirildiki, bu davrlarda tuproqqa solingan o'g'itlar miqdori ilmiy asoslangan me'yorlariga mutlaqo to'g'ri kelmas edi. Dastlab respublikada chigit ekish uchun 1954-yilda gektariga 79 kg, 1956 yilda esa 94 kg mineral o'g'it solingan edi[18]. O'zbekiston SSR qishloq xo'jaligini mineral o'g'itlar bilan ta'minlash statistikasiga ko'ra, 1960 yilda mineral o'g'it sarfi 1 gektar qishloq xo'jaligi ekiniga O'zbekistonda o'rtacha 111,1 kg (RSFSRda 6,7 kg), 1970 yilda 197,2 kg (RSFSRda 32,9 kg), 1980 yilda 263,1 kg (RSFSRda 67,5 kg) bo'lsa, 1985-yilga kelib 285,6 kg (RSFSRda 96,0 kg) to'g'ri keldi va bu RSFSR ko'rsatgichidan bir necha barobar yuqori edi[19]. Ushbu ko'rsatgich butun ittifoq respublikalari orasida eng yuqorisi bo'lib, qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan, tabiati va iqlimi o'xshash bo'lgan Tojikiston va Turkmaniston respublikalari ko'rsatgichdan sezilarli darajada yuqori edi. Bu davrda respublikada paxtaning hosilini ko'paytirish maqsadida yildan yilga mineral o'g'itlardan foydalanish oshib bordi. Masalan, 1966-70-yillarda respublikada 1 gektar paxtaga o'rtacha 339 kg mineral o'g'it sarflangan bo'lsa[20], 1985 yilga kelib SSSRda har bir gektar ekin maydoniga o'rtacha 110 kg ovqatlantiruvchi moddalar qo'llanilgan bo'lsa O'zbekistonda paxta uchun bu ko'rsatkich 412 kg[21], 1987-yilda esa rekord darajada gektariga 453 kg o'g'it qo'llanildi[22], 1989-yilga kelib 447 kg ni tashkil qildi[23]. Respublikada bu davrda qishloq xo'jaligini yuqori darajada kimyolashtirilishi ilmiy va ishlab chiqarish sohalarida bir qator juda jiddiy muammolarni yuzaga keltirdi, xususan mineral o'g'itlar sarfi yil sayin oshib borsada paxta hosildorligida pasayishi kuzatildi. Masalan, Buxoro viloyati qishloq xo'jaligi boshqarmasining ma'lumotiga ko'ra, 1974-yil Navoiy va G'ijduvon rayonlarida 1 kg mineral o'g'it yordamida 15-17 kg paxta xom-ashyosi yetishtirilgan bo'lsa, Buxoro, Kogon rayonlarida bu 6-8 kg ni tashkil qilgan[24]. Respublikada 1980-yillarning oxirgi uch yilida bir kg o'g'itga o'rtacha 2,2 kg paxta hosili to'g'ri kelib, bu me'yordan 30 foiz kam bo'ldi va bu Qoraqalpog'iston ASSR, Qashqadaryo, Jizzax va Samarqand viloyatlarida yanada past darajada edi. Respublikada tuproqqa mineral o'g'itlar solinishi hisobiga paxta hosilini ko'paytirishga urinish tobora kuchaytirilgan bo'lsa-da 1987-yilda 1 kg o'g'itdan 1,9 kg paxta olindi ya'ni, me'yorning 61,3 foizini tashkil qildi[25].

Bu davrda O'zbekiston qishloq xo'jaligini kimyolashtirishning asosiy xususiyati mineral o'g'it va pestitsidlar, ekinlarni o'sishini rag'batlantiruvchi vosita va boshqa kimyoviy moddalardan intensiv foydalanish bo'lib, ularning turi va nomi yildan-yilga kengayib bordi. Respublikada qishloq xo'jalik ekinlarini zararkunanda hasharotlar, kasalliklar va begona o'tlardan himoya qilishda qo'llaniladigan kimyoviy modda - pestitsidlar (lotincha pestis-zararli, cidus-o'ldiraman) ishlab chiqarish va foydalanishga alohida e'tibor qaratildi. Talabdan kelib chiqib taklif tamoyili va reja asosida SSSRda pestitsidlar ishlab chiqilishiga alohida e'tibor qaratildi va 1958-yilda 23,2, 1960-yilda 32,3, 1965-yilda 103, 1975-yilda esa 264 ming tonnagacha ko'paydi[26]. Jahon mamlakatlarida ham atrof-muhit ifloslanishi manbalaridan biri bo'lgan pestitsidlar iste'moli o'sib, 1975-yilda 5 500 mln AQSH dollarini tashkil etgan bo'lsa, 1980-yilda bu ko'rsatkich 7 500 mln dollarga yetdi va tadqiqotchilar tomonidan 1985 yilda 10 150 mln dollarga, 1990-yilga borib esa 13 850 mln dollarni tashkil qilinishi hisob-kitob qilindi[27] va shu sababli uni ishlab chiqarish hajmi tobora o'sib bordi. O'zbekiston kimyo sanoati korxonalari tomonidan 1965-yilda faqat 0,3 ming t. o'simliklarni muhofaza qilish vositalari (pestitsidlar) ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1970-yilda 14,1 ming t., 1980-yilda 16,9 ming t., 1985-yilda esa 28,8 ming t., 1988 yilga kelib 44,7 ming t.ni tashkil qildi[28]. Qishloq xo'jaligida ishlatiladigan pestitsidlarning nafaqat hajmi qolaversa turlari ham yildan-yilga ortib bordi. Masalan, SSSRda 1940-yilda o'simliklarni kimyoviy himoya qilish uchun 15 xildagi, 1955-yilda 27 xil preparatdan foydalanildi[29]. 1968-yilda 135 xildan ortiq zaharli kimyoviy moddalar ishlatildi[30] va 120 ga yaqin yangi preparatlarni sinovdan o'tkazish va amaliyotga joriy etish belgilandi[31]. Biroq qishloq xo'jaligida pestitsidlardan keng foydalanish salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi va shiddatli kimyoviy ta'sir natijasida yangi zararkunandalarning paydo bo'lishiga qulay sharoit yaratdi. Masalan, 1950-yillarga qadar respublikada paxta zararkunandalarning asosan 2 turi mavjud bo'lgan bo'lsa, 80-yillarga kelib ommaviy kimyoviy ishlovlardan keyin ularning soni keskin oshib ketdi va o'ndan ortiq turiga qarshi kimyoviy

kurashishga to'g'ri keldi[32]. Shu tariqa respublikada har yili atrof-muhitni muhofaza qilish talablariga to'liq javob bermaydigan, yuqori zaharlilikka ega yuz minglab tonna pestitsidlar qo'llanildi. Shu bilan birga, qo'llanish usulidan qat'iy nazar, pestitsidlarning katta qismi tuproqqa tushib, suv va havoni ifloslantiruvchi jiddiy manbaga aylandi[33].

Sovetlar tomonidan qishloq xo'jaligi ekinlari, xususan paxtaga ishlov berish jarayonida asosiy e'tibor pestitsidlardan to'g'ri foydalanish, uni isrof qilmaslikka qaratildi, biroq sanitar me'yorlarga rioya qilinishi rasmiyatchilik uchun ishlab chiqildi xolos. Masalan, O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti tomonidan 1964-yil 11 iyulda "G'o'za zararkunandalariga qarshi kurashni kuchaytirish haqida"gi №423-sonli Qarorida respublika bo'yicha jami 25 000 tonna DDT va geksoylor ximikatlari xo'jaliklarga taqsimlanishi rejalashtirilib, uning 1950 tonnasi Samarqand viloyati va 3820 tonnasi Buxoro viloyati xo'jaliklari yo'naltirilganligi, ularni iqtisod qilish va foydalanishda texnika xavfsizligiga rioya qilish, ishlov berilgan maydonlarga kolxozchilarni kiritmaslik va atrofga mol boqmasligi ko'rsatib o'tildi[34]. Shu tariqa paxtaga ishlov berishda pestitsidlarni qo'llash yildan yilga o'sib bordi. Respublikada 1975-79-yillarda 289 253 ming t. yuqori darajadagi zaharli kimyoviy moddalar ishlatilib, uning 24 902 ming t.si Buxoro viloyatida, 20424 ming t. si Samarqand viloyatida qo'llanildi[35]. Shu tariqa 1976-80-yillarda respublikada jami 41 2063 t. zaharli preparatlar (ularning 16 2831 t. kam zaharli va 24 9232 t. kuchli zaharli edi) ishlatildi. Bu davrda Buxoro viloyatida kam zaharli preparatlar qo'llanishida (jami 2524 t.) kamayish kuzatilgan bo'lsa-da, zahari o'ta kuchli bo'lgan kimyoviy moddalardan foydalanish hajmi (24 670 t.) yil sayin ko'paydi[36].

Respublikada 1980-yillarga kelib paxta yakkahokimligining tobora kuchaytirilishi zaharli moddalarning turi va hajmining oshishiga olib keldi. O'zbekiston SSR Bosh sanitar vrachi M.K.Sharipovning 1980-yil 11-aprelda O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumiga yo'llagan №012-21/194-sonli ma'lumotnomasida keltirilishicha, 1979-yilda "O'zselxoxzimiya" omborlarida 313 ming t. mineral o'g'it va 103 ming t. pestitsidlar saqlangan. Bu davrda respublikada qishloq xo'jaligida kam zaharli moddalarni ishlatishga e'tibor qaratmadi. Masalan, 1978-yilga nisbatan 1979-yilda yuqori zaharli pestitsidlar sezilarli darajada ko'p ishlatildi (DDT -1977 t., GXSG-32792 t., butifos-4582 t.). Shu tariqa bu davrda O'zbekistonda har gektar paxta maydoniga o'simliklarni hasharot va kasalliklardan himoya qiladigan, yovvoyi o'tlarni quritadigan pestitsidlar va mineral o'g'itlardan 38,2 kg, yig'im-terim oldidan g'o'za bargini to'kadigan defoliantlardan 16,2 kg (jami 54,4 kg) solindi. 1987-yilda O'zbekiston qishloq xo'jaligida 65 nomdagi 97 ming tonna kimyoviy modda qo'llanilib uning 5,1 ming tonnasi o'ta zaharli edi[37]. O'zbekistonda pestitsidlarning qo'llanilishi va gektariga to'g'ri keladigan kimyoviy yuklama tahliliga ko'ra, respublikada 1987-89-yillarda o'rtacha 20-25 kg ni tashkil qilgan bo'lsa, Andijon viloyatida uning miqdori 40-45 kg yetdi[38]. Buxoro viloyati kolxoz va sovxozlarida 1986-yilda 1 gektar maydonga 17,4 kg turli pestitsidlar ishlatildi[39]. 1989-yilga kelib Buxoro viloyati xo'jaliklarida 48 nomdagi 3 837,1 t. turli zaharli kimyoviy moddalar qo'llanildi[40]. Vaholanki XX asrning 80-yillari o'rtalarida jahonda o'rtacha har bir gektar haydaladigan yerga 0,3 kg pestitsid qo'llanilib, G'arbiy Yevropa va AQShda 2-3 kg, SSSRda esa o'rtacha 2 kg ni tashkil etgan edi[41]. O'zbekistonda 1 nafar qishloq aholisiga 1976 yilda o'rtacha 14,7 kg, 1977 yilda esa 14,9 kg pestitsid to'g'ri kelgan bo'lsa, Buxoro (mos ravishda 8,8/10,4 kg) va Samarqand (9,1/8 kg) viloyatlarida nisbatan kam edi. Biroq Sirdaryo (36,1/34,2 kg), Jizzax (24/24,8 kg) va Qashqadaryo (26,3/24,5 kg) viloyatlarida o'rtacha respublika ko'rsatgichidan ham yuqori bo'ldi [42]. 1979-yilda respublikada 1 nafar qishloq aholisiga o'rtacha 12,9 kg kimyoviy preparat (defoliantlar bilan) to'g'ri keldi[43]. Ushbu raqamlar respublikada kimyolashtirish jarayonining ko'lamini to'g'risida tasavvur qilish imkonini bersada, uning inson va atrof-muhitga ta'siri oqibatlarini yanada tashvishlanarli edi. Masalan, Buxoro viloyatida 1979-yilda ochiq suv havzalaridan olingan 247 ta namunaning 24 tasida fosfororganik pestitsidlar aniqlanadi. Bu kabi holatlar Xorazm, Samarqand va Jizzax viloyatlarida ham qayd etiladi[44].

Respublikada paxtani zararli hashorat va kasalliklardan muhofaza qilish maqsadida yer usti texnikalari va aviatsiya vositasida pestitsidlar bilan ishlov berildi. Ayniqsa, bu davrda paxta maydonlariga samolyotlar yordamida ishlov berishga alohida urg'u berildi, biroq bu usulning atrof-muhitga zararli ta'siri keng ko'lamda bo'lishi inobatga olinmadi. Tadqiqotlarda pestitsidlar havo orqali ishlov berilgan maydondan 20 km masofadagacha hatto bir materikdan ikkinchi materikka yetib borishi[45], DDT va geksoyloran kabi zaharli pestitsidlar bilan ifloslanish 500 metr radiusda me'yordan 14 marta yuqori bo'lishi aniqlangan[46]. Bu davrda G'arb davlatlarida DDT kabi o'ta zaharli pestitsidlarni qo'llash taqiqlangan bo'lsa-da, O'zbekistonda uni qo'llash tobora kuchaydi. DDT va boshqa o'ta zaharli kimyoviy moddalarni aviatsiya yordamida sepish hajmi va miqdori oshib bordi. Masalan, 1953-yilda respublikadagi 488 ming ga paxta maydoniga aviatsiya yordamida kimyoviy ishlov berilgan bo'lsa 1965-yilga kelib umumiy paxta maydonining 66,5 foizini tashkil qildi[47]. Shu tariqa har yili qishloq xo'jaligida pestitsidlarning yuz minglab tonnasi qo'llanildi. Ularning salmoqli qismi ifloslantiruvchi moddalar aylanmasiga qo'shib, inson salomatligi holatiga ta'sir ko'rsatuvchi eng muhim omillardan biriga aylandi.

XX asr 60-70-yillari respublikada mineral o'g'it va pestitsidlardan foydalanishdan tashqari ularni saqlash va tashish holati ham qoniqarsiz ahvolda edi. Shu sababli mas'ullar tomonidan tegishli chora-tadbirlar qabul qilindi. O'zbekiston SSR Qishloq xo'jaligi ministrligi 1966-yil 17-sentabrda "Qishloq xo'jaligida o'simliklarni kimyoviy himoya qilish vositalaridan keng foydalanish jarayonida aholi salomatligini muhofaza qilish choralari to'g'risida"gi №330-sonli qarori qabul qilindi. Unga ko'ra, viloyatlar qishloq xo'jaligi boshqarmasi rahbarlari pestitsidlarni saqlash va tashish qoidalariga qat'iy rioya qilinishini nazorat qilishi; 1967-yildan barcha kolxoz va sovxozlarda loyihaviy omborlarni qurish belgilandi[48]. Biroq amalda shu kabi sohaga oid qabul qilingan me'yoriy hujjatlar ijrosi ta'minlanmadi. Masalan, 1971-yilda Samarqand viloyatida mavjud 34 ta qishloq xo'jaligi aerodromlarning faqat 8 tasida zaharli moddalar saqlaydigan loyihaviy omborlar bor edi xolos[49]. Buxoro viloyatida esa 1971-75-yillarda rejadagi 16,5 ming tonna o'rniga 10,8 ming tonna sig'imli loyihaviy omborlar qurildi, ya'ni vazifalar bajarilmasdan qoldi. Ba'zi kolxozlarda esa omborlardan belgilangan maqsadlarda foydalanilmadi. Qorako'l rayoni Moskva va Pravda kolxozlarida loyihaviy ombordan zahira ehtiyot qismlari va parrandachilik fermasi sifatida, Buxoro rayoni Madaniyat kolxozida esa qurilish materiallari ombori sifatida foydalanildi[50]. Samarqand viloyatida 1976-yilda 160 ta zaharli kimyoviy moddalar saqlanadigan ombor mavjud bo'lib, ularning yarimi (79 ta) loyiha asosida qurilgan bo'lsa, chigit dorilaydigan 14 ta omborning faqatgina 1 tasi (Juma paxta zavodida) sanitar talabga javob bergan. Mavjud 41 ta qishloq xo'jaligi aerodromlarining faqat 3 tasi loyiha asosida qurilgan edi[51]. Bu davrda Samarqand viloyatida o'simliklarni himoya qiluvchi pestitsidlarni ishlatilishi miqdori yil sayin o'sib, 1976 yilda 12 ming t. ga yetdi. Ularni saqlaydigan omborlar quvvati aslida 4,2 ming t. tashkil qildi. Viloyatdagi 160 ta kolxoz va sovxozlardagi mavjud omborlar talabga javob bermagan. Xatirchi rayonidagi "Lenin", "Kommunizm" kolxozlarida zaharli moddalar ochiq osmon ostida saqlanishi sababli atrof-muhitni ifloslanishi, tuproq, suv va havoni zararlantirishiga olib keldi [52]. 1979-yilda respublikada mavjud 1413 ta zaharli pestitsidlar saqlanadigan omborlarning 400 tasi (28 foizi), 116 ta urug'larga kimyoviy ishlov berish sexlarining 25 tasi loyiha asosida qurilgan edi[53]. Shu yilda Buxoro viloyatida mavjud mineral o'g'itlar saqlaydigan 1850 ta ombor va ayvonlarning 113 tasi loyihaviy, qolganlari moslashtirilgan edi. Bu holat mineral o'g'itlarni ochiq maydonlarda, ariqlar bo'yida saqlanishiga, tuproq, suvni zararlantirib, bug'lanishi natijasida havoni ifloslanishiga olib keldi. Viloyatda 1978 yilda omborlar qurilishi rejasi 28 foizga bajarilgan, jumladan Navoiy rayonida 50 foiz, Olot rayonida 38 foiz, Sverdlov rayonida 10 foizni tashkil qilgan bo'lsa, Buxoro, Vobkent, G'ijduvon, Kogon, Qiziltepa, Romiton va Shofirkon rayonlarida omborlarni qurish ishlari amalga oshirilmasdan qoldi[54]. 1979-yilda Buxoro viloyatining Olot, Buxoro, Kogon va Qiziltepa rayonlarida kimyoviy moddalarni mavsumiy saqlash ishlari qoniqarsiz bo'lib, ulardagi ko'plab aerodrom, kolxoz va sovxozlarda aviatsiya yordami asossiz, me'yoridan ortiq ishlov berish, zaharli moddalar, pestitsidlardan bo'shagan idishlar to'planib qolishi, o'z vaqtida ularni ko'mish ishlari amalga oshirilmasligi oddiy holga aylandi[55].

Respublika xo'jaliklarida mineral o'g'it va pestitsidlardan samarasiz va nooqilona foydalanish holatlari 80-yillarida ham davom etdi. O'zbekiston SSR Tabiatni muhofaza qilish jamiyati ma'lumotlariga ko'ra, 1980 yilga kelib respublikada mavjud 1248 ta zaharli moddalar saqlanadigan omborlarning faqat 459 tasi (32 foizi) namunaviy loyihalar asosida qurilgan edi. O'ta zaharli pestitsidlar ochiq osmon ostida, ayniqsa qishloq xo'jaligi aviamaydonlarida saqlangan, pestitsidlardan bo'shagan idishlarni zararsizlantirish va yo'q qilish masalasi yechilmayotganligi ta'kidlandi[56]. Ushbu masala yuzasidan O'zbekiston SSR Markaziy Statistika boshqarmasi 1985-yilda "Respublikada tanlab olingan kolxoz, sovxozlar hamda qishloq xo'jaligi kimyosi bo'limlarida mineral o'g'itlarni qabul qilish, foydalanish, saqlash va yuklash ishlarining holati" o'rganildi. Unga ko'ra, respublikaning Andijon, Samarqand, Surxondaryo, Toshkent, Farg'ona va Xorazm viloyatlaridagi 90 ta xo'jalik va 28 ta qishloq xo'jaligi kimyosi bo'limlariga tegishli xo'jaliklari tomonidan 138 ming tonna mineral o'g'itlar qabul qilinib, uning 52 ming tonnasi loyihaviy omborlarda, 36 ming tonnasi moslashtirilgan binolarda, 44 ming tonnasi shiyponlarda va 6 ming tonnasi ochiq osmon ostida sanitar qoidalarga rioya qilinmagan holda saqlanganligi aniqlanadi[57]. Shu tariqa respublikada 1985-yil 1-yanvar holatiga kimyoviy moddalar saqlanadigan 1282 ta omborning 40,8 foizi, 568 ta qishloq xo'jaligi aerodromining 14,2 foizi va 122 ta urug'larga kimyoviy ishlov berish sexlarining 19,6 foizi talablarga javob bergan xolos. Buxoro viloyati G'ijduvon rayoni "Guliston" kolxozidagi qishloq xo'jaligi aerodromi, Olot rayoni "Sharq yulduzi", Qorako'l rayoni "O'zbekiston", Sverdlov rayoni "Leningrad" nomli kolxozlardagi kimyoviy moddalar saqlanadigan omborlar avariya yoki belgilangan talablar mutlaqo javob bermaydigan ahvolda bo'lib, ularda o'ta zaharli pestitsidlar, xususan butefos, sevin moddalarini saqlashda qoidalarga rioya qilmasdan ochiq holda suv havzalari yaqinida saqlanib kelindi. Bu o'z navbatida atrof-muhit ifloslanishiga olib keldi. Misol uchun, respublikada 1984-yilda suv, havo va tuproqdan olingan 20 718 ta tahlil namunalarning 8,9 foizida pestitsidlar belgilangan me'yorlardan yuqoriligi aniqlanadi, vaholanki 1983-yilda bu ko'rsatkich 7,1 foizni tashkil qilgan[58]. 1985-yilga kelib respublikada 1072 ta zaharli kimyoviy

HISTORY

moddalar saqlanadigan omborlar bo'lib, ularning 428 tasi (40 foizi) loyiha talablari asosida, 3659 ta mineral o'g'it saqlash omborlarining 420 tasi (11,5 foizi) loyiha talablariga javob bergan. 1985-yilda Navoiy, Samarqand, Toshkent, Sirdaryo va Farg'ona viloyatlarida o'rganilgan obyektlarda zaharli kimyoviy moddalar tashiydigan avtotransport vositalarni yuvish shaxobchalari bo'lmagan. Zaharli kimyoviy moddalar tashiydigan mashinalar ochiq suv havzalarida yuvilgan va vaholanki undan aholi ichimlik suvi sifatida ishlatib kelgan. Zaharli kimyoviy moddalar va mineral o'g'itlarni tashishga moslashgan maxsus avtomobillar bilan ta'minlanish holati ham qoniqarsiz bo'lib, atiga 21,6 foizni tashkil qilgan[59]. Bu vaqtga kelib Buxoro viloyatida mineral o'g'itlarni saqlanadigan 127 ta ombordan 32 tasi loyiha talablariga javob bergan, mineral o'g'itlar asosan ochiq havoda saqlanishi sababli uning sifat samardorligi 20-30 foizga kamayib ketishiga olib keldi[60]. 1989-yilga kelib, Buxoro viloyati Sverdlov rayonida 6 ta loyihaviy, Qorako'lda 20 ta loyihaviy omborlarda qabul qilingan mineral o'g'itlarni saqlash talablariga javob bermagan. Masalan, Qorako'l rayonidagi moslashtirilgan omborlarda 846 tonna karbamid ochiq osmon ostida qolib ketgan, yomg'irlar sababi uning sifati va miqdori kamaygan bo'lsa, Sverlov rayoni Kommunizm kolxozi omborida 8 tonna sulfat ammoniy ochiq osmon ostida saqlanishi sababli 1450 kg sifatini yo'qotgan [61]. Bu davrda Buxoro viloyatining ba'zi rayonlarida (G'ijduvon rayoni (Zarafshon, Kalinin, S.Ayniy kolxozlari), Qorako'l rayoni (O'zbekiston, Pravda kolxozlari), Kogon rayoni (Kalinin, Kommunizm kolxozlari), Sverdlov rayoni (Sverlov, Kalinin, Hamza kolxozlari), Qiziltepa va Navoiy rayonlarida) "O'zselxoxzimiya"ga tegishli omborlarida mineral o'g'itlar va pestitsidlarni sanitar me'yorlarga amal qilinmasdan qoniqarsiz holatda saqlangan[62]. Samarqand viloyatida ham ahvol qoniqarsiz bo'lib, 1990 yilda viloyatda mavjud 388 ta mineral o'g'itlar va zararli kimyoviy moddalar saqlanadigan omborlarda 220 tonna yaroqsiz va taqiqlangan kimyoviy moddalar saqlangan bo'lsa, 89 ta ombordan faqat 56 tasi zararli kimyoviy moddalarni saqlash talablariga javob bergan. Omborlardan tashqari aholi xonadonlarida ham mineral o'g'it va zaharli moddalar ham saqlangan (Urgut rayonidagi Beshkop qishlog'ida yashovchi fuqaroning uyida 8 tonna ammos aniqqlangan)[63]. Yuqoridagilardan ko'rish mumkinki kimyoviy moddalarni saqlash va tashish ishlarining talab darajasida yo'lga qo'yilmaganligi og'ir ijtimoiy-iqtisodiy holatlarga olib keldi.

Bu davrda qishloq xo'jaligida jadallik bilan amalga oshirilgan kimyolashtirish jarayonida sanitar me'yorlarga amal qilish, ilmiy asoslangan yo'riqnomalar ishlab chiqish orqali atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish bo'yicha ayrim choralar ko'rildi. Xususan, SSSR Qishloq xo'jaligi Ministrligi Ov xo'jaliklari, qo'riqxonalar va Tabiatni muhofaza qilish Bosh boshqarmasining O'zbekiston SSR Tabiatni muhofaza qilish jamiyatiga 1971-yil 1-martda yuborgan №231-7/323-sonli xatiga ko'ra, 1970-yil 30-noyabr – 4-dekabr kunlari SSSR VDNXda "Zaharli ximikatlarning tirik tabiatga zararli ta'sirini kamaytirish choralari to'g'risida" bo'lib o'tgan seminari qarori asosida barcha vazirlik va boshqarmalar zaharli ximikatlarni, pestitsidlarni saqlash, yuklash va ishlatish yo'riqnomasiga qat'iy amal qilishi zarurligi belgilandi[64]. Biroq paxta rejasini o'z vaqtida va so'zsiz bajarishga ixtisoslashgan respublikadagi ma'sullar amalda hech qanday choralar ko'rmadi. Shu sababli O'zbekiston SSR Tabiatni muhofaza qilish jamiyati Prezidiumining 1980-yil 9-iyulda bo'lib o'tgan 2-chaqiriq pleniumida respublika qishloq xo'jaligida kam zaharli pestitsidlarni qo'llash sekin joriy qilinayotganligi ta'kidlandi[65].

1980-yillarning o'rtalariga kelib O'zbekistonda paxta maydonlari yetti yuzdan ortiq samolyotlar yordamida o'ta zaharli pestitsid - butifos moddasi sepilib g'o'za defoliatsiya qilindi. Respublikada ushbu usuldan foydalanish butun SSSR bo'yicha o'rtacha nisbatandan 20–30 marta ko'p edi. Ayrim yillari respublikada 135 ming tonna zaharli moddalar ishlatildi, ya'ni har bir aholiga 7–8 kg miqdorida to'g'ri keldi[66]. SSSRdagi markaziy nashrlardan bo'lgan "Literaturnaya gazeta"sining 1986-yil 30-iyul sonida jurnalist V.Sokolovning maqolasida keltirilishicha, qariyb 20 yil davomida respublika dalalarida qo'llanilgan butefosning zarari xususida olimlar, vrachlarning talablaridan keyin 1983-yil SSSR Sog'liqni saqlash ministrligi uni qishloq xo'jaligida foydalanishni taqiqladi, biroq ayrim respublikalarga sharoitga qarab foydalanishga ruxsat berdi. Oqibatda 1984-yilda O'zbekistondagi 70 foiz, 1985-yilda esa 60 foiz dalalar butun ittifoqda taqiqlangan modda - butefos bilan ishlov berildi. Butefos taqiqlanganidan so'ng o'rniga O'zbekiston SSR FA Kimyo instituti tomonidan 1965-yilda ishlab chiqilgan kam zaharli UDM pestitsidini qo'llash boshlandi[67].

1981-yilda O'zbekiston Kompartiyasi MQ qarori bilan atrof-muhitni va kishilar salomatligini himoya qilish maqsadida butifos o'tkir zaharli moddasini defoliant sifatida qo'llash man etilganiga qaramasdan amalda bu qaror bajarilmadi, g'o'zani butifos bilan defoliatsiya qilish hattoki aholi yashaydigan qishloqlar yaqinida ham amalga oshirildi. Butifosning jigarga va ayniqsa ayollarga salbiy ta'siriga qaramasdan, gektariga me'yor bo'yicha 1,2 kg dan ko'p bo'lmagani holda, 3,5 kg gacha seplashda davom ettirildi. Matbuot ta'sirida shakllangan jamoatchilik fikri oxir-oqibat ustun keladi va SSSR Bosh davlat sanitariya vrachining 1985-yil 20-noyabrdagi №123-6/1253-23-sonli xatiga asosan 1986-yildan "butefos" g'o'za defoliantini aviatsiya orqali seplash taqiqlanadi[68]. 1986 yil O'zbekiston Respublikasi bosh davlat sanitar vrachi qarori

bilan 16 nomdagi zaharli preparatdan foydalanish taqiqlandi va 1987-yilning 4-martida SSSR bosh davlat sanitar vrachining qarori bilan butifosdan foydalanish butunlay man qilindi[69]. Shu tariqda keng jamoatchilikning e'tirozlari va matbuotdagi keskin chiqishlar natijasida paxta yetishtirishda o'ta zaharli modda - butefosdan foydalanish taqiqlandi.

Xulosa va takliflar. XX asrning 50-80-yillarida butun respublikada bo'lgani kabi Zarafshon vohasida ham mahalliy sharoit hisobga olinmay atrof-muhitni ifloslantiradigan zavod va fabrikalar ochildi, pestitsidlar nazoratsiz qo'llanildi. Bu davrda paxta yig'im-terimi rejasini bajarilishi keng ko'lamdagi kimyolashtirish jarayoni va aholining barcha qatlamlari, xususan onalar va bolalar sog'lig'i qurbon qilinishi asosida ta'minlandi. Mineral o'g'it va pestitsidlardan samarasiz foydalanish yillar davomida tuproq, suv resurslari ifloslanishiga olib keldi. Ulardan me'yoridan ortiq va ilmiy asoslanmagan holda qo'llanishi natijasida tuproq sho'rlanishi, unumdorlikning pasayishi, biologik xilma-xillikning kamayishiga olib keldi. Pestitsidlar qoldiqlari yer osti va yer usti suvlariga singib, ichimlik suvi sifati yomonlashishiga va bu o'z navbatida inson salomatligiga xavf tug'dirdi. Ayniqsa, bu davrda oziq-ovqat mahsulotlari tarkibida zararli kimyoviy moddalarning me'yoridan ortiq to'planishi turli kasalliklarning ortishiga olib keldi.

Xulosa qilib aytganda, bu davrda Zarafshon vohasi viloyatlarida mineral o'g'itlar va pestitsidlardan samarasiz foydalanish nafaqat ekologik muammolarni kuchaytirdi, balki iqtisodiy samaradorlikni ham pasaytirdi. Shuning uchun qishloq xo'jaligida kimyoviy moddalarni qo'llash jarayonida resurslardan oqilona foydalanish, ilmiy asoslangan agrotexnologiyalarni joriy etish, ekologik xavfsiz usullarga o'tish va qat'iy nazorat mexanizmlarini kuchaytirish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR:

1. https://www.fao.org/statistics/highlights-archive/highlights-detail/inorganic-fertilizers-2002-2023/?utm_source=chatgpt.com (Murojaat vaqti 09.04.2026 y.)
2. Ишмухамедов А.Э., Набиев А.Н., Досчанов Т.Д. Социально-экономические проблемы охраны окружающей среды (на примере Узбекистана). Ташкент: Фан, 1980. -139 с.
3. Alibekov L. Qishloq xo'jaligini ximiyalashtirish va atrof-muhit. -T.: Fan, 1986. -27 b.
4. Alimov T.A. O'zbekistonda ekologik vaziyat va uni yaxshilash yo'llari. -T.: O'zbekiston SSR "Bilim" jamiyati, 1990. -15 b.
5. Турсункулова Р.Х. Химизация сельского хозяйства и охрана окружающей среды (обзор). - Ташкент: УЗНИИИТИ, 1980. -С.18.
6. Alibekov L. Qishloq xo'jaligini ximiyalashtirish va atrof-muhit. -T.: Fan, 1986. -B.22.
7. Досчанов Т.Д. Эколого-экономические проблемы химизации агропромышленного комплекса в Узбекской ССР. Ташкент: Фан, 1988. -С.25.
8. Турсунов С. Мустабид тузумнинг аграр сиёсати (1946-1965 йиллар). -T.: Шарқ, 2001. -Б.31.
9. Обломуратов Н. Аграрная политика в Узбекистане (1970-1990 гг.). -Ташкент, "Ўзбекистон", 1993. -С.35.
10. Беглов Б. Химизация: плюсы и минусы // Жизнь и экономика. 1990. №2.-С.61.
11. O'zbekiston Milliy arxivi (O'MA). M-37-fond, 1-ro'yxat, 9683-yig'ma jild, 6-varaq.
12. Обломуратов Н. Аграрная политика в Узбекистане (1970-1990 гг.). -Ташкент, "Ўзбекистон", 1993. -С.43.
13. Navoiy viloyati davlat arxivi. S-1-fond, 1-ro'yxat, 13-yig'ma jild, 53-varaq.
14. Обломуратов Н. Аграрная политика в Узбекистане (1970-1990 гг.). -Ташкент, "Ўзбекистон", 1993. -С.43.
15. O'MA. R-90-fond, 10-ro'yxat, 4504-yig'ma jild, 37-varaq.
16. O'MA. M-69-fond, 1-ro'yxat, 82-yig'ma jild, 69-varaq.
17. O'MA. R-2742-fond, 1-ro'yxat, 506-yig'ma jild, 60-varaq.
18. Tursunov S. Mustabid tuzumning agrar siyosati (1946-1965 yillar). -T.: Sharq, 2001. -B.31.
19. Глазовский Н.Ф. Аральский кризис: причины, возникновения и пути выхода. Москва: Наука, 1990 г. -С.16.
20. O'MA. M-69-fond, 1-ro'yxat, 82-yig'ma jild, 69-varaq.
21. Беглов Б. Химизация: плюсы и минусы // Жизнь и экономика. 1990. №2.-С.62.
22. Беглов Б. Химизация: плюсы и минусы // Жизнь и экономика. 1990. №2.-С.62.
23. O'MA. M-69-fond, 1-ro'yxat, 82-yig'ma jild, 69-varaq.
24. Vuxoro viloyati davlat arxivi. 1184-fond, 1-ro'yxat, 642-yig'ma jild, 218-varaq.
25. Беглов Б. Химизация: плюсы и минусы // Жизнь и экономика. 1990. №2.-С.62.
26. Alibekov L. Qishloq xo'jaligini ximiyalashtirish va atrof-muhit. -T.: Fan, 1986. -B.6.

27. Турсункулова Р.Х. Химизация сельского хозяйства и охрана окружающей среды (обзор). - Ташкент: УзНИИИТИ, 1980. -С.4.
28. Обломуратов Н. Аграрная политика в Узбекистане (1970-1990 гг.). -Ташкент, "Ўзбекистон", 1993. -С.46.
29. Alibekov L. Qishloq xo'jaligini ximiyalashtirish va atrof-muhit. -T.: Fan, 1986. -B.6.
30. Otaboyev Sh.T. Zaharli ximikatlarni nima. -T.: "Meditsina", 1968. -B.2.
31. Лярский П.П. Гигиенические проблемы химизации сельского хозяйства // Гигиена и санитария. -Москва: Медицина, 1966. №8, -С.3.
32. Беглов Б. Химизация: плюсы и минусы // Жизнь и экономика. 1990. №2. -С.64.
33. Мухамеджанов М.В., Шарафутдинова Ф.Х. Охрана и рациональное использование природных ресурсов Узбекистана. Ташкент: Фан, 1989. -С.110.
34. Buxoro viloyati davlat arxivi. 1184-fond, 1-ro'yxat, 245-yig'ma jild, 55-57-varaqlar.
35. O'MA. R-2454-fond, 6-ro'yxat, 4224-yig'ma jild, 69-varaq.
36. O'MA. R-2454-fond, 6-ro'yxat, 4232-yig'ma jild, 50-varaq.
37. Mar A. Kelajak oldida mas'ulimiz yoxud jumhuriyatimizni kimyolashtirishning noxush oqibatlari to'g'risida // Sharq yulduzi. - 1990. - №3. - B. 12-16.
38. O'MA. M-69-fond, 1-ro'yxat, 82-yig'ma jild, 68-varaq.
39. Хасанов И. Экологическим проблемам – заботу и внимание охрана здоровья и окружающая среда // Сельское хозяйство Узбекистана, 1991 г. №3. -С.34.
40. O'MA. R-2454-fond, 6-ro'yxat davomi, 7416-yig'ma jild, 8-varaq.
41. Яблоков А. Игра против вредителей//Правда, 26 октября 1987 г. № 299, С. 3.
42. O'MA. R-2454-fond, 6-ro'yxat, 4224-yig'ma jild, 25-varaq.
43. O'MA. R-2454-fond, 6-ro'yxat, 4224-yig'ma jild, 4-varaq.
44. O'MA. R-2454-fond, 6-ro'yxat, 4223-yig'ma jild, 35-36-varaqlar.
45. Турсункулова Р.Х. Химизация сельского хозяйства и охрана окружающей среды (обзор). - Ташкент: УзНИИИТИ, 1980. -С.5.
46. O'MA. R-837-fond, 41-ro'yxat, 6730-yig'ma jild, 23-varaq.
47. Турсунов С.Н. Развитие аграрного сектора экономики Узбекистана в 1946-65 гг. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. Ташкент, 1995. - С.23.
48. Buxoro viloyati davlat arxivi. 1184-fond, 1-ro'yxat, 417-yig'ma jild, 180-181-varaqlar.
49. O'MA. R-2742-fond, 1-ro'yxat, 92-yig'ma jild, 98-varaq.
50. Buxoro viloyati davlat arxivi. 1184-fond, 1-ro'yxat, 641-yig'ma jild, 426-varaq.
51. O'MA. R-2454-fond, 6-ro'yxat, 3324-yig'ma jild, 279-varaq.
52. O'MA. R-2454-fond, 6-ro'yxat, 3324-yig'ma jild, 19-varaq.
53. O'MA. R-2454-fond, 6-ro'yxat, 4223-yig'ma jild, 37-varaq.
54. O'MA. R-2454-fond, 6-ro'yxat, 3318-yig'ma jild, 47-varaq.
55. Buxoro viloyati davlat arxivi. 1184-fond, 1-ro'yxat, 723-yig'ma jild, 27-varaq.
56. O'MA. R-2742-fond, 1-ro'yxat, 204-yig'ma jild, 206-varaq.
57. O'MA. R-837-fond, 41-ro'yxat, 6730-yig'ma jild, 11-14-varaqlar.
58. O'MA. R-2742-fond, 1-ro'yxat, 330-yig'ma jild, 293-varaq.
59. Buxoro viloyati davlat arxivi. 1023-fond, 4-ro'yxat, 1975-yig'ma jild, 22-23-varaqlar.
60. Хасанов И. Экологическим проблемам – заботу и внимание охрана здоровья и окружающая среда // Сельское хозяйство Узбекистана, 1991 г. №3. -С.34.
61. Buxoro viloyati davlat arxivi. 1184-fond, 1-ro'yxat, 892-yig'ma jild, 44-45-varaq.
62. Buxoro viloyati davlat arxivi. 1705-S-fond, 1-ro'yxat, 16-yig'ma jild, 195-varaq.
63. O'MA. R-2742-fond, 1-ro'yxat, 461-yig'ma jild, 213-varaq.
64. O'MA. R-2742-fond, 1-ro'yxat, 92-yig'ma jild, 159-161-varaqlar.
65. O'MA. R-2742-fond, 1-ro'yxat, 204-yig'ma jild, 206-varaq.
66. Неклесса Г. От утопии – к реальности // Хлопок, Москва. 1990. №6. -С.40.
67. Соколов В.Токсикоз совести // Литературная газета, 1986 г. 30 июля №31 (5097). -С.12.
68. O'MA. R-837-fond, 41-ro'yxat, 6730-yig'ma jild, 55-varaq.
69. Shaimkulov A.X. Qayta qurish davri matbuotida iqtisodiy masalalar talqini // SCIENCEPROBLEMS.UZ Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari elektron jurnali (sayt: <https://scienceproblems.uz>) -Toshkent, № S/8 (3)-2023. -B.33-34.

URGANCH SHAHRINING IQTISODIY RIVOJLANISHI (1991–2023): BOZOR TRANSFORMATSIYASI VA HUDUDIY O'SISH OMILLARI

Allaberganova Ro'zigul Kadirovna,

Urganch Davlat Pedagogika institutsi mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Urganch shahrining 1991-2023-yillardagi iqtisodiy rivojlanish jarayonlari, xususan bozor iqtisodiyotiga o'tish bosqichlari, iqtisodiy transformatsiya omillari hamda davlat siyosatining hududiy rivojlanishga ta'siri kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda iqtisodiy islohotlarning asosiy yo'nalishlari — xususiylashtirish, kichik biznesni rivojlantirish, investitsiya muhitini yaxshilash va raqamli iqtisodiyot elementlarini joriy etish jarayonlari o'rganildi. Natijalar Urganch shahrining iqtisodiy rivojlanishi transformatsion iqtisodiyot sharoitida bosqichma-bosqich shakllanganligini va hududiy o'sish omillari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Urganch, iqtisodiy rivojlanish, bozor iqtisodiyoti, transformatsiya, kichik biznes, investitsiya, hududiy iqtisodiyot.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГОРОДА УРГЕНЧА (1991–2023): РЫНОЧНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ И ФАКТОРЫ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО РОСТА

Аннотация. В статье рассматриваются процессы экономического развития города Ургенч в 1991–2023 гг., включая этапы перехода к рыночной экономике, факторы экономической трансформации и влияние государственной политики на региональное развитие. Особое внимание уделено приватизации, развитию малого бизнеса, улучшению инвестиционного климата и внедрению элементов цифровой экономики. Результаты исследования показывают, что экономическое развитие Ургенча формировалось поэтапно в условиях трансформационной экономики и тесно связано с факторами территориального роста.

Ключевые слова: Ургенч, экономическое развитие, рыночная экономика, трансформация, малый бизнес, инвестиции, региональная экономика.

ECONOMIC DEVELOPMENT OF URGENCH CITY (1991–2023): MARKET TRANSFORMATION AND FACTORS OF TERRITORIAL GROWTH

Abstract. This article analyzes the economic development of Urgench city in 1991–2023, focusing on the transition to a market economy, key transformation factors, and the impact of state policy on regional growth. The study examines privatization processes, the development of small and medium-sized enterprises, improvement of the investment climate, and the introduction of digital economy elements. The results show that Urgench's economic development has evolved step by step under transitional conditions and is closely linked to regional growth factors.

Keywords: Urgench, economic development, market economy, transformation, small business, investment, regional economy.

Kirish. O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi mamlakat iqtisodiy tizimida tub burilish yasab, markazlashgan rejalashtirilgan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonini boshlab berdi. Ushbu jarayon nafaqat milliy miqyosda, balki hududlar kesimida ham turlicha kechgan bo'lib, har bir hududning iqtisodiy salohiyati, resurs bazasi va infratuzilmasiga qarab o'ziga xos rivojlanish modeli shakllandi.

Urganch shahri Sobiq itifoq davrida markazlashgan iqtisodiy tizim tarkibida faoliyat yuritgan bo'lib, ishlab chiqarish vositalari asosan davlat mulki hisoblangan va iqtisodiy faoliyat yuqori darajada markaziy boshqaruvga bog'liq bo'lgan. Mustaqillikdan so'ng amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar ushbu tizimni tubdan o'zgartirib, bozor mexanizmlarini joriy etish, xususiylashtirish va rivojlantirish hamda iqtisodiy erkinlikni kengaytirishga qaratildi.

Mamlakatda amalga oshirilgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlar va strategik rivojlanish dasturlari hududiy iqtisodiyotlarni modernizatsiya qilishda muhim omil bo'lib xizmat qildi. Jumladan, 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida"gi Farmonda innovatsion iqtisodiyotga o'tish, ilmiy tadqiqotlar va hududiy

rivojlanishni qo'llab-quvvatlash zarurligi alohida ta'kidlangan [1]. Shuningdek, 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-sonli qarorda oliy ta'lim muassasalari va ilmiy salohiyatni rivojlantirish orqali hududiy iqtisodiyotni mustahkamlash masalalari ilgari surilgan [2].

Bundan tashqari, 2017-2021-yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasi hamda keyingi rivojlanish konsepsiyalarida hududiy iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, kichik biznesni qo'llab-quvvatlash, investitsiya muhitini yaxshilash va infratuzilmani modernizatsiya qilish ustuvor yo'nalishlar sifatida belgilangan [3]. Ushbu normativ-huquqiy hujjatlar Urganch shahri iqtisodiyotining rivojlanishida muhim institutsional asos bo'lib xizmat qildi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi bir necha omillar bilan izohlanadi. Birinchidan, Urganch shahri Xorazm viloyatining ma'muriy va iqtisodiy markazi sifatida hududiy rivojlanishning muhim drayveri hisoblanadi. Ikkinchidan, bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida yuzaga kelgan iqtisodiy transformatsiyalarni hududiy darajada o'rganish ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega. Uchinchidan, zamonaviy iqtisodiyot sharoitida raqamli texnologiyalar, innovatsiyalar va investitsiya jarayonlarining hududiy rivojlanishga ta'sirini tahlil qilish dolzarb masalalardan biridir.

Shu nuqtayi nazardan, Urganch shahrining 1991-2023-yillardagi iqtisodiy rivojlanishini o'rganish nafaqat tarixiy-iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish, balki hududiy iqtisodiy siyosat samaradorligini baholash imkonini beradi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — Urganch shahrining iqtisodiy transformatsiya jarayonlarini aniqlash, uning rivojlanish bosqichlarini tizimli ravishda tahlil qilish hamda hududiy o'sish omillarini ilmiy asoslashdan iborat.

Materiallar va metodlar. Mazkur tadqiqotda Urganch shahrining 1991-2023-yillardagi iqtisodiy rivojlanish jarayonlari tizimli va kompleks yondashuv asosida o'rganildi. Tadqiqot metodologiyasi zamonaviy iqtisodiy nazariyalar, hududiy rivojlanish konsepsiyalari hamda transformatsion iqtisodiyotga oid ilmiy yondashuvlarga tayangan holda shakllantirildi. Xususan, iqtisodiy transformatsiya jarayonlarini o'rganishda institutsional iqtisodiyot nazariyasi, hududiy iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi hamda bozor mexanizmlarining evolyutsiyasi haqidagi ilmiy qarashlardan foydalanildi [1; 2].

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlar qo'llanildi:

Tarixiy-tahliliy metod. Mazkur metod Urganch shahrining iqtisodiy rivojlanish bosqichlarini tarixiy ketma-ketlik asosida tahlil qilish imkonini berdi. Ushbu yondashuv orqali Sovet davridan boshlab mustaqillik yillarigacha bo'lgan iqtisodiy o'zgarishlar dinamikasi o'rganildi. Tarixiy-tahliliy metod iqtisodiy tizimlarning evolyutsiyasini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi va u iqtisodiy jarayonlarni vaqt omili bilan bog'liq holda tahlil qilish imkonini beradi [3].

Qiyosiy tahlil metodi. Sovet davri markazlashgan rejalashtirilgan iqtisodiyoti bilan mustaqillikdan keyingi bozor iqtisodiyoti o'rtasidagi asosiy farqlarni aniqlashda qiyosiy tahlil metodidan foydalanildi. Ushbu metod yordamida iqtisodiy institutlar, mulkchilik shakllari, resurslar taqsimoti hamda boshqaruv tizimidagi o'zgarishlar solishtirildi. Qiyosiy tahlil iqtisodiy transformatsiya jarayonlarining mohiyatini ochib berishda samarali vosita hisoblanadi [4].

Statistik tahlil metodi. Urganch shahrining iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari, jumladan, kichik va o'rta biznes sub'ektlari soni, investitsiya hajmi, ishlab chiqarish ko'rsatkichlari va bandlik darajasi statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilindi. Statistik metod iqtisodiy o'sish dinamikasini aniqlash, trendlarni belgilash va empirik xulosalar chiqarishda muhim rol o'ynaydi [5]. Ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi hamda hududiy statistik boshqarmalar hisobotlaridan olindi.

Institutsional yondashuv. Mazkur yondashuv doirasida davlat siyosati, normativ-huquqiy hujjatlar va iqtisodiy islohotlarning Urganch shahri iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri tahlil qilindi. Institutsional iqtisodiyot nazariyasiga ko'ra, iqtisodiy rivojlanish jarayonlari rasmiy va norasmiy institutlar faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'ladi [6]. Shu sababli tadqiqotda davlat tomonidan qabul qilingan strategik dasturlar va qarorlar iqtisodiy transformatsiya omili sifatida ko'rib chiqildi.

Tadqiqot materiallari. Tadqiqotda quyidagi turdagi manbalardan foydalanildi:

-**Normativ-huquqiy hujjatlar** — O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy rivojlanishga oid farmon va qarorlari, jumladan PF-5847-sonli Farmon, PQ-3775-sonli qaror va boshqa strategik hujjatlar [7; 8];

-**Statistik ma'lumotlar** — O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi va hududiy statistika organlari tomonidan e'lon qilingan rasmiy ma'lumotlar [5];

-**Ilmiy adabiyotlar** — iqtisodiy transformatsiya, hududiy rivojlanish va bozor iqtisodiyoti nazariyasiga oid mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari [1; 2; 4];

-**Davlat dasturlari va strategik hujjatlar** — 2017-2021-yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasi hamda keyingi rivojlanish konsepsiyalari [9].

Mazkur manbalar o'zaro uyg'un holda tahlil qilinib, ularning asosida Urganch shahrining iqtisodiy rivojlanish tendensiyalari, transformatsiya jarayonlari hamda hududiy o'sish omillari aniqlandi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari Urganch shahrining 1991-2023-yillardagi iqtisodiy rivojlanishi bosqichma-bosqich transformatsion xarakterga ega bo'lganligini ko'rsatdi. Olingan ma'lumotlar shuni tasdiqlaydiki, shahar iqtisodiyoti markazlashgan rejalashtirilgan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida bir necha izchil bosqichlarni bosib o'tgan.

1990-yillar — iqtisodiy transformatsiyaning boshlang'ich bosqichi. Mazkur davrda iqtisodiy tizimning tubdan o'zgarishi bilan bog'liq murakkab jarayonlar kuzatildi. Xususiylashtirish siyosati natijasida davlat mulkidagi korxonalar bosqichma-bosqich xususiy sektorga o'tkazildi, bu esa iqtisodiy sub'ektlarning mustaqilligini oshirdi va bozor mexanizmlarining shakllanishiga zamin yaratdi [1]. Shu bilan birga, narxlarning liberallashtirish va davlat nazoratining qisqarishi qisqa muddatli inflyatsion bosimlarni yuzaga keltirgan bo'lsa-da, uzoq muddatda resurslarning samarali taqsimlanishiga xizmat qildi [2].

Ayniqsa, kichik va o'rta biznesning shakllanishi ushbu davrda Urganch iqtisodiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylandi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 1990-yillarning oxiriga kelib nodavlat sektorining iqtisodiyotdagi ulushi sezilarli darajada oshgan [3]. Bu jarayon iqtisodiy faoliyatning diversifikatsiyalashuviga olib keldi.

2000-2016-yillar — iqtisodiy barqarorlashuv va o'sish bosqichi. 2000-yillardan boshlab Urganch shahrida iqtisodiy barqarorlashuv jarayonlari kuzatildi. Davlat tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar, jumladan soliq imtiyozlari va kreditlash tizimining takomillashtirilishi iqtisodiy o'sishni rag'batlantirdi [4]. Natijada, xizmat ko'rsatish sohasi jadal rivojlandi, bandlik darajasi oshdi va mahalliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilmasi diversifikatsiyalandi.

Mazkur davrda infratuzilmaning modernizatsiyasi ham muhim rol o'ynadi. Transport, energetika va kommunikatsiya tizimlarining rivojlanishi hududning investitsion jozibadorligini oshirib, iqtisodiy faollikni kuchaytirdi [5].

2017-2021-yillar — iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichi. Ushbu davrda O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlar Urganch shahrining rivojlanishida yangi bosqichni boshlab berdi. Xususan, biznes muhitini yaxshilash, investitsiyalarni jalb qilish va sanoatni modernizatsiya qilishga qaratilgan davlat siyosati natijasida iqtisodiy faollik sezilarli darajada oshdi [6].

Empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, 2017-2021-yillar oralig'ida kichik va o'rta biznes sub'ektlari soni barqaror o'sib borgan, yangi sanoat korxonalari tashkil etilgan va iqtisodiyotning real sektori mustahkamlangan [7]. Bu jarayon iqtisodiy diversifikatsiyaning chuqurlashuviga xizmat qildi.

2021-2023-yillar — raqamli transformatsiya va innovatsion rivojlanish bosqichi. So'nggi yillarda Urganch shahrida raqamli iqtisodiyot elementlarini joriy etish, innovatsion faoliyatni rivojlantirish hamda investitsiya muhitini yaxshilashga alohida e'tibor qaratildi. Raqamli texnologiyalarni iqtisodiyotga integratsiya qilish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash va boshqaruv tizimini optimallashtirish imkonini berdi [8].

Shuningdek, innovatsion loyihalar va startaplarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining joriy etilishi iqtisodiyotning yangi sektorlarini shakllantirishga xizmat qilmoqda. Bu esa Urganch shahrining iqtisodiy rivojlanishida sifat jihatidan yangi bosqichni boshlab berdi.

Umumlashtirilgan natijalar. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi asosiy tendensiyalar aniqlandi:

-Urganch shahrining iqtisodiy rivojlanishi transformatsion iqtisodiyotga xos bosqichlar asosida shakllangan;

-Xususiylashtirish va bozor mexanizmlarining joriy etilishi iqtisodiy tizimning asosiy tayanchiga aylangan;

-Kichik va o'rta biznes iqtisodiy o'sishning asosiy drayveri sifatida namoyon bo'lgan;

-Infratuzilmaning modernizatsiyasi va investitsiya siyosati iqtisodiy barqarorlikni ta'minlagan;

-So'nggi bosqichda raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalar iqtisodiy rivojlanishning yangi omiliga aylangan.

Muhokama. Tadqiqot natijalari Urganch shahrining iqtisodiy rivojlanishi transformatsion iqtisodiyotga xos bosqichlarni izchil aks ettirganligini ko'rsatadi. Xususan, 1990-yillarda kuzatilgan iqtisodiy pasayish va moslashuv muammolari post-sotsialistik mamlakatlar uchun xos bo'lgan "transformatsion inqiroz" fenomenini bilan izohlanadi [1]. Bunday holat sobiq rejalashtirilgan iqtisodiyotdan bozor tizimiga o'tishda ishlab chiqarish aloqalarining uzilishi, institutsional muvozanatning buzilishi hamda yangi bozor institutlarining hali to'liq shakllanmaganligi bilan bog'liq bo'lgan [2].

Keyingi bosqichlarda Urganch shahrida kuzatilgan barqaror iqtisodiy o'sish tendensiyalari iqtisodiy islohotlarning izchilligi va davlat siyosatining samaradorligi bilan izohlanadi. Institutsional iqtisodiyot nazariyasiga ko'ra, iqtisodiy rivojlanishning barqarorligi rasmiy institutlar — qonunchilik, mulkchilik huquqi va davlat boshqaruvi tizimining mustahkamligiga bevosita bog'liq [3]. Shu nuqtayi nazardan,

O'zbekistonda amalga oshirilgan bosqichma-bosqich islohotlar modeli ("evolyutsion o'tish") Urganch shahrining iqtisodiy rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qilgan.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash siyosati iqtisodiy o'sishning asosiy drayverlaridan biri sifatida namoyon bo'lgan. Bu holat xalqaro tajriba bilan ham mos keladi, chunki rivojlanayotgan mamlakatlarda kichik biznes iqtisodiy diversifikatsiya, bandlikni ta'minlash va innovatsiyalarni joriy etishda muhim rol o'ynaydi [4]. Urganch shahrida ushbu sektorning rivojlanishi iqtisodiy tizimning moslashuvchanligini oshirgan va mahalliy iqtisodiyotning barqarorligini ta'minlagan.

Shuningdek, Urganch shahrining rivojlanishi hududiy iqtisodiy model sifatida "diversifikatsiyalangan o'sish" konsepsiyasiga mos keladi. Ushbu konsepsiyaga ko'ra, iqtisodiyotning bir nechta tarmoqlarini parallel rivojlantirish orqali tashqi shoklarga chidamlilik oshiriladi va iqtisodiy barqarorlik ta'minlanadi [5]. Tadqiqot natijalari Urganch shahrida sanoat, xizmat ko'rsatish sohasi va kichik biznesning uyg'un rivojlanishi aynan shu modelga mos kelishini tasdiqlaydi.

Natijalar boshqa tadqiqotchilar, jumladan Sobirov, Islomov va Qodirov tomonidan ilgari surilgan ilmiy qarashlar bilan uyg'unlikda ekanligini ko'rsatadi. Ularning tadqiqotlarida ham hududiy iqtisodiy rivojlanish davlat siyosati, bozor mexanizmlari va mahalliy resurslarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanishi ta'kidlangan [6]. Mazkur tadqiqot ushbu ilmiy yondashuvlarni qo'llab-quvvatlaydi va ularni Urganch shahri misolida empirik jihatdan asoslaydi.

Bundan tashqari, zamonaviy bosqichda raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalarni joriy etish iqtisodiy rivojlanishning muhim omiliga aylanmoqda. Raqamli transformatsiya nazariyasiga ko'ra, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng joriy etilishi ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi va yangi iqtisodiy imkoniyatlarni yaratadi [7]. Urganch shahrida ham raqamli xizmatlar, elektron boshqaruv tizimlari va innovatsion loyihalarning rivojlanishi iqtisodiy tizimning sifat jihatidan yangi bosqichga o'tganligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari hududiy rivojlanishda geografik va infratuzilmaviy omillarning ham muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Hududiy iqtisodiyot nazariyasiga ko'ra, transport infratuzilmasi, kommunikatsiya tarmoqlari va resurs bazasi iqtisodiy faollik darajasini belgilovchi asosiy omillardan hisoblanadi [8]. Urganch shahrida infratuzilmaning modernizatsiyasi investitsion jozibadorlikni oshirib, iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Umuman olganda, muhokama natijalari Urganch shahrining iqtisodiy rivojlanishini faqat tarixiy jarayon sifatida emas, balki murakkab institutsional, iqtisodiy va innovatsion tizimlar uyg'unligi sifatida baholash zarurligini ko'rsatadi. Bu esa kelgusida hududiy iqtisodiy siyosatni takomillashtirish, innovatsion rivojlanishni jadallashtirish va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari Urganch shahrining 1991-2023-yillardagi iqtisodiy rivojlanishi transformatsion iqtisodiyotga xos bosqichma-bosqich evolyutsion xarakterga ega ekanligini ko'rsatdi. Mustaqillikning dastlabki yillarida iqtisodiy tizimning tubdan o'zgarishi bilan bog'liq murakkab jarayonlar, xususan ishlab chiqarishning qisqarishi, inflyatsiya va mehnat bozoridagi muammolar kuzatilgan bo'lsa-da, keyingi bosqichlarda iqtisodiy barqarorlashuv va o'sish tendensiyalari shakllandi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, xususiylashtirish jarayonlari va bozor mexanizmlarining joriy etilishi Urganch shahrining iqtisodiy rivojlanishida muhim turning nuqtasi bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, kichik va o'rta biznesning jadal rivojlanishi iqtisodiy tizimning moslashuvchanligini oshirib, bandlikni ta'minlash hamda iqtisodiy diversifikatsiyani kuchaytirishda asosiy omillardan biri bo'ldi.

Shuningdek, davlat tomonidan olib borilgan izchil iqtisodiy siyosat, jumladan investitsiya muhitini yaxshilash, infratuzilmani modernizatsiya qilish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar Urganch shahrining iqtisodiy salohiyatini sezilarli darajada oshirdi. Bu jarayon hududiy iqtisodiy rivojlanishning barqaror modelini shakllantirishga xizmat qildi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, Urganch shahrining iqtisodiy rivojlanishi diversifikatsiyalangan o'sish modeliga asoslanib, turli tarmoqlarning parallel rivojlanishi orqali iqtisodiy barqarorlik ta'minlangan. Shu bilan birga, so'nggi yillarda raqamli iqtisodiyot va innovatsion faoliyatning joriy etilishi iqtisodiy rivojlanishning sifat jihatidan yangi bosqichini boshlab berdi.

Umuman olganda, Urganch shahrining iqtisodiy rivojlanish tajribasi transformatsion iqtisodiyot sharoitida hududiy rivojlanishning samarali modelini namoyon etadi. Ushbu model davlat siyosati, bozor mexanizmlari va hududiy omillarning uyg'unligi asosida shakllangan bo'lib, kelgusida boshqa hududlar uchun ham amaliy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

1. North D.C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
2. Todaro M.P., Smith S.C. *Economic Development*. – Pearson Education, 2015.
3. Kornai J. *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. – Princeton University Press, 1992.
4. Blanchard O. *The Economics of Post-Communist Transition*. – Oxford University Press, 1997.
5. Krugman P. *Geography and Trade*. – Cambridge: MIT Press, 1991.
6. Acemoglu D., Robinson J. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. – New York: Crown Business, 2012.
7. World Bank. *Uzbekistan Country Economic Update*. – Washington, 2019.
8. UNDP. *Digital Transformation in Uzbekistan*. – New York, 2021.
9. Sobirov A. *Hududiy iqtisodiyot rivoji*. – Toshkent: Fan, 2005.
10. Islomov B. *Iqtisodiy islohotlar nazariyasi*. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2013.
11. Qodirov D. *Hududiy rivojlanish omillari*. – Toshkent: Fan, 2018.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5847-son Farmoni. "Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi". 08.10.2019.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3775-son Qarori. "Oliy ta'lim sifatini oshirish chora-tadbirlari". 05.06.2018.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947-son Farmoni. "Harakatlar strategiyasi". 2017.
15. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari. – <https://stat.uz>

O'ZBEKISTONNING MUSTAMLAKACHILIK DAVRIDAGI DINIY HAYOTI

Aymatova Zarnigor G'ulomovna,

Buxoro davlat Universiteti

arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur matnda sovet hokimiyati yillarida O'zbekistondagi diniy siyosat, islom muassasalari faoliyati va ushbu mavzuning tarixshunoslik masalalari tahlil qilingan. Muallif sovet davri tadqiqotlarini uch guruhga bo'lib, mafkuraviy tazyiqlar ostida dinning qanday talqin qilinganini ochib beradi. Ayniqsa, 1917–1991-yillar oralig'idagi besh bosqichli "to'lqinsimon" siyosat, dahriylik targ'iboti va qatag'onlar davri tahlilga tortilgan. Shuningdek, 1943-yilda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasining tashkil etilishi hamda Boboxonovlar sulolasining diniy erkinliklarni tiklash, xalqaro aloqalarni o'rnatish va islomiy ta'limni yo'lga qo'yishdagi xizmatlari alohida ko'rsatilgan. Mustaqillikdan so'ng vijdon erkinligining tiklanishi va xorijiy olimlarning sovet siyosatiga bergan xolis baholari ham matnning muhim qismini tashkil etadi.

Kalit so'zlar: Sovet diniy siyosati, O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi, Boboxonovlar sulolasi, dahriylik (Ateizm) targ'iboti, islom tarixshunosligi, vijdon erkinligi, Haj ziyorati, Miri Arab madrasasi, Imom al-Buxoriy Islom instituti, "To'lqinsimon" siyosat, Qatag'on davri, xalqaro islomiy aloqalar

«РЕЛИГИОЗНАЯ ЖИЗНЬ УЗБЕКИСТАНА В КОЛОНИАЛЬНЫЙ ПЕРИОД»

Аннотация. В данной работе анализируются религиозная политика в Узбекистане в годы советского правления, деятельность исламских институтов, а также историографические вопросы, связанные с этой темой. Автор делит исследования советского периода на три группы, показывая, как религия интерпретировалась в условиях идеологического давления. Особое внимание уделяется анализу пятиэтапной «волнообразной» политики в период с 1917 по 1991 год, пропаганде атеизма и эпохе репрессий. Кроме того, особое внимание уделяется созданию Духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана в 1943 году, а также заслугам династии Бобохановых в восстановлении религиозных свобод, налаживании международных связей и организации исламского образования. Важную часть текста составляют также вопросы восстановления свободы совести после обретения независимости и объективные оценки советской политики зарубежными учеными.

Ключевые слова: советская религиозная политика, Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана, династия Бобоханов, пропаганда атеизма, исламская историография, свобода совести, хадж, Мири-Арабская медреса, Исламский институт имени имама аль-Бухари, политика «Волн», период репрессий, международные исламские отношения

“THE RELIGIOUS LIFE OF UZBEKISTAN DURING THE COLONIAL PERIOD”

Abstract. This text analyses the religious policy in Uzbekistan during the years of Soviet rule, the activities of Islamic institutions, and the historiographical issues surrounding this topic. The author divides Soviet-era research into three groups, revealing how religion was interpreted under ideological pressure. Particular attention is paid to the analysis of the five-stage “wave-like” policy between 1917 and 1991, the promotion of atheism, and the era of repressions. Furthermore, Particular emphasis is placed on the establishment of the Spiritual Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan in 1943 and the services of the Bobo-khanov dynasty in restoring religious freedoms, establishing international relations, and organising Islamic education. The restoration of freedom of conscience after independence and the impartial assessments of Soviet policy by foreign scholars also constitute an important part of the text.

Keywords: Soviet religious policy, Religious Directorate of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan, Bobo-khan dynasty, Propaganda of atheism, Islamic historiography, Freedom of conscience, Hajj pilgrimage, Miri Arab Madrasa, Imam al-Bukhari Islamic Institute, ‘Waves’ policy, Repression period, International Islamic relations

Kirish. Hozirgi kunda tarixga qiziqish, uni xolisona o'rganish va obyektiv talqin qilish borasida sezilarli yutuqlar qo'lga kiritildi. Masalan, tarixshunoslik masalasi ham dolzarblik kasb etdi. Yaqin,

o'tmishda, ya'ni sovet hokimiyati yillarida diniy siyosat muammosi ham o'ziga xos tadqiqotlar obyektiga aylandi. Bu haqiqiy ma'noda vijdon erkinligining tiklanishi, dindorlarga o'z huquq va erkinliklarining qaytarib berilishi kabi omillar bilan bog'liq. Mustaqillikdan so'ng respublikamiz musulmonlari davlat va hukumat homiyligida Makka va Madina shaharlariga haj ziyoratiga borib keladigan bo'ldilar. Ramazon va Qurbon hayitlari dam olish kuni deb e'lon qilindi.

Sovet hokimiyati yillarida diniy siyosat, din tarixi, ayniqsa, musulmon muassasasi va tashkilotlar faoliyati tarixchi, faylasuf, etnograf, filolog, siyosatshunos hamda sotsiolog olimlar tomonidan o'rganilgan va bu boradagi tadqiqotlar davom etmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodlar.

Adabiyotlar tahlili. Maqolada mavzuning o'rganilish darajasi tizimli ravishda uchta asosiy guruhga bo'lingan holda tahlil qilingan:

Sovet davri tadqiqotlari: Bu guruh o'z navbatida ikki xil yondashuvni o'z ichiga oladi. 1917–1927-yillardagi dastlabki adabiyotlarda din masalasi nisbatan xolisona yoritilgan bo'lsa, 1930-yillardan boshlab asarlar kommunistik mafkura ta'sirida, dindorlarni "jamiyat dushmani" sifatida talqin qiluvchi keskin tanqidiy ruhga o'tgan.

Mustaqillik davri o'zbek tadqiqotchilari: Ushbu bosqichda yaratilgan adabiyotlar yangicha uslubiy yondashuv, ya'ni umuminsoniy va milliy qadriyatlar ustuvorligi hamda xolisonalik tamoyillariga asoslanadi. Bu guruhga I.R. Xo'jamurodov, E. Yusupov va boshqa olimlarning ishlari kiritilgan.

Xorijiy tadqiqotlar: Chet ellik siyosatshunos va faylasuflar (masalan, A. Benigsen, Boymirza Hayit, Paolo Sartori) asarlarida sovet hukumatining diniy siyosati "noinsoniy" va "ikkiyuzlamachilik" sifatida keskin tanqid qilinadi. Ayniqsa, masjidning ommaviy yopilishi va ulamolarning qatag'on qilinishi ushbu adabiyotlarning markaziy mavzusidir.

Tadqiqot metodlari.

Muallif maqolada quyidagi ilmiy metodlardan foydalangan:

Tarixiylik va davriylashtirish metodi: Sovet davridagi diniy siyosat "to'liqsimon" xarakterga ega ekanligi aniqlanib, 1917-yildan 1987-yilgacha bo'lgan davr besh bosqichga bo'lib o'rganilgan.

Qiyosiy-tarixiy tahlil: Matnda turli davrlardagi (masalan, urush yillaridagi "yumshash" siyosati va undan keyingi qattiqqo'llik) siyosiy o'zgarishlar va ularning diniy muassasalar faoliyatiga ta'siri o'zaro qiyoslangan.

Tizimli yondashuv: O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasining (SADUM) tashkil etilishi, uning ierarxik tuzilishi va Boboxonovlar sulolasining faoliyati yaxlit bir tizim sifatida tahlil etilgan.

Xolisonalik (Obyektivlik): Muallif ham sovet davri manbalarini, ham xorijiy va mustaqillik davri olimlarining qarashlarini keltirish orqali mavzuga ko'p tomonlama yondashgan.

Obyekt: 1917-1991-yillar oralig'idagi O'zbekiston (va qisman Markaziy Osiyo) hududidagi diniy hayot va davlatning islomga nisbatan yuritgan siyosati.

Predmet: Diniy muassasalar (masalan, SADUM, Miri Arab madrasasi), ulamolarning faoliyati hamda ushbu jarayonlarning tarixshunoslikda aks etishi.

Mavzu tarixshunosligiga oid asarlarni, ilmiy tadqiqot ishlarini uch guruhga bo'lish mumkin.

1. Sovet hukumati yillarida chop etilgan ishlar
2. Mustaqillik yillarida chop etilgan ishlar va tadqiqotlar
3. Xorijda chop etilgan tadqiqotlar

Sovet hukumati davrida nashr etilgan maqola va tadqiqotlar tahlilga tortilar ekan, bu masalada munosabat doimo bir me'yorda bo'lmaganligiga guvoh bo'lindi.

Oktabr to'ntarishidan keyingi dastlabki o'n yillikda (1917-1927) yozilgan ilmiy asar maqola va risolalarda din va diniy tashkilotlar faoliyati nisbatan xolisona yoritilgan.

Safarov, N.Borisov, V.Bilik, Sh.Rahim, L.Dembo, T.Risqulov, R.Inog'omov, V.Bartold, P.Serbov, A.Nikiforov kabilar tomonidan yozilgan kitob va maqolalarda islom dinining ijtimoiy kundalik va ma'naviy hayotidagi o'rni, diniy ta'lim, vaqf mulklariga munosabat kabilar nisbatan xolisona bayon qilingan. Biroq, 1920-yillarning oxiri, 1930-yillar boshlarida sovet hokimiyatida ma'muriy buyruqbozlik siyosati qaror topishi barobarida xalq ommasi ongiga dahriylik aqidalari singdirilishi yo'li tanlandi. Diniy tasavvurlarni imomlar ongidan butunlay chiqarib tashlash, dinga qarshi tashviqot markazlar tuzish va matbuotni chop etishni yo'lga qo'yish ilgari surildi.

M.Yaroslovskiy, A.Ashulin, L.Klimovich, K.Vaselevskiy markazdan turib yozgan asarlarida kommunistik mafkurani ideallashtirish, diniy-axloqiy tarbiyani tanqid qilish, dindorlardan sovet hukumati va sotsializmning dushmani sifatida talqin qilishni ilgari surdilar. Dinga va dindorlarga noxolis baho berilgan asarlar qatoriga Rashidxon, A.Adhamov, P.Kuxarskiylarning darsliklarini ko'rsatish mumkin.

Yuqoridagi mualliflarning asarlarida sovet tashviqot markazlari hisoblangan qizil choyxona, klub, qizil burchak, kolxozchilar uyi kabilar orqali dinning zarari haqida ma'ruza, kecha va tadbirlar o'tkazish bilan bog'liq keng tavsiyalar beriladi. Shuningdek, "Xudosizlar" tashkiloti va shu nomdagi jurnal orqali tashviqot hamda targ'ibot ishlarini kuchaytirish choralari ko'rilgan.

1950-1980-yillarda chop etilgan tadqiqotlarda dinga munosabat, musulmon marosim va muassasalari talqinida kommunistik mafkuraning to'la hukmronligi ta'minlangan. Ikkinchi jahon urushi yillarida "yumshash" siyosati yuritilganligi o'sha davrdagi tarixiy vaziyat og'irligi va keskinligi tufayli edi.

G'.Po'latov, F.Ishoqov, A.Abdusamadov, B.Kononov, I.Jabborov, T.Saksonov, T.Saidboyev, A.Ro'zimatov, A.Muhammedov kabilarning tadqiqotlarida din va uning bashariyat qadriyatida tutgan o'rni, falsafiy, axloqiy xususiyatlari xolis tahlil qilinmadi.

Xullas, sovet hokimiyati hukmronligi davrida masala mohiyati obyektiv ochib berilmadi, aksincha bir yoqlama, kommunistik mafkura asosida talqin etildi.

"Qayta qurish" yillarida (1985-1991) milliy o'zlikni anglash va qadriyatlarning tiklanish jarayon tufayli din va diniy muassasalarga tarixini xolisona o'rganishga kirishildi. Islom dini va uning axloqiy-ma'naviy ahamiyati haqida nashrlar paydo bo'ldi.

Leshinskiy o'zining monografiyasida sovet hokimiyatining 70 yillik tarixi davomida diniy siyosat xatoli va kamchiliklarini ochib berdi. O.Umarjonov, K.Valekseyev, I.Alimov tadqiqotlarida din va diniy muassasalarga munosabatlardagi xatoliklar, vaxshiyona shafqatsiz munosabat ko'rsatildi.

Yuqoridagi tadqiqotlar umumlashtirilgan ekan, sovet hokimiyatining diniy siyosati "to'liqinsimon" bo'lganligi ko'rinadi, ya'ni bu siyosat ba'zan keskin, hatto qatag'ongacha borib yetgani, ba'zan tarixiy sharoit talab qilganda qattiqqo'llikni yumshatish evaziga kishilarni sovet tuzumiga munosabati o'zgartirgan. Zamonaviy tadqiqotlarda bu siyosat besh bosqichni qamrab olishi ko'rsatiladi.

1. 1917-1926-yillar;
2. 1927-1941-yillar;
3. 1942-1960-yillar;
4. 1960-1980-yillar;
5. 1980-1987-yillar.

Mustaqillik yillarida o'rganilayotgan mavzuda yaratilgan adabiyotlar ikkinchi guruhni tashkil etadi. Ularda masalaga yangicha uslubiy yondashuvlar asosida, ya'ni umuminsoniy va milliy qadriyatlar ustuvorligi, xolisonalik nuqtayi nazari yetakchilik qiladi. I.R.Xo'jamurodov, E.Yusopov, G'.S.Karomatov, E.A.Abdulxalitova, Z.Husiddinov, A.Zikrillayev, S.S.Abdullayev, A.M.Salmonov, R.M.Yusupov kabilarning tadqiqot va asarlarini qayd etish o'rinli bo'ladi.

SSSRda diniy siyosat bilan bog'liq tadqiqotlar va asarlarining uchinchi guruhi xorijda e'lon qilingan ishlardir. Chet ellardagi siyosatshunos, faylasuf va sotsiolog olimlar sovet hokimiyatining dinga va musulmonchilikka munosabatini kuzatib borganlar. Ular tomonidan sovet hukumatining noinsoniy diniy siyosati keskin tanqid ostiga olingan. Masala mohiyatini ifodalaydigan va xorijda chop etilgan tadqiqotlar sirasiga A.Benigsen, Sh.Akiner, Paolo Sartori, Boymirza Hayit kabilarning asarlarini hamda Turkiyada chop etilgan "Bugungi kunimizning buyuk islom tarixi kabi kitob va monografiyalarni" kiritish mumkin.

Jumladan, A.Benigsenning "SSSRdagi musulmonchilik" nomli monografiyasida sovet hukumatining ikkiyuzlamachilikdan iborat diniy siyosati keskin tanqid qilingan. Bu asarda 1950-1960 yillarda Sovet ittifoqi hududida 100 mingdan ortiq masjidlar yoqilganligi, dinga qarshi tashviqot avj oldirilganligi alohida qayd etilgan. Boymirza Hayit (1917-2006-yillar)ning "Turkistonda sovetlar birligindagi turkiylik va islomning ba'zi masalalari" nomli asarida sovet hukumati va bolsheviklar Turkiston hududida islom ulamolarini qatag'on qilganligi, diniy tashkilotlarini ta'qiqlaganligi ochib berilgan.

Shu o'rinda "O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmon diniy boshqarmasi" to'xtalib o'tsak. "O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmon diniy boshqarmasi" rasmiy ravishda beshta O'rta Osiyodagi sovet ittifoqi repulikolari Qozog'iston, O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston va Turkmaniston musulmon tashkiloti. Birinchi bo'lib, 1943-yil tashkil etilib 50-yil faoliyat olib borgan. SSSR parchalangandan keyin har bir respublika o'zining diniy tashkilotlariga ega bo'ldi. Tashkilotning bosh qarorgohi Toshkent shahrida edi.

Diniy boshqarma rahbari muftiy bo'lib, barcha musulmonlar uchun ma'sul shaxs bo'lib, ular ko'pincha "buyuk" yoki "oliy" muftiy deb atalgan. "O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmon diniy boshqarmasi" boshqarma mavjud bo'lgan davrdan oxirigacha Boboxonovlar oilasi oliy muftiy bo'lgan.

1. Eshon Boboxon ibn Abdumajidxon (1943-1957)
2. Ziyouddinxon ibn Eshon Boboxon (1957-1982)
3. Shamsuddinxon Boboxonov (1982-1989)
4. Muxammed Sodiq Muhammad Yusuf (1989-1993)

HISTORY

Ikkinchi jahon urushi yillarda SSSRning dinga bo'lgan munosabati o'zgardi. Ateistik qarashlardan diniy bag'rikenglik yo'l ochib bergan. Bunday o'zgarishdan Eshon Boboxonov unumli foydalanib, 1943-yil qishida O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmon jamoalariga murojaat qilib, birlashishga chaqirdi.

O'zbekiston SSR Oliy Kengashi Prezidiumi raisi Yo'ldosh Oxunboboev orqali Eshon Boboxon va bir guruh diniy rahbarlar SSSR hukumati bilan mavjud SSSR Musulmonlari Markaziy Ruhiiy Boshqarmasi namunasi asosida Markaziy Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasini tashkil etish bo'yicha muzokaralarni boshladilar. 1943-yil 12-iyulda Eshon Boboxon boshchiligidagi tashabbus guruhi rasman SSSR Oliy Kengashi Prezidiumi raisi M.I. Kalininga murojaat qildi. Ko'p o'tmay, Markaziy Osiyoda Islom ma'naviy markazini yaratish tashabbusi Moskvada ma'qullandi va uning ehtiyojlari uchun rasmiylar 1928-yilda musodara qilingan Eshon Boboxonning Toshkentning Hazrati Imom mahallasidagi uyini qaytarib berishdi.

1943-yil iyul Eshon Boboxon Moskvaga chaqirildi. Kreml'da I.Stalin bilan uchrashdi va I.Stalin tomondan Eshon Boboxonovga Toshkentda diniy boshqarma tuzish taklifini berdi.

1945-yilda, Sovet hukumati bilan qiyin muzokaralardan so'ng, Eshon Boboxon Buxorodagi Miri Arab madrasasini qayta ochishga muvaffaq bo'ldi, bu madrasa ko'p yillar davomida SSSRdagi yagona islom ta'lim muassasasi bo'lib kelgan. Ikkinchi jahon urushidan keyin Eshon Boboxonov sovet musulmonlarining jahon musulmonlari bilan aloqasini qayta tiklashni boshlagan. Eshon Boboxonov harakatlari natijasida haj ziyorati qayta tiklandi. 1945-yil Eshon Boboxonov boshchilik bir guruh musulmonlar bilan Makka va Madina shahriga haj ziyoratini amalga oshirdilar.

1957-yil iyun oyida bo'lib o'tgan uchinchi Musulmonlar Qurultoyida Shayx Ziyouddinxon ibn Eshon Boboxon O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmon diniy boshqarmasining yangi raisi va beshta respublikaning muftiysi etib saylandi.

U an'anaviy Islom asoslarini mustahkamlashga qaratilgan siyosatni davom ettirdi va uni islomga zid deb hisoblangan turli urf-odatlar va marosimlardan tozalash uchun murosasiz kurash olib bordi. Ziyouddinxon 1957-yilda tayyorlagan Qur'onni nashr etish orqali otasining ishini yakunladi va shu tariqa SSSRda musulmonlarning muqaddas kitobining seriyali nashr etilishini boshladi. Shuningdek, u Qur'onning ikkinchi 1960-yil va uchinchi 1968-yil nashrlarini tayyorlashda faol ishtirok etdi. Shayx Ziyouddin Xon tashabbusi bilan Imom al-Buxoriyning "Al-Jomi' as-Sahih" va "Al-Adab al-Mufrad" kitoblari arab tilida nashr etildi.

Muftiyning faoliyati SSSRdagi musulmon tashkilotlari o'rtasida xalqaro aloqalarni o'rnatish va mustahkamlashga hamda ularning Islom olamidagi obro'sining oshishiga hissa qo'shdi. 1962-yilda SSSRning to'rtta diniy boshqarmasi musulmonlarining konferensiyasida SSSR Musulmon tashkilotlarining xalqaro aloqalar departamentini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilindi, unga Shayx Ziyouddinxon ibn Eshon Boboxon rahbar etib saylandi. Qisqa vaqt ichida uning rahbarligida Osiyo va Afrikaning islom mamlakatlari bilan diplomatik, diniy, madaniy va iqtisodiy aloqalar o'rnatildi. "Sovet Sharqi musulmonlari" jurnali to'rt tilda nashr etila boshlandi, bu esa SSSRdagi musulmonlarning ovozini butun dunyoga eshitish imkonini berdi. Shayx Ziyouddin Xon rahbarligida "Sovetlar yurtidagi musulmonlar" albomi ham arab va ingliz tillarida nashr etildi. SSSR Musulmon tashkilotlari xalqaro aloqalar departamenti rahbari sifatida Ziyouddin Xon Hindiston-Pokiston mojarosini hal qilishda faol ishtirok etdi. Uning shaxsiy vakolati tinchlikka erishishga katta hissa qo'shdi. 1966-yil yanvar oyida Hindiston va Pokiston o'rtasida tinchlik shartnomasining imzolaniishi Toshkentda bo'lib o'tgani tasodif emas. Uning 1970-yil sentyabr oyida Qohiradagi Al-Azhar universitetining Buyuk shayxi doktor Muhammad ibn Muhammad al-Fahhamning O'zbekistonga uyushtirgan tashrifi ham katta xalqaro ta'sirga ega bo'ldi.

Shayx Ziyauddinxon ibn Eshon Boboxon otasining SSSRda islom ta'limini yo'lga qo'yishdagi ishlarini davom ettirdi. Katta qiyinchiliklarga qaramay, u Sovet hukumatidan SSSRda birinchi oliy islom ta'limi muassasasini ochish uchun ruxsat olishga muvaffaq bo'ldi. 1971-yilda Toshkentdagi Namozgoh masjidida Imom al-Buxoriy Islom instituti ochildi. Shayx Ziyauddinxon ibn Eshon Boboxon jamoat hayotida ham faol ishtirok etdi. U Jahon tinchlik kengashi, Islom konferensiyasi tashkiloti, Butunjahon masjidlar oliy kengashi, Sovet va O'zbekiston tinchlik qo'mitalari, Sovet va O'zbekiston tinchlik jamg'armalari, Osiyo va Afrika mamlakatlari birdamlik qo'mitasi a'zosi va Sovet va O'zbekiston xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik va madaniy aloqalar jamiyatlari boshqaruvi a'zosi edi. Uning Islomga qilgan xizmatlari, tinchlikni saqlash sa'y-harakatlari va SSSRning Islom olamidagi obro'sini mustahkamlash borasidagi faoliyati "Shon-sharaf belgisi" va "Xalqlar do'stligi" ordenlari, shuningdek, yuqori xorijiy mukofotlar bilan taqdirlangan.

1982-yil oktyabr oyida Ziyauddinxon sog'lig'i yomonlashgani sababli nafaqaga chiqdi va 1982-yil 23-dekabrda vafot etdi. O'zbekiston hukumati qarori bilan u Toshkentdagi Kaffal Shoshi maqbarasiga dafn qilindi.

1982-yil oktyabr oyida qurultoy qarori bilan Shamsiddinxon otasining o'rniga O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi raisi va beshta respublika muftiysi etib tayinlandi. 1982-yil dekabr oyida Ziyauddinxon ibn Eshon Boboxonov vafotidan so'ng, u SSSR musulmon tashkilotlari xalqaro aloqalar departamenti boshlig'i lavozimini ham egalladi. Uning g'ayrati va qat'iyligi SSSRdagi musulmonlarni yanada birlashtirishga va ularning islom olamidagi obro'sini oshirishga hissa qo'shdi. Muftiy Shamsiddin Xon Boboxonov Markaziy Osiyodagi islom madaniy yodgorliklarini tiklash va mavjud masjidning inshootlarini mustahkamlashga katta e'tibor qaratdi. Boboxonov rahbarligida "O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmon diniy boshqarmasi" matbuoti musulmon adabiyotini nashr etish bo'yicha katta sa'y-harakatlarni boshladi. Shamsiddinxonning o'zi "Sovet Sharqi musulmonlari" jurnalining bosh muharriri sifatida uning sahifalariga tez-tez hissa qo'shgan. Boboxonov davrida "O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmon diniy boshqarmasi" bosmaxonasi yangi binoga ko'chib o'tdi va Shamsiddinxonning bobosi Eshon Boboxonov to'plamiga asoslangan Ruhiy boshqarma kutubxonasi fondi sezilarli darajada kengaytirildi. 1985-yilda u Qur'onning yangi nashri kengashiga raislik qildi.

1980-yillarning ikkinchi yarmida SSSRda boshlangan qayta qurish millatchilik kayfiyatining kuchayishi bilan birga keldi. Muftiy Boboxonovning SSSR Din ishlari departamenti tomonidan "O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmon diniy boshqarmasi" ustidan haddan tashqari nazorat o'rnatishiga qarshiligiga qaramay, u "xudosiz hokimiyatga sodiqlik, Islomga mos kelmaydigan odatlar va umuman o'z lavozimiga nomuvofiqlik" ayblovlari qochib qutulolmadi. 1989-yil 4-fevralda O'zbekiston va Tojikistondan bir qancha taniqli ma'naviy yetakchilar va ilohiyotshunolar "O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmon diniy boshqarmasi"ning bosh qarorgohi bo'lgan Barakxon madrasasida to'planib, Musulmonlarning favqulodda umumiy yig'ilishi boshlanganini e'lon qilishdi va "O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmon diniy boshqarmasi" raisini lavozimidan chetlatish talabi bilan ultimatum qo'yishdi. Ularning talablariga rozi bo'lgan muftiy Shamsiddinxon iste'foga chiqdi.

1989-yilda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlarining umumiy yig'ilishida Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi raisi va muftiy etib saylandi.

Xulosa. Sovet hokimiyati yillarida O'zbekistondagi diniy vaziyat va islom muassasalari faoliyatini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, davlatning dinga nisbatan yuritgan siyosati bir tekisda kechmagan, balki o'zgaruvchan va "to'liqsimon" xarakterga ega bo'lgan. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Siyosiy dinamika va bosqichlar: Sovet hokimiyatining diniy siyosati besh bosqichda amalga oshirilgan bo'lib, u dastlabki yillardagi nisbiy erkinlikdan (1917–1926) qatag'on va dahriylikning keskin avj olishiga (1927–1941), Ikkinchi jahon urushi davridagi vaqtincha yumshashdan keyin esa yana mafkuraviy nazoratning kuchayishiga qarab o'zgargan.

Diniy boshqaruvi va Boboxonovlar xizmati: 1943-yilda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasining (SADUM) tashkil etilishi mintaqa musulmonlari hayotida muhim burilish yasadi. Boboxonovlar sulolasi vakillari — Eshon Boboxon, Ziyouddinxon va Shamsiddinxon Boboxonovlar qat'iy mafkuraviy bosim ostida bo'lishlariga qaramasdan, Miri Arab madrasasi va Imom al-Buxoriy nomidagi Islom institutini ochish orqali islomiy ta'limni saqlab qolishga, shuningdek, xalqaro maydonda musulmon mamlakatlari bilan aloqalarni tiklashga muvaffaq bo'ldilar.

Tarixshunoslikdagi ziddiyatlar: Sovet davri tadqiqotlari uzoq vaqt davomida kommunistik mafkura asiri bo'lib qolgan bo'lsa-da, "Qayta qurish" yillari va ayniqsa, mustaqillik davriga kelib, masalaga xolis va ilmiy yondashish imkoniyati tug'ildi. Xorijiy olimlar (A. Benigsen, Boymirza Hayit va boshqalar) asarlari sovet tizimidagi ikkiyuzlamachilikni va dindorlarga qilingan tazyiqlarni ochib berishda muhim manba bo'lib xizmat qildi.

Diniy merosning ahamiyati: Maqolada keltirilgan faktlar shuni tasdiqlaydiki, sovet hukumatining tizimli ravishda olib borgan dindand ayirish va dahriylikni singdirish harakatlariga qaramay, xalqning o'z e'tiqodiga sodiqligi va diniy yetakchilarning mantiqiy diplomatiyasi natijasida islomiy qadriyatlar butunlay yo'q bo'lib ketmadi.

Xulosa qilib aytganda, sovet davridagi diniy hayotni o'rganish nafaqat o'tmishni anglash, balki bugungi kundagi diniy bag'rikenglik va vijdon erkinligining qadriga yetish, uni mustahkamlash uchun ham dolzarb ahamiyatga ega.

Sovet hokimiyati diniy siyosati masalasini bir maqola doirasida qamrab olish mumkin emas. Biz bu masalada muxtasar fikr yuritdik xolos.

ADABIYOTLAR:

1. Алимова Д. Шодмонова С. Из истории паломничества мусульман Центральной Азии в Мекке (конусы XIX – начало XXI вв.) // *O'zbekiston tarixi*; 2011. - № 1. – S. 49 – 61.
 2. Odilov A. Sovet hukumronligining dastlabki yillaridagi diniy siyosat tarixidan // *O'zMU xabarлари*. 2008. - № 2. B. 62 – 63.
 3. Sayid Mansur Olimiy. Buxoro – Turkiston beshigi. – Buxoro: “Buxoro” nashriyoti, - 2004. (fors-tojik tilidan t.f.n.dos.H.H.To'rayev tarjimasi) – 144 b.
 4. Hayitov Sh. O'zbek muhojirligi tarixi. T.: “Abv matbvot konsalt”; 2008. – 208 b.
 5. Mirjonovna Y. B. Question About the Environment: Has the Historian Studied the Environmental Problem? // *Academicia Globe*. – 2021. – T. 2. – №. 01. – C. 10-17.
 6. Юлдошева Б. М. XX асрнинг 80-йилларида атроф-муҳит масаласига ёндашувлар тарихидан (Бухоро вилояти мисолида) // *взгляд в прошлое*. – 2020.
 7. Aymatova Z. XIX asrda O'rtasiy musulmonlarining haj ziyorati // *центр научных публикаций (buxdu. uz)*. – 2023. – T. 40. – №. 40.
 8. Aymatova Z. Туркистон минтақасидаги муслмонларнинг ҳаж зиёрати тарихидан (1867-1917йй) // *центр научных публикаций (buxdu. uz)*. – 2022. – т. 20. – №. 20.
 9. Aymatova Z. XX аср бошларида Бухоро амирлиги аҳолисининг ҳаж зиёрати // *центр научных публикаций (buxdu. uz)*. – 2022. – т. 20. – №. 20.
 10. Grigoriev E. Russian Muslim Pilgrimages to Makkali in the Early Twentieth Century // *Kingdom of Saudi Arabia in 100 years: / studies and Rescarches. Rieadih* ; 2008. P.46
 11. Бенигсен А. Мусулмане в СССР - VMCA-PRESS, 1983.-187.cmp
 12. Dogustan gunumuze buyuk Islam tarihi.-Istambul.:”Zamon”;1993.-b.607
- Ўзбекистон Миллий Архиви, И-23фонд, 1-рўйхат, 987-йиғма жилд, 115, 117, 119, 121, 123-варақлар.

MUSTAQILLIK YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA UMUMIY O‘RTA TA‘LIM TIZIMIDA AMALGA OSHIRILGAN ISLOHOTLAR VA ULARNING TA‘LIM SIFATIGA TA‘SIRI

Bo‘riyev Ibrohim Salohiddin o‘g‘li,

*Navoiy innovatsiyalar universiteti o‘qituvchisi
ibrohimburiyev94@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillik arafasi va dastlabki yillarida O‘zbekistonda umumiy o‘rta ta‘lim tizimida mavjud bo‘lgan muammolar, xususan pedagog kadrlarning ijtimoiy holati, ta‘lim sifati va moddiy ta‘minot masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, 1990-yillarda o‘qituvchilarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, o‘quvchilarni himoya qilish hamda yangi turdagi ta‘lim muassasalari – litsey va gimnaziyalarni tashkil etish orqali ta‘lim tizimini isloh qilish jarayonlari yoritilgan. Amalga oshirilgan chora-tadbirlarning ta‘lim sifatini oshirish va kadrlar barqarorligini ta‘minlashdagi ahamiyati ilmiy asosda baholanadi.

Kalit so‘zlar: ta‘lim islohotlari, umumiy o‘rta ta‘lim, pedagog kadrlar, ta‘lim sifati, ijtimoiy himoya, litsey va gimnaziya.

РЕФОРМЫ, ОСУЩЕСТВЛЁННЫЕ В СИСТЕМЕ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ, И ИХ ВЛИЯНИЕ НА КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье анализируются проблемы системы общего среднего образования Узбекистана в преддверии независимости и в первые годы её становления, в частности социальное положение педагогических кадров, качество образования и вопросы материально-технического обеспечения. Также освещаются процессы реформирования системы образования в 1990-е годы, направленные на социальную поддержку учителей, защиту учащихся и создание новых типов образовательных учреждений - лицеев и гимназий. Научно обоснована значимость проведённых мер в повышении качества образования и обеспечении стабильности педагогических кадров.

Ключевые слова: реформы образования, общее среднее образование, педагогические кадры, качество образования, социальная защита, лицеи и гимназии.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE PRESCHOOL EDUCATION SYSTEM IN THE CONDITIONS OF INDEPENDENCE

Abstract. This article analyzes the challenges in the general secondary education system of Uzbekistan on the eve of independence and in the early years of its development, particularly focusing on the social status of teachers, the quality of education, and material-technical conditions. It also examines the reform processes of the 1990s aimed at supporting teachers, protecting students, and establishing new types of educational institutions such as lyceums and gymnasiums. The significance of these measures in improving educational quality and ensuring the stability of teaching staff is scientifically evaluated.

Key words: education reforms, general secondary education, teaching staff, quality of education, social support, lyceums and gymnasiums.

Kirish. Mustaqillikning dastlabki yillarida yuzaga kelgan murakkab iqtisodiy sharoitlarga qaramasdan, O‘zbekiston Respublikasida ta‘lim tizimini izchil isloh qilish jarayoniga kirishildi. Xususan, umumiy o‘rta ta‘lim tizimida amalga oshirilgan dastlabki islohotlar pedagog kadrlarning ijtimoiy mavqeini mustahkamlash, ularni moddiy va ma‘naviy rag‘batlantirish, shuningdek, o‘quvchilarni ijtimoiy himoya qilishga qaratilgan chora-tadbirlar bilan tavsiflanadi. Mazkur bosqichda o‘quvchilarning bepul o‘qitilishini ta‘minlash, yangi turdagi ta‘lim muassasalari - maktab-internatlar hamda akademik litseylarni tashkil etish orqali ta‘lim tizimini modernizatsiya qilish yo‘lida muhim qadamlar qo‘yildi. Bu jarayon ta‘lim sifatini oshirish va yosh avlodni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim institutsional o‘zgarishlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda umumiy o‘rta ta‘lim tizimida amalga oshirilgan islohotlar masalasi mamlakat tarixchilari, pedagoglari va siyosatshunoslari tomonidan keng o‘rganilgan ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur muammo bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda,

avvalo, ta'lim tizimining mustaqillikning dastlabki bosqichidagi holati, pedagog kadrlarning ijtimoiy mavqei hamda ta'lim sifati bilan bog'liq muammolar tahliliga alohida e'tibor qaratilgan.

Xususan, "O'zbekiston tarixi (1917-1991-yillar)" nomli fundamental tadqiqotda sovet davrining so'nggi bosqichida ta'lim tizimida yuzaga kelgan inqirozli holatlar, pedagog kadrlar sonining kamayishi va o'qituvchilik kasbining ijtimoiy nufuzi pasaygani statistik ma'lumotlar asosida yoritilgan[1]. Ushbu asarda ta'lim tizimidagi mavjud muammolar mustaqillik davrida amalga oshirilgan islohotlarning asosiy omillaridan biri sifatida baholanadi.

Shuningdek, Islom Karimovning "Barkamol avlod orzusi" asarida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, pedagog kadrlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash hamda yosh avlodni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida talqin etiladi[3]. Muallif ta'lim tizimining taraqqiyoti mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq ekanligini ta'kidlaydi.

Ta'lim tizimidagi hududiy o'zgarishlar va yangi turdagi ta'lim muassasalari faoliyati masalalari tarixchi olim O'. Hoshimov hamda Sh. Rahmatullayev tadqiqotlarida keng tahlil qilingan. Jumladan, O'. Hoshimovning ilmiy ishida Farg'ona vodiysi hududlarida mustaqillik yillarida ta'lim tizimida yuz bergan o'zgarishlar, o'quvchilarni ijtimoiy himoya qilish va litsey-gimnaziyalar tashkil etish jarayonlari yoritilgan [4]. Sh. Rahmatullayev esa yangi turdagi ta'lim muassasalarining faoliyati, ularning moddiy-texnik bazasi hamda o'quvchilar bilim darajasiga ta'sirini tarixiy tahlil qilgan[8].

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi materiallari ham mavzuni yoritishda muhim manba vazifasini bajaradi. Arxiv hujjatlarida litsey va gimnaziyalar tashkil etilishi, pedagoglarni moddiy qo'llab-quvvatlash, bepul ovqatlantirish tizimini joriy etish hamda ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga oid statistik va normativ ma'lumotlar o'z aksini topgan [10].

Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mustaqillikning dastlabki yillarida umumiy o'rta ta'lim tizimini isloh qilish jarayoni murakkab iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlarda amalga oshirilgan bo'lsa-da, mazkur islohotlar pedagog kadrlarni qo'llab-quvvatlash, ta'lim sifatini oshirish va yangi tipdagi ta'lim muassasalarini shakllantirish orqali tizimni modernizatsiya qilishga xizmat qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillariga asoslangan ilmiy yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqot davomida mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekistonda umumiy o'rta ta'lim tizimida amalga oshirilgan islohotlarni o'rganishda tarixiy-komparativ, statistik tahlil, qiyosiy tahlil hamda muammoviy-xronologik metodlar qo'llanildi.

Tadqiqotning manbashunoslik asosini O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi hujjatlari, normativ-huquqiy hujjatlar, Prezident farmonlari va hukumat qarorlari tashkil etdi. Xususan, pedagog kadrlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, litsey va gimnaziyalar faoliyatini tashkil etish hamda ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga oid rasmiy hujjatlar ilmiy tahlil qilindi. Shuningdek, tadqiqot jarayonida tarixchi va pedagog olimlarning ilmiy ishlari, monografiyalari hamda dissertatsiyalaridan foydalanilib, ulardagi nazariy qarashlar va ilmiy xulosalar qiyosiy tahlil asosida o'rganildi. Statistik ma'lumotlarni tahlil qilish orqali ta'lim tizimidagi miqdoriy va sifat o'zgarishlari aniqlanib, ularning umumiy o'rta ta'lim samaradorligiga ta'siri baholandi. Tadqiqotda tizimli yondashuv asosida umumiy o'rta ta'lim tizimidagi islohotlarning pedagog kadrlar, o'quvchilarni ijtimoiy himoya qilish, yangi turdagi ta'lim muassasalari faoliyati hamda ta'lim sifatiga ta'siri kompleks tarzda tahlil qilindi.

Muhokama va natijalar. Mustaqillikdan avvalgi davrni tahlil qiladigan bo'lsak, umumiy o'rta ta'lim tizimi hamda unda faoliyat yuritayotgan pedagog kadrlarning ijtimoiy holati bilan bog'liq qator tizimli muammolar mavjud bo'lganini kuzatish mumkin. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 1985-yilda respublika maktablarida faoliyat yuritgan o'qituvchilar soni 268,4 ming nafarni tashkil etgan bo'lsa, 1990-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 243,9 ming nafargacha qisqargan. Mazkur pasayish, bir tomondan, jamiyatda o'qituvchilik kasbining ijtimoiy nufuzi yetarli darajada qadrlanmaganligi bilan izohlansa, ikkinchi tomondan, pedagog xodimlarni ijtimoiy himoya qilish tizimidagi kamchiliklar va noto'g'ri yondashuvlar bilan bevosita bog'liqdir [1, 227]. Natijada, ta'lim tizimida malakali kadrlar oqimining kamayishi kuzatilib, bu esa sohaning umumiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Yuqorida qayd etilgan muammolarni inobatga olgan holda, pedagog kadrlarning ijtimoiy mavqeini mustahkamlash va ularni qo'llab-quvvatlash maqsadida 1990-yil 13-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan PF-93-sonli "Barcha turdagi maktablar o'qituvchilari hamda bolalar uylari tarbiyachilariga qo'shimcha imtiyozlar berish, yuqori sinf o'qituvchilarining ish haqini oshirish to'g'risida"gi [2] farmon qabul qilindi. Mazkur normativ-huquqiy hujjat pedagog xodimlarni ijtimoiy himoya qilish tizimini takomillashtirishga qaratilgan muhim chora sifatida namoyon bo'lib, unda o'qituvchilar hamda bolalar uylari tarbiyachilariga davlatga tegishli turar-joylarni bepul xususiy mulk sifatida berish, shuningdek, yakka tartibda uy-joy qurish uchun yer uchastkalari ajratish kabi imtiyozlar belgilandi. Ushbu chora-tadbirlar

pedagog kasbining ijtimoiy nufuzini oshirish va kadrlarni ta'lim tizimida ushlab qolishga qaratilgan muhim mexanizm sifatida baholanadi.

Mazkur farmon ijrosining amaliy natijalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, u pedagog xodimlarning ijtimoiy himoyasini sezilarli darajada kuchaytirishga xizmat qilgan. Xususan, 1999-yilgacha bo'lgan davrda respublika miqyosida 97968 nafar xalq ta'limi xodimiga davlat uy-joylari bepul xususiylashtirib berilgan bo'lsa, yana 21946 nafar xodim tashkilot va muassasalar tasarrufidagi uy-joylarni xususiylashtirish imkoniyatiga ega bo'lgan. Shu bilan birga, 35841 nafar pedagog xodimga yakka tartibda uy-joy qurish uchun yer uchastkalari ajratilgan. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash choralarining muhim jihatlaridan biri sifatida qishloq hududlarida istiqomat qiluvchi pedagoglar kommunal xizmat to'lovlaridan to'liq ozod etilgan bo'lsa, shahar joylarda yashovchi pedagoglar uchun ushbu to'lovlarning 50 foizini to'lash tartibi joriy etilgan [3.113]. Mazkur chora-tadbirlar pedagog kasbining ijtimoiy jozibadorligini oshirish, kadrlar barqarorligini ta'minlash hamda ta'lim tizimining samaradorligini kuchaytirishga xizmat qiluvchi muhim omil sifatida baholanadi.

Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida narxlarning erkinlashtirilishi aholining ijtimoiy himoyaga bo'lgan ehtiyojini kuchaytirganini inobatga olib, davlat tomonidan umumta'lim maktablari o'quvchilarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan muhim choralar amalga oshirildi. Xususan, o'quvchilarning ijtimoiy himoyasini ta'minlash maqsadida ularni bepul ovqatlantirish tizimi joriy etilib, ushbu ehtiyojlar uchun davlat budjetidan alohida moliyaviy mablag'lar ajratildi [4.56].

1990-yil 1-yanvardan boshlab umumiy o'rta ta'lim maktablarining 1-5-sinf o'quvchilari uchun bepul nonushta tizimi joriy etildi. Ushbu ijtimoiy tashabbus, avvalo, bolalar salomatligini mustahkamlash va ularning jismoniy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash maqsadida amalga oshirildi. Dastlab kichik hajmli chora sifatida ko'ringan mazkur tadbir aslida keng ko'lamli ijtimoiy dastur bo'lib, 2 million 154 ming nafar o'quvchini qamrab oldi. Mazkur dastur doirasida davlat budjetidan 64 million 611 ming so'm mablag' sarflanib, yil davomida 38 ming tonna sut hamda 2,5 ming tonna go'sht ajratilishi ta'minlandi. Ushbu resurslar markazlashtirilgan fond hisobidan moliyalashtirilib [5.6], o'quvchilarni sifatli oziq-ovqat bilan ta'minlash orqali ta'lim jarayonining ijtimoiy-iqtisodiy asoslarini mustahkamlashga xizmat qildi.

Ta'lim tizimida amalga oshirilgan muhim islohotlardan yana biri yangi turdagi ta'lim muassasalarini tashkil etish bilan bog'liq bo'ldi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi hukumatining 1990-yil 15-yanvardagi 32-sonli qarori hamda Xalq ta'limi vazirligining 1990-yil 26-yanvardagi 45-sonli buyrug'i asosida iqtidorli bolalarni qo'llab-quvvatlash va ularning salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan maxsus ta'lim muassasalarini tashkil etish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar belgilandi. Mazkur normativ-huquqiy hujjatlar ijrosini ta'minlash maqsadida 1991–1992-o'quv yilidan boshlab internat tipiga kirmaydigan yangi turdagi iqtidorli bolalar maktablari - litsey va gimnaziyalarni tashkil etish jarayoni yo'lga qo'yildi [6.19]. Ushbu muassasalar ta'lim tizimini differensiallash, iqtidorli o'quvchilarni aniqlash va ularning intellektual salohiyatini chuqurlashtirilgan ta'lim orqali rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim innovatsion model sifatida shakllandi.

Yangi turdagi ta'lim muassasalarining joriy etilishi qisqa muddat ichida sezilarli natijalarni namoyon etdi. Xususan, 1991-yilda respublika miqyosida 8 ta gimnaziyada 5 295 nafar, 8 ta litseyda esa 3 560 nafar o'quvchi tahsil olgan bo'lsa, 1992-yilga kelib ushbu ko'rsatkichlar keskin oshdi. Natijada 24 ta gimnaziyada 11 044 nafar hamda 26 ta litseyda 9 318 nafar o'quvchi ta'lim ola boshladi. Bundan tashqari, xalqaro hamkorlik asosida 7 ta O'zbekiston-Turkiya litseylari tashkil etilib, ularda 760 nafar o'quvchiga turk va ingliz tillarini chuqurlashtirilgan tarzda o'rgatish yo'lga qo'yildi [7.15]. Mazkur muassasalar ta'lim tizimining sifat jihatdan yangilanishi, iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash hamda xalqaro ta'lim standartlarini joriy etish yo'lidagi muhim bosqich sifatida baholanadi.

Mustaqillikning dastlabki besh yili davomida Farg'ona vodiysi hududlarida yangi turdagi ta'lim muassasalarini tashkil etish jarayoni sezilarli darajada faollashdi. Xususan, ushbu davr mobaynida vodiy shaharlarida 40 ta litsey va 25 ta gimnaziya tashkil etildi. Holbuki, 1991-yilda mazkur hududda yangi tipdagi ta'lim muassasalari soni nihoyatda cheklangan bo'lib, atigi 2 ta litsey faoliyat yuritgan edi [8.161].

Umumiy o'rta ta'lim tizimida mustaqillikning dastlabki bosqichida muayyan yutuqlarga erishilganiga qaramay, qator tizimli muammolar ham saqlanib qolganini kuzatish mumkin. Dastlabki statistik ko'rsatkichlar yangi turdagi ta'lim muassasalari sonining oshganini ko'rsatib, ijobiy taassurot uyg'otadi. Biroq ushbu muassasalarni tashkil etish jarayonida sifat omiliga yetarlicha e'tibor qaratilmagani jiddiy kamchiliklarni yuzaga keltirdi. Xususan, litsey va gimnaziyalarni tashkil etishda hududiy xalq ta'limi organlari ko'proq miqdoriy o'sishga urg'u berib, ularning moddiy-texnik ta'minoti va infratuzilmasi masalalarini yetarli darajada inobatga olmadi. Natijada ayrim muassasalar talab darajasiga javob bermaydigan binolarda faoliyat boshladi hamda zarur o'quv jihozlari bilan ta'minlanmagan holda tashkil etildi. Bundan tashqari, o'quvchilar va pedagog kadrlarni tanlash jarayonida ham yuzaki yondashuvlarga yo'l qo'yilgani kuzatildi. Bu esa o'quv jarayonining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, ayrim bitiruvchilarning bilim

darajasi kutilgan natijaga mos kelmasligiga olib keldi. Mazkur holat ta'lim tizimida sifat va samaradorlikni ta'minlashda tizimli yondashuv zarurligini yana bir bor ko'rsatadi.

Yangi turdagi ta'lim muassasalari faoliyatining samaradorligini baholash natijalari ularning kutilgan darajada yuqori natijalarni ta'minlay olmaganini ko'rsatadi. Jumladan, 1994-1995-o'quv yilida Farg'ona shahridagi litsey va gimnaziyalar bitiruvchilarining oliy ta'lim muassasalariga kirish test sinovlari natijalarining diagnostik tahlili matematika, fizika hamda ona tili va adabiyoti fanlari bo'yicha past ko'rsatkichlarni aniqladi. Shunga o'xshash holat Andijon viloyatida ham kuzatilgan bo'lib, 1995-1996-o'quv yilidagi natijalarga ko'ra, 25 ta litseyda tahsil olayotgan 2 704 nafar o'quvchining 415 nafari (15,3 foiz), 21 ta gimnaziyada o'qiyotgan 4381 nafar o'quvchining esa 487 nafari (11,1 foiz) o'rtacha baholar darajasida ta'lim olgan. Ayrim litseylarda bu ko'rsatkich 20-33 foizgacha yetgani qayd etilgan. Mazkur natijalar shuni ko'rsatadiki, litsey va gimnaziyalarda ta'lim olayotgan o'quvchilarning bilim darajasi ayrim hollarda oddiy umumta'lim maktablari o'quvchilarining ko'rsatkichlaridan sezilarli darajada farq qilmagan [9.163-164].

1990-yillarning oxirlariga kelib yangi tashkil etilgan litsey va gimnaziyalar faoliyatida to'plangan tajriba hamda ta'lim tizimida amalga oshirilgan islohotlar natijasida ushbu muassasalarda o'quvchilarga berilayotgan bilim darajasi sezilarli ravishda chuqurlashdi. Ayniqsa, ixtisoslashtirilgan maktablar - litsey va gimnaziyalar bitiruvchilarining oliy hamda o'rta maxsus ta'lim muassasalariga qabul ko'rsatkichlari bu boradagi ijobiy o'zgarishlarni yaqqol namoyon etadi. Xususan, 1998-1999-o'quv yilida respublika bo'yicha mazkur ta'lim muassasalarini tamomlagan 18 429 nafar o'quvchining 14 619 nafari, ya'ni 79,3 foizi oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlariga o'qishga kirishga muvaffaq bo'lgan. Bu ko'rsatkichlar 1997-1998-o'quv yiliga nisbatan qator hududlarda sezilarli o'sishni aks ettiradi. Jumladan, Toshkent shahrida 82,5 foizdan 88,1 foizgacha, Andijon viloyatida 86,2 foizdan 87,9 foizgacha, Qashqadaryo viloyatida 83,1 foizdan 85 foizgacha, Navoiy viloyatida 66,9 foizdan 80,2 foizgacha hamda Jizzax viloyatida 56,3 foizdan 74,6 foizgacha o'sish qayd etilgan [10.158].

Xulosa. Mustaqillik arafasi va dastlabki yillarda O'zbekistonda umumiy o'rta ta'lim tizimida bir qator muammolar mavjud bo'lgan bo'lsa-da, amalga oshirilgan islohotlar natijasida pedagog kadrlarni qo'llab-quvvatlash, o'quvchilarni ijtimoiy himoya qilish hamda ta'lim muassasalari tarmog'ini kengaytirish yo'lga qo'yildi. Ayniqsa, litsey va gimnaziyalar tashkil etilishi ta'lim sifatini oshirishga xizmat qildi. Umuman olganda, mazkur chora-tadbirlar ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va uning samaradorligini kuchaytirishda muhim omil bo'ldi. Ammo, Umumiy o'rta ta'lim tizimidagi muammolar, avvalo, ta'lim mazmuni ustidan nazoratning sustligi, o'quvchilarning bilimini mustahkamlashga qaratilgan ishlarning yetarli emasligi hamda darslik va metodik ta'minotdagi kamchiliklar bilan bog'liq bo'lgan. Shuningdek, pedagog kadrlar malakasini oshirish tizimining samarali yo'lga qo'yilmagani va maktablarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga yetarli e'tibor qaratilmagani ta'lim sifati pasayishiga sabab bo'lgan. Natijada, bitiruvchilarning bilim darajasi va ta'lim samaradorligida muayyan muammolar yuzaga kelgan.

ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб / Масъул муҳаррирлар: Абдуллаев Р., Рахимов М., Ражабов Қ. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – Б. 227.
2. http://www.lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=211530 (24.01.2018).
3. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 113.
4. Хошимов. Ў. Мустақиллик йилларида фаргона водийси вилоятларида таълим соҳасидаги ўзгаришлар. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 56.
5. ЎЗР МДА 2454-фонд, 6-рўйхат, 6772-йиғма жилд, 6-об варақ.
6. ЎЗР МДА М-26-фонд, 1-рўйхат, 24-йиғма жилд, 19-варақ.
7. ЎЗР МДА М-26-фонд, 1-рўйхат, 24-йиғма жилд, 15-варақ.
8. Раҳматуллаев Ш. Фаргона водийси шаҳарларида иқтисодий трансформация жараёнлари (1991-1996 йиллар). – Тошкент: Нишон ношир, 2017. – Б. 161.
9. Раҳматуллаев Ш. Фаргона водийси шаҳарларида иқтисодий трансформация жараёнлари (1991-1996 йиллар). – Тошкент: Нишон ношир, 2017. – Б. 163-164.
10. ЎЗР МДА М-26-фонд, 1-рўйхат, 841-йиғма жилд, 158-варақ.

BUXORO SAVDOGARLARINING XALQARO SAVDODAGI ISHTIROKI (XVI – XIX asrlar sayohat kundaliklari asosida)

Ergo'ziyev Anvar Ashurovich,

Namangan davlat universiteti

tarix kafedrası dotsenti, tarix fanlari nomzodi

anvarercouziyev1979@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Markaziy osiyolik, xususan, buxorolik savdogarlarning xorijiy mamlakatlardagi tijoriy faoliyati, ular tomonidan Moskoviya, Eron, Xitoy va Hindiston mamlakatlariga olib borgan mahsulotlar, ularning tarkibi, mahsulotlarga ehtiyoj tahlil etiladi. Markaziy Osiyoni xalqaro savdo markazlari bilan bog'lab turgan savdo yo'llari, ularning yo'nalishlari, faoliyatida yuz bergan o'zgarishlar sabablari ochiqqlangan. Buxoroning xalqaro savdodagi hamkor savdo markazlari – shaharlarda savdo iqtisodiy imkoniyatlar qiyosiy o'rganish asosida ilmiy xulosa va yondashuvlar taklif etilgan. Shuningdek, buxorolik savdogarlarning xalqaro savdodagi ishtiroki, tijoriy tajribalarining ommalashtirilishi hamda bu haqda xorijiy savdogarlarning xotiralari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Buyuk ipak yo'li, marketing xizmati, tranzit savdo, katta Tatariya, kichik Tatariya, qorako'l, Ganza, ot bozori, O'zbekiya, kitayka, bevosita va bilvosita savdo.

УЧАСТИЕ БУХАРСКИХ КУПЦОВ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВЛЕ (на основе путевых дневников XVI–XIX веков)

Аннотация. В данной статье анализируется торговая деятельность центральноазиатских, в частности бухарских, купцов в зарубежных странах, а также состав и виды товаров, которые они поставляли в Московию, Иран, Китай и Индию, и спрос на эти товары. Раскрываются торговые пути, связывавшие Центральную Азию с международными торговыми центрами, их направления и причины изменений в их функционировании. На основе сравнительного изучения торгово-экономических возможностей городов, партнерских торговых центров Бухары - предлагаются научные выводы и подходы. Также рассматривается участие бухарских купцов в международной торговле, распространение их коммерческого опыта и воспоминания иностранных купцов об этом.

Ключевые слова: Великий шёлковый путь, маркетинговая услуга, транзитная торговля, Большая Татария, Малая Татария, каракуль, Ганза, конный рынок, Узбекия, китайка, прямая и косвенная торговля.

THE PARTICIPATION OF BUKHARA MERCHANTS IN INTERNATIONAL TRADE (Based on Travel Diaries of the 16th–19th Centuries)

Abstract. This article analyzes the commercial activities of Central Asian, particularly Bukhara, merchants in foreign countries, including the composition and types of goods they exported to Muscovy, Iran, China, and India, as well as the demand for these goods. It examines the trade routes that connected Central Asia with international trade centers, their directions, and the reasons for changes in their functioning. Based on a comparative study of the trade and economic opportunities of partner trading cities of Bukhara, scientific conclusions and approaches are proposed. The article also explores the participation of Bukhara merchants in international trade, the dissemination of their commercial experience, and the accounts of foreign merchants regarding these activities.

Keywords: Silk Road, marketing services, transit trade, Big Tartary, Little Tartary, karakul, Hanseatic League, horse market, Uzbekiya, kitayka, direct and indirect trade.

Kirish. Buyuk ipak yo'li mavjudlik davrida Markaziy Osiyo savdogarlarning xalqaro savdoda ishtirokini ta'minlash bilan birga ularni mashhur bo'lishiga, xalqaro tijoriy tajribalar – marketing xizmatlarining savdogarlardan tomonidan o'zlashtirilishiga xizmat qilgan. Ilk o'rta asrlarda xalqaro savdoning mohir vositachilari so'g'diylar to'plagan xalqaro savdo tajribasi keyingi asrlarda mintaq shaharlarida savdo – tijoriy munosabatlarning rivojlanishiga xizmat qilib, ularni xalqaro transkontinental hamda tranzit savdoning markazlariga aylantirdi. Shu sababdan bu shaharlarga xorijiy savdogarlarning tashrifi ko'payib, xalqaro savdo yarmarkalari o'tkazilishiga, karvonsaroylar va ularning xizmat ko'rsatish

tizimining shakllanishiga xizmat qilgan. Markaziy Osiyoning Yevropa mamlakatlari bilan iqtisodiy munosabatlarida Buxoro, Samarqand va Urganch savdogarlari asosiy rolni o'ynaganlar. Ular xalqaro savdo atamalar lug'atiga ko'ra, "teziklar" [15] deb atalib, bu atama XVI-XVII asrlarda mamlakatlararo yirik tijorat ishlari bilan shug'ullanuvchi savdogarlarga nisbatan ishlatilgan.

Tadqiqot metodologiyasi va manbalar. Mazkur tadqiqot tarixiy-analitik yondashuv asosida amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida asosiy manbalar sifatida Markaziy Osiyoda bo'lgan elchi va sayyoh (Xanikov, Mir Izzat Ulla), Moskoviya davlati savdo yarmarkalarida ishtirok etgan savdogarlarning (Gerbershteyn) buxorolik savdogarlarning xalqaro savdodagi ishtiroki xususidagi xotiralari, shuningdek, zamonaviy tarixshunoslikda e'tirof etilgan ilmiy tadqiqotlar tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari. Temuriylar davlati o'rnida vujudga kelgan shayboniylar sulolasi davrida mamlakat iqtisodiy hayotini yanada rivojlantirish, mintaqani xalqaro savdodagi avvalgi mavqeni tiklash maqsadida tadbirlar amalga oshrildi. XVI asr ikkinchi yarmida shayboniy Abdullaxon II (1557 – 1598)ning markazlashgan kuchli davlat tuzishi, mamlakatning inqirozli hayotini tartibga solishi, uning iqtisodiy holatini mustahkamlash imkonini berganligi sababli tashqi iqtisodiy munosabatlarini rivojlantirishga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Shu bois, jahon savdo yo'llaridan chetda qolgan xonliklar hukmdorlari o'z tashabbuslari bilan jahon savdosida ishtirok etish yo'llarini izlay boshlaganlar. 1557–1558-yillarda Urganch, Buxoro, Samarqand va Balx hukmdorlarining Rossiya davlatiga elchilar jo'natishi ana shu maqsad yo'lida qo'yilgan ilk qadam bo'lgan [16].

XVI asr ingliz manbalarida, Astraxan shahrida "chig'atoy" (Buxoro va Samarqand) savdogarlari ko'p miqdorda ipak matolar bilan, tatar (no'g'ay va o'zbek) savdogarlari esa otlar, yomg'irdan himoya qiladigan soyabonlar tayyorlashda foydalaniladigan oq matolar bilan savdo qilganlar [13]. 1702 - yilda Astraxan orqali Eronga sayohat qilgan Korneliy de Bruin bu tranzit savdo shahrida ruslar hamda arman, tatar, fors, hind va buxorolik savdogarlarning savdo rastalari mavjudligini ko'rgan edi [17].

Buxoro shahrining Markaziy Osiyoda xalqaro savdoning asosiy markazi sifatidagi ahamiyati uning barcha sohalarida mashhurligiga xizmat qilib, diniy va dunyoviy ilm-ma'rifatning markaziga aylantirgan. Shu sababdan, Markaziy Osiyoga qo'shni hududlarning musulmon xalqlari yoshlari ichida o'z hayotini diniy yo'lida davom ettirmoqchi bo'lganlari Buxoroga kelib, bu yerda turkiy va arab tilini mukammal o'rganish bilan birga dunyoviy fan bilimlarini ham o'zlashtirganlar. Buxoroliklar o'zlari nihoyatda taqvodor insonlar bo'lib, ularning savdogarlari arab tilida bema'lol so'zlasha olganlar [1].

Shahar savdogarlari tijorat bobida tajribali, nihoyatda mehnatsevar xalq bo'lish bilan birga tijoriy munosabatlarda ishtirok etuvchi savdogarlar orasida bag'rikeng va kechirimli odamlar hisoblangan. Bu xalq odamoxunligi, saxiyligi sababidan tijoriy ishlarini Hindiston, Eron, Xitoy, Rossiya va kichik Tatariya (sharqiy Turkiston) viloyatida ham savdo olib bora olganlar [1].

Buxorolik savdogarlarning XVII asrda Rossiyadagi faoliyati eng rivojlangan davr hisoblanib, ularning xalqaro savdodagi ishtiroki xususida Tobolskda bo'lgan xorijiy sayyoh Sibir buxoroliklari haqida quyidagicha ma'lumot beradi: "Tobolskda yashovchi aksariyat savdogarlar Buxoro deb nomlanuvchi mamlakatdan kelgan va o'zlarini buxoroliklar deb ataydilar. Ular boy kishilar bo'lib, xuddi nemis (alleman) uylariga o'xshab ketuvchi katta derazali va oynali uylarda yashaydilar. ... Bu buxoroliklar har yili tuyalarda Xitoy, Xiva va o'zlarining Buxoro mamlakatidan olib kelinadigan mollari bilan qizg'in savdo olib boradilar. Xitoyliklar va xivaliklar bilan ruslar yaxshi munosabatda bo'lmaganliklari uchun o'zaro savdo buxoroliklar tomonidan amalga oshiriladi" [2].

Markaziy osiyolik savdogarlarning, xususan, buxorolik savdogarlarning ko'p asrlik savdo sohasidagi tajribalari ularni bevosita uzoq Yevropa mamlakatlari bilan ham savdo olib borishlarida muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Shunday savdo aloqalari natijasida Markaziy Osiyo savdo mollari Yevropaga, Yevropa savdo mollari Markaziy Osiyoga olib kelingan. Buxorolik savdogarlar tashqi savdoda Rossiya, Eron, Turkiya, Hindiston, Xitoy va Xiva mamlakatlari bilan yuqori sifatli terilar (katta miqdorda qo'y, qorako'l) bilan savdo qilganlar [3].

Xonlikning barcha shaharlarida ulgurji va chakana xaridlar amalga oshiriladigan ayirboshlash tarzidagi ichki savdo bozorlari va xorijiy savdo mollari sotiladigan rastalar mavjud edi. Buxoroning o'zida esa kichik bozorlardan tashqari ikkita yirik bozor faoliyat ko'rsatgan. Bu bozorlarning birinchisida savdo munosabatlari tongdan tushga qadar, ikkinchisida esa tushdan to kechga qadar olib borilgan. Chunki bu ikkinchi bozorda har ikki jinsga mansub asirlar va qullar savdosi olib borilar edi [4].

XVII-XVIII asrlarda xalqaro savdodagi yuqori ahamiyati tufayli O'rta Osiyo xonliklari uchun yirik savdo va tranzit markaz Buxoro hisoblanar edi. Buxoroda bo'lgan xorijiy savdogarlarning guvohlik berishlaricha, Buxoroda yirik bozorlar va rastalar mavjud bo'lib, ko'p sonli shahar aholisi tijorat ishida juda mohir edi. U yerda har ikki chetida rastalar joylashgan usti yopiq ko'chalar ko'p bo'lib, bir yilda Buxoroga 12–15 ming tuyay savdo mollari olib kelingan [5].

XIX asrning 30-yillarida amir Nasrulloxon saroyida bo'lgan rus elchisi Xanikovning e'tirof etishicha, Sharq va G'arbning savdo yo'li kesishadigan Buxoro shahri, yirik tranzit markaz sifatida Osiyo savdosida muhim ahamiyatga ega bo'lgan [6].

Dunyoning turli mamlakatlari bilan olib borilgan qizg'in savdo aloqalari tufayli Buxoro bozorlarida Yevropada ishlab chiqarilgan sanoat mollari, xitoy choyi, Hindiston shakari, Manila ziravorlarini topish va qo'shni dashtlardan kelgan turkman, qalmoq qaysaqlarni, eron, turk, hind, xitoy, afg'on savdogarlarini uchratish mumkin bo'lgan [7].

Markaziy osiyolik savdogarlar tomonidan Hindistondan Buxoroga ko'p miqdorda ingliz savdo mollari – gazlamalar, yupqa gazlama, turli rangdagi va yo'l-yo'l gulli matolar hamda chit olib kelingan. XVII asrning dastlabki yillarida inglizlar o'z mollarini Buxoroga Eron orqali olib kelinib, savdo mahsulotlari tarkibidagi inglizcha naqshinkor mato, chit, yupqa gazlama Rossiya orqali keltirilgan mollardan o'z sifati bilan ajralib turgan va tez sotilib ketgan [18].

Markaziy Osiyoning ipak matolari ko'p hollarda tranzit savdo yo'llari orqali Osiyo va Yevropa mamlakatlariga chiqarilgan. Buxoro xonligi hunarmandlari tomonidan tayyorlangan ipak mahsulotlarning sifati esa Xitoy ipak mahsulotlaridan qolishmagan. Shu sababdan, XVI – XVII asrlarda Eron va Markaziy Osiyo Yevropa mato ishlab chiqarish sanoatini ipak bilan ta'minlashda asosiy ta'minotchiga aylangan. Buxoro va Xiva ipak hunarmandchilik namunalari ip va ipak gazlamalari Eron orqali Turkiyaga, undan Yevropa mamlakatlariga, ko'p hollarda hatto Xitoyga ham olib borilgan [7].

XVIII asrda inglizlarning "Rus" savdo kompaniyasi vakili G. Tompsonning hisobotlarida ma'lum bo'lishicha, Nodirshoh Afshorning Buxoroga yurishi, harbiy holat munosabati bilan yomonlashgan bo'lsa-da, buxorolik mahalliy hunarmandlar tomonidan tayyorlangan qishloq xo'jaligi va chorva mahsulotlari, oz miqdordagi yupqa gazlama orqali Eron va Xiva bilan savdo qilganlar. Erondan Buxoroga baxmal, ipak, movut, jun matolari, koshenil olib kelingan. Ularning tashqi savdosida, rovoch, dori darmonlar, uzumning noyob navidan tayyorlanadigan sharob va kanakunjut moyi asosiy rol o'ynagan [19].

Buyuk ipak yo'li ahamiyatini pasayishi ortidan inglizlarning Hindistonga borish ishtiyoqi va Moskoviyaning janubiy sarhadlarga intilishi ortidan transkontinental savdoning yo'nalishi sharq-g'arb yo'nalishidan shimol-janub yo'nailshiga o'zgardi. Bu jarayon Markaziy Osiyo savdogarlarining shimoliy va g'arbiy Yevropa mamlakatlari bilan savdo aloqalarini yo'lga qo'yishiga olib kelgan. Shu sababdan "Ganza" ittifoqiga a'zo mamlakatlarda Markaziy osiyolik savdogarlarning shimoliy hududlarda tijoriy faoliyatlari xususida "Moskoviya" hududida bo'lgan yevropalik sayyohlar o'z esdaliklarida ma'lumotlarni qayd etganlar. Moskoviyaga mehmon savdogarlar Markaziy osiyolik savdogarlarning tijoratdagi tajribalari va savdo sohasidagi faoliyatlari bilan tanishish orqali O'rta Osiyoning iqtisodiy holatiga oid ma'lumotlar to'plab borganlar. S. Gerbershteynning hikoya qilishicha, qimmatbaho toshlar bilan savdo qiluvchi savdogarlarni, buxoroliklarni Rossiyada ko'p uchratgan. A.Jenkinson bo'lsa tez orada ular (buxoroliklar) bilan o'z yurtlarida tanishish sharafiga musharraf bo'lgan [8].

Yevropaliklarning Markaziy Osiyodagi tijorat vakili A. Jenkinsonga Buxoro safarida hamrohlik qilgan Richard Jonson mahalliy aholidan karvon yo'li o'tadigan hududlarda yashovchi xalqlar, Moskvadan Xitoyga eltuvchi yo'llar haqida ma'lumotlarni o'zining "Tatar savdogarlarining Astraxandan Buxoro orqali Xitoyga olib boradigan uch yo'nalish" nomli hisobotida yozib qoldirgan [2].

1812-1813 yillarda Hindistondan O'rta Osiyoga sayohat qilib, Buxoro va Qo'qonda bo'lgan Mir Izzat Ulla o'z safar kundaliklarida Buxoroda haftaning to'rt kunida – dushanba, seshanba, shanba va shahar devori ortidagi Xoja Bahovuddin Naqshband mozori yaqinida chorshanba kunlari ot bozori bo'lganligi haqida ma'lumot bergan. Uni qayd etishicha, bu bozorda qimmat narxdagi otlar dallollar vositachiligida sotib olingan [9]. Hind savdogarlari bu bozorlardan ko'p miqdorda ot sotib olganlar [3]. Hindistonda bo'lgan fransuz sayyohi F.Bernening hisobotlaridan birida shunday deyiladi: "Hindiston ko'p miqdordagi otlarga ehtiyojmand. Shu sababdan har yili O'zbekiyadan 25 ming miqdorda ot sotib oladi. Shuningdek, Hindiston aholisi Samarqand, Buxoro, Balx va Erondan keltiriladigan ko'p miqdordagi asl, g'arq pishgan mevalar – qovun, olma, nok, uzumga juda ishtiyoqi baland. Bu mevalarni Dehli bozoridan boshqa mamlakatlardan keltirilgan quruq mevalar bilan bir qatorda qishda ham topish mumkin"[10].

Buyuk ipak yo'li o'z ahamiyatini yo'qotgan bo'lishiga qaramay buxoroliklar xitoyliklar bilan yaqin munosabatlarini saqlab qolganlar. Xitoyning shimolidan Buxoroga, undan Sibirning Tobolsk shahriga buxorolik savdogarlar moskvaliklar (ruslar) kitayka deb nomlovchi turli ranglar bilan bezatilgan paxta matolarini qishda tuya karvonlarida, yozda esa kemalarda olib borganlar [11].

1659-1672 yillarda boburiylar saroyida yashagan fransuz sayyohi F. Bernuyening guvohlik berishicha, boburiylar shohi Avrangzeb Olamgir (1659-1707) Markaziy Osiyodan olib kelingan sovg'alar taqdimotida sarhil mevalar keltirilgan yurt hukmdorlari sha'niga maqtovlar aytgan, mevalarning chiroyli, xushtamligi va kam uchrashi to'g'risida uzoq gapirgan. Shuningdek, sayyohning ta'kidlashicha, mevalar keltirilgan yurtning

zamini serhosil bo'lib, yilning barcha faslida Hindistonning hamma rasta va do'konlari Buxoro va Samarqanddan keltirilgan quruq mevalar bilan to'la bo'lgan [12].

Buxorolik savdogarlarning Rossiyaning turli shaharlaridagi savdo-sotiq ishlaridagi mohirliklarini bu shaharga tashrif buyurgan yevropalik sayyohlar o'z kundaliklarida ularni eslab o'tadilar. 1526 yilda Moskvada bo'lgan german imperatorining elchisi, "Moskva ishlari haqida axborot" asarining muallifi Sigizmund Gerbershteyn Tatariyadan Moskvaga egar-jabduq, kiyim-kechak, teri, yashirincha tarzda qurol-aslaha va temir olib kelinishi haqida ma'lumot beradi [13]. Nemis sayohatchisi Lerberg XVII asrda buxoroliklarning Tara, Tomsk va Tobolskdagi savdo faoliyatlari va ular keltirgan mollar – qorako'l terilari, qimmatbaho va dorivor o'simliklar, shifobaxsh toshlar, yog'ochsozlik mahsulotlari haqida eslab o'tadi [14].

XVI asr ingliz manbalarida, Astraxan shahrida "chig'atoy" (Buxoro va Samarqand) savdogarlari ko'p miqdorda ipak matolar bilan, tatar (no'g'ay va o'zbek) savdogarlari esa otlar, yomg'irdan himoya qiladigan soyabonlar tayyorlashda foydalaniladigan oq matolar bilan savdo qilganlar [13]. 1702 -yilda Astraxan orqali Eronga sayohat qilgan Korneliy de Bruin bu tranzit savdo shahrida ruslar hamda arman, tatar, fors, hind va buxorolik savdogarlarning savdo rastalari mavjudligini ko'rgan edi [17]. Buxoroliklarning Sibirdagi savdo faoliyati shu darajada rivojlangan ediki, hatto, ularning Tobolskdagi maxsus do'konlari XVII asr boshlaridanoq vujudga kelgan. Chunonchi, Tobolsk shahrining 1623 yilgi ro'yxatida Tobolskda bir qancha buxoroliklar do'konlari bo'lganligi ko'rsatilgan [20].

Kavkazorti hududining yirik savdo shahri Shemaxada yettita karvonsaroy bo'lib, ularda rus, tatar, yevropalik savdogarlar bilan bir qatorda tojik va o'zbek tujjorlari ham savdo-sotiq qilganlar [21]. XVI asr oxirlarida esa Shemaxa va Buxoro shaharlari o'rtasida savdo-sotiq to'g'risida shartnoma tuzilgan [22]. Bu shartnoma ikki savdo markazining birgalikdagi harakatlari bilan Yevropa – Osiyo savdosini o'z qo'llariga olish uchun urinishlardan biri edi. Shahar O'rta dengiz qirg'oqlaridan Yevropaga olib boruvchi savdo yo'llari bilan uzviy bog'langan bo'lib, undan Tabriz, Bokuga olib boruvchi yo'llar serqatnovligi bilan ajralib turgan [23].

XVII asrda Sibir bozorlarida eng xaridorgir hisoblangan Markaziy Osiyo hunarmandchiligiga tegishli 47 turdagi mahsulotlarning asosiy qismini zandanachi matosi va uning turlari – semenda, dumenda, purbeni, burmet matolari tashkil etgan [24]. Shuningdek, buxoroliklar markaziy Tobolskda o'zlarining do'kon va rastalariga egalik qilib, savdo mollarining ulgurji savdosi bilan shug'ullanganlar. Ba'zida esa ular tog' yonbag'rida joylashgan o'z uylarida ham mahsulotlar savdosini yo'lga qo'yanlar [24].

Markaziy Osiyoning savdo-iqtisodiyot markazlari Samarqand va Buxoroda R. G. Muqminovanning aniqlashicha, XVI asrda hunarmandchilikning 132 turi mavjud bo'lib, hunarmandlar Yevropa va Osiyodan keltirilgan xom ashyoni mahorat bilan qayta ishlab, savdo va xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarganlar. Ayniqsa, Buxoro shishasoz hunarmandlari Xalab (Aleppo) shishasidan ko'zalar, qadah, billur idishlar yasay olganlar. Turkiston shaharlarida, yevropalik usta temirchilar tomonidan tayyorlangan yevropacha pichoq – "kardi farangi" Hirot, Buxoro va Samarqand shaharlari yuqori tabaqa vakillari oilalarida ro'zg'or ishlarida ishlatilgan [25].

Buxoro xonligida tanga zarb etishda, Yevropa oltin tangalarini, jumladan, golland dukatlaridan keng foydalanilgan [26,27]. Bu tangalarning ko'p qismi O'rta Osiyo savdogarlarining Rossiya hududida savdo qilishlari yoki chet el savdogarlarining chegara bojxonalaridagi to'lovlari tufayli yig'ilib qolgan [28].

Buxoro zarbxonasida XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida Rossiyadan olib kelingan va mahalliy oltindan tashqari Yevropa oltini ham ishlatilgan. Bu oltin tanga avval Rossiyaga, so'ng Buxoroga keltirilgan bo'lib, mahalliy xalq tilida "gumburtilla" deb atalgan [29]. Ko'p hollarda bu Gamburg shahrida qoliplangan oltinlar bo'lib, mahalliy tilda "Gamburg tillasi" atamasi shunday o'zgarishga uchragan.

Xulosa sifatida shuni qayd etish kerakki, Markaziy osiyolik savdogarlarning Yevropa mamlakatlari bilan olib borgan bevosita va bilvosita savdo aloqalarini uchta asosiy bosqichga ajratish mumkin. Bu bosqichlarda amalga oshirilgan savdo aloqalari o'z xususiyatlariga ko'ra bir-biridan tubdan farq qiladi. Birinchi bosqichda (XVI–XVII asrning birinchi yarmi) Yevropa mamlakatlarining Xitoy va Hindiston bilan quruqliq orqali savdo munosabatlari o'rnatishga intilishi natijasida Markaziy Osiyo haqida mukammal geografik ma'lumotlar to'plandi va savdo aloqalariga tamal toshi qo'yildi. Ikkinchi bosqichda (XVII asrning ikkinchi yarmi–XVIII asrning birinchi yarmi) Rossiya davlatining kuchayishi va mustahkamlanishi jarayonida Markaziy Osiyoning Yevropa mamlakatlari bilan bilvosita savdo aloqalari kuchaydi. Rossiya davlatining vositachilik rolini ortishi bilan Markaziy Osiyodan Yevropaga chiqarilgan mollarning assortimenti boyigan. Uchinchi bosqichda (XVIII asrning ikkinchi yarmi–XIX asrning birinchi yarmi) dunyo mamlakatlarida mustamlakachilik g'oyalarining keng yoyilishi natijasida jahon savdosida ham siyosiy maqsadlar asosiy o'ringa chiqa boshladi. O'rta Osiyo xonliklariga Hindiston va Kavkazorti orqali kirib kelgan ingliz missiyalari hamda ularning o'lkadagi savdo munosabatlarida ana shu maqsad yashiringan edi.

1. Описание всех в Российском государстве обитающих народов. Част 2. О народах татарского племени. – СПб., 1776. – С. 64.
2. Алексеев М. П. Сибирь в известиях иностранных путешественников XIII–XVIII в. – Иркутск., 1941. – С.216.
3. Краткое описание Бухарии и Хивы // Сибирский вестник. Част 1. – Москва., 1823. – С. 39.
4. Бурнашев Т. Путешаествия от Сибирской Линии. Ч.1. – СПб., 1814. – С. 74.
5. Исмаилова Б. Политическая история Бухарского эмирата при Эмире Хайдаре. – Душанбе., 1999 – С. 73.
6. Хаников Н. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С.18.
7. Валиева Д. XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро ва Хиванинг ташиқи иқтисодий алоқаларига доир (Архив ҳужжатлари асосида). // Шарқиунослик. – Тошкент, 1997. – №8. – Б. 162.
8. Овсянников Н.Н. О торговли на Нижегородской ярмарке. – Москва–Нижний Новгород., 1867. – С.8.
9. Путешествие Мир Иззат Уллы в Кокандское ханство в 1812 году // Труды САГУ. История Средней Азии и Узбекистана. Новая серия. 1956. Вып. LVXXVIII.Кн.II – С. 48.
10. Бернье Ф. История последних политических переворотов в государстве великого Монгола. Москва –Ленинград., 1936. – С. 184.
11. Титов А. Сибирь в XVII веке. Сборник старинных русских статей. – Москва., 1890. – С. 78.
12. Абрамов М.М. Социально-экономическая и культурная жизнь Самарканда в XVI – первой половине XIX в. Дисс... на учен. степ. док. ист. наук. Самарканд. 1989. – С. 263.
13. Панков А.В. К истории торговли Средней Азии с Россией. В.В. Бартольд. Туркестанские друзья и ученики и почитатели. – Ташкент., 1927. – С. 25.
14. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва., Наука, 1975. – С.9.
15. В.В. Бартольд. Таджики // Таджикистан. – Т., 1925. – С. 98–103.
16. Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Часть 1. – Л.,1932. – 504 с.
17. Бакланова Н. А. Привозные товары в Московском государстве во второй половине XVII века / Очерки по истории торговли и промышленности в России в XVII и в начале XVIII столетия. – М., 1928. – С. 30.
18. Записки о Бухарском ханстве. – М.: Наука, 1983. – С. 25.
19. Юнусова Л. И. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспийского моря в первой половине XVIII века. – Баку.: Элм, 1988. – С. 48.
20. Зияев Х. Сибирь, Волга ва Урал бўйларидаги ўзбеклар. – Т.: Шарқ, 2003. – Б. 42.
21. Джидди Г. А. Средневековой город Шемаха IX–XVII вв. – Баку.: Элм. 1981. – С. 108.
22. Ўзбекистон тарихи. (XVI аср – XIX асрнинг биринчи ярми) / Мукминова Р. Г., Ҳабибуллаев Н. Н., Агамова Г. А., Каримов Э. Э., Тожибоев А. А. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – Б. 148.
23. Алиев Ф. М. Место Азербайджана в международной транзитной торговле в XVIII в // Материалы по экономической истории Азербайджана (К V международному конгрессу экономической истории). – Баку.: Элм, 1970. – С. 60.
24. Вилков О. Н. Бухарцы и их торговля в Западной Сибири в XVII в // Торговля городов Сибири конца XVI – начала XX века: Сборник научных статей. – Новосибирск., 1987. – С. 178.
25. Мукминова Р. Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XVI веке. – Т.: Фан, 1976. – С. 114.
26. Десятилетнее странствование Филиппа Ефремова (70-е годы XVIII века) // История Узбекистана в источниках. Известия путешественников, учёных и географов XVI-первая половина XIX в. – Т., 1988;
27. Мейендорф Е. К. Путешествия из Оренбурга в Бухару. – М.: 1975. – 180 с.
28. Бетгер Е. К. Самарский купец Данила Рукавкина и его караван в Хиву 1753 г. / Известия АН Турк ССР. Отдельный оттиск. – №6. – С.10.
29. Бурнашева Р. З. Денежное обращение и монетное дело Бухарского ханства конца XVII–начала XIX вв. Автореф. ...дисс. канд. ист. наук. –Л., 1966. – С.9.

RAHMAT RAFIQ ABDULLABEKOVNING JADIDCHILIKDAN DAVLAT BOSHQARUVIGACHA BO'LGAN FAOLIYATI TAHLILI

Naimov Ismat Nusratilloevich,

Buxoro davlat universiteti "Arxeologiya va Buxoro tarixi"

kafedrasi dotsenti, t.f.f.d., (PhD)

ismat.naimov@yandex.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada davlat va jamoat arbobi Rahmat Rafiq Abdullabekovning hayoti, siyosiy faoliyati hamda uning O'zbekiston va Buxoro tarixida tutgan o'rni ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda u Buxorodagi jadidchilik harakatining yirik namoyandalaridan biri sifatida qaraladi va uning ma'rifiy, siyosiy hamda davlat boshqaruvidagi faoliyati keng yoritiladi. Muallif Rahmat Rafiqning ilk ta'limi, dunyoqarashi shakllanishi va jadidlar safidagi ishtirokiga alohida e'tibor qaratadi.

Maqolada uning Toshkentda zamonaviy ta'lim olib, dunyoviy bilimlarni egallagani, shu asosda jamiyatni isloh qilishga qaratilgan harakatlarda faol ishtirok etgani ko'rsatiladi. Shuningdek, jadidlar va qadimchilar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar, milliy taraqqiyot yo'lidagi g'oyaviy kurashlar ham tahlil qilingan. Rahmat Rafiqning Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyati tashkil topishidagi ishtiroki, diplomatik faoliyati muhim tarixiy voqealar misolida ochib berilgan. Shu bilan birga, uning davlat boshqaruvidagi faoliyati, jumladan adliya, tashqi ishlar va ichki ishlar sohalaridagi xizmatlari ham tahlil etiladi. Ayniqsa, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, kadrlar tayyorlash va ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan tashabbuslari alohida ta'kidlangan. Muallif arxiv manbalari asosida Rahmat Rafiqning davlat siyosatidagi o'rni va ta'sirini ochib beradi.

Kalit so'zlar: Rahmat Abdullabekovich Rafiqov, jadidlar, yosh buxoroliklar, Sharq xalqlarining birinchi qurultoyi, Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyati, doxiliya nozirliqi, Milliy ittihad, qatag'onlik siyosati.

RAHMAT RAFIQ ABDULLABEKOV: ANALYSIS OF HIS ACTIVITIES FROM JADIDISM TO PUBLIC ADMINISTRATION

Abstract. This article provides a scholarly analysis of the life, political activity, and historical significance of the statesman and public figure Rahmat Rafiq Abdullabekov, as well as his role in the history of Uzbekistan and Bukhara. The study considers him as one of the prominent representatives of the Jadid movement in Bukhara and broadly highlights his educational, political, and administrative activities. Special attention is given to his early education, the formation of his worldview, and his participation in the Jadid movement.

The article shows that he received a modern education in Tashkent, where he acquired secular knowledge and actively participated in efforts aimed at reforming society. It also analyzes the conflicts between the Jadids and conservative groups, as well as ideological struggles for national development. Rahmat Rafiq's participation in the establishment of the Bukhara People's Soviet Republic and his diplomatic activities are illustrated through important historical events. In addition, his role in public administration is examined, including his service in the fields of justice, foreign affairs, and internal affairs. Particular emphasis is placed on his initiatives related to socio-economic reforms, personnel training, and the development of the education system. Based on archival sources, the author reveals Rahmat Rafiq's role and influence in shaping state policy.

Keywords: Rahmat Abdullabekovich Rafiqov, jadids, young bukharians, First congress of the peoples of the east, Bukhara People's Soviet Republic, Ministry of Internal Affairs, National union, policy of repression.

РАХМАТ РАФИК АБДУЛЛАБЕКОВ: АНАЛИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОТ ДЖАДИДИЗМА К ГОСУДАРСТВЕННОМУ УПРАВЛЕНИЮ

Аннотация. В данной статье дан научный анализ жизни, политической деятельности и исторического значения государственного и общественного деятеля Рахмата Рафика Абдуллабекова, а также его места в истории Узбекистана и Бухары. В исследовании он рассматривается как один из крупных представителей джадидского движения в Бухаре, при этом широко освещается его просветительская, политическая и управленческая деятельность. Особое

внимание уделяется его первоначальному образованию, формированию мировоззрения и участию в движении джадидов.

В статье показано, что он получил современное образование в Ташкенте, где овладел светскими знаниями и активно участвовал в деятельности, направленной на реформирование общества. Также проанализированы противоречия между джадидами и консервативными силами, а также идейная борьба на пути национального развития. Участие Рахмата Рафика в создании Бухарской Народной Советской Республики и его дипломатическая деятельность раскрываются на примере важных исторических событий.

Наряду с этим рассматривается его деятельность в системе государственного управления, в том числе служба в сферах юстиции, внешних и внутренних дел. Особо подчеркиваются его инициативы, направленные на социально-экономические реформы, подготовку кадров и развитие системы образования. На основе архивных источников автор раскрывает роль и влияние Рахмата Рафика в формировании государственной политики.

Ключевые слова: Рахмат Абдуллабекович Рафиков, джади́ды, молодые бухарцы, Первый съезд народов Востока, Бухарская Народная Советская Республика, Народный комиссариат внутренних дел, “Национальный союз”, политика репрессий.

Kirish. XX asr boshlari Buxoro tarixi uchun keskin burilishlar va chuqur ijtimoiy-siyosiy oʻzgarishlar davri sifatida tavsiflanadi. Bu davrda anʼanaviy boshqaruv tizimi inqirozga yuz tutib, jamiyatda yangi

islohotlar, zamonaviy taʼlim va taraqqiyot gʻoyalari boʻlgan ehtiyoj kuchaydi. Ayniqsa, jadid maʼrifatparvarlarining serqirra faoliyati mazkur jarayonlarning asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylanib, milliy uygʻonish va taraqqiyot gʻoʻyalarini ilgari surdi. Jadidlar safida shakllangan yosh ziyolilar mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etib, davlat va jamiyatni isloh qilishga intildilar.

Ana shunday murakkab va ziddiyatli tarixiy sharoitda yetishib chiqqan shaxslardan biri Rahmat Rafiq Abdullabekov boʻlib, u nafaqat jadidchilik harakatining faol ishtirokchisi, balki keyinchalik davlat boshqaruvi tizimida muhim lavozimlarda faoliyat yuritgan arbob sifatida ham eʼtiborga loyiqdir. Uning faoliyati orqali Buxoroda anʼanaviy jamiyatdan yangi siyosiy tizimga oʻtish jarayoni, shuningdek, milliy taraqqiyot yoʻlidagi izlanishlar va qarama-qarshiliklar yaqqol namoyon boʻladi.

Natijalar muhokamasi. Rahmat Rafiqov, Rahmat Abdullabekovich Rafiqov, Rahmat Rafiq (1886-1930) – davlat va jamoat arbobi. U Buxorodagi jadidchilik harakatining yirik namoyandalaridan biri boʻlib, Mir Arab madrasasining mudarrisi Hoji Ibrohimbek oilasida dunyoga kelgan uchinchi farzand edi. Oilada toʻrt aka-uka edilar. Ularning ichida Rahmatjon bilimi, zehni oʻtkirligi bilan ajralib turardi. Miri Arab madrasasida tahsil koʻrgan yillari otasi erta vafot etib, akasi Musabek bilan birga Toshkentdagi rus-tuzem maktabida tahsil koʻradi. Qisqa muddatda dunyoviy bilimlarni egallab, rus va ingliz tillarida erkin soʻzlashadigan, kundalik gazetalarni muntazam mutolaa etib boradigan jadid ziyolisiga aylanadi.

biri boʻlib, Mir Arab madrasasining mudarrisi Hoji Ibrohimbek oilasida dunyoga kelgan uchinchi farzand edi. Oilada toʻrt aka-uka edilar. Ularning ichida Rahmatjon bilimi, zehni oʻtkirligi bilan ajralib turardi. Miri Arab madrasasida tahsil koʻrgan yillari otasi erta vafot etib, akasi Musabek bilan birga Toshkentdagi rus-

tuzem maktabida tahsil koʻradi. Qisqa muddatda dunyoviy bilimlarni egallab, rus va ingliz tillarida erkin soʻzlashadigan, kundalik gazetalarni muntazam mutolaa etib boradigan jadid ziyolisiga aylanadi.

Rahmatjon 1908-yilda, yaʼni 22 yoshida maktabni tugatib onashahriga qaytadi. Bu paytda Buxoroi sharifda jadidchilik harakati endigina qanot yozayotgan edi. Buxorolik yoshlar maʼrifiy islohotlarni shaxsiy tashabbus koʻrsatib dadillik bilan amalga oshirmoqda edilar. “Rafiq” – yoʻldosh, sherik, doʻst maʼnolarini anglatib uning taxallusi edi. Rahmatjon imomning oʻgʻli boʻlsada, taʼlim-tarbiyada diniy usullarni cheklashni talab qiluvchilar qatorida turadi. Oʻsha yillarda jadidlar din arboblari bilan “muttahid ittifoq” tuzib ulamo va ziyolilar kuch-gʻayratini birlashtirish, millat rivoji uchun hamjihat harakat qilishni taklif etdilar. Ammo bu takliflarga qadimchi ulamolari rad javobini berib yangilik tashabbuskorlari boʻlgan jadidlarga qattiq qarshilik koʻrsatdilar, amir amaldorlarini ularga qarshi gij-gijladilar. Oqibatda bu jarayonlar jadidlar va qadimiylar oʻrtasida hosil boʻlayotgan jarlikni tobora chuqurlashtirdi.

Toshkentda yevropacha taʼlim olib jadidlarning “Taraqqiy”,

“Xurshed”, “Shuxrat” singari ro‘znomalarini muntazam o‘qib borgan Rahmat Abdullabekov singari yoshlar ayniqsa murosasizlik bilan harakat qildilar. Ular diniy taassuf va fanatizmga qarshi ochiqchasiga kurash olib bordilar, diniy aqidaparast maktablar o‘rniga dunyoviy ilmlarni targ‘ib ettirdilar, mahalliy tadbirkorlarning xorij bilan hamkorligini kengaytirishga imkoniyatlar yaratish talablarini qo‘yidilar. 1918-yil mart voqealaridan keyin boshqa jadid rahbarlari qatori Rahmat Rafiq ham Buxoroni tark etishga majbur bo‘ladi. Fayzulla Xo‘jayev Toshkentdagi jadidlar faoliyatiga rahbarlik qilsa, Rahmat Rafiq Samarqandda joylashgan “yosh buxoroliklar”, ya‘ni jadidlar ishini boshqardi. Sadriddin Ayniy, Atoulla Xo‘jayev va yana bir kator yirik jadid namoyandalari u bilan birga Buxorodan ko‘chib kelgan yosh buxoroliklarni ishga joylashtirish, partiyaviy faoliyatni susaytirmaslik masalalari bilan shug‘ullandilar [2, 25].

Buxoro Xalq Sho‘rolar Jumhuriyati tashkil etilishi arafasida, ya‘ni 1920-yil 1-8-sentabr kunlari Rahmat Rafiq Ozarbayjonning Boku shahrida bo‘lgan Sharq xalqlarining birinchi qurultoyida Buxoro hukumati nomidan qatnashadi. Bu qurultoyda 3 mingdan ortiq vakil, jumladan Turkistondan Munavvar qori Abdurashidxonov, Turor Risqulov, Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov, Rajab Muhammedov va boshqa taraqqiyparvarlar ishtirok etadilar.

Oradan bir oz o‘tib, Fayzulla Xo‘jayev Buxoro jumhuriyati rahbari sifatida Rahmat Rafiqga jumhuriyatning RSFSRdagi maxsus vakili vazifasini taklif qiladi. U taklifni qabul qilib, darhol Moskvaga jo‘nab ketadi va Buxoro-Rossiya o‘rtasida ijtimoiy-iqtisodiy-madaniy aloqalarni kuchaytirish tadbirlarini ko‘radi. Rahmat Rafiq Abdullabekov o‘z hamkasblari Mirza Muhitdin Mansurov, Rajab Muhammedovlar bilan birgalikda Buxoro hukumati nomidan BXSHJ va Sovet Rossiyasi o‘rtasida 1921-yil 4-mart kuni Moskvada imzolangan 17 moddadan iborat “Ittifoqchilik shartnomasi”ni tuzishda ishtirok etadi [7, 25].

Uning vakilligi davrida Moskvada Buxoro maorif uyi tashkil etilib, deyarli 300 nafar buxorolik o‘quvchi, shu jumladan, 39 nafar qiz maorif uyida turli sohalarida ta‘lim olishadi. Rahmat Rafiq bolalarning hech qanday kamchiliksiz o‘qishlari, moddiy jihatdan yaxshi ta‘minlanishlari uchun barcha sharoitlarni yaratadi. Ular tahsil oladigan va yashaydigan bino eng yirik rus tadbirkorlaridan birining uyi bo‘lib, yangi jumhuriyat uni Buxoro maorif uyi uchun maxsus sotib olgan edi. Yozgi paytlarda buxorolik o‘quvchilar mazmunli xordiq chiqarib, salomatliklarini mustahkamlashlari va yangi o‘quv yiliga kuch-kuvvat olishlari maqsadida Moskva atrofidagi o‘rmonzorda sihatgoh yaratishda jonbozlik ko‘rsatadi. Fayzulla Xo‘jayev har safar Moskvada bo‘lganida Buxoro maorif uyiga kirib bolalarning ahvoli bilan tanishar, Rahmat Rafiq bilan birgalikda ularning barcha muammolarini hal qilardi.

1921-yilning boshida jadidlar va kommunistlar o‘rtasida keskinlik kuchayib vaziyat murakkablashgandan keyin Fayzulla Xo‘jayev o‘z safdoshi Rahmat Rafiqni Buxoroga chaqirib oladi. Rahmat Rafiq nihoyatda aqlli va g‘ayratli kishi edi, ma‘muriy ishini qoyillatib tashkil qilardi. Shuning uchun ham lavozimlarda tobora ko‘tarilib bordi. 1922-yil mart oyidan u BXSHJ Adliya xalq noziri, keyinchalik Tashqi ishlar noziri va Doxiliya (ichki ishlar) xalq noziri vazifasida faoliyat ko‘rsata boshlaydi.

Qirra burni va uning ostidagi mo‘ylovi tufayli kavkazliklarga o‘xshab ketadigan Rahmat Rafiq Abdullabekov 1921-yil 23-oktabrda Sharqiy Buxoroda sho‘rolar hokimiyatiga qarshi harakatlarni to‘xtatish maqsadida Butun Buxoro Markaziy Ijroiya Qo‘mitasining Sharqiy Buxoro ishlari bo‘yicha Diktatorlik komissiyasiga raislik qila boshlaydi. O‘sha dahshatli yillarda jadidlarning bir qismi Sharqiy Buxoroga ketib sovet tuzumiga qarshi ayovsiz kurash olib bordilar, boshqa bir qismi esa bolsheviklarning avrab-aldashiga ishonib bu harakatni bostirishda faol qatnashdilar. Ularning biri Rahmat Rafiq edi. Shuning uchun ham Atoulla Xo‘jayev, Muinjon Aminov, Sattor Xo‘jayev, Abdurauf Fitrat chinakam milliy mustaqillik talablari bilan chiqishganida Rahmat Rafiq ularni qo‘llab-quvvatlamadi. Bolsheviklar turli usullar bilan jadidlar o‘rtasida rahna solish, ularni bir-biridan ajratib zaiflashtirish uchun barcha tadbirlarni ko‘rdilar. Shunga qaramay, Rahmat Rafiq Sharqiy Buxoroda sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat ishtirokchilarini asrab qolish choralari ham amalga oshirdi. Jumladan u sovet hokimiyatiga qarshi harakat qilgan qurolli guruhlar orasidan o‘z ixtiyori bilan taslim bo‘layotganlarga har tomonlama ko‘mak berish masalasini jumhuriyat Ijroiya qo‘mitasi majlislarida muhokamaga olib chiqadi. Majlislarda dadillik bilan qarshilik harakatlarining asl sabablari va mohiyatini ochishga harakat qilib, ularni to‘xtatish yoki batamom tugatish uchun xo‘jaligi yo‘q qarshilik harakati ishtirokchilariga yer berish, qizillar faoliyatidan zarar ko‘rgan dehqonlarga moddiy ko‘mak berish kabi qator zaruriy takliflarini ilgari suradi [8, 82].

1920-yillar boshlarida Buxoro Xalq Sho‘rolar Jumhuriyatida amalga oshirilgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar jarayonida davlat arboblari, jumladan, Rahmat Rafiqovning faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Arxiv hujjatlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, Rafiqov davlat siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda faol ishtirok etgan, ayniqsa mehnat munosabatlari, kadrlar tayyorlash va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash sohalarida ham muhim tashabbuslar bilan chiqqan. U Xalq Nozirlar SHo‘rosining raisi vazifasini ma‘lum muddat bajardi va jumhuriyat manfaatlariga xizmat qiluvchi muhim qarorlar qabul qildi. 1924-yil 22-iyunda qabul qilingan “Fabrika va zavodlarda usta-shogirdchiligi to‘g‘risida”gi qaror mazkur tashabbuslarining

yorqin namunasidir. Ushbu hujjatda aholi xo'jaligining barcha tarmoqlari uchun malakali yosh hunarmandlar tayyorlash masalasi nazarda tutiladi. Qarorga ko'ra, barcha davlat va xususiy xonadonlarda tashkil etilgan mavjud korxonalarda ishchilar umumiy sonining kamida 5 foizi miqdorida shogirdlar tayyorlash majburiyati yuklatilgan [9, 66]. Bugungi tushuncha bilan aytganda "dual ta'lim" deb nomlangan mazkur tizim shogirdlar uchun maxsus kasb-hunar maktablarini korxonalar huzurida tashkil etilishini anglatadi. Bu esa qadim Buxoro hunarmandchiligi an'alarini saqlab qolish, mehnat bozorini tartibga solish va sanoatni rivojlantirishga qaratilgan muhim tashabbus ekanligini ko'rsatadi.

Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyati tugatilganidan keyin Rahmat Rafiq O'zbekiston SSR hukumati tashqi ishlar noziri etib tayinlandi, ko'p o'tmay maorif noziri, so'ngra 1925-yil fevralda ichki ishlar noziri vazifasiga o'tkaziladi.

O'zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissarligining komissari lavozimida ish boshlagan Rahmat Rafiq 1925-yil 22-aprelda tizim faoliyatiga to'g'risida "Qizil O'zbekiston" gazetasida o'z maqolasini e'lon qiladi. Maqola "O'zbekistonning Ichki ishlar komissarligi va uning sho'ro tuzilishidagi usuli" deb nomlanib, unda ichki ishlar komissarligiga yuklatilgan vazifa va vakolatlari, komissarlikning yangi hukumat tarkibidagi o'rni haqida qimmatli tahliliy ma'lumotlar keltiriladi [3].

Rahmat Rafiqov qaysi lavozimda ishlamasin o'z vazifasini sidqidil bajarishga harakat qilardi. Biroq, "qizil saltanat" har qanday o'z yo'lida to'g'anoq bo'ladigan va o'z shaxsiy fikriga ega mohir rahbarni ham kezi kelganda ayab o'tirmas edi. Shunday omillar ta'sirida Rahmat Rafiqov "o'n sakkizlar guruhi" faoliyatida ishtirok etganlikda ayblanib, 1925-yil oxirida O'zbekiston SSR hukumati ichki ishlar komissari lavozimidan bo'shatiladi va kommunistik partiya safidan chiqariladi. Shunga qaramay yaqin safdoshi Fayzulla Xo'jayev uni tuzum zulmidan asrab qolish va voqealar rivojidan uzoqlashtirish maqsadida O'zbekiston SSRning Moskvadagi doimiy vakili lavozimiga jo'natadi.

1930-yillarning ikkinchi yarmida jadidlarga nisbatan tazyiq kuchaydi, matbuot sahifalarida va turli yig'inlarda jadidlar qattiq ta'qib qilindilar. Oqibatda bunday harakatlar ularni hibsga olib xalq dushmanligiga ayblashga asos bo'ldi. Bunday turli ko'rinishdagi bo'htonlar Rahmat Rafiq Abdullabekovni ham chetlab o'tmadi. U oshkora rasmiy tergovga tortilib qatag'on qilinmagan bo'lsada, uning ilgarigi faoliyatlari Davlat siyosiy idorasi (GPU) maxsus xizmatlarga shubhalarni uyg'ota boshlaydi. Oqibatda hali "katta qirg'in" (1936-1938-yy.) boshlanmasdanoq endigina 44 yoshni qarshilagan Rahmat Rafiqov Toshkent shahrida sirli ravishda tramvay urib ketishi oqibatida fojiali halok bo'ladi.

Shu o'rindi qayd etish joizki, Rahmat Rafiqovning fojiali halokati haqida turli qarashlar mavjud. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, u tramvay hodisasida vafot etgan. Biroq ayrim tadqiqotlarda mazkur voqea siyosiy sabablar bilan bog'liq bo'lishi mumkinligi haqida taxminlar ilgari suriladi, zero Rahmat Rafiqov kabi ehtiyotkor va salohiyatli shaxsning transport hodisasi oqibati halok bo'lishi bu shunchaki tasodif emas, balki davlat siyosiy idoralari (GPU) tomonidan uyushtirilgan "maxsus tadbir" sifatida baholash mumkin.

Fojiali halokatdan so'ng uning nomi 1937-yil davomida qator maslakdoshlarini tergovga tortish va so'roq qilish jarayonida tilga olinib boshlanadi. Jumladan, uzoq davom etgan g'oyatda azobli qiynoqlardan so'ng do'sti Ota Po'lotovich Xo'jayev 1937-yil 13-fevral kuni so'roqda: - Rahmat Rafiqovning 1921-yil yozida Buxoroga kelgan Anvar posho bilan aloqalar olib borganligi to'g'risiga ko'rsatma beradi. Shuningdek, Abdurashid Mukammilov 1937-yil 30-iyul kunidagi so'roqda: "Milliy ittihad" yashirin tashkilot a'zolari safida sobiq BXSHR hukumati rahbarlaridan Rahmat Rafiq Abdullabekov ham borligi va u 1930-yilda halok bo'lganligiga guvohlik beradi.

Rahmat Rafiq Abdullabekovning vafotidan chuqur qayg'uga tushgan do'stlari uning xotirasini abadiylashtirish va istiqbol yo'lida olib borgan kurashlarining ramzi sifatida yashab ulg'aygan xonadonida marmar toshdan yasalgan yodgorlik o'rnatishadi. Mamnuniyat bilan qayd etish joizki, mazkur tashabbus natijasida Minorayi Kalondan janub tomonda joylashgan ushbu tor ko'cha bugungi kunga "Abdullabekov" nomi bilan yuritilmoqda.

Xulosa va tavsiyalar. Xulosa qilib aytganda, Rahmat Rafiq Abdullabekovning hayoti va faoliyati XX asr boshlarida Buxoroda kechgan murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni anglashda muhim misol bo'la oladi. U jadidchilik harakatining faol namoyandasi sifatida milliy uyg'onish, ma'rifiy islohotlar va jamiyatni zamonaviylashtirish g'oyalarini ilgari surdi. Shu bilan birga, uning Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyati davridagi davlat boshqaruvidagi ishtiroki, diplomatik va ma'muriy faoliyati mamlakatda yangi siyosiy tizimni shakllantirish jarayonlari bilan uzviy bog'liq bo'lganini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Rahmat Rafiq Abdullabekov faoliyati bir tomondan milliy manfaatlar va taraqqiyot g'oyalariga xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan u amal qilgan davrning siyosiy ziddiyatlari va bosimlaridan xoli bo'lmagan. Uning taqdiri jadid ziyolilarining ko'pchiligi kabi murakkab va fojiali yo'lni aks ettiradi. Arxiv manbalariga tayangan holda olib borilgan mazkur tadqiqot ushbu shaxsning

HISTORY

davlatchilik, ijtimoiy islohotlar va milliy taraqqiyotdagi oʻrni yanada aniqroq yoritish imkonini beradi hamda kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun muhim asos yaratadi.

ADABIYOTLAR:

1. *История Бухарской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.). Сборник документов. [Редколлегия: Х.Ш. Иноятов (отв. ред.) и др. Сост.: И.А.Алимов, Ю.С. Ахтямова, С.Давлетшаева и др.]. – Т.: “Фан”, 1975. – 483 стр.*
2. *Наимов Н. Бухоро жадиidlари (тарихий очерklar, хужжатли қисса). – Тошкент: “Фан” нашриёти, 2000. – Б. 24-26.*
3. *Раҳмат Рафиқ. Ўзбекистоннинг Ички ишлар комиссарлиги ва унинг Шўро тузилишидаги усули / “Қизил Ўзбекистон”, 1925 йил 22 апрель, 108-сон.*
4. *Рашидов У. Бухоро Республикасида қаршилик ҳаракатининг биринчи босқичи (1920-1922 й.) // Бухоро тарихи масалалари (мақолалар тўплами). - Бухоро: Бухоро, 1996.*
5. *Рашидов У. Бухоро Халқ Республикаси (1920-1924). - Бухоро: Бухоро, 2003*
6. *О‘zbekiston milliy arxivi. R-47-fond, 1-ro‘yxat, 124-yig‘ma jild, 16-28-varaqlar.*
7. *О‘zbekiston milliy arxivi. R-46-fond, 1-ro‘yxat, 166-yig‘ma jild, 25-varaq.*
8. *О‘zbekiston milliy arxivi. R-48-fond, 1-ro‘yxat, 262-yig‘ma jild, 82-varaq.*
9. *О‘zbekiston milliy arxivi. R-48-fond, 1-ro‘yxat, 256-yig‘ma jild, 66-varaq.*
10. *Халқимиз оқоличилиги ва хавфсизлигини таъминлаш йўлида: Бухоро вилояти Ички ишлар бошқармаси тарихи [Монография]: китоб-альбом / А.Ҳамраев ва бошқалар. – Тошкент: “О‘zbekiston” нашриёти, 2026. – 568 бет.*

MEDIEVAL BUKHARA JEWELRY WITH COINS

Niyazova Maxsuma Ilyasovna,

*Phd Dotsent of the Archaeology and Bukhara History Department
Bukhara State University*

Abstract. Since ancient times, coins have been used not only as money, but also as decoration or amulets. The shell, known as a cowrie, was both a means of payment and decoration. Coins with holes, known from archaeological excavations in ancient Khorezm, Bukhara and other regions of Central Asia. They could be used as pendants for jewelry. The article discusses a variety of jewelry in the manufacture and decoration of which coins were used.

Key words: Coins, jewelry, money, amulets, decoration, Bukhara

O'RTA ASR BUXOROSINING TANGALI BEZAKLARI

Annotatsiya. Qadim zamonlardan beri tangalar nafaqat pul sifatida, balki bezak yoki tumor sifatida ham ishlatilgan. Kovriy nomi bilan mashhur bo'lgan qobiq ham to'lov, ham bezak vositasi edi. Qadimgi Xorazm, Buxoro va Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida olib borilgan arxeologik qazilmalardan ma'lum bo'lgan teshikli tangalar. Ular zargarlik buyumlari uchun marjon sifatida ishlatilishi mumkin. Maqolada tangalar ishlab chiqarish va bezashda turli xil zargarlik buyumlari haqida gap boradi.

Kalit so'zlar: Tangalar, taqinchoqlar, pullar, tumorlar, bezaklar, Buxoro

УКРАШЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОЙ БУХАРЫ С МОНЕТАМИ

Аннотация. С древних времен монеты использовались не только как деньги, а также как элемент украшения или амулеты. Раковина, известная как «каури», была одновременно и средством оплаты и украшением. Монеты с отверстиями, известные из археологических раскопок в древнем Хорезме, Бухаре и других регионах Средней Азии. Они могли использоваться как подвески к украшениям. В статье рассматриваются разнообразные украшения в изготовлении и украшении которых использовались монеты.

Ключевые слова: Монеты, ювелирные изделия, деньги, амулеты, украшения, Бухара

From ancient times coins used as currency and as element of adornment or amulet. The shell known as “kauri” was a currency and ornament in the same time. Pierced coins famous from archaeological excavations in Qunya –Uaz (Khorezm) dated by late 3rd – early 4th centuries [Fakhretdinova, 1988, 106]. 10th - 11th centuries coins from the collection of Bukhara State Museum were possibly pendants for ornaments.

It is possible to divide group of coins used for jewelry that is wide geographically and chronologically into a few groups.

1.Real coins with holes or hooks for using them as pendants or attached them to clothes.

2.Bracteates in the shape of coins also with in the shape of coins also with holes or hooks used similar way as first group. Another kind of the stamped imitations of the coins care an inscriptions with some prays at Arabic languages. It is mostly imitations of Abbasids, Omeiyads and Samanids coins. Existence of the text show to us that they were used mostly as amulets and purpose was to protect.

3.Amulets in the shape and sizes of coins with the different pictures of animals or birds. Mostly we can find images of lion, frog, bird, scorpion that played a protective power for the owner of such coins-amulets.

4.A number of articles were written about using of the coins, about coins imitations and bracteates discovered in Turkey, Jordan, Yemen, Finland, Russia, Germany and etc. A special place is occupying a publications that help understand iconography of such coins [Belyakov, 1990, pp. 35-41; Amulet, Gieben, 1987; Kouymjin (ed.), 1974, pp. 387-392]. In “Centuries of Gold”, author describing Muslim countries noted that after their marriage women often wore their family's wealth in the form of jewellery made from gold and silver coins, because while it may have been reasonable to rob man of his arms, harming a woman was generally considered unacceptable. Headdresses were made of circlets of small coins, with belts and necklaces of heavier pieces. The mints often struck coins on special broad, thin flans that made them both ornamental and easy to convert into jewellery [Centuries, 1986, p.41].

HISTORY

Jewellers of late medieval Bukhara produced a different types of articles used silver Bukharan coin called “tanga” from Mangit dynasty (1753 – 1920), Iranian coins from Kadjar dynasty (1796 – 1925), 19th – early 20th centuries Russian silver coins “rubble” and “kopeyka”, Chinese coins from the same time. They worked in Toki Zargaron 16th century jewellers trading dome in Bukhara. Artisans mostly used Bukharan and Russian coins of small diameter for pendants of head, breast ornaments, of belts, sometimes they formed from Russian, Iranian and Chinese coins of big diameter the shape of jewellery. They soldered loop to coins or pierced them for suspending on chains.

The most important works regarding the jewellery of the Bukhara are by O.A. Sukhareva, L. A Chvir, D. Fakhretdinova, N. Azizova. Even using of coin in jewellery of Central Asia was not study before especially some information represent in the listed above researches.

L.A. Chvir among necklaces of beads described so-called “marjons” that composed of coral beads alternated with silver Bukharan coins that were struck especially for jewellery [Chvir, 1977, p. 27] and “tanga” and “tangai djavak” from Tadjik cities Nurek, Qulyab, Garm [Chvir, 1977, p.127,129, 137, 139].

N. Sicheva wrote that typical practice in late 19th or early 20th century Kazakhstan was the use of silver coins or old silver medals for ring bezels and necklace pendants, suspended on long silver chains [Sicheva, 1984, p. 130, 131].

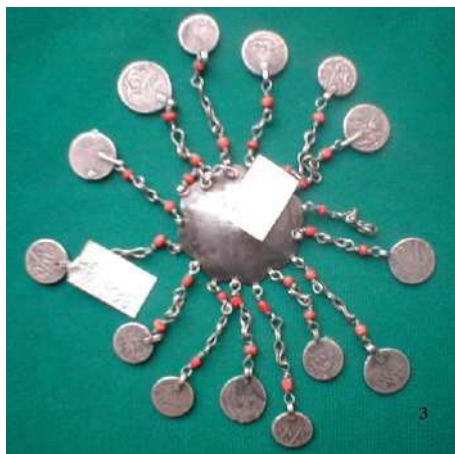
D. Fakhretdinova described some Uzbek ornaments consists of coins. She noted Russian, Persian, Afghan, English and Central Asian Khanates coins that used for jewellery. [Fakhretdinova, 1988, c. 106]. “Tanga-tuzi”, “tilla-tuzi” are ornaments consist of coins: silver “tanga” and gold “tilla”. Usually these ornaments were composed of linked 18-23 coins, terminating in hooks. Ornaments were fixed to the headdress by means of small hooks. Sometimes silver coins were gilded. Discussing with ornaments of coins, D. Fakhretdinova noted that if in ancient times it had a magical meaning only, 19th century ornaments had not only protecting power but also were a symbol of power and richness [Fakhretdinova, 1988, p. 107].

In the early 20th century juridical document from Bukhara on division of the inheritance, different items are listed. Among them is necklace “vasmai –tillo” composed of gold coins [Egani, 1994, p.134].

Coins were widely used for Turkmen jewellery also. G.P. Vasil’eva described women and girls ornaments with using of coins [Vasil’eva, 2001].

Collection of jewellery from Bukhara State Museum, private collections from Bukhara and published jewellery pieces of Bukharan origin are using for this article.

Forehead ornaments. In the late 19th and early 20th centuries, the silvergilt headdress ornament for women, tillo kosh (uzb.) or koshi tillo (tadj.) meaning “golden eyebrows” was popular in Bukhara. The ornament consists of a double – curved silvergilt plate in the shape of woman’s eyebrows or in the shape of reproduced birds’ wings. Usually it is hung alternately with pearls and stamped bracteates. Carnelians, turquoise, paste and coloured glass are combined in multicoloured inlay on the triangularly pointed arch in openwork. Shape of the jewellery has a special power, because some birds were honoured as sunbirds and, accordingly, linked with fertility rites [Si’cheva, 1984, p. 17]. In the centre of one of published tillo kosh among pearls and stamped rosettes hung a silver Bukharan coin “tanga” [Kalter, Pavalo, 1995, p. 283]. As tillo kosh was a bridal ornament, coin considered sacral and to be fertility symbols. Bridal jewellery was not only protective charms for girl like before marriage but was regarded also as beneficent symbols, associated with fertility.

HISTORY

The headdress usually worn together with the temple ornament. Ornament is composed of pair of oval – shaped pendants that were suspended over the temples and ears and were fixed to the headdress by means of a hook. Pendants of silver filigree wire and with set of cornelian in the centre are very graceful. They are hung with corals on chains of silver ware. Often pendants finished by silver Bukharan coins. Usually this kind of jewellery used only for brides and coins demonstrating richness of young girl and at the same time were symbols of fertility.

Coin used in manufacturing of jewellery for head decoration known as “sinsila”. Sinsila headband usually is composed of one or two flexible rows of small stamped rosettes of silver Bukharan coins joined by hinges and chains.

Skull –cap finial was composed of Bukharan silver coins. Ornament is a silver dome-shaped finial, terminating in a hollow tube in the centre and in a fringe of four failing pendants of coins and coral beads.

Neck ornaments. They represented by necklace called “hafaband”. Ornament is composed of a band of boteh-shaped elements. All the elements have pendant either Russian or Bukharan coins. This type of jewellery was popular in early 20th century Bukhara.

Breast ornaments. Massive coral necklaces, called mardjons, were very popular among women, especially in Bukhara. Ornaments are composed of one or two strings of coral beads alternating with silver Bukharan coins. Early 20th century photo demonstrate how this kind of jewellery used: it covered fully the neck of young girl [Kalter, Pavaloï, p. 301]. Women set great store by their breast ornaments with coins that were supposed to guard this vital part of body and give fertility [Rossikova, 1902, p.280].

Artisans used coins for manufacturing of another ornaments such as “tumor” amulet – holder (Plate I: 5). The amulet – holders were worn on chains on the breast or across the shoulder. Tumors were in triangle,

HISTORY

cylindrical or square shape boxes. They were used for keeping prayers and were regarded as talismanic pendants with repel the evil eye. Coins that richly suspended from chains and box make the power of amulet stronger. For this kind of ornament, Russian coins “kopeyka” and Bukharan coins usually used. The surfaces of amulets were richly inlaid with semi-precious stones, engraved, and nielloed that enhanced by the colour of coins [Sicheva, 1984, p. 165].

The “peshavez” with toilet accessories suspended on chains was a breast ornament of young Bukhara women. Silver eyebrow tweezers, ear and nail pickers, perfume bottles were fastened to the chains. The central part of some of these ornaments was manufactured of one or few soldered Russian or Iranian coins. Sometimes jewellers hung the false coins for decoration of the ornament like clasp [Sicheva, 1984, p. 53].

Jewellery for hands. “Poncha” is a bracelet for children made of one string of coral beads and silver stamped rosettes or silver Bukharan coins. Bracelet was used not only for the protection of the child from evil eye but was live-saving charm also.

Bukharan coins used also for bezels of a finger rings famous in Bukhara as “angushtarin-i radjabī”. Belts.

One of the elements of men’s costume in medieval Bukhara was a belt. Some broad leather belts were fully set with lines of silver coins. Additionally coins were suspended on hooks. For decoration of belt houses in Bukhara State Museum collection Russian so-called “kopeyka” was used.

In the Bukhara State Museum preserved many details of jewellery composed of coins hung on silver chains.

Coins in jewellery of late medieval Bukhara mostly used as amulets giving magical protecting power to the ornaments that they decorated, to show social status and richness of their owners. It can explain popularity of coins for jewellery in Bukhara and Central Asia.

REFERENCES:

1. *Amulet and alphabet: magical amulets in the first book of Cyranides*. – Amsterdam: Gieben, 1987
2. Belyakov A. *The coins and monetary pendants from the barrows*//K. Jonsson and B. Malmer (ed.) *Sigtuna papers, commentationes de Nummis Saeculorum IX-XI in Suecia Repertis. Nove series 6*, Stockholm-London, 1990, pp. 35-41
3. Kouymjin D.K. (ed.) *Near Eastern Numismatics, Iconography and History in Honor of George S. Miles. Later medieval Numismatics (11th – 16th c.)* Beirut, 1974, pp. 387-392; reprint London 1979, no VII.
4. *Centuries of Gold. The coinage of medieval Islam*, Zamana Gallery, London, 1986
5. Chvir’ L.A.: *Tadjikskie yuvelirnie ukrasheniya*, Moskva, 1977
6. Egani A.A.: *Document o bite i zanyatiyah treh bukharskih jenshin v kontse XIX-nachale XX vv, Iz istorii kul’turnogo naslediya Bukhari*, vipusk 2, Bukhara, 1994. p.132-142.
7. Fakhretdinova D.A.: *Yuvelirnoe iskusstvo Uzbekistana*, Tashkent, 1988
8. Kalter Jonannes, Pavaloi Margareta: *Usbekistan*. Stuttgart, 1995
9. Rossikova A.E.: *Po Amu-Dar’e ot Petro-Aleksandrovskaya do Nukusa*, *Russkii Vestnik*, t. 20, SPb, 1902
10. Sicheva N.: *Traditional Jewellery from Soviet Central Asia and Kazakhstan. 19th and 20th Centuries from the collection of the Museum of Oriental Art, Moscow*, 1984
11. Vasil’eva G.P.: *Etnoterritorial’nie kompleksi jenskih i devich’ih ukrashenii*, *Sredneaziatskii etnograficheskii sbornik*, Vipusk IV, Moskva, p. 97-116

BUXORO AMIRLIGIDAGI MUKOFOTLASH TIZIMI TARIXIGA DOIR TADQIQOTLAR TAHLILI

O'tkirov Abdulaziz Fahriddin o'g'li,

Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
abdulaziz@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro amirligi mukofotlash tizimi tarixiga doir tadqiqotlar tahlili xususida so'z yuritiladi. Buxoro amirligi mukofotlash tizimi tarixiga doir amalga oshirilgan tadqiqotlar to'rt guruhga bo'lib o'rganilgan. Birinchi guruh doirasida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalari bilan yaqindan tanishgan rus va xorijlik sayyoh, elchi, harbiylar va olimlar tomonidan yaratilgan asarlar tahlil etilgan. Ikkinchi guruh tarkibiga sovet davrida olib borilgan ilmiy izlanishlar kiritilgan. Uchinchi guruhdagi izlanishlar doirasida mustaqillik yillari O'zbekistonda yangicha ilmiy, nazariy-metodologik yondashuvlar asosida yaratilgan tadqiqotlar tahlili yoritilgan. To'rtinchi guruhga taalluqli tadqiqotlar xorijda olib borilgan ilmiy izlanishlardan iborat. Mazkur tadqiqotlar doirasida Markaziy Osiyo xususan Buxoro amirligida mukofotlash tizimi tarixi, undagi voqea-jarayonlar talqini hamda taqdiri masalalari xorijiy tadqiqotchilar tomonidan tadqiq etganligi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, mukofotlash, mukofotlash tizimi, xorijlik sayyoh, elchi, harbiylar, olimlar, asarlar, tadqiqotlar, yangicha ilmiy yondashuv, nazariy-metodologiya, sovet davri, ilmiy izlanishlar, xorijiy tadqiqotchilar, arxiv fondlari, «Turkiston o'lkasi. Uni zabt etish tarixi» to'plami, gazeta, jurnal, monografiya.

АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ИСТОРИИ СИСТЕМЫ НАГРАЖДЕНИЙ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ

Аннотация. В данной статье будет рассмотрен анализ исследований по истории наградной системы Бухарского эмирата. Проведенные исследования по истории наградной системы Бухарского эмирата были разделены на четыре группы. В рамках первой группы были проанализированы произведения, созданные русскими и зарубежными туристами, послами, военными и учеными, которые близко ознакомились с социально-экономической, политической и культурной сферами Бухарского эмирата. Вторая группа включала научные исследования, проводимые в советское время. В рамках исследований третьей группы освещен анализ исследований, созданных в Узбекистане в годы независимости на основе новых научных, теоретико-методологических подходов. Исследования, относящиеся к четвертой группе, состоят из научных исследований, проведенных за рубежом. В рамках данного исследования проанализированы исследования зарубежных ученых по истории системы наград в Бухарском эмирате, в частности в Центральной Азии, а также интерпретация и судьба событий и процессов в ней.

Ключевые слова: Бухарский эмират, награды, наградная система, иностранный турист, посол, военные, ученые, труды, исследования, новый научный подход, теоретико-методологический подход, советская эпоха, научные исследования, зарубежные исследователи, архивные фонды, сборник "Туркестанский регион. История его завоевания", газета, журнал, монография.

ANALYSIS OF RESEARCH ON THE HISTORY OF THE AWARD SYSTEM IN THE EMIRATE OF BUKHARA

Abstract. This article will review the analysis of research on the history of the award system of the Bukhara Emirate. The conducted research on the history of the award system of the Bukhara Emirate was divided into four groups. The first group analyzed the works created by Russian and foreign tourists, ambassadors, military men and scientists who got to know the socio-economic, political and cultural spheres of the Bukhara Emirate closely. The second group included scientific research conducted during the Soviet era. Within the framework of the research of the third group, the analysis of studies created in Uzbekistan during the years of independence based on new scientific, theoretical and methodological approaches is highlighted. The research related to the fourth group consists of scientific research conducted abroad. This

study analyzes the research of foreign scientists on the history of the award system in the Emirate of Bukhara, in particular in Central Asia, as well as the interpretation and fate of events and processes in it.

Key words: *Bukhara emirate, awards, award system, foreign tourist, ambassador, military, scientists, works, research, new scientific approach, theoretical and methodological approach, Soviet era, scientific research, foreign researchers, archival funds, collection "Turkestan region. The history of its conquest", newspaper, magazine, monograph.*

Kirish. Buxoro amirligidagi mukofotlash tizimi tarixiga doir tadqiqotlar tahlilini olib borish avvalo mazkur masalani xolisona o'rganish imkonini beradi. Mavzu tadqiqotlarini tarixshunoslik va manbashunoslik turlarga bo'linib o'rganiladi. Mazkur masalalarni o'rganishda aytish lozimki, Buxoro amirligi mukofotlash tizimi tarixi masalasi davlatchilik tarixida tadqiq etilishi lozim bo'lgan muammolardan biridir. Bu muammo amirlik mukofotlash tizimini, mamlakat taraqqiyotini belgilagan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy taraqqiyotga xizmat qiluvchi mukofotlash an'anasi va tizimini alohida tadqiqotlar orqali o'rganishni taqozo etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Amirlarga shuningdek, amaldorlarga taqdim etilgan rus va xorijiy mukofotlar bo'yicha tarixiy ma'lumotlar Q.Rajabov, D.Urakov, A.Zamonov, O.Klichev, S.Xolboyev, R.Jumayev, S.Saburova, K.Xudoybergenov, A.Sadullayev, U.Bekmuhammad, A.Egamberdiyev tadqiqotlarida bayon etilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Buxoro amirligidagi mukofotlash tizimi tarixiga doir ko'plab ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, ularda amirlikdagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot, qishloq ho'jaligi, aholining tumush-tarzi, etnik tarkibi, ta'lim va sog'liqni saqlash tizimi tahlil qilingan.

Maqolada tarixiy-xronologik, vorisiylik va izchillik, qiyosiy-tarixiy tahlil, kabi ilmiy tadqiqot usullardan foydalanilgan. Tadqiqotda tarixiylik va xolislik tamoyillariga izchil amal qilindi.

Natijalar va muhokama. Mavzuga doir yondashuv va qarashlarni aniqlash muammoga doir tarixshunoslik vazifalarini tahlil etishga xizmat qiladi. Shulardan kelib chiqib, amirlik mukofotlash tizimi tarixiga oid ilmiy asarlar o'zining mazmun-mohiyati, yaratilgan davri, uslub va yondashuviga asoslanib qo'yidagi guruhlariga ajratildi: 1) XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlariga tegishli ishlar; 2) Sovet davri tadqiqotlari; 3) O'zbekiston Respublikasida mustaqillik davrida amalga oshirilgan ishlar; 4) MDH va xorijiy davlatlarda olib borilgan izlanishlar[1].

Birinchi guruhga, XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalar bilan yaqindan tanishgan rus va xorijlik sayyoh, elchi, harbiylar va olimlar tomonidan yaratilgan asar hamda esdaliklar kiradi. Bunday adabiyotlar o'rganilayotgan davrdagi tarixiy voqealar ishtirokchi va guvohlari tomonidan yozilgani bois, bugungi kunda o'z qiymati va muhimligi jihatidan nodir manbalar sirasiga kiradi. Shundan kelib chiqqan holda o'z tadqiqotimiz doirasida mazkur asarlar, bir tomondan tarixshunoslik nuqtai nazaridan o'rganilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan ular noyob tarixiy asarlarni manba sifatida tahlil etishga harakat qildik. Xususan, Buxoro amirligida bo'lgan Y.K.Meyendorf, N.V.Xanikovlar amirlik siyosiy tizimida amaldorlar hamda harbiylarning turli moddiy ko'rinishdagi mukofotlar bilan, shuningdek, qimmatbaho noyob buyumlar bilan amir tomonidan taqdirlab borilganligini qayd etib o'tganlar. Buxoro amirligi Rossiya imperiyasi protektoratiga aylangandan keyingi davr voqealari xususida N.Mayev, V.Krestovskiy, D.Logofet va boshqalarning asarlaridan bilib olish mumkin. Jumladan, ularning asarlarida mukofotlash an'anasiga xos bo'lgan yangi tizim, ya'ni amirlikda orden hamda medallar bilan taqdirlash ishlari yo'lga qo'yilganligi, bevosita bunda rus hukumatining ta'siri to'g'risidagi ma'lumotlar misollar orqali keltirib o'tilgan. Mazkur davrga oid asarlarning umumiy jihati shuki, ularda tadqiqot mavzusiga oid ma'lumotlar qisman berilib, mazmun-mohiyati to'liq ifoda etilmagan.

Mavzuni yoritishda muhim bo'lgan ikkinchi guruhdagi ishlar tarkibiga sovet davrida olib borilgan ilmiy izlanishlar kiritilgan. Buxoro mukofotlash tizimi tarixi bilan bog'liq masalalar xususan XVI–XIX asrlarda Buxoro xonligi (keyinchalik amirlik)da yer egaligi turlari, harbiylarni taqdirlash, amaldorlar yoki turli toifa vakillarini mukofotlash ishlari N.Xalfin, B.Iskandarov, N.Kislyakov asarlarida keltirilgan[2].

Uchinchi guruhdagi izlanishlar mustaqillik yillari O'zbekistonda yangicha ilmiy, nazariy-metodologik yondashuvlar asosida yaratilgan tadqiqotlar hisoblanadi. Xususan, mustaqillik yillarida olib borilgan tarix sohasidagi keng ko'lamlı tadqiqotlar, ularning mualliflari tomonidan Buxoroda mukofotlash tizimi tarixi alohida tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganilmagan. Lekin, tadqiqot davriga oid ma'lum bir jihatlari qisman yoritib borilgan. Jumladan, Buxoro xonligida harbiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalarida xizmat ko'rsatgan shaxslarni taqdirlanishiga oid ma'lumotlar H.To'rayev, A.Erko'ziyev, D.Abdullayev, A.Zamonov, A.Qandaharov, G.Agzamova, G.Sultonova, L.Asrorova, A.Jumanazar kabi olimlarning ilmiy asarlarida bayon etilgan. XVIII asr o'rtalaridan Buxoro amirlik sifatida nomlangandan keyingi davrlarda siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy sohalaridagi ichki hamda tashqi munosabatlarda mukofotlash tadbirlari

amirlik tarixini tadqiq etgan olimlar izlanishlarida ham qayd etib o'tilgan. Jumladan, R.Xoliqova, Y.Shukurillayev, G.Taniyeva, F.Bobojonova, I.Azizov kabi tadqiqotchilarning asarlarini ular qatoriga kiritish mumkin. O'rta Osiyo xonliklari Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi natijasida hududda mukofotlash tizimi ko'rinishi va vazifalari jihatidan o'zgarib, bugungi kundagi mukofot shakllari (orden, medal, faxriy unvon)ning yurtimiz hududiga kirib kelishi, shuningdek, dastlabki faleristik belgilarning ilk bor o'zbek davlatchilik tarixida Buxoro amirligida yaratilish jarayonlari amalga oshirildi. Garchand, bu tarixiy voqealar mustamlaka tuzumi davrida amalga oshirilgan bo'lsa-da, davlatchiligimiz tarixining mukofotlash tizimida yangicha yondashuvlarga sabab bo'lgan edi. Ma'lumki, Rossiya imperiyasi hukmronligi o'rnatilgach, Buxoro amirligida imperiyaga taqlid qilgan holda amirlik mukofot belgilari – orden va medallari ta'sis etila boshlangan. Mazkur faleristik belgilarning yaratilishi o'zbek davlatchiligi uchun dastlabki yangilik bo'lib, bu jarayon keyingi davr mukofotlash tizimi uchun asos bo'lib xizmat qilgan.

Ta'kidlash joizki, bugungi kunda jahon mamlakatlarida mukofotlash tizimining asosiy shakllari hisoblangan orden va medallar yaratilishi tarixi o'zbek davlatchiligining XIX asrning 80-yillarida Buxoro amirligi hukmronligi davriga to'g'ri keladi. Buxoro amirligi mukofotlari tarixi ham alohida tadqiqot obyekti sifatida mahalliy tarixchilar tomonidan tadqiq etilmagan bo'lsa-da, ayrim jihatlari xususan, amirlik mukofotlari soni, tasnifi yoki taqdirlangan hukmdorlar, amaldor yoki boshqa shaxslar haqidagi ma'lumotlar bir qator olimlarning ishlarida keltirib o'tilgan. Jumladan, amirlik mukofotlari xususida A.Mirzairov, O.Pogorelova, Sh.Salamov, G.Normurodovlarning izlanishlari da o'z ifodasini topgan[3].

To'rtinchi guruhga taalluqli tadqiqotlar, Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) hamda xorijda olib borilgan ilmiy izlanishlardan iborat. Mazkur tadqiqotlar doirasida Markaziy Osiyo xususan Buxoro amirligida mukofotlash tizimi tarixi, uni egalariga topshirishdagi voqea-jarayonlar talqini hamda mukofotlash tizimi masalalari xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ilmiy muomalaga tortilganligi keng qamrovda tahlil etildi. Jumladan, tojikistonlik bir qator olimlar Arab xalifaligi davri va o'rta asr davlatlarining rag'batlantirish hamda mukofotlash tizimidan to Buxoro amirligi mukofotlarigacha bo'lgan davr tarixining ayrim jihatlari tadqiq etganlar. Olimlar qatoriga A.Xalikov, Z.Abdulxusayn, R.Sativaldiyev, A.Shoyev, M.Sohibnazarov, A.G'afurov, N.Nazarshoyevlarning izlanishlarini keltirish mumkin[4].

Tadqiqot doirasiga oid izlanishlar rus va yevropalik olimlar tomonidan ham keng miqyosda amalga oshirilib, aynan ularning tadqiqotlari XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr 90-yillarigacha bo'lgan davr mukofotlash tizimi tarixini atroflicha o'rganishga xizmat qiladi. Tadqiqot doirasida alohida izlanishlarga sabab bo'lgan Buxoro amirligi mukofotlari tarixiga oid ma'lumotlar rus va yevropalik olimlar tomonidan yozilgan kitob hamda maqolalarda bayon etilgan. Amirlik mukofotlariga oid ma'lumotlar bayoni N.Ionina, M.Muzalevskiy, A.Tammann, I.Spasskiy, V.Princepova, P.Mul'tatuli, A.Juravlyov, S.Kasimova, T.Serpinskaya, S.Vixor, L.Dobrovolskayalarning tadqiqotlarida qayd etib o'tilgan. Buxoro davlatchiligi mukofotlash tizimi tarixi borasida davrlar kesimida tahlil etilgan to'rtta guruhga oid izlanishlarda tadqiqot mavzusiga oid masalalarning ayrim jihatlari bayon etilgan. Ma'lum bir davrga oid mukofotlash tizimi tarixi, Buxoro amirligi mukofotlari misolida M.Muzalevskiy tomonidan yoritilgan. Biroq, XIX asr ikkinchi yarmi – XXI asr boshlarida Bu xoro mukofotlash tarixi, shakllanish va rivojlanish bosqichlarini yorituvchi alohida maxsus tadqiqot olib borilmagan. Aytish lozimki, mazkur tadqiqotimiz orqali o'zbek davlatchiligi tarixida mukofotlash tizimi Buxoro amirligi misolida ilk bor ilmiy talqiot ishi doirasida ilmiy mulohazaga tortilmoqda[5].

Buxoro amirligi mukofotlash tizimi tarixini yorituvchi manbalar o'zining yaratilgan davri, hududi, mazmun-mohiyati jihatidan keng ko'lamli bo'lib, ularni quyidagi tartibda tasniflash mumkin: 1. Mahalliy mualliflar asarlari. 2. Arxiv hujjatlari. 3. Milliy matbuot nashrlari. 4. Xorijiy va rus mualliflari asarlari. Birinchi guruhdagi manbalar O'rta Osiyo hududida xonliklar davridan yashab kelgan, davr siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti dan xabardor bo'lgan mahalliy mualliflarga tegishli asarlarni qamrab oladi. Jumladan, O'rta Osiyo xonliklari davrida (XVI – XIX asrlar) mukofotlash an'analari holati va ko'rinishlari ham manbalarda aks etib, ular qatorida Mir Muhammad Amin Buxoriy, Hofiz Tanish al-Buxoriy, Muhammad Solih, Muhammad Yusuf Munshiylar yaratgan asarlari o'rin olgan. Mazkur davr mahalliy mualliflari har biri ko'rgan va kechirgan voqealari, shuningdek, taqdirlash ishlari, mukofot ko'rinishlari hamda taqdirlanganlarning xizmatlarini yoritganlar. Jumladan, Shayboniylar va Ashtarxoniylar sulolasi hukmronlik qilgan Buxoro xonligi mukofotlash an'analari Muhammad Solih, Muhammad Amin Buxoriy, Hofiz Tanish Buxoriy hamda Muhammad Yusuf Munshiy asarlarida bayon etilgan. Shuningdek, O'rta Osiyo xonliklarining tugatilishi arafasida amir hamda mahalliy tarixchilardan bir nechta yozgan asarlari hamda esdaliklari o'rganilayotgan mavzuga doir bir qator ma'lumotlarni o'z ichiga qamrab olgan. Jumladan, Ahmad Donish, Mirza Salimbek, Majid Hasaniy, Mirza Olim Maxmud Hoji, Amir Sayyid Olimxon, Sayyid Mansur Olimiy lar tomonidan yozilgan asarlarda mazkur davr mukofotlash tizimiga oid ma'lumotlar bayon etilgan.

Ularda ruslarning bostirib kelishi arafasida Buxoro amirligi hamda Turkiston o'lkasida sodir bo'lgan voqealar bilan bir qatorda mukofotlash tizimiga oid tarixiy ma'lumotlar uchraydi[6].

Ikkinchi guruh manbalari bevosita mahalliy arxiv fondlari materiallari jamlanmasidan iborat bo'lib, ular Buxoro amirligida mukofotlash tarixi xususan XIX asr ikkinchi yarmi – XXI asr boshlaridagi taqdirlash masalalari, mukofot belgilari va ularning taqdiri hamda tadqiqotga doir boshqa masalalarni yoritishda muhim sanaladi. Mazkur arxiv fondlarini quyidagicha tartibda keltirish maqsadga muvofiq. O'zbekiston Milliy Arxivi (O'zMA). Mazkur arxivda I-(Istoricheskiy) nomi bilan saqlanayotgan 1 fond – Turkiston General-gubernatorligi devonxonasi (1, 2, 3, 5, 10, 20, 22, 27, 28, 29, 31, 33-ro'yxat ishlari), 2 fond – Turkiston General-gubernatorligi huzuridagi diplomatik ishlar bo'yicha boshlig'i (1, 2-ro'yxat ishlari), 3-fond – Rossiya imperiyasining Buxorodagi siyosiy agentligi (2-ro'yxat ishlari), 19-fond – Farg'ona viloyat boshqarmasi (1-ro'yxat ishlari), 21-fond – Samarqand viloyat Jizzax uyezd bosh boshqarmasi (1-ro'yxat ishlari), 22-fond – Samarqand viloyat Kattaqo'rg'on uyezd bosh boshqarmasi (1-ro'yxat ishlari), 36-fond – Toshkent shahar bosh boshqarmasi (1-ro'yxat ishlari), 126-fond – Buxoro amirligi Qushbegi boshqarmasi (1-ro'yxat ishlari), 715-fond – Polkovnik Serebrennikov tomonidan tuzilgan “Turkiston o'lkasi. Uni zabt etish tarixi” to'plami materiallari (1, 28-ro'yxat ishlari). Mazkur fondlarga tegishli ish hujjatlarida 1865-yildan 1917-yilgacha bo'lgan davr mobaynida Buxoro amirligi mukofotlari, amir va xonlarga taqdim etilgan rus va xorijiy mukofotlar tarixiga oid hujjatlar jamlangan. Shuningdek, tadqiqot davomida Buxoro davlat muzey qo'riqonasida mavjud “Tarixiy hujjatlar fondi”da saqlanayotgan Buxoro amirligiga tegishli orden va medallar o'rganildi.

Uchinchi guruhga tegishli manbalar davriy matbuot nashrlari hisoblanib, mazkur nashr materiallari Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi o'quv zallari hamda «Nodir qo'lyozmalar» fondida saqlanmoqda. Ular tadqiqot jarayonida XIX asr ikkinchi yarmi – XXI asr boshlarida mukofotlash tizimi tarixini yoritishda katta ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida Buxoro amirligida mukofotlash tizimiga oid ma'lumotlar va xabarlar «Tarjimon», “Turkestanskiye vedomosti” («Туркестанские ведомости»), “Turkiston viloyatining gazetasi”, “Sadoi Farg'ona” hamda “Buxoro axbori” kabi nashrlarda e'lon qilinganligi ochiqdanib ilmiy mohiyati tahlil etildi[7].

To'rtinchi guruh manbalari qatoridan bir qator rus va xorijlik mualliflar asarlari va esdaliklari, matbuot nashrlari, to'plam materiallari o'rin olgan. Yuqorida tahlil etilgan mavzuning manbashunosligida keltirilgan to'rt guruh tasniflari tadqiqot davomida belgilangan davrlardagi ilmiy doiraga kiritilmagan, avval olimlar tomonidan o'rganilmagan tarixiy haqiqatlarni ochiqlashga va mavzuni ilk bor tadqiq etishda nazariy-metodologik asos sifatida muhim o'rin tutadi. O'zbek davlatchiligi tarixida Buxoro mukofotlash tizimini o'rganishning tarixshunosligi va manbashunosligi masalalari katta hajmdagi olib borilgan tadqiqotlarga tayanib tahlil etildi. Jumladan, mazkur tadqiqot mavzusini o'rganish va tadqiq etish olis tarixga borib taqalishi manbaviy jihatdan isbotlandi. Biz yuqorida ilmiy muomalaga tortgan ilmiy tadqiqot ishlari, nashrlar va manbaviy materiallar bugungi kunda o'rganayotgan muammoning ilmiy yechimini topishda yordamchi materiallar vazifasini o'tashi aniqlandi.

Xulosa. Buxoro amirligi mukofotlash tizimi tarixiga doir tadqiqotlar tahlilida keltirilgan to'rt guruh tasniflari tadqiqot davomida belgilangan davrlardagi ilmiy doiraga kiritilmagan, avval olimlar tomonidan to'liq o'rganilmagan tarixiy haqiqatlarni ochiqlashga va mavzuni ilk bor tadqiq etishda nazariy-metodologik asos sifatida muhim o'rin tutishi belgilandi. Xususan, arxiv manbalari, tadqiq etilgan davrda yashab o'tgan mualliflar tomonidan yaratilgan asarlar, davriy matbuot nashrlari qayd etilgan tarixiy ma'lumot hamda haqiqatlarda o'zining amaliy ifodasini topganligi ochiqlandi. Shuningdek, mavzuning tarixshunosligini yoritish natijasida Buxoro mukofotlash tizimi tarixi borasida davrlar kesimida tahlil etilgan to'rtta guruhga oid izlanishlarda mavzuga doir masalalarning ayrim jihatlari bayon etilganligi o'rganildi. Biroq, Buxoro amirligi mukofotlash tarixi, shakllanish va rivojlanish bosqichlarini yorituvchi alohida maxsus tadqiqot olib borilmaganligi aniqlanib, mazkur tadqiqot ishi orqali o'zbek davlatchiligi tarixida Buxoro amirligi mukofotlash tizimi tarixi ilk bor ilmiy doiraga tortildi.

ADABIYOTLAR:

1. Baxtiyorzoda O.B. *O'zbek oltini. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.*
2. Jumayev R.G'. *XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoroda ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning ilmiy-nazariy tahlili: dis. ... PhD. – Toshkent, 2020. – 157 b.*
3. Klichev O.A. *Buxoro amirligi va Rossiya o'rtasidagi diplomatik aloqalar tarixidan (Buxorodagi rus siyosiy agentligi faoliyati misolida) // O'zbekiston elchilik xizmati tarixidan: talqin va tahlil. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2016.*

HISTORY

4. Klichev O.A. Rossiya imperatori qabuliga tashrif buyurgan amir Muza'ffar farzandlari // Berdaq nomidagi Qoraqalpog' davlat universiteti axborotnomasi. – 2020. – № 2 (50).
5. Klichev O.A. Rossiya imperatori siyosiy agentligi va Buxoro amirligi o'rtasidagi yozishmalar Rossiya–Buxoro munosabatlari tarixini o'rganish manbasi: dis. ... PhD. – Buxoro, 2018.
6. Klichev O.A. Sayyid Mir Olimning harbiy ta'limi (1893–1896). – Buxoro: Durdona, 2021. – B. 28–44.
7. Rajabov Q. Amir Abdulahadxon yoxud “ojiz” hukmdor. – Toshkent: Buxoro mavjlari.
8. Saburova S.A. XIX asr va XX asr boshlarida Xiva xonligining davlat tizimi: dis. ... t.f.n. – Toshkent, 2002.
9. Sadullayev A. va boshq. Sayid Islomxo'ja (siyosiy, madaniy-ma'rifiy faoliyati). – Toshkent, 2005.
10. Urakov D.J. Turkiston general-gubernatorligining qo'shni davlatlar bilan siyosiy va iqtisodiy aloqalari. – Toshkent, 2021. – 214 b.
11. Xolboyev S. Buxoro amirligining oltin xazinasi (tarixi, taqdiri, tahlili). – Toshkent: BAYOZ, 2020. – B. 94.
12. Xudoybergenov K. Xiva – 2500. Xiva xonlari shajarasi. – Xiva, 1996.
13. Zamonov A. O'rta asr tarixiy shaxslari hayotining ayrim noma'lum sahifalari. – Toshkent: BAYOZ, 2019. – 112 b.

SHOFIRKON TUMANIDAGI MULLALAR TAQDIRI HAQIDA AYRIM BIR
MULOHAZALAR**Rahmonov Oybek Ravshan o'g'li,***Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti**"Tarix va falsafa" kafedrası tayanch doktoranti*

ORCID: 0009-0007-1946-3813

Annotatsiya. Mazkur maqolada, XX asrning 30-yillarida Sovet Ittifoqida amalga oshirilgan siyosiy repressiyalar, xususan 1937–1938-yillardagi "Katta terror" davrida Buxoro viloyati Shofirkon tumani hududida yashagan diniy ulamolar (mullalar) taqdiri tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda 2005–2008-yillarda nashr etilgan hujjatlar to'plamlari, arxiv materiallari hamda ilmiy adabiyotlar tarixiy-manbashunoslik, qiyosiy va kontent-tahlil metodlari asosida o'rganildi. Maqolada sovet repressiya mexanizmi, "uchlik" organlari faoliyati hamda siyosiy ayblovlarning mohiyati ochib beriladi. Shuningdek, ayrim shaxslar misolida qatag'on siyosatining mahalliy darajadagi namoyon bo'lishi yoritilib, ularning keyingi rehabilitatsiya jarayonlari ham ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Qatag'on siyosati, Katta terror, Shofirkon tumani, sovet repressiyalari, diniy ulamolar, NKVD, "uchlik", arxiv hujjatlari, tarixiy-manbashunoslik, rehabilitatsiya, siyosiy ayblovlar, sovet terminologiyasi, Buxoro viloyati.

SOME THOUGHTS ON THE FATE OF THE MULLAHS IN THE SHAFIRKAN DISTRICT

Abstract. This article analyzes the fate of religious scholars (mulla) who lived in the Shafirkan district of the Bukhara region during the political repressions carried out in the Soviet Union in the 1930s, in particular, during the "Great Terror" of 1937–1938, based on historical sources. The research studied collections of documents, archival materials, and scientific literature published in 2005–2008 using historical and source-study, comparative, and content-analysis methods. The article reveals the mechanism of Soviet repression, the activities of the "troika" bodies, and the essence of political accusations. It also highlights the manifestation of the policy of repression at the local level using the example of individual individuals, and their subsequent rehabilitation processes are also shown.

Keywords: Repression policy, Great Terror, Shafirkan district, Soviet repressions, religious scholars, NKVD, "three", archival documents, historical and source studies, rehabilitation, political accusations, Soviet terminology, Bukhara region.

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О СУДЬБЕ МУЛЛ В ШАФИРКАНСКОМ РАЙОНЕ

Аннотация. В данной статье на основе исторических источников анализируется судьба религиозных учёных (мулл), проживавших в Шафирканском районе Бухарской области в период политических репрессий, проводившихся в Советском Союзе в 1930-х годах, в частности, во время «Большого террора» 1937–1938 годов. Исследование проводилось на основе изучения собраний документов, архивных материалов и научной литературы, опубликованной в 2005–2008 годах, с использованием историко-источникового, сравнительного и контент-анализа. В статье раскрывается механизм советских репрессий, деятельность органов «тройки» и сущность политических обвинений. Также освещаются проявления политики репрессий на местном уровне на примере отдельных лиц и показаны последующие процессы их реабилитации.

Ключевые слова: Репрессивная политика, Большой террор, Шафирканский район, советские репрессии, религиозные деятели, НКВД, «три», архивные документы, исторические и источниковедческие исследования, реабилитация, политические обвинения, советская терминология, Бухарская область.

Kirish. XX asrning 30-yillarida Sovet Ittifoqida amalga oshirilgan qatag'on siyosati, ayniqsa 1937–1938-yillardagi "Katta terror", O'zbekiston tarixida chuqur va fojeali iz qoldirgan. Mazkur davrda minglab begunoh insonlar siyosiy ayblovlar asosida jazolandi, ularning ijtimoiy mavqeyi, diniy e'tiqodi yoki shaxsiy qarashlari repressiya uchun asos sifatida talqin qilindi. Mustaqillikdan so'ng O'zbekistonda qatag'on

siyosatini o'rganish, uning qurbonlari xotirasini tiklash va tarixiy haqiqatni ochib berish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biriga aylandi.

Mazkur maqolaning maqsadi – malum bir olimlarning asarlar to'plamlarini tahlil qilish, ularning ilmiy ahamiyatini baholash hamda qatag'on siyosatini yoritishdagi o'rnini aniqlashdan iborat.

Sovet hokimiyatining qatag'on siyosati garchand 20-yillarning avvalidan boshlangan bo'lsa-da, bu siyosat 1937-1938-yillarda avj nuqtasiga ko'tarilib, millionlab begunoh kishilarni ajdaho singari yamlamay yutib yubordi. Sovet davlatining jazo idoralari, ayniqsa, shu yillarda begunoh kishilarni «xalq dushmani», «aksilinqilobchi», «millatchi» sifatida ayblash va yo'q qilib yuborish uchun ularga nisbatan jismoniy tazyiq o'tkazish, ya'ni qiynash va azoblash yo'li bilan ulardan go'yo aksilinqilobchilik faoliyati bilan shug'ullanganliklari haqidagi e'tirofnomalarni oldi. Fayzulla Xo'jayev singari davlat arboblari ham, Fitrat singari yozuvchilar ham, hatto siyosatdan uzoq oddiy kishilar ham vahshiyona qiynoq ostida sovet hokimiyatiga qarshi kurashganliklari, O'zbekistonni SSSRdan ajratib olish yo'lida sa'y-harakat qilganliklari haqida ko'rsatma berishga majbur bo'ldilar. Shuning uchun ham to'plamdagi ba'zi bir so'roqnomalarni o'qiganingizda masalaning shu muhim tomoniga e'tibor berishingiz talab etiladi. Stalin vafotidan keyin qatag'on davri qurbonlarini oqlash ishlari boshlanganida ko'plab jinoiy ishlar NKVD rahbarlari va xodimlarining tashabbusi bilan yuzaga kelganligi ma'lum bo'ldi. Ushbu to'plamdan o'rin olgan ayrim hujjatlar Fayzulla Xo'jayev singari davlat arboblarning ham, Fitrat singari yozuvchilarning ham, siyosatdan uzoq oddiy kishilarning ham sovet davlati oldida biror ayblari bo'lmagan holda mahv etilganidan shahodat beradi.[7, 4-5]

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi: Tarixiy-manbashunoslik tahlili — hujjatlar to'plamlarining tarkibi va kelib chiqishini o'rganish

Qiyosiy tahlil — turli mualliflar tomonidan berilgan talqinlarni solishtirish

Kontent-tahlil — hujjatlardagi siyosiy ayblovlar va terminologiyani o'rganish

Biografik metod — qatag'on qurbonlari misolida tarixiy jarayonlarni yoritish.

1937-yil 2-iyuldagi “Sovetlarga qarshi unsurlar to'g'risida”gi qarori keng ko'lamli qatag'on operatsiyasi - “Katta terror”ning boshlanganligini anglatdi. 1937-yil 30-iyulda NKVD komissari N.Yejovning “Sobiq quloqlar, jinoyatchilar va boshqa antisovet elementlarni qatag'on qilish bo'yicha operatsiya to'g'risida”gi 00447-sonli mutlaqo mahfiy operativ buyrug'i chiqarildi. Ushbu buyruq ijrosini ta'minlash uchun barcha chora- tadbirlar ishlab chiqildi va respublikalar, o'lkalar, viloyatlar hududlarida mahalliy shart-sharoitlar inobatga olingan holda yuzaga kelgan vaziyatga muvofiq ravishda operativ sektorlar tashkil qilindi. Unda antisovet uyushmalarni tergov qilish materiallarida, muqaddam qatag'on qilingan, qatag'on bo'lishdan yashiri- nib yurgan, lagerlardan, surgundan va mehnat posyolkalaridan qochib kelgan sobiq quloqlarning katta qismi qishloqlarda o'rnashib qolganligi qayd etilgan edi. Shuningdek, cherkovchilar, sektachilar, siyosiy partiyalar, eserlar, dashnoqlar, musovatchilar, ittihadchilar, banditlar, qo'zg'olonlarning sobiq faol ishtirokchilari, 1937-yil 5-avgustda boshlab, to'rt oy muddatda yakunlash kerakligi ko'rsatilgan va mazkur buyruqqa asosan, O'zbekistondan birinchi toifa bo'yicha 750 kishi, ikkinchi toifa bo'yicha 4000, jami 4750 kishi qatag'onga tortilishi ko'rsatilgan edi. O'rta Osiyo respublikalarida operatsiyaning 1937-yil 10-avgustdan boshlanishi belgilab qo'yilgandi. Shuningdek, maxsus qarorlar asosida respublikalar, o'lkalar va viloyatlar uchun tashkil etilgan mash'um “uchliklar” tarkibi ham tasdiqlandi. Respublika Ichki ishlar organlari huzuridagi “uchlik” tarkibi bevosita “Markaz” tomonidan tanlangan va tasdiqlangan, unda ichki ishlar xalq komissari (rais), O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi kotibi, Xalq Komissarlari Soveti raisining o'rinbosari(a'zo)dan iborat qilib tasdiqlangan. “Uchlik”da Respublika prokurori, kotib sifatida esa NKVD Davlat havfsizligi boshqarmasi 8-bo'lim boshlig'i ishtirok etishi ko'rsatilgan. Biroq, oldindan belgilangan raqamlar shiddat bilan ko'payib bordi. 1938-yil 1-yanvargacha jami 10700 kishi qamoqqa olindi. Shundan 5924 kishi sobiq “quloqlar”, 1679 kishi jinoyatchilar, 3097 kishi “sovetlarga qarshi unsurlar” sifatida qatag'on qilingan edi. Ulardan 3613 kishi 1 toifa bo'yicha otuvga, 7087 kishi 2 toifa bo'yicha 10 yoki 8 yil muddat bilan qamoq jazosiga hukm qilingan[8, 9 10].

Natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2005-2008 yillarda “Shahidlar xotirasi” xayriya jamg'armasi, “Qatag'on qurbonlari xotirasi” muzeyi, “Meros” xalqaro ilmiy- amaliy jamg'armasi tomonidan nashr etilgan hujjatlar to'plamlari mazkur yo'nalishda rasmiy hujjatlarni to'plash va e'lon qilish borasidagi ilk qadamlardan biri bo'ldi [1, 8-10]. Mazkur hujjatlar to'plamining kirish qismida qayd etilganidek, unda Rossiya Federatsiyasi va O'zbekiston Respublikasi MXXA (Milliy xavfsizlik xizmati arxivi), Prezident Devoni Arxivi hamda Ukraina davlat, partiya va ichki ishlar arxivlari hujjatlari, shuningdek Rossiyada chop etilgan to'plam va ma'lumotnomalar materiallaridan foydalanilgan. Birinchidan, ularda ilk bor keng ko'lamli arxiv hujjatlari e'lon qilindi. Jumladan, sovet hukumatining farmonlari, NKVD direktivalari, tergov materiallari va yozishmalar orqali qatag'on mexanizmi ochib berilgan.

Ikkinchidan, hujjatlar qatag'on siyosatining real mohiyatini — zo'ravonlik, siyosiy repressiya va inson huquqlarining qo'pol buzilishini yaqqol aks ettiradi.

Uchinchidan. R.Shamsutdinov tomonidan tayyorlangan ikkinchi to'plamda O'zbekistonda qatag'on siyosati bo'yicha hukm chiqargan "uchlik" tomonidan 1937- yil avgust-noyabr oylarida olib borilgan tergov natijalari bo'yicha jazoga mahkum etilgan 3083 kishining ro'yxati (bayonnomalar asosida) o'rin olgan. Mazkur ro'yxatda asossiz siyosiy ayblovlar bilan hukm etilgan minglab begunoh kishilar ro'yxati ilk bor hujjatlar asosida e'lon qilindi. Ayni paytda ular qatorida "hayvon o'g'irlash, talonchilik, banditlik, malakali o'g'irlik bilan shug'ullanish, qurollangan talashlarda ishtirok etish, bosqinchilik qilib, tan jarohati yetkazish" kabi jinoiy ayblovlar qo'yilgan shaxslarni muallif tomonidan tegishli sharx berilmay, "qatag'on qurboni" sifatida qayd etilishi (107 ta kishidan iborat ro'yxat) hujjatlar chuqur tahlil etilmaganligidan dalolat beradi [2, 120-138].

Bizga yaqin tariximizdan ma'lumki, kommunistik tuzum jahonda VII asr boshlaridan beri yashab kelayotgan muqaddas Islom dinini Turkistonda yo'q qilmoqchi bo'ldi. U 1918-yildan 1950-yillar o'rtalarigacha yangi imperiyani mustahkamlash uchun tabaqalarga ajratish siyosatini olib borib, 6 mln turkistonlikni "millatchi", "panturkist", "panislomist", "xalq dushmani", "quloq" va "imperialistlar malayi" kabi tamg'alar bilan qoralab qatag'on qildi va qirib tashladi [6, 50-56]. Abdurahmon Nabiyeu tomonidan aytilgan bu kabi fikr Sovetlar tomonidan amalga oshirilgan qatag'on siyosatini ochib berishga katta ma'no anglatadi.

XX asrning asrnig 30-yillarda Shofirkon tumanida ko'plab partiya xodimlari va din olimlari qatag'onga duchor bo'lishdi. Ularning ayrimlari haqida alohida to'xtalib o'tamiz:

Baqoyev Qodir – 1903 yil Shofirkon tumani, Sabzikor qishlog'ida tug'ilgan, sobiq ruhoni, imom, Afg'oniston bilan aloqada bo'lib turgan, hibsga olingan vaqtida kolxozchi. "Uchlik"ning 1938-yil 16-fevraldagi qarori bilan aksinqilobiy guruh a'zosi, noqonuniy yig'imlarda ishtirok etganlikda, aholi orasida aksinqilobiy mag'lubiyatchilik ruhida targ'ibotlar olib borganlikda va hukumatiga qarshi fikrlar bildirganlikda ayblanib, otuvga hukm etildi[5, 90].

Bobokalonov Domullo Ahmed – 1875 yilda tug'ilgan, o'zbek, Bauman tumani Chuqurak qishlog'ida yashagan. Hibsga olinishdan oldin ishga layoqatli emas. Uning rafiqasi- Xursand (68 yosh) 1937- yilda vafot etgan. 1937- yil 1-iyun kuni hibsga olingan. 1937- yil 19-oktabrda O'ZSSR NKVDda Uchlik yig'ilishi qarori bilan (25-sonli bayonnoma) 1937- yil uyundan boshlab hisoblab chiqilgan holatda 10 yil davomida axloq tuzatish lageriga yuborildi. Bobokalonov SSSR Oliy Kengash Prezidiumining 1989- yil 16- yanvardagi Farmoning 1- moddasiga bo'ysinadi. "30-40 va 50-yillarning boshlarida sodir bo'lgan jabrdiydalar va repressiyalarga nisbatan adolatni tiklash bo'yicha qo'shimcha chora- tadbirlar to'grisida"gi O'ZSSR prokurasining 1989-yil 19- oktyabrda O'z SSR NKVD huzuridagi uchlik qarori bilan bekor qilindi va u riabilitatsiya qilindi. (ish P-36703)

Karimov mulla Rashid – 1877 yil Bauman tuman, Arabxona qishloqida tug'ilgan, dindor-imom, dindorlardan aksinqilobiy guruh tuzgan. "Uchlik"ning 1937-til 14- oktabrdagi qarori bilan aksinqilobiy guruh rahbari sifatida aholi orasida troskiychilik va millatchilik, kolxoz tuzumiga qarshi targ'iboti olib borganlik va o'z ko'rsatmalarini berib borganlikda ayblanib, otuvga hukm etilgan[5, 119].

Niyazov Mulla Bobojon- 1881-yil Bauman tuman, Xo'jaorif qishlog'ida tug'ilgan, dindor-imom, dindorlardan aksinqilobiy guruh tuzgan. "uchlik"ning 1937-til 14- oktabrdagi qarori bilan aksinqilobiy guruh rahbari sifatida aholi orasida troskiychilik va millatchilik, kolxoz tuzumiga qarshi targ'iboti olib borganlik va o'z ko'rsatmalarini berib borganlikda ayblanib, otuvga hukm etilgan.

Shu bilan birga, ayrim kamchiliklar ham aniqlandi: Hujjatlarga ilmiy sharhlarning yetarli darajada berilmaganligi, siyosiy ayblovlarning izohsiz keltirilishi malum bo'ldi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, qatag'on siyosatini o'rganishda hujjatlar to'plamlari muhim manba bo'lsa-da, ularni ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish zarur. Ayniqsa, quyidagi jihatlar muhim: Hujjatlarni izohsiz berish o'quvchida noto'g'ri tasavvurlar shakllanishiga olib kelishi mumkin. Masalan, ayrim hollarda jinoyatchilar bilan siyosiy qurbonlar bir qatorda ko'rsatilgan. Shuningdek, Sovet davri terminologiyasi ("xalq dushmani", "aksinqilobchi", "panturkist") tanqidiy yondashuvsiz berilganda, ularning asl siyosiy ma'nosi yo'qoladi. Keyingi tadqiqotchilar (Z. Ishanxodjayeva, B. Rasulov va boshqalar) tomonidan olib borilgan izlanishlar qatag'onning madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarini chuqurroq ochib berdi.

Z.Ishanxodjayevaning qatag'on siyosatining madaniy hayotga ta'siri, B.Rasulovning qatag'on va surgun Ishanxodjayeva Z.R. Repressivnaya politika sovetsoy vlasti i kultura Uzbekistana: qatag'on qilingan dehqonlar ahvoliga bag'ishlangan tadqiqotlari, R.Shamsutdinov va E.Xolmirzayevlarning qatag'onga uchragan o'zbek mahbuslarining qismatini yorituvchi yangi izlanishlari, qatag'on siyosati va uning fojiali

oqibatlarini tadqiq etish borasidagi tadqiqotlarni yanada boyitish va chuqurlashtirishga munosib hissa bo'lib qo'shildi [3, 25-26].

“Katta Terror” davrning Adliya tizimi arboblardan biri V. Ulrixning 1938-yil 2-aprelda Stalinga yozgan xatida javob berilgan: Harbiy kollegiya SSSR Oliy sudining formal tarkibiy qismlaridan biri sifatida mustaqil muassasa, u yuqori direktiv organlarning bevosita rahbarligi ostida Vatanga xoinlik qilgan, terrorchilik aktlarini tayyorlagan, takomillashtirgan, josuslik va qo'poruvchilik qilganlar to'g'risidagi ishlar bo'yicha sudlov amaliyotini olib borgan [4, 46]. Bu harakatlar oqibatida vatanning sodiq va salohiyatli bo'lgan vatan fidoyilari birinchilardan bo'lib “Katta Terror”ga duchor bo'ldilar.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Sovet hokimiyatining qatag'on siyosati markazlashgan repressiv tizim asosida amalga oshirilib, keng ko'lamli inson huquqlari buzilishiga olib kelgan. Ayniqsa, “Katta terror” davrida chiqarilgan normativ hujjatlar va NKVD buyruqlari orqali minglab begunoh insonlar asossiz ravishda jazoga tortilgan.

2005–2008-yillarda nashr etilgan hujjatlar to'plamlari qatag'on tarixini o'rganishda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qilmoqda. Ular orqali qatag'on mexanizmi, tergov jarayonlari va sud qarorlarining asl mohiyati ochib berilgan. Biroq ayrim hollarda hujjatlarning yetarlicha ilmiy sharhlanmagani, siyosiy va jinoyaviy ayblovlarning farqlanmaganligi kabi kamchiliklar ham kuzatiladi.

Shofirkon tumani misolida ko'rib chiqilgan materiallar qatag'on siyosatining mahalliy darajada ham keng va shafqatsiz amalga oshirilganini tasdiqlaydi. Bu esa qatag'onlarni faqat markaziy siyosat emas, balki hududiy darajadagi ijro mexanizmlari orqali ham chuqur o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Kelgusida mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlarni rivojlantirish uchun yangi arxiv manbalarini jalb etish, hujjatlarni tanqidiy tahlil qilish hamda zamonaviy metodologik yondashuvlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылки. 1929- 1955 Документы и материалы. Том I. / Сост.: проф. Р.Т. Шамсутдинов, к.и.н. Б.М. Расулов. Под ред. проф. Д.А.Алимовой. –Ташкент: Шарк, 2006. –656 с.*
2. *Шамсутдинов Р Қатагон қурбонлари. (1937 йил 10 август 5 ноябр)/Масъул муҳаррир Н. Каримов Т.: «Шарк», 2007. — 496 б.*
3. *Ziyayeva D.X. O'zbekistonda sovet hokimiyatining qatag'on siyosati: tarixshunoslik va manbashunoslik masalalari. //O'zbekistonda sovet davlatining qatag'on siyosati: kelib chiqishi sabablari va fojiali oqibatlari. Ilmiy maqolalar to'plami. O'zRFA “Qatag'on qurbonlari xotirasi” muzeyi «Shahidlar xotirasi” jamoat fondi, B – 191.*
4. *Shamsutdinov R O'zbekistonda sovet hokimiyatining qatag'on siyosati: tarixshunoslik va manbashunoslik masalalari. //O'zbekistonda sovet davlatining qatag'on siyosati: kelib chiqishi sabablari va fojiali oqibatlari. Ilmiy maqolalar to'plami. O'zRFA “Qatag'on qurbonlari xotirasi” muzeyi «Shahidlar xotirasi” jamoat fondi, B – 191.*
5. *Қатагон қурбонлари. Хотира китоби. Бухоро вилояти / Қатагон қурбонлари хотираси давлат музейи. «Шаҳидлар хотираси» жамоат фонди. - Тошкент: «MATRIX» нашриёти, 2025. - 288б.*
6. *Набиев А. Мустақиллик учун кураш ёхуд парчаланган Туркистон тарихи. Тошкент.: “Ёзувчи”, 1998 92б.*
7. *Тарихнинг номаълум саҳифалари: ҳужжат ва материаллар. К. I/ тўпловчи ва масъул муҳаррир Н.Каримов; таҳрир ҳайъати Б.В.Ҳасанов ва бошқ.; «Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармаси, ЎзФА, «Қатагон қурбонлари хотираси» музейи. — Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. - 224 б.*
8. *Бахтиёр Ҳасанов “Катта қиргин”нинг ҳуқуқий ҳужжатлар базаси Тошкент 2014. 54 б*

XX ASR O'ZBEK ADABIYOTI VA ALOQALARIDA AKADEMIK SADRIDDIN AYNINING TUTGAN O'RNI

*Temirov Farrux Umedovich,**Buxoro davlat universiteti arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrası dotsenti, tarix fanlari doktori (DSc)*

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asr o'zbek adabiyoti taraqqiyotida va adabiy-madaniy aloqalar rivojida akademik Sadриддин Ayniyning tutgan o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etiladi. Unda adibning o'zbek va tojik adabiyoti o'rtasidagi ijodiy hamkorlikni mustahkamlashdagi xizmati, jadidchilik harakati bilan bog'liq ma'rifatparvarlik faoliyati hamda realistik adabiyot rivojiga qo'shgan hissasi yoritiladi. Shuningdek, Ayniyning badiiy va ilmiy merosi, uning o'zbek adabiy muhitiga ta'siri hamda milliy adabiy jarayonlardagi o'rni tarixiy-adabiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Maqolada adibning ijodi orqali XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va ularning adabiyotga ta'siri kabi malumotlar ilmiy jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: maktab, madrasa, adabiyot, nashriyot, arbob, san'atkor, gazeta, bosmaxona, darslik, o'qituvchi, hunarmand.

РОЛЬ АКАДЕМИКА САДРИДДИНА АЙНИ В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЯХ XX ВЕКА

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируется роль академика Садриддина Айни в развитии узбекской литературы XX века и литературно-культурных связей. Освещается вклад писателя в укрепление творческого сотрудничества между узбекской и таджикской литературами, его просветительская деятельность, связанная с движением джадидизма, а также его роль в развитии реалистической литературы. Кроме того, на основе историко-литературных источников рассматриваются художественное и научное наследие Айни, его влияние на узбекскую литературную среду и место в национальном литературном процессе. В статье также раскрывается влияние общественно-политических процессов начала XX века на литературу через призму творчества писателя.

Ключевые слова: школа, медресе, литература, издательство, деятель, художник, газета, типография, учитель.

THE ROLE OF ACADEMICIAN SADRIDDIN AINI IN 20TH-CENTURY UZBEK LITERATURE AND LITERARY RELATIONS

Abstract. This article analyzes, from a scientific and theoretical perspective, the role of Academician Sadриддин Aini in the development of 20th-century Uzbek literature and literary-cultural relations. It highlights the writer's contribution to strengthening creative cooperation between Uzbek and Tajik literatures, his enlightenment activities connected with the Jadid movement, and his role in the development of realistic literature. Furthermore, based on historical and literary sources, the article examines Aini's artistic and scholarly heritage, his influence on the Uzbek literary environment, and his place in the national literary process. The study also reveals the impact of early 20th-century socio-political processes on literature through the prism of the writer's works.

Key words: School, madrasa, literature, publishe, figure, artist, newspaper, printing house, teacher.

Kirish. Ma'rifatparvar adib, yirik jamoat arbobi va adabiyotshunos olim Sadриддин Ayniy (1878-1954) o'zining 60 yildan ziyodroq ilmiy-ijodiy faoliyati davrida mahalliy xalq vakillari bilan mustahkam aloqa qilib, turli kasb egalari: talabalar, maktab o'quvchilari, hunarmandlar va boshqa kasb egalari bilan tez-tez uchrashib turgan, ular bilan yozishmalar olib borgan. Ayniqsa, uning ilm-fan ixlosmandlari, davlat arboblari, olimlar, san'atkorlar va adabiyot ixlosmandlari bilan yozishmalari juda qiziqarlidir. Ma'rifatparvar adib va mashhur yozuvchi S.Ayniy mashhur davlat arboblari – Fayzulla Xo'jayev, Yo'ldosh Oxunboboyev, Sharof Rashidov va boshqalar bilan uchrashgan. Shuningdek, o'zbek shoirasi Zulfiya va davlat arbobi Sharof Rashidov ham Ayniyning Samarqand shahridagi xonadonda mehmon bo'lishgan.

Asosiy qism. S.Ayniyning O'zbekiston va Tojikiston shoirlari, yozuvchilaridan Abulqosim Lohutiy, Abdulla Qodiriy, Mirzo Tursunzoda, Hamid Olimjon, Oybek, Payrav Sulaymoniy, G'afur G'ulom, Mirsaid Mirshakar, Jalol Ikromiy, Sharof Rashidov, Abdusalom Dehotiy, Shokir Sulaymon, Said Nazar, Tolis

Po'latov, Parda Tursun va boshqalarga yozgan maktablarda adabiyot va san'atning u yoki bu masalalari dadil ko'tarib chiqilgan. Uning mashhur adabiyotshunos olimlardan Y.E.Bertels, A.A.Semyonov, I.S.Braginskiy, Abdurauf Fitrat, Abdurahmon Sa'diy, Abdulla Avloniy, Abdulg'ani Mirzayev, Vohid Zohidov, Vohid Abdullayev, Miyonbuzrug Solihov, Hodi Zarif, D.Tojiyev, P.Shamsiyev va U.Rahmatzoda bilan olib borgan yozishmalari ham muhim qimmatga ega.

S.Ayniy o'lkadagi maktablarni yangicha darsliklar bilan ta'minlash maqsadida qiz bolalar maktabi uchun mo'ljallangan "Qiz bola yoki Xolida" (1924) [Айний С. 1:1924] darsligi nashr etdi. U Samarqanddagi maktablarda ona tili va adabiyoti, tarix fanlaridan dars berib, murabbiylik sohasida samarali faoliyat ko'rsatadi. "Soli naxustin" ("To'ng'ich yil", 1924), "Tojik alifbesi" (1927), chalasavodlar maktablari uchun "Qiroat kitobi" (1930), Ismoilzoda, Payrav Sulaymoniy va Rahim Hoshimlar bilan hamkorlikda birinchi bosqich maktablar va texnikumlar uchun "5 dar 4" qiroat kitoblarini (1931) tartib berdi. Bulardan tashqari, shogirdi Rahim Hoshim tomonidan 1929-yilda savod o'rgatuvchi maktablarga mo'ljallab tuzilgan "Jahoni nav" ("Yangi jahon"), 1930-yilda chalasavodlarga mo'ljallangan "Soxtimoni nav" ("Yangi qurilish") va boshlang'ich maktablarning 2-sinfi uchun tartib berilgan "Rohi nav" ("Yangi yo'l", 1931) kabi darslik va o'qish kitoblariga maxsus didaktik materiallar tayyorlab berdi.

1921–1925-yillar Samarqandda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi vakolatxonasida ishlagan vaqtlarida S.Ayniy nashriyot va tahrir ishlarida faol ishtirok etdi. Bu yerda yozuvchi va adib o'zining inqilobiy she'rlarini yoza boshlaydi [Айний С. 2:1923]. S.Ayniy 1926-yilning 15-iyunida Samarqandda ta'sis etilgan Tojikiston davlat nashriyotiga muharrir, ilmiy va adabiy konsultant bo'lib ishga kiradi va 1933-yilning sentyabrigacha shu lavozimda ishlaydi. Bu vaqtda milliy kadrlar yetishmas, adabiy xodimlar ozchilikni tashkil etar edi. Olim bu yerda ko'plab asarlarni tarjima qilish va nashrga tayyorlash ishlari bilan shug'ullanadi. Bu haqda S.Ayniy bilan nashriyotda, adabiy tahrir ishlarida birga ishlagan shogirdlaridan To'raqul Zehniy shunday yozadi:

"Biz har doim ustoz S.Ayniy bilan ilm-fan, adabiyot bo'yicha ko'p muloqot qilardik. Bizning suhbatimiz "Shu'layi inqilob" ("Inqilob shu'las"), "Zarafshon" gazetasi idorasida yoki Nav (yangi rasta) rastasidagi kitob magazinida bo'lardi. 1926-yil ustoz S.Ayniy yordami bilan Samarqanddagi davlat nashriyotining Tojikiston sho'basida ishga kirdim. S.Ayniy bosh muharrir, men (To'raqul Zehniy) va Ahmadjon Maxdum Hamdiy muharrir edik. Bu yerda Mulloboqi Fayziyev, Qori Bade' nomidagi xushnavis tahrirchilar har bir asarni ko'rib tahrirdan o'tkazib chiqar edilar. Shuningdek, ushbu nashriyotda Abdurashid Jabboriy, Nisor Muhammadov, Sharof Jabboriy kabi shaxslar ham ishlardi.

Shu bilan birga, nashriyotda Saidrizo Alizoda, Qosimzoda, Irfon (Hasan Muhammadxonov). Qo'qandboy Abdulkholiqzoda, Bektosh (Narzulla Haydariy) kabilar tarjimonlik ishlari bilan shug'ullanardilar. Men nashriyotda olti oy ishladim. Bu olti oy davomida men tahrir ishlari, o'zbek tilidan ko'p tarjimalar qildim. Ahmadjon maxdum Hamdiy muharrirligida va ustoz S.Ayniy maslahati bilan, "Bolalar qo'shiqlari" nomli hikoya kitobi nashr etildi. Bundan tashqari "Sarf" va "O'rganmoq" nomidagi kitoblar ham S.Ayniy va Fitrat tahriri ostida chop etildi.

Bu darsliklar orasida "Qiz bola yoki Xolida" [Айний С. 3:2019] qizlar maktabiga mo'ljallangan bo'lib, o'zbek tilida yozilganligi bilan ajralib turadi. Bu axloqiy-adabiy asar adibning yangi zamon maktablari uchun tuzgan birinchi darsligi edi [Саидова М. 11:22]. Darslik o'sha paytda Germaniyada o'qiyotgan turkistonlik 74 talaba va uning do'sti Abdulvohid Munzimlar ko'magi va tashabbusi bilan 1924-yilda Berlindagi "Ozod Sharq" shirkati nashriyotida chop etilgan. Mazkur talabalarning 56 nafari Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSР), shaxsan Fayzulla Xo'jayevning tashabbusi bilan yuborilgan bo'lib, barcha turkistonlik talabalarning o'qish xarajatini shu ushbu hukumat ta'minlab turgan.

"Qiz bola yoki Xolida" o'ttiz darsga mo'ljallangan. Har bir dars materiali o'ziga xos adabiy-axloqiy lavha shaklidadir. Ularda nazariy bilimning amaliyot bilan aloqadorligi, mehnatning foydasi va mehnasevarlik, xotin-qizlarning jamiyatdagi roli va boshqa qator masalalar to'g'risida bahs yuritiladi. Albatta, bu mulohazalar S.Ayniy dunyoqarashining mahsuli bo'lib, muallif ular talqini jarayonida Xolida shaxsining kamol topishini ko'rsatishga harakat qiladi.

Darslik qizlar maktabida o'qishga mo'ljallanganligi bois dastlabki uch lavhasida qizlarning jamiyatdagi o'rini ifodalovchi umumlashtiruvchi saboq berish ko'zda tutilgan. Zero, jamiyatda hali xotin-qizlar erki, ozodligi, haq-huquqlari muammolari kun tartibiga ijtimoiy masala tarzida qo'yilmagan, lekin shunday bir tarixiy sharoitda S.Ayniyning bu xususda qizlarning o'zlarida fikr uyg'otishga, qolaversa, ularning o'zlarini anglab olishlariga, o'z qadrlarini tushunishlariga, hayotdagi mavqelarini bilib, uni mustahkamroq egallashga intilishga chorlaydiki, bu katta jasorat edi.

Adabiyotshunos olim, akademik Vohid Abdullayevning xotirlashicha, Abduqodir Shakuriyning yangi usuldagi maktabiga o'qish uchun dastlab S.Ayniyga uchrashib maslahatlashgani, keyinchalik S.Ayniy bilan doimiy ravishda muloqot qilib turganligini va ustoz-shogird tutinganligini yozadi. Taniqli olim, professor

Rahim Muqimov, Samarqandda S.Ayniy rahbarligida “Muhammad Sharif Gulxaniyning hayoti va adabiy faoliyati” mavzusida nomzodlik ishini yozganligi, adibdan fan, madaniyat va adabiyot sohalari qimmatli ma'lumotlar va manbalarni olganligini aytib o'tgan [Валихўжаев Б, Воҳидов Р. 10:9-10].

Allomaning ko'p qirrali faoliyatida yaqqol ko'zga tashlanib turadigan, ibrat bo'lishga arziydigan fazilatlaridan biri yosh avlodga, iste'dodli yoshlarga g'amxo'rlik edi. Mana shu fikrning isboti sifatida bir dalil keltirish mumkin. Samarqand adabiyotshunoslik maktabining asoschisi, akademik Vohid Abdullayev 1941-yilda “Alisher Navoiyning Samarqanddagi hayoti va faoliyati” mavzuida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilganida bu ishga Ayniy domla yuksak baho bergan. No'mon Rahimjonovning “O'zbekiston adabiyotshunoslari” kitobida keltirilishicha, shunday taqriz yozgan ekanlar: “O'rtoq Abdullayev baland talantli, ziyrak, mehnatkash, boshlagan ishi ustida zerikmay, vaqtni qizg'anmay ishlaydigan ilmiy ishchi. Uning bu sifatlarini salmoqdor qilgan narsa olimning fors-tojikcha va eski o'zbekcha manbalarini tushunib o'qib, ulardan yetarli darajada foydalana olishidadir” [Валихўжаев Б, Воҳидов Р. 10:10-11].

Ushbu qisqa va sermazmun mulohazada V.Abdullayev shaxsiga nihoyatda xolisona baho berilganligini anglash mumkin. Taqrizda yosh tadqiqotchining fitratida bo'lgan barcha fazilatlar aniq ko'rsatilgan. U V.Abdullayevning ham iste'dodli, ham ziyrak, ham mehnatkash, ham boshlagan ishi ustida qunt bilan ishlaydigan ilmiy tadqiqotchi ekanligiga guvohlik beradi. Uning sabablarini esa olimning eski o'zbek va fors-tojik tilida yaratilgan manbalar ustida qunt bilan ishlashi, ularning mazmunini chuqur anglab yetishi va ulardan mahorat bilan foydalanishi hamda ilmiy xulosalar chiqara olishida deb biladi. S.Ayniy keyinchalik V.Abdullayevga “O'zbek adabiyoti tarixi” kitobining yozilishida ham o'z maslahatlarini berib turgan. S.Ayniyning V.Abdullayevga bildirilgan yuksak ishonchi to'liq ma'noda o'zini oqlagan.

Ustoz-shogird an'analari izchil davom etgani esa bundan-da quvonarlidir. Nafaqat Samarqand davlat universiteti, balki respublika mumtoz adabiyot tarixi va zamonaviy adabiyotshunosligining yirik vakillari bo'lgan akademik Botirxon Valixo'jayev, professorlar Rahim Muqimov, Nuriddin Shukurov, Rahmonqul Orzibekov, Shavkat Shukurov, Rahim Vohidov, Dilorom Salohiy, Qobiljon Tohirov va boshqa o'nlab tadqiqotchilar akademiklar Sadriddin Ayniy va Vohid Abdullayev boshlagan ishni sobitqadamlik bilan davom ettirdilar.

O'sha vaqtda Samarqandda yozuvchi va adabiyotshunos yosh olimlaridan V.Abdulloyev, R.Muqimov, Y.Avaliani, R.Egamberdiyev, B.Valixo'jayev, T.Abdujabborov, Sh.Shukurov, S.Halimov, A.Qamarzoda, A.Vohidov, I.G'afurov, R.Ma'rufov va boshqa yozuvchi, olimlar S.Ayniy atrofida birlashib, ilmiy maktab shakllanadi.

1928-yil Toshkentda tojik tili va imlo masalasida konferensiya bo'ladi. Konferensiyada Tojikiston va boshqa hududlardan ham o'z sohasining ko'pgina mutaxassislari, olimlari qatnashadi. Rus olimlaridan, professorlar A.A.Semyonov, M.A.Andreyev va boshqalar. Konferensiyada lotin alifbosi masalasida ikki loyiha ko'rib chiqiladi. Birinchi loyiha professor Fitrat va ikkinchi loyiha professor Freymanga tegishli edi. Konferensiyada olim S.Ayniy ham o'zining ma'ruzasi bilan ishtirok etib, muhim ilmiy masalalarda nutq so'zlaydi [Тўракул Зеҳний. 12: 25].

XX asr boshlarida Samarqandda adabiy hayot o'zining yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. Bu, avvalo, Turkiston mintaqasida keng tarqalgan jadidchilik harakatining gurkirab rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulqodir Shakuriy, Saidahmad Siddiqiy-Ajziy, Hoji Muin, Saidrizo Alizoda, Saidahmad Vasliy kabi taraqqiyparvarlar Samarqandda yozgan she'riy va nasriy asarlarida ma'rifatparvarlik va milliy istiqlol uchun kurash g'oyalarini ifodalashgan. Xususan, buxorolik mashhur adiblar va olimlar Abdurauf Fitrat va Sadriddin Ayniy hayotlarining muayyan qismi Samarqandda o'tkazib, ular o'zlarining o'zbek va tojik tillarida yaratgan nodir durdonalari bilan har ikki qardosh xalqning adabiyot va madaniyat tarixiga katta hissa qo'shishgan.

Samarqand O'zSSRning poytaxtiga va madaniy markaziga aylangan yillarda bu yerda adabiy hayot jonlandi, ijodiy tashkilotlar yuzaga keldi, shoirlar, yozuvchilar va adabiyotshunos olimlar bu yerda to'plandi. XX asr 20-30-yillarida Fitrat, Ayniy, Hamid Olimjon, Usmon Nosir, Uyg'un, Oydin Sobirova, Ra'no Uzoqova, Botu, Amin Umariy, Said Nazar, Shokir Sulaymon, Otajon Hoshim, Hasan Po'lat, Abdulhamid Majidiy kabi shoir va yozuvchilar Samarqandda yashab, ijod qilishgan.

“Inqilob” Turkiston kommunistik firqasining markaziy komiteti tomonidan oyda ikki marta chiqadigan siyosiy-iqtisodiy va adabiy o'zbekcha jurnal bo'lib, 1922–1924-yillar mobaynida Toshkentda nashr etilgan. Jurnalga o'sha vaqtda “Inqilob” nomi ham tasodifan berilgan emas, haqiqiy inqilob, ya'ni to'ntarish ma'nosida anglash zarur. Jurnal ishini yo'lga qo'yish, shuningdek, tahririyat ishiga tajribali matbaachi va jurnalistlar, yosh qalamkashlar jalb etiladi. Nashr atrofiga asta-sekin O'rta Osiyoda yashovchi xalqlarning ko'zga ko'ringan ziyolilari to'plana boradi va tahririyat ishida faol qatnasha boshlaydilar.

“Buxorodan S.Ayniy, shoir Fitrat va boshqalar endigina tashkil etilgan jurnal redaksiyasiga kelib turishardi. “Inqilob”ning dastlabki sonlarini chiqarishda ishtirok etgan tatar jurnalisti Sharif Boychuradir.

S.Ayniyning “Buxoro jallodlari” hikoyasi 1922-yilda “Inqilob” jurnalida qisqartirilgan holda (arab alifbosida, o‘zbek tilida) bosilgan edi. Shuningdek, Cho‘lponning “Oydin kechalarda”, “Ayriliq yo‘li”, “Binafsha” va “Kishan” singari hikoya, ocherk va she‘rlarini shu nashr sahifalarida e‘lon qilinadi.

“Buxoro jallodlari” olimning sovet davridagi birinchi prozaik asari bo‘lib, muallif asarning yozilishi haqida shunday degan edi: “Men bu hikoyani 1920-yil Buxoro inqilobi arafasida boshlab inqilob davom etayotgan vaqtda-sentyabr oyida tugatgan edim. Bu hikoya o‘sha vaqtning o‘zidayoq Buxoro Davlat nashriyotiga topshirilgan bo‘lsa ham, “hikoya yo‘qoldi” bahonasi bilan bosilmadi. Bu hikoya 1922-yilda Toshkentda shahrida nashr bo‘ladigan “Inqilob” jurnalida qisqartirilgan holda (arab alifbosida, o‘zbek tilida) bosilgan edi”. Muallifning ushbu asariga o‘sha vaqtda mahalliy matbuotda taqriz yoziladi va unga munosib baho beriladi.

“Inqilob” tahririyati o‘zbyek ziyolilarining eng yaxshi namoyandalarini hamkorlikka jalb qilgan edi. Bular orasida o‘zbek adabiyoti va matbaachiligi taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan A.Qodiriy, S.Ayniy, A.Avloniy kabi badiiy so‘z ustalari bor. “Inqilob”ning 1922-yilgi 3-4-sonlarida S.Ayniy “Buxoro jallodlarining o‘zaro musohabalari” nomli maqolasini e‘lon qiladi. Mazkur asarlarning bosilishi o‘sha davr o‘zbek adabiyoti va matbuotida milliy ruhni kuchaytiradi.

S.Ayniyning “Amir Temur binolaridan Bibixonim xarobasi ila musohaba” she‘rida sohibqiron Amir Temur tomonidan 1399–1404-yillarda qurilgan Bibixonim jome‘ masjidining ulug‘vorligi va betakror me‘moriy obidaning so‘nggi davrlarga kelib xaroba holiga tushib qolishi, uni oyoqosti qilmoqchi bo‘lganlarni bahs-munozaraga chaqiradi va kelajak avlodlarga asrab-avlaylab yetkazish haqida so‘z yuritadi. Uning “Navoiy bolalari uchun” she‘rida esa Turkiston bolalariga xitob qilib, ularni ilm-ma‘rifat cho‘qqilarini zabt etishga chaqiradi va yosh avlodni haqli ravishda buyuk shoir Alisher Navoiyning munosib vorislari sifatida tilga oladi. Uning 1918–1925-yillarda yozgan ayrim she‘rlari “Mehnatkashlar tovushi” va “Zarafshon” gazetasi sahifalarida ham nashr etilgan edi.

S.Ayniy Qozon, Ufa va Orenburgdan kelib, Buxoroda doimiy yashab qolgan tatar ziyolilari, ma‘rifatparvarlari bilan mustahkam aloqa o‘rnatgan. Uning madrasadosh do‘sti bo‘lgan tatar Olimjon Idrisiy ma‘lum vaqt muharrirlik qilgan “Sho‘ro” jurnalida ham adibning Buxorodan yozib yuborgan ilmiy-adabiy maqolalarini chop ettirgan. “Sho‘ro” jurnalining 10 yil davomida chiqqan 240 ta sonida Turkiston hayotiga oid 323 ta material bosilgan. Shundan, maqolalar 138 ta, xatlar 90 ta, badiiy asarlar 71 ta, xabarlar 21 ta, fotosuratlar 3 ta. Maqolalar tarix (38), ta‘lim-tarbiya (25), ijtimoiy hayot (23), din (4), siyosat (6), matbuot (13), adabiyotshunoslik (12), safarnoma kabi sohalarini qamrab olgan.

Xulosa. S.Ayniy singari buyuk ijodkorlar ikki davlat xalqlari birlashishida o‘z hissalarini qo‘shganlar. O‘rta qolgan yillar davomida S.Ayniy to‘ umrining oxirigacha Buxoro, Samarqand, Toshkent va Dushanbedagi turli o‘zbek, tojik, rus va boshqa qardosh xalqlar adabiyoti va matbuoti xodimlari, shoir va tarjimonlar, yozuvchilar bilan o‘zaro yozishmalar, aloqalarini yil sayin kengaytirib, mustahkamlab borgan.

ADABIYOTLAR:

1. Айний С. Қизбола ёки Холида. Ибтидоий қиз мактаблари учун адабий, ахлоқий ўқув китоби. Ношир: Абдулвоҳид Мунзим. – Берлин, 1924.
2. Айний С. Мажмуаи ашъори инқилобий форсий (тоҷикӣ). – Бухоро: Бухоро халқ маориф назорати, 1923.
3. Айний С. Духтарбача ёки Холида. Ҳикояҳо. – Душанбе: Полиграф груп, 2019.
4. Аyniy S. Buxoro jallodlarining suhbatlari // “Inqilob”. (Toshkent). 1922-yil. – № 3–8.
5. Аyniy S. Amir Temur binolaridan Bibixonim xarobasi ila musohaba // “Bolalar yo‘ldoshi”. 1919-yil. 23-may. – № 2-3, – B. 3.
6. Аyniy S. Navoiy bolalari uchun // “Bolalar dunyosi”. 1921-yil. – № 2.
7. Аyniy S. Biz kim? // “Mehnatkashlar tovushi”. 1918, 15-noyabr; Bahor havolari. 1919-yil, 22-mart; Kunchiqarliklarga xitob. 1919-yil, 12-noyabr; Hilol marshi. 1919, 14 sentabr; Turon marshi. 1919, 10-oktabr; Ya’s. 1919-yil, 11-oktabr; Maktab marshi. 1919-yil, 14-oktabr; Yuring, yo‘ldosh.
8. Абдуазизова Н. Ўзбек журналистикаси тарихи. – Тошкент: Академия, 2002. – Б. 31
9. “Buxoro jallodlari” (S.Ayniyning shu nomdagi asari haqida taqriz). // “Farg‘ona”. 1926, 17-avgust.
10. Валихўжаев Б, Воҳидов Р. Навоий ижоди – илҳом манбаи. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 9-10.
11. Саидова М. “Қизбола ёки Холида”-и С.Айний ва аҳамияти тарбияви он // “Мактаби советӣ”, 1966. декабрь. – № 12. – сах. 22–26
12. Тўрақул Зеҳний. Санъати суҳан. – Душанбе, 2013. – Сах,25.

O'ZBEKISTONNING TURIZM SOHASIDA HAMKORLIK ALOQALARI (2017-2025-yy.) (NAVOIY VILOYATI MISOLIDA)

Tolibov Ruzikul Nasimovich,

Navoiy davlat universiteti Tarix kafedrası dotsenti
tolibov.r.58@mail.ru

Annotatsiya. O'zbekistonda turizm sohasi tarixiy ildizlarga ega. Biroq bugunda bu sohaga bo'lgan e'tibor yanada oshmoqda. Chunki, sohaga iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim omili sifatida qaralmoqda. Maqolada O'zbekistonda turizmni rivojlantirish, ayniqsa tarixiy va madaniy obyektlarga ega. Navoiy viloyati misolida ichki turizm yo'nalishlarini kengaytirish bo'yicha amalga oshirilgan ishlar, mavjud muammo va kamchiliklar ko'rsatilgan. Shuningdek, sohani yanada rivojlantirishga qaratilgan taklif va mulohazalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: turizm, ziyorat turizmi, ichki turizm, Navoiy viloyati, sayyohlik obyektlari.

СОТРУДНИЧЕСТВО УЗБЕКИСТАНА В СФЕРЕ ТУРИЗМА (2017–2026ГГ.) (НА ПРИМЕРЕ НАВОЙСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация. Туристическая отрасль Узбекистана имеет глубокие исторические корни. Однако в настоящее время внимание к этой сфере значительно возросло, поскольку она рассматривается как важный фактор развития экономики. В статье освещаются проводимые работы по развитию туризма в Узбекистане, в частности по расширению направлений внутреннего туризма на примере Навоийской области, обладающей историческими и культурными объектами, а также указываются существующие проблемы и недостатки. Кроме того, выдвигаются предложения и соображения, направленные на дальнейшее развитие данной сферы.

Ключевые слова: туризм, паломнический туризм, внутренний туризм, Навоийская область, туристические объекты.

COOPERATION OF UZBEKISTAN IN THE FIELD OF TOURISM (2017–2026) (ON THE EXAMPLE OF NAVOI REGION)

Abstract. The tourism sector in Uzbekistan has deep historical roots. However, today attention to this field is increasing significantly, as it is considered an important factor in economic development. The article highlights the efforts being made to develop tourism in Uzbekistan, particularly in expanding domestic tourism routes using the example of the Navoi region, which possesses historical and cultural sites, and also identifies existing problems and shortcomings. In addition, proposals and suggestions aimed at further development of the sector are put forward.

Keyword: tourism, pilgrimage tourism, domestic tourism, Navoi region, tourisi sites.

Kirish. Bugunda yurtimizda amalga oshirilayotgan islohatlar hayotning barcha jabhalarida o'zining ijobiy natijalarini bermoqda. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq hayotga tatbiq etilgan va bugungi kungacha izchillik bilan amalga oshirib kelinayotgan bu islohotlarning provard natijasi sifatida barqaror iqtisodiy o'sishga erishilayotganligini alohida ta'kidlash o'rinlidir. Hozirda dunyodagi juda ko'plab rivojlangan davlatlar YIMda xizmatlar sohasining ulushi ancha yuqori ko'rsatkichga ega va shu bilan birga turizm xizmatlari orqali olinayotgan daromadlar ham yuqori.

Xizmat ko'rsatish va servis sohasining muhim tarkibiy qismlaridan biri bu turizmdir. Turizm – o'z tabiatiga ko'ra transmilliy jarayon bo'lib, u milliy chegaralardan chiqib, xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy aloqalarni kuchaytiradi. Jahon tovarlar va xizmatlar eksportida bugungi kunda turizm sohasi to'rtinchi, daromadi bo'yicha uchinchi o'rinda turadi. Uning hissasi jahon iste'mol sarfining 11 % iga to'g'ri keladi. Undan tashqari turizmning milliy iqtisodiyot rivojlanishida tutgan o'rni nafaqat uning yuqori daromad keltirishi, balki mehnat talab sanoat ish o'rinlarini yaratish orqali bandlik muammosini hal etishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, tabiiy va madaniy muhitni asrashi orqali barqaror rivojlanishni ta'minlashda sezilarli hissa qo'shishi bilan ham belgilanadi. Sayohat va turizm sanoatining yetakchi tashkiloti bo'lgan World Travel and Tourism Council (WTTC) ning hisob kitoblariga ko'ra 2023-yil turizm sohasida ishchi kuchi 27,4 millionga o'sdi va 330 million kishini ish bilan ta'minladi. Global miqyosda ushbu sektor jahon yalpi ichki

mahsulotining 9,1 foizini tashkil etdi. Bugungi kunda bu soha “jahonning rivojlangan mamlakatlarida iqtisodiyotning strategik tarmog’iga, uning o’ziga xos drayveriga aylanib ulgurgan”[1] bo’lsa, “dunyodagi eng qashshoq mamlakatlarda ish bilan ta’minlovchi yirik ish beruvchi sektorga aylandi”[2]. Keyingi o’n yillikda turizmning jahon iqtisodiyotiga ta’siri yanada ortishi kutilmoqda.

O’tgan qisqa davr mobaynida O’zbekiston turizm salohiyatini kompleks rivojlantirishga qaratilgan 16 ta normativ huquqiy hujjat qabul qilindi. Ushbu hujjatlar asosida turizm sohasi subektlariga sezilarli soliq va bojxona imtiyozlari hamda boshqa imtiyozlari hamda boshqa yengilliklar taqdim etildi. Rasmiy ma’lumotlarga ko’ra, 2019-yilda “turizmga ko’rsatilgan xizmatlar global yalpi ichki mahsulotning 10,3 % ni tashkil etib, 8,9 trln. AQSH dollariga yetgan, shuningdek sohada bevosita va bilvosita 330 mln. kishi band bo’lib, har 10 ish o’rnidan bittasi turizmga tegishli” [3].

Shu bois ko’p mamlakatlarda turizm sohasini davlat tomonidan tartibga solish jadal sur’atlar bilan qo’llab-quvvatlashga alohida e’tibor qaratmoqda. 2016-yilda mamlakatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev turizm sohasini yanada rivojlantirish iqtisodiy sohadagi ustuvor vazifalarimizdan biri hisoblanishini alohida ta’kidlab, tashqi ishlar vazirligi va boshqa davlat idoralarining bu yo’nalishlardagi faoliyati ustidan samarali parlament nazorati tizimini yaratish maqsadida Senat raisining birinchi o’rinbosari lavozimi joriy etadi. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-yanvarda imzolagan “O’zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi PF-5611-sonli Farmoni” belgilanadi. O’zbekiston Respublikasining 2019- yil 18- iyulda qabul qilingan “Turizm to’g’risida”gi Qonuni, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son “O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha taraqqiyot Harakatlar strategiyasi to’g’risida”gi 2022 -yil, 28-yanvardagi, “O’zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi 2019-yil 5-yanvarda imzolagan qarori hamda 2019-2025-yillarda O’zbekiston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirish Konsepsiyasi ishlab chiqilishi muhim ahamiyat kasb etdi.

Ayni paytda Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev: “Navoiy, Samarqand va Buxoro kabi turizmni yuqori darajada rivojlangan qo’shnilariga ega bo’lsa-da, bu hududda turizm sohasi yetarli darajada rivojlangan deya olmaymiz”[4] deb ta’kidlashi bejiz emas. Bu esa tanlagan mavzumizning naqadar dolzarbligini bildiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugunda Vatanimiz tarixi jumladan, turizm sohasidagi muvavvaqiyatli islohotlar tarixini, iqtisodiyotni jadal sur’atlar bilan taraqqiy ettirishga va bu dolzarb muammoni amalda hal etishda qaratilgan turistik birlashmalar faoliyatini, jumladan viloyatlar miqiyosida o’rganish va tadqiq qilish dolzarb vazifalardan biri sanaladi.

Turizm sohasini rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlarini keyingi yillarda keng ko’lamda tadqiq qilinmoqda. Uning muhim jihatlarini mamlakatimiz va xorijlik olimlar va mutaxassis tadqiqotchilar tomonidan faol o’rganilmoqda. Respublikamiz tarixchi va iqtisodchi olimlaridan M.T.Alimova, N.Tuxliyev, Tolibova S.R. Q.X. Abduraxmonov, M.E.Po’latov, Q.J.Mirzayev, B.N.Navruz-Zoda, B.Sh. Safarov, Fattoyev Islom Ilg’or o’gli. va boshqalarning tadqiqotlari va ilmiy asarlarida turizmga oid muhim masalalar tadqiq etilgan. Lekin bugunda viloyatlarda turizmni boshqarish va istiqbolini takomillashtirish bilan bog’liq muhim muammolarning aksariyati hali to’liq ochib yoritilmagan va joylarda muammolarning nazariy va metodik jihatlarini hal qilish zaruriyati mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tarixiylik, tizimli va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahli va natijalar. Yangi O’zbekistonni rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan keng ko’lamli islohotlar negizida turizm sohasini yanada rivojlantirish, uni milliy iqtisodiyot taraqqiyotining yuqori darajasiga aylantirish siyosatini olib bormoqda. Sababi, O’zbekistonda ulkan turistik salohiyat mavjud bo’lib, hozirgi kunda undan foydalanish samaradorligi hali juda past. Demak, asrlar davomida avlod-ajdodlarimizning mashaqqatli mehnati evaziga to’plangan va biz uchun o’tmishdan meros bo’lib qolgan katta boylikdan o’rinli foydalanish, uni mamlakatda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning yetakchi omiliga aylantirish asosida mavjud imkoniyatlarni ro’yobga chiqarish muammosi hal qilinadi. Bu uchun esa avvalo, yo’lovchilarni uzoq masofasini qisqartiruvchi tez va qulay sanalgan havo transporti hisoblanishini angladik. Singapurning “Changi” xalqaro aeroporti, Janubiy Koreyaning “Inchxon” aeroporti, “Myunxen” aeroporti bilan tuzilgan shartnomalar muhim ahamiyat kasb etmoqda [5].

Ayni paytda mustaqillik yillarida aviakompaniya zamonaviy havo kemalari bilan ta’minlandi. Jumladan, O’zbekiston hukumati yordamida aviakompaniya “Boing-757”, “A-310”, “RJ-85” kabi eng zamonaviy samolyotlar bilan to’ldirildi. “O’zbekiston havo yo’llari” aviakompaniyasi yiliga qariyb 75 ming tranzit yo’nalishning havo harakatini boshqarmoqda [6].

Jumladan, Buxoro, Samarqand, Navoiy aeroportining sayohatchi yo’lovchilarni tashishda alohida o’rni bor. Shuningdek, 2018-yilda Navoiy aeroportida ikki yo’lakli tizimni barpo etilishi tashqi iqtisodiy aloqalar rivojida salmoqli o’rinni egallamoqda. O’zbekistondagi 11 ta aeroport xalqaro maqomga ega bo’ldi. “Talgo”

HISTORY

ispan kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan yuqori tezlikda yuruvchi poyezdlar Toshkent-Samarqand-Toshkent yo'nalishida sayyohlarga xizmat ko'rsatish darajasini oshirdi.

Turizm sohasida olib borilayotgan islohatlar bugunda o'z samarasini bermoqda. O'zbekiston turizm sohasida dunyo bo'ylab ulkan salohiyatga ega davlat sanaladi. Yurtimizda 7300 mingdan ortiq madaniy meros obyektlari mavjud va ularning qariyb 200 tasi YUNESKO ro'yxatiga kiritilgan. Shu bilan mamlakatimizning betakror tabiati, go'zal dam olish maskanlari imkoniyatlaridan foydalanish, yangi turistik yo'nalishlar ochish mumkin. Bu sohada jahon brendlarini jalb etgan holda, ziyorat turizmi, ekologik, ma'rifiy, etnografik, gastronomik turizm va sohaning bosqa tarmoqlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda va bu mamlakatimiz iqtisodiyotini yuksalishiga xizmat qilmoqda.

Amalga oshirilgan islohatlar natijasida Navoiy viloyatida ham islohatlar natijasini dinamik ko'rsatkichini o'sib borayotganini ko'rish mumkin:

Navoiy viloyatiga 1920-2025 - yillarda tashrif buyurgan sayyohlar

T/r	2020 - 2023-yillar	2024- 2025-yillar
Mahalliy	18849 nafar – 42202 nafar	2.288 nafar - 2,5 mln. nafar
Xorijiy	1784 nafar - 9121nafar	372,2 nafar - 500 ming nafar

2018-2025-yillar mobaynida juda jiddiy siljishlar ro'y berdi. Mamlakatimizga sayohatga kelgan xorijlik turistlarning soni 2,2 martaga oshgan bo'lsa, sohaga ko'rsatilgan xizmatlar eksportidan tushgan daromadlar miqdori 2,1 martaga oshishi kutilmoqda. Shu yillar mobaynida ichki turizm ham tez sur'atlar bilan rivojlanadi: 2025-yilda 2018-yilga nisbatan ularning soni 15 493 mingtadan 25010 mingtagacha yoki 61,4% ga ko'payagan [7].

Amalga oshirilgan islohatlar natijasida Navoiy viloyatida turizm sohasini ravnaqini kuzatish mumkin. Viloyatga 2025-yilda 535,1 ming nafar xorijiy va 2 mln 675 ming nafar mahalliy sayyohlar tashrifi kuzatildi. 2024- yilga nisbatan o'sish ko'rsatkichi 1,8 barobarga oshdi. Turizm eksporti hajmi 160,6 mln.dollarga yetkazildi. Germaniya, Italiya, Fransiya, Xitoy, Singapur, Malayziya davlatlaridan eng ko'p xorijiy sayyohlar oqimi kuzatildi. 2025-yilda 20 ta turkompaniyalar faoliyati yo'lga qo'yilib, ularning soni 92 taga yetkazildi. Shuningdek, "Chashma" ziyoratgohini "Imom Buxoriy" yodgorlik majmuasi va "Yettipir" ziyoratgohlari bilan bog'lagan. "Turizm xalqasi" dasturi ishlab chiqildi. Marshrutga 18 ta madaniy meros obyektlari, 8 ta turizm qishlog'i va mahallalari, 130 ta turizm obyektlari kiritildi. Viloyatdagi joylashtirish vositalari soni 306 taga o'rinlar soni 8075 taga yetkazildi, shundan: 59 ta mehmonxona, 15 ta dam olish maskani, 46 ta hostel, 9 ta o'tovli lager, 177 ta mehmon uylari [8].

So'nggi yillarda viloyatda ziyorat turizmining samog'i yuqori bo'lmoqda. O'zbekiston katta tarixiy - madaniy merosga – 7 ming 330 dan ortiq tarixiy-me'moriy va arxeologik obidalarga ega bo'lib, tarixiy obidalarining 140 tasi YUNESKO tomonidan muhofaza etiladigan tarixiy yodgorliklar sirasiga kiritilgan. Shuningdek, O'zbekistonda 400 dan ortiq noyob tabiat yodgorliklari, tog'li hududlarda 400 dan ortiq g'orlar, 500 dan ortiq ko'llar, shuningdek, daryolar, sharsharalar mavjud [9]. Bularning barchasi an'anaviy turizm bilan birga alternativ (ekoturizm, etnoturizm va hokazo) sayyohlik turlarini birga olib borish hamda xalqaro miqyosda sayyohlarni o'ziga jalb etish borasida O'zbekistonning turistik salohiyati ortib borishi uchun zamin hisoblanadi. Sarmishsoy darasi, To'dako'l suv ombori, hamda "Buyuk Ipak yo'li" ning Zarafshon va Qoraqurim qismida joylashgan "Mavloni Orif Dehgaroniy", "Qosim Shayx", "Nur chashmasi", Shayx Hasan Nuriy (847-907) xonaqosi, "Mirsaid Bahrom", "Raboti Malik", "Sardoba" madaniy meroslariga musulmon davlatlarining sayyohlari tashrifi ko'paymoqda.

Sayyohlik sohasi infratuzilmasini rivojlantirish borasida ham O'zbekistonda qator e'tirofqa molik ishlarni ham alohida qayd etish lozimdir. Xususan, turizmni rivojlantirish sohasiga xorijiy kreditlar va investitsiyalarni jalb etish, xorijiy mamlakatlar, shuningdek, xorijiy kompaniyalar bilan uzoq muddatli hamkorlikni yo'lga qo'yishga qaratilgan dasturlar, turizm sohasi uchun kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish chora-tadbirlari kompleksini amalga oshirish, turizm tarmoq fanini rivojlantirishga ko'maklashishga qaratilgan keng qamrovli ishlar amalga oshirildi. Samarqand shahridagi "Afrosiyob", Buxoro shahridagi "Buxoro" mehmonxonalari, Germaniyaning "Inpro Hotels" va "Shtainberg rezervaiton cervis" firmalariga har yili foyda hisobidan 500 ming dollar davlat hisobiga to'lashi sharti bilan foydalanish uchun berildi. Dunyo turizm bozorida taniqli "Radisson Blu Hotel", "Dedeman Silk Road Tashkent", "Lotte City Hotel Tashkent Palace" kabi mehmonxonalar faoliyati yo'lga qo'yildi, "Hayat", "Hilton" mehmonxona tarmoqlari bilan hamkorlik o'rnatildi.

Tataristonning "GREENWICH TRAVEL CLUB", "GEO TRAVEL", Toms k hududining "ANY WISH TOUR", "JUST TRAVEL", Xitoyning "CITS", "CHAYNA TRAVEL", "ZoAo HOLIDAY", Turkiyaning "CAPPADOCIA DRESS RENTAL", Belarussiyaning "VIZIT MOGILEV" hamda Nepal davlatining "KAILASH VIEW" kabi sayyohlik kompaniyasi vakillari bilan turizm sohasidagi tadbirkorlik

subektlari o'rtasida kelgusida o'zaro sayohatlarni tashkil etish bo'yicha shartnomalar imzolandi. Navoiy viloyati investitsion portali ma'lumotlariga ko'ra, hududga xorijiy investorlar, jumladan BAA, Turkiya va Germaniya kompaniyalari tomonidan turizm va xizmat ko'rsatish infratuzilmasiga yo'naltirilgan investitsiyalar kirib kelmoqda. Ayniqsa, ekologik va "yashil energiya" loyihalari asosida turizm obyektlarini modernizatsiya qilish rejalashtirilgan [10].

Viloyatda ekologik turizm yo'nalishi ham keng rivojlanib bormoqda. So'lim go'sha, boy tabiatning o'ziga xosligi hammani hayratga soladi. Bu yerda bir paytning o'zida cheksiz sahrolarni, ham, baland qorli tog'lar, vodiy va vohalar, suvi mo'l daryolarning betakror go'zalligini uchratish mumkin. Hududda geografik va tabiiy sharoitlar ekologik turizmni rivojlantirish uchun juda qulaydir.

Ekoturizmni rivojlantirish yurtimizda ilm-fan, ma'rifat va madaniyatni yanada taraqqiy ettirishda shuningdek, tabiatni muhofaza qilish, noyob o'simliklar va hayvonot dunyosini asrash, bioxilma xillikni saqlash singari muhim yo'nalishlarda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Yangi ish o'rinlarini tashkil etish, aholi bandligi, turmish darajasi va faravonligini yuksaltirish iqtisodiy islohatlarning ijtimoiy samarasini oshirishda ham hududlarda ekologik turizmni keng yo'lga qo'yish ijobiy natija berishi tayindir. Bugunda shu maqsadda Chortoq va Zomin tumanlarida belgilangan ekoturizm shaxobchalarini infratuzilmasini yaratilishi, xizmat ko'rsatish tizimini yanada oshirilishi, shuningdek, Navoiy viloyati hududida joylashgan uchta qo'riqxonalar ham Nurota tumanida joylashgan. Uning tabiatini Shveytsariya o'xshatishadi. Sarmishsoy darasi esa ibtidoiy odamlarning qoyatosh yozuvlari chizilgan tarixiy makon sanaladi. Darhaqiqat, bu hududlarda ekoturizmning yangi infratuzilmalarini barpo etilishi iqtisodiy daromadning oshirishga va mahalliy aholini ish bilan ta'minlashga ko'maklashmoqda.

Bugunda Navoiy viloyatida ekoturizmni ko'plab tarmoqlarini taraqqiy ettirish uchun hamma imkoniyatlar mavjud. O'lkada yuzdan ortiq nodir tarixiy yodgorliklar hamda betakror arxitektura inshootlari mavjudligi, so'lim bog'lari va qo'riqxonalari faoliyat ko'rsatayotganligi, milliy-madaniy san'at va hunarmandchilikning ko'p asrligini an'analari asrab-avaylab kelinayotgani bunga misol bo'la oladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 27-yanvardagi PQ-104-son "Xizmatlar sohasini rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qaroriga asosan turistlarga xizmat ko'rsatish turlarining soni yanada kengayib, endilikda sifatli xizmat qilish an'anaga aylanmoqda. Ayniqsa, turistlarga estalik uchun taqdim etilayotgan "So'zana", "Kashta", "Suvenir shopping" mahsulotlarini ko'plab turistlar sovg'a sifatida olib ketmoqdalar. Ayni paytda hunarmandchilik mahsulotlarini sotish uchun turistik bazalar yonida rasta va do'konlar tashkil etilishi va obodonchilikka e'tibor qaratilayotganligi kishini quvontirmoqda.

Xulosa va takliflar. Yurtimizda turistik madaniyatni rivojlantirish uchun hamma imkoniyatlar yetarli. So'nggi yillarda turizm sohasini g yangi yo'nalishlar tadbiriq etilmoqda va ommalashmoqda. Hukumatimiz, tadbirkorlarimiz sohan yanada rivojlantirish va takomillashtirish uchun yaqindan yordam bermoqda, qo'llab-quvvatlamoqda. Shuningdek, sohada ayrim muhim vazifalarni amalga oshirish zaruriyati ham ko'zga tashlanmoqda. Bular:

-turizm sohasi xo'jalik subyektlarini qimmatbaho turistik resurslardan samarali foydalanishni davlat tomonidan rag'batlantirish, soha raqobatbardoshligini oshirish uchun turistik xizmatlar narxini pasaytirish, xizmatlar sifatini yaxshilash, turlarini ko'paytirishga ichki va tashqi bozorlardagi raqobatbardoshlikni oshirish orqali erishilish;

-Navoiy viloyatida mavjud yuksak turistik salohiyatni ro'yobga chiqarish maqsadida xorijiy davlatlardagi vakolatxonalar tarmog'ini kengaytirish va ularning faoliyatlarini takomillashtirish;

-mamlakat aholining daromadlarini ko'paytirish, xalqaro aloqalarni rivojlantirish uchun turistik ko'rgazmalarni o'tkazish, mamlakatdagi mavjud tabiiy va madaniy meroslardan maqsadli foydalanish;

Demak, turizm salohiyatini to'liq ishga solish uchun infratuzilmani yaxshilash, xizmatlar sifatini oshirish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va malakali kadrlar tayyorlashni tizimli ravishda davom ettirish muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston. 2021. – B. 172.
2. TRAVEL & TOURISM economic impact 2024.pdf
3. <https://www.unwto.org/>
4. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. III.
5. Navoiy viloyati "Turizm milliy kompaniyasi"dan olingan ma'lumotlar asosida ko'rsatilgan (2025- yil ma'lumotlari)

6. Navoiy shahar “Turizm milliy kompaniyasi”dan olingan ma’lumotlar asosida ko’rsatilgan. (2025–yil ma’lumotlari)
7. Suyunova K.B Turizm sohasini davlat tomonidan tartibga solish va qo’llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish. Avtoreferat. iqtis.f.d. (PhD).Samarqand.2022.8-bet.
8. “O’zbekturizm” milliy kompaniyasidan olingan ma’lumotlar asosida ko’rsatilgan.
9. Abriyevr. B..Mustaqillik yillarida O’zbekistonda tarixiy-me’mory obidalarni ta’mir qilish va qayta tiklash jarayonlari (Zarafshon vohasi misolida). Toshkent, 2015.b.169.
10. “O’zbekturizm” milliy kompaniyasidan olingan ma’lumotlar asosida ko’rsatilgan.

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ДАВРИ БУХОРО АМИРЛИГИДА РУС-ТУЗЕМ МАКТАБЛАРИ ФАОЛИЯТИ

*Камолов Уйғун Тўлқинович,
Навоий давлат университети
“Ўзбекистон тарихи” ихтисослиги мустақил изланувчиси
uygunkamolov1977@gmail.com*

Аннотация. Ушбу мақолада Россия империясининг Бухоро амирлигидаги таълим сиёсати, жумладан, империя маъмурияти учун келажакда империяпараст кадрлар тайёрлаш мақсадида маҳаллий аҳоли фарзандлари ўқитиладиган рус-тузем мактаблари таъкил этганлиги, русийзабон ўқув дастурлари асосида фаолият юритадиган таълим муассасалари таъкил этиш асносида империя умрини чўзиш, “руслаштириш” сиёсати стратегиясини амалга оширишдек мустамлака мақсадлари кўзланганлиги, лекин мустамлакачи маъмуриятнинг устунликларига, туб миллатлар болаларига таълим бериш соҳасидаги маҳаллий аҳоли, айниқса, шаҳар аҳолиси юқори ва ўрта табақаларининг россияпарастлик кайфиятидаги вакиллари кўмагида амалга оширилган жиддий руслаштириш чораларига қарамай, рус-тузем мактаблари мавқеи жиддий равишда ўсиб бормаганлиги ва империя сўнги йилларигача ўзини оқламаганлиги мавжуд манбаларнинг қийсий таҳлили орқали ёритилган.

Калит сўзлар: рус-тузем мактаблари, айгоқчилик идораси, гимназия, Туркистон генерал-губернаторлиги, Янги Бухоро, «Узоқ умр тилаш» дуоси, Туркистон билим юртлари бош инспекцияси, Туркистон ўқитувчилар семинарияси, приход мактаблари.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РУССКО-ТУЗЕМНЫХ ШКОЛ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ В ПЕРИОД РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Аннотация. В данной статье рассматривается образовательная политика Российской империи в Бухарском эмирате, включая создание школ русского образца для детей местного населения с целью подготовки будущих кадров имперского толка для имперской администрации, а также колониальные цели продления существования империи и реализации стратегии «русификации» в процессе создания учебных заведений, работающих на основе русскоязычных учебных программ. Однако, несмотря на преимущества колониальной администрации и серьезные меры русификации, осуществляемые при поддержке местного населения, особенно пророссийски настроенных представителей высшего и среднего классов городского населения, в сфере образования детей коренных народов статус школ русского образца существенно не вырос и не оправдал себя до последних лет существования империи, что подтверждается сравнительным анализом имеющихся источников.

Ключевые слова: школы русского образца, разведывательное агентство, гимназия, Генеральная губернаторство Туркестана, Новая Бухара, молитва «Желаем вам долгой жизни», Генеральная инспекция образовательных учреждений Туркестана, Туркестанская педагогическая семинария, приходские школы.

THE ACTIVITY OF RUSSIAN-NATIVE SCHOOLS IN THE BUKHARA EMIRATE DURING THE PERIOD OF THE RUSSIAN EMPIRE

Abstract. This article examines the educational policy of the Russian Empire in the Bukhara Emirate, including the establishment of Russian-style schools for the children of the local population in order to prepare future imperial-minded personnel for the imperial administration, and the colonial goals of extending the life of the empire and implementing the strategy of the "Russification" policy during the establishment of educational institutions operating on the basis of Russian-language curricula. However, despite the advantages of the colonial administration and the serious Russification measures implemented with the support of the local population, especially the pro-Russian representatives of the upper and middle classes of the urban population, in the field of education for children of indigenous peoples, the status of Russian-style schools did not grow significantly and did not justify itself until the last years of the empire, through a comparative analysis of available sources.

Keywords: *Russian-style schools, intelligence agency, gymnasium, Turkestan Governorate-General, New Bukhara, prayer "Wishing you a long life", Turkestan General Inspectorate of Educational Institutions, Turkestan Teachers' Seminary, parish schools.*

Кириш. Россия империясининг Туркистонда таълим сиёсати минтақада мустамлака тартибларини мустаҳкамлаш ва аҳолини “руслаштириш” мақсадларига йўналтирилган эди. Туркистон генерал-губернаторлигининг ҳарбий-маъмурий бошқаруви қуйи бўғинида маҳаллий миллат вакиллари фаолият юритиб, волость, бўлис бошқарувчиси, мингбоши, юзбоши, элликбоши мансабларидагиларни “ҳазрати олийлари”га садоқат билан хизмат қилиши, улар олган таълимга кўп жиҳатдан боғлиқлиги муҳим омиллардан бири бўлганди. Юқоридаги стратегик мақсаддан келиб чиқиб, Туркистонда рус-тузем мактаблари очилган.

Аввало, туб жой аҳоли фарзандлари учун рус-тузем мактабларини очиш орқали маҳаллий миллат вакиллари орасидан қуйи бўғин бошқарувига “садоқатли”, “руспараст” кишиларни тарбиялаш масаласи кун тартибига қўйилди.

Н.И.Илминский рус-тузем мактабларини очишни тавсия этар экан, жумладан, шундай деб ҳисоблаганди: «Агар ақлни ишлатиб, бу мактабларни туб жой аҳолиси учун қизиқарли қилиб йўлга қўйилса, афтидан, улар мадарасаларга қарши туриб, уларни инкор этиши мумкин эди. Аҳолида бу мактабларга қизиқиш қанчалик кўп ривожланса, мадрасанинг таъсир доираси ва манфаатлари шунчалик чеклана боради»[1] деган эди.

Мустамлакачи маъмурият эса, ўз болаларини рус мактабларига топширган ота-оналар учун пул мукофоти тўлашга ҳам рози эдилар, ҳамда ҳақиқатан ҳам, XIX асрнинг 70-йилларнинг бошиданок тўлай бошладилар ҳам.

Бу иш, пировард натижада, туб аҳоли ёшларини руслаштириш, бинобарин, уларнинг миллий психологиясини, онгини ўзгартириш, фақат Россиядан кўчириб келтирилганлар орасида эмас, балки маҳаллий аҳоли орасида ҳам мустамлакачи ҳукумат позициясини мустаҳкамлаш мақсадларига жавоб берарди. Шундай шароитда мустамлакачи маъмурият 80-йиллар ўрталарида шаҳарларда ҳамда йирик қишлоқ аҳоли пунктларида рус-тузем мактаблари очишга киришди. Бундай мактабларнинг «тузем» синфларида туб жой аҳоли фарзандлари фақат рус тилини, Россия географияси ва тарихини эмас, балки Россия мадҳияси – «Ё худо, подшони сақла»ни, «Узоқ умр тилаш» дуосини ўрганишлари, император хонадони аъзоларининг исмлари, унвонларини ёддан билиши зарур эди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Бухоро амирлигида рус-тузем мактабларининг ташкил этилиши ва уларнинг фаолиятига доир маълумотлар мазкур тадқиқотда асосан архив манбалари асосида илмий таҳлил қилинган. Хусусан, мақола мазмунида Ўзбекистон Миллий архивининг И-фонди ҳужжатларида қайд этилган аниқ тарихий далиллар, статистик маълумотлар ҳамда расмий ҳисобот материаллари кенг қўлланилган.

Тадқиқот методологияси. Туркистон туб аҳолиси таълими соҳасидан маъмурий чоралар воситасида аста-секин суриб чиқариш рус-тузем мактабларини имкони борида кўпроқ очишдан иборат руслаштириш амалиёти Россия империяси ҳамда мустамлакачи маъмурият учун умуман самарасиз бўлди. Бунинг асосий сабаблари, биринчидан, рус-тузем мактаблари тузилишининг ўзи, уларнинг асосий фан сифатида рус тилини, Россия мадҳиясини, «Узоқ умр тилаш» дуосини ўз ичига олган ўқув дастури туб аҳоли маънавий кадриятларига, кўп асрлик анъаналарига, оила-турмуш тарзига ёт эди; иккинчидан, мустамлакачи маъмуриятнинг рус-тузем мактаблари таъминоти, ҳатто, янги шундай мактаблар қурилиши учун «мактаб пули» солиғи олиши ҳамда бу мактабларга туб аҳоли болаларини жалб этиш бўйича мажбурий чоралар кўриши маҳаллий миллатлар аҳолиси кўпчилик қисмининг норозилигини келтириб чиқарарди.

Шу ўринда мулоҳаза ўрнида қуйидагиларни илгари суриш мумкин. Россия империясининг мустамлакаси йилларида Туркистонда рус-тузем мактабларини очишдан кўзланган асосий мақсад, бошқарувнинг энг қуйи бўғинидан юқоригача маъмурий ҳукумат аъзоларини садоқатли шахслардан танлаш, аҳолини асоратда ушлашнинг мустаҳкам механизмини яратиш бўлганди. Империя ҳукумати рус-тузем мактабларига ўқитувчилар танлашда давлат томонидан бериладиган маошга тамоман боғлиқ бўлган оилалар фарзандларига асосий эътиборни қаратганди. Агар ўзига тўқ қўшимча даромад манбаига эга бўлганларнинг болалари рус-тузем мактабларида ўқишса, улар мансаб хизматида ўз халқи манфаатини кўзлаб иш тутади деган фикр ҳам мустамлакачиларда мавжуд эди.

Архив манбасида 1891 йил Туркистон генерал-губернаторлиги вилоятларида ва Бухоро амирлиги, Хива хонлигидаги рус манзилгоҳларида Туркистон ўқув юртлари бошқармаси тасарруфида ўнлаб рус-тузем мактаблари фаолият юритгани қайд этилган. Жумладан, юқорида қайд этилган йилда Туркистон ўлкасида 22 та рус-тузем мактаблари ва махсус билим юртлари мавжуд бўлиб, уларнинг

кичигида 11-12 нафардан, 25 нафаргача ўқувчилар таҳсил олган. Агар Тўйтепадаги рус-тузем мактабида 6 та, Ўратепадаги мактабда 11 нафар ўқувчи таҳсил олган бўлса, Марвдаги рус-тузем мактабида – 43 та, 3-рақамли Тошкентдаги билим юртида – 34 та ўқувчи ўқиган. 1891 йилда Туркистон рус-тузем мактабларида таълим: 426 нафар ўқувчи ўқиганди [2].

Архив ҳужжатлари ўрганилиш жараёнида уларда сақланган бир қатор варақларда рус-тузем мактаблари биносининг ташқи ва ички кўринишлари, бино қурилиши билан боғлиқ лойиҳалар мавжудлиги аён бўлади [3].

Ушбу мактаблар 2-3 йиллик бўлиб, уларда маҳаллий миллат вакиллариининг фарзандлари (ўзбек, тожик, туркман ва ҳ.к) таҳсил олиб, мактабларда асосан рус тили ва арифметика фанларидан ўқувчиларга таҳсил берилган. 1887 йилнинг март ойидан бошлаб Туркистон ўқитувчилар семинариясининг ўқув курси Хивада очилиб, унда 11 нафар ўқувчи ўқий бошлаган ва мактаб харажатлари хон хазинасидан қопланган. Петро-Александровскда шаҳар билим юрти иш бошлаб, Хива фуқаролари фарзандларидан 4 та бола таҳсил олган [4].

Билим юрти ва рус-тузем мактабларида сабоқ берадиган ўқитувчилар номзоди Туркистон билим юртлари бош инспектори О.Керенский томонидан тасдиқланган ҳамда тавсия этилган. Ўқитувчиларнинг маоши ўртача 300-350 рублни ташкил этиб, уларга квартира ҳақи ва қўшимча озиқ-овқат пули ҳам берилган. 1-2-синфли приход (черков қошидаги мактаб) мактабларидаги ўқитувчилар 150 рубль маош олган [5].

Дастлабки приход мактабларидан бири Каспийорти темир йўлининг Бухоро станциясида очилиб, мактабнинг бир йиллик харажатлари 910 рублни ташкил этган. Таъкидлаш жоизки, бу билим юрти рус болалари учун очилиб, дастлаб ўқув биноси черков ичида бўлиб, О.Керенскийга мактаб учун алоҳида бино қуришга ёрдам беришни сўраб бир қатор хатлар ва илтимосномалар йўлланган [6].

Натижалар ва уларнинг муҳокамаси. Бухоро амирлигининг марказий шахри эски Бухорода рус-тузем мактабининг очилиши ва фаолият юрита бошлаш тарихига оид архив ҳужжатлари ўрганилганида амин бўлиндики, бу борада узоқ музокаралар ва зиддиятли жараёнлар кечган. 1890 йилларда Туркистон генерал-губернатори лавозимида фаолият юритган генерал Вревский Бухоро амири Абдулаҳадхон (1885-1910 йиллар ҳукмронлиги)га йўллаган мактубида (1894 йил сентябрь) амир вакили Шодибек Удайчи билан суҳбатда бўлгани, амирликда рус-тузем мактаби очиш масаласи кун тартибига қўйилганини хабар қилган. Мазкур хатда Амир Абдулаҳадхоннинг тахт вориси Сайид Олимхон Санкт-Петербургда кадетлар ҳарбий мактабида таҳсил олгани, рус тилини пухта ўргангани, рус маданиятидан яхшигина хабардорлиги таъкидланган. Агар рус-тузем мактаби Бухорода очилса, Бухоро маъмурлари ва савдогарлари рус тилини пухта ўрганиши, икки мамлакат ўртасида дўстлик, савдо-сотик, дипломатик муносабатлар юксалишига умид билдирилган [7].

Айни пайтда Амир Абдулаҳадхон рус-тузем мактаби очилишига эътирози йўқлиги, бироқ унда сабоқ берадиган ўқитувчи мусулмон миллати вакили бўлиши кераклиги билан боғлиқ ўз талабини илгари сурган. Ушбу талабни бажариш ва бу ҳақда ўзига ахборот беришни сўраб Вревский О.Керенскийга махсус хат йўллаган. Ушбу жараёнлар 1894 йилнинг август-декабрь ойларида юз берган [7].

Туркистон билим юртлари бош инспектори О.Керенский Бухоро рус-тузем мактаби учун рус тили ўқитувчилиги лавозимига, Тўйтепа (Тошкент) рус-тузем мактаби бошлиғи мусулмон Гали Аскар Калинин (татар) номзодини таклиф этган. Гали Аскар Калинин 1893 йилда Туркистон ўқитувчилар семинариясини тугатиб, Тўйтепага хизмат сафарига юборилган эди. Г.А.Калинин Тўйтепа рус-тузем мактабида 11 нафар ўқувчи билан иш бошлаган бир йилда унга 600 рубль маош тайинланган ва иситиш тизими у яшаган квартирада яхши таъминланган. Квартирада оиласи билан истиқомат қиларди [7].

Калинин турмуш ўртоғи ва фарзанди билан Эски Бухоро шахрига 1894 йил декабрь ойига етиб келган. Г.А.Калинин рус-тузем мактабининг биринчи ўқитувчиси бўлиб иш бошлаган бироқ у 1895 йил якунига қадар қисқа муддат фаолият юритган. Унга Бухорода ўрнашиш учун 50 рубль ёрдам пули, 150 рубль қўшимча харажатлар учун маблағ, ўзи билан хотини Габидулинага Туркистон ва амирлик шаҳарларида эркин юриш гувоҳномаси тақдим этилиши каби бир қатор имтиёзлар берилган. Шундай бўлсада, у азалги иш жойига қайтаришни сўраб О.Керенскийга бир неча бор мурожаатлар қилган, ҳеч бўлмаганда у юқори ҳукумат органларидан ўзини Самарқанд шаҳридаги рус-тузем мактабига ўтказишларини сўраб мурожаат қилган [7]. Таъкидлаш жоизки, Г.А.Калининнинг ортга қайтишига Бухородаги оғир иқлимий ҳолат, маҳаллий маъмурлар билан тил топа олмаганлиги каби омиллар ўз таъсирини ўтказган.

Бухоро рус-тузем мактабида ўқув жараёнини йўлга қўйиш учун 1894-1895 йилларда ўқув қўлланма ва девонхона харажатларига 100 рубль сарфланган. Мактаб харажатларини қоплаш амирлик

зиммасига юкланган бўлиб, 1894 йил 1 декабрда амир хазинасидан 193 рубль 50 коп. пул ишлатилган, 1895 йилда мактаб таъмири учун 100 рубль, синфдаги мебеллар учун эса 70 рубль харажат қилинган. 1895 йилда мактабнинг бир йиллик харажати 439 рубль 68 коп.ни ташкил этиб, рус тили ўқитувчисига 143 рубль 50 коп харажат қилинган [7].

Эски Бухородаги рус-тузем мактаби учун ўқув қуроллари, ўқув қўлланма ва дарсликлар стол-стул (мебеллар), доска, перо, қалам, ёзув қоғозлари Рига (Латвия)даги Киммель канцелария товарлари магазиндан олиб келинган. Ўша давр нарх-навосига кўра 1 боғлам қоғоз 2 рубль, 1 қути перо – 90 коп; 1 қути қалам – 40 коп; 1 қути ёзув қоғози – 30 коп. (жами: 4 рубль 30 коп) баҳоланган [8].

Биринчи ўқув ўқув йилида (1894-1895 йил) “Россия транспорт жамияти” фирмаси томонидан мактабга “Киммель савдо магазини”дан 50 дона сиёҳдон, 50 дона перо, 10 дона ўқув қўлланма, қалам, қаламдон, қоғоз ва бошқа канцелария товарлари етказиб берилган. Г.А.Калинин ва унинг турмуш ўртоғи Годиулина 1895 йил январь ойига қадар Киммель магазинининг 11 турдаги 72 рубль 90 коп баҳоланган товарларини қабул қилиб олишган [8].

Рўйхатлардан бирида Бухоро амирлигидаги Россия Сиёсий айғокчилиги идораси манзилига 1895-1896 йилларда Киммель магазинининг 197 рубллик товарлари юборилгани, айғокчилик ушбу пулнинг 100 рублини тўлаганлиги, 97 рубль магазиндан қарздор бўлиб қолганлиги қайд этилган [8].

Айғокчилик манзилига асосан қаттиқ муқовада муковаланган рус тили ва арифметика фанларига оид дарсликлар, ушбу фанларни ўқитиш методикасига тегишли китоблар юборилганди [8].

Мактабни бир ойга иситиш учун бир ойда ўтинга 30 рубль сарфланган шунингдек, 16 рубль 87 коп.лик 6 пуд (1 пуд – 16 кг, 1 фунт – 450 грамм) керосин керак бўлган. Мактабни биносини оқлаш учун 25 рубль харажат қилинган [8].

Г.А.Калинин мактабни тарк этгандан сўнг, Бухоро рус-тузем мактабига ўқитувчи танлаш масаласи муаммо бўлган. Амир маъмурияти мактаб ўқитувчиси мусулмон миллати вакили бўлиши билан боғлиқ талабда қатъий турган. Туркистон ўқитувчилар семинариясини битирган мусулмон ўқитувчилар оз сонли бўлганлиги туфайли О.Керенский маҳаллий аҳоли тили ва урф-одатини “аъло биладиган”, “тартибли ва оқил” (хужжатда қандай бўлса шундай қайд этилди) Вяткин номзодини Бухоро рус-тузем мактабида ўқитувчилик қилиш учун илгари сурган [9].

Рус-тузем мактаблари Эски Бухородан ташқари Янги Бухоро (Когон)да ҳам ташкил этилиб, бу 3 босқичли рус-тузем мактабида дастлаб 30 нафар ўқувчи таҳсил олган, бу ўқувчиларнинг 13 таси мусулмон, 17 нафари яҳудий болалари бўлган, ушбу мактабда Ликошин, Вяткин кабилар ўқувчиларга сабоқ берган. 1912-1913-ўқув йилида рус-тузем мактабига 54 нафар, 1913-1914-ўқув йилида эса 53 нафар ўқувчи ўқиган. Учинчи босқичгача ўқувчиларнинг сони муттасил камайиб борган, 50 нафардан ортиқ ўқувчилардан 3/1 қисми (15-20 тачаси) ўқишни тугаллаган. Барчани ўқишнинг охириги босқичига етиб бора олмаслигидаги асосий омил, болаларни I ва II босқичларда рус тилини ўрганиб олиши ва бирор бир машғулоти билан шуғулланиб кетиши эди. Чунки бу мактабларда асосан ҳокимият амалдорлари, идора ходимлари ва хусусий корхона эгалари кабиларнинг болалари таҳсил олган. 1915 йилда Чоржўйда ҳам рус-тузем мактаби мавжуд бўлиб, бу мактабда тахминан 25-30 ўқувчи таълим олган. Маҳаллий аҳоли орасидан бадавлат, сармоядор шахсларнинг болалари Янги Бухоро ва Чоржўй рус-тузем мактабида ўқиган. Қорақўлчи йирик савдогар Убайдуллохўжанинг ўғли Файзулла Хўжаев ўз тенгдошлари билан рус-тузем мактабида Янги Бухорода ўқиган. Рус-тузем мактабларида ўқишга қабул ариза (илтимоснома) орқали қабул қилиниб, асосий мақсад рус маъмурларига содик, рус тилини биладиган маҳаллий амалдор етиштириш эди. Россия давлатига сидқидилдан хизмат қиладиган, амал учун пул олиб, шу пулга тирикчилиги боғлиқ бўлган шахслар империя манфаатларига мос келган рус-тузем мактаблари гимназия, прогимназия, тижорат билим юрти кабилардан тубдан фарқ қилган. Бундай мактаблар очишдан “руслаштириш” сиёсатидаги мақсади очикдан-очик кўзланган [10].

Хулоса. Россия империяси амирликни протекторатга айлантирганидан сўнг, амирлик бекликлари ва рус манзилгоҳларида рус таълим тизимини жорий қилиш сиёсатини илгани сурди. Россия ўқув дастурлари асосида фаолият юритадиган таълим муассасалари ташкил этиш асносида империя умрини чўзиш, “руслаштириш” сиёсати стратегиясини амалга оширишдек мустамлака мақсадлари кўзланган эди. Айни маҳалда мустамлакачи маъмуриятнинг устунликларига, туб миллатлар болаларига таълим бериш соҳасидаги маҳаллий аҳоли, айниқса, шаҳар аҳолиси юқори ва ўрта табақаларининг россияпарастлик кайфиятидаги вакиллари кўмагида амалга оширилган жиддий руслаштириш чораларига қарамай, рус-тузем мактаблари мавқеи жиддий равишда ўсиб бормади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Знамениский Н.И. Участие Н.И. Ильминского в деле инородческого образования в Туркестанском крае. – Казань., 1900, С.101.
2. Ўзбекистон Миллий Архиви (ЎзМА), И-3-фонд, 1-руйхат, 79-йизма жилд, 112-варақ, 112-варақнинг орқа томони.
3. Ўзбекистон Миллий Архиви (ЎзМА), И-3-фонд, 1-руйхат 114, 115, 116, 117, 118-варақлар.
4. Ўзбекистон Миллий Архиви (ЎзМА), И-3-фонд, 1-руйхат 80-йизма жилд, 113, 114- варақлар.
5. Ўзбекистон Миллий Архиви (ЎзМА), И-3-фонд, 1-руйхат 79-йизма жилд, 124, 125-варақлар.
6. Ўзбекистон Миллий Архиви (ЎзМА), И-3-фонд, 1-руйхат 79-йизма жилд, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137-варақлар.
7. Ўзбекистон Миллий Архиви (ЎзМА), 1-руйхат 79-йизма жилд, 1, 2, 3-варақлар; 21, 22, 23-варақлар 51-56, 85-86-варақлар.
8. Ўзбекистон Миллий Архиви (ЎзМА), И-3-фонд, 1-руйхат 80-йизма жилд, 27, 28-варақлар, 44, 80, 81, 82, 83,87-варақлар.
9. Ўзбекистон Миллий Архиви (ЎзМА), И-3-фонд, 1-руйхат 79-йизма жилд, 88-варақ.
10. Ўзбекистон Миллий Архиви (ЎзМА), И-3-фонд, 1-руйхат 79-йизма жилд, 160, 161-варақлар. 205-йизма жилд, 109, 110, 111-варақлар, ЎМА, И-1-фонд, 31-руйхат, 59-йизма жилд, 45-варақ, 683-йизма жилд, 96-варақ, И-3-фонд, 2-руйхат 1081-йизма жилд, 581-варақ, 621-варақ, 621-варақнинг орқаси.

1950–1970-YILLARDA FARG‘ONA VA ANDIJONDA TIBBIY KADRLAR TAYYORLASHDAGI TIZIMLI MUAMMOLAR VA YECHISHGA BO‘LGAN URINISHLAR

*Madaminov Ulug‘bek Muhammadjon o‘g‘li,
University of Business and Science
Ijtimoiy gumanitar kafedrası stajyor o‘qituvchisi
Ollayor1220@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1950-1970-yillarda Farg‘ona va Andijon viloyatlarida tibbiyot kadrlari tayyorlashdagi tizimli muammolar, ularning kelib chiqish sabablari va mazkur muammolarni hal etishga qaratilgan amaliy chora-tadbirlar arxiv materiallari asosida tahlil qilingan. Shuningdek, Andijon davlat tibbiyot institutining tashkil etilishi va uning mintaqa sog‘liqni saqlash tizimidagi strategik ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Farg‘ona, Andijon, tibbiyot, kadrlar, ta‘lim, muammo, shifokor, hamshira, arxiv, tarix, institut, islohot, tizim, demografiya, siyosat.

СИСТЕМНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ПОДГОТОВКЕ МЕДИЦИНСКИХ КАДРОВ В ФЕРГАНЕ И АНДИЖАНЕ В 1950-1970-Е ГОДЫ И ПОПЫТКИ ИХ РЕШЕНИЯ

Аннотация. В данной статье на основе архивных материалов анализируются системные проблемы подготовки медицинских кадров в Ферганской и Андижанской областях в 1950-1970-е годы, причины их возникновения и практические меры, направленные на их решение. Также раскрывается история создания Андижанского государственного медицинского института и его стратегическое значение в региональной системе здравоохранения.

Ключевые слова: Фергана, Андижан, медицина, кадры, образование, проблема, врач, медсестра, архив, история, институт, реформа, система, демография, политика.

SYSTEMIC PROBLEMS IN THE TRAINING OF MEDICAL PERSONNEL IN FERGANA AND ANDIJAN DURING THE 1950S-1970S AND ATTEMPTS TO RESOLVE THEM

Abstract. This article analyzes, based on archival materials, the systemic problems in the training of medical personnel in the Fergana and Andijan regions during the 1950s-1970s, their root causes, and the practical measures taken to resolve these issues. Additionally, it reveals the establishment of the Andijan State Medical Institute and its strategic importance in the regional healthcare system.

Keywords: Fergana, Andijan, medicine, personnel, education, problem, doctor, nurse, archive, history, institute, reform, system, demography, policy.

Kirish. Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda O‘zbekiston SSRning barcha hududlarida bo‘lgani kabi, Farg‘ona vodiysida ham ijtimoiy-iqtisodiy tiklanish jarayonlari jadal sur‘atlarda kechdi. Aholining demografik o‘sishi, yirik sanoat korxonalarining ishga tushirilishi hamda qishloq xo‘jaligida, xususan, paxtachilikda agrotexnik jarayonlarning intensivlashuvi sog‘liqni saqlash tizimi oldiga yangi, o‘ta murakkab vazifalarni qo‘ydi [1, 23-b.]. 1950-yillarning boshlarida Farg‘ona va Andijon viloyatlarida tibbiy xizmat ko‘rsatish sifati va qamrovi bo‘yicha jiddiy inqirozli holat kuzatildi. Bunga asosiy sabab – malakali shifokorlar va o‘rta maxsus ma‘lumotli tibbiyot xodimlarining keskin yetishmasligi edi. Toshkent tibbiyot instituti (ToshMI) va poytaxtdagi tibbiyot bilimgo‘hlari butun respublikani, xususan, aholi eng zich joylashgan Farg‘ona vodiysini kerakli miqdordagi mutaxassislar bilan ta‘minlash imkoniyatiga ega emas edi [2, 114-b.].

1950-yilda Farg‘ona va Andijon viloyatlarida har 10 000 aholiga to‘g‘ri keladigan shifokorlar soni respublika o‘rtacha ko‘rsatkichidan sezilarli darajada past bo‘lib, qishloq joylarida bu raqam yanada achinarli holatda edi [3, 45-b.]. Kasalxonalar va poliklinikalar moddiy-texnik bazasining nochorligi, yuqumli kasalliklar (bezgak, sil, ich qotish kabi) tarqalish xavfining yuqoriligi hamda onalar va bolalar o‘limining yuqori ko‘rsatkichlari joylarda tibbiyot xodimlarini tayyorlashning avtonom tizimini yaratishni taqozo etardi. Shuningdek, mavjud shifokorlarning aksariyati urush yillarida evakuatsiya qilingan yoki markaziy viloyatlardan yo‘llanma bilan kelgan mutaxassislar bo‘lib, ular mahalliy aholining tili, mentalligi va iqlim

sharoitlariga moslashishda qiyinchiliklarga duch kelishgan. Bu esa kadrlar qo'nimsizligini keltirib chiqargan [4, 117-b.].

Vaziyatni o'nglash maqsadida 1950–1970-yillarda markaziy va mahalliy hokimiyat organlari tomonidan qator strategik qarorlar qabul qilindi. Ularning eng yirigi – 1955-yilda Andijon davlat tibbiyot institutining (ADTI) tashkil etilishi bo'ldi. Shu bilan birga, Farg'ona, Marg'ilon, Qo'qon va Andijon shaharlarida o'rta tibbiyot xodimlarini tayyorlovchi bilim yurtlarining tarmog'i kengaytirildi. Biroq, bu tashkiliy o'zgarishlar birdaniga samara bermadi. O'quv bazalarining yetishmasligi, milliy tildagi tibbiy darsliklarning yo'qligi, o'qituvchi-professorlar tarkibining taqchilligi kabi tizimli muammolar jarayonni sekinlashtirdi [5, 89-b.].

Mazkur davr tarixini o'rganish bugungi kunda ham dolzarb hisoblanadi. Zero, O'zbekiston Respublikasining zamonaviy sog'liqni saqlash tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, hududlarda tibbiyot klasterlarini yaratish va tibbiy ta'limni markazlashtirishdan chiqarish siyosati bevosita o'sha yillarda o'rtirilgan tarixiy tajriba va yo'l qo'yilgan xatolarni ilmiy tahlil qilishni talab etadi. Ushbu maqolaning maqsadi – 1950-1970-yillarda Farg'ona va Andijon viloyatlarida tibbiy kadrlar tayyorlash tizimida vujudga kelgan muammolarni arxiv hujjatlari asosida kompleks tahlil qilish va ularni hal etish yo'lidagi amaliy qadamlarning natijadorligini baholashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda, xususan, Farg'ona vodiysida sog'liqni saqlash va tibbiy ta'lim tarixi sovet va mustaqillik davri tarixshunosligida turli rakurslarda tadqiq etilgan. Biroq, aynan 1950-1970-yillardagi tibbiy kadrlar tayyorlash jarayonining tizimli muammolari kompleks va tanqidiy nuqtai nazardan yetarlicha o'rganilmagan.

Sovet davri tarixshunosligida tibbiyot tarixiga oid yozilgan asarlarda, asosan, erishilgan yutuqlar, son ko'rsatkichlarining o'sishi va "partiya rahbarligida" sog'liqni saqlash tizimining rivojlanishi apologetik tarzda yoritilgan. Masalan, P.S. Mahmudov va K.S. Zoirovlarining asarlarida O'zbekiston SSRda tibbiyot muassasalari tarmog'ining kengayishi va kadrlar sonining oshishi ijobiy planda keltiriladi, biroq ta'lim sifatidagi muammolar, mahalliy kadrlarning yetishmasligi, talabalarning o'qishni tashlab ketishi kabi masalalar chetlab o'tilgan [6, 54-b.]. Bu davr adabiyotlarida Andijon davlat tibbiyot institutining ochilishi katta g'alaba sifatida baholanib, uning dastlabki yillardagi qiyinchiliklari, o'quv laboratoriyalarining yo'qligi kabi fundamental muammolar yuzaki yoritilgan [7, 112-b.].

Mustaqillik yillarida O'zbekiston tarixi, xususan, ijtimoiy sohalar tarixi xolis, arxiv hujjatlariga tayangan holda qayta taftish qilina boshlandi. Akademik T. I. Iskandarov va M. G'. G'ulomovlarning tadqiqotlarida O'zbekiston sog'liqni saqlash tizimi tarixi yangicha yondashuvda o'rganilgan. Ularning asarlarida tibbiy xizmatning hududiy nomutanosibligi, ekologik muammolar (paxta yakkahokimligi, defoliantlardan foydalanish) fonida aholi salomatligining yomonlashuvi va tibbiyot kadrlariga bo'lgan real ehtiyoj tahlil etilgan [8, 77-b.]. Shuningdek, tibbiyot fanlari nomzodi, tarixchi Sh. R. Asadovning dissertatsiya ishi O'zbekistonda o'rta maxsus tibbiyot ta'limi tarixiga bag'ishlangan bo'lib, unda Farg'ona va Andijon tibbiyot bilim yurtlarining 60-yillardagi holati, moddiy-texnik ta'minoti va o'qituvchilar salohiyati haqida muhim statistik ma'lumotlar keltirilgan [9, 134-b.].

Xorijiy tarixshunoslikda ham Markaziy Osiyoda sovet modernizatsiyasi va sog'liqni saqlash siyosati bo'yicha qator izlanishlar olib borilgan. Maykl Devid (Michael David) kabi g'arb tadqiqotchilari sovet tibbiyot tizimini tahlil qilar ekan, u "markazdan qochuvchi va markazga intiluvchi" kuchlar ziddiyatiga asoslanganini ta'kidlaydilar. Ya'ni, Moskva va Toshkent son jihatdan ko'proq kadrlar tayyorlashni reja qilsada, periferiyada (masalan, Farg'ona vodiysida) buning uchun zarur infrastrukturani ta'minlashda oqsoqlikka yo'l qo'ygan [10, 201-b.].

Biroq, mavjud ilmiy adabiyotlarda Farg'ona va Andijon mintaqasi kesimida 1950–1970-yillardagi tibbiy ta'lim muammolari, xususan, qishloq vrachlari qatlamini shakllantirish, mahalliy millat vakillarini, ayniqsa ayollarni tibbiyotga jalb qilishdagi to'siqlar, ta'lim muassasalaridagi til va darsliklar muammosi kabi mikro-tarixiy jarayonlar yetarlicha yoritilmagan. Yuqoridagilardan kelib chiqib, ushbu tadqiqot mazkur bo'shliqni bevosita arxiv hujjatlari (O'zbekiston Milliy davlat arxivi, Andijon va Farg'ona viloyatlari davlat arxivlari fondlari) tahlili asosida to'ldirishga qaratilgan [11, 22-b.]. Shu ma'noda, adabiyotlarda ko'tarilgan umumiy konseptual fikrlarni mintaqaning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda empirik dalillar bilan boyitish va muammolarning haqiqiy ko'lamini ko'rsatish maqsad qilingan.

Natijalar. 1950-yillarning boshida Farg'ona va Andijon mintaqasida tibbiy kadrlar inqirozi o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqqan. 1953-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, Andijon viloyatining qishloq hududlarida tibbiy xizmat ko'rsatish muassasalarida shifokorlar ta'minoti atigi 42 foizni, Farg'ona viloyatida esa 46 foizni tashkil etgan [12, 34]. Birlamchi tibbiy yordam ko'rsatuvchi feldsherlik-akusherlik punktlari (FAP) asosan qisqa muddatli kurslarni bitirgan, yetarli malakaga ega bo'lmagan xodimlar tomonidan boshqarilgan.

Bu muammoning markaziy yechimi sifatida 1955-yilda Andijon davlat tibbiyot instituti (ADTI)ning ochilishi butun Farg'ona vodiysi sog'liqni saqlash tizimida burilish nuqtasi bo'ldi. Institut qabulida vodiylilik yoshlar uchun maxsus maqsadli kvotalar ajratildi. O'zR MDA hujjatlarida qayd etilishicha, 1955-1956 o'quv yilida ADTIga qabul qilingan 200 nafar talabaning 70 foizdan ortig'ini o'zbek millatiga mansub yoshlar tashkil etdi [13, 12]. Ushbu qadam kelajakda joylarda o'z ona tilida gaplasha oladigan shifokorlar qatlamini shakllantirishga zamin yaratdi.

Biroq, tizimli muammolar institut faoliyatining dastlabki o'n yilligida kuchli to'siq bo'lib qoldi. Birinchidan, moddiy-texnik baza o'ta abgor holatda edi. 1958-yilgi Andijon viloyati sog'liqni saqlash bo'limi hisobotida institutning anatomiya, gistologiya kabi fundamental kafedralarida mikroskoplar, ko'rgazmali qurollar va hatto dars o'tish uchun auditoriyalar yetishmasligi ochiq yozilgan. Talabalar yotoqxonalarini yetishmovchiligi sababli, boshqa tuman va viloyatlardan kelgan talabalar xususiy uylarda ijarada yashashga majbur bo'lgan, bu esa ta'lim sifatiga va o'zlashtirishga salbiy ta'sir ko'rsatgan [4, 119-b.].

Ikkinchidan, o'rta bo'g'in tibbiyot xodimlarini (hamshira, feldsher, akusher) tayyorlashda til va adabiyot muammosi keskin edi. Farg'ona, Marg'ilon, Qo'qon va Andijon tibbiyot bilim yurtlarida ta'lim asosan rus tilida olib borilardi. 1960-yillarda viloyatlarda o'zbek millatiga mansub qizlarni tibbiyotga jalb qilish bo'yicha keng ko'lamli targ'ibot ishlari boshlandi, biroq o'zbek tilidagi tibbiyot adabiyotlari, darsliklar deyarli yo'q edi [9, 142-b.]. 1965-yilga kelib Farg'ona tibbiyot bilim yurtida tahsil olayotgan talabalarning o'zlashtirish ko'rsatkichi tushib ketishiga aynan darsliklarning yetishmasligi va tarjima muammolari sabab bo'lgani arxiv tekshiruv dalolatnomalarida qayd etilgan.

Uchinchidan, ilmiy salohiyat va professor-o'qituvchilar masalasi. ADTI ochilganda dars berish uchun Moskva, Leningrad, Tomsk va Toshkentdan tajribali professorlar jalb etildi. Ammo ularning ko'pchiligi bir-ikki yil ishlab qulay maishiy sharoit (uy-joy, laboratoriya) ta'minlanmagani sababli orqaga qaytib ketgan [15, 67-b.]. Natijada, institut mahalliy yosh nomzodlar hisobiga kafedralarni to'ldirishga harakat qildi. 1970-yilga kelibgina ADTIga mahalliy kadrlardan chiqqan fan nomzodlari va doktorlari soni barqarorlasha boshladi va institut vodiyni to'liq qamrab oluvchi kadrlar tayyorlash klasteriga aylandi. Farg'ona va Andijondagi tibbiyot o'quv yurtlarini har yili o'rtacha 1500 nafar o'rta malakali va 300 ga yaqin oliy malakali mutaxassislar bitirib chiqishi yo'lga qo'yildi [11, 44-b.].

Muhokama. 1950-1970-yillarda tibbiyot kadrlari tayyorlash sohasida hukumat tomonidan ko'rilgan choralar ma'lum ma'noda "yong'inga qarshi" xususiyatga ega bo'lib, chuqur infratuzilmaviy tayyorgarliksiz amalga oshirilgan. Andijon davlat tibbiyot institutining ochilishi va tibbiyot bilim yurtlarining ko'paytirilishi zarurat emas, balki shoshilinch demografik hamda iqtisodiy inqirozlarning natijasi edi. Bu davrda Farg'ona vodiysida aholining tekin va qulay tibbiy yordamga bo'lgan huquqi konstitutsiyaviy jihatdan kafolatlangan bo'lsa-da, qishloq xo'jaligining jadallashuvi, ayniqsa paxta yakkahokimligining rivojlanishi tibbiyot tizimini doimiy stress holatida ushlab turdi.

Olingan natijalar ustida olib borilgan muhokamalar tibbiy ta'limdagi yutuqlar bilan real amaliyot o'rtasidagi farqni ochib beradi. To'g'ri, institut va bilim yurtlari kadrlar "yetkazib berish" zavodiga aylandi, biroq ularning sifati va tayyorgarligi ko'pincha talabga javob bermasdi. O'zR MDA hujjatlarida keltirilganidek, ko'plab yosh shifokorlar o'quv jihozlarining yo'qligi sababli amaliy ko'nikmalarni talabalik davrida emas, balki bevosita ish joylarida (ko'pincha bemorlar hayoti tavakkalchiligi ostida) o'rganishga majbur edilar [14, 91-b.]. Sovet tizimi miqdor ortidan quvib, sifatni ikkinchi darajaga tushirib qo'yganligini aynan Andijon va Farg'onadagi ta'lim jarayonlari misolida yaqqol ko'rish mumkin.

Til va gender siyosatidagi yondashuvlar ham diqqatga sazovordir. Mintaqaning qishloq hududlarida asosan o'zbek, qirg'iz, tojik millatiga mansub aholi yashagan bir paytda, rusiyazon kadrlarning yuborilishi vrach va bemor o'rtasidagi kommunikatsiyani, ayniqsa, ginekologiya, pediatriya va psixiatriya sohalarida butunlay izdan chiqargan. Ushbu muammoni hal qilish uchun maxsus mahalliy qizlarni tibbiyotga jalb qilish dasturi ishga tushirildi. Biroq, patriarxal qarashlar kuchli bo'lgan viloyatlarda qizlarni o'qishga yuborish oson kechmadi. Bilim yurtlarining yotoqxonalarini yomon ahvolda ekanligi, stipendiyaning kamligi sababli, aksariyat o'zbek qizlari o'qishni yarim yo'lda tashlab ketgan yoki faqat kichik hamshira bo'lib qolishgan [9, 145-b.]. Bu holatni markaz rahbariyati "mahalliy aholining qoloqligi" bilan izohlashga urinsa-da, aslida, ijtimoiy-iqtisodiy kafolatlarning ta'minlanmaganligi asosiy sabab bo'lgan [10, 215-b.].

1960-yillarning oxiri – 1970-yillarning boshlarida vaziyat biroz barqarorlashdi. Toshkentdan kelayotgan moliyaviy dotatsiyalar ADTI va o'rta tibbiyot yurtlarining moddiy bazasini mustahkamlashga qisman yo'naltirildi. Yangi o'quv binolari va klinik kasalxonalar qurildi. Ammo, tahlillar shuni ko'rsatadiki, vodiylilik miqyosida shifokorlarning aholi jon boshiga nisbati faqatgina 70-yillarning oxiriga kelib ittifoq miqyosidagi o'rtacha ko'rsatkichlarga yaqinlasha oldi. Demak, 20 yil davom etgan bu davr (1950-1970-yillar) Farg'ona va Andijon uchun uzluksiz o'tish, qiynalish va tajriba to'plash davri bo'lgan deb hisoblash mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, 1950-1970-yillarda Farg‘ona va Andijon viloyatlarida tibbiyot kadrlari tayyorlash jarayoni keskin qarama-qarshiliklar va yirik tizimli muammolar iskanjasida kechdi. Aholining tez o‘shishi hamda murakkab sanitariya-epidemiologik vaziyat zudlik bilan mahalliy kadrlar bazasini yaratishni talab etdi. Markazlashtirilgan ta‘minotning o‘jizligi natijasida mintaqada muxtor tibbiy ta‘lim muassasalari tarmog‘ini (jumladan, Andijon davlat tibbiyot institutini) yaratish g‘oyasi amaliyotga joriy etildi.

Tadqiqot doirasida o‘rganilgan arxiv ma‘lumotlari va ilmiy manbalarga tayanib, quyidagi asosiy xulosalarni chiqarish mumkin: Birinchidan, mintaqada kadrlar inqirozini yechishga bo‘lgan harakatlar miqdoriy jihatdan o‘zini oqladi. 1970-yilga kelib Andijon, Farg‘ona va Namangan viloyatlari o‘zini-o‘zi asosiy shifokorlar va o‘rta tibbiyot xodimlari bilan ta‘minlash salohiyatiga ega bo‘ldi. Ikkinchidan, tibbiy ta‘lim infratuzilmasining zaifligi, yetarli o‘quv laboratoriyalarining va milliy tildagi tibbiy o‘quv adabiyotlarining yo‘qligi yetishib chiqayotgan kadrlarning malaka sifatiga uzoq yillar davomida salbiy ta‘sir qilib keldi. Uchinchidan, ijtimoiy-maishiy muammolar (uy-joy, yotoqxona va maosh) sababli yuqori malakali professor-o‘qituvchilarning mintaqada muqim qolmasligi ilmiy-pedagogik jarayonni murakkablashtirdi.

Shunga qaramay, 1950-1970-yillar Farg‘ona vodiysi sog‘liqni saqlash tarixida fundamental bosqich bo‘ldi. Aynan shu davrda qilingan sa‘y-harakatlar, yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf etish borasidagi tajriba bugungi O‘zbekiston milliy tibbiy ta‘lim tizimining mustahkam poydevorini yaratishda hal qiluvchi rol o‘ynadi, deyish mumkin. Bu tarixiy tajriba hozirgi kunda hududlarda ta‘lim klasterlarini tashkil etish va tibbiyot muassasalarini moddiy-texnik jihatdan ta‘minlash naqadar sinxron ishlashi kerakligini ko‘rsatib beruvchi dolzarb saboqdir.

ADABIYOTLAR:

1. Iskandarov T. I. *O‘zbekistonda sog‘liqni saqlash ishi tarixi.* – Toshkent: Meditsina, 1985. 145 b.
2. Zoirov K. S. *O‘zbekiston SSRda xalq sog‘lig‘ini saqlash ishlarining rivojlanishi.* – Toshkent: O‘zbekiston, 1974. – 202 b.
3. G‘ulomov M. G‘. *O‘zbekistonda tibbiyot kadrlari kecha va bugun.* Toshkent: Ibn Sino, 1991. 188b.
4. Xudoyberdiyev M., Ahmedov Q. *Andijon davlat tibbiyot instituti tarixidan varaqlar.* – Andijon: Hayot, 2005. – 117-b.
5. Asadov D. A., Najmiddinova D. Q. *O‘zbekistonda tibbiy ta‘lim taraqqiyoti (1920–1990 yillar).* – Toshkent: Fan, 2012. – 156 b.
6. Mahmudov P. S. *O‘zbekistonda sovet sog‘liqni saqlash tizimi ravnaqi.* – Toshkent: O‘zbekiston, 1980. – 124 b.
7. Alimov A. A. *Vodiy tibbiyoti: yutuqlar va muammolar.* – Farg‘ona: Farg‘ona nashriyoti, 1988. – 144 b.
8. Rahmatov B. R. *O‘zbekiston sog‘liqni saqlash tarixi: arxiv manbalari tahlili // O‘zbekiston tarixi jurnali.* – 2019. – № 3. – 75-80-b.
9. Asadov Sh. R. *O‘zbekiston Respublikasida o‘rta maxsus tibbiyot ta‘limi tarixi (1945–1991 jj.). Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya.* – Toshkent, 2008. – 140-145-b.
10. David M. *Healthcare and Modernization in Soviet Central Asia (1950–1980).* – London: Routledge, 2014. – 201-215-b.
11. *O‘zbekiston Respublikasi Milliy davlat arxivi (O‘zR MDA), 83-fond, 1-ro‘yxat, 451-yig‘majild, 22-varaq.*
12. *O‘zbekiston Respublikasi Milliy davlat arxivi (O‘zR MDA), 83-fond, 2-ro‘yxat, 118-yig‘majild, 11-34-varaqlar.*
13. *Andijon viloyati davlat arxivi (AVDA), 215-fond, 1-ro‘yxat, 22-yig‘majild, 12-45-varaqlar.*
14. *Farg‘ona viloyati davlat arxivi (FVDA), 114-fond, 3-ro‘yxat, 56-yig‘majild, 88-91-varaqlar.*
15. Yusupov Sh. J. *O‘zbekistonda oliy tibbiy ta‘limning shakllanishi: muammo va yechimlar (XX asr o‘rtalari).* – Toshkent: Universitet, 2001. – 67-b.

MUSTAQILLIK YILLARIDA BUXORO VILOYATIDA MADANIYAT MUASSASALARI FAOLIYATI (2006 – 2009). ARXIV HUJJATLARI ASOSIDA

Raxmatulloyev Umid Ashrafovich,

*Buxoro davlat universiteti Tarix va yuridik fakulteti o'qituvchisi
u.a.raxmatulloyev@buxdu.uz*

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillik yillarida ya'ni 2006 – 2009 – yillarda Buxoro viloyatida faoliyat olib borgan teatr – kino, madaniyat muassasalari, qo'shiqchilik hamda folklor dastalarining faoliyati haqida ma'lumot beriladi. Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida tarixiy, ma'naviy va asriy qadriyatlarimizni tiklashda teatr – kino, madaniyat muassasalari, qo'shiqchilik hamda folklor dastalariga bo'lgan e'tibor va ularning moddiy bazasini boyitishga qaratilayotgan masalalar bayon qilinadi. Respublikada milliy qadriyatlarni keng targ'ib qilish masalasi davlat siyosati darajasiga chiqqanini inobatga olinadigan bo'lsa, mazkur madaniyat muassasalarining erkin faoliyat olib borishlari uchun davlat darajasida moddiy va huquqiy asoslarning yaratilganligi asosiy o'rinlarda qayd etiladi. Ushbu madaniyat tashkilotlarining o'zaro hamkorligi, ularning yutuqlari va respublika miqyosidagi madaniy tadbirlardagi muvaffaqiyatli yutuqlari alohida yoritiladi.

Kalit so'zlar: Sivilizatsiya, tarixni anglash, o'zlik, teatr, qo'shiqchilik, qiziqchilik, an'ana, folklor, konsepsiya, ma'naviy-tarbiyaviy, qarorlar, arxiv.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧРЕЖДЕНИЙ КУЛЬТУРЫ В БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (2006–2009 гг.): НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ

Аннотация. В статье представлена информация о деятельности театральных, кино-, культурных учреждений, певческих и фольклорных коллективов, действовавших в Бухарской области в годы независимости, а именно в 2006-2009 годах. Описаны внимание, уделяемое театру, кино, культурным учреждениям, певческим и фольклорным коллективам в деле возрождения наших исторических, духовных и многовековых ценностей в Республике Узбекистан в годы независимости, а также вопросы обогащения их материальной базы. Учитывая, что вопрос широкого распространения национальных ценностей в республике достиг уровня государственной политики, в основных местах отмечено создание материально-правовых основ на государственном уровне для свободной деятельности этих культурных учреждений. Отдельно освещены взаимное сотрудничество этих культурных организаций, их достижения и успешные результаты в культурных мероприятиях на республиканском уровне.

Ключевые слова: Цивилизация, понимание истории, идентичность, театр, пение, любопытство, традиция, фольклор, концепция, духовно-воспитательная, решения, архив.

ACTIVITIES OF CULTURAL INSTITUTIONS IN THE BUKHARA REGION DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE (2006–2009): BASED ON ARCHIVAL DOCUMENTS

Abstract. This article provides information about the activities of theater, cinema, cultural institutions, singing and folklore groups operating in the Bukhara region during the years of independence, namely 2006-2009. The attention paid to theater, cinema, cultural institutions, singing and folklore groups in the restoration of our historical, spiritual and centuries-old values in the Republic of Uzbekistan during the years of independence and the issues of enriching their material base are described. Considering that the issue of widespread promotion of national values in the republic has reached the level of state policy, the creation of material and legal foundations at the state level for the free activity of these cultural institutions is noted in the main places. The mutual cooperation of these cultural organizations, their achievements and successful achievements in cultural events at the republican level are separately highlighted.

Keywords: Civilization, understanding of history, identity, theater, singing, curiosity, tradition, folklore, concept, spiritual and educational, decisions, archive.

Kirish. Har bir xalqning, hudud yoki mintaqaning boshqalardan ajralib turadigan tarixiy qadriyatlari, urf-odatlar va milliy o'zligi bo'ladi. Buxoro ham o'zining 2500 yildan ortiq yoshi davomida qadimgi davlatchilik sivilizatsiyalari markazlari bo'lmish Movarounnahr, Xuroson, Turkiston mintaqalaridagi

qadimiy va yirik davlat birlashmalarining poytaxtlari va ilm – fan, madaniyat, davlatchilik ildizlarining shonli tarixiga guvoh bo'lgan ko'hna kentdir.

Mustaqillik qo'lga kiritilganidan keyin tariximizni, milliy qadriyatlarimizni tiklash masalalari kun tartibiga chiqdi. Boy va shonli tariximizni tiklash uni jahon hamjamiyatiga ko'rsatishda tarixchilar oldiga katta vazifalar qo'yildi. Ana shunday topshiriqlar fonida tarixiy qadriyatlarning haqiqiy jilosini jonli tarannum qiladigan soha bu teatr, folklor dastalari va boshqa shu kabi madaniyat jamoalaridir. Tarixiy qadriyatlarimizni jahon ommasiga tarannum etishda ushbu soha vakillarining xizmatlari beqiyos tahsinga sazovordir. Yildan – yilga respublika iqtisodiyotining tayanchiga aylanayotgan turizm sohasining asosiy yordmchisi bu madaniyat muassasalaridir. Aynan ular xorijiy mehmonlarga o'zlarining jonli va betakror chiqishlari bilan dunyoning boshqa hududlarida takrorlanmaydigan milliy urf – odatlarimiz, milliylikimiz haqida jonli taassurot beradilar. Ularning bu xizmatlarini qanchalik maqtamaylik ularning mehnatlarining mashaqqatini his qila olmaymiz.

Adabiyotlar sharhi. Mazkur maqolani yozishda mustaqillik yillarida Buxoro viloyatida faoliyat olib borgan teatr – kino, madaniyat muassasalari, qo'shiqchilik hamda folklor dastalari faoliyatini yoritishga qaratildi. Ushbu masalalarni yoritishda hukumat farmon va qarorlari, arxiv hujjatlari va boshqa ilmiy ishlardan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Obyektivlik, tarixiy-xronologik izchillik, nazariy-qiyosiy tahlil, munozara, umumlashtirish, yakuniy xulosa, arxivshunoslik, tarixiy o'lkashunoslik va O'zbekiston tarixi fanlari natijalaridan foydalanildi.

Muhokama va natijalar. O'zbekistonda madaniy tadbirlar doim davlat nazoratida bo'lgan, shunga ko'ra respublikada madaniy-ma'rifiy ishlar samaradorligini ta'minlash va targ'ibot ishlari hukumat va davlat rahbari qarorlari orqali nazoratda olib boriladi va bu ishlarning ijrosini ta'minlash tegishli mas'ullar zimmasiga yuklatilib borilgan. Yuqoridagi ishlarga misol o'laroq, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995-yil 20-oktyabr"[1], 1997-yil 8-yanvar"[2], 2006-yil 3-aprel"[3], 17-aprel"[4] va 25-avgust"[5] dagi qarorlari ijrosini ta'minlash ishlari yuzasidan respublikadagi, shu jumladan Buxoro viloyatidagi madaniyat muassasalarida amalga oshiriladigan kelgusi ishlar va tadbirlar rejalari tuzilib, ularni hayotga tadbiq qilish jarayonlari boshlab yuboriladi. 2006-yil "Homiylar va shifokorlar yili" munosabati bilan 10 ta ssenariy, 5 ta qo'llanma, 4 ta uslubiy xat, o'ndan ortiq bahs munozara kecha dasturlari, xalq teatrlari uchun mahalliy yozuvchi F Xojiyevning "Tilla sandiqcha", "Shirintoy maymuncha" nomli 1 pardali asarlari yoziladi. Bundan tashqari "Ayol bilan olam go'zal", "Bola kulgan yurtida baxt kuladi", paxtakorlarimizga bag'ishlab "Iftixor tantanasi", "Istiqloling muborak xalqim", "Buxoro udumlari", "Elga saxovatda tanhodir o'zbek" kabi uslubiy xatlar yozilib viloyatdagi klub va muassalarga tarqatiladi. 2006-yilgi raqamlarga qaralsa, viloyatda 141 ta klub muassasa faoliyat ko'rsatgan bo'lib, ulardan 80 tasi qishloq madaniyat uylari, 16 ta ko'chma da'vatxona, 6 ta madaniyat va istirohat bog'lari bo'lgan. Havaskorlik to'garaklarining bir qancha turlari bo'lib, turli yo'nalishlar bo'yicha 776 ta to'garaklar faoliyat olib borgan. Mazkur to'garaklarda 14437 ta qatnashchilar ishtirok etgan. Viloyatdagi 521 ta badiiy havaskorlik to'garaklarida 10336 ta san'at ixlosmandlari san'at sirlarini o'rganib kelgan. Mazkur yilda viloyatda xalq unvoniga ega bo'lgan 27 ta jamoalar faoliyat yuritgan bo'lib, ular o'z saflariga 549 ta qatnashchini qamrab olgan[6]. Yuqoridagi raqamlar viloyatda madaniy-marifiy ishlarning yaxshi yo'lga qo'yilganligini, ulardagi qatnashchilarning soni bir necha mingdan ortiqligi madaniyat muassasalarining o'z ishlariga mas'uliyat bilan qaraganliklarini ko'rsatadi.

2006-yilda viloyatdagi madaniyat muassasalari ichida "Moxi-Sitora" folklor jamoasi ancha faol ijod namunalari bilan qatnashadi. Mazkur yilda jamoa "Havaskor fotosuratlar ko'rgazmasi, Qarshi shahrining 2700 yilligi tantanalariga bag'ishlangan ko'rgazmada, "Men O'zbekiston farzandiman" foto va rasm ko'rgazmasi, "Buxoro bekati", "Beg'ubor nigoh" deb nomlangan ko'rgazmalarda qatnashib o'z mahoratlarini namoyish etadilar. Bundan tashqari viloyatdagi "Tillo noxun" xalq jamoasi "Maftunkor cholg'ularda hayot aksi" nomli seminar va ko'rgazma tashkil qilib, o'zbek xalqi cholg'u asboblari asrlarga tengdosh ekanligini, so'zlar sehrini naqadar inson ruhiga ijobiy ta'sirini va uning madaniy qadri to'g'risida fikr yuritiladi. Mazkur 2006-yilda Vobkent tumani Xalq teatri tuman aholisi uchun S.Ahmadning 1 parda, 1 ko'rinishli "Mushtipar" komediyasini sahnalashtiradi. Teatr jamoasi yil davomida joylarda aholi uchun 62800 so'mlik pullik xizmat ko'rsatadi. Bundan tashqari 1959-yilda tashkil etilgan G'ijduvon Xalq teatri 2006-yilda F.To'rayevning "Qalb iztirobi", J.Xaqberdiyevning "Hayot adashtirmasin", S.Ayniyning "Kelinlar qo'zg'oloni" asarlarini sahnalashtirgan bo'lsa, Shofirkon tumani Xalq teatri jamoasi "Shunchaki hazil" kulgu tomoshalarini, A.Zayniddinning 1 pardali, 3 ko'rinishli "Razolat va sadoqat" dramasini, Jondor tumani "E'tiqod" xalq teatri jamoasi M.Tursunovning "Jo'rajanjal" hajviy asarini namoyish qiladilar. Aynan "Jo'rajanjal" hajviy asari bilan respublika qiziqchilari va askiyachilarining respublika ko'rik tanlovida qatnashgan "E'tiqod" jamoasi faxrli 2-o'rinni qo'lga kiritib viloyat madaniy tashkilotlarida yaratilgan erkin

ijod muhitining samarasini yana bir bor ko'rsatadi. Viloyatdagi qo'g'irchoq teatrlari ham 2006-yilda barakali ijod qilishgan. Jumladan, G'ijduvon tumani "Qo'g'irchoq" xalq teatri "Shaxrizodaning yangi yil ertagi", "Qorqizning yangi yil sovg'asi", D.Yo'ldoshevaning "Miyovlagan kim bo'ldi?", rus xalq ertaklari asosida "Do'st bo'laylik" nomli sahna asarlarini namoyish etishgan. G'ijduvondagi "Maqom" xalq jamoasi 2006-yilning 2-iyunida Buxoro shahrida "Katta ashula va maqom ijrochilari" ko'rik tanlovida "Segox" maqomidan (Fuzuliy, Xofiz, Jomiy, xalq so'zi) "Saroxbori Segox" taronalarini, Ergashev Abbos ijrosida Segox maqomidan Xuvaydo so'zi bilan "Softi Jalol" g'azallarini ijro etib tanlovning 1-o'riniga sazovor bo'lishadi"[6].

Buxoro viloyatida 2007 – yilda aholi o'rtasida ma'naviy – ma'rifiy targ'ibot va tashviqot ishlari samaradrligini oshirish, badiiy havaskorlik jamoalarini rivojlantirish, mehnatkashlarning mazmunli dam olishlari uchun qulay shart-sharoit yaratish maqsadida ayni paytda Buxoro viloyatida 127 ta klub va muassasalar faoliyat olib borgan. Ulardan 11 tasi tuman madaniyat uylari, 87 ta qishloq madaniyat uylari, 17 ta shahar madaniyat uylari, 12 ta klub muassasalari va 7 ta madaniyat va istirohat bog'lari tashkil etadi. Bundan tashqari viloyatda 28 ta xalq unvoniga sazovor bo'lgan jamoalar bo'lib, ular o'z saflariga 465 ta qatnashchini birlashtirgan. Ushbu klublarda jami 390 ta madaniyat xodimlari bo'lib, ularning 60 nafari oliy, 287 nafari esa o'rta – maxsus ma'lumotga ega bo'lgan xodimlarni tashkil etgan. Ushbu klub muassasalarda jami 761 ta klub uyushmalari, to'garaklar va jamoalar mavjud bo'lib, ularda 14136 ta qatnashchilar faoliyat yuritgan. Buxoro viloyati Xalq ijodiyoti va madaniy – ma'rifiy ishlar ilmiy metodik markazining hisobotlariga ko'ra 2007 – yilda viloyatda 9 ta viloyat ko'rik – tanlovi, 4 ta tasviriy san'at va fotoko'rgazmalar o'tkaziladi. "Ijtimoiy himoya yili" ga bag'ishlab Buxoro shahridagi Zamondosh madaniyat uyida, Olot tumanidagi Guliston qishoq madaniyat uyida, Qorako'l tumani Jig'achi qishloq madaniyat uyida "E'zoz kechalari", Vatan himoyachilari kuni munosabati bilan Kogon shahridagi madaniyat uyida "Mardlar qo'riqlaydi vatanni", Peshko' tumanida "Ayol mo'tabar inson", Somoniylar bog'ida "Baxtli bolalalik", mustaqillikning 16 yilligiga bag'ishlab "Istiqloling muborak vatan" nomli musiqiy kecha va madaniy tadbirlar tashkil etiladi. Viloyatdagi madaniyat tashkilotlar, jamoalar va badiiy havaskorlari 2007 – yilda respublika miqyosida o'tkazilgan tadbirlarda ham faol ishtirok etdilar. Jumladan, Buxoro shahridagi "Kamolot" MU qoshidagi Moxi Sitara etnografik xalq ansambli Namangan viloyatida o'tkazilgan Lapar va o'lanlar ijrochilari tanlovida III o'rinni qo'lga kiritadi. Jondor tumanining E'tiqod xalq teatri Samarqandning 2750 yillik ko'rik tanlovida III o'ringa loyiq ko'rilgan bo'lsa, Kogon tumanining Qasri Orifon folklor – etnografik xalq ansambli ham "Navqiron Samarqandga ta'zim" nomli ko'rik tanlovda III o'rinni qo'lga kiritadilar"[7]. Bu yutuqlar viloyatdagi madaniy jamoalarning mashaqqatli mehnati orqali turli darajadagi respublika va xalqaro tadbirlarda o'zlarining munosib o'rinlarga loyiq ekanliklarining isbotidir.

Buxoro viloyatida 2009-yil holatiga ko'ra 28 ta xalq unvoniga ega badiiy va havaskorlik jamoalari faoliyat ko'rsatgan. Bulardan 8 ta ashula va raqs ansambllari, 6 ta folklor-etnografik ansambllari, 4 ta havaskor teatr jamoasi, 2 ta maqom ansambli, 2 ta vokal cholg'u ansambli, 1 ta qo'g'irchoq teatri, 1 ta dorbozlik guruhi, 1 ta estrada sirk jamoasi, 1 ta kinostudiya, 1 ta tasviriy san'at studiyasi, 1 ta musiqa asboblari yasash va ta'mirlash studiyasi faoliyat ko'rsatgan bo'lib xalq jamoalarida 537 ta qatnashchilarni o'z tarkibiga birlashtirgan. Mazkur 2009-yilda viloyatdagi madaniyat markazlari respublika miqyosidagi madaniy tadbirlarda faol qatnashib yuqori o'rinlarni egalladilar. Jumladan: Buxoro viloyati xalq ijodi va madaniy-ma'rifiy ishlar ilmiy metodik markazi qoshidagi "Tillo noxun" musiqiy asboblari yasash va ta'mirlash xalq studiyasi texnigi U Muqimov noyabr oyida Qoraqalpog'iston Respublikasining Ellikqal'a tuman Bo'ston shahrid ustoz san'atkor U Xudoyshukurov xotirasiga bag'ishlab o'tkazilgan "Nafosat-bo'stonim manim" nomli ko'rik-festivaliga o'zi yasagan milliy cholg'ular bilan qatnashib faxrli 2-o'rinni qo'lga kiritadi. Bundan tashqari, Buxoro viloyati xalq ijodi va madaniy-ma'rifiy ishlar ilmiy metodik markazi qoshidagi "Sitara" xalq kinofotostudiyasi mart oyida Toshkent fotografiya uyida tashkil etilgan "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" munosabati bilan o'tkazilgan havaskor fotosuratchilarning respublika ko'rik-tanlovida A. Asadov xalqaro "Oltin meros" jamg'armasining diplom va sovrini bilan taqdirlandi. 2009-yilda Vobkent tumani markaziy madaniyat uyi qoshidagi "Mardona" folklor-etnografik xalq jamoasi uchun ham omadli yil bo'ldi. Aprel oyida Buxoro shahrida bo'lgan folklor jamoalarining viloyat ko'rik-tanlovida o'zbek xalq og'zaki ijodidan "O'zbekim do'ppisi" folklor asarini namoyish etdi. May oyida esa Toshkent viloyatining Bo'ston tumanida bo'lgan Uzbekistan Found Forum jamg'armasining "Asrlar sadosi" nomli festivalida muvaffaqiyatli ishtirok etadi. Tumanning Xalq teatri "Asrlar sadosi" xalqaro festivalida faol qatnashadi, "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" da "Pirmast MFYda konsert dasturini namoyish etib, yil davomida tuman aholisiga 187000 so'mlik pullik xizmat ko'rsatilgan"[8].

Xulosa. Mazkur maqoladan xulosa qilib aytadigan bo'lsak, tarixiy qadriyatlarimizni targ'ib etishda teatr – kino, madaniyat muassasalari, qo'shiqchilik hamda folklor dastalari qaratilgan e'tibor va ushbu ishlar ijrosi uchun qabul qilingan qonun va qarorlar o'z samarasini bermasdan qolmadi. Mustaqillik yillarida

HISTORY

O'zbekistonda ushbu sohani rivojlantirish, milliy qadriyatlarimizni keng jahon ommasiga namoyish etish bo'yicha qator ko'rgazmalar, konsertlar, turli milliy va xalqaro tadbirlar tashkil etildi. Ushbu maqolada sanab o'tilgan soha rivojida muvaffaqiyatlar O'zbekistonda muzeyshunoslik sohasini taraqqiy etishga mustahkam zamin yaratgan omillardir. Tashkil etilgan va etilayotgan ko'plab muzeylar yosh avlodni tariximiz, moddiy va nomoddiy madaniy merosimizni naqadar chuqur ildizga ega ekanligini anglashda va bu bilimlarni ularning ongu shuuriga singdirib kelmoqda. Hukumatimiz tomonidan milliy madaniyatimizni keng jahon ommasiga namoyish qilish maqsadida qaratilayotgan e'tibor natijasi o'laroq yaqin yillarda betakror va boqiy Buxoro o'z bag'riga o'n millionlab xorijiy mehmonlarni o'zining takrorlanmas me'moriy obidalari, milliy liboslari-yu xushtam taomlari bilan jalb eta oladi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995-yil 20-oktyabrdagi 1780-son "O'zbekistonda teatr va musiqa san'atini yanada rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida"gi farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 8-yanvardagi PF 1635-son "O'zbekistonda milliy raqs va xoreografiya san'ati rivoji to'g'risida"gi farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 3-apreldagi PQ-317-son "Aholi o'rtasida olib borilayotgan ma'naviy-marifiy va targ'ibot-tashviqot ishlarining ta'sirchanligi va samarasini oshirishga qaratilgan qo'shimcha chora tadbirlar dasturi to'g'risidagi" Qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 17-apreldagi PQ-325-son "2006-2010-yillarda O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish choralari to'g'risida"gi Qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 25-avgustdagi "Milliy g'oya targ'iboti va ma'naviy-marifiy ishlar samaradorligini oshirish to'g'risida"gi PQ-451-sonli qarori
6. Buxoro viloyati Davlat Arxivi. Fond-1491-M. Ro'yxat-1. S.b -2.
7. Buxoro viloyati Davlat Arxivi. Fond-1491-M. Ro'yxat-1. S.b -7.
8. Buxoro viloyati Davlat Arxivi. Fond-1491-M. Ro'yxat-1. S.b -14.

ИСТОРИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ (ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКИХ) ШКОЛ В БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ (1938–1991 ГГ.)

*Жумаев Аббосжон Акмалович,
Зармед университети ўқитувчиси*

Аннотация. В статье на основе архивных материалов, статистических данных и историографических источников исследуется история возникновения, становления и развития сети профессиональных (профессионально-технических) школ в Бухарской области в советский период (1938–1991 гг.). Рассматриваются основные этапы организации системы профессионально-технического образования (ПТО), её роль в подготовке квалифицированных рабочих кадров для народного хозяйства региона, динамика численности учебных заведений и контингента учащихся, материально-техническая база, а также кадровый состав педагогического персонала. Особое внимание уделяется деятельности учебно-производственных предприятий и связи учебных заведений с промышленными предприятиями области.

Ключевые слова: профессионально-техническое образование, Бухарская область, ремесленные училища, школы ФЗО, ГПТУ, трудовые резервы, рабочие кадры, советская система образования, Узбекистан.

BUXORO VILOYATIDAGI KASB-HUNAR (KASB-TEXNIK) MAKTABLARINING FAOLIYAT TARIXI (1938–1991-YILLAR)

Annotatsiya. Maqolada arxiv materiallari, statistik ma'lumotlar va istoriografik manbalar asosida sovet davrida (1938–1991-yillar) Buxoro viloyatida kasb-hunar (kasb-texnik) maktablar tarmog'ining paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishi tarixi tadqiq etiladi. Kasb-texnik ta'lim (KTT) tizimini tashkil etishning asosiy bosqichlari, uning mintaq xalq xo'jaligi uchun malakali ishchi kadrlarni tayyorlashdagi roli, ta'lim muassasalari soni va o'quvchilar kontingenti dinamikasi, moddiy-texnik baza hamda pedagogik xodimlar tarkibi ko'rib chiqiladi. Alohida e'tibor o'quv-ishlab chiqarish korxonalari faoliyati va o'quv yurtlarining viloyatdagi sanoat korxonalari bilan aloqalariga qaratiladi.

Kalit so'zlar: kasb-texnik ta'lim, Buxoro viloyati, hunarmandchilik bilim yurtlari, FZO maktablari, GPTU, mehnat rezervlari, ishchi kadrlar, sovet ta'lim tizimi, O'zbekiston

HISTORY OF THE ACTIVITIES OF VOCATIONAL (VOCATIONAL-TECHNICAL) SCHOOLS IN THE BUKHARA REGION (1938–1991)

Abstract. This article examines the history of the emergence, formation, and development of the network of vocational (vocational-technical) schools in the Bukhara region during the Soviet period (1938–1991), based on archival materials, statistical data, and historiographical sources. The study analyzes the main stages in the establishment of the vocational and technical education (VTE) system, its role in training skilled workers for the regional economy, the dynamics of educational institutions and student enrollment, the development of the material and technical infrastructure, and the composition of the teaching staff. Special attention is paid to the activities of training-production enterprises and the links between educational institutions and industrial enterprises of the region.

Keywords: vocational and technical education, Bukhara region, trade schools, Factory Training Schools (FZO), State Vocational Technical Schools (GPTU), labor reserves, skilled workforce, Soviet education system, Uzbekistan.

Введение. Профессионально-техническое образование занимает особое место в истории советской системы подготовки кадров. В условиях ускоренной индустриализации и коллективизации 1930–1950-х годов перед государством встала острая задача подготовки квалифицированных рабочих для промышленных предприятий, строек и сельскохозяйственных производств. Бухарская область, обладавшая развитой хлопководческой и шёлкоткацкой традицией, потребовала создания специализированной сети учебных заведений, ориентированных на нужды местного хозяйства.

Настоящая статья ставит целью комплексное изучение истории профессиональных и профессионально-технических школ Бухарской области в период с 1938 по 1991 год от момента учреждения государственной системы трудовых резервов до распада Советского Союза.

Хронологические рамки обусловлены двумя ключевыми событиями: принятием Указа Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1940 года о государственных трудовых резервах и прекращением деятельности союзных органов управления ПТО в 1991 году.

Историография вопроса сравнительно невелика: работы общесоюзного масштаба освещают лишь общие тенденции, тогда как региональный аспект истории отдельных областей Средней Азии остаётся недостаточно изученным. Среди немногочисленных трудов выделяются исследования Р. Г. Абдуллаева, Х. Ш. Иноятова и Н. А. Раджабова, посвящённые различным аспектам советского образования в Узбекистане.

Предпосылки создания системы профессионального образования в Бухарской области (1920-е–1938 гг.) Территория современной Бухарской области до 1920 года входила в состав Бухарского эмирата государственного образования с многовековой традицией цехового ремесленного производства. Взятие Бухары частями Красной армии в сентябре 1920 года и провозглашение Бухарской Народной Советской Республики открыли новую страницу в истории региона. Уже в начале 1920-х годов советские органы приступили к организации первых профессиональных учебных заведений на базе бывших мастерских и ремесленных школ.

В 1924 году, после национально-территориального размежевания Средней Азии, Бухара вошла в состав Узбекской ССР. В этот период началась планомерная организация трудовых школ и учебно-производственных мастерских при промышленных предприятиях. Уже к 1930 году в области насчитывалось около десяти подобных учреждений с общим контингентом свыше 600 учащихся.

В 1930-е годы, на фоне форсированной индустриализации, потребность в квалифицированных рабочих резко возросла. Промышленные предприятия Бухары хлопкоочистительные заводы, шёлкоткальные фабрики, кирпичные и черепичные производства испытывали острую нехватку обученных кадров. Именно это обстоятельство стало главной движущей силой создания специализированной сети профессиональных школ.

К 1938 году в Бухарской области функционировало три профессиональные школы: школа механизаторов при МТС в Каракуле, текстильная профессиональная школа в Бухаре и строительная школа при Бухарском горпромкомбинате. Суммарный выпуск квалифицированных рабочих не превышал 250 человек в год, что явно не соответствовало нуждам растущей промышленности.

Создание системы государственных трудовых резервов и первые ремесленные училища (1940–1945 гг.)

Принципиальным переломом в истории профессионально-технического образования стал Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1940 года о государственных трудовых резервах СССР». Документ предусматривал организацию разветвлённой сети ремесленных и железнодорожных училищ, а также школ фабрично-заводского обучения (ФЗО). Управление системой возлагалось на Главное управление трудовых резервов при Совете народных комиссаров СССР.

В Бухарской области в соответствии с союзными директивами в 1940–1941 годах были учреждены Бухарское ремесленное училище № 1 (профиль металлообработка и строительные специальности) и Каганское ремесленное училище № 2 (железнодорожные специальности). Первоначальный набор в каждое из них составлял 200 человек. Занятия велись в специально оборудованных мастерских с производственным оборудованием, переданным шефствующими предприятиями.

Великая Отечественная война (1941–1945) существенно изменила характер деятельности профессиональных школ. Учащиеся ремесленных училищ были мобилизованы на производство оборонной продукции, мастерские переориентированы на изготовление военного снаряжения, обмундирования и продовольственного обеспечения армии. Несмотря на военные трудности, система ПТО не прекращала подготовку кадров: в 1942–1943 учебном году оба бухарских училища совместно выпустили 387 квалифицированных рабочих.

В годы войны в Бухару были эвакуированы ряд промышленных предприятий из западных районов СССР, что потребовало дополнительной подготовки рабочих кадров. В 1942 году при Бухарском хлопкоочистительном заводе была открыта школа ФЗО с шестимесячным сроком обучения и набором 150 человек, которая к концу 1944 года подготовила более 400 специалистов по профессиям хлопкоочистительного производства.

Послевоенное развитие сети профессионально-технических учебных заведений (1945–1958 гг.) Послевоенное десятилетие ознаменовалось быстрым восстановлением и расширением сети профессионально-технических учебных заведений Бухарской области. Потребности восстановительного периода реконструкция промышленных предприятий, развитие ирригационных

систем, механизация сельского хозяйства диктовали необходимость ускоренной подготовки рабочих массовых профессий.

В 1945–1950 годах в области были дополнительно открыты: школа ФЗО при Бухарском горпромкомбинате (1945), ремесленное училище № 3 в Кагане с профилем железнодорожного транспорта (1946), а также сельскохозяйственная профессиональная школа в Гиждуване (1948). К 1950 году общее число профессионально-технических учебных заведений в области достигло семи, а контингент учащихся превысил 1800 человек.

В 1950-е годы значительно расширилась номенклатура специальностей, осваиваемых в бухарских профтехучилищах. Помимо традиционных строительных и металлообрабатывающих профессий, в программы включались специальности текстильного и лёгкой промышленности, связи, автотранспорта. Учебные планы были приведены в соответствие с типовыми программами, разработанными Главным управлением трудовых резервов.

Особое место в послевоенный период заняла подготовка механизаторов сельского хозяйства. Открытие в 1952 году Бухарского училища механизации сельского хозяйства позволило ежегодно выпускать до 300 трактористов, комбайнёров и механиков, что в условиях хлопководческой специализации региона имело первостепенное хозяйственное значение.

Реформирование системы ПТО в 1958–1969 годах. Закон СССР «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР», принятый в декабре 1958 года, положил начало масштабной реформе системы профессионально-технического образования. В соответствии с реформой школы ФЗО и ремесленные училища были реорганизованы в городские профессионально-технические училища (ГПТУ) с единым трёхлетним сроком обучения, совмещавшим профессиональную подготовку с получением среднего образования.

В Бухарской области реорганизация проходила в 1959–1961 годах. Ремесленные училища №№ 1, 2 и 3 были преобразованы в ГПТУ № 1, 2 и 3, школа ФЗО при горпромкомбинате в ГПТУ №4, Гиждуванская сельскохозяйственная профессиональная школа в ГПТУ №5. Одновременно состоялось объединение ряда мелких учебных заведений, что позволило создать более мощную учебно-производственную базу.

В этот период активизировалось взаимодействие профтехучилищ с базовыми промышленными предприятиями. Шефствующие предприятия обеспечивали учебные заведения современным оборудованием, направляли на производственную практику своих опытных мастеров и принимали выпускников на постоянную работу. Примечательно, что Бухарский хлопкоочистительный завод ежегодно трудоустраивал до 80% выпускников профильного ГПТУ.

Немаловажной чертой периода стало расширение сети вечерних и заочных отделений при ГПТУ. К 1965 году в шести бухарских профтехучилищах на вечерних отделениях обучалось около 600 человек из числа работающей молодёжи. Это позволяло рабочим без отрыва от производства получать специальность более высокого разряда или осваивать смежную профессию.

Развитие ПТО в 1970-е годы: качественный рост и расширение сети. Семидесятые годы стали периодом наиболее динамичного развития системы профессионально-технического образования в Бухарской области. Постановление Совета Министров СССР 1969 года о дальнейшем развитии профессионально-технического образования задавало мощный импульс для открытия новых учебных заведений и модернизации материально-технической базы существующих.

В 1970–1980 годах сеть ГПТУ Бухарской области пополнилась рядом новых учебных заведений. В 1971 году в Бухаре открылось ГПТУ № 6 (строительные специальности), в 1973 году ГПТУ №7 в Каганском районе (автотранспортные специальности), в 1976 году ГПТУ №8 в Гиждуване (сельскохозяйственные профессии). К 1980 году в области функционировало десять ГПТУ с общим контингентом около 5000 учащихся.

Важным нововведением 1970-х годов стало внедрение в учебный процесс бухарских профтехучилищ элементов производственного обучения на базе учебно-производственных мастерских (УПМ). УПМ совмещали функции учебного полигона и реального производственного подразделения, продукция которого реализовывалась на рынке. Доходы от УПМ частично направлялись на улучшение материально-технической базы учебных заведений и поощрение учащихся.

Заметно улучшился в этот период уровень педагогических кадров. Если в 1960 году доля мастеров производственного обучения с высшим или средним специальным образованием составляла в бухарских ГПТУ лишь около 40%, то к 1980 году она достигла 78%. Теоретические дисциплины всё чаще преподавали специалисты с высшим образованием, имевшие опыт работы на производстве.

Учебно-производственная деятельность и её экономическое значение. Одной из характерных черт советской системы ПТО была тесная интеграция учебного процесса с производительным трудом. В бухарских профтехучилищах эта связь реализовывалась через несколько форм: производственную практику на базовых предприятиях, работу учебно-производственных мастерских и участие учащихся в сельскохозяйственных работах.

Производственная практика организовывалась на шефствующих предприятиях области: Бухарском хлопкоочистительном заводе, Бухарском заводе точного машиностроения, Каганском авторемонтном заводе, Гиждуванском гончарном комбинате. В 1975–1976 учебном году общее число часов производственной практики по бухарским ГПТУ составило 312 тысяч человеко-часов.

Учебно-производственные мастерские при бухарских профтехучилищах специализировались прежде всего на производстве строительных материалов, изделий из металла и дерева, а также продукции текстильного характера. В условиях хронического дефицита строительных материалов в советский период продукция УПМ пользовалась устойчивым спросом со стороны местных предприятий и организаций.

Немаловажную роль играло участие учащихся ГПТУ в уборке хлопка. Ежегодно, начиная с конца 1950-х годов, учащиеся профтехучилищ Бухарской области направлялись в колхозы и совхозы для участия в хлопкоуборочной кампании. В период максимального задействования (конец 1970-х годов) в уборке урожая участвовали до 3000 учащихся ГПТУ области — около 60% от общего контингента.

Кадровый потенциал и педагогический состав профтехучилищ. Подготовка педагогических кадров для системы ПТО оставалась одной из хронических проблем на протяжении всего рассматриваемого периода. Специфика профессионального обучения требовала от преподавателей и мастеров производственного обучения сочетания педагогической квалификации с глубокими профессиональными знаниями и производственным опытом.

Систематическая подготовка педагогических кадров для системы ПТО Узбекистана в значительной мере обеспечивалась Ташкентским политехническим институтом (впоследствии Ташкентский государственный технический университет), а также целевыми курсами повышения квалификации при республиканском методическом центре. Часть бухарских мастеров производственного обучения проходила подготовку в специализированных ПТУ-лабораториях Москвы и Ленинграда.

В 1980 году в профтехучилищах Бухарской области работало около 420 преподавателей и мастеров производственного обучения. Среди них значительную долю составляли выходцы из местного населения, что обеспечивало преподавание в том числе на узбекском языке важное условие для учащихся из сельских районов.

Последний период: система ПТО в условиях перестройки и распада СССР (1985–1991 гг.) Политика перестройки, провозглашённая М. С. Горбачёвым в 1985 году, поставила перед системой профессионально-технического образования новые задачи. Курс на демократизацию, хозяйственный расчёт и децентрализацию управления отразился и на деятельности профтехучилищ. В конце 1980-х годов в рамках реформы была предпринята попытка перевода системы ПТО на принципы самофинансирования и хозяйственного расчёта.

В 1988–1989 годах в Бухарской области началось преобразование ряда ГПТУ в высшие профессионально-технические училища (ВПТУ), объединявшие подготовку по рабочим профессиям со средним специальным образованием. ВПТУ № 1 на базе Бухарского ГПТУ № 1 и ВПТУ № 3 на базе Каганского ГПТУ № 3 стали первыми учебными заведениями нового типа в области.

Распад Советского Союза в 1991 году коренным образом изменил условия функционирования системы профессионально-технического образования в Узбекистане. Прекращение союзного финансирования, разрыв кооперационных связей с предприятиями, переход к рыночным отношениям создали серьёзные трудности для профтехучилищ. Тем не менее накопленный за полвека опыт подготовки квалифицированных рабочих кадров стал основой для реформирования системы ПТО в суверенном Узбекистане.

К моменту распада СССР в Бухарской области действовало 12 профессионально-технических учебных заведений различного типа с общим числом учащихся около 6000 человек и ежегодным выпуском порядка 2000–2200 квалифицированных рабочих. За полвека своего существования система подготовила десятки тысяч специалистов, составивших трудовой костяк промышленности, строительства и сельского хозяйства области.

Заключение. История профессиональных и профессионально-технических школ Бухарской области в 1938–1991 годах представляет собой поучительный пример целенаправленного

государственного строительства системы подготовки квалифицированных рабочих кадров в специфических условиях советской Средней Азии. За период, охватывающий более пятидесяти лет, регион прошёл путь от нескольких разрозненных профессиональных школ с несколькими сотнями учащихся до развитой сети из двенадцати современных учебных заведений, охватывавших десятки специальностей.

Данная система сыграла ключевую роль в формировании рабочего класса Бухарской области, обеспечив промышленные предприятия, строительные организации и сельскохозяйственные объединения региона квалифицированными кадрами широкого профиля. Вместе с тем в её деятельности присутствовали характерные для советской системы образования противоречия: директивное планирование выпуска без учёта реальных потребностей рынка труда, чрезмерная идеологизация учебного процесса, хроническое отставание материально-технической базы от современного уровня производства.

Изучение опыта советских профтехучилищ Бухарской области представляет не только историографический, но и практический интерес: многие организационные и педагогические решения того времени могут быть критически переосмыслены в контексте современного реформирования системы профессионального образования в Республике Узбекистан.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Государственный архив Бухарской области (ГАБО). Ф. Р-57 (Бухарское областное управление профессионально-технического образования). Оп. 1-7.
2. Государственный архив Республики Узбекистан (ГА РУз). Ф. Р-94 (Совет Народных Комиссаров УзССР). Оп. 3.
3. ГА РУз. Ф. Р-2529 (Главное управление профессионально-технического образования при Совете Министров УзССР). Оп. 1.
4. Текущий архив Управления профессионально-технического образования Бухарского облисполкома (1975-1991 гг.).
5. Абдуллаев Р. Г. Народное образование в Узбекистане в 1924–1941 гг. - Ташкент: Фан, 1980. - 248 с.
6. Гончаров Н. К. Педагогическая система в СССР. - Москва: Педагогика, 1972. - 384 с.
7. Иноятлов Х. Ш. Советская система образования в Средней Азии. — Ташкент: Узбекистон, 1985. — 312 с.
8. Каримов А. Б. Профессиональное образование в Узбекистане: история и современность. - Ташкент: Akademiya, 2007. - 196 с.
9. Кязимов Г. Г. Профессионально-техническое образование в СССР: история, проблемы, перспективы. - Москва: Высшая школа, 1987. - 272 с.
10. Раджабов Н. А. История профессионального образования в Узбекистане. - Ташкент: Университет, 2003. - 218 с.
11. Ременников Б. М. Экономические проблемы высшего образования в СССР. - Москва: Высшая школа, 1978. - 260 с.
12. Сафаров С. А. Кадровый потенциал промышленности Бухарской области в советский период (1945–1991). - Бухара: БухГУ, 2015. - 184 с.
13. Усманов К. И. Трудовые резервы Узбекистана. - Ташкент: Ўқитувчи, 1961. - 128 с.
14. Хакимов Р. Ю. Профессионально-техническое образование в Узбекистане в 1940–1985 гг. Ўзбекистон тарихи. - 2011. - № 3. - С. 44-58.
15. Юсупов Э. Ю. Расцвет культуры узбекского народа. - Ташкент: Фан, 1979. - 296 с.
16. Красная Бухара. - 1940, 1950, 1960, 1970, 1980, 1990. (Областная газета)
17. Профессионально-техническое образование.-1960–1990. (Ежемесячный журнал, Москва)
18. Народное образование. - 1958–1991. (Ежемесячный журнал, Москва)
19. Указ Президиума Верховного Совета СССР о государственных трудовых резервах СССР от 2 октября 1940 г. Собрание законов СССР. - 1940. - № 34.
20. Закон СССР «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР» от 24 декабря 1958 г. Ведомости Верховного Совета СССР. - 1959. - № 1.
21. Постановление Совета Министров СССР о дальнейшем развитии профессионально-технического образования от 23 октября 1969 г. Собрание постановлений Правительства СССР. - 1969. - № 26.

РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНО-ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ СВЯЗИ МЕЖДУ
УЗБЕКИСТАНом И ГРЕЦИИ

Расулова Мадина Асхатовна,

*старший преподаватель, Ташкентского Государственного Технического
Университета имени Ислама Каримова кафедры «Истории Узбекистана»,
madinarasulova7812@gmail.com*

Аннотация. На работе рассмотрено история сотрудничества между греческих патриотов на гостеприимной узбекской земле. Показано развития греческого духовного и культурного потенциала в Узбекистане. Результаты спортивно-физкультурной деятельности Спартакиады в Ташкенте, которые проводились каждые 2 года.

Ключевые слова: Узбекистан, Греция, культура, мероприятия, искусство, спартакиада, учебные материалы, театр, музыка, контакт, коллектив.

O'ZBEKISTON VA GRETSIYA O'RTASIDAGI MADANIY-SIVILIZATSION
ALOQALARNING RIVOJLANISHI

Annotatsiya. Ushbu ishda mehmondo'st O'zbekiston zaminida yashab, faoliyat yuritgan grek vatanparvarlari bilan hamkorlik tarixi ko'rib chiqilgan. O'zbekistonda greklarning ma'naviy va madaniy salohiyatining rivojlanishi yoritilgan. Toshkentda har ikki yilda bir marta o'tkazib kelingan spartakiada doirasidagi sport va jismoniy tarbiya faoliyati natijalari ham tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Gretsiya, madaniyat, tadbirlar, san'at, spartakiada, o'quv materiallari, teatr, musiqa, aloqa, jamoa.

DEVELOPMENT OF CULTURAL AND CIVILIZATIONAL RELATIONS BETWEEN
UZBEKISTAN AND GREECE

Abstract. This paper examines the history of cooperation with Greek patriots on the hospitable land of Uzbekistan. It highlights the development of Greek spiritual and cultural potential in Uzbekistan. The results of sports and physical culture activities of the Spartakiad held in Tashkent every two years are also presented.

Keywords: Uzbekistan, Greece, culture, events, art, Spartakiad, educational materials, theater, music, cooperation, collective.

1989 году в Узбекистане при Министерстве Культуры был создан Республиканский Межнациональный Культурный Центр, который в последствии по инициативе главы государства И.А. Каримова и решением Парламента (Олий Мажлис) преобразовался в Республиканский Интернациональный Культурный Центр. В 1997 году был официально признан и Греческий Культурный Центр, который в последствии получил своё официальное название - Ташкентское Городское Общество Греческой Культуры.

Ташкентское Городское Общество Греческой Культуры - это продолжение Общества Греческих Политэмигрантов.

Историки, грядущие поколения, будут черпать опыт и учиться дружбе и братскому сотрудничеству между народами, а одним из приме ров тому послужит жизнь греческих патриотов на гостеприимной узбекской земле.

Наши греки - политэмигранты, а также их дети, которые родились, выросли и получили образование в Узбекистане - помнят радушное гостеприимство узбекского народа, его братскую заботу, щедрую и бескорыстную помощь. То было настоящим уроком интернационализма.

Вот как это всё начиналось, сыновья Древней Эллады, которые активно участвовали с Соппротивлениии во время Второй Мировой Войны, сражались против фашистских оккупантов, а в послевоенные годы с оружием в руках защищали свободу и демократические права народа Греции, были вынуждены покинуть Родину.

В ноябре 1949 года из различных уголков Греции в Узбекистан приехало более, чем 12 000 греческих политэмигрантов, для которых, измученных партизанскими войнами, Узбекистан открыл свои двери и стал настоящим убежищем. Уже в декабре 1963 года образовалось Общество Греческих

Политэмигрантов. Был принят Устав Общества, определено его название, утвердили деятельность, избрали Центральный Совет, Председателя Общества, Президиум и Ревизионную Комиссию.

Определили цели и задачи Общества. Общество было создано в целях сохранения и приумножения культурного наследия, языка, традиций и обычаев греков, проживающих в Узбекистане, способствовать расширению культурных связей между народами Греции и Республики Узбекистан, представление Греческих Политэмигрантов в Международных Организациях.

Структуру Общества составляют первичные, районные организации, Городской Совет.

Главные Цели и Задачи Общества:

"Возрождение и развитие Культуры (обычаев, обрядов, национальных традиций);

"Налаживание тесных контактов с Грецией;

"Распространение учебно-просветительного материала для ознакомления с греческими культурными и национальными ценностями;

"Подготовка учебных материалов на греческие темы для греков, проживающих в Узбекистане;

"Изучение истории города, произведений литературы, искусства и народного творчества;

"Организация научных и культурных конференций, обмена мнениями и установление плодотворного сотрудничества между греками;

Им были предоставлены благоприятные условия для сохранения и развития греческого духовного и культурного потенциала. Какие бы планы и задачи не ставило руководство Узбекистана для своих граждан - греческие патриоты воспринимали их, как за свои и выполняли их со всей ответственностью и энтузиазмом. За освоение Голодной Степи, строительство жилого массива ЧИЛАНЗАР, за строительство стадиона "Пахтакор", за восстановление Ташкента после Землетрясения 1966 года, за строительство школ, магазинов, больниц, детских садов и многое другое, большинство греков было удостоено такими званиями, как : "Ударник коммунистического труда", "Победитель соц. соревнования", "... За трудовую доблесть", "Знак почёта" и т.д.

Греки издавна снискали славу прекрасных строителей и архитекторов, что оценил и узбекский народ. И это было самой главной благодарностью деятельности греков - сынов Древней Эллады.

На протяжении всего периода проживания греков в Узбекистане, в центре внимания стояли задачи патриотического и интернационального воспитания, развития культурно-спортивных мероприятий.

В каждом греческом городке, а их было 10 в г. Ташкенте и 2 в Чирчике, были созданы греческие ансамбли, танцевальные коллективы, художественно-театральные группы, футбольные, баскетбольные, волейбольные и шахматно-шашечные команды. Все коллективы и команды выступали и соревновались между собой. По образцу древне -греческих Олимпиад на стадионе "Динамо" и на территории парка им. Тельмана каждые 2 года проводились Спартакиады.

Вся деятельность освещалась на страницах нашей местной газеты "Нэос Дромос" (в пер. с греч. Яз. " Новый Путь"). Особое внимание уделялось и национальным греческим праздникам. Проведение таких праздников давало возможность не только не забывать, но и продолжать развивать греческие народные традиции, культуру и быт. На праздниках всегда устраивались массовые гуляния, звучала, как национальная греческая музыка, так и всеми любимые, Батыр Закиров, Тамара Ханум и многие другие. Также весело и дружно мы встречали и узбекские национальные праздники.

Организовывались коллективные походы в музеи и театры, ознакомительные поездки в древние города Узбекистана, такие как Бухара, Хива, Самарканд. Не оставляли без внимания и знаменитые горы Чимгана, одна из которых по высоте и по виду нам, грекам, очень напоминает знаменитую греческую гору Олимп. Для того, чтобы все поездки и походы проводились планомерно и целенаправленно, были избраны комитеты, ответственные за каждый вид спорта, за массовую работу и за туризм. Каждые 3 месяца созывались отчетные собрания по всем организационным вопросам. Оперативно делались выводы и не останавливаясь продолжали свой путь к достижению поставленных целей.

Лучшие из самодеятельных музыкантов со всех греческих городков играли в созданном профессиональном греческом ансамбле "БУЗУКИ". Он достойно представлял нас, греков, проживающих в Узбекистане, на XII и IX Всемирных Фестивалях Молодёжи и студентов, проходивших в Софии - 1968 и Берлине - 1972 г.. Главной целью ансамбля было популяризировать современные греческие песни и танцы, прививать греческой молодёжи, родившейся и выросшей вдали от Родины, любовь к Греции и к греческому искусству. Перед выступлением ансамбля, ведущие концерта рассказывали о нашей Исторической Родине и её героях.

Необходимо было присутствовать в зале в те моменты, когда начинали своё звучание первые аккорды греческих мелодий, хотя бы для того, чтобы увидеть и почувствовать с каким волнением зрители слушали песни и музыкальные композиции Ансамбля. Какой энтузиазм и какое неподдельное волнение охватывало сердца этих людей, которые жили вдали от своей любимой Родины.

Один из основателей и руководителей "БУЗУКИ" Яннис Целепидис до сих пор, приезжает на наши праздники в Узбекистан. В дни своих визитов в Ташкент, он помогает и консультирует молодёжь по многим вопросам, как музыкальным, так и организационным, целиком и полностью он живёт жизнью Ташкентского Коллектива, хотя уже более 25 лет постоянно проживает в Греции.

Особое внимание уделялось также и спортивно-массовой работе. Среди греческих городков проводились спортивные соревнования за почётные кубки, как в Античной Элладе. Результатом всей спортивно-физкультурной деятельности были наши знаменитые Спартакиады в Ташкенте, которые проводились каждые 2 года.

Первая Спартакиада в Ташкенте состоялась в 1952 г. Открывалась Спартакиада торжественным парадом физкультурников и спортсменов. Открывали шествие знаменосцы и атлеты всех греческих городков, вслед за ними почётно следовали олимпийские колесницы с античными символами. И наконец завершали парад все греки, проживающие в г. Ташкенте и Чирчике. На таких Спартакиадах участвовало практически 100 % всего греческого населения города Ташкента.

В греческих городках постоянно проводились различные молодёжные вечера и КВН, тематика которых была целенаправлена на Родину - Элладу, Дружбу Народов и т.д.. Проводились мероприятия, посвящённые всем знаменательным датам Греции и Узбекистана.

Значительную роль, в деле воспитания интернациональной дружбы и организации мероприятий, сыграла газета "Неос Дромос", в которой были постоянные рубрики и подборка материалов о жизни греков в Греции, о нашей жизни и деятельности в Узбекистане, о важных событиях, происходивших, как в Греции, так и за рубежом. Особое внимание в газете уделялось обучению подрастающего поколения в изучении греческого языка.

В 39 - ти школах г. Ташкента и Чирчика, греческий язык входил в школьную программу обучения, как предметный урок. Педагоги в учебное время преподавали греческий язык, литературу, географию и историю Греции. Для греческих детей были созданы специальные учебные пособия, учебники, азбуки и т.д.. Подавляющее большинство политэмигрантов составляло либо окончивших начальную школу, либо не закончивших её.

Из 12000 прибывших в 1949 году в Узбекистан греков, неграмотных было 2000 человек и лишь около 300 греков имело высшее, среднее и незаконченное среднее образование. Из них свыше 2000 человек уже, проживая в Ташкенте, получили высшее или среднее специальное образование. Они трудились в промышленности, сельском хозяйстве, на поприще культуры и науки. Около 40 греков окончили аспирантуру и защитили диссертации. Свыше 700 греков занимали руководящие посты в промышленности и строительстве.

Вот какой неоценимый вклад наши греки внесли в национальную экономику, культуру и спорт Греции, после возвращения на свою историческую Родину!

Василис Хадзипанакис - футболист Ташкентской футбольной команды "Пахтакор" своей изумительной игрой прославил узбекский футбол на футбольных полях Греции.

Греки - политэмигранты, соприкасаясь с узбекской культурой, воспринимали все её идеалы. Особенно велика была роль Театра. Первые роли в русском драматическом театре им. Горького в Ташкенте играл сын политэмигранта, Заслуженный Артист Узбекской ССР, Геннадий Пачис. Многие театральные спектакли были поставлены в клубах греческих городков, где проживали политэмигранты. В первые же годы на сценах греческих клубов были представлены такие спектакли, как:

1. " Мир" - Аристорака
2. " Женитьба" - Н. Гоголя
3. " Макар Дубрава" - А. Корнейчука.

Во всех школах г. Ташкента, где обучались греческие дети, организовывались небольшие любительские театральные кружки. Подрастающему поколению в этом помогали учителя греческого языка. Благодаря этому, лучшие молодые артисты кружков поступали в Центральный Народный театр.

Народный Греческий Театр гастролировал в Чирчике, Коканде, Чимкенте, Кентау, и везде, где проживали греческие семьи. В этом театре играли известные пьесы:

1. " Антигона" - Сафокла
2. " Персы" - Эсхилла
3. "Лиса и виноград" - Ю. Фигейредо
4. " Бай и батрак" - Хамза Хаким-Заде

В постановке пьесы "Бай и батрак" участвовало около 40 артистов. Спектакль шёл на сцене Русского Драматического Театра им. Горького.

За роль матери бая нашей греческой актрисе Е. Чорвадзи было присвоено звание "Заслуженной артистки Узбекской ССР". Политэмигранты высоко оценили братскую интернациональную помощь и поддержку, которую оказали узбекские артисты театра им. Хамзы. Средства, полученные за представления древнегреческой Трагедии Софокла "Царь Эдип" поступали в Фонд помощи узникам фашистской хунты, ответственный за эти мероприятия был Народный Артист СССР Алим Ходжаев.

Жизнь греков - политэмигрантов с её 40- летней работой является хорошим уроком для будущих культурных центров. Сегодня в Ташкентском Городском Обществе Греческой Культуры все наработанные идеи также продолжают воплощаться в жизнь. Деятельность греков уже не подразделяется по городкам, а проходит централизованно в Центральном Здании Греческого Центра, хотя наши пенсионеры до сих пор собираются в клубах греческих городков, обсуждают события, происходящие в Узбекистане и в Греции, пьют кофе, играют в нарды и шахматы.

В ТГО Греческой Культуры действует Воскресная Школа греческого языка для детей.

Помимо этого, также занятия греческого языка проводятся и в группах для взрослых, где занимаются, как греки, так и все желающие, кто испытывает к нашему обществу большой интерес. Занятия греческому языку проводятся не только в Ташкенте, но и г. Чирчике. Из Греции мы регулярно получаем учебную и методическую литературу. Три раза в неделю проходят занятия народных и современных танцев и хореографии для четырёх возрастных групп. Занятия по вокалу проходят каждое Воскресение.

Пять лет назад возродил своё существование знаменитый вокально-инструментальный ансамбль "БУЗУКИ". Результатом всей этой работой являются концерты, посвящённые национальным праздникам Греции и Узбекистана, которые проходят в Концертном Зале нашего Общества, и собирают всех греков Ташкента и Чирчика. Каждый год группы детей и молодёжи отдыхают в Международных Летних Лагерьях Греции. Пенсионеров - политэмигрантов отправляем в оздоровительные санатории Греции. Все это осуществляется благодаря нашему плодотворному сотрудничеству с различными организациями Греции, занимающимися вопросами греков зарубежья. Эти поездки дают возможность нам, грекам, проживающим в г. Ташкенте, расширять свои знания о Древней Элладе и современной Греции, о её культуре, обычаях и традициях, даёт возможность общения нашим детям и старикам со своими соотечественниками на своём родном языке.

Греческая диаспора активно участвует во всех мероприятиях, организованных Республиканским Интернациональным Центром - праздничные концерты в парке им. Бабура, различного рода фестивали и конкурсы.

Так наша хореографическая группа "Сиртаки" стала лауреатом Республиканского фестиваля 2003г "Узбекистан-наш общий дом". Тесно сотрудничаем со всеми НКЦ Узбекистана.

Дружба между нашими народами растёт и крепнет с каждым годом. Примером тому служат следующие события: К 100 - летию Великого Узбекского народного поэта Гафура Гуляма перевели на язык Гомера его книгу "Шум бола" (в пер. с узб.яз. "Озорник") и издали в Греции.

Подготовлена к изданию книга Я. Ильясова "Согдиана" на греческом языке в Институте города Козани в Греции. На четырёх языках, узбекском, русском, греческом и английском, издали каталог "Узбекистан- Греция, древние культурные связи").

К 10- летию Независимости Республики Узбекистан перевели книгу Президента И.А.Каримова "Узбекистан на пороге XXI века" на греческий язык [1].

Узбекистан и Греция для укрепления сотрудничества в культурной сфере, в Афинах состоялась встреча между послом Узбекистана Отабеком Акбаровым и руководителем Управления международных связей и Европейского союза Министерства культуры и спорта Греции Георгием Каламантисом [2-4].

В ходе встречи подробно обсуждались вопросы сотрудничества между Узбекистаном и Грецией в сфере культуры. В частности, Узбекистан предложил Греции широкое сотрудничество в культурно-гуманитарном секторе, способствуя народной дипломатии, усиливая диалог и взаимодействие между Обществом «Греция – Узбекистан», Обществом «Узбекистан – Греция» и Центром греческой культуры в Ташкенте.

Глава Управления международных отношений и Европейского союза Министерства культуры и спорта Греции Джордж Каламантис поддержал инициативы и предложения Узбекистана в этом направлении.

Узбекистан и Греция также обменялись мнениями о проведении Дней узбекской культуры в Греции и Дней культуры Греции в Узбекистане. Эти культурные мероприятия акцентировали внимание на современном искусстве и организации цифровых выставок.

ЛИТЕРАТУРА:

1. <https://www.greek.ru/diaspora/society/detail.php?ID=18563>
2. Христофор Кешианиди – Выселение Греков СССР в 1949году К 65-летию депортационно-насильственного спецпереселения греков из Причерноморья Афины 2015
3. Rasulova M.A. Formation and development of relations between the peoples of Uzbekistan and Greece in a historical retrospective. // *Жамият ва инновациялар*, Is. 03 (2023) / ISSN 2181-1415, P. 384-391.
4. Расулова М.А. Греция и Узбекистан: новые горизонты сотрудничества // *International Conference on Developments in Education, Hosted from Saint Petersburg, Russia*, 23.05.2024, С.10-15.
5. Elmurotova D., Nurmatova S.B. Coefficients of thermal expansion of solids // *American Journal of Bioscience and Clinical Integrity*, ISSN: 2997-7347, V.3., N.01, 2026. P.39-43. Amerika, <https://biojournals.us/index.php/AJBCI/article/view/1913>
6. Elmurotova D., Haqqulova M.A., Xasanboyev S.X., Xabibullayev N.Sh. Causes of cell damage // *Miasto Prysztosci*, IF-9.9, ISSN-2544-980X, V.68, 2026, P.30-33. Poland. <https://miastoprzyzlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/7343>
7. Elmurotova D., Haqqulova M.A., Samadova M.K., Usmonaliyeva F.K. General mechanisms of cell damage // *Miasto Prysztosci*, IF-9.9, ISSN-2544-980X, V.68, 2026, P.34-37. Poland. <https://miastoprzyzlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/73434>

UO'K 32.328. 11.78 (136)

**MARKAZIY OSIYO DAVLATLARIDA SIYOSIY PARTIYALAR ORQALI
PARLAMENTNING QAROR QABUL QILISHGA TA'SIRI**

Qurolboyeva Maftuna Olimjon qizi,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti,

Xalqaro munosabatlar yo'nalishi 3-bosqich talabasi

maftunaqurolboyeva237@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-3443-2031>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo davlatlari siyosiy partiyalari o'rtasidagi hamkorlik istiqbollari mintaqaning siyosiy va geosiyosiy rivojlanishi kontekstida tahlil qilinadi. Tadqiqotda siyosiy partiyalarning mintaqaviy integratsiyani mustahkamlash, umumiy manfaatlarni uyg'unlashtirish hamda iqtisodiy taraqqiyot, xavfsizlik, ekologik barqarorlik va madaniy almashinuv kabi dolzarb muammolarni hal etishdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, maqolada Markaziy Osiyo mamlakatlaridagi siyosiy tizimlarning turlicha shakllangani, partiyaviy tuzilmalardagi mafkuraviy tafovutlar hamda tashqi geosiyosiy omillarning partiyalararo hamkorlikka ta'siri tizimli o'rganiladi. Bundan tashqari, tadqiqotda siyosiy partiyalar o'rtasidagi institutsional muloqotni rivojlantirishning amaliy mexanizmlari va istiqbolli yo'nalishlari tahlil qilinadi. Maqola natijalari mintaqada siyosiy barqarorlikni ta'minlash hamda o'zaro ishonchni mustahkamlashda partiyalararo hamkorlik muhim omil ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: siyosiy partiyalar, partiyaviy tizim, parlament qaror qabul qilish jarayoni, siyosiy ta'sir darajasi, Markaziy Osiyo davlatlari, ko'p partiyaviylik, dominant-partiyaviy model, gegemon-partiyaviy tizim, siyosiy raqobat, davlat nazorati, siyosiy institutlar, qiyosiy siyosiy tahlil.

**ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ НА ПРОЦЕСС ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ
ПАРЛАМЕНТОМ В ГОСУДАРСТВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

Аннотация. В данной статье анализируются перспективы сотрудничества между политическими партиями стран Центральной Азии в контексте политического и геополитического развития региона. В исследовании подчеркивается роль политических партий в укреплении региональной интеграции, гармонизации общих интересов и решении актуальных проблем, таких как экономическое развитие, безопасность, экологическая устойчивость и культурный обмен. В статье также систематически изучаются различные формы политических систем в странах Центральной Азии, идеологические различия в партийных структурах и влияние внешних геополитических факторов на межпартийное сотрудничество. Также исследование анализирует практические механизмы и перспективные направления развития институционального диалога между политическими партиями региона. Результаты статьи показывают, что межпартийное сотрудничество является важным фактором обеспечения политической стабильности и укрепления взаимного доверия между государствами Центральной Азии.

Ключевые слова: политические партии, партийная система, парламентский процесс принятия решений, уровень политического влияния, страны Центральной Азии, многопартийная система, модель доминирующей партии, гегемонистская партийная система, политическая конкуренция, государственный контроль, политические институты, сравнительный политический анализ.

**THE INFLUENCE OF POLITICAL PARTIES ON PARLIAMENTARY DECISION-MAKING
IN THE CENTRAL ASIAN STATES**

Abstract. This article analyzes the prospects for cooperation between political parties in Central Asian countries in the context of the political and geopolitical development of the region. The study highlights the role of political parties in strengthening regional integration, harmonizing common interests, and solving pressing problems such as economic development, security, environmental sustainability, and cultural exchange. The article also systematically studies the different formations of political systems in Central Asian countries, ideological differences in party structures, and the impact of external geopolitical factors on inter-party cooperation. Furthermore, the research explores practical mechanisms and promising

directions for developing institutional dialogue among political parties in the region. The findings demonstrate that interparty cooperation serves as an important factor in ensuring political stability and strengthening mutual trust among Central Asian states.

Keywords: *political parties, party system, parliamentary decision-making process, level of political influence, Central Asian countries, multi-party system, dominant-party model, hegemonic-party system, political competition, state control, political institutions, comparative political analysis.*

Kirish. Bugungi globallashuv va o'zaro bog'liqlik kuchayib borayotgan davrda davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqish xalqaro munosabatlarning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmanistonni qamrab olgan Markaziy Osiyo mintaqasi uchun hamkorlik masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur hudud tarixiy, madaniy, iqtisodiy va geosiyosiy jihatdan o'zaro chambarchas bog'liq bo'lishiga qaramay, uzoq vaqt davomida mintaqaviy integratsiya jarayonlari yetarli darajada izchil shakllanmagan. Shu bois bugungi kunda Markaziy Osiyoda nafaqat davlatlararo aloqalarni, balki siyosiy institutlar, xususan, siyosiy partiyalar o'rtasidagi muloqot va hamkorlikni rivojlantirish masalasi ham dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ma'lumki, siyosiy partiyalar zamonaviy siyosiy tizimning muhim instituti bo'lib, ular jamoatchilik manfaatlarini ifodalash, siyosiy irodani shakllantirish, davlat va jamiyat o'rtasida vositachilik qilish vazifasini bajaradi. Shu ma'noda, Markaziy Osiyo davlatlari siyosiy partiyalari o'rtasidagi aloqalarni rivojlantirish mintaqada o'zaro ishonchni mustahkamlash, umumiy manfaatlarini muvofiqlashtirish va dolzarb muammolarga nisbatan birgalikdagi yondashuvlarni shakllantirish uchun muhim omil bo'lishi mumkin. Ayniqsa, iqtisodiy taraqqiyot, chegaraoldi xavfsizligi, ekologik muammolar, suv resurslaridan foydalanish, migratsiya va madaniy-gumanitar almashinuv kabi masalalar partiyalararo hamkorlik uchun istiqbolli yo'nalishlar hisoblanadi. Biroq Markaziy Osiyo davlatlari siyosiy partiyalari o'rtasida barqaror va samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish oson kechmaydi, chunki mintaqamamlakatlarida siyosiy tizimlarning shakllanishi, partiyaviy institutlarning rivojlanish darajasi va siyosiy madaniyat o'zaro sezilarli farqlarga ega. Ayrim davlatlarda ko'ppartiyaviylik nisbatan faolroq shakllangan bo'lsa, boshqalarida partiyaviy maydon ko'proq davlat nazorati yoki cheklangan siyosiy raqobat doirasida rivojlangan. Shu bilan birga, mafkuraviy tafovutlar, milliy manfaatlarining ustuvor qo'yilishi va tashqi kuchlar ta'siri ham partiyalararo yaqinlashuv imkoniyatlarini murakkablashtiradi. Shunga qaramay, keyingi yillarda Markaziy Osiyoda mintaqaviy yaqinlashuv jarayonlari sezilarli darajada faollashdi. Davlat rahbarlarining Maslahat uchrashuvlari, "Markaziy Osiyo +" formatlarining kengayib borayotgani, ikki tomonlama aloqalarning mustahkamlanishi va xalqaro maydondagi yangi muloqot platformalarining shakllanishi mintaqadagi siyosiy muhitning o'zgarayotganidan dalolat beradi. Ushbu jarayon siyosiy partiyalar uchun ham yangi imkoniyatlar ochib, ularni mintaqaviy hamkorlikning muhim subyektiga aylantirish zaruratini kuchaytirmoqda [1]. Shu asosda mazkur tadqiqotning maqsadi Markaziy Osiyo davlatlarida siyosiy partiyalar orqali parlamentning qaror qabul qilishiga ta'sirini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, mintaqadagi beshta davlat bir vaqtda qiyosiy tahlil qilinadi, partiyaviy tizimlar uch modelga – pluralistik, nazorat ostidagi va formal – tasnif etiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bugungi kunga qadar Markaziy Osiyo davlatlarida siyosiy partiyalar va ularning siyosiy tizimdagi o'rni masalasi ko'plab milliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Mazkur tadqiqotlar asosan siyosiy partiyalarning shakllanishi, institutsionallashuvi, ko'ppartiyaviylikning rivojlanish darajasi, parlamentdagi faoliyati, partiyaviy raqobat, siyosiy modernizatsiya hamda mintaqaviy va xalqaro siyosiy jarayonlardagi ishtirokiga bag'ishlangan.

O'zbekiston siyosatshunoslik maktabida siyosiy partiyalar va parlament faoliyati bilan bog'liq masalalar A.X. Saidov hamda K.V. Dzhevaykova tomonidan turli jihatlarida tadqiq etilgan. Xususan, A.X. Saidovning "Political Parties in the Parliamentary Process: The Case of Uzbekistan" nomli maqolasida siyosiy partiyalarning parlament jarayonidagi institutsional roli tahlil qilingan bo'lsa, K.V. Dzhevaykovaning "Formation and Development of the Multiparty System in Uzbekistan" nomli maqolasida O'zbekistonda ko'ppartiyaviylik tizimining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari o'rganiladi [2] [3]. Bu tadqiqotlar O'zbekistonda partiyaviy tizimning shakllanish bosqichlari va parlament amaliyoti o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Qozog'iston Respublikasida siyosiy partiyalar va partiyaviy tizimni o'rganishga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, Rico Isaacsning "Nur Otan, Informal Networks and the Countering of Elite Instability in Kazakhstan: Bringing the 'Formal' Back In" nomli maqolasida hukmron partiya modeli, Nur Otan partiyasining davlat apparati bilan uyg'unlashuvi hamda rasmiy va norasmiy siyosiy institutlar o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilingan [4]. Muallif partiyaviy tizimni faqat formal ko'ppartiyaviylik emas, balki siyosiy

barqarorlikni ta'minlovchi mexanizm sifatida baholaydi. Shuningdek, Isaacsning "Party System Formation in Kazakhstan: Between Formal and Informal Politics" nomli monografiyasida partiya tizimi shakllanishi rasmiy va norasmiy siyosat o'rtasidagi o'zaro ta'sir orqali tushuntiriladi va uning ichki mexanizmi markazlashgan siyosiy boshqaruv bilan bog'lanadi.

Qirg'iziston Respublikasida esa siyosiy partiyalar masalasi ko'proq pluralizm, ko'ppartiyaviylik va siyosiy raqobat kontekstida tadqiq etilgan. Ushbu yo'nalishda bir qator mahalliy va mintaqaviy tadqiqotchilar Qirg'iziston partiyaviy tizimining shakllanishi, parlamentga ta'siri hamda uning mintaqadagi nisbatan faol siyosiy maydon sifatida namoyon bo'lishini yoritgan [5].

Tojikiston bo'yicha siyosiy partiyalar faoliyati, ularning siyosiy tizimdagi o'rni, muxolifat institutining rivojlanishi hamda davlat-siyosiy boshqaruv tizimidagi cheklovlar masalasi bir qator ilmiy tadqiqotlarda yoritilgan. Ushbu adabiyotlarda Tojikistondagi partiyaviy maydonning nisbatan chegaralanganligi, siyosiy raqobat imkoniyatlarining torligi hamda davlatning partiyaviy jarayonlarga sezilarli ta'siri qayd etilgan [6].

Turkmaniston misolida esa partiyalar masalasiga ko'proq siyosiy tizimning yopiq tabiati, davlat markazlashuvi va cheklangan partiyaviy faoliyat nuqtai nazaridan yondashilgan. Ilmiy adabiyotlarda Turkmanistondagi partiyaviy tizim davlat siyosiy modelining tarkibiy elementi sifatida baholanadi va unda partiyalar real siyosiy raqobat subyekti sifatida emas, balki formal institut sifatida namoyon bo'ladi [7]. Bu esa mazkur mamlakatda partiyalararo hamkorlik istiqbollarini tahlil etishda alohida ehtiyotkorlik va kontekstual yondashuvni talab qiladi.

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyoda siyosiy partiyalar alohida-alohida mamlakatlar kesimida nisbatan keng o'rganilgan bo'lsa-da, ularning aynan o'zaro mintaqaviy hamkorligi, partiyalararo diplomatiya, mintaqaviy forumlar, umumiy siyosiy kun tartibini shakllantirish imkoniyatlari kabi masalalar hali yetarli darajada chuqur tadqiq etilmagan. Mazkur maqola mavjud ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, Markaziy Osiyo siyosiy partiyalari o'rtasidagi hamkorlik istiqbollarini mintaqaviy integratsiya nuqtai nazaridan ko'rib chiqishi bilan dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada bir necha ilmiy tadqiqot metodlaridan kompleks tarzda foydalanildi. Avvalo, tarixiylik metodi asosida Markaziy Osiyo davlatlarida siyosiy partiyalarning shakllanish bosqichlari, mustaqillikdan keyingi siyosiy transformatsiya jarayonlari va mintaqaviy hamkorlikka oid yondashuvlarning evolyutsiyasi tahlil qilindi. Shuningdek, tadqiqotda qiyosiy-siyosiy tahlil metodi keng qo'llanildi. Ushbu metod yordamida O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston siyosiy tizimlari, partiyaviy institutlari, ko'ppartiyaviylik darajasi va siyosiy partiyalar faoliyatining xususiyatlari o'zaro solishtirildi. Qiyosiy yondashuv partiyalararo hamkorlik imkoniyatlari va to'siqlarini mamlakatlar o'rtasidagi siyosiy o'xshashlik hamda tafovutlar asosida aniqlashga xizmat qildi. Tadqiqot jarayonida, shuningdek, tizimli yondashuv elementlaridan ham foydalanildi. Chunki Markaziy Osiyo davlatlari siyosiy partiyalarining o'zaro aloqalari faqat partiyaviy institutlar doirasida emas, balki davlatlararo siyosiy munosabatlar, geosiyosiy manfaatlar, fuqarolik jamiyati institutlari va xalqaro tashkilotlar faoliyati bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Shu sababli partiyalararo hamkorlik masalasi bir butun siyosiy tizimning tarkibiy qismi sifatida baholandi.

Muhokama va natijalar. Markaziy Osiyo davlatlarida siyosiy partiya tizimlari mustaqillikdan so'ng shakllangan bo'lib, ularning rivojlanishi har bir mamlakatning siyosiy rejimi, tarixiy merosi va davlat boshqaruvi modeliga bevosita bog'liqdir. Mintaqa davlatlarining barchasida siyosiy partiyalar konstitutsiyaviy jihatdan tan olingan va ularning faoliyati maxsus qonunlar bilan tartibga solinadi. Biroq partiyaviy tizimlarning real ishlash mexanizmi va siyosiy ta'sir darajasi mamlakatlar kesimida sezilarli darajada farqlanadi. O'zbekiston Respublikasida hozirgi kunda beshta asosiy siyosiy partiya faoliyat yuritadi: O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi, "Milliy tiklanish" demokratik partiyasi, O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi, "Adolat" sotsial-demokratik partiyasi hamda Ekologik partiya [8]. Mazkur partiyalar parlamentda fraksiyalar sifatida qonun ijodkorligi jarayonida ishtirok etadi. Ularning faoliyati davlatning umumiy siyosiy yo'nalishiga muvofiq amalga oshiriladi. O'zbekistonda siyosiy partiyalar faoliyati Konstitutsiya, "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi va "Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risida"gi qonunlar hamda Saylov kodeksi bilan tartibga solinadi [9] [10] [11] [12].

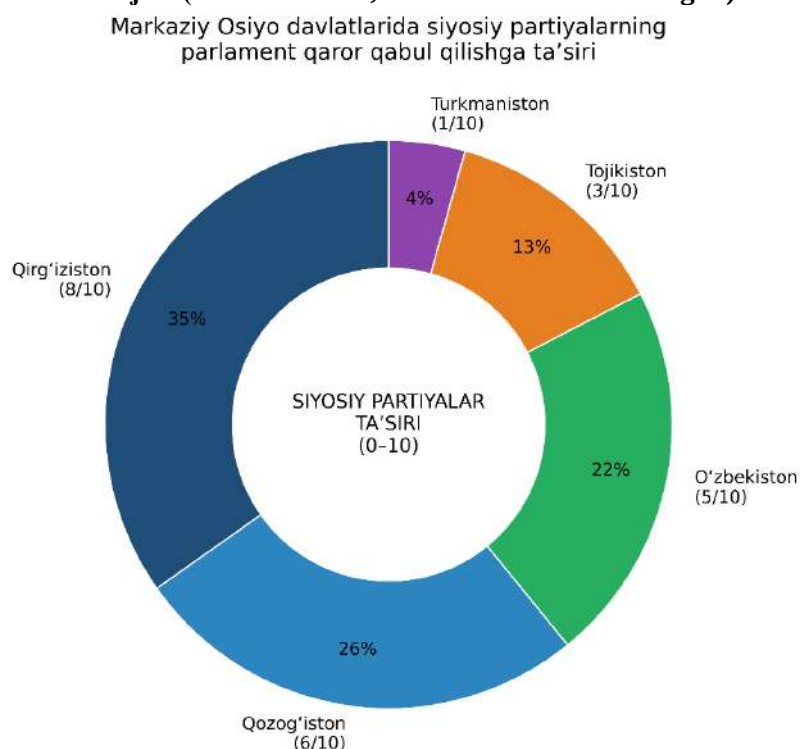
Qozog'iston Respublikasida siyosiy partiya tizimi formal jihatdan ko'ppartiyaviy bo'lsa-da, amalda dominant-partiyaviy model ustunlik qiladi. Mamlakatda bir nechta partiyalar ro'yxatdan o'tgan bo'lsa da, siyosiy maydonda "Amanat" partiyasi yetakchi o'rinni egallab kelmoqda. Qozog'istonda partiyalar faoliyati Konstitutsiya, "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi Qonun hamda saylovga oid konstitutsiyaviy qonunlar bilan tartibga solinadi [13] [14]. So'nggi yillarda partiyalarni ro'yxatdan o'tkazish talablari yumshatilgan bo'lsa da, siyosiy raqobat darajasi hanuz cheklanganligicha qolmoqda. Qirg'iziston Respublikasida siyosiy partiya tizimi tarixan Markaziy Osiyodagi eng pluralistik tizim sifatida shakllangan. Ko'plab partiyalar faoliyat

yuritgan va parlament saylovlarida faol raqobat kuzatilgan. Biroq so‘nggi siyosiy islohotlar natijasida prezident hokimiyati kuchayib, partiyalarning parlamentdagi roli nisbatan zaiflashgan. Qirg‘izistonda partiyalar faoliyati Konstitutsiya va saylovga oid konstitutsiyaviy qonunlar bilan tartibga solinadi. Tojikiston Respublikasida siyosiy partiyalar mavjud bo‘lsa da, amalda gegemon-partiyaviy tizim shakllangan. Siyosiy maydonda asosiy hukmron kuch sifatida Xalq demokratik partiyasi ustunlik qiladi [15]. Qolgan partiyalar parlamentda mavjud bo‘lsa da, ularning siyosiy ta’siri cheklangan. Partiyalar faoliyati Konstitutsiya va “Siyosiy partiyalar to‘g‘risida”gi Qonun bilan tartibga solinadi, ro‘yxatdan o‘tkazish va faoliyat yuritish jarayoni davlat nazorati ostida amalga oshiriladi [16] [17]. Turkmanistonda esa siyosiy partiya tizimi formal ko‘ppartiyaviylikka asoslangan bo‘lib, amalda kuchli markazlashgan siyosiy nazorat ostida faoliyat yuritadi. Bir nechta partiyalar mavjud bo‘lsa da, ular real siyosiy raqobatni ta’minlamaydi. Siyosiy partiyalar faoliyati Konstitutsiya va “Siyosiy partiyalar to‘g‘risida”gi Qonun bilan tartibga solinadi [18]. Umuman olganda, Markaziy Osiyo davlatlarida siyosiy partiya tizimlari tashqi ko‘rinishda o‘xshash — ya’ni ko‘ppartiyaviylik modeli asosida shakllangan bo‘lsa-da, ularning real siyosiy mazmuni turlicha. Qirg‘izistonda nisbatan raqobatli tizim mavjud bo‘lsa, O‘zbekiston va Qozog‘istonda nazorat ostidagi ko‘ppartiyaviylik modeli, Tojikiston va Turkmanistonda esa kuchli markazlashgan va cheklangan partiyaviy tizim ustunlik qiladi. Aynan shu farqlar mintaqada siyosiy partiyalar o‘rtasidagi hamkorlik imkoniyatlari va chegaralarini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot natijalari Markaziy Osiyo davlatlarida siyosiy partiya tizimlari formal jihatdan o‘xshash bo‘lsa da, ularning real siyosiy ta’siri va parlament qaror qabul qilish jarayonidagi roli sezilarli darajada farqlanishini ko‘rsatdi. Tahlil shuni aniqladiki, mintaqada partiyalar soni yoki ularning huquqiy maqomi emas, balki ularning siyosiy mustaqilligi va raqobat darajasi partiya tizimining kuchini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.

1-rasm.

Markaziy Osiyo davlatlarida siyosiy partiyalarning parlament qaror qabul qilish jarayoniga ta’sir darajasi (0–10 shkalada, muallif tomonidan tuzilgan)

Manba: Muallif tomonidan ilmiy adabiyotlar asosida tuzilgan [17] [19].

Mazkur diagramma Markaziy Osiyo davlatlarida siyosiy partiyalarning parlament qaror qabul qilish jarayoniga real ta’sir darajasini qiyosiy baholash asosida aks ettiradi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, mintaqada partiyalarning siyosiy kuchi bir xil emas va u bevosita siyosiy tizimning ochiqqligi hamda raqobat darajasi bilan bog‘liq.

Eng yuqori ko‘rsatkich Qirg‘izistonga tegishli bo‘lib, bu davlatda partiyalar parlament faoliyatiga nisbatan katta ta’sir ko‘rsatadi. Biroq ushbu model siyosiy barqarorlik bilan emas, balki nisbatan beqaror siyosiy muhit bilan xarakterlanadi. Qozog‘iston va O‘zbekiston o‘rtacha ko‘rsatkichga ega bo‘lib, bu davlatlarda partiyalar parlamentda faoliyat yuritadi, biroq siyosiy qarorlar asosan davlat tomonidan

shakllantiriladi. Shu sabab ularning ta'siri cheklangan va tizim ichidagi xarakterga ega. Tojikiston va Turkmanistonda esa partiyalarning parlamentga ta'siri minimal darajada bo'lib, ular ko'proq formal institut sifatida mavjud. Bu davlatlarda siyosiy qarorlar markazlashgan holda qabul qilinadi. Tadqiqotning eng muhim natijalaridan biri shundan iboratki, Markaziy Osiyoda siyosiy partiyalar deyarli barcha davlatlarda huquqiy jihatdan mavjud bo'lsa da, ularning real siyosiy kuchi bir xil emas. Mintaqaning aksariyat davlatlarida partiyalar davlat siyosatini mustaqil ravishda shakllantiruvchi institut sifatida emas, balki mavjud siyosiy tizimni tashkiliy, vakillik va legitimatsiya jihatdan qo'llab-quvvatlovchi mexanizm sifatida faoliyat yuritadi. Shu ma'noda, Markaziy Osiyoda "partiyalar davlatni boshqaradi" degan modeldan ko'ra, "davlat partiyalarga tayanadi" degan model ko'proq kuzatiladi. Biroq bu tayanuv darajasi va partiyalarning mustaqilligi Qirg'iziston, Qozog'iston–O'zbekiston va Tojikiston–Turkmaniston guruhlarida turlicha namoyon bo'ladi.

Markaziy Osiyoda Qirg'iziston uzoq vaqt davomida nisbatan pluralistik va partiyalararo raqobat mavjud bo'lgan siyosiy maydon sifatida ajralib turgan. Aynan shu sababli u mintaqadagi boshqa davlatlarga qaraganda parlament va partiyalar rolini ko'proq namoyon etgan model sifatida ko'riladi. Tarixan Qirg'izistonda partiyalar parlament tarkibini shakllantirishda, koalitsiyalar tuzishda va hukumat siyosatiga ta'sir ko'rsatishda sezilarli rol o'ynagan. Shu jihatdan, u Markaziy Osiyodagi eng "partiyalashgan" tizimga yaqinlashgan mamlakat bo'lgan. Biroq bu kuchlilik siyosiy barqarorlik bilan uyg'unlashmagan: hokimiyat almashinuvi, siyosiy inqirozlar va institutlarning tez-tez qayta qurilishi partiyaviy maydonni izchil mustahkamlashga to'sqinlik qilgan.

So'nggi yillardagi jarayonlar esa Qirg'izistonda ham partiyalar nisbiy kuchini saqlab qolish qiyinlashganini ko'rsatadi. 2025-yilgi navbatdan tashqari parlament saylovi oldidan muxolifatdagi Social Democrats partiyasi yetakchilariga nisbatan bosim kuchaygani, bir qator siyosatchilar va ularning yaqinlari so'roq qilingani haqida International IDEA xabar berdi [19]. Reuters va AP ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yilgi saylov natijasida parlamentda prezident Sadir Japarovga yaqin mustaqil nomzodlar va ittifoqchilar katta ustunlikka ega bo'lgan, natijada partiyalarning mustaqil roldan ko'ra prezidentga sodiq siyosiy bloklar ustunlashgan. Bu holat Qirg'izistonning hanuz mintaqadagi eng pluralistik tajribalardan biriga ega ekanini inkor etmaydi, biroq ayni paytda partiyalar kuchli bo'lsa ham, tizimning institutsional barqaror emasligini ko'rsatadi. Shunday qilib, Qirg'iziston modeli uchun asosiy xulosa shuki, bu yerda partiyalar boshqa Markaziy Osiyo davlatlariga qaraganda nisbatan kuchliroq bo'lgan va ayrim davrlarda parlament qarorlariga real ta'sir ko'rsatgan. Ammo bu kuchlilik siyosiy tartibning barqarorligi bilan emas, aksincha, ko'pincha beqaror siyosiy muvozanat bilan kechgan. Shu sabab Qirg'izistonni "partiyalar nisbatan kuchli, lekin tizim beqaror" modeli sifatida tavsiflash mumkin.

Qozog'iston va O'zbekiston tajribasi Markaziy Osiyoda o'ziga xos "balanslashgan", aniqrog'i, nazorat ostidagi ko'ppartiyaviylik modelini namoyon etadi. Bu davlatlarda siyosiy partiyalar huquqiy jihatdan tan olingan, parlamentda fraksiyalar faoliyat yuritadi, saylovlarda bir nechta partiya ishtirok etadi. Biroq partiyalar o'rtasidagi siyosiy raqobat tizimni tubdan o'zgartira oladigan darajada emas; asosiy siyosiy kun tartibi va rivojlanish yo'nalishi davlat rahbariyati hamda siyosiy markaz tomonidan belgilanadi. Shu sabab bu mamlakatlarda partiyalar siyosiy boshqaruvning mustaqil markazi emas, balki davlat siyosatini parlament va elektorat darajasida tashkillashtirib beruvchi institut sifatida namoyon bo'ladi.

Qozog'istonda bu holat ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 2023-yilgi saylovlarda 7 ta siyosiy partiya qatnashgan va partiyalarni ro'yxatdan o'tkazish talablari yumshatilgan [20]. Biroq Reuters ma'lumotiga ko'ra, 2023-yilgi parlament saylovida hukmron Amanat partiyasi 53.9 foiz ovoz olib, parlamentdagi asosiy nazoratni saqlab qolgan [21]. Reuters tahlilida bu saylov Prezident Qosim-Jo'mart To'qayev pozitsiyasini mustahkamlashi va parlamentning unga sodiq tarkib bilan shakllanishi kutilgani qayd etilgan [22]. Demak, Qozog'istonda partiyalar mavjud va faol, lekin ular davlat siyosiy arxitekturasidan tashqarida mustaqil markazga aylanmagan.

O'zbekistonda ham shunga yaqin manzara kuzatiladi. 2024-yilgi parlament saylovlarida beshta ro'yxatdan o'tgan siyosiy partiya ishtirok etib, Markaziy saylov komissiyasi tomonidan ularning barchasiga parlamentda vakillik taqdim etilgani e'lon qilindi [23]. Bu holat mamlakatda ko'ppartiyaviylik tizimining institutsional jihatdan shakllanganini va siyosiy partiyalar parlament faoliyatida muntazam ishtirok etayotganini ko'rsatadi.

OSCE/ODIHR yakuniy xulosasida saylovlar texnik jihatdan yaxshi tashkil etilgani, saylov jarayonining huquqiy va tashkiliy asoslari izchil takomillashib borayotgani qayd etilgan. Shu bilan birga, siyosiy muhitda partiyalar o'rtasidagi raqobat darajasi va muqobil siyosiy pozitsiyalarning ifodalanishi hali ham rivojlanish bosqichida ekanligi ta'kidlangan.

1-jadval.

O'zbekiston va Qozog'iston taqqoslanishi

Mezoni	O'zbekiston	Qozog'iston
Partiyalar soni	5 ta	7 ta
Raqobat darajasi	Cheklangan	Cheklangan
Parlament roli	Formal + muhokama	Formal + muhokama
Siyosiy kurs	Davlat belgilaydi	Davlat belgilaydi

Manba: Muallif tomonidan ilmiy adabiyotlar asosida tuzilgan [10] [14].

Jadval 2 asosida olib borilgan qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston va Qozog'iston siyosiy partiya tizimlari Markaziy Osiyo mintaqasida bir-biriga eng yaqin modellardan hisoblanadi. Har ikkala davlatda ham formal jihatdan ko'ppartiyaviylik mavjud bo'lib, siyosiy partiyalar parlament tizimining ajralmas qismi sifatida faoliyat yuritadi. Biroq ushbu tizimlar amaliy jihatdan to'liq erkin siyosiy raqobatga asoslangan model emas, balki davlat tomonidan muvofiqlashtiriladigan va ma'lum darajada nazorat qilinadigan siyosiy muhitda shakllangan.

Tojikiston va Turkmanistonda siyosiy partiyalar huquqiy mavjudlikka ega bo'lsada, ularning real siyosiy kuchi ancha cheklangan. Bu davlatlarda ko'ppartiyaviylik tashqi ko'rinishda saqlanadi, lekin amalda hukmron siyosiy markaz parlament va saylov tizimi ustidan kuchli nazoratni saqlab qoladi. Natijada partiyalar mustaqil siyosiy raqobat subyekti sifatida emas, balki tizimning legitimatsiyasini ta'minlovchi institut sifatida ishlaydi. Tojikistonda 2025-yilgi parlament saylovlarida hukmron Tojikiston Xalq demokratik partiyasi 63 o'rindan 49 tasini qo'lga kiritgan. International IDEA ma'lumotlariga ko'ra, ushbu saylov natijalari hukmron partiyaning parlament ustidan nazoratini saqlab qolganini ko'rsatadi [16]. Saylov mustaqil xalqaro kuzatuvchilarsiz o'tgan va siyosiy maydonda real raqobatning cheklanganligi haqida kuzatuvlar mavjud. Bu holat Tojikistondagi boshqa partiyalar mavjud bo'lsada, ularning hukumat siyosatini muqobillik asosida shakllantirish salohiyati past ekanini ko'rsatadi. Demak, Tojikistonda partiya tizimi formal ko'ppartiyaviy bo'lsa ham, amalda u gegemon-partiyaviy tuzilishga yaqin.

Turkmanistonda esa bu tendensiya yanada kuchliroq. 2012-yilgi "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi qonun partiyalarning davlat organlari ishida saylangan vakillar orqali ishtirok etishini nazarda tutadi [27]. Rasmiy manbalarda ko'ppartiyaviylik va saylov alternativligi ta'kidlanadi. Biroq xalqaro tahlillarda Turkmaniston siyosiy huquqlar va fuqarolik erkinliklari deyarli amalda cheklangan repressiv avtoritar davlat sifatida baholanadi, saylovlar esa qat'iy nazorat ostida o'tishi qayd etiladi (Freedom House, 2024). Shu bois Turkmanistonda partiyalarni siyosiy kurash vositasidan ko'ra ko'proq davlat legitimatsiyasi va nazoratining institutsional shakli sifatida baholash mumkin. Shu asosda Tojikiston va Turkmaniston bo'yicha umumiy xulosa shuki, bu davlatlarda partiyalar mavjud, biroq ular parlament qarorlarini mustaqil ravishda belgilovchi kuch emas. Qarorlar asosan hukmron siyosiy markaz doirasida shakllanadi, partiyalar esa ularni siyosiy-huquqiy jihatdan tasdiqlab beruvchi va tizimning tashqi ko'rinishdagi pluralizmini ifodalovchi vosita vazifasini bajaradi. Shuning uchun ushbu guruhni "partiyalar formal, ya'ni legitimatsiya vositasi" modeli deb atash mumkin.

Mazkur tadqiqot natijalari Markaziy Osiyo davlatlarida siyosiy partiyalar orqali parlamentning qaror qabul qilishga ta'siri murakkab va ko'p qatlamli jarayon ekanligini ko'rsatadi. Ushbu natijalarni mavjud ilmiy adabiyotlar bilan qiyoslash shuni anglatadiki, mintaqada partiyaviy tizimlarning rivojlanishi asosan formal-institutsional darajada bo'lib, ularning real siyosiy kuchi va qaror qabul qilishdagi roli mamlakatlar kesimida sezilarli darajada farqlanadi. Avvalo, P. Jones Luong (2002) Markaziy Osiyoda siyosiy institutlar transformatsiyasi jarayonini tahlil qilib, sobiq sovet tizimidan meros bo'lib qolgan markazlashgan boshqaruv modeli siyosiy partiyalar faoliyatini cheklovchi asosiy omil ekanligini ta'kidlaydi [24]. Ushbu qarash mazkur tadqiqot natijalari bilan mos keladi, chunki O'zbekiston, Qozog'iston, Tojikiston va Turkmanistonda partiyalar mavjud bo'lsa-da, ular davlat siyosatini mustaqil ravishda shakllantira olmaydi, balki mavjud siyosiy kursni qo'llab-quvvatlash bilan cheklanadi.

R. Isaacs Qozog'iston misolida partiya tizimining shakllanishini o'rganar ekan, "formal ko'ppartiyaviylik va norasmiy siyosiy boshqaruv o'rtasidagi tafovut"ni asosiy xususiyat sifatida ko'rsatadi [25]. Bu yondashuv mazkur tadqiqot natijalari bilan to'liq mos tushadi: Qozog'istonda partiyalar son jihatdan ko'p bo'lsa da, real siyosiy kuch hukmron partiya va ijro hokimiyati qo'lida jamlangan. Xuddi shu tendensiya O'zbekistonda ham kuzatiladi, bu esa ikki davlatning partiyaviy tizimlari o'xshashligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Qirg'iziston bo'yicha G.R. Koldys hamda boshqa tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan izlanishlar ushbu davlatda partiyaviy pluralizm va siyosiy raqobatning nisbatan yuqori ekanligini ko'rsatadi [26]. Ushbu ilmiy xulosalar mazkur tadqiqot natijalari bilan hamohang: Qirg'izistonda partiyalar parlament qarorlariga nisbatan yuqori ta'sir ko'rsatadi. Biroq, adabiyotlarda qayd etilganidek, bunday pluralizm siyosiy barqarorlikning pasayishi bilan birga kechadi. Mazkur tadqiqotda ham aynan shu jihat tasdiqlandi – ya'ni partiyalar kuchli bo'lgan tizimda siyosiy barqarorlik nisbatan zaif bo'ladi.

Tojikiston va Turkmaniston bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar, xususan A. Bohr (2016) hamda Freedom House hisobotlari, ushbu davlatlarda siyosiy partiyalar ko'proq formal xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Bu xulosalar mazkur tadqiqot natijalar bilan to'liq mos keladi: mazkur davlatlarda partiyalar parlament qaror qabul qilishga deyarli ta'sir ko'rsatmaydi va ko'proq siyosiy tizimni legitimlashtiruvchi vosita sifatida faoliyat yuritadi [27]. Umuman olganda, adabiyotlar va tadqiqot natijalari o'rtasidagi solishtirma tahlil shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyoda siyosiy partiyalarning kuchi ularning soni yoki huquqiy maqomiga emas, balki siyosiy tizimning ochiqqligi, raqobat darajasi va hokimiyatlar o'rtasidagi muvozanatga bog'liq. Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot natijalari mavjud ilmiy qarashlarni tasdiqlaydi va ularni mintaqaviy darajada umumlashtiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyo davlatlarida siyosiy partiyalar orqali parlamentning qaror qabul qilishga ta'sirini qiyosiy tahlil qilish asosida mintaqadagi partiyaviy tizimlarning real siyosiy mazmunini ochib berdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Markaziy Osiyo mamlakatlarida siyosiy partiyalar formal jihatdan muhim siyosiy institut sifatida mavjud bo'lsa-da, ularning qaror qabul qilish jarayonidagi real ta'siri mamlakatlar kesimida sezilarli darajada farqlanadi. Xususan, Qirg'iziston nisbatan rivojlangan pluralistik tizimga ega bo'lib, bu yerda siyosiy partiyalar parlament faoliyatiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Biroq bunday tizim siyosiy barqarorlik bilan uyg'unlashmaganligi sababli beqarorlik elementlari bilan tavsiflanadi. Aksincha, O'zbekiston va Qozog'istonda partiyaviy tizimlar formal jihatdan rivojlangan bo'lsa-da, siyosiy kurs asosan davlat tomonidan belgilanadi, partiyalar esa ushbu siyosatni qo'llab-quvvatlovchi institut sifatida faoliyat yuritadi. Tojikiston va Turkmanistonda esa siyosiy partiyalar mavjud bo'lsa-da, ularning real siyosiy ta'siri juda cheklangan bo'lib, ular ko'proq siyosiy tizimni legitimlashtiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Shu asosda tadqiqotning asosiy ilmiy xulosasi sifatida quyidagilarni ta'kidlash mumkin: Markaziy Osiyoda siyosiy partiyalar parlament qarorlarini mustaqil ravishda shakllantiruvchi institut sifatida emas, balki turli darajada davlat siyosatini qo'llab-quvvatlovchi va institutsional jihatdan mustahkamlovchi mexanizm sifatida faoliyat yuritadi. Partiyalarning real siyosiy kuchi esa ularning soni yoki huquqiy maqomiga emas, balki siyosiy tizimning ochiqqligi, raqobat darajasi va hokimiyatlar o'rtasidagi muvozanatga bevosita bog'liqdir. Mazkur tadqiqot Markaziy Osiyoda partiyaviy tizimlarni uch model — pluralistik, nazorat ostidagi va formal tizimlarga ajratish orqali mintaqaviy siyosiy jarayonlarni tushinishda yangi yondashuv taklif etadi. Shu bilan birga, kelgusida siyosiy partiyalarning real ta'sirini oshirish uchun siyosiy raqobatni kengaytirish, parlament vakolatlarini kuchaytirish va institutsional mustaqillikni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan. *Central Asia in international relations: Expanding dialogue formats*, 2023. Url: <https://mfa.uz>
2. Saidov A. H. *Political parties in the parliamentary process: The case of Uzbekistan. Democratization and Human Rights*, 2007. Url: https://www.researchgate.net/publication/368559564_Stanovlenie_i_razvitie_mnogopartijnoj_sistemy_Uzbekistana
3. Dzhavakova K. V. *Formation and development of the multiparty system in Uzbekistan. Studia Politologiczne*, (70), 2023. – P. 85-98. Url: <https://www.studiapolitologiczne.pl/Formation-and-development-of-the-multiparty-system-in-Uzbekistan>
4. Isaacs R. *Nur Otan, informal networks and the countering of elite instability in Kazakhstan: Bringing the "formal" back in. Europe-Asia Studies*, 65(6), 2013. – P. 1055–1079.
5. Huskey E., and Hill J. *Kyrgyzstan: The fate of political liberalization. Demokratizatsiya*. 2013. – Vol. 21, No. 3. – P. 351–373.
6. International IDEA. *Democracy Tracker: Tajikistan*, 2025. Url: <https://www.idea.int/democracytracker/country/tajikistan>
7. Freedom House. *Freedom in the World: Turkmenistan*, 2024. Url: <https://freedomhouse.org/country/turkmenistan>
8. Matyakubov X.X. *O'zbekistonning eng yangi tarixi (o'quv qo'llanma)*. ToshDTU nashriyoti, 2021.
9. *O'zbekiston Respublikasi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahrir)*, 2023. Url: <https://lex.uz>
10. *O'zbekiston Respublikasi. "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi Qonun*, 1996. Url: <https://lex.uz/docs/6814254>

11. O'zbekiston Respublikasi. "Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risida"gi Qonun, 2004. Url: <https://lex.uz>
12. O'zbekiston Respublikasi. O'zbekiston Respublikasining Saylov kodeksi, 2019. Url: <https://lex.uz>
13. Qozog'iston Respublikasi. Qozog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi, 1995. Url: <https://www.akorda.kz>
14. Qozog'iston Respublikasi. "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi Qonun, 2002. Url: <https://online.zakon.kz>
15. Heathershaw J. Post-conflict Tajikistan: The politics of peacebuilding and the emergence of legitimate order. Routledge, 2009.
16. International IDEA. Democracy Tracker: Tajikistan, 2025. Url: <https://www.idea.int>
17. Freedom House. Freedom in the World: Tajikistan, 2024. Url: <https://freedomhouse.org/country/tajikistan>
18. International IDEA. Democracy Tracker: Turkmenistan, 2023. Url: <https://www.idea.int/democracytracker/country/turkmenistan>
19. International IDEA. Democracy Tracker: Kyrgyzstan, 2025. Url: <https://www.idea.int/democracytracker/country/kyrgyzstan>
20. OSCE/ODIHR. Qozog'iston: 2023-yilgi parlament saylovlari bo'yicha saylov kuzatuv missiyasi yakuniy hisoboti, 2023. Url: <https://www.osce.org/odihr>
21. Reuters. Kazakhstan's ruling Amanat party wins parliamentary election, 2023. Url: <https://www.reuters.com>
22. Reuters. Kazakhstan vote expected to consolidate Tokayev's power, 2023. Url: <https://www.reuters.com>
23. O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi. 2024-yilgi Oliy Majlis saylovlari yakunlari to'g'risida axborot, 2024. Url: <https://saylov.uz>
24. Isaacs R. Party system formation in Kazakhstan: Between formal and informal politics. Routledge, 2011.
25. Jones Luong P. Institutional change and political continuity in post-Soviet Central Asia. Cambridge University Press, 2002.
26. Koldys G. R. Post-Soviet Central Asia and democracy: Party system formation in Kyrgyzstan, 1997.
27. Bohr A. Turkmenistan: Power, politics, and state control Chatham House, 2016. Url: <https://www.chathamhouse.org>

ПОЛИТИЧЕСКАЯ РОЛЬ ЮЖНОЙ КОРЕИ КАК ВТОРОГО ИНИЦИАТОРА ФОРМАТА «ЦА+»

Адыгезалов Азер Надир огли,

главный научный сотрудник

Института по изучению развития

Нового Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Ташкент

доктор исторических наук (DSc)

ORCID.org/0000-0002-1985-4976

Azerbaij@mail.ru,

Аннотация. В статье рассматривается эволюция политики Республики Корея в Центральной Азии и становление формата «ЦА–РК» на протяжении 2007–2025 годов. Анализируются исторические предпосылки развития двусторонних и многосторонних связей, роль корейской диаспоры (корё сарам), а также экономические и геополитические факторы, определяющие интерес Сеула к региону.

Особое внимание уделяется институционализации сотрудничества, формированию формата «Ц5+1», созданию Секретариата Форума «ЦА–РК» и трансформации региональной стратегии Республики Корея в рамках инициатив «Глобальная Корея», «Новая азиатская инициатива», «Новая северная политика» и K-Silk Road.

Показано, что, несмотря на развитие многосторонних механизмов, взаимодействие в значительной степени сохраняло двусторонний характер, с доминированием отношений с Узбекистаном и Казахстаном. Вместе с тем в постпандемийный период наблюдается усиление институционализации и переход к более системному многостороннему формату сотрудничества, что отражает рост стратегической значимости Центральной Азии во внешней политике Сеула.

Ключевые слова: Республика Корея, Центральная Азия, формат «ЦА–РК», «Ц5+1», корё сарам, Секретариат Форума, K-Silk Road.

JANUBIY KOREYANING «MO+» FORMATIDA IKKINCHI TASHABBUSKOR SIFATIDAGI SIYOSIY ROLI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Koreya Respublikasining Markaziy Osiyodagi siyosatining evolyutsiyasi hamda 2007–2025-yillar davomida «MO–KR» formatining shakllanishi ko‘rib chiqiladi. Ikki tomonlama va ko‘p tomonlama aloqalarning rivojlanishidagi tarixiy asoslar, koreys diasporasi — koryo-saramning roli, shuningdek, Seulning mintaqaga bo‘lgan qiziqishini belgilovchi iqtisodiy va geosiyosiy omillar tahlil qilinadi.

Alohida e‘tibor hamkorlikning institutsionallasuvi, «C5+1» formatining shakllanishi, «MO–KR» Forumi Kotibiyatining tashkil etilishi hamda Koreya Respublikasining «Global Koreya», «Yangi Osiyo tashabbusi», «Yangi shimoliy siyosat» va K-Silk Road tashabbuslari doirasida mintaqaviy strategiyasining transformatsiyasiga qaratiladi.

Ko‘p tomonlama mexanizmlarning rivojlanishiga qaramay, hamkorlik asosan ikki tomonlama xususiyatni saqlab qolgan bo‘lib, unda O‘zbekiston va Qozog‘iston bilan munosabatlar ustunlik qilishi ko‘rsatib o‘tiladiki. Shu bilan birga, postpandemiya davrida institutsionallasuvning kuchayishi va hamkorlikning yanada tizimli ko‘p tomonlama shaklga o‘tishi kuzatilmoqda, bu esa Seul tashqi siyosatida Markaziy Osiyoning strategik ahamiyati ortib borayotganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Koreya Respublikasi, Markaziy Osiyo, «MO–KR» formati, «C5+1», koryo-saram, Forum Kotibiyati, K-Silk Road.

THE POLITICAL ROLE OF THE REPUBLIC OF KOREA AS THE SECOND INITIATOR OF THE “CA+” FORMAT

Abstract. The article examines the evolution of the Republic of Korea’s policy in Central Asia and the development of the “CA–RK” format over the period 2007–2025. It analyzes the historical preconditions for the development of bilateral and multilateral relations, the role of the Korean diaspora (Koryo-saram), as well as the economic and geopolitical factors shaping Seoul’s engagement with the region.

Particular attention is paid to the institutionalization of cooperation, the formation of the “C5+1” format, the establishment of the Secretariat of the “CA–RK” Forum, and the transformation of the Republic of Korea’s regional strategy within the frameworks of the “Global Korea,” “New Asia Initiative,” “New Northern Policy,” and K-Silk Road initiatives.

The study demonstrates that, despite the development of multilateral mechanisms, cooperation has largely retained a bilateral character, with relations with Uzbekistan and Kazakhstan playing a dominant role. At the same time, the post-pandemic period has witnessed increased institutionalization and a shift toward a more systematic multilateral framework of cooperation, reflecting the growing strategic importance of Central Asia in Seoul’s foreign policy.

Keywords: Republic of Korea, Central Asia, “CA–RK” format, “C5+1”, Koryo-saram, Forum Secretariat, K-Silk Road.

Введение. В 2007 году Республика Корея, вслед за Японией, предложила собственный формат взаимодействия с регионом в рамках инициативы «Республика Корея – Центральная Азия». Формированию данного подхода предшествовал ряд исторических и политических факторов.

Сотрудничество Республики Корея со странами Центральной Азии начало формироваться уже на раннем этапе обретения ими независимости. В 1992 году правительство Ро Дэ У (1988–1993) установило дипломатические отношения со всеми пятью государствами региона. Примечательно, что еще в ноябре 1990 года администрация Ро Дэ У пригласила в Республику Корея руководителя Казахстана Н. Назарбаева, а спустя два года — президента Узбекистана И. Каримова.

Данный курс получил продолжение при президенте Ким Ён Саме (1993–1998). В 1995 году Республику Корея с официальными визитами посетили президент Узбекистана И. Каримов (в феврале) и президент Казахстана Н. Назарбаев (в мае), а в 1997 году — президент Кыргызстана А. Акаев. В ходе встреч на высшем уровне стороны стремились к расширению двустороннего сотрудничества в различных сферах, заложив тем самым основу для его дальнейшего развития [1, с. 424-425].

Вместе с тем, по мнению ряда исследователей, значительную роль в укреплении корейско-центральноазиатских отношений сыграла корейская диаспора — корё сарам. Ее формирование связано с депортацией 1937 года, когда корейское население Дальнего Востока было насильственно переселено в Центральную Азию, преимущественно на территорию Узбекистана и Казахстана. До 1957 года переселенцы находились в статусе административно ограниченных лиц, что сдерживало их мобильность, однако в дальнейшем именно они стали важным связующим звеном между Кореей и странами региона.

Исследователь Э.Р. Расулов, помимо фактора диаспоры, выделяет и другие причины активизации политики Республики Корея в Центральной Азии. К ним, по мнению ученого, относятся общность азиатских культурных ценностей, взаимодополняемость экономик, а также совпадение интересов в сферах энергетики и модернизации промышленной инфраструктуры. Кроме того, регион рассматривается Сеулом как перспективное направление для расширения рынков сбыта и инвестиционной деятельности [2, с. 232].

В свою очередь, М.А. Буланакоева дополняет данную позицию, указывая, что усиление интереса Республики Корея к Центральной Азии обусловлено также стремлением выйти из сложного геополитического положения, связанного с проблемами региональной безопасности и ядерным фактором на Корейском полуострове [3, с. 75]. В этом контексте развитие связей с государствами Центральной Азии позволяет Сеулу диверсифицировать внешнеполитические и экономические направления, снижая зависимость от традиционных партнеров.

Таким образом, столь быстрое признание Кореей суверенитета новых независимых государств Центральной Азии объясняется наличием обширной корейской диаспоры, стремлением Сеула снизить зависимость от энергоресурсов, поиском союзников в противостоянии с КНДР, а также освоением новых рынков сбыта для собственной продукции.

Объект исследования и использованные методы. Объектом исследования выступает внешнеполитическая стратегия Республики Корея в Центральной Азии, реализуемая в рамках формата «Центральная Азия – Республика Корея» («Ц5+1») в период с 2007 по 2025 годы, а также институциональные, экономические и политические механизмы взаимодействия Сеула с государствами региона.

Особое внимание уделяется эволюции корейского подхода — от преимущественно двусторонней дипломатии к многостороннему формату регионального сотрудничества, а также роли

инициатив «Глобальная Корея», «Новая азиатская инициатива», «Новая северная политика» и «Корейский Шелковый путь».

В работе применены методы политологического и международно-аналитического исследования:

1. Историко-генетический метод - использован для анализа становления политики Республики Корея в Центральной Азии с начала 1990-х годов, включая формирование дипломатических отношений и роль ранних визитов на высшем уровне.

2. Сравнительно-политический метод - позволил сопоставить подходы различных администраций Республики Корея к Центральной Азии и выявить преемственность и трансформацию стратегии.

3. Институциональный анализ - применен для изучения роли формата «ЦА–РК», Секретариата в Сеуле, а также агентства KOICA и других механизмов многостороннего взаимодействия.

4. Системный подход - использован для рассмотрения Центральной Азии как элемента евразийской внешнеполитической стратегии Республики Корея и оценки ее места в глобальной политике Сеула.

5. Контент-анализ - применен при анализе стратегий («Глобальная Корея», «Новая северная политика», K-Silk Road) и официальных заявлений южнокорейского руководства.

Полученные результаты и их анализ. В ходе исследования установлено, что политика Республики Корея в отношении стран Центральной Азии претерпела последовательную эволюцию и прошла три ключевых этапа: от формирования преимущественно двусторонних связей в 1990-е – начале 2000-х годов к институционализации взаимодействия и запуску многостороннего формата «Ц5+1» в 2007–2016 годов, а затем к стратегической переоценке роли региона и переходу к более комплексной евразийской модели сотрудничества в период 2016–2025 годов. При этом, несмотря на развитие многосторонних механизмов, на практике сохранялось доминирование двустороннего подхода, в рамках которого основными партнерами Сеула оставались Ташкент и Астана, что указывает на асимметричный характер регионального взаимодействия.

Существенным результатом стало выявление роста институционализации сотрудничества, ключевым проявлением которого стало создание в 2016 году Секретариата Форума «ЦА–РК», обеспечившего переход от преимущественно двусторонних контактов к более системному и устойчивому многостороннему взаимодействию. В то же время установлено, что фундаментальной основой политики Сеула в регионе остаются экономические интересы, прежде всего связанные с обеспечением энергетической безопасности, включая доступ к урановым и углеводородным ресурсам, а также с расширением инвестиционной активности и поиском новых рынков сбыта.

Анализ также показал усиление геополитического измерения политики Республики Корея: Центральная Азия постепенно трансформируется во внешней политике в стратегически значимый регион, рассматриваемый в контексте конкуренции держав и стремления Сеула закрепить за собой статус «средней державы». Дополнительным подтверждением этого тренда стало формирование новой модели взаимодействия в рамках инициативы K-Silk Road («Корейский Шелковый путь»), отражающей переход к технологически ориентированному формату сотрудничества, основанному на обмене высокотехнологичных решений на доступ к природным ресурсам.

В целом проведенный анализ позволяет сделать вывод о том, что политика Кореи в Центральная Азия носит эволюционный характер, сохраняя преемственность стратегических целей при трансформации инструментов их реализации. Несмотря на постепенный переход к многостороннему формату, двусторонние связи продолжают играть ключевую роль, что отражает наличие структурного противоречия между декларируемым региональным подходом и фактической практикой взаимодействия. Существенное влияние на формирование политики оказывает энергетический фактор, определяющий как инвестиционные приоритеты, так и географическую избирательность сотрудничества.

Одновременно институционализация взаимодействия, включая деятельность форумов, секретариата и программ KOICA, способствует формированию более устойчивой архитектуры сотрудничества, однако ее эффективность остается ограниченной отсутствием глубокой политической интеграции, что обуславливает стремление Республики Корея к повышению уровня взаимодействия — с министерского до президентского формата.

В этих условиях инициатива K-Silk Road свидетельствует о переходе Сеула к новой фазе внешнеполитической стратегии, в рамках которой регион рассматривается не только как источник ресурсов, но и как пространство для расширения технологического и инфраструктурного влияния.

Республика Корея как один из первых инициаторов формата «Ц5+1»

Пример Японии, а также историческое соперничество с ней, наряду со стремлением закрепить за собой статус «средней державы», во многом подтолкнули Корею к активизации внешнеполитической деятельности в континентальном направлении, включая Центральную Азию. В этой связи политика администраций Но Му Хёна (2003-2008) и Ли Мён Бака (2008-2013) характеризуется последовательным усилением внимания к региону.

Так, в 2007 году при президенте Но Му Хёне была принята Государственная комплексная стратегия продвижения Республики Корея в Центральной Азии. Этот документ заложил институциональную основу для долгосрочного присутствия Сеула в регионе и предусматривал развитие сотрудничества в таких сферах, как энергетика, инфраструктура, образование и технологии.

Реализация данной стратегии предполагала комплексный и поэтапный подход. В первую очередь акцент делался на укреплении двусторонних отношений посредством активизации дипломатических контактов на высшем уровне, что должно было способствовать формированию устойчивого политического диалога с государствами региона. Одновременно предусматривалась выработка дифференцированного подхода к каждой стране Центральной Азии с учетом их экономических, политических и социокультурных особенностей, что позволяло повысить эффективность взаимодействия.

Особое внимание уделялось развитию делового сотрудничества, включая поддержку южнокорейских компаний и стимулирование инвестиций в перспективные отрасли, обладающие конкурентными преимуществами. Важным элементом стратегии также стало формирование надежной правовой и организационной базы, направленной на укрепление инфраструктуры сотрудничества и снижение рисков для участников экономического взаимодействия.

Кроме того, стратегия предусматривала изучение и возможную адаптацию южнокорейского опыта ускоренного экономического развития, включая индустриализацию, инновационную политику и реформы в сфере образования, с целью содействия модернизации экономик центральноазиатских государств [4, с. 116].

Логическим продолжением данной стратегии стало формирование многостороннего формата взаимодействия «Центральная Азия — Республика Корея», направленного на углубление политического диалога и расширение экономических связей со странами региона.

Региональный формат сотрудничества со всеми государствами Центральной Азии по формуле «С5 + 1» стал существенным достижением Кореи в ЦА. Складывание этого формата сотрудничества не случайно оценивается исследователями как исключительно важное внешнеполитическое достижение Кореи [3, с. 76].

Все многообразие сотрудничества Кореи со странами Центральной Азии сведено к шести среднесрочным и долгосрочным целям: транспорт и логистика (создание региональных логистических центров перевозок и комплексных терминалов); энергетика – рациональное использование и новые источники энергии (сокращение потерь в энергетике; новые возобновляемые источники энергии); модернизация и диверсификация промышленности (управление особыми экономическими зонами и приватизация государственных предприятий); изменение климата – экология (развитие лесного хозяйства для предотвращения опустынивания; создание комплекса чистого экологического сырья); здравоохранение и медицина (создание сети клинического лечения; обмен врачами; улучшение инфраструктуры); образование – культура (создание сети управленцев нового поколения, расширение культурных и спортивных обменов, E-learning system).

Традиционно форум проводился на уровне заместителей министров с участием представителей отраслевых ведомств, бизнеса и гражданского общества. В рамках данного формата созданы условия для многостороннего и двустороннего обсуждения сотрудничества, с доминированием последнего. Лишь недавно было принято решение повысить формат до высшего уровня, что свидетельствует о его значимости для Сеула.

В период президентства Ли Мён Бака данный курс получил дополнительное развитие. С 2008 года сотрудничество Республики Корея с государствами Центральной Азии получило оформление в рамках концепции «Глобальной Кореи», согласно которой Южная Корея стала позиционировать себя как держава средней величины, которой удалось в относительно короткий период сделать большой рывок в политическом и экономическом развитии, и которая на основании полученного опыта может претендовать на статус «моста» между развитым и развивающимся миром.

Через год корейский формат «Ц5+1» был усилен за счет запуска программы «Новая азиатская инициатива», нацеленной на расширение географических и функциональных рамок внешней политики Южной Кореи. В рамках этой инициативы Центральная Азия рассматривалась как важный стратегический регион, обладающий значительным ресурсным потенциалом и транзитными

возможностями. Это обусловило стремление Сеула к институционализации многостороннего сотрудничества, что позволило повысить его политическое и экономическое присутствие на евразийском пространстве.

Серьезность намерений Республики Корея в отношении Центральной Азии была наглядно продемонстрирована в ходе масштабного регионального турне президента Ли Мён Бака в 2011 году. Этот визит стал важным этапом институционализации сотрудничества, способствовал углублению политического диалога и заключению ряда соглашений в экономической и энергетической сферах.

С этого периода Южная Корея закрепила в качестве одного из ключевых экономических партнеров государств Центральной Азии. Сеул последовательно стал наращивать инвестиционное присутствие в стратегически значимых отраслях, включая добычу урана, нефти и природного газа, освоение других видов сырьевых ресурсов, а также развитие транспортной и инфраструктурной сферы.

Активность южнокорейских компаний в регионе обусловлена не только стремлением к обеспечению стабильных поставок ресурсов, но и интересом к расширению рынков сбыта, развитию производственной кооперации и участию в крупных инфраструктурных проектах. В свою очередь, страны Центральной Азии рассматривают сотрудничество с Республикой Корея как возможность привлечения технологий, инвестиций и управленческого опыта, необходимых для модернизации национальных экономик.

Этот курс получил дальнейшее развитие в период президентства Пак Кын Хе (2013-2017), которая в октябре 2013 года подтвердила приверженность Сеула укреплению сотрудничества со странами Центральной Азии. При этом взаимодействие с государствами региона стало рассматриваться как важный элемент выдвинутой ею Евразийской инициативы, направленной на формирование комплексных транспортно-логистических, энергетических и экономических связей на евразийском пространстве.

Данная политическая идея Сеула — это новое видение многостороннего и многогранного сотрудничества, призванного связать экономическое пространство Европы и Азии, которое предполагает создание объединенных транспортных и энергетических систем. В основе появления этой инициативы лежит осознание того факта, что для стабильного экономического роста Южной Кореи необходимо развитие сотрудничества с государствами Евразии, значимость которых в мире возрастает [2, с. 233].

Развитие отношений Республики Корея с государствами Центральной Азии осуществляется в рамках нескольких институциональных и многосторонних форматов. Помимо упомянутого Форума «ЦА – РК», важную роль играют Комитет содействия развитию ОЭСР, а также Инвестиционный форум «Республика Корея – Центральная Азия», служащий площадкой для углубления деловых контактов и привлечения инвестиций.

Значимый вклад в развитие гуманитарного и образовательного сотрудничества вносит Корейское агентство международного сотрудничества (KOICA) — официальное агентство международной помощи. Его деятельность направлена на подготовку кадров, включая обучение и стажировки государственных служащих из стран Центральной Азии в Сеуле, а также реализацию программ технической и экспертной поддержки.

Таким образом, в период с 2007 по 2016 годы, несмотря на наличие разнообразных институциональных механизмов взаимодействия, сотрудничество Республики Корея со странами региона в значительной степени концентрировалось вокруг экономических интересов и преимущественно реализовывалось в двустороннем формате. Оно охватывало такие направления, как инвестиции в сырьевые и инфраструктурные проекты, развитие промышленной кооперации, а также расширение торгово-экономических связей.

При этом дополнительным фактором, способствующим углублению партнерства, выступало наличие историко-культурных связей, включая корейскую диаспору - корё сарам в странах Центральной Азии, в большей степени в Узбекистане и Казахстане. Данный фактор создавал благоприятные условия для развития как межгосударственного, так и общественного взаимодействия, усиливая гуманитарное измерение двусторонних отношений.

Секретариат как шаг к развитию регионального взаимодействия

Одним из показателей значимости формата «Ц5+1» для Республики Корея стало объявление в ноябре 2016 года об учреждении в Сеуле Секретариата Форума по сотрудничеству «Республика Корея – Центральная Азия». Создание данного органа, вкпе с региональными интеграционными процессами в самой Центральной Азии, стало важным шагом на пути к институционализации взаимодействия и придало сотрудничеству более системный и устойчивый характер.

Формирование постоянного секретариата позволило обеспечить координацию многосторонних инициатив, повысить эффективность реализации совместных проектов, а также укрепить диалог между странами Центральной Азии и Республикой Корея на регулярной основе. В более широком контексте это свидетельствует о стремлении Сеула закрепить формат «Ц5+1» в качестве одного из ключевых инструментов своей региональной политики, а также демонстрирует его курс на переход от преимущественно двустороннего взаимодействия в данном формате к многостороннему. Секретариат, начавший работу со второй половины 2017 года, на регулярной основе проводит международные конференции по расширению сотрудничества в сфере медицины, туризма и др.; перед ним также стоит задача работы с молодым поколением и формирование сети молодых лидеров.

Корейское руководство настойчиво подчеркивает связь своей политики в Центральной Азии с внешнеполитической стратегией «Новая северная политика», направленной на развитие многостороннего взаимодействия Республики Корея со странами региона. На XI сессии Форума «ЦА-РК» в 2018 году Новая Северная политика была представлена государствам - участникам форума как внешнеполитический курс Кореи, направленный на укрепление экономического сотрудничества между странами Евразийского континента и нацеленный на совместное процветание, мир и стабильность в регионе. А уже через год в итоговом документе XII сессии Форума «ЦА-РК» в пункте 6 особо подчеркивалось, что «государства центральноазиатского региона являются ключевыми партнерами в реализации стратегии Новой Северной политики».

Однако, по оценкам Л.К. Купиной практическое осуществление центральноазиатского вектора «Новой Северной политики» в целом не принесло значительных результатов. Непосредственное внимание Сеула к Центральной Азии было обращено только в июне 2019 года, после официальных визитов президента Мун Чжэ Ина (2017-2022) в регион, однако существенных прорывов в реализации стратегии не последовало. Пандемия коронавирусной инфекции с конца 2019 года дефакто заморозила осуществление сотрудничества между сторонами, активизация интереса к отношениям с Центральной Азией вернулась лишь в середине 2020 года со стремлением к формированию среднесрочной и долгосрочной модели сотрудничества с Монголией и Центральной Азией [4, с. 119].

В постпандемийный период корейско-центральноазиатское взаимодействие стало постепенно активизироваться. Этому способствовали углубление интеграционных процессов в Центральной Азии, инициированные Президентом Ш.М. Мирзиёвым в рамках курса на реформирование Узбекистана и повышение открытости внешнеполитического диалога, а также закрепления Центральной Азии в качестве приоритетного направления внешней политики Ташкента усилили интерес Сеула к укреплению сотрудничества. На этом фоне постепенно начал меняться и характер восприятия региона в южнокорейской внешнеполитической стратегии.

До 2024 года Центральная Азия рассматривалась руководством Южной Кореи преимущественно в контексте более широкой евразийской внешнеполитической стратегии, в рамках которой регион не всегда занимал самостоятельное приоритетное место. Однако выдвижение новой инициативы K-Silk Road (Корейский Шелковый путь) свидетельствует о заметном росте стратегической значимости Центральной Азии для Сеула. Данный тренд подтверждается активизацией политического диалога на высшем уровне, в частности июньским турне президента Юн Сок Ёля (2022-2025) по странам региона — Туркменистану, Казахстану и Узбекистану.

Инициатива нацелена на увеличение инвестиций в развитие стран региона. Это всеобъемлющая внешнеполитическая стратегия Южной Кореи, разработанная конкретно в отношении Центральной Азии. Особенно речь идет о желании Южной Кореи вкладывать финансовые ресурсы в разведку и разработку природных месторождений. На официальном сайте МИД Кореи отмечается, что стратегия «Корейский Шелковый путь» – это новое видение того, как будут строиться отношения между странами Центральной Азии и Южной Кореей в ближайшей перспективе. В основе этой стратегии лежат такие принципы сотрудничества, как партнерство, сближение и креативность, основанные на высокотехнологичных и цифровых достижениях Южной Кореи.

По сути, Южная Корея предлагает странам Центральной Азии технологии в обмен на доступ к природным ресурсам. Предметное обсуждение инициативы «Корейский Шелковый путь» и развитие сотрудничества запланировано на первом саммите «Центральная Азия – Корея» в формате глав государств, который должен был состояться в 2025 году в Сеуле, но официально перенесен на 2026 год ввиду внутриполитических катаклизмов в Южной Корее [5, с. 58].

Заключение. В целом анализ почти двадцатилетней истории становления и развития корейского видения формата «ЦА-РК» свидетельствует о том, что, несмотря на демонстративное общерегиональное масштабирование и развитие сопутствующих механизмов, площадок и платформ,

формат «ЦА–РК» в большей степени развивался на основе двусторонних отношений. Это объясняется, прежде всего, приоритетом энергетического сотрудничества для Сеула, а также определенными конкурентными ограничениями и сложностями в реализации концепции «средней державы», несмотря на соответствующие заявления и позиционирование.

Таким образом, при декларируемом «центральноазиатском направлении» наблюдалась асимметрия в сотрудничестве с пятью республиками региона, при этом наиболее выраженными оставались отношения с Узбекистаном и Казахстаном.

Растущая зависимость от атомной энергетики делает Республику Корея уязвимой в вопросе поставок урана, что объясняет значительный интерес к данной отрасли и инвестиции в добычу урана, которым богаты Узбекистан и Казахстан. С обоими государствами Корея поддерживает соглашения о стратегическом партнерстве: с Узбекистаном — от 2006 и 2014 годов, с Казахстаном — 2009 года. В 2025 году товарооборот Республики Корея с Узбекистаном составил 1,74 млрд долл., а с Казахстаном — около 5,2 млрд долл., что формирует основу экономического интереса Сеула в Центральной Азии. Узбекистан также стал первой страной региона, с которой Республика Корея подписала Рамочную программу содействия торговле и инвестициям (TIPF), целью которой является укрепление сотрудничества в цифровизации, биотехнологии и логистике.

Однако с момента создания Секретариата наблюдается пересмотр восприятия региона, чему во многом способствовала трансформация региональной архитектуры Центральной Азии, инициированная Ташкентом и поддержанная всеми странами региона. Это способствовало восприятию региона Республикой Корея как единого целого и стало катализатором развития многостороннего формата, который стал более значимым по сравнению с двусторонним взаимодействием.

Так, Туркменистан, Кыргызстан и Таджикистан постепенно переходят из «второй категории» региональных стран для Сеула в число приоритетных партнеров, наравне с Узбекистаном и Казахстаном. Об этом свидетельствуют многочисленные площадки, проводимые в столицах этих государств. В 2021 году в Душанбе прошел 14-й Форум сотрудничества «Центральная Азия – Республика Корея» с участием министров иностранных дел, в 2023 году Ашхабад стал площадкой проведения 16-го Форума «Центральная Азия – Республика Корея» также на уровне министров иностранных дел. В 2025 году Бишкек стал местом проведения Форума аналитических центров «Центральная Азия – Республика Корея».

Все это способствовало активизации формата «ЦА–РК» и его постепенной институциональной трансформации, выражающейся в переходе от министерского диалога к более глубоко институционализированному многостороннему политическому взаимодействию на уровне глав государств. Первый саммит в данном формате запланирован на 2026 год в Сеуле, что, несомненно, будет способствовать укреплению позиций Сеула в центральноазиатской региональной политике.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кобилова Г.Н. Динамика отношений Республики Корея и стран Центральной Азии // *XXI век: Вопросы науки и образования*, vol. 2, 2025. С. 417-432.
2. Расулов Э.Р. Центральная Азия во внешнеполитической стратегии Республики Корея // *Корейский полуостров в эпоху перемен*. М.: ИДВ РАН, 2016. С. 231–237.
3. Буланаква М.А. Евразийский вектор внешней политики Республики Корея: фактор Центральной Азии // *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2020. № 4. С. 70 – 87.
4. Купина Л.К. Эволюция внешнеэкономической стратегии Республики Корея в Центральной Азии // *Восточная Азия: прошлое, настоящее, будущее*. 2022. Гл. 11. С. 113-122.
5. Гарбузарова Е. Г. Южная Корея в Центральной Азии: цели внешней политики, приоритетные направления и перспективы сотрудничества // *Известия Восточного института*. 2025. № 4. С. 55–64.

**СИЁСІЙ ПАРТИЯЛАРНИ ЎРГАНИШНИНГ “ОЛТИН ДАВРИ”: ЗАМОНАВИЙ
ПАРТОЛОГИЯНИНГ НАЗАРИЙ ВА ИНСТИТУЦИОНАЛ АСОСЛАРИ ШАКЛЛАНИШИДА
МУҲИМ БОСҚИЧ**

Якубов Бахтияр

*Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
сиёсий фанлар кафедраси доценти, сиёсий фанлар доктори*

Аннотация. Ушбу мақолада XX аср ўрталарида сиёсий партияларни ўрганишида шаклланган “олтин давр”нинг илмий мазмуни таҳлил қилинади. Мақолада партиялар назариясида 1940-йиллар интеллектуал замини, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги вакиллик демократияси эҳтиёжлари, оммавий партиялар юксалиши ҳамда М. Дюверже, З. Нойман, Э. Даунс, С. Липсет ва С. Роккан каби тадқиқотчиларнинг назарий ҳиссаси умумлаштирилади. Муаллиф “олтин давр” фақат муайян йиллар мажмуи эмас, балки партияни замонавий демократиянинг марказий институти сифатида тушуниртган методологик бурилиш эканлигини асослашга ҳаракат қилади.

Калит сўзлар: сиёсий партия, партология, олтин давр, оммавий партия, партиявий демократия, партиявий тизим, рационал танлов, ижтимоий бўлинишлар, партиявий идентификация.

**«ЗОЛОТОЙ ВЕК» ИЗУЧЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ: ВАЖНЫЙ ЭТАП В
ФОРМИРОВАНИИ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ОСНОВ
СОВРЕМЕННОЙ ПАРТОЛОГИИ**

Аннотация. В статье анализируется научное содержание “золотого века” изучения политических партий, сформировавшегося в середине XX века. Рассматриваются интеллектуальные предпосылки 1940-х годов, потребности представительной демократии после Второй мировой войны, расцвет массовых партий, а также вклад М. Дюверже, З. Ноймана, Э. Даунса, С. Липсета и С. Роккана в теорию партий. Обосновывается, что “золотой век” изучения политических партий был не только хронологическим периодом, но и методологическим поворотом, позволившим рассматривать партию как центральный институт современной демократии.

Ключевые слова: политическая партия, партология, «золотой век», массовая партия, партийная демократия, партийная система, рациональный выбор, социальные размежевания, партийная идентификация.

**THE “GOLDEN AGE” OF POLITICAL PARTY STUDIES: AN IMPORTANT STAGE IN
THE FORMATION OF THE THEORETICAL AND INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF
MODERN PARTYOLOGY**

Abstract. The article examines the scholarly meaning of the “golden age” in the study of political parties that emerged in the mid-twentieth century. It discusses the intellectual background of the 1940s, the post-war needs of representative democracy, the rise of mass parties, and the theoretical contributions of Maurice Duverger, Sigmund Neumann, Anthony Downs, Seymour Martin Lipset, and Stein Rokkan. The article argues that the “golden age” was not merely a chronological period but a methodological turn that established the political party as a central institution of modern democracy.

Keywords: political party, party studies, golden age, mass party, party democracy, party system, rational choice, social cleavages, party identification.

Сиёсий партиялар назарияси узоқ ривожланиш тарихига эга бўлса-да, унинг мустақил, тизимли ва қиёсий илмий йўналиш (партология) сифатида институционаллашуви асосан XX аср ўрталаридаги назарий бурилишлар билан белгиланади. Ушбу даврга қадар партиявий феномен кўпроқ конституциявий ҳуқуқ доирасидаги норматив тузилма, парламент ичидаги вақтинчалик фракция ёки тор гуруҳлар манфаатини ифодаловчи сиёсий клуб сифатида талқин этиб келинган. Фақатгина Иккинчи жаҳон урушидан кейинги сиёсий трансформациялар жараёнида партиялар вакиллик демократиясининг марказий институти, жамият ва давлат ўртасидаги асосий боғловчи ва манфаатларни агрегация қилувчи муҳим механизм сифатида қайта кашф этилди. Шу маънода,

партияларни ўрганишнинг “олтин давр”и тушунчаси оддий хронологик босқични эмас, балки партиявий тизимларни ўрганишнинг сифат жиҳатидан янги методологик парадигмасини англатади.

Мавзунинг долзарблиги шу билан белгиланадики бугунги кунда кўплаб ривожланаётган демократиялар, хусусан, миллий партиявий тизимини модернизация қилаётган давлатлар институционал барқарорлик ва сиёсий вакиллик ўртасидаги мувозанатни изламоқда. Шу нуқтаи назардан, партологиянинг классик пойдевори шаклланган, сиёсий партия ва демократия тушунчалари яхлитликда қўрилган партияларни ўрганишнинг “олтин давр”и концепцияларини қайта таҳлилга тортиш замонавий жараёнларнинг назарий ўлчамларини тўғри белгилаш ва трансформация жараёнларини концептуал баҳолашда ғоят долзарб аҳамият касб этади.

Мазкур тадқиқотнинг асосий мақсади сиёсий партияларни ўрганишнинг “олтин даври” (XX аср ўрталари) шаклланишининг интеллектуал ва ижтимоий-сиёсий шарт-шароитларини аниқлаш, ушбу босқичнинг фундаментал назарий-методологик янгиликларини очиб бериш ҳамда у қолдирган илмий мероснинг замонавий партология учун аҳамиятини баҳолашдан иборат.

Мақоланинг илмий янгилиги шундаки, унда партияларни ўрганишнинг “олтин давр”ида илгари сурилган янги қарашлар фақатгина алоҳида концепциялар мажмуи эмас, балки ташкилий-морфологик (М. Дюверже), функционал-интеграцион (З. Нойман), рационал-иктисодий (Э. Даунс), психологик (Мичиган мактаби) ва тарихий-социологик (С. Липсет, С. Роккан) ёндашувларни бирлаштирган комплекс методологик тизим сифатида қаралади.

Мақолада тадқиқот услублари сифатида тизимли-структуравий ва қиёсий-тарихий услубларидан, қолаверса партологик ғояларнинг эволюциясини кузатиш учун тарихий-ретроспектив ёндашувдан фойдаланилди.

Партияларни ўрганишдаги “олтин давр”нинг интеллектуал ва сиёсий шарт-шароитлари

Сиёсий партияларни ўрганишнинг “олтин давр”и феноменини концептуал англаш учун, аввало, 1940-йилларнинг иккинчи ярмидаги интеллектуал муҳитга эътибор қаратиш лозим.

Ушбу даврда Й. Шумпетер “Капитализм, социализм ва демократия” номли ўзининг классик асарида демократияни мавҳум “халқ иродаси” ёки “умумий фаровонлик” концептлари орқали эмас, балки сиёсий элиталарнинг сайловчилар овози учун рақобатини таъминловчи институционал восита сифатида талқин қилишни таклиф этди (1). Мазкур янги ёндашув партияларни ҳамфикрлар уюшмаси сифатида баҳолашдан кўра, ҳокимият учун курашадиган ва рақобатлашадиган рационал уюшмалар сифатида ўрганишга асос бўлди.

Айнан шу даврда бошқа бир йирик сиёсатшунос Э.Э.Шаттшнайдер томонидан илгари сурилган концептуал тезис партияларни демократик тизимнинг оддийгина декоратив қўшимчаси эмас, балки унинг мавжудлик шарти сифатида асослаб берди. Олимнинг фикрича, замонавий демократияни партияларсиз тасаввур этиб бўлмайди, чунки айнан улар тарқоқ ижтимоий зиддиятларни сиёсий шаклга келтиради, оммавий талабларни институционал доирага жойлаштиради ва рақобатни бошқаради (2). Ушбу ғоя “партиявий ҳукумат” (*party government*) концепциясининг назарий асосига айланди.

В.О.Ки томонидан ишлаб чиқилган партияларнинг уч даражали тузилиши эса мазкур соҳадаги тадқиқотларни эмпирик жиҳатдан бойитди (3).

Шу тариқа, 1940-йиллардаги назарий изланишлар бўлғуси партияларни ўрганишдаги “олтин давр” учун кучли тайёрлов босқичи вазифасини бажарди. Унда партиялар тизимни барқарорлаштирувчи, манфаатларни агрегация қилувчи ва сиёсий сафарбарликни таъминловчи марказий тизим сифатида баҳолана бошланди.

Нима учун XX аср ўрталари “олтин давр” деб баҳоланади?

Партияларни ўрганишнинг “олтин давр”и деганда Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврдан 1970-йилларнинг ўрталаригача бўлган тарихий босқич тушунилади. Ушбу даврнинг бундай мақомга эга бўлиши иккита тизимли ва фундаментал омил билан изоҳланади. Биринчидан, сиёсий партиялар Ғарб давлатларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ва институционал тизимида ўз таъсирининг энг юқори нуктасига кўтарилди. Иккинчидан, айнан шу йилларда партология фанининг кейинги тақдирини белгилаб берган асосий янги қарашлар, назариялар, тушунчалар, типологиялар ва математик моделлаштириш усуллари ишлаб чиқилди (4).

Ижтимоий-социологик нуқтаи назардан бу давр “оммавий партиялар” (*mass parties*) классик моделининг гуллаб-яшнаши билан характерланади. Социал-демократик, христиан-демократик ёки консерватив йўналишдаги партиялар миллионлаб қатъий аъзоларга, барқарор синфий ёки диний базага, ўз оммавий ахборот воситаларига, ёшлар, хотин-қизлар ва қасаба уюшмалари тармоқларига эга эди. Улар шунчаки сайлов кампаниясини ташкил этувчи вақтинчалик штаб эмас, балки фуқароларни сиёсий ҳаётга интеграция қилувчи, тизимли равишда кадрлар тайёрловчи ва жамият

билан давлат ўртасидаги узлуксиз коммуникацияни таъминловчи ижтимоий институтлар эди.

Назарий-методологик жиҳатдан эса, партияларни ўрганишда “олтин давр” деб номланувчи ушбу босқич партологияни анъанавий тасвирий-тарихий ёндашув ҳамда куруқ конституциявий-хукукий шарҳлаш чегарасидан олиб чиқиб, уни тизимли, қиёсий ва хулқ-атвор (бихевиористик) таҳлил даражасига кўтарди. Партиялар энди алоҳида феномен сифатида эмас, балки сайлов институтлари, жамиятдаги ижтимоий бўлинишлар (*social cleavages*) билан узвий алоқадорликда, яхлит тизим сифатида ўрганила бошланди.

М. Дюверже: партиянинг ташкилий-морфологик назарияси ва институционал детерминизм

Партияларни ўрганишдаги “олтин давр”нинг услубий пойдеворини яратган марказий фигуралардан бири француз сиёсатшуноси Морис Дюверже ҳисобланади. Унинг 1951 йилда нашр этилган “Сиёсий партиялар” (*Les partis politiques*) номли фундаментал асари партиявий феномени ўрганишда ҳақиқий методологик бурилиш ясади (5). М.Дюверже сиёсий партияни мафкуравий декларациялар йиғиндиси сифатида эмас, балки ўзига хос ташкилий тузилма, ички морфологияга эга бўлган реал институт сифатида таҳлил қилишни таклиф этди. Унинг концепциясида партиянинг келиб чиқиши, аъзолик институтининг хусусияти, ички марказлашув ва интизом даражаси партологик таҳлилнинг бош мезонлари этиб белгиланди. Олим томонидан илгари сурилган “кадрлар партияси” (*cadre party*) ва “оммавий партия” (*mass party*) дихотомияси қисқа муддатда классик типология мақомини олди.

М.Дюверженинг партологияга қўшган яна бир муҳим ҳиссаси — сайлов тизимлари ва партиявий архитектура ўртасидаги боғлиқликни аниқлагани бўлди (кейинчалик бу тизим фанда “Дюверже қонунлари” номини олди). Унга кўра, бир мандатли мажоритар сайлов тизими (айниқса бир турли овоз беришда) тизимни икки партияликка бошлайди, пропорционал вакиллик ва икки турли мажоритар тизим эса кўппартиявийликнинг сақланиб қолиши ёки парчаланишига хизмат қилади. Бу ёндашув сиёсий партиялар эволюциясини фақат тасодифий тарихий омиллар эмас, балки аниқ институционал детерминантлар ва рағбатлар бошқаришини кўрсатди.

4. 3. Нойман ва Э. Даунс концепциялари: функционал интеграция ва рационал танлов моделлари

Агар М. Дюверже диққат марказини партиянинг ички ташкилий тузилишига қаратган бўлса, Зигмунд Нойман партияларнинг жамият ҳаётидаги функционал ва динамик ролини очиб беришга интилди. У ўзининг қиёсий тадқиқотларида партияларни “индивидуал вакиллик партиялари” (*parties of individual representation*) ва “ижтимоий интеграция партиялари” (*parties of social integration*) тоифаларига ажратди. Биринчи тоифадаги партиялар фақат сайлов кампанияси давридагина сиёсий бозорга чиқадиган ва чекланган элиталарнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи прагматик тузилмалардир.

3.Нойман учун “олтин давр”нинг асл феномени бўлган иккинчи тоифа — ижтимоий интеграция партиялари эса ўз аъзоларининг нафақат сиёсий қарашларини, балки уларнинг кундалик ҳаётини, маданий эҳтиёжларини, ижтимоий идентификациясини матбуот, спорт клублари, хотин-қизлар ва диний ташкилотлар воситасида шакллантиради (6). Нойман концепцияси партияни давлат аппарати назорати учун курашадиган оддий машина эмас, балки жамиятни модернизация қилувчи ва легитимлаштирувчи глобал ижтимоий-сиёсий институт сифатида англашга имкон берди.

Бутунлай бошқа методологик кутбада эса Энтони Даунс томонидан асос солинган партияларнинг рационал танлов назарияси (*rational choice theory*) илгари сурилди. Э.Даунс сиёсий жараёнларни иктисодий бозор моделлари орқали тушунтиради. Унинг машҳур “медиан сайловчи” моделига кўра, икки партияли тизим шароитида ҳар икки рақиб партия ғалаба қозониш учун мафкуравий ўзига ҳосликдан воз кечишга ва марказда турган сайловчилар гуруҳига яқинлашишга мажбур бўлади (7). Бу жараён партияларнинг дастурий позицияларини ўзаро яқинлаштиради, сайлов бозорида стратегик ҳисоб-китобларни биринчи ўринга олиб чиқади. Э.Даунс ёндашуви партологияга математик моделлаштиришни олиб кириб, партиявий рақобат стратегияларини институционал рағбатлар орқали баҳолаш имконини берди.

Бихевиористик бурилиш ва ижтимоий бўлинишлар назарияси: электорал хулқ-атворнинг социо-психологик ва тарихий детерминантлари

Партияларни ўрганишнинг “олтин давр”и партологиясининг ўзига хос хусусиятларидан бири тадқиқотлар фокусининг фақат расмий институционал тузилмалар ёки партиявий элиталар даражасидан оддий сайловчиларнинг онги, сиёсий хулқ-атвори ва уларни қуршаб турган ижтимоий муҳит ўртасидаги алоқаларни ўрганишга ўтилгани бўлди. Бу борада “Мичиган мактаби” ўз ёндашувининг марказига “партиявий идентификация” (*party identification*) тушунчасини қўяди. Унга

кўра, сайловчининг танлови кўп ҳолларда оилавий муҳит, ижтимоий гуруҳлар, шахсий сиёсий тажриба ва эмоционал боғлиқлик асосида эрта шаклланидиган ҳамда узоқ муддат давомида барқарор сақланиб қоладиган психологик тааллуқлиликдан келиб чиқиб белгиланади. Шу тариқа, сиёсий партия концептуал жиҳатдан фақатгина юридик ташкилот сифатида эмас, балки сайловчи онгида чуқур илдиз отган барқарор ижтимоий-психологик феномен сифатида қайта талқин қилинди(8).

Макро-социологик даражада эса, Сеймур Мартин Липсет ва Стейн Роккан томонидан ишлаб чиқилган “ижтимоий бўлинишлар назарияси” (*social cleavage theory*) партиявий тизимларнинг келиб чиқиши ва уларнинг барқарорлигини тушунтирувчи энг муҳим назарий базага айланди. Муаллифлар Ғарбий Европа мамлакатларидаги партиявий архитектура тасодифан вужудга келмаганлигини, балки узоқ тарихий ривожланиш жараёнида жамият қатламлари ўртасида шаклланиган муносабатларнинг институционал акси эканлигини асослаб бердилар. Олимлар тизимли тўртта бўлиниш (кливаж) ўқи - марказ ва периферия; черков ва давлат; шаҳар ва қишлоқ; мулкдорлар ва ишчилар кесимида ўтганлигини ва партиялар асосан мана шу бўлинишни акс эттиришини кўрсатиб бердилар (9).

Бу даврда партология олтин фондига кирган яна бошқа кўплаб қарашлар ва назариялар илгари сурилган бўлсада мақола ҳажмидан келиб чиқиб юқоридагилар билан чекланамиз. Фикримизча шуларнинг ўзи ҳам давр моҳиятини етарлича ёритиб беради.

Партияларни ўрганишдаги “олтин давр”нинг фундаментал илмий натижалари

XX аср ўрталарида сиёсий партияларни ўрганиш соҳасида эришилган назарий билимлар замонавий сиёсатшунослик фанининг концептуал пойдеворини яратди. Ушбу даврнинг институционал ва эмпирик тадқиқотлари натижаларини бир нечта тизимли йўналишларга ажратиш мумкин.

Биринчидан, сиёсий партия демократик тизимнинг шунчаки функционал қўшимчаси эмас, балки унинг ташкилий ва легитимлаштирувчи маркази сифатида асослаб берилди. Партологлар партияларнинг фуқаролик жамияти талабларини сиёсий қарорларга айлантириш (инпут-аутпут моделлари), элиталарни рекрутизация қилиш, ҳукуматни шакллантириш ва сайловчиларни сафарбар этиш каби универсал функцияларини тизимлаштирдилар.

Иккинчидан, соҳанинг илмий аппарати классик мақомга эга бўлган концептуал типологиялар билан бойитилди. “Ижтимоий бўлинишлар”, “кадрлар партияси”, “оммавий партия”, “ижтимоий интеграция партияси” каби тушунчалар замонавий партология лугати асосини ташкил этди.

Учинчидан, партиявий рақобатни фақат ички сиёсий омиллар билан эмас, балки ташқи институционал детерминантлар (сайлов тизимлари) ва ижтимоий-тарихий трансформациялар билан боғлиқ ҳолда ўрганишнинг кўп ўлчамли методологияси шаклланди. “Олтин давр” партияни бир вақтнинг ўзида ҳам ташкилот, ҳам психологик идентификация объекти, ҳам ижтимоий вакиллик канали сифатида комплекс таҳлил қилиш анъанасини яратди.

Шу билан бирга партияларни ўрганишнинг “Олтин давр”да яратилган назарий моделларнинг илмий қиймати юқори бўлса-да, замонавий партология нуктаи назаридан ушбу парадигма муайян методологик чегараларга эга. Мазкур давр назарияларининг асосий камчилиги уларнинг амалда европоцентризм ва ғарб-марказчилик (*Western-centric*) тамойилларига таянганлигидир. М.Дюверже, З.Нойман ёки С.Липсет ва С.Рокканнинг концепциялари асосан Ғарбий Европа ва Шимолий Американинг барқарор вакиллик демократиялари тажрибасини умумлаштириш жараёнида юзага келган.

Натижада, ушбу классик моделлар XX асрнинг иккинчи ярмида мустақил ривожланиш йўлига ўтган Осиё ва Африка давлатларидаги, кейинчалик эса постсовет маконида мустақилликка эришган ва трансформация жараёнларини бошдан кечираётган жамиятлардаги партиявий тизимларни тушунтиришда жиддий назарий қийинчиликларга дуч келди.

Қолаверса, “олтин давр”нинг “оммавий партия” модели идеаллаштирилган эталон сифатида қабул қилинганлиги кейинги даврларда пайдо бўлган “умумқамров партиялари”, “картель партиялари” ёки рақамли партияларни классик назариялар доирасида баҳолашни имконсиз қилиб қўйди.

Классик парадигманинг маълум маънода европоцентризм концепцияси билан чеклангани ва ривожланаётган жамиятлардаги партиявий тизимларни тўлиқ қамраб ололмаганига қарамай, ушбу методологик пойдевор, албатта унга танқидий-таҳлилий тарзда ёндашган ҳолда, ҳозирда ҳам замонавий партология учун, шу жумладан Ўзбекистонда бу соҳада амалга оширилаётган тадқиқотчилар учун муҳим асоси бўлиб хизмат қилмоқда.

АДАБИЁТЛАР:

1. . Шумпетер Й Капитализм социализм и демократия. М.: Экономика, 1995.
2. Schattschneider, E. E. *Party Government*. New York: Rinehart, 1942.
3. Key, V. O. Jr. *Politics, Parties and Pressure Groups*. New York, 1942.
4. Janda, Kenneth. *Political Parties: A Cross-National Survey*. New York, 1980.
5. Дюверже М. *Политические партии*. М.: Академический Проект, 2000.
6. Neumann, Sigmund, ed. *Modern Political Parties: Approaches to Comparative Politics*. Chicago: University of Chicago Press, 1956.
7. Downs, A. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper, 1957.
8. Campbell, Angus; Converse, Philip E.; Miller, Warren E.; Stokes, Donald E. *The American Voter*. New York: Wiley, 1960.
9. Lipset, S. M., Rokkan, S. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: Free Press, 1967.

O'ZBEKISTON VA ESTONIYA MAMLAKATLARINING RAQAMLI INKLYUZIV
BOSHQARUV SOHASIDAGI BENCHMARKING TAHLILI

Xayrullayeva Aziza Yigitali qizi,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Estoniyadagi raqamli hukumatning erishgan yutuqlari, bugungi kunga qadar davom etayotgan tajriba yo'li va xulosalari chuqur tahlil qilinadi. Hozirgi paytda qo'llanilib kelinayotgan siyosiy barqaror texnologiya va strategiyalar o'rganiladi. Shu bilan birgalikda, Estoniya va O'zbekistonning o'sish ko'rsatkichlari BMT tomonidan e'lon qilingan davriy elektron hukumat so'rovnomasi nashri orqali taqqoslanadi.

Kalit so'zlar: Benchmarking tahlili, raqamli boshqaruv, inklyuziv jamiyat, raqamli siyosat, elektron ishtirok, raqamli inklyuziya indikatori, onlayn servislari, inson kapitali va telekommunikatsiya texnologiyalarining ulushi.

A BENCHMARKING ANALYSIS OF DIGITAL INCLUSIVE GOVERNANCE IN
UZBEKISTAN AND ESTONIA

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the achievements of digital government in Estonia, its ongoing path of experience to date, and relevant conclusions. It examines the politically stable technologies and strategies currently in use. Furthermore, the growth indicators of Estonia and Uzbekistan are compared based on the periodic E-Government Survey published by the United Nations.

Keywords: Benchmarking analysis, digital governance, inclusive society, digital policy, e-participation, digital inclusion indicator, onlayn services, human capital, share of telecommunication technologies.

БЕНЧМАРКИНГОВЫЙ АНАЛИЗ ЦИФРОВОГО ИНКЛЮЗИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В
УЗБЕКИСТАНЕ И ЭСТОНИИ

Аннотация. В данной статье проводится глубокий анализ достижений цифрового правительства в Эстонии, продолжающегося по сей день пути накопления опыта и соответствующих выводов. Изучаются применяемые в настоящее время политически устойчивые технологии и стратегии. Наряду с этим, показатели роста Эстонии и Узбекистана сравниваются на основе периодического Обзора электронного правительства (E-Government Survey), публикуемого Организацией Объединенных Наций.

Ключевые слова: Бенчмаркинг-анализ, цифровое управление, инклюзивное общество, цифровая политика, электронное участие (e-participation), индикатор цифровой инклюзии, онлайн-сервисы, человеческий капитал, доля телекоммуникационных технологий.

Benchmarking tahlili bugungi kunda juda katta amaliy ahamiyatga ega tahlil turlaridan biri hisoblanadi. Chunki u taqqoslanayotgan tomonlarning afzallik tomonlarini, kamchiliklarini solishtirilayotgan mamlakat bilan real vaqt rejimida o'rganadi, taqqoslaydi. Mazkur bo'limda ham, raqamlashtirilgan inklyuziv boshqaruvning benchmarking tahlili olib boriladi. Ushbu tahlil iqtisodiy atama sifatida yuzaga kelgan bo'lsa-da keyinchalik, davlat boshqaruvi, siyosatshunoslik va boshqa bir qator fan tarmoqlarida yetakchi strategik tahlil modeliga aylandi.

Benchmarking – bu ma'lum bir jarayon, mahsulot, xizmat yoki strategiyani sohadagi yetakchi tashkilotlar yoki eng yaxshi amaliyotlar bilan muntazam va tizimli ravishda solishtirish jarayonidir. Ushbu yondashuvning asosiy maqsadi – mavjud faoliyatdagi kamchilik va tafovutlarni aniqlab, ularni bartaraf etish uchun samarali islohot choralari ishlab chiqishdan iborat. Siyosatshunoslik hamda davlat boshqaruvi sohalarida benchmarking “eng yaxshi amaliyotlar” konsepsiyasi orqali ifodalanadi. Bunda davlatning muayyan sohalaridagi (masalan, raqamli inklyuziv boshqaruv yoki jamoatchilik ishtiroki) muvaffaqiyatli tajribalari boshqa tizimlar uchun taqqoslash va o'rganish uchun etalon sifatida qaraladi [9].

Ko'plab mutaxassislar davlat boshqaruvi tizimida benchmarking (taqqoslama tahlil) usulining jiddiy afzalliklarini ta'kidlaydilar. Jumladan, Ammonsning ta'riflashicha, benchmarking davlat idoralariga o'zaro o'rganish hamda samarali xizmat ko'rsatishni ta'minlash maqsadida ilg'or va innovatsion amaliyotlarni joriy qilish imkoniyatini beradi. Davlat sektori rahbarlari o'xshash tashkilotlarning faoliyat ko'rsatkichlarini

solishtirish orqali samaradorlik past bo'lgan yo'nalishlarni aniqlashadi va bu yo'nalishlarga eng muvaffaqiyatli tajribalarni tatbiq etishadi. Bu jarayon nafaqat tashkilotning umumiy ish natijalarini yaxshilaydi, balki davlat muassasalarining uzoq muddatli barqarorligi uchun nihoyatda muhim bo'lgan uzluksiz takomillashtirish madaniyatini ham mustahkamlaydi [9].

Mazkur bo'limda ham O'zbekiston va Estoniya mamlakatlarining raqamli, inklyuziv boshqaruv yo'llarini tahlil qilish ko'zda tutilgan hisoblanadi. Estoniya mamlakati ham, O'zbekiston ham globalizatsiya yo'lga deyarli bir vaqtda qadam qo'ygan mamlakatlar hisoblanadi. Mazkur Yevropa Ittifoqining bir qismi hisoblangan mamlakat Yevropadagi "kremniy vodiysi" deya ta'rif beriladi. Chunki, texnologik o'sish, raqamlashtirish va bu sohada aholining turli qatlamlarining faol ishtiroki va shart-sharoitlarning yaratilganligi ham alohida ko'rsatkichlardan biri sifatida ko'riladi.

Marketing va benchmarkingni davlat boshqaruviga integratsiyalash masalasi Mariya O. Dushina, Dusan Milosevic, Mladen Djuric, Jovan Filipovic, Slobodan Ristic va boshqa dunyo miqyosidagi tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarida o'z aksini topgan. So'nggi ikki, hattoki uch o'n yillik davomida davlat boshqaruvi sohasida sifat menejmenti konsepsiyasi izchil rivojlanib kelmoqda. Amaliyotda esa samaradorlik va natijadorlik tamoyillari har qanday tizim, hatto eng byurokratik va sekin faoliyat olib boruvchi idoralarning ham asosiy boshqaruv tamoyiliga aylanishi lozimligi tobora anglanmoqda. Shu bilan birga, xususiy sektor tajribalarini davlat boshqaruviga tatbiq etish jarayonida o'ziga xos, o'ta qiziqarli hodisalar kuzatilmoqda [6].

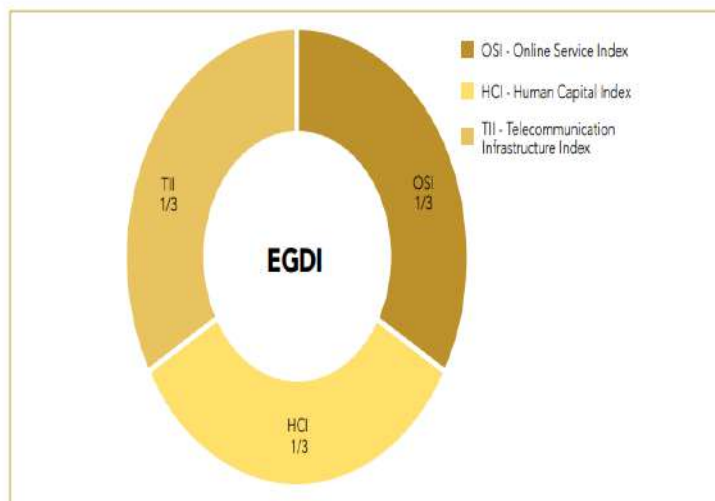
Benchmarking o'xshash tashkilotlar, hukumatlar faoliyatini tahlil qilish va o'rganish asosida kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlarini tasavvur qilish hamda tushunishga yordam beradi. Bu yondashuv davlat boshqaruvida strategik kommunikatsiyalar rivojlanishining to'g'ri yo'nalishini aniqlash uchun samarali vosita hisoblanadi. Keng qamrovli, chuqur va tizimli benchmarking jarayoni kommunikatsiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Benchmarkingning yana bir jozibali jihati shundaki, uni vertikal va gorizontal yo'nalishlarda qo'llash mumkin – bu esa davlat boshqaruvi tizimi tuzilishiga o'xshash bo'lib, strategik kommunikatsiya jarayonida monitoringni amalga oshirishda, maqsadli auditoriyalarga to'g'ri narrativlar, mavzular va xabarlar orqali yetib borish uchun doimiy anglashni talab etadigan muhim vosita sifatida qo'llaniladi [4]. Shu o'rinda benchmarking tahlillarining turli xil ko'rinishlari mavjud. Mazkur bo'limda benchmarkingning global tahlil modulidan foydalangan holatda amalga oshiriladi. Mazkur modul rivojlangan mamlakatlarining davlat boshqaruvini sifat shakllarini baholash maqsadida, jahon tajribasini o'rganish, milliy tuzilmani global standartlarga moslashtirish maqsadida o'tkaziladi. Shu bilan birgalikda, Estoniya qanday institutlarni shakllantirish va qanday raqamli yechimlarni taklif etish orqali ushbu bosqichga dunyoning yetakchi raqamlashgan mamlakatiga aylanishining sabablarini va ushbu tajribalarni o'rganish orqali qaysi raqamli yechimlarni mahalliy sharoitlarga moslashtirib, joriy etish mumkinligini o'rganishni maqsad qilib olingan. Mazkur tahlil doirasida UN E-Government Development Index (EGDI), Digital Economy and Society Index (DESI), World Bank Digital Adoption Index ma'lumotlari asos qilib olinadi.

So'nggi o'n yilliklarda davlat boshqaruvini raqamlashtirish global miqyosda davlat sektori modernizatsiyasining asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida shakllandi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi davlat xizmatlari ko'rsatish, ma'muriy boshqaruv, fuqarolar bilan o'zaro aloqalar va siyosiy ishtirok mexanizmlarini tubdan o'zgartirdi. BMTning Elektron hukumat rivojlanish indeksi (EGDI) bo'yicha olib borilayotgan yillik baholashlar ham davlatlarning raqamli o'tish jarayoni qanchalik ahamiyatli ekanini ko'rsatadi [16]. Ushbu bo'limda Estoniya kabi dunyoda raqamli boshqaruvning etakchi modeli sifatida tan olingan davlat va O'zbekistonning so'nggi yillardagi jadal raqamlashtirish siyosati benchmarking metodologiyasi asosida qiyosiy tahlil qilinadi.

Benchmarking – o'rganilayotgan obyektni eng yaxshi amaliyotlar bilan taqqoslash orqali mavjud imkoniyat va kamchiliklarni aniqlashga qaratilgan tizimli yondashuvdir [3]. Davlat boshqaruviga nisbatan qo'llanganda ushbu metod mamlakatlar o'rtasidagi institutsional, texnologik va ijtimoiy tafovutlarni aniqlash va ulardan kelib chiqqan holda mahalliy strategiyalarni takomillashtirish imkonini beradi. Estoniyaning raqamli davlat sifatidagi muvaffaqiyati ilmiy adabiyotlarda ilg'or boshqaruv modeli sifatida ko'plab bor o'rganilgan [11]. O'zbekiston esa 2017-yildan keyin davlat boshqaruvini modernizatsiya qilish jarayonida raqamli texnologiyalarni keng joriy eta boshladi (Ministry for Digital Technologies, 2023) [7].

Butun dunyo miqyosida elektronlashtirish ko'rsatkichlarini aniq va lo'nda ifodalash va hisoblashning ma'lum barometrlari hisoblab chiqilgan va har yili BMTi, jahon banki kabi yirik xalqaro tashkilotlar tomonidan davlatlarning yillik ko'rsatkichlari ma'lum indikatorlar asosida baholab boriladi.

Figure A.1 The three components of the E-Government Development Index (EGDI)

190

[15]

Yuqorida keltirilgan diagrammada berilganidek elektron hukumatni baholash uchun uning eng muhim komponentlari hisoblangan onlayn servislar, inson kapitali va telekommunikatsiya texnologiyalarining ulushi hisobga olinadi va quyidagi matematik amal orqali uning taqribiy qiymatlari hisoblab chiqilishiga erishiladi:

$$\text{EGDI} = 1/3 (\text{OSI}_{\text{normalized}} + \text{TII}_{\text{normalized}} + \text{HCI}_{\text{normalized}})$$

[15]

Yuqoridagi amal mos ravishda to'g'ri bajarilgandan so'ng Z baho standartlashtirish jarayonini amalga oshirish muhim hisoblanadi. Z-baho standartizatsiyasidan so'ng, o'rtacha arifmetik yig'indi yaxshi statistik ko'rsatkichga aylanadi, bu yerda "teng og'irliklar" haqiqatan ham "teng ahamiyatga ega" degan ma'noni anglatadi [15].

Estoniya dunyoda raqamli davlatni eng birinchi bo'lib izchil shakllantirgan davlatlardan biri sifatida qaraladi. Raqamli boshqaruvning huquqiy negizi 1990-yillar oxirida qabul qilingan bir qator qonunlar orqali shakllandi. "Public Information Act" (2000) davlat ma'lumotlariga ochiq kirishni belgilab berdi. "Digital Signatures Act" elektron imzo va elektron hujjat aylanishi uchun huquqiy asos yaratdi. 2002-yilda joriy etilgan majburiy **e-ID kartalari** tizimi esa davlat xizmatlari, bank tizimi, tibbiyot va ta'lim bilan integratsiyalashgan yagona identifikatsiya mexanizmini yaratdi [12].

Shuningdek, Estoniyada raqamli hukumatni boshqaruvchi institutsional tizim kuchli markazlashgan. "Information System Authority" (RIA) [13] raqamli boshqaruv siyosatini nazorat qiladi. Estoniya hukumatining har bir qarorida "digital by default" ya'ni texnologiyalar va online servislar inson foydalanishi uchun qulay va oson qilib ishlangan va masalaning boshqa yechimlari bo'lgan taqdirda ham masofaviy xizmatlar insonlarga eng qulay yechim sifatida yaratilishi kerakligini ilgari suruvchi tamoyil hisoblanadi va ushbu tamoyil asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi [11]. Bu strategik yondashuv davlat organlarining raqamlashtirish bo'yicha yagona yo'nalishda harakat qilishi va tizimlar o'rtasidagi to'liq integratsiyani ta'minlashga olib kelgan. Bundan tashqari, Estoniyaning raqamli suverenitetni ta'minlovchi yana bir muhim elementi – KSI blockchain texnologiyasidir. Bu texnologiya ma'lumotlarning yaxlitligini buzishga urinishlarni real vaqt rejimida aniqlaydi [5]. KSI Estoniyani dunyodagi eng xavfsiz davlatlardan biriga aylantirgan mazkur mamlakatda ishlatilayotgan texnologiya va masofaviy vositalar negizida ushbu texnologiyaning ishlatilishi- markazlashmagan va axborotning doimiy keng omma tomonidan nazorat qilinishi va bu orqali mamlakatdagi siyosiy elita vakillariga nisbatan xalqning ishonchini qozonishga turki bo'ladi.

O'zbekistonda raqamlashtirish siyosati 2017-yildan boshlab keskin faollashdi. 2020-yilda tasdiqlangan "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi davlat xizmatlarini modernizatsiya qilish, ma'lumotlarni boshqarish, kiberxavfsizlikni mustahkamlash va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha asosiy yo'nalishlarni belgilab berdi [2].

Shuningdek, O'zbekistonning elektron hukumatni tartibga soluvchi asosiy huquqiy hujjatlari: "Elektron hukumat to'g'risida"gi Qonun (2015); "Axborotlashtirish to'g'risida"gi Qonun; "Elektron raqamli imzo to'g'risida"gi Qonunlar hisoblanadi. Davlat boshqaruvining raqamli transformatsiyasida texnologik infratuzilma hal qiluvchi ahamiyatga ega. Raqamli ekotizimning samaradorligi xizmatlarning tezligi,

xavfsizligi, fuqarolar uchun qulayligi va tizimlararo integratsiya darajasiga bog'liq. Shu nuqtai nazardan, Estoniya tajribasi global miqyosda eng muvaffaqiyatli model sifatida tan olingan bo'lsa-da, O'zbekiston ham so'nggi yillarda bu sohada sezilarli natijalarga erisha boshladi.

Estoniya raqamli boshqaruvining markaziy elementi – **X-Road** platformasidir. X-Road barcha davlat va xususiy tashkilotlar o'rtasida ma'lumot almashinuvini ta'minlaydigan, ochiq kodli, xavfsiz integratsiya tizimi bo'lib, 2001-yildan buyon uzluksiz qo'llanib kelinmoqda [22] X-Roadning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

a) Ma'lumotlar almashinuvi real vaqt rejimida

Tizim turli ma'lumotlar bazalari (sog'liqni saqlash, soliq, ta'lim, transport, biznes reyestri) o'rtasida tezkor va xavfsiz almashinuvni ta'minlaydi. Bu davlat xizmatlarining muvofiqlashtirilgan ko'rinishda ishlashiga imkon beradi.

b) Xavfsizlik va nazorat (KSI blockchain)

Estoniya X-Road tranzaksiyalarini KSI blockchain texnologiyasi bilan himoya qiladi [5]. Bu har qanday o'zgartirish yoki noqonuniy kirishni aniqlash imkonini beradi.

c) "Once-only" prinsipi

Estoniyada fuqaro biror ma'lumotni davlatga faqat bir marta taqdim etadi. Masalan, tug'ilish ro'yxatga olingach, tegishli barcha tizimlar avtomatik ravishda yangilanadi [12]. Bu prinsip byurokratiyani keskin kamaytiradi.

d) X-Roadning xalqaro eksport modeli

X-Road nafaqat Estoniyaning ichki infratuzilmasi, balki xalqaro standartga aylangan. Finlandiya, Islandiya, Ispaniya va bir nechta Osiyo davlatlari platformani qabul qilgan yoki moslashtirmoqda [8].

Estoniyaning texnologik infratuzilmasi yuqori darajadagi integratsiya, xavfsizlik va avtomatlashtirilgan ma'lumot almashinuviga asoslangan. Bu raqamli davlatning yetakchi sohasi hisoblanadi va yuqoridagi kabi mukammal ishlab chiqilgan va amalga muvaffaqiyatli tadbiq etilgan loyihalar orqali ko'zlangan maqsadga yetish va ko'plab sohalarni va amallarni osonlashtirish mumkin.

O'zbekistonda ham yuqorida keltirilgani kabi raqamli infratuzilmasining asosiy platformalari yaratilgan va bugungi kunda ham jadal o'sish va turli sohalar bilan integratsiya qilish bosqichida hisoblanadi. Ular orasida jamiyat hayotida qo'llanilib inklyuziyaning rivojiga hissa qo'shayotgan muvaffaqiyatli loyihalar haqida so'z yuritish mumkin:

a) my.gov.uz – Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali

YIP davlat organlari o'rtasida ma'lumot almashinuvini yo'lga qo'yuvchi markaziy mexanizmdir. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali orqali elektron davlat xizmatlari ko'rsatish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" qaroriga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2017 - 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar strategiyasi"ni "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili"da amalga oshirishga oid [Davlat dasturini](#) bajarish, shuningdek elektron hukumat markaziy ma'lumotlar bazasi va axborot tizimlari komplekslari bilan integratsiyalash O'zbekiston Respublikasi Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali orqali elektron davlat xizmatlarini ko'rsatish sifatini yanada oshirish maqsadida [2] turli sohalarni o'zida jamlovchi yagona interaktiv davlat xizmatlari portali ishga tushiriladi. Ushbu portal orqali mamlakat aholisi 770 dan ortiq xizmatlarni onlayn bajarishlari mumkin bo'ladi va bu tizimga bugungi kunda ham turli tashkilotlar va ma'lumotlarni, xizmatlarni integratsiya qilish amalga oshirilmoqda [19].

Ammo uning integratsiya darajasi X-Road dan farqli ravishda to'liq emas; ayrim vazirliklar o'z ma'lumotlar bazalarini uzluksiz integratsiya qilmagan.

b) ONE ID — Yagona identifikatsiya tizimi

ONE ID fuqarolarning shaxsini onlayn tasdiqlash uchun ishlatiladi. U Estoniya e-ID tizimiga funksional jihatdan o'xshaydi, ammo qamrov darajasi hozirgi kunda ham amaliy ishlash va kengaytirish ishlarini davom ettirmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 30-oktabrdagi "Aholiga taqdim etilayotgan elektron davlat xizmatlarini ko'rsatishda shaxsni tasdiqlash tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" 679-son qaroriga muvofiq identifikatsiya tizimi orqali shaxslarni identifikatsiyalash (autentifikatsiyalash) xizmatlari davlat tashkilotlari, shu jumladan, mahalliy davlat hokimiyati organlariga bepul, boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga belgilangan tartibda tuziladigan shartnomaga muvofiq pullik asosida ko'rsatiladi [18]. OneID tizimi – "Raqamli hukumat" tizimi foydalanuvchilarini identifikatsiyalash uchun yagona axborot tizimi bo'lib, u davlat organlari va nodavlat notijorat tashkilotlarining axborot tizimlariga turli davlat, ta'lim, bank, tijorat va boshqa xizmatlarni elektron interaktiv rejimda olish uchun oddiy va xavfsiz kirish imkonini beruvchi tizim shaklidir [18].

Estoniya dunyoda birinchi bo'lib umumiy saylovlarda onlayn ovoz berish – **i-Voting** tizimini joriy qilgan davlatdir [5]. Tizim 2005-yildan beri qo'llanib keladi va hozirda saylovchilarning 46–50 foizi onlayn ovoz beradi. i-Voting tizimi Estoniyaning e-ID va X-Roard tizimlari bilan to'liq integratsiya qilingan bo'lib, ovoz berish jarayonlarining xavfsizligi va shaffofligini ta'minlaydi.

Estoniyaning e-participationning- masofadan turib vakillik jarayonlarida qatnashish amaliyotining asosiy elementlari:

1. i-Voting – onlayn ovoz berish;
2. Rahbariyat bilan raqamli muloqot platformalari;
3. Ochiq ma'lumotlar portali (data.gov.ee);
4. Onlayn jamoaviy petitsiyalar tizimi;
5. Fuqarolarning davlat qarorlariga sharh berish imkoniyatlari mavjudligi bilan izohlanadi.

E-participation samaradorligi BMTning raqamli hukumatlar indeksining uchta komponentidan biri bo'lgan *E-Participation Index* bo'yicha ham tasdiqlangan. BMT ma'lumotlariga ko'ra Estoniya dunyoda eng yuqori ko'rsatkichlardan biriga ega mamlakat hisoblanadi va raqamli hukumatning asosiy ko'rsatkichlari yuqori samaradorlikda mavjudligi ham alohida ta'kidlanadi [10]. Bu fuqarolarning davlat boshqaruvida raqamli vositalar orqali faol ishtirokini ko'rsatadi.

O'zbekiston so'nggi yillarda fuqarolarning onlayn ishtirokini kengaytirishga qaratilgan bir qator platformalarni joriy qildi. Ulardan eng asosiylari:

1. “Mening fikrim” – raqamli petitsiyalar platformasi

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashining va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati kengashining “Mening fikrim” veb-portali orqali elektron jamoaviy murojaat qilish va ularni ko'rib chiqish tartibi to'g'risidagi nizomga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida qo'shma Qarori imzolanadi [1]. Ushbu portalda fuqarolar turli ijtimoiy muammolar bo'yicha petitsiya yaratishi, imzo yig'ishi va uni parlamentga taqdim etishi mumkin. Mazkur qarorga binoan “Mening fikrim” veb-portali – fuqarolarning vakolatli davlat organlariga elektron jamoaviy murojaat berish bo'yicha konstitutsiyaviy huquqlari ro'yobga chiqarilishini ta'minlovchi maxsus veb-portal hisoblanadi va elektron jamoaviy murojaatni ko'rib chiqishning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat: qonuniylik; elektron jamoaviy murojaatlarga tezkor munosabat bildirish; kollegiallik; xalq bilan muloqot; shaffoflik kabi tamoyillarga asoslanadi [2].

2. Virtual qabulxonalar va Prezident portalida murojaatlar tizimi

Fuqarolar davlat rahbariyati bilan bevosita muloqot imkoniyatiga ega. “O'zbekistonda davlat boshqaruvida – fuqarolar va tadbirkorlar murojaatlarini qabul qilish hamda ko'rib chiqishning elektron shakldagi mexanizmi”ni tashkil etuvchi ushbu tizimga oid asosiy hujjatlar va rasmiy sahifalar quyidagilardir: Shavkat Mirziyoyevning Virtual Qabulxonasi – fuqarolarning Prezidentga murojaat qilish huquqini onlayn shaklda amalga oshirishga yo'naltirilgan axborot tizimi [1]; O'zbekiston fuqarolari hamda yuridik shaxslarning davlat organlariga ariza, shikoyat va takliflar bilan murojaat qilishga doir konstitutsiyaviy huquqlarini amalda ta'minlash uchun mamlakatda keng imkoniyatlar yaratilgan. Bu boradagi islohotlar jarayonida 2016-yil 28-dekabrda qabul qilingan “Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida”gi Prezident farmoni muhim bosqich bo'lib xizmat qildi. Mazkur hujjat zahirida murojaatlar bilan ishlash bo'yicha sifat jihatidan yangi, samaradorligi yuqori bo'lgan tizim barpo etildi.

Ushbu tizimning markaziy bo'g'ini – Prezidentning Virtual qabulxonasi va Xalq qabulxonalari bo'lib, ular davlat rahbari bilan bevosita muloqot qilish, aholining muammolarini tezkor o'rganish va hal etishning amaliy mexanizmini shakllantirdi. Virtual qabulxona ishga tushirilganidan buyon qisqa vaqt ichida 1,6 milliondan ortiq murojaat kelib tushgani aholi tomonidan mazkur platformaga bo'lgan ehtiyoj va ishonchning yorqin ko'rinishidir.

Murojaatlar sonining ortib borayotgani, bir tomondan, davlat hokimiyati organlari faoliyatiga nisbatan jamoatchilik ishonchi mustahkamlanayotganini ko'rsatsa, boshqa tomondan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish madaniyati yurtimizda tobora rivojlanayotganiga ishora qiladi. Fuqarolar elektron imkoniyatlar orqali murojaat yuborish, o'z muammosiga yechim izlash va javoblarni masofadan turib olish kabi qulayliklardan samarali foydalanmoqda.

Shu bilan birga, axborot texnologiyalari tez rivojlanib borayotgan hozirgi davr talablaridan kelib chiqib, murojaatlar bilan ishlash tizimini yanada takomillashtirish zarurati paydo bo'ldi. Amalga oshirilgan chuqur tahlillar, o'tgan yillar davomida to'plangan tajriba hamda fuqarolarning taklif va fikrlari yangi yechimlar ishlab chiqishni talab etdi. 2017-yil 11-sentyabrda qabul qilingan “Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida”gi Qonunning yangi tahriri ham murojaatchilar uchun qo'shimcha qulayliklarni yaratishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Shu asosda Prezident Virtual qabulxonasining yangilangan dasturiy majmuasi ishlab chiqildi va 1-fevraldan boshlab sinov tariqasida ishga tushirilishi belgilandi. Portalning manzili o'zgarishsiz qoldi – pm.gov.uz. Undagi “pm” qisqartmasi “Prezidentga murojaat” iborasining bosh harflari sifatida talqin qilinadi [14].

Benchmarking jadvali: Estoniya va O'zbekistonning 6 asosiy mezon bo'yicha taqqoslovi

Quyidagi jadval ikki davlatning raqamli boshqaruv bo'yicha asosiy ko'rsatkichlari qiyosini aks ettiradi

1-jadval. Raqamli boshqaruvning 6 mezoni bo'yicha taqqoslov

Mezonlar	Estoniya	O'zbekiston	Tahliliy xulosa
1. Normativ-huquqiy asos	Mustahkam, izchil, 20+ yillik tajriba	Faol rivojlanmoqda, integratsiya jarayonida	O'zbekiston institutsional barqarorlikni kuchaytirishi kerak
2. Texnologik infratuzilma	X-Road, e-ID, KSI blockchain	YIP, ONE ID, my.gov.uz	Integratsiya darajasi past, X-Roadga yaqin tizim talab qilinadi
3. E-xizmatlar sifati	99% onlayn, 90% avtomatik	55–60% onlayn	Jarayonlarni to'liq avtomatlashtirish zarur
4. Raqamli inklyuziya	98% internet qamrovi, IT ta'lim uzluksiz ta'lim tizimiga kiritilgan	80% qamrov, hududiy tafovut katta	Ta'lim va infratuzilmani kuchaytirish zarur
5. Kiberxavfsizlik	Kuchli, blockchain asosli audit	Rivojlanmoqda, hujumlarga moyillik yuqori	Xavfsizlikning texnik darajasi past
6. E-participation	i-Voting, ochiq hukumat, fuqarolar ishtiroki yuqori	Petitsiya platformalari, lekin ishtirok past	Raqamli demokratiya imkoniyatlari kengaytirilishi kerak

Benchmarking natijalari Estoniya va O'zbekiston raqamli davlat qurilishi bo'yicha sezilarli farqlarga ega ekanini ko'rsatadi. Estoniya – 25 yildan ortiq davom etayotgan izchil strategiya, kuchli texnologik infratuzilma, yuqori integratsiya darajasi va fuqarolarning raqamli ishtiroki bilan ajralib turadi. O'zbekiston esa qisqa davrda jadal modernizatsiya bosqichiga kirib kelgan, integratsiya, inklyuziya, kiberxavfsizlik va raqamli demokratiya yo'nalishlarida qo'shimcha islohotlar amalga oshirilmoqda va ularning amaliy natijalari ham ko'rinmoqda.

Estoniya raqamli davlat modeli ilmiy adabiyotlarda “eng optimal va takrorlanishi mumkin bo'lgan davlat raqamlashtirish paradigmasi” sifatida tasvirlanadi [33].

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni.
3. “Mening fikrim” veb-portali orqali elektron jamoaviy murojaat qilish va ularni ko'rib chiqish tartibi to'g'risidagi nizomga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida qaror // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: <http://lex.uz/docs/-4249490>
4. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi hujjatlari. – URL: <https://lex.uz/ru/docs/-3353186>
5. Camp, R. C. Benchmarking: The search for industry best practices that lead to superior performance // ASQC Quality Press. – 2011.
6. Izhutova, I. Benchmarking and effective strategic communications: ways to implement in public administration // Jurnal. – 2019. – Vol. 4(4). – P. 45–48.
7. Madise, Ü., Vinkel, P. E-voting in Estonia: Technological and legal framework // Journal of Electronic Governance. – 2020. – Vol. 13(2). – P. 145–160.
8. Milosevic D., Djuric M., Filipovic J., Ristic S. Benchmarking as a Quality Management Tool in Public Administration. – 2013. – URL: https://www.researchgate.net/publication/264548661_Benchmarking_as_a_Quality_Management_Tool_in_Public_Administration

9. Ministry for Digital Technologies of Uzbekistan. *Digital Uzbekistan 2030 Strategy Implementation Report*. – Tashkent, 2023.
10. Nyman, A. *Interoperability and X-Road adoption in Europe* // *Digital Governance Review*. – 2019. – Vol. 8(4). – P. 27–39.
11. Smith, J., Williams, R. *Public sector benchmarking and best practices in governance* // *Journal of Public Administration Studies*. – 2020. – Vol. 45(3). – P. 210–225.
12. United Nations. *UN E-Government Survey 2022* // United Nations Department of Economic and Social Affairs. – 2022.
13. Vassil, K. *Digital governance in Estonia: Building a 21st-century state* // *Government Information Quarterly*. – 2015. – Vol. 32(2). – P. 140–149.
14. *e-Estonia: The digital society* // Government of Estonia. – 2021. – URL: <https://e-estonia.com/story/>
15. Information System Authority (RIA) rasmiy veb-sayti. – URL: <https://www.ria.ee/en>
16. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining virtual qabulxonasi*. – URL: <https://pm.gov.uz/oz>
17. UN E-Government Development Index haqida umumiy ma'lumot // United Nations Public Administration. – URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Overview/-E-Government-Development-Index>
18. UN E-Government Knowledgebase grafik ma'lumoti // United Nations Public Administration. – URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/portals/egovkb/2022/EgovKB_01.png
19. *X-Road: Interoperability services* // e-Estonia, Government of Estonia. – 2021. – URL: <https://e-estonia.com/solutions/interoperability-services/x-road/>
20. *Yagona identifikatsiya tizimi (One-ID) haqida ma'lumot* // Elektron hukumat axborot portali. – URL: <https://e-gov.uz/ru/projects/one-id>
21. *Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (my.gov.uz) statistikasi*. – URL: <https://my.gov.uz/uz/statistics>
22. Cybernetica. (2020). *X-Road data exchange layer: Technical overview*. Tallinn. <https://x-road.global/xroad-history>

**TURIZM FALSAFASI: MADANIYATLARARO MULOQOT, BARQAROR RIVOJLANISH
VA SHAXS MA'NAVİY KAMOLOTI OMILI SIFATIDA**

Ergashov Ziyodullo Bobir o'g'li,

*Qarshi davlat texnika universiteti katta o'qituvchisi
ziyodilloergawev406@gamil.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada turizm fenomenining falsafiy mohiyati, uning shaxs ma'naviy kamoloti, madaniyatlararo muloqot va barqaror rivojlanishdagi o'rni ilmiy-falsafiy nuqtayi nazardan kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda turizm nafaqat iqtisodiy faoliyat, balki insonning o'zligini anglash, "Boshqa"ni idrok etish va sivilizatsiyalararo dialog qurish vositasi sifatida talqin etiladi. Maqolada qadimgi ziyoratchilik (paligrimaj) an'analardan zamonaviy transformatsion turizmga bo'lgan g'oyalar evolyutsiyasi, Sharq va G'arb mutafakkirlarining safar haqidagi qarashlari, hamda UNWTO va UNESCO statistik ma'lumotlari asosida zamonaviy turizmning aksiologik o'lchovlari yoritilgan. Shuningdek, O'zbekistonning Buyuk ipak yo'li merosi asosidagi turizm salohiyati va "2030-yilgacha turizmni rivojlantirish konsepsiyasi" kontekstida sohaning ma'naviy-falsafiy istiqbollari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: turizm falsafasi, mehmondo'stlik, madaniyatlararo muloqot, ma'naviy kamolot, sayyohlik, dialog, aksiologiya, gumanizm, barqaror turizm, transformatsion turizm, ipak yo'li.

**ФИЛОСОФИЯ ТУРИЗМА: КАК ФАКТОР МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ,
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ И ДУХОВНОГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ**

Abstract. This article provides a comprehensive scientific and philosophical analysis of the philosophical essence of the tourism phenomenon and its role in personal spiritual maturity, intercultural dialogue, and sustainable development. In the study, tourism is interpreted not merely as an economic activity, but as a means of self-awareness, perception of the "Other," and building an inter-civilizational dialogue. The article highlights the evolution of ideas from ancient pilgrimage traditions to modern transformational tourism, the views of Eastern and Western thinkers on travel, and the axiological dimensions of modern tourism based on UNWTO and UNESCO statistical data. Furthermore, the tourism potential of Uzbekistan based on the heritage of the Great Silk Road and the spiritual-philosophical prospects of the sector within the context of the "Concept of Tourism Development until 2030" are revealed.

Keywords: philosophy of tourism, hospitality, intercultural dialogue, spiritual maturity, tourism, dialogue, axiology, humanism, sustainable tourism, transformational tourism, Silk Road.

**PHILOSOPHY OF TOURISM: AS A FACTOR OF INTERCULTURAL COMMUNICATION,
SUSTAINABLE DEVELOPMENT, AND PERSONAL SPIRITUAL GROWTH**

Аннотация. В данной статье проводится комплексный научно-философский анализ философской сущности феномена туризма, его роли в духовном совершенствовании личности, межкультурном диалоге и устойчивом развитии. В исследовании туризм интерпретируется не только как экономическая деятельность, но и как средство самопознания, восприятия «Другого» и построения межкультурного диалога. В статье освещены эволюция идей от древних традиций паломничества до современного трансформационного туризма, взгляды восточных и западных мыслителей о путешествиях, а также аксиологические измерения современного туризма на основе статистических данных ЮНВТО и ЮНЕСКО. Кроме того, раскрываются туристический потенциал Узбекистана на основе наследия Великого шелкового пути и духовно-философские перспективы отрасли в контексте «Концепции развития туризма до 2030 года».

Ключевые слова: философия туризма, гостеприимство, межкультурный диалог, духовное совершенствование, туризм, диалог, аксиология, гуманизм, устойчивый туризм, трансформационный туризм, Шелковый путь.

Kirish. Inson tabiatining tub mohiyatini tushunishda harakat, sayohat va "o'zga" bilan uchrashish hodisalari fundamental falsafiy ahamiyatga ega. Aristotelning "Inson — siyosiy va ijtimoiy mavjudot" degan mashhur ta'rifi bugungi globallashgan dunyoda yangicha mazmun kasb etmoqda: zamonaviy inson — bu, eng avvalo, harakatdagi, sayohat qiluvchi inson (homo viator). XXI asrda turizm dunyoning eng tez

rivojlanayotgan ijtimoiy-iqtisodiy tarmoqlaridan biriga aylangan bo'lib, bu sohani sof iqtisodiy hodisa doirasida o'rganish uning ma'naviy-falsafiy ko'lamini cheklab qo'yadi.

Jahon turizm tashkiloti (UNWTO/UN Tourism)ning 2024-yilgi hisobotiga ko'ra, 2023-yilda dunyo bo'ylab xalqaro sayyohlar soni 1,3 milliarddan oshib, pandemiyadan oldingi (2019) ko'rsatkichning 88 foiziga yetdi. Sayyohlik eksporti hajmi 1,7 trillion AQSH dollarini tashkil etib, jahon yalpi ichki mahsulotining qariyb 9–10 foizini ta'minlaydi va har 10 ish o'rnidan birini yaratadi. Biroq turizmning haqiqiy qiymati raqamlar bilan o'lchanmaydi: uning falsafiy mohiyati insonning o'z-o'zini anglashi, “Boshqasi”ni idrok etishi va dunyoga yangicha nigoh tashlashi bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-yanvardagi PF-5611-son Farmoni va “2030-yilgacha bo'lgan davrda turizmni rivojlantirish konsepsiyasi”ga muvofiq, mamlakatimizda 2030-yilga qadar yillik xorijiy sayyohlar oqimini 15 millionga, ichki sayyohlikni 25 millionga yetkazish vazifasi belgilangan. Bu strategik maqsadlarning ma'naviy-mafkuraviy asoslarini chuqur o'rganish bugungi falsafiy fanning dolzarb vazifalaridan biridir. Maqolada turizm hodisasi aksiologik, gumanistik, germevntik va madaniyatlararo dialog kontekstida tizimli ravishda tahlil etiladi.

Adabiyotlar tahlili. Turizm falsafasi masalasi jahon ilmiy adabiyotida nisbatan yangi, ammo jadal rivojlanayotgan yo'nalish hisoblanadi. Britaniyalik tadqiqotchi J. Tribe (2009) o'zining “Philosophical Issues in Tourism” asarida turizmni gumanitar fanlar nuqtayi nazaridan tahlil qiladi va uning epistemologik, aksiologik hamda etik muammolarini ko'taradi. M. Smith va L. Puczkó (2014) “Health, Tourism and Hospitality” monografiyasida turizmning shaxs ma'naviy va jismoniy salomatligi bilan bog'liqligini ochib bergan.

D. MacCannell (1976, 2013) “The Tourist: A New Theory of the Leisure Class” asarida zamonaviy sayyohni postmodern dunyoda “haqiqiylik” (authenticity)ni izlovchi subyekt sifatida tavsiflaydi. J. Urry va J. Larsen (2011) “The Tourist Gaze 3.0” kitobida sayyohning idrok etish jarayonini sotsial-falsafiy nuqtayi nazardan o'rganadi. E. Cohen (2004) turistik tajribaning besh tipologiyasini ishlab chiqib, sayohatning ekzistensial qirralarini ochib berdi.

Sharq mutafakkirlaridan Abu Rayhon Beruniyning “Hindiston” asari, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”si, Ibn Battutaning “Tuhfat un-nuzzor” safarnomasi, hamda Nosir Xisravning “Safarnoma”si sayohatning bilish va madaniyatlararo muloqotdagi rolini ko'rsatuvchi yorqin manbalardir. G'arb falsafasida Mishel de Monten (“Sayohat kundaligi”), Jan-Jak Russo (“Yolg'iz sayyohning xayollari”), Fridrix Nitsshe va zamonaviy ekzistensialist Gabriel Marselning “homo viator” konsepsiyasi ham insonning sayohati orqali o'zini topishi g'oyasini falsafiy asoslab bergan.

O'zbek olimlaridan A. Erkayev, S. Otamurodov, N. Komilov turizmni milliy g'oya, ma'naviyat va madaniyatlar muloqoti kontekstida o'rganganlar. Shu bilan birga, turizmning sof falsafiy-aksiologik tahlili, ayniqsa, postpandemik davrdagi yangi o'lchovlari hali yetarlicha o'rganilmagan, bu esa mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda dialektik, tarixiy-falsafiy, qiyosiy tahlil, germevntik, fenomenologik va aksiologik yondashuvlardan kompleks foydalanildi. Dialektik metod turizmni qarama-qarshi tomonlar — an'ana va innovatsiya, “o'z” va “o'zga”, moddiylik va ma'naviylik, lokallik va globallik birligi sifatida tahlil etishga imkon berdi. Qiyosiy tarixiy tahlil orqali Sharq va G'arb falsafiy an'alarida sayohat tushunchasining talqini solishtirildi. Germevntik yondashuv (H.-G. Gadamer) sayyohning “Boshqa” madaniyatni anglash va talqin qilish jarayonini, fenomenologik metod (E. Husserl, M. Merlo-Ponti) esa sayohat tajribasining subyektiv ma'nosini ochib berishda qo'llanildi. Tadqiqotning empirik bazasini UNWTO, UNESCO va O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining 2019–2024-yillardagi rasmiy ma'lumotlari tashkil etdi.

Natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot natijalari turizm hodisasining quyidagi yetti falsafiy qirrasini ochib berdi:

Birinchidan, turizm — bilish faoliyatining o'ziga xos shakli sifatida. Sayohat orqali inson nafaqat geografik makonni, balki o'zga xalqlarning urf-odatlarini, dini, san'ati va dunyoqarashini bilib oladi. Bu jarayonda hissiy-empirik bilim falsafiy umumlashma darajasiga ko'tariladi. Ibn Battuta o'zining 30 yil davomidagi (1325–1354) sayohatlarida 75 mingdan ortiq kilometr masofani bosib o'tib, 44 ga yaqin zamonaviy davlatlar hududida bo'lgan va “Tuhfat un-nuzzor fi g'aroib il-amsor” asarini yaratgan. Bugungi kunda bu manba antropologiya, madaniyatshunoslik va tarixiy geografiya uchun fundamental ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, turizm — madaniyatlararo muloqot vositasi sifatida. Avstriyalik faylasuf Martin Buburning “Men va Sen” (Ich und Du, 1923) konsepsiyasiga ko'ra, haqiqiy muloqot — bu ikki subyekt o'rtasidagi teng dialogdir, “Men–Sen” munosabati esa “Men–U” instrumental munosabatidan tubdan farq qiladi. Turizm aynan shunday subyekt-subyektiv dialog uchun zamin yaratadi: sayyoh va mezbon o'zaro

tushunish, hurmat va o'rganish jarayoniga kirishadi. UNESCO 2022-yilgi ma'lumotlariga ko'ra, madaniyatlararo muloqotni rivojlantiruvchi turizm shakllari ksenofobiya darajasini 23 foizga, etnik stereotiplar ta'sirini esa 31 foizga pasaytiradi.

Uchinchidan, turizm — shaxs ma'naviy kamolotining transformatsion omili sifatida. Avliyo Avgustin (354–430) “Dunyo bir kitobdir va sayohat qilmaganlar uning faqat bir sahifasini o'qiydi” deb yozgan edi. Sayohat insonni stereotiplardan xalos qiladi, dunyoqarashini kengaytiradi va o'z-o'zini anglash imkonini beradi. Zamonaviy ijtimoiy psixologiyada G. Reisinger ishlab chiqqan “transformatsion turizm” (transformative tourism) konsepsiyasi sayohatning shaxsiy o'sish, qadriyat tizimini qayta ko'rib chiqish va ekzistensial ma'no izlashga ta'sirini ilmiy asoslab beradi. Adams (2006) tadqiqotiga ko'ra, uzoq muddatli xalqaro sayohatdan keyin respondentlarning 78 foizida empatiya darajasi sezilarli oshgani qayd etilgan.

To'rtinchidan, mehmondo'stlik — milliy-ma'naviy qadriyat sifatida. O'zbek xalqining “Mehmon — atoyi Xudo”, “Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan” degan naqlari mehmondo'stlikning oddiy xizmat ko'rsatish emas, balki chuqur falsafiy-axloqiy va sakral tushuncha ekanligini ko'rsatadi. Antik dunyoda yunoncha “xenia” (mehmondo'stlik) tushunchasi Zevs Ksenios xudosining homiyligi ostida bo'lgan, islom an'anasida esa mehmonni qabul qilish farzi kifoya darajasiga ko'tarilgan. Bu universal qadriyat zamonaviy turizm sanoatida O'zbekistonning raqobatbardosh ustunligiga aylantirilishi mumkin.

Beshinchidan, turizm — globallashuv va lokal o'ziga xoslik dialektikasi sifatida. Roland Robertson kiritgan “glokallashuv” (glocalization) tushunchasi turizmga ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi: global standartlar lokal madaniy o'ziga xoslik bilan uyg'unlashadi. Buxorodagi tarixiy karvonsaroyda zamonaviy butik-mehmonxona faoliyat ko'rsatishi, an'anaviy oshxonaning xalqaro kulinariya mezonlari bo'yicha sertifikatlanishi — bularning barchasi madaniyat falsafasining yangi modusidir.

Oltinchidan, turizm — vaqt va makon falsafasining konkret amaliyoti sifatida. M. Hayd-eggerning “Borliq va vaqt” (1927) asarida ilgari surilgan inson borligining temporal tabiati g'oyasi turistik tajribada o'ziga xos namoyon bo'ladi: sayyoh kundalik vaqt oqimidan chiqib, “muqaddas vaqt” (M. Eliade) — boshqa sivilizatsiyaning tarixiy qatlamlariga sho'ng'iydi. Samarqand Registonida turgan sayyoh nafaqat XV asrning me'morchiligini ko'radi, balki butun bir tsivilizatsiyaning ma'naviy-tarixiy uqlari bilan dialogga kirishadi.

Yetinchidan, turizmning salbiy falsafiy oqibatlari va etik muammolari. Madaniy o'ziga xoslikning yo'qolishi (kommertsializatsiya), ekologik tanazzul (overtourism), simulyativ haqiqat (J. Bodriyar bo'yicha “simulakr”), “ko'rinish madaniyati” (Instagram-turizm) — bularning barchasi turizm etikasi muammosini dolzarblashtiradi. UNWTO 2023-yilgi hisobotiga ko'ra, jahon turizmi global karbonat angidrid emissiyasining 8 foiziga ulush qo'shadi. Shu sababli zamonaviy turizm falsafasi “mas'uliyatli turizm” (responsible tourism), “ekoturizm” va “barqaror rivojlanish maqsadlari” (SDG, ayniqsa 8, 12, 14 va 15-maqsadlar) tamoyillariga asoslanishi lozim.

O'zbekiston turizmining falsafiy salohiyati Buyuk ipak yo'li merosi, Naqshbandiya tariqati ziyoratgohlari, Samarqand, Buxoro, Xiva va Shahrisabzning UNESCO Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan obidalar bilan bog'liq. Bular shunchaki turistik ob'ektlar emas, balki insoniyat ma'naviy tarixining ramzlaridir. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda mamlakatimizga 6,6 millionga yaqin xorijiy sayyoh tashrif buyurgan bo'lib, bu ko'rsatkich 2022-yilga nisbatan 25 foizga oshgan. Sohaning YaIMdagi ulushi esa 2,3 foizdan 4,5 foizgacha o'sish istiqboliga ega.

O'zbekiston Respublikasi Buyuk ipak yo'lining qoq markazida joylashgan davlat sifatida turizmning falsafiy mohiyatini namoyon qilish uchun noyob imkoniyatlarga ega. Mamlakatimiz hududida UNESCO Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan to'rtta madaniy obyekt — Ichan Qal'a (1990), Buxoro tarixiy markazi (1993), Shahrisabz tarixiy markazi (2000) va Samarqand — madaniyatlar chorrahasi (2001) — hamda ikkita tabiat obyekti mavjud. Bundan tashqari, “Ipak yo'li: Chang'an–Tyanshan dahliz tarmog'i” transmilliy nominatsiyasi doirasida 2014-yilda yana sakkizta yodgorlik ro'yxatga kiritilgan.

Falsafiy nuqtayi nazardan, bu obidalar M. Foko aytgan “xotiraning makonlari” (lieux de mémoire) bo'lib xizmat qiladi: ular xalqning tarixiy ongini shakllantiradi va o'zini global tsivilizatsiyaning bir qismi sifatida idrok etishiga yordam beradi. Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Bahouddin Naqshband, Najmiddin Kubro maqbaralari ziyorat turizmining ma'naviy o'zagini tashkil etadi. World Travel & Tourism Council (WTTC) 2024-yilgi hisobotiga ko'ra, O'zbekistonda turizm va sayohat sohasi 2023-yilda YaIMga 4,1 milliard AQSH dollari hissa qo'shgan va to'g'ridan-to'g'ri hamda bilvosita 1,2 millionga yaqin ish o'rni yaratgan.

“O'zbekiston — 2030” strategiyasiga muvofiq, mamlakatda turizmni jadal rivojlantirish uchun viza rejimi liberalizatsiyasi (90 dan ortiq davlat fuqarolari uchun vizasiz tartib), elektron viza tizimi (e-visa), Silk Avia mahalliy aviakompaniyasini tashkil etish kabi tarkibiy islohotlar amalga oshirildi. Falsafiy jihatdan bu islohotlar “ochiq jamiyat” (K. Popper) prinsipining amaliy ifodasi bo'lib, davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi munosabatlarda yangi paradigma ekanligidan dalolat beradi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari turizm falsafasining keng nazariy va amaliy ahamiyatga molik fan ekanligini ko'rsatadi. Hozirgi kunda jahon ilmiy hamjamiyatida turizm falsafasi alohida intizom sifatida shakllanish bosqichida turibdi: 2007-yildan boshlab "Tourism Recreation Research" va "Annals of Tourism Research" jurnallarida turizmning aksiologik, etik va ekzistensial qirralariga oid maxsus sonlar nashr etilmoqda. Biroq postsovet hududida, jumladan O'zbekistonda, bu yo'nalish hali yetarlicha institutsionalizatsiya qilinmagan.

Maqolada ilgari surilgan g'oyalar, xususan turizmni "madaniyatlararo dialog vositasi" va "shaxs ma'naviy kamoloti omili" sifatida talqin etish, BMTning Sivilizatsiyalar Alyansi (United Nations Alliance of Civilizations) g'oyalari bilan to'liq mos keladi. 2024-yilda Samarqandda o'tkazilgan Dunyo dinlari liderlarining dialog forumi ham bu konsepsiyaning amaliy tasdiqi bo'ldi. Shu bilan birga, tadqiqotning keyingi bosqichlarida ushbu nazariy xulosalarni empirik sotsiologik tadqiqotlar (so'rov, fokus-guruh, chuqurlashtirilgan intervyu) orqali tekshirish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Olib borilgan kompleks falsafiy tadqiqot natijalariga ko'ra quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Turizm — bu nafaqat iqtisodiy yoki ijtimoiy hodisa, balki chuqur ekzistensial-falsafiy mazmunga ega bo'lgan inson faoliyatining alohida ko'rinishi. U bilish, muloqot, o'zlikni anglash va transtsendensiya funksiyalarini bajaradi.
2. Madaniyatlararo muloqot turizmning eng muhim aksiologik o'lchovi hisoblanadi va u tolerantlik, xalqlar o'rtasidagi tinchlik, gumanistik qadriyatlar hamda "sivilizatsiyalar dialogi" (M. Xatamiy) g'oyasini mustahkamlashga xizmat qiladi.
3. Mehmondo'stlik o'zbek xalqining milliy-ma'naviy qadriyati sifatida zamonaviy turizm sanoatining gumanistik asosi va "milliy brend" elementi bo'lib xizmat qilishi mumkin.
4. O'zbekistonda turizmni rivojlantirishda nafaqat infratuzilma, balki turizm etikasi, falsafasi va aksiologiyasiga oid fundamental ilmiy tadqiqotlarni kuchaytirish, hamda "turizm falsafasi" fanini oliy ta'lim muassasalari o'quv dasturlariga kiritish lozim.
5. Bo'lajak turizm sohasi mutaxassislari uchun falsafiy-gumanitar bilim — kasbiy kompetentlikning ajralmas qismidir, chunki sayyoh bilan ishlash, eng avvalo, inson va uning ichki dunyosi bilan ishlashdir.
6. Postpandemik davrda turizmning yangi modellari — barqaror, transformatsion, mas'uliyatli va ma'naviy turizm — global rivojlanishning yetakchi paradigmalarga aylanmoqda va bu tendensiya O'zbekiston turizm strategiyasida ham aks etishi zarur.

ADABIYOTLAR:

1. Tribe J. *Philosophical Issues in Tourism*. – Bristol: Channel View Publications, 2009. – 312 p.
2. Smith M., Puczkó L. *Health, Tourism and Hospitality: Spas, Wellness and Medical Travel*. – 2nd ed. – London: Routledge, 2014. – 480 p.
3. MacCannell D. *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*. – Berkeley: University of California Press, 2013. – 280 p.
4. Urry J., Larsen J. *The Tourist Gaze 3.0*. – London: SAGE Publications, 2011. – 304 p.
5. Cohen E. *Contemporary Tourism: Diversity and Change*. – Oxford: Elsevier, 2004. – 360 p.
6. Buber M. *I and Thou* / Trans. by W. Kaufmann. – New York: Charles Scribner's Sons, 1970. – 185 p.
7. Heidegger M. *Being and Time* / Trans. by J. Macquarrie & E. Robinson. – Oxford: Blackwell, 1962. – 589 p.
8. Eliade M. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. – New York: Harcourt, 1959. – 256 p.
9. Gadamer H.-G. *Truth and Method*. – 2nd rev. ed. – New York: Continuum, 2004. – 624 p.
10. Ibn Battuta. *Sayohatnoma (Tuhfat un-nuzzor fi g'aroib il-amsor va ajoib il-asfor)*. – Toshkent: "Sharq" NMAK, 2012. – 688 b.
11. *Boburnoma / Nashrga tayyorlovchi P. Shamsiyev*. – Toshkent: Sharq, 2019. – 528 b.
12. Masharipova G.K. *Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi va falsafiy qarashlari: monografiya*. – Toshkent: Fan ziyosi, 2022. – 160 b. ISBN 978-9943-7472-5-8.
13. Erkayev A. *Ma'naviyat — millat nishoni*. – Toshkent: Ma'naviyat, 1999. – 240 b.
14. Otamurodov S. *Globallashuv va milliy-ma'naviy xavfsizlik*. – Toshkent: O'zbekiston, 2013. – 453 b. ISBN 978-9943-01-909-6-2.
15. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-yanvardagi PF-5611-son "O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni // Lex.uz.*

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-yanvardagi PQ-4095-son "2019–2025-yillarda O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori // Lex.uz.
17. UN Tourism (UNWTO). *International Tourism Highlights, 2024 Edition*. – Madrid: World Tourism Organization, 2024.
18. UNESCO World Heritage Centre. *Silk Roads: Heritage Corridors*. – Paris: UNESCO, 2023.
19. World Travel & Tourism Council (WTTC). *Economic Impact Report 2024*. – London: WTTC, 2024.
20. Reisinger Y. (Ed.) *Transformational Tourism: Tourist Perspectives*. – Wallingford: CABI, 2013. – 256 p.
21. Robertson R. *Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity* // *Global Modernities*. – London: SAGE, 1995. – P. 25–44.
22. Komilov N. *Tasavvuf yoki komil inson axloqi*. – Toshkent: Movarounnahr, 2009. – 448 b.

INNOVATION IQTISODIYOT SHAROITIDA IJTIMOY XIZMATLAR BOZORIDAGI MUAMMO VA YECHIMLAR

Azizova Nelufar Ikrom qizi,

Kattaqo‘rg‘on davlat pedagogika instituti

Raqamli texnologiyalar va iqtisodiyot kafedrası o‘qituvchisi

ikramovanilyufar@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada bozor hozirgi davrdagi murakkab tuzilishga egaligini, uning tarkibiy qismlari murakkabligi hamda iqtisodiy o‘zgarishlar natijasida yuzaga kelayotgan muammolar tahlili haqida fikr yuritadi. Bozorning ichki tuzilishi murakkab bo‘lganligi sababli uni turkumlashga har xil mezonlar asos qilib olinadi. Asosan Ijtimoiy xizmatlar bozoridagi yangi tizimga o‘tish mobaynida yuzaga kelayotgan muammolar va kamchiliklarga doir tavsiyalar taqdim etildi. Bozor tizimining afzalligi resurslarni samarali taqsimlash va iqtisodiy muvozanatda barqaror turishni ta‘minlaydi. Buning mazmuni shuki, ijtimoiy xizmatlar bozor tizimi resurslarni jamiyatga eng zarur bo‘lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga yo‘naltiradi.

Kalit so‘zlar: bozor iqtisodiyoti, ijtimoiy xizmatlar bozori, resurslar samaradorligi, tovar va xizmatlar, YAIM, rivojlanish.

PROBLEMS AND SOLUTIONS IN THE SOCIAL SERVICES MARKET UNDER CONDITIONS OF AN INNOVATIVE ECONOMY

Abstract. This article discusses the complex structure of the market in the current period, analyzing its components and the problems arising from economic changes. Due to the complexity of the internal structure of the market, various criteria are used for its classification. Recommendations are presented regarding the problems and shortcomings arising during the transition to the new system in the social services market. The advantage of the market system lies in the efficient allocation of resources and maintaining stability in economic equilibrium. In essence, the social services market system directs resources toward the production of goods and services that are most necessary for society.

Keywords: Market economy, social services market, resource efficiency, goods and services, GDP, development

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ НА РЫНКЕ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В данной статье рассматривается сложная структура рынка в современный период, анализируются его компоненты и проблемы, возникающие в результате экономических изменений. Из-за сложности внутренней структуры рынка для его классификации используются различные критерии. Приводятся рекомендации по вопросам проблем и недостатков, возникающих при переходе к новой системе на рынке социальных услуг. Преимущество рыночной системы заключается в эффективном распределении ресурсов и поддержании стабильности экономического равновесия. По сути, система рынка социальных услуг направляет ресурсы на производство товаров и услуг, наиболее необходимых обществу.

Ключевые слова: Рыночная экономика, рынок социальных услуг, эффективность ресурсов, товары и услуги, ВВП, развитие

Kirish. Yangi O‘zbekiston sharoitida iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy barqarorlik mamlakatning ustuvor vazifalaridan biri sifatida belgilangan. Sobiq markazlashgan iqtisodiyot modelidan bozor iqtisodiyotiga o‘tish jarayoni nafaqat ishlab chiqarish va moliya sektorlarida, balki ijtimoiy xizmatlar tizimida ham tub o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Ijtimoiy xizmatlar bozori — sog‘liqni saqlash, ta‘lim, ijtimoiy himoya, transport, kommunal xizmatlar va boshqa sohalarni qamrab oluvchi murakkab tizim bo‘lib, davlat iqtisodiyotining muhim qismini tashkil etadi. Ushbu sektorning samarali ishlashi aholining hayot sifatini oshirish va iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. O‘zbekiston 1991-yil 1-sentabrda mustaqillikka erishganidan so‘ng, sobiq Sovet Ittifoqi iqtisodiy tizimidan bozor mexanizmlari asosidagi iqtisodiyotga o‘tishni boshladi. Bu jarayonning asosiy maqsadi milliy iqtisodiyotning

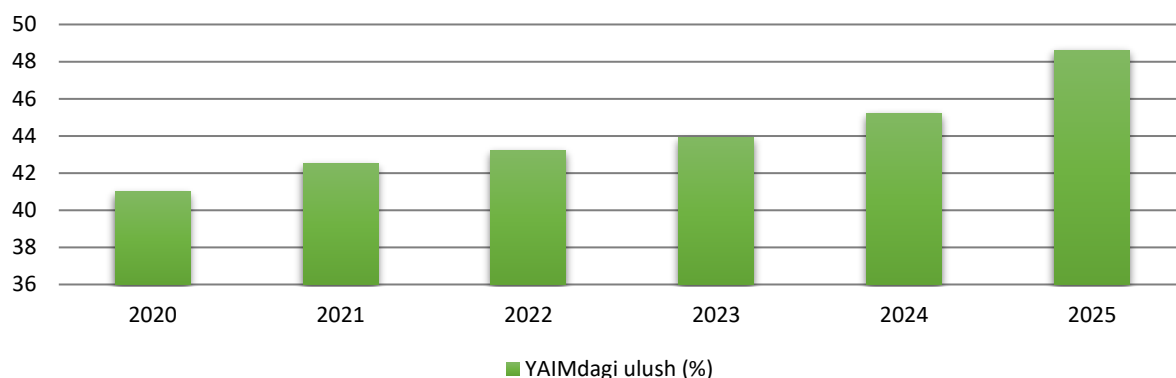
samaradorligini oshirish, xususiy mulkni rivojlantirish, erkin narxlar mexanizmini joriy qilish va xalqaro iqtisodiy integratsiyaga tayyorlash edi. 1992-yilda qabul qilingan iqtisodiy islohotlar konsepsiyasi doirasida narxlarni liberallashtirish, valyuta islohotlari va davlat korxonalarini xususiylashtirish dasturlari boshlangan bo'lsa, ijtimoiy xizmatlar sektori ham asta-sekin bozor mexanizmlariga moslashtirildi. Shu bilan birga, davlat tomonidan ijtimoiy himoya tizimi va moliya sektori orqali xizmatlar sifatini ta'minlashga alohida e'tibor qaratildi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida ijtimoiy xizmatlar bozori to'liq raqobatlashgan bozor shaklida shakllanmagan, balki aralash model — davlat va xususiy korxonalar integratsiyasi orqali rivojlanmoqda. Bu modelning asosiy vazifasi bozor mexanizmlari va ijtimoiy adolat o'rtasidagi muvozanatni yaratish, iqtisodiy notekisliklarni kamaytirish va aholi uchun sifatli xizmatlarni ta'minlashdir. Shu bilan birga, qishloq hududlarda xizmatlarning yetishmasligi, sifat monitoringi tizimining sustligi va axborot assimetriya kabi muammolar mavjud. Bu muammolarni bartaraf etish, xizmatlar bozorida samarali boshqaruv va nazorat mexanizmlarini shakllantirish orqali amalga oshiriladi. O'tish jarayoni murakkab va bosqichma-bosqich amalga oshgan bo'lib, uning muvaffaqiyati iqtisodiy strukturani modernizatsiya qilish, ichki bozorni rivojlantirish, xususiy sektorning faolligini oshirish va xalqaro iqtisodiy munosabatlarni kengaytirishga bog'liq. Shu tariqa, 1990-yillardan boshlab O'zbekiston iqtisodiyoti asta-sekin bozor prinsiplari asosida shakllanib bordi, bu esa ijtimoiy xizmatlar sektorida yangi tartib va mexanizmlarning joriy etilishiga imkon yaratdi. Mazkur tadqiqotning maqsadi — bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ijtimoiy xizmatlar bozorida mavjud muammolar va kamchiliklarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishning samarali yo'llarini ilmiy asoslashdir. Tadqiqot natijalari ijtimoiy xizmatlar sohasida iqtisodiy samaradorlikni oshirish va aholining turmush darajasini yaxshilashga xizmat qilishi kutilmoqda.

Adabiyotlar sharhi. Ijtimoiy xizmatlar bozori va uning bozor iqtisodiyoti sharoitida rivojlanish xususiyatlari mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan keng o'rganilgan. Xususan, Said G'ulomov (2017) iqtisodiyotni modernizatsiya qilish jarayonida xizmatlar sektorining ahamiyati ortib borishini ta'kidlab, uning iqtisodiy o'sish va bandlikni ta'minlashdagi rolini asoslab beradi. Olimning fikricha, xizmatlar sohasining rivojlanishi milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlovchi muhim omillardan biridir. Shuningdek, A. Vahobov (2019) tadqiqotlarida bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida xizmatlar bozorini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida baholanadi. Muallif xizmatlar sifatini oshirish, raqobat muhitini kengaytirish va xususiy sektorni qo'llab-quvvatlash zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda xizmatlar sektorining rivojlanishi va iqtisodiy samaradorligini o'rganish uchun statistik tahlil usulidan foydalanildi. Tadqiqot davomida bir nechta asosiy ko'rsatkichlar tahlil qilindi. Birinchidan, YAIMdagi ulushi % larda o'rganildi — ya'ni xizmatlar sektorining umumiy milliy daromadga hissasi. Shu indikator orqali sektorning iqtisodiyotdagi rolini aniqlandi. Bu ma'lumotlarni Jahon banki va Milliy statistika qo'mitasining yillik hisobotlari asosida o'rganildi. Ikkinchidan, bandlik darajasi % larda tahlil qilindi. Bu ko'rsatkich xizmatlar sektorida ishlayotgan ishchi kuchining umumiy band aholiga nisbati sifatida berilgan. Shu orqali ish o'rinlari hajmi va ishchi kuchining sektor tarkibidagi ulushi baholandi. Ma'lumotlarni Jahon banki va ILO tomonidan modellashirilgan baholashlardan olindi. Tahlil jarayonida deskriptiv statistika usullaridan foydalanildi va ma'lumotlarni jadval va grafiklar orqali vizual ko'rinishda taqdim qilindi. Shu bilan birga, yillik trendlarni kuzatish orqali 2020-2025-yillar oralig'ida xizmatlar sektoridagi o'sish va barqarorlik darajasini ko'rishga harakat qilindi.

Tahlil va natijalar. 2020-2025-yillarda ijtimoiy xizmatlar bozorining YAIMdagi ulushi barqaror o'sish tendensiyasiga ega ekanini ko'rsatadi. Diagrammada har yilgi ko'rsatkichlar bosqichma-bosqich ortib borayotgani kuzatiladi: 2020-yildagi nisbatan past ulushdan boshlab, 2025-yilga kelib sezilarli darajada yuqori natijaga erishilgan. Bu holatni bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoiti bilan bog'lab tahlil qilganda bir nechta muhim jihatlar ajralib chiqadi. Birinchidan, iqtisodiyotda davlatning bevosita ishtiroki qisqarib, xususiy sektor va xizmatlar sohasi kengayib bormoqda. Ijtimoiy xizmatlar, jumladan, ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya va boshqalar bozor mexanizmlariga moslashib, samaradorlik va raqobat muhitida rivojlanmoqda. Ikkinchidan, aholining daromadlari va ehtiyojlari ortishi natijasida xizmatlarga bo'lgan talab oshmoqda. Bu esa ijtimoiy xizmatlar bozorining kengayishiga olib keladi. Grafikdagi o'sish aynan talab va taklif muvozanatining yaxshilanayotganini bildiradi. Uchinchidan, institutsional islohotlar, jumladan, xususiylashtirish, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarining joriy etilishi va xizmatlar sifatini oshirishga qaratilgan siyosatlar ushbu sohaning YAIMdagi ulushini oshirishga xizmat qilmoqda. Rasmda aks etgan ijobiy dinamikalar bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida ijtimoiy xizmatlar sektorining strategik ahamiyati ortib borayotganini, iqtisodiyotda xizmatlar ulushi kengayayotganini va bu jarayon iqtisodiy barqarorlik hamda ijtimoiy farovonlikni ta'minlashda muhim omil ekanini ko'rsatadi.

Ijtimoiy xizmatlar bozorining statistika ko'rsatkichlari

2016-2025-yillarda ijtimoiy xizmatlar sektorida bandlik darajasining dinamikasini aks ettiradi. Ko'rsatkichlar deyarli butun davr davomida 49–50% oralig'ida saqlanib, nisbatan barqaror holatni namoyon etadi. 2018–2019-yillarda bandlik darajasi 50% dan oshgani ushbu sektorning iqtisodiyotdagi ulushi yuqori ekanini ko'rsatadi, 2020-yilda esa biroz pasayish kuzatiladi, keyingi yillarda esa yana tiklanish tendensiyasi qayd etiladi va 2025-yilda 50.19% ga yetganini ko'rish mumkin. Iqtisodiy nuqtayi nazardan bu jarayonni bir, necha tushunchalar orqali izohlash mumkin. Avvalo, bu yerda strukturaviy transformatsiya kuzatilmoqda, ya'ni iqtisodiyotda bandlikning sanoat va qishloq xo'jaligidan xizmatlar sektoriga ko'chishi sodir bo'lmoqda. Ijtimoiy xizmatlar sektorining yuqori ulushi postindustrial iqtisodiyot elementlarining shakllanayotganidan dalolat beradi.

2020-yildagi pasayish esa ehtimol tashqi shoklar, xususan global inqiroz yoki pandemiya ta'siri bilan bog'liq bo'lib, bu holat mehnat bozori kon'yunkturasining qisqa muddatli yomonlashuvi sifatida baholanadi. Keyingi yillarda bandlikning tiklanishi esa iqtisodiyotda adaptiv moslashuv va iqtisodiy tiklanish jarayonlari kechganini bildiradi. Shuningdek, ijtimoiy xizmatlar sektorida bandlikning yuqori darajada saqlanib qolishi inson kapitali rivoji bilan bevosita bog'liq. Ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy xizmatlar sohalarida ishchi kuchiga bo'lgan talab ortib borayotgani mehnatga talabning barqarorligini ko'rsatadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ushbu jadval shuni ko'rsatadiki, xizmatlar sektori, ayniqsa ijtimoiy xizmatlar, iqtisodiy o'sishning muhim drayveriga aylanmoqda. Bu esa o'z navbatida diversifikatsiya, bandlikni optimallashtirish va inklyuziv iqtisodiy o'sishni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida ijtimoiy xizmatlar bozori murakkab tuzilishga ega bo'lib, uning samarali ishlashini ta'minlash bir qator muammolarga duch kelmoqda. Tadqiqotlarga tayanib, davlat-xususiy sheriklik (DXSh) shakllarini mazmuni va huquqiy mexanizmlariga ko'ra uch asosiy guruhga ajratish mumkin. Ushbu tasnif DXShning bozor iqtisodiyoti sharoitida qanday ishlashini yanada aniqroq tushunishga yordam beradi.

Imperativ shakllar- bu turdagi sherikliklarda tashabbus va asosiy rol davlatga tegishli bo'ladi. Bunday munosabatlar faqat davlatning qat'iy irodasi asosida va maxsus normativ-huquqiy hujjatlar orqali shakllanadi. Ya'ni, DXSh loyihasining yuzaga kelishi va amalga oshirilishi to'liq ma'muriy tartibga solish orqali boshqariladi. Bu yondashuv, odatda, strategik ahamiyatga ega sohalarida — masalan, ijtimoiy infratuzilma, sog'liqni saqlash yoki ta'lim tizimida qo'llanadi.

Aralash shakllar- bu yerda tashabbus davlatdan ham, xususiy sektordan ham chiqishi mumkin. Biroq sheriklikning rasmiy shakllanishi uchun davlat tomonidan alohida huquqiy akt qabul qilinishi talab etiladi. Bu model bozor mexanizmlari va davlat nazoratining uyg'unlashgan ko'rinishi bo'lib, investitsiya jarayonlarini faollashtirish va risklarni taqsimlashda samarali hisoblanadi. Ixtiyoriy shakllar turdagi DXSh fuqarolik huquqi tamoyillari asosida amalga oshiriladi. Unda davlat va xususiy sektor teng huquqli hamkorlar sifatida ishtirok etadi. Munosabatlar ko'proq shartnomaviy asosda tartibga solinadi va davlatning bevosita aralashuvi cheklangan bo'ladi. Bu shakl raqobat muhitini rivojlantirish, innovatsiyalarni rag'batlantirish va xizmatlar sifatini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur tasnifni ijtimoiy xizmatlar bozorining rivojlanishi bilan bog'lab qaraganda, DXSh mexanizmlari ushbu sohani modernizatsiya qilishda muhim vosita ekanligi ko'rinadi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida davlat resurslari cheklangan sharoitda xususiy sektorni jalb etish orqali ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy xizmatlar sifatini oshirish mumkin. Shu jihatdan, imperativ shakllar barqarorlikni ta'minlasa, aralash va ixtiyoriy shakllar samaradorlik va raqobatni kuchaytiradi. Umuman olganda, DXShning ushbu uch bosqichli tasnifi

iqtisodiyotda davlat va xususiy sektor o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning evolyutsiyasini aks ettiradi hamda ijtimoiy xizmatlar bozorini rivojlantirishda muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Bozor tarkibidagi turli darajadagi xizmatlar segmentlari, malakali kadrlar yetishmasligi, texnologik infratuzilmaning zaifligi va raqobatning pastligi xizmatlarning samarali taqsimlanishi va iste'molchilar ehtiyojini qondirishni qiyinlashtirmoqda. Shu bilan birga, narxlarning tartibga solinmaganligi va standartlarning yetishmasligi bozorning barqaror rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, bozorning murakkab tuzilishi xizmatlar segmentlari o'rtasidagi o'zaro aloqani murakkablashtiradi va resurslarning samarali taqsimotini qiyinlashtiradi. Malakali kadrlar yetishmasligi va zamonaviy ta'lim dasturlarining kamligi xizmat sifatining past bo'lishiga sabab bo'ladi. Texnologik infratuzilma yetarli darajada rivojlanmaganligi xizmat ko'rsatish jarayonini sekinlashtiradi, raqobatning pastligi va narxlarni tartibga solish mexanizmlarining yetishmasligi esa bozorni monopoliyalashuvga moyil qiladi va iste'molchilar huquqlarini himoya qilishni qiyinlashtiradi. Ushbu muammolarni bartaraf etish va bozorni rivojlantirish maqsadida bir qator chora-tadbirlar taklif etiladi. Avvalo, xizmatlar bozorini aniq segmentlarga ajratish va har bir segment uchun standart va qoidalarni joriy etish lozim. Shuningdek, xizmat ko'rsatuvchi xodimlar uchun malaka oshirish kurslarini yo'lga qo'yish va zamonaviy ta'lim dasturlarini ishlab chiqish katta ahamiyatga ega. Texnologik infratuzilmani rivojlantirish orqali raqamli platformalar va elektron xizmatlardan samarali foydalanish, xizmat ko'rsatishni tezlashtirish va samaradorlikni oshirish mumkin. Sog'lom raqobatni rag'batlantirish va monopoliyalashuvni kamaytirish mexanizmlarini joriy etish bozorning raqobatbardoshligini oshiradi. Shu bilan birga, narxlarni tartibga solish va monitoring qilish orqali iste'molchilarning huquqlari himoya qilinadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, olib borilgan tadqiqot natijalari ijtimoiy xizmatlar sektorining bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida barqaror rivojlanayotganini va milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati tobora ortib borayotganini tasdiqlaydi. Statistik tahlillar asosida aniqlanishicha, 2020–2025-yillar davomida xizmatlar sektorining YAIMdagi ulushi izchil o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, bu holat iqtisodiyotda xizmatlar ulushining kengayayotganini ko'rsatadi. Mazkur o'sish, avvalo, xususiy sektorning faollashuvi, aholining daromadlari ortishi va xizmatlarga bo'lgan talabning kengayishi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, davlat tomonidan amalga oshirilayotgan institutsional islohotlar, jumladan, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarining joriy etilishi va xizmatlar sifatini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar ham ushbu jarayonga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bandlik ko'rsatkichlari tahlili esa ijtimoiy xizmatlar sektorining mehnat bozoridagi muhim o'rni saqlanib qolayotganini ko'rsatdi. 2016–2025-yillar oralig'ida ushbu sohada bandlik darajasi deyarli 49–50% diapazonida barqaror saqlanib, ayrim yillarda 50% dan oshgani sektorning yuqori bandlik salohiyatiga ega ekanini tasdiqlaydi. Bu holat iqtisodiyotda strukturaviy transformatsiya jarayonlari, ya'ni ishchi kuchining qishloq xo'jaligi va sanoatdan xizmatlar sektoriga o'tishi bilan bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, 2020-yilda kuzatilgan qisqa muddatli pasayish tashqi omillar, xususan, global iqtisodiy beqarorlik yoki pandemiya ta'siri bilan izohlanadi, biroq keyingi yillarda bandlik darajasining tiklanishi iqtisodiyotning moslashuvchanligi va tiklanish qobiliyatini namoyon etdi. Shu bilan birga, tadqiqot davomida ijtimoiy xizmatlar bozorining rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan bir qator tizimli muammolar ham aniqlandi. Xususan, bozorning murakkab tuzilishi, xizmatlar segmentlari o'rtasidagi nomutanosiblik, malakali kadrlar yetishmasligi, zamonaviy ta'lim dasturlarining cheklanganligi hamda texnologik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi xizmatlar sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bundan tashqari, raqobat muhitining yetarli darajada shakllanmaganligi va narxlarni tartibga solish mexanizmlarining mukammal emasligi bozor samaradorligini pasaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo'lmoqda. Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Xususan, xizmatlar bozorini samarali segmentlash, sifat standartlarini joriy etish, inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan ta'lim islohotlarini chuqurlashtirish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va innovatsion infratuzilmani rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, sog'lom raqobat muhitini shakllantirish, monopoliyalashuvni cheklash hamda iste'molchilar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan institutsional mexanizmlarni takomillashtirish zarur. Ijtimoiy xizmatlar sektorining izchil rivojlanishi iqtisodiy o'sishning muhim drayveri sifatida namoyon bo'lib, u nafaqat YAIM hajmini oshirish, balki aholining turmush darajasini yaxshilash, bandlikni ta'minlash va inklyuziv iqtisodiy rivojlanishga erishishda ham muhim rol o'ynaydi. Shu sababli, ushbu sohani strategik yo'nalish sifatida qo'llab-quvvatlash va tizimli rivojlantirish mamlakat iqtisodiy siyosatining ustuvor vazifalaridan biri bo'lib qolishi lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Said G'ulomov (2017). *Milliy iqtisodiyot va modernizatsiya jarayonlari*. Toshkent: Fan nashriyoti.

2. A. Vahobov (2019). *O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirish strategiyasi*. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
3. World Bank (2023). *World Development Indicators*. Washington, DC.
4. International Labour Organization (2022). *Employment and Social Outlook Report*. Geneva.
5. *O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi (2020–2025). O'zbekiston Respublikasining yillik statistik to'plamlari*. Toshkent.
6. Paul Samuelson - *Economics* (2010). New York: McGraw-Hill Education.
7. Simon Kuznets (1966). *Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread*. Yale University Press.
8. OECD (2021). *Services Sector Development and Policy Review*. Paris.
9. United Nations (2020). *World Economic Situation and Prospects*. New York.
10. Joseph Stiglitz - *Economics of the Public Sector* (2015). New York: W.W. Norton & Company.

**BOZOR MUVOZANATINI VA RAQOBATBARDOSHLIGIGA SALBIY TA'SIR
KO'RSATUVCHI OMILLAR**

Jamilova Jasmina Musurmon qizi,
Qarshi davlat texnika universiteti 2-kurs talabasi
Jasminamusronovna.0501@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada bozor muvozanati tushunchasi va uning qanday shakllanishi oddiy va tushunarli uslubda bayon etilgan. Bozor muvozanati talab va taklifning bir-biriga mos kelishi natijasida yuzaga kelishi va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligi yoritilgan. Tadqiqot davomida narxlarning o'zgarishi, aholining daromad darajasi, ishlab chiqarish hajmi, tadbirkorlik faoliyati, raqobat muhiti hamda davlat tomonidan olib boriladigan iqtisodiy siyosatning bozor jarayonlariga ta'siri yoritib berilgan. Shuningdek, tashqi bozor sharoitlari va global iqtisodiy omillarning ichki bozor muvozanatiga ko'rsatadigan ta'siri ham tahlil qilingan. Muvozanat buzilganda yuzaga keladigan ortiqcha talab yoki ortiqcha taklif holatlari va ularning jamiyat hayotiga ta'siri izohlangan. Mazkur ish bozor mexanizmlarini chuqurroq anglashga, iqtisodiy fikrlashni rivojlantirishga hamda amaliy qarorlar qabul qilishda hamda bozor muvozanatiga ta'sir qiluvchi omillar haqida muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: bozor muvozanati, talab, taklif, narx, iste'molchi, ishlab chiqaruvchi, daromad, texnologiya, davlat siyosati, soliq, subsidiyalar, narx nazorati, bozor mexanizmi, muvozanat narxi, tashqi ta'sirlar, ichki omillar, erkin bozor.

**ФАКТОРЫ, НЕГАТИВНО ВЛИЯЮЩИЕ НА РЫНОЧНОЕ РАВНОВЕСИЕ И
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ**

Аннотация. В данной статье в простой и доступной форме раскрывается понятие рыночного равновесия и процесс его формирования. Рыночное равновесие возникает в результате согласования спроса и предложения и играет важную роль в обеспечении экономической стабильности. В ходе исследования рассматривается влияние изменения цен, уровня доходов населения, объёма производства, предпринимательской активности, конкурентной среды и государственной экономической политики на рыночные процессы. Кроме того, анализируется воздействие внешних рыночных условий и глобальных экономических факторов на внутреннее рыночное равновесие. Также объясняются ситуации избыточного спроса и избыточного предложения, возникающие при нарушении равновесия, и их влияние на жизнь общества. Данная работа способствует более глубокому пониманию рыночных механизмов, развитию экономического мышления и служит важной теоретической основой для принятия практических решений и изучения факторов, влияющих на рыночное равновесие.

Ключевые слова: Рыночное равновесие, спрос, предложение, цена, потребитель, производитель, доход, технология, государственная политика, налог, субсидии, ценовой контроль, рыночный механизм, равновесная цена, внешние воздействия, внутренние факторы, свободный рынок.

**FACTORS NEGATIVELY AFFECTING MARKET EQUILIBRIUM AND
COMPETITIVENESS**

Abstract. This article explains the concept of market equilibrium and the process of its formation in a simple and understandable manner. Market equilibrium arises from the balance between supply and demand and plays an important role in ensuring economic stability. The study examines the influence of price changes, population income levels, production volume, entrepreneurial activity, competitive environment, and state economic policy on market processes. In addition, the impact of external market conditions and global economic factors on domestic market equilibrium is analyzed. Situations of excess demand or excess supply that occur when equilibrium is disrupted and their effects on society are also discussed. This work contributes to a deeper understanding of market mechanisms, supports the development of economic thinking, and serves as an important theoretical basis for practical decision-making and for identifying factors affecting market equilibrium.

Keywords: *Market equilibrium, demand, supply, price, consumer, producer, income, technology, government policy, tax, subsidies, price control, market mechanism, equilibrium price, external influences, internal factors, free market.*

Kirish. Bozor iqtisodiyoti sharoitida talab va taklif o'rtasidagi muvozanat jamiyatning barqaror rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Bozor muvozanati ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar manfaatlarining moslashuvi natijasida shakllanib, narxlarning barqarorlashuvi hamda resurslarning samarali taqsimlanishini ta'minlaydi. Shu sababli bozor muvozanatini o'rganish iqtisodiy jarayonlarni to'g'ri anglash va asosli qarorlar qabul qilish uchun zarur hisoblanadi. Hozirgi globallashuv sharoitida ichki va tashqi omillar bozor muvozanatiga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Narxlarning o'zgarishi, aholining daromad darajasi, ishlab chiqarish hajmi, raqobat muhiti hamda davlat tomonidan olib boriladigan iqtisodiy siyosat bozor holatining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi bozor muvozanati tushunchasini yoritish, unga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish va ularning iqtisodiy jarayonlardagi ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Bozor muvozanati- bu tovar va xizmatlar hajmi bilan iste'molchilar talabining muvofiqlashgan nuqtasi bo'lib, narxlarning barqarorligi va iqtisodiy muvozanatni ta'minlashda asosiy rol o'ynaydi. Ushbu muvozanat iqtisodiyotda resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqaruvchilar faoliyatini samarali tashkil etish va aholining ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlarini belgilab beradi. Bozor muvozanatiga turli omillar ta'sir ko'rsatgan. Jumladan, iste'molchilarning daromad darajasi, ishlab chiqarish xarajatlari, texnologik yangiliklar, davlatning iqtisodiy siyosati, tashqi iqtisodiy aloqalar hamda inflyatsiya jarayonlari talab va taklif o'zgarishiga olib keladi. Shuning uchun ham bozor muvozanatini chuqur o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb hisoblanadi. Bu esa mamlakat iqtisodiy siyosatini ishlab chiqishda, ishlab chiqaruvchilar strategiyasini belgilashda va iste'molchilar manfaatlarini himoya qilishda muhim o'rin tutgan.

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti jarayonlari tobora murakkablashib borayotgan bir paytda, talab va taklif o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni chuqur o'rganish alohida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki talab va taklif iqtisodiy tizimning yuragi hisoblanib, ular asosida narxlarning shakllanishi, ishlab chiqarish jarayonlarining yo'nalishi hamda iste'molchilarning ehtiyojlari belgilanadi. Talab va taklif muvozanati mavjud bo'lmagan sharoitda esa bozorning barqaror faoliyat yuritishi qiyinlashadi, ishlab chiqaruvchilar foyda ololmaydi, iste'molchilar esa o'z ehtiyojlarini to'laqonli qondira olmaydi. Bozor faqatgina matematik yoki nazariy tushuncha emas, balki hayotiy zaruratdir. Chunki aynan muvozanat tufayli iqtisodiyotda resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqaruvchilar faoliyatini samarali tashkil etish va aholining ehtiyojlarini imkon qadar to'liqroq ta'minlash imkoniyati yuzaga keladi. Shu bilan birga, bozor muvozanati narxlarning haddan tashqari oshib ketishi yoki pasayib ketishining oldini olib, iqtisodiy barqarorlikni saqlashga xizmat qiladi.

Bugungi globallashuv sharoitida talab va taklifga nafaqat ichki omillar, balki tashqi iqtisodiy munosabatlar, texnologik taraqqiyot, davlatning iqtisodiy siyosati, aholining daromad darajasi, inflyatsiya jarayonlari ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli bozor muvozanatini o'rganish nafaqat nazariy masala, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo'lib, mamlakat iqtisodiy siyosatini ishlab chiqishda, ishlab chiqaruvchilar strategiyasini belgilashda va iste'molchilar manfaatlarini himoya qilishda muhim o'rin tutadi.

Asosiy qism. Bozor muvozanati talab va taklif o'rtasidagi muvofiqlik natijasida yuzaga keladigan holat bo'lib, bunda tovar va xizmatlar ma'lum narxda sotiladi va xarid qilinadi. Bu jarayonda ishlab chiqaruvchilar taklif qilgan mahsulot hajmi iste'molchilarning ehtiyojiga mos keladi. Muvozanat holati bozorning barqaror ishlashini ta'minlaydi hamda resurslarning samarali taqsimlanishiga xizmat qiladi.

Talab iste'molchilarning ma'lum tovar yoki xizmatni sotib olishga bo'lgan ehtiyoji va to'lov qobiliyatini ifodalaydi. Taklif esa ishlab chiqaruvchilarning bozorga chiqarayotgan mahsulot miqdorini anglatadi. Talab va taklifning o'zaro ta'siri narxning shakllanishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Narx oshganda talab kamayadi, narx pasayganda esa talab ortadi. Aksincha, narx oshishi ishlab chiqaruvchilarni ko'proq mahsulot ishlab chiqarishga undaydi. Ushbu jarayonlar natijasida talab va taklif tenglashadigan nuqta yuzaga keladi va u bozor muvozanati deb ataladi. Talab va taklif o'rtasidagi muvozanat bozordagi barcha ishtirokchilar uchun muhim iqtisodiy signal vazifasini bajaradi.

Bozor muvozanati iqtisodiy tizimning muhim ko'rsatkichi bo'lib, narxlarning keskin o'zgarib ketishini oldini oladi va ishlab chiqarish hajmining me'yorida shakllanishiga yordam beradi. Agar muvozanat mavjud bo'lsa, bozorda ortiqcha talab yoki ortiqcha taklif kuzatilmaydi. Shu sababli bozor muvozanatini saqlash iqtisodiy barqarorlikning muhim sharti hisoblanadi.

Inson bu dunyoda yashar ekan, uning turli-tuman ehtiyojlari mavjud. Aynan ana shu ehtiyojlar uni o'qishga, kasb o'rganishga, o'z malakasini oshirishga, mehnat qilishga va hattoki, shaharma-shahar yurishga, turar joyini, ayrim hollarda o'z kasbini ham o'zgartirishga va boshqalarga majbur qiladi. Kishilarning

ehtiyojlari boshqa biologik jonzorlardan farqli o'laroq, faqat oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojlar bilan chegaralanib qolmaydi. Ular nihoyatda xilma-xil, doimo o'zgaruvchan va yuksaluvchan. Inson ehtiyojlarining cheki va poyoni yo'q, desa bo'ladi. Shuningdek, insonning yangi-yangi narsalarga, faoliyatlarga bo'lgan ehtiyoji uning yashash manbai va uni yashashga, rivojlanishga bo'lgan qiziqishini oshirishi allaqachon isbot qilingan. Ehtiyojlarning xilma-xilligi va doimo o'zgarib turishi ularning birinchi xususiyati bo'lsa, ikkinchi xususiyati ularning doimo o'sib, ortib borishidir. Ana shu har ikki xususiyati bilan ehtiyojlar jamiyat taraqqiyotining asosini tashkil qiladi. Ehtiyojlarni shartli ravishda ikki turga bo'lish mumkin. Ularning birinchisi moddiy ehtiyojlar bo'lsa, ikkinchisi ma'naviy ehtiyojlardir.

Bozor muvozanatiga ta'sir qiluvchi asosiy ichki omillar qatoriga narx darajasi, aholining daromadi, ishlab chiqarish hajmi, xarajatlar va raqobat muhiti kiradi. Aholining daromadi oshganda talab ortadi, bu esa muvozanat narxining yuqorilashiga olib kelishi mumkin. Ishlab chiqarish xarajatlari ko'payganda esa taklif qisqaradi va narxlar ko'tariladi. Raqobat muhiti ham muvozanatga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Raqobat kuchli bo'lgan bozorda narxlar nisbatan barqaror bo'ladi va iste'molchilar uchun qulay sharoit yuzaga keladi. Monopoliyaga yaqin bo'lgan bozorlarda esa narxlar sun'iy ravishda oshirilishi mumkin, bu muvozanatning buzilishiga olib keladi.

Davlat tomonidan olib boriladigan iqtisodiy siyosat bozor muvozanatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Soliq stavkalari, subsidiya, bojxona to'lovlari va narxlarni tartibga solish choralari talab va taklif muvozanatini o'zgartiradi. Masalan, ayrim mahsulotlarga subsidiyaning berilishi ularning narxini pasaytirib, talabning oshishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, davlat tomonidan belgilangan minimal yoki maksimal narxlar ham bozor muvozanatiga ta'sir qiladi. Agar narx sun'iy ravishda belgilansa, bozorda ortiqcha talab yoki ortiqcha taklif yuzaga kelishi mumkin. Shu bois davlatning bozorga aralashuvi ehtiyotkorlik bilan amalga oshirilishi lozim.

Hozirgi globallashuv sharoitida tashqi bozor sharoitlari va xalqaro iqtisodiy omillar ichki bozor muvozanatiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Import va eksport hajmi, valyuta kurslari, xalqaro narxlarning o'zgarishi ichki talab va taklif nisbatini o'zgartiradi. Masalan, import qilinadigan mahsulot narxining oshishi ichki bozorda muqobil mahsulotlarga bo'lgan talabni kuchaytiradi. Xuddi shuningdek, eksport hajmining ko'payishi ichki bozorda mahsulot yetishmovchiligiga olib kelishi mumkin. Shu sababli tashqi iqtisodiy aloqalar bozor muvozanatini shakllantiruvchi muhim omil hisoblanadi.

Bozor muvozanati buzilganda ortiqcha talab yoki ortiqcha taklif holatlari yuzaga keladi. Ortiqcha talab sharoitida mahsulot yetishmasligi va narxlarning oshishi kuzatiladi. Ortiqcha taklif paydo bo'lganda esa mahsulot sotilmay qoladi va ishlab chiqarish qisqaradi. Bunday holatlar iqtisodiy beqarorlikka olib keladi hamda ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar manfaatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli muvozanatni tiklash mexanizmlarini o'rganish va ularni amaliyotga tatbiq etish muhim vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi. Mavzuni o'rganar ekanman, men bir nechta o'zbek iqtisodchilar fikriga murojaat qildim. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Iqtisodiy ko'rsatkichlar to'plami. – Toshkent, so'nggi yilgi nashr. Ushbu statistik manba bozor muvozanatini empirik asoslash uchun zarur bo'lgan rasmiy iqtisodiy ko'rsatkichlarni beradi. Narxlar indeksi, ishlab chiqarish hajmi va iste'mol statistikasi bo'yicha ma'lumot olishda muhim vosita hisoblanadi [8].

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Makroiqtisodiy tahlil va prognozlar. – Toshkent, so'nggi yilgi hisobot. Bu manba makroiqtisodiy jarayonlar, bozor sharoitlari va valyuta kursi kabi omillar bo'yicha statistik ma'lumotlarni beradi. Tadqiqotning tashqi omillar bilan bog'liqligini aniqlashda juda foydali [9].

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori A. Vakhobovning ilmiy ishlarida bozor iqtisodiyoti sharoitida narx mexanizmi va investitsiya jarayonlarining roli chuqur tahlil qilingan. Uning tadqiqotlarida narx talab va taklifni muvofiqlashtiruvchi asosiy iqtisodiy vosita sifatida qaraladi. Muallif bozor muvozanatini iqtisodiy barqarorlikning muhim omili sifatida baholab, narxlarning resurslarni samarali taqsimlashdagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslaydi [10].

O'zbekiston iqtisodiyoti bo'yicha yetuk tadqiqotchi olim X. Abdurahmonovning asarlarida bozor munosabatlari, mehnat bozori va iqtisodiy muvozanat masalalari tizimli tarzda yoritilgan. U "narx – iqtisodning bosh boshqaruvchisi" degan g'oyani ilgari surib, bozor mexanizmlarining ishlashida narx signalining muhimligini ta'kidlaydi. Abdurahmonovning ilmiy ishlarida aholining daromad darajasi, bandlik va ishlab chiqarish hajmining bozor muvozanatiga ta'siri chuqur tahlil qilingan. [11].

McConnell C.R., Brue S.L., Flynn S.M. *Economics: Principles, Problems, and Policies*. – McGraw-Hill Education, 2021. Bu manba bozor muvozanati, talab va taklif mexanizmlari, davlat siyosati va bozor tartibga solishni amaliy jihatdan yoritadi. Iqtisodiy siyosat va bozor muvozanati o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishda ushbu adabiyot juda muhim. [6].

Mankiw N.G. *Principles of Economics*. – Cengage Learning, 2021. Ushbu darslik bozor iqtisodiyotining asosiy tamoyillarini tushuntiradi. Unda talab-taklif qonuni, bozor muvozanatining

shakllanish mexanizmlari va narx mexanizmi batafsil yoritilgan. Mankiu asosiy mikroiqtsodiy tushunchalarni oddiy va aniq tarzda tushuntirib bergani sababli, bu manba bozor muvozanatining nazariy asoslarini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. [7].

Tadqiqot metodikasi. Mazkur tadqiqotda bozor muvozanati va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni chuqur o'rganish maqsadida umumilmiy hamda maxsus iqtisodiy tadqiqot usullaridan kompleks tarzda foydalanildi. Avvalo, nazariy tahlil usuli yordamida bozor muvozanati tushunchasining mohiyati, uning shakllanish mexanizmlari va iqtisodiy jarayonlardagi o'rni ilmiy adabiyotlar asosida o'rganildi. Talab va taklif o'rtasidagi bog'liqlik tahlil va sintez usullari orqali ochib berildi hamda ularning o'zaro ta'siri asosida muvozanat holati izohlandi.

Tadqiqot jarayonida taqqoslash usulidan foydalanilib, turli davrlardagi iqtisodiy ko'rsatkichlar, xususan narxlar darajasi, ishlab chiqarish hajmi va aholining daromad ko'rsatkichlari o'zaro solishtirildi. Statistik ma'lumotlarni qayta ishlash orqali bozor muvozanatiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar aniqlanib, ularning iqtisodiy jarayonlardagi o'rni baholandi. Shu bilan birga, grafik va jadval usullari yordamida talab va taklif egri chiziqlari tasvirlanib, ularning muvozanat nuqtasida kesishish jarayoni ko'rsatib berilgan.

Shuningdek, tizimli yondashuv asosida bozor muvozanatiga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi omillar o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqilgan. Davlat tomonidan olib boriladigan iqtisodiy siyosat, soliq va kredit mexanizmlari, raqobat muhiti hamda tashqi iqtisodiy sharoitlarning bozor holatiga ta'siri alohida tahlil qilingan. Tadqiqotda iqtisodiy modellashirish usulidan foydalanilib, muvozanatning turli sharoitlarda qanday o'zgarishi nazariy jihatdan asoslab berish mumkin. Yuqoridagi metodikalardan foydalanib biz bozor muvozanati hamda unga ta'sir qiluvchi turli xil omillarni aniqlashimiz mumkin.

Natijalar va ularning muhokamasi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bozor muvozanati asosan talab va taklif o'rtasidagi nisbatga bog'liq bo'lib, uning shakllanishida ichki va tashqi iqtisodiy omillar muhim rol o'ynaydi. O'tkazilgan tahlillar asosida narx darajasining o'zgarishi talab hajmiga bevosita ta'sir ko'rsatishi, ishlab chiqarish hajmi va aholining daromad darajasi esa taklif va talab muvozanatini belgilovchi asosiy omillar ekanligi aniqlandi.

Shuningdek, tadqiqot jarayonida raqobat muhiti rivojlangan bozorlarda muvozanat nisbatan barqaror bo'lishi, monopoliyaga moyil bozorlarda esa narxlarning sun'iy oshirilishi muvozanatning buzilishiga olib kelishi kuzatildi. Davlat tomonidan olib boriladigan iqtisodiy siyosat, jumladan soliq va subsidiya mexanizmlarining to'g'ri qo'llanilishi bozor muvozanatini barqarorlashtirishga xizmat qilishi, noto'g'ri tartibga solish esa ortiqcha talab yoki taklif holatlariga sabab bo'lishi aniqlangan.

Tashqi iqtisodiy omillar, xususan import va eksport hajmi hamda global narxlarning o'zgarishi ichki bozor muvozanatiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Eksport hajmining keskin oshishi ichki bozorda mahsulot tanqisligini yuzaga keltirishi mumkin, import hajmining ko'payishi esa ichki ishlab chiqaruvchilar raqobatbardoshligining pasayishiga olib kelishi ehtimoli mavjud.

Olingan natijalar bozor muvozanatini faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy iqtisodiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda baholash zarurligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari iqtisodiy qarorlar qabul qilishda, bozorni tartibga solish mexanizmlarini ishlab chiqishda hamda barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, natijalar bozor muvozanatiga ta'sir etuvchi omillarni chuqurroq o'rganish va ularni tizimli ravishda baholash zarurligini asoslab berdi.

Xulosa. Men xulosa qilib shuni aytishim mumkinki, bozor muvozanati tushunchasi, uning shakllanish mexanizmlari hamda muvozanatga ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi omillar har tomonlama tahlil qilinib, o'rganishlar natijasida bozor muvozanati talab va taklif o'rtasidagi muvofiqlik asosida yuzaga kelishi va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim o'rin tutishi aniqlandi. Talab va taklif nisbatining o'zgarishi narx darajasi orqali muvozanat holatiga ta'sir ko'rsatib, bozor jarayonlarining asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo'lishi isbotlandi. Tadqiqot davomida bozor muvozanatiga ta'sir qiluvchi ichki omillar sifatida aholining daromad darajasi, ishlab chiqarish hajmi, ishlab chiqarish xarajatlari, raqobat muhiti hamda davlat tomonidan olib boriladigan iqtisodiy siyosatning ahamiyati asoslab berildi. Ushbu omillarning o'zaro uyg'unlashuvi bozor barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynashi aniqlangan. Shu bilan birga, tashqi iqtisodiy omillar, jumladan import va eksport hajmining o'zgarishi, global narxlar va valyuta kurslarining tebranishi ichki bozor muvozanatiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi qayd etildi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, bozor muvozanatini saqlash faqatgina talab va taklifning tabiiy o'zgarishlariga bog'liq bo'lmasdan, balki davlat tomonidan olib boriladigan tartibga solish siyosati bilan ham chambarchas aloqador. Soliq va subsidiya mexanizmlarining samarali qo'llanilishi, raqobat muhitini rivojlantirish hamda ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash choralarining kuchaytirilishi muvozanatni barqarorlashtirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, bozor muvozanatini ta'minlash iqtisodiy rivojlanishning muhim sharti hisoblanadi. Ushbu tadqiqot natijalari iqtisodiy siyosatni takomillashtirish, bozor mexanizmlarini samarali boshqarish va

amaliy qarorlar qabul qilishda muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Kelgusida bozor muvozanatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni chuqurroq empirik tadqiqotlar asosida o'rganish ushbu yo'nalishdagi ilmiy izlanishlarni yanada boyitadi.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I. A. *O'zbekiston—bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li*. T., „O'zbekiston“, 1993.
2. Rasulov M. *Bozor iqtisodiyoti asoslari*. T., „O'zbekiston“, 1999.
3. *O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Iqtisodiyot instituti. Milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash masalalari*. – Toshkent, 2020.
4. Abdurahmonov X.Q. *Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va bozor mexanizmlari*. – Toshkent: Fan, 2015.
5. Yo'ldoshev Q., To'xtasinov U. *Bozor iqtisodiyoti nazariyasi*. – Toshkent: O'qituvchi, 2014.
6. McConnell C.R., Brue S.L., Flynn S.M. *Economics: Principles, Problems, and Policies*. – McGraw-Hill Education, 2021.
7. Mankiw N.G. *Principles of Economics*. – Cengage Learning, 2021.
8. *O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Iqtisodiy ko'rsatkichlar to'plami. 2025*
9. *O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Makroiqtisodiy tahlil va prognozlar*. – Toshkent, so'nggi yilgi hisobot. 2025
10. Vakhabov A.V. *Chet el investitsiyalari va milliy iqtisodiyot rivoji*. – Toshkent: Moliya, 2010.
11. Abdurahmonov X.Q., Rasulov N.M. *Mehnat bozori va bandlik nazariyasi*. – Toshkent: Fan, 2012.

UO‘K 364:351(100)

**XALQARO TAJRIBALAR ASOSIDA IJTIMOIIY XIZMATLAR BOZORI ISLOHOTLARINI
AMALGA OSHIRISH YO‘LLARI**

Azizova Nelufar Ikrom qizi,

*Kattaqo‘rg‘on davlat pedagogika instituti
Raqamli texnologiyalar va iqtisodiyot kafedrasida o‘qituvchisi
ikramovanilyufar@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekistonda ijtimoiy xizmatlar bozorining hozirgi holati va tizimli muammolari tahlil qilinadi hamda ularni xalqaro eng yaxshi amaliyotlar asosida hal etish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot Estoniya, Janubiy Koreya, Shvetsiya va Singapur kabi davlatlarning 2020-2024-yillardagi moliyalashtirish va institutsional mexanizmlarini o‘rganish orqali O‘zbekiston sharoitiga moslashtirilgan islohot modelini ishlab chiqishga qaratilgan. Asosiy natijalar: ijtimoiy vaucher tizimini bosqichma-bosqich joriy etish, davlat-xususiy sheriklik va ijtimoiy ta’sir obligatsiyalari mexanizmlarini kengaytirish, raqamli integratsiya va mustaqil sifat monitoring tizimini yaratish. Ushbu chora-tadbirlar foydalanuvchi qoniqishini oshirish, xususiy va notijorat sektor ulushini kengaytirish hamda byudjet mablag‘laridan foydalanish samaradorligini yaxshilash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy xizmatlar bozori, xorijiy davlatlar tajribasi, davlat-xususiy sherikchilik, raqamli transformatsiya va sun’iy intellekt.

**WAYS TO IMPLEMENT SOCIAL SERVICES MARKET REFORMS BASED ON
INTERNATIONAL EXPERIENCES**

Abstract. This thesis analyzes the current state of the social services market in Uzbekistan and its systemic problems, as well as ways to address them based on international best practices. The study aims to develop a reform model adapted to the Uzbek context by examining the financing dynamics and institutional mechanisms of countries such as Estonia, South Korea, Sweden, and Singapore during 2020–2024. The main results include the step-by-step implementation of a social voucher system, the expansion of public-private partnership and social impact bond mechanisms, digital integration, and the establishment of an independent quality monitoring system. These measures are expected to increase user satisfaction, expand the share of private and nonprofit sectors, and improve the efficiency of budget fund utilization.

Keywords: Social services market, international best practices, public-private partnership, digital transformation, artificial intelligence

**ПОСОБЫ РЕАЛИЗАЦИИ РЕФОРМ РЫНКА СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ НА ОСНОВЕ
МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА**

Аннотация. В данной работе анализируется текущее состояние рынка социальных услуг в Узбекистане и его системные проблемы, а также пути их решения на основе международного передового опыта. Цель исследования заключается в разработке модели реформ, адаптированной к условиям Узбекистана, путем изучения динамики финансирования и институциональных механизмов таких стран, как Эстония, Южная Корея, Швеция и Сингапур в период 2020–2024 годов. Основные результаты включают поэтапное внедрение системы социальных ваучеров, расширение механизмов государственно-частного партнерства и социальных облигаций воздействия, цифровую интеграцию и создание независимой системы мониторинга качества. Эти меры позволят повысить удовлетворенность пользователей, увеличить долю частного и некоммерческого секторов и улучшить эффективность использования бюджетных средств.

Ключевые слова: Рынок социальных услуг, международный опыт, государственно-частное партнерство, цифровая трансформация, искусственный интеллект

Kirish. Ijtimoiy xizmatlar bozori aholining asosiy ehtiyojlarini qondirishda va davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu bozor, asosan, sog‘liqni saqlash, ta’lim, ijtimoiy himoya va nogironlar, keksalar va boshqa ehtiyojmand guruhlar uchun xizmatlarni taqdim etadi. O‘zbekiston sharoitida ijtimoiy xizmatlar bozori hali ham asosan davlat monopoliyasiga asoslangan tizim sifatida faoliyat

yuritmoqda. Shu sababli, resurslarni samarali taqsimlash, xizmat sifatini oshirish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash masalalari hal etilishi qiyin. Bozorning davlat markazlashgan tizimi ko'plab kamchiliklar, jumladan, xizmatlarning yetarlicha individual ehtiyojlarga moslashmasligi, innovatsion moliyalashtirish mexanizmlarining yetishmasligi va foydalanuvchi qoniqishi past bo'lishi bilan bog'liq. Xalqaro tajribalar ko'rsatadiki, ijtimoiy xizmatlar bozorini modernizatsiya qilish va samaradorligini oshirish uchun davlat-xususiy sheriklik (DSHM), ijtimoiy ta'sir obligatsiyalari va raqamli transformatsiya mexanizmlari samarali ishlatilmoqda. Misol uchun, Estoniya, Janubiy Koreya, Shvetsiya va Singapur kabi davlatlar 2020–2024-yillarda moliyalashtirish strategiyasini modernizatsiya qilish, xizmatlarni foydalanuvchi ehtiyojlariga moslashtirish va institutsional mexanizmlarni takomillashtirish orqali xizmatlar sifatini sezilarli darajada oshirdi. Bu tajribalar O'zbekiston sharoitida ham aralash bozor modelini joriy etish zarurligini ko'rsatmoqda.

Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqotning maqsadi O'zbekiston sharoitiga moslashtirilgan ijtimoiy xizmatlar bozorini isloh qilish modelini ishlab chiqish va uni xalqaro eng yaxshi amaliyotlar asosida ilmiy asoslashdan iborat. Tadqiqot davomida tizimli yondashuv, solishtirma tahlil, statistik ma'lumotlarni qiyoslash va benchmarking usullari qo'llanadi. Natijalar ijtimoiy vaucher tizimini bosqichma-bosqich joriy etish, DSHM va ijtimoiy ta'sir obligatsiyalari mexanizmlarini kengaytirish, raqamli integratsiya va mustaqil sifat monitoringini tashkil etish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalarni taqdim etadi, bu esa foydalanuvchi qoniqishi va byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Metadalogiya. Ushbu tadqiqotda ijtimoiy xizmatlar bozorining hozirgi holati va tizimli muammolarini aniqlash uchun statistik tahlil asosida metodologik yondashuv qo'llanildi. Ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasidagi so'nggi islohotlar, jumladan "Ijtimoiy xizmatlar to'g'risida"gi Qonun, Yagona ijtimoiy himoya reyestri va raqamli davlat xizmatlari portali orqali yig'ildi. Tahlilda xizmatlar sifati, moliyaviy resurslar taqsimoti va xususiy-notijorat sektor ishtiroki o'rganildi. Shuningdek, xalqaro tajribalar (Estoniya, Janubiy Koreya, Shvetsiya, Singapur) solishtirma tahlil va benchmarking orqali tahlil qilindi. Natijalar asosida O'zbekiston sharoitiga moslashtirilgan islohot modeli va samaradorlikni oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Ijtimoiy xizmatlar bozori zamonaviy davlat boshqaruvi, aholi farovonligini ta'minlash va inson kapitalini rivojlantirishning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanib, uning samarali faoliyati nafaqat ijtimoiy barqarorlik, balki iqtisodiy o'sishning asosiy omili sifatida ham namoyon bo'ladi. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda ijtimoiy siyosat sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, "Ijtimoiy xizmatlar to'g'risida"gi Qonunning qabul qilinishi, Yagona ijtimoiy himoya reyestrining ishga tushirilishi hamda raqamli davlat xizmatlari portali orqali ko'plab jarayonlarni avtomatlashtirish sohaning yangi bosqichga ko'tarilishidan dalolat beradi. Biroq, mavjud tizim hali ham aholining o'sib borayotgan va takomillashayotgan ehtiyojlarini to'liq qondira olmayotgani, xizmatlar sifatidagi tafovutlar, moliyaviy resurslarning cheklanganligi va xususiy-notijorat sektor ishtirokinining pastligi kabi jiddiy muammolar saqlanib qolmoqda.

Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda ijtimoiy himoya va xizmatlar sohasiga ajratilayotgan mablag'lar YAIMning atigi 4,2 foizini tashkil etmoqda, bu ko'rsatkich esa Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) davlatlaridagi o'rtacha 20,5 foizlik ulushdan besh baravar past hisoblanadi.

Ijtimoiy xizmatlarga ajratilayotgan mablag'lar (YaIMga nisbatan ulushi)¹

Yil/Davlat	Estoniya	Janubiy Koreya	Shvetsiya	Singapur
2020	19.5%	12.1%	27.8%	13.8%
2021	19.8%	12.6%	27.9%	14.3%
2022	19.4%	13.1%	27.7%	14.8%
2023	20.1%	13.5%	28.1%	15.2%
2024	20.5%	14.0%	28.6%	15.7%

Aholi sonining 36,5 million nafarga yetishi, 60 yoshdan oshgan fuqarolar ulushi 9,4 foizni tashkil etishi va BMT prognozlariga ko'ra 2030-yilga kelib bu ko'rsatkich 15,2 foizga oshishi kutilayotgani, shuningdek, nogironligi bo'lgan shaxslar soni 1,1 milliondan oshishi ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan talabni keskin oshirmoqda. Ayni paytda sog'liqni saqlash, ta'lim, nogironlar va keksalarga ijtimoiy parvarish ko'rsatish sohasida xususiy va notijorat tashkilotlarning ulushi atigi 13–15 foiz atrofida bo'lib, qolgan 85–87 foizli qism davlat byudjeti hisobidan moliyalashtirilmoqda. Hududlararo tafovutlar ham jiddiy muammo bo'lib, qishloq joylarida raqamli ijtimoiy xizmatlardan foydalanish darajasi 38 foizni tashkil etsa, shahar aholisi orasida bu ko'rsatkich 68 foizga yetadi. Xizmatlar sifatini baholashning yagona milliy standarti, mustaqil monitoring

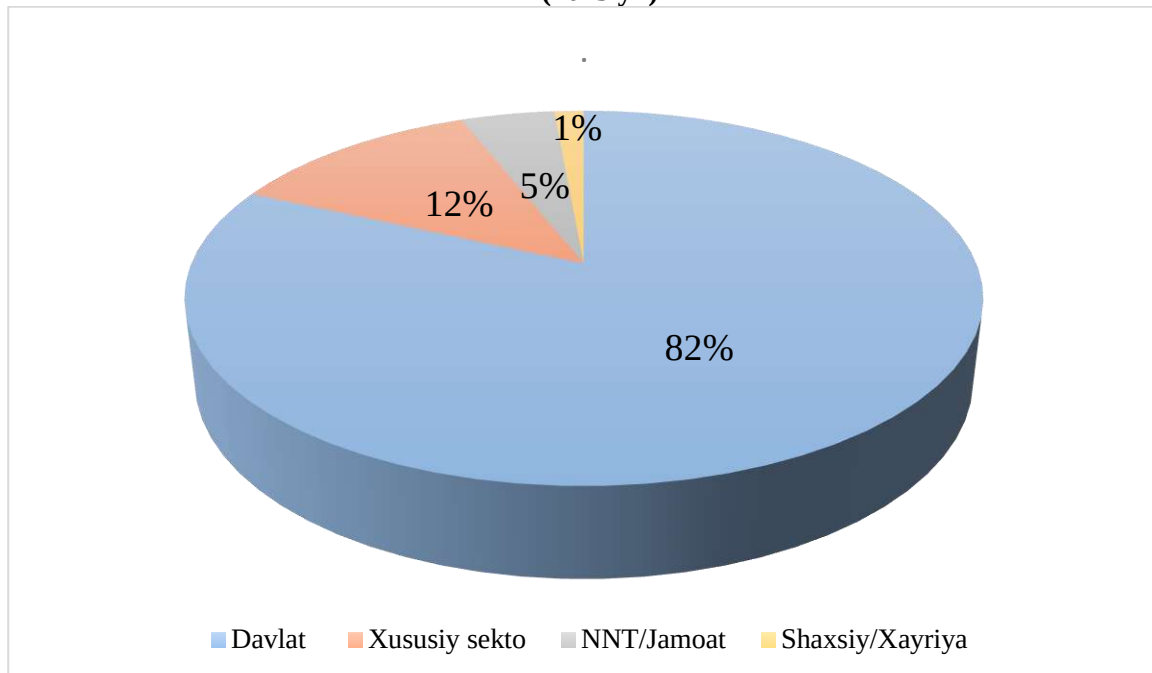
¹ Turli rasmiy manbalardan tadqiqotlar natijasida muallif ishlanmasi

mexanizmi va natijaga asoslangan moliyalashtirish tizimining yo'qligi bozor samaradorligini sezilarli darajada cheklab turibdi. Shu bois, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning ijtimoiy xizmatlar bozorini isloh qilish tajribalarini chuqur tahlil qilish, ularning ijobiy jihatlarini O'zbekistonning institutsional, moliyaviy va madaniy sharoitlariga ilmiy asoslangan holda moslashtirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifaga aylanmoqda.

Xalqaro amaliyot shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy xizmatlar bozori faqat davlat monopoliyasi yoki to'liq bozor erkinligi asosida emas, balki davlat kafolati, xususiy tashabbus va jamoatchilik nazorati uyg'unligi orqali samarali rivojlanadi. Masalan, Skandinaviya mamlakatlarida universal qamrov prinsipi asosida mahalliy hokimiyat organlari xizmatlarni to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatish o'rniga, litsenziyalangan xususiy va notijorat tashkilotlar bilan shartnomalar tuzish orqali raqobat muhitini shakllantirmoqda. Bu yondashuv nafaqat xizmat sifatini oshirishga, balki byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini 15–20 foizga oshirishga xizmat qiladi. Singapur va Janubiy Koreya tajribasi esa raqamli transformatsiya va proaktiv ijtimoiy himoya tizimining ahamiyatini yaqqol namoyon etadi. Ushbu mamlakatlarda ijtimoiy xizmatlarning 92–96 foizi to'liq elektron formatda ko'rsatiladi, fuqarolarning ariza berish va kutish vaqti 78 foizga qisqargan, sun'iy intellekt asosida ehtiyojlarni bashorat qilish tizimi esa kam ta'minlangan oilalarga yordamni 6–9 oy oldindan rejalashtirish imkonini beradi. Turkiya va Buyuk Britaniyada esa "ijtimoiy vauher" (kupon) tizimi keng joriy etilgan bo'lib, davlat mablag'lari bevosita muassasalarga emas, balki fuqarolarga elektron shaklda beriladi va ular o'zlari uchun eng maqbul litsenziyalangan xizmat ko'rsatuvchini tanlash huquqiga ega bo'ladi. Eng samarali yechimlardan biri – ijtimoiy vauher tizimini sinov tariqasida joriy etishdir. Ushbu tizim doirasida davlat nogironligi bo'lgan shaxslar, keksalar, ko'p bolali oilalar va boshqa muhtoj guruhlariga ma'lum miqdordagi elektron vauherlar ajratadi, ular esa bu mablag'ni o'zlari tanlagan xususiy klinikalar, reabilitatsiya markazlari, bolalar bog'chalari yoki uy sharoitida parvarish xizmatlari uchun ishlatishi mumkin. Jahon banki va OECD tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, vauher tizimi xususiy investitsiya oqimini 3–4 baravar oshiradi, xizmatlar sifatini 30–35 foizga yaxshilaydi va byudjet sarf-xarajatlarining maqsadlilikini oshiradi. O'zbekistonda ushbu tizimni 2025–2026-yillarda Toshkent shahri, Farg'ona va Surxondaryo viloyatlarida pilot loyiha sifatida joriy etish, vauher qiymatini o'rtacha oylik iste'mol savati va mintaqaviy narxlar indeksiga muvofiq 1,2–1,5 million so'm atrofida belgilash hamda uni yagona reyestr bilan integratsiya qilish orqali shaffoflikni ta'minlash mumkin. Ikkinchi muhim yo'nalish – davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini kengaytirish va bozorga kirish to'siqlarini bartaraf etish. Hozirgi kunda ijtimoiy xizmatlar sohasida xususiy tashkilotlar uchun litsenziyalash jarayoni murakkab, soliq yuki og'ir va moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari yetarli emas. Shu sababli, Vazirlar Mahkamasi tomonidan "Ijtimoiy xizmatlar bozorini rivojlantirish va tartibga solish agentligi"ni tashkil etish, litsenziyalash tartibini 15 ish kuniga qisqartirish, xususiy va notijorat tashkilotlarga 5 yil muddatga foyda solig'idan ozod qilish, yer uchastkalarini imtiyozli shartlarda ajratish hamda "Foydalanishga topshirish – Boshqarish – Topshirish" (BOT) modeli asosida keksalar uylari, reabilitatsiya markazlari va nogironlar uchun ijtimoiy turar-joylar qurishni rag'batlantirish zarur. Shuningdek, ijtimoiy ta'sir obligatsiyalari (Social Impact Bonds) orqali xususiy investorlarni jalb qilish mexanizmini ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo'lib, bunda investorlar loyiha samaradorligiga qarab daromad oladi, davlat esa faqat natija kafolatlangan taqdirdagina to'lov amalga oshiradi. Bu yondashuv byudjet xavfini kamaytiradi va investitsiyalarning maqsadlilikini oshiradi. Uchinchi strategik yo'nalish – raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt texnologiyalarini integratsiya qilish. O'zbekistonda "My.gov.uz" portali va Ijtimoiy himoya yagona reyesti mavjud bo'lsa-da, ular orasidagi ma'lumotlar almashinuvi cheklangan, jarayonlarning 60 foizi hali ham yarim avtomat rejimda ishlaydi. Xalqaro eng yaxshi amaliyotlarga muvofiq, yagona raqamli platformani sun'iy intellekt bashoratlash modullari bilan jihozlash, fuqarolarning ijtimoiy holatini real vaqtda tahlil qilish, arizasiz proaktiv xizmat ko'rsatish tizimini joriy etish va qishloq joylarida ko'chma raqamli punktlar tarmog'ini kengaytirish zarur. Masalan, Janubiy Koreyada "Smart Social Services" tizimi orqali fuqarolarning daromad, sog'liq, oilaviy holat va bandlik ko'rsatkichlari avtomatik tahlil qilinadi va ehtiyoj tug'ilganda tizim o'zi xizmat taklif qiladi.

O'zbekistonda ham shu tajribani moslashtirib, 2027-yilga borib raqamli ijtimoiy xizmatlardan foydalanish darajasini 75 foizga yetkazish, xizmat ko'rsatish vaqtini 40 foizga qisqartirish va byudjet sarf-xarajatlarini 12–18 foizga optimallashtirish mumkin. To'rtinchi muhim jihat – xizmatlar sifatini baholash va mustaqil monitoring tizimini yaratish. Hozirgi kunda sifat nazorati asosan ichki tekshiruvlar va hisobotlarga asoslangan bo'lib, fuqarolarning fikr-mulohazalari va mustaqil ekspertlar baholashiga yetarli o'rin ajratilmagan. Shu sababli, Ijtimoiy xizmatlar sifatini baholash milliy standartini ishlab chiqish, xalqaro ISO 9001 va EN 15224 standartlariga moslashtirilgan akkreditatsiya tizimini joriy etish, jamoatchilik nazorati platformasini ishga tushirish va har yili "Ijtimoiy xizmatlar bozori indeksi"ni e'lon qilish maqsadga muvofiq.

O'zbekistonda ijtimoiy xizmatlar bozorida xizmat ko'rsatuvchi subyektlarning tuzilmaviy ulushi (2025 yil)²

Diagrammada ko'rsatilgandek, hozirgi vaqtda ijtimoiy xizmatlar bozorining 82% i davlat muassasalari va markazlashtirilgan byudjet hissasiga to'g'ri kelmoqda. Xususiy va notijorat tashkilotlarning umumiy ulushi esa atigi 12% ni tashkil etib, bu ko'rsatkich bozorda raqobat muhitining sustligini, iste'molchi tanlov imkoniyatlarining cheklanganligini va xizmat sifatining barqaror o'sishiga to'sqinlik qilayotgan tizimli muammoni aks ettiradi. Aynan shu tarkibiy nomutanosiblik tezida taklif qilingan ijtimoiy vauher tizimi, litsenziyalashni soddalashtirish va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini joriy etish orqali xususiy-notijorat sektor ulushini 2029-yilga kelib 22–25% ga yetkazish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Bu tizim nafaqat xizmat ko'rsatuvchilarni mas'uliyatga tortadi, balki davlat organlariga siyosiy qarorlar qabul qilishda obyektiv ma'lumotlar bazasini taqdim etadi. Statistik bashoratlarga ko'ra, ushbu kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilganda, 5 yil ichida ijtimoiy xizmatlardan foydalanuvchilar qoniqish darajasi 25–30 foizga oshadi, xususiy va notijorat sektor ulushi 22–25 foizga yetadi, hududlararo tengsizlik indeksi 0,18–0,22 ga tushadi va byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligi 15–20 foizga oshadi.

Xulosa. Ijtimoiy xizmatlar bozorini isloh qilish shunchaki byudjet xarajatlarini qisqartirish yoki xususiy sektorni jalb qilish emas, balki aholiga sifatli, qulay, shaffof va zamonaviy xizmatlarni yetkazib berish orqali inson kapitalini mustahkamlash, ijtimoiy adolatni ta'minlash va barqaror iqtisodiy o'sishni kafolatlash demakdir. Ushbu jarayon tizimli transformatsiyani talab qiladi, chunki faqat bozor mexanizmlarini e'lon qilishning o'zi yetarli emas. Davlat kafolati, mustaqil monitoring, iste'molchi tanlov huquqini kengaytirish hamda raqamli yechimlarni uyg'unlashtirish orqagina uzluksiy, samarali va aholi ehtiyojlariga moslashuvchan tizim shakllanadi. O'zbekistonning institutsional tayyorgarligi, moliyaviy imkoniyatlari, raqamli infratuzilma darajasi va aholi mentalitetini hisobga olgan holda adaptatsiya qilingan modelni joriy etish muvaffaqiyatning asosiy kalitidir. Shu bois, taklif etilayotgan yondashuv xorijiy amaliyotlarning eng samarali elementlarini (ijtimoiy vauher tizimi, natijaga asoslangan moliyalashtirish, proaktiv raqamli xizmatlar, ochiq sifat reytingi va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari) milliy qonunchilik va real imkoniyatlar kontekstida integratsiya qilishga qaratilgan. Bu model nafaqat byudjet resurslaridan maqsadli va shaffof foydalanishni ta'minlaydi, balki nogironligi bo'lgan shaxslar, yoshi ulg'aygan fuqarolar, ko'p bolali oilalar va boshqa muhtoj guruhlarga manzilli, insonparvar hamda tezkor yordam tizimini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv nafaqat bugungi kunning dolzarb muammolarini hal qiladi, balki kelgusi o'n yilliklar davomida O'zbekistonni mintaqada ijtimoiy xizmatlar sohasida yetakchi davlatga aylantirish uchun mustahkam poydevor yaratadi. Natijada, sog'lom raqobat muhiti, zamonaviy boshqaruv standartlari va aholi ishonchini qozongan xizmatlar tarmog'i O'zbekistonni nafaqat Markaziy Osiyoda, balki rivojlanayotgan iqtisodiyotlar uchun ham ijtimoiy innovatsiyalar va raqamli farovonlik markaziga aylantirishga xizmat

² Muallif hisob-kitoblari, O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi va Ijtimoiy himoya vazirligining 2025-yilgi yillik hisobotlari asosida shakllantirildi.

qiladi. Shunday qilib, islohotning yakuniy maqsadi – har bir fuqaroga teng imkoniyatlar yaratish, davlat va jamiyat o'rtasidagi ishonch ko'prigini mustahkamlash hamda barqaror, inson yo'naltirilgan taraqqiyot modelini amaliyotga tatbiq etishdan iborat.

ADABIYOTLAR:

1. *“Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 30-oktyabrda PF-160-son Farmoni*
2. *Ijtimoiy xizmatlar bozori va sifatini boshqarish: Xalqaro standartlar (ISO 9001, EN 15224) bo'yicha metodik qo'llanma. –TDTU, 2023*
3. *O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi va Ijtimoiy himoya vazirligining 2025-yilgi yillik hisoboti*
4. *O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi (2024). Aholi ijtimoiy holati va xizmatlar qamrovi ko'rsatkichlari. – Toshkent, Statistika nashriyoti*
5. *O'zbekiston Respublikasining “Ijtimoiy xizmatlar to'g'risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2023. № ZRU-852*

ИҚТИСОДИЁТНИ ФИСКАЛ СИЁСАТ ОРҚАЛИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШДА ПРОКУРОР НАЗОРАТИНИНГ ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ТАЖРИБАСИ

Толибов Лазиз Насуллаевич,

Хуқуқни муҳофаза қилиш академияси академияси Магистратура тингловчиси

Аннотация. Мазкур мақолада иқтисодий фискал сиёсат орқали давлат томонидан тартибга солиш жараёнида прокурор назоратининг ўрни ва аҳамияти таҳлил қилинган. Шунингдек, фискал сиёсатни амалга ошириш, давлат бюджети маблағларидан самарали фойдаланиш, солиқ қонунчилигига риоя этилишини таъминлаш ҳамда молиявий интизомни мустаҳкамлаш соҳасида прокурор назоратининг хорижий мамлакатлардаги илгор тажрибалари ўрганилган. АҚШ, Германия, Франция, Россия ва бошқа давлатлар мисолида прокуратура органларининг иқтисодий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишдаги иштироки таҳлил қилиниб, миллий қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: фискал сиёсат, прокурор назорати, давлат бюджети, иқтисодий тартибга солиш, солиқ сиёсати, молиявий назорат, прокуратура органлари, хорижий тажриба, бюджет интизими, давлат бошқаруви.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА ПРИ ГОСУДАРСТВЕННОМ РЕГУЛИРОВАНИИ ЭКОНОМИКИ ПОСРЕДСТВОМ ФИСКАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация. В данной статье анализируются роль и значение прокурорского надзора в государственном регулировании экономики посредством фискальной политики. Исследуется зарубежный опыт организации прокурорского надзора в сфере реализации фискальной политики, обеспечения эффективного использования бюджетных средств, соблюдения налогового законодательства и укрепления финансовой дисциплины. На примере США, Германии, Франции, России и других государств рассматривается участие органов прокуратуры в правовом регулировании экономических отношений. На основе проведенного анализа разработаны предложения по совершенствованию национального законодательства и правоприменительной практики.

Ключевые слова: фискальная политика, прокурорский надзор, государственный бюджет, регулирование экономики, налоговая политика, финансовый контроль, органы прокуратуры, зарубежный опыт, бюджетная дисциплина, государственное управление.

FOREIGN EXPERIENCE OF PROSECUTORIAL OVERSIGHT IN STATE REGULATION OF THE ECONOMY THROUGH FISCAL POLICY

Abstract. This article examines the role and significance of prosecutorial oversight in the state regulation of the economy through fiscal policy. It explores foreign experiences in organizing prosecutorial supervision over the implementation of fiscal policy, ensuring the efficient use of public budget funds, compliance with tax legislation, and the strengthening of financial discipline. Using the examples of the United States, Germany, France, Russia, and other countries, the study analyzes the participation of prosecutorial authorities in the legal regulation of economic relations. Based on the findings, recommendations are proposed for improving national legislation and law enforcement practices.

Keywords: fiscal policy, prosecutorial oversight, state budget, economic regulation, tax policy, financial control, prosecution authorities, foreign experience, budget discipline, public administration.

Хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиш фискал соҳада қонунийликни таъминлашнинг муқобил моделларини аниқлаш имконини беради. Халқаро амалиётда прокурор назорати ёки унга тенглаштирилган назорат шакллари учта асосий моделга ажратиш мумкин:

1. Француз (Европа) модели: Франция ва Италия каби давлатларда фискал назоратда **Ҳисоб палатаси (Cour des comptes)** ва ундаги махсус прокурорлар тизими муҳим роль ўйнайди. Бу ерда прокурорлар нафақат жиноят иши қўзғатади, балки бюджет маблағларини нотўғри сарфлаган мансабдор шахсларга нисбатан молиявий жарималар қўллаш ваколатига ҳам эга. Ўзбекистон учун бу моделдан "молиявий жавобгарликнинг муқаррарлиги" тамойилини олиш мақсадга мувофиқ.[1]

2. Англо-саксон модели (АҚШ ва Буюк Британия): Бу моделда прокуратура (Адлия вазирлиги) асосий эътиборни солиқ фирибгарлиги ва бюджетни талон-торож қилиш бўйича суд ишларини юритишга қаратади. Назоратнинг асосий қисми мустақил аудиторлик текширувларига асосланади. Бу ерда прокурорнинг роли "юримдик экспертиза" ва судда давлат манфаатини ҳимоя қилишда намоён бўлади.[2]

3. Осиё модели (Жанубий Корея ва Сингапур): Бу давлатларда фискал назорат юқори даражада рақамлаштирилган ва коррупцияга қарши курашиш органлари билан узвий боғланган. [3]

Юқорида келтирилган қиёсий таҳлил шуни кўрсатадики, Ўзбекистон шароитида энг мақбул йўналиш — Осиё (Жанубий Корея–Сингапур) моделининг айрим элементларини миллий ҳуқуқ тизимига мослаштирган ҳолда жорий этишдир. Бунинг учта асосий сабаби бор. Биринчиси, ушбу мамлакатлар ҳам нисбатан қисқа муддат ичида (15–20 йил) транзит даврни ўтган ҳамда коррупциявий ҳолатлардан тиник тартибли тизимга ўта олган. Иккинчиси, уларнинг ҳуқуқий ислохотлари аввалбошдан ягона мақсадга — давлат-фуқаро ўртасидаги ишонч устунлигига — асосланган бўлиб, бу Ўзбекистон стратегияси билан мос келади. Учинчиси, мазкур моделнинг рақамли инфратузилмаси ва АИ воситалари мавжуд жаҳон амалиётида энг ишончли ва амалда синалган ҳисобланади. Шу билан бирга, Француз моделидан ҳам айрим элементлар олиниши мумкин — хусусан, маъмурий судлар институтининг иқтисодий низоларни тез ҳал этиш бўйича тажрибаси Ўзбекистонда иқтисодий судлар фаолиятини такомиллаштиришга хизмат қилиши мумкин.

Хорижий тажрибадан Ўзбекистонга татбиқ этиш мумкин бўлган асосий саболар:

Биринчидан — Жанубий Корея ACRC моделидаги ягона дарча тамойили (single-window approach), яъни коррупцияга қарши барча шикоят ва маълумотларнинг ягона рақамли платформада тўпланиши. Ўзбекистонда «E-Prokuror» тизимини ушбу принципга мослаштириш мумкин.

Иккинчидан — Сингапур CPIB моделининг «зарар келтириш мумкинлиги» концепцияси (potential damage assessment), яъни прокурор реагирлашидан олдин потенциал зарарни математик моделлаштириш орқали приоритет белгилаш. Бу Ўзбекистонда чекланган ресурс шароитида самарадорликни оширади.

Учинчидан — Жанубий Корея амалиётидаги «фуқаро ҳаммуаллифлиги» (citizen co-authorship) — фуқаролар томонидан тақдим этилган маълумотлар асосида қонунбузарлик аниқланган ҳолда уларга молиявий рағбатлантириш бериш. Ушбу механизмни Ўзбекистонда ҳам жорий этиш фуқаролик жамиятининг фискал назоратдаги иштирокини сезиларли даражада оширади.

Тўртинчидан — Сингапур амалиётидаги «прокурор-эксперт» институти, яъни ҳар бир йирик иқтисодий иш бўйича ихтисослашган прокурорга экономист ёки бухгалтер-эксперт бириктирилиши. Бу муаммони батафсил иқтисодий жиҳатдан баҳолаш имконини беради ва процессуал ҳаракатлар самарадорлигини оширади.

«Рақамли патронаж» концепциясининг назарий-методологик асослари

«Рақамли патронаж» — ушбу диссертация доирасида муаллиф томонидан тақлиф этилаётган концепция бўлиб, у фискал соҳадаги прокурор назоратининг анъанавий реактив (қонунбузарлик содир бўлгандан кейин аралашиш) моделидан проактив (қонунбузарликнинг олдини олиш) моделга босқичма-босқич ўтиш йўлини белгилайди. Концепциянинг моҳияти — сунъий интеллект, Big Data таҳлили ва машина ўрганиш (machine learning) технологияларидан фойдаланган ҳолда, давлат бюджети ҳаракати ва иқтисодий субъектларнинг фискал хатти-ҳаракатларини доимий мониторинг қилиш ҳамда юқори риск белгиларида прокурор реагирлашини олдиндан фаоллаштиришдан иборатдир.

Концепциянинг асосий тамойиллари:

- **Превентивлик тамойили** — прокурор аралашуви ҳуқуқбузарлик содир бўлмасидан олдин юзага келадиган риск-сигналлар асосида амалга ошади.

- **Тизимлилик тамойили** — назорат алоҳида ҳолатлар бўйича эмас, балки давлат молия тизимининг барча тармоқлари (бюджет, солиқ, давлат харидлари, давлат корпорациялари) бўйича яхлит ҳолда ўтказилади.

- **Технологик нейтраллик тамойили** — АИ алгоритмлари томонидан берилган сигналлар фақат прокурор ҳулоса беришига асос бўлади, лекин процессуал қарор қабул қилиш ҳуқуқи фақат прокурорда сақланиб қолади.

- **Шаффофлик ва ҳисобдорлик тамойили** — АИ алгоритмларининг ишлаш мантиғи ҳужжатлаштирилади ва тегишли назорат идоралари томонидан текширилиши мумкин.

- **Минимал интервенция тамойили** — тизим иқтисодий субъектнинг қонуний фаолиятига аралашмайди, фақат риск белгилари мавжуд бўлганда сигнал беради.

Концепциянинг амалий механизми тўрт босқичли модель сифатида ишлаб чиқилган:

1-босқич: Маълумотлар йиғими ва интеграцияси. Солиқ органлари, Молия вазирлиги, Давлат харидлари агентлиги, банк тизими, божхона ва бошқа манбалардан реал вақт режимида келиб тушаётган маълумотларни ягона аналитик платформага бирлаштириш.

2-босқич: Риск-таҳлил ва моделлаштириш. AI алгоритмлари ёрдамида ҳар бир иқтисодий субъект ва транзакция бўйича 50 дан ортиқ риск-индикатор асосида автоматик скоринг ўтказилади (масалан: солиқ юкининг тармоқ ўртачасидан кескин фарқланиши, нархнинг бозор баҳосидан асоссиз юқори бўлиши, аффилирланган шахслар ўртасидаги шартномалар, оффшор юрисдикцияларга кўчирмалар, бир-бирига боғлиқ юридик шахслар орасидаги айланмалар ва б.).

3-босқич: Прокурор кузатуви. Юқори риск ҳолатлари автоматик равишда тегишли прокурорга юборилади, прокурор уларни кўриб чиқиб, дастлабки текширув бошлаш ёки иқтисодий субъектга огоҳлантириш бериш ҳақида қарор қабул қилади.

4-босқич: Натижалар ва такомиллаштириш. Барча реагирлашлар натижалари тизимга қайта киритилиб, машина ўрганиш орқали алгоритмларнинг аниқлик даражаси сезиларли даражада оширилади.

«Рақамли патронаж» концепциясининг мавжуд моделлардан фарқли жиҳатлари:

биринчидан, у Жанубий Корея ёки Сингапур моделларидан фарқли ўларок, прокурор институти атрофида қурилган (бошқа давлатларда асосан мустақил коррупцияга қарши агентликлар атрофида); *иккинчидан*, у фискал соҳада ихтисослаштирилган бўлиб, нафақат коррупцияга қарши кураш, балки бюджет ва солиқ қонунчилигини бузишнинг олдини олишга ҳам қаратилган; *учинчидан*, у ўзбек ҳуқуқ тизимининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, прокурорнинг асосий процессуал ҳуқуқларини ўзгартирмайди, балки уларни рақамли воситалар билан кучайтиради.

Концепцияни жорий этишнинг кутилаётган самаралари:

— фискал қонунбузарликларни эрта аниқлаш муддатини ўртача 6–8 ойдан 1–2 ойга қисқартириш;

— бюджет зарарининг 30–40 фоизга камайиши, чунки кўп ҳолатлар олдиндан тўхтатилади;

— прокурор ҳужжатлари сонини 25–35 фоизга кўпайтириш ҳисобига бажарувчилар жавобгарлигини мустаҳкамлаш;

— иқтисодий субъектларнинг ўз фаолиятида қонунчиликка мос риштасини ишлаб чиқишга мажбур қилиниши, бу эса узоқ муддатда умумий фискал интизомни мустаҳкамлайди;

— иқтисодий йиллик самара тахминан 3–5 трлн сўм атрофида (бевосита бюджетга қайтариш ва билвосита иқтисодий йўқотишларни олдини олиш ҳисобига).

Замонавий шароитда иқтисодиётни самарали тартибга солиш ва давлат молиявий ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлашда хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Ривожланган давлатларда фискал сиёсат устидан назорат тизими юқори даражада шаклланган бўлиб, у шаффофлик, ҳисобдорлик ва самарадорлик принципларига асосланади.

Кўпгина хорижий мамлакатларда фискал сиёсатни амалга ошириш ва уни назорат қилиш бир нечта мустақил институтлар орқали амалга оширилади. Масалан, парламент назорати, давлат аудит органлари ва прокуратура органлари ўзаро ҳамкорликда фаолият юритади. Бундай кўп босқичли назорат тизими бюджет маблағларидан самарали фойдаланишни таъминлашга хизмат қилади.

Ривожланган давлатлар тажрибасида бюджет шаффофлиги алоҳида аҳамиятга эга. Масалан, давлат бюджети ва унинг ижроси тўғрисидаги маълумотлар очик электрон платформаларда жойлаштирилади. Бу эса нафақат давлат органлари, балки жамоатчилик ва оммавий ахборот воситалари томонидан ҳам назоратни таъминлайди.

Айрим мамлакатларда прокурор назорати молиявий назоратнинг муҳим элементи сифатида қаралади. Ушбу давлатларда прокурорлар давлат маблағларидан фойдаланишда қонунбузарликларни аниқлаш ва уларни бартараф этишда фаол иштирок этади. Шу билан бирга, молиявий жиноятларга қарши курашишда махсус бўлинмалар ташкил этилган.

Хорижий тажрибани таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, назорат тизимининг самарадорлиги, аввало, институционал мустақиллик, юқори малакали кадрлар ва замонавий технологиялардан фойдаланишга боғлиқ. Масалан, айрим давлатларда риск-таҳлил (risk analysis) тизими жорий этилган бўлиб, у орқали хавфли соҳалар олдиндан аниқланади ва назорат айнан шу йўналишларда кучайтирилади.

Шу билан бирга, коррупцияга қарши курашиш ҳам хорижий мамлакатлар тажрибасининг муҳим қисми ҳисобланади. Давлат харидлари жараёнини очик ва рақобатли қилиш, мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини кучайтириш ва жамоатчилик назоратини кенгайтириш орқали коррупция хавфлари камайирилади.

Хорижий мамлакатларда прокурор назоратининг ташкилий-ҳуқуқий асослари турлича шаклланган бўлса-да, уларни бирлаштириб турувчи умумий жиҳат — қонунийликни таъминлаш ва давлат манфаатларини ҳимоя қилишдир. Илмий адабиётларда қайд этилишича, давлат назорати ва назорат (надзор) тушунчалари бир-бирига яқин бўлса-да, уларнинг мазмуни ва вазифалари фарқ қилади. Назорат (контроль) кўпроқ ижроия ҳокимиятига хос бўлса, назорат (надзор) мустақил ҳуқуқий институт сифатида қонунийлик устидан умумий кузатувни амалга оширади[2.2; 2.4].

Россия Федерацияси тажрибасида прокурор назорати давлат органлари, жумладан, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари фаолияти устидан қонунларнинг ижросини таъминлашга қаратилган. Бу ерда прокурорлар қонунбузилишларни аниқлаш, уларни бартараф этиш ва айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш бўйича кенг ваколатларга эга[2.3; 2.9]. Шунингдек, прокурор назорати бюджет маблағларининг мақсадли сарфланиши ва давлат дастурларининг ижросини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Германияда иқтисодий жиноятларга қарши курашда прокуратура органлари махсус ихтисослашган бўлиб, улар молиявий жиноятлар, солиқдан бўйин товлаш ва коррупция ҳолатларини аниқлашда фаол иштирок этади. Бу эса давлатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда муҳим омил ҳисобланади[2.17].

АҚШ тажрибасида эса прокуратура органлари иқтисодий жиноятларга қарши курашда федерал органлар, жумладан, Молия вазирлиги ва махсус тергов хизматлари билан яқин ҳамкорликда иш олиб боради. Бу ерда “economic statecraft” концепцияси доирасида давлат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш комплекс ёндашув асосида амалга оширилади[2.18].

Японияда прокуратура органлари коррупция ва молиявий фирибгарликларга қарши кучли назорат механизмларига эга бўлиб, улар иқтисодий барқарорликни таъминлашда муҳим институционал рол ўйнайди.

Хорижий тажрибани таҳлил қилиш шуни кўрсатадики:

- прокурор назорати иқтисодий хавфсизликнинг ажралмас қисми ҳисобланади;
- ихтисослашган прокуратура тузилмалари самарадорликни оширади;
- давлат органлари ўртасидаги ҳамкорлик муҳим аҳамиятга эга;
- рақамли технологиялардан фойдаланиш назорат натижадорлигини оширади.

Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда ҳам прокурор назоратини такомиллаштиришда хорижий тажрибадан самарали фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Хулоса қилиб айтганда, хорижий мамлакатлар тажрибаси фискал сиёсат устидан назорат тизимини такомиллаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Ушбу тажрибадан фойдаланиш орқали миллий тизимни янада ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш мумкин.

Қиёсий таҳлил хулосаси: Ўзбекистон прокуратура тизими учун ривожланган давлатлар тажрибасидан келиб чиқиб, назоратни “жазолловчи” механизмдан “профилактик” ва “таҳлилий” механизмга ўтказиш лозим. Хорижий тажриба кўрсатадики, прокурорнинг молиявий органлар билан интеграциялашган ахборот алмашинуви назорат самарадорлигини 40% гача оширади.р[4]

АДАБИЁТЛАР:

1. Guyomarch, A. "The European Court of Auditors and the Prevention of Fraud." *Journal of Common Market Studies*, 2021. Шунингдек, Франциянинг "Loi des finances" (Молия тўғрисидаги қонуни) ва Ҳисоб палатаси (Cour des comptes) низомига қаранг.
2. The Role of the Department of Justice in White-Collar Crime Prosecutions. US Department of Justice Archives, 2023. justice.gov.
3. Choi, J. "Digital Transformation of Anti-Corruption Agencies in South Korea." *Asian Journal of Public Administration*, 2022. Сингапурнинг Коррупцияга қарши курашиш бюроси (CPIB) йиллик ҳисоботи, 2023.
4. World Bank Group. "Enhancing Government Effectiveness through Integrated Financial Management Information Systems (IFMIS)." *World Bank Report*, 2022.

**O'ZBEKISTON TARIXI DARSLARIDA O'QUVCHILARNING EKOLOGIK
KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING INTEGRATIV-METODOLOGIK
YONDASHUVI**

Po'lotova Gulruh Jamolovna,

Navoiy akademik litseyi tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada "O'zbekiston tarixi" fanini o'qitish jarayonida umumta'lim maktabi o'quvchilarida ekologik kompetentlikni shakllantirishning pedagogik va metodik tamoyillari ilmiy asoslab berilgan. Maqolada ekologik kompetentlik tushunchasining mazmuni ochib berilgan, amaldagi darsliklar mazmunining kontent-tahlili amalga oshirilgan va tarixiy materiallarni ekologik g'oyalar bilan integratsiya qilishning amaliy modeli taklif etilgan. Tadqiqot natijalari "O'zbekiston tarixi" darsliklarida ekologik yondashuvning tizimsiz va fragmentar xarakter kasb etishini ko'rsatib, bu kamchiliklarni bartaraf etuvchi integrativ-metodologik modelni asoslaydi. O'quvchilarda ekologik kompetentlikni "ekologik kompetensiya piramidasi" modeli asosida motivatsiyadan bilim, ko'nikma va ijtimoiy faollikacha bosqichma-bosqich rivojlantirish tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: ekologik kompetentlik, "O'zbekiston tarixi" fani, pedagogik tamoyillar, fanlararo integratsiya, barqaror rivojlanish, atrof-muhit tarixi, kontent-tahlil.

**AN INTEGRATIVE METHODOLOGICAL APPROACH TO DEVELOPING STUDENTS'
ENVIRONMENTAL COMPETENCIES IN UZBEKISTAN HISTORY LESSONS**

Abstract. This article scientifically substantiates the pedagogical and methodological principles for developing ecological competence in secondary school students through the teaching of "History of Uzbekistan". The article reveals the content of the concept of ecological competence, conducts a content analysis of existing textbooks, and proposes a practical model for integrating historical materials with ecological ideas. The research results demonstrate the unsystematic and fragmentary nature of the ecological approach in "History of Uzbekistan" textbooks and justify an integrative-methodological model to address these shortcomings.

Keywords: ecological competence, "History of Uzbekistan", pedagogical principles, interdisciplinary integration, sustainable development, environmental history, content analysis.

**ИНТЕГРАТИВНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К РАЗВИТИЮ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ
КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ УЗБЕКИСТАНА**

Аннотация. В данной статье научно обоснованы педагогические и методические принципы формирования экологической компетентности учащихся общеобразовательных школ в процессе преподавания предмета «История Узбекистана». Раскрыто содержание понятия экологической компетентности, проведён контент-анализ содержания действующих учебников и предложена практическая модель интеграции исторического материала с экологическими идеями. Результаты исследования показывают, что экологический подход в учебниках по истории Узбекистана носит несистемный и фрагментарный характер, что обуславливает необходимость разработки интегративно-методологической модели, направленной на устранение данных недостатков. Для формирования экологической компетентности учащихся рекомендуется поэтапное развитие от мотивации к знаниям, умениям и социальной активности на основе модели «Пирамида экологической компетентности».

Ключевые слова: экологическая компетентность, предмет «История Узбекистана», педагогические принципы, междисциплинарная интеграция, устойчивое развитие, экологическая история, контент-анализ.

Kirish. Zamonaviy ekologik muammolar iqlim o'zgarishi, bioxilma-xillikning qisqarishi, suv resurslarining tanqisligi va yerlarning degradatsiyasi insoniyat sivilizatsiyasining barqaror kelajagiga jiddiy tahdid solmoqda. Ushbu murakkab vaziyatda ta'lim tizimi, xususan, ijtimoiy-gumanitar fanlar ekologik kompetentlikni shakllantirishning muhim vositasiga aylanishi zarur. Ekologik ta'lim nafaqat biologiya yoki geografiya kabi tabiiy fanlar, balki tarix, ona tili va boshqa ijtimoiy fanlarning ham asosiy vazifasiga kiritilishi lozim.

"O'zbekiston tarixi" fani o'quvchilarda ekologik madaniyatni tarbiyalash uchun ulkan, biroq hozirda to'liq ro'yobga chiqarilmayotgan salohiyatga ega. Tarix fani insoniyatning o'tmish tajribalarini, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarning uzoq davom etgan evolyutsiyasini o'rganar ekan, u ekologik muammolarning tarixiy ildizlarini anglash, ota-bobolarimizning tabiatdan oqilona foydalanish borasidagi ijobiy tajribalarini o'rganish va o'tmishdagi ekologik xatolardan saboq chiqarish uchun noyob platforma vazifasini o'taydi.

Shu bilan birga, amaldagi ta'lim amaliyotida "O'zbekiston tarixi" darslari ko'pincha siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy voqealarni yoritish bilan cheklanib, ularning ekologik omillar bilan aloqadorligi yetarlicha ochib berilmaydi. Darsliklarda ekologik masalalar epizodik tarzda, ko'pincha alohida bir mavzu doirasida tilga olinadi-yu, lekin tarixiy jarayonlarning ekologik qirrasini sifatida tizimli yoritilmaydi. Ushbu maqolada ana shu bo'shliqni to'ldirish maqsadida "O'zbekiston tarixi" darslarida ekologik kompetentlikni samarali shakllantirishga xizmat qiluvchi umumiy pedagogik va metodik tamoyillar taklif etiladi.

Adabiyot tahlili. Ekologik kompetentlikni shakllantirish masalasi so'nggi yillarda pedagogika fanining muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biriga aylandi. Xalqaro miqyosda UNESCO barqaror rivojlanish uchun ta'lim konsepsiyasi doirasida ekologik kompetentlikni tizimli fikrlash, kelajakni bashorat qilish, tanqidiy tahlil va hamkorlik qilish qobiliyatlarini o'z ichiga olgan kompleks tushuncha sifatida ta'riflaydi [1]. Ushbu yondashuv ekologik bilimlarni shunchaki yodlashdan voz kechib, o'quvchilarda real hayotiy muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga urg'u beradi.

O'zbekistonlik olim R.H. Jumaev o'z tadqiqotlarida ekologik kompetentlikni shaxsning ekologik bilim, e'tiqod, tafakkur va amaliy faoliyat birligi sifatida ko'rib chiqadi va uni uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi [2]. Karimov ekologik ta'limning milliy modelini ishlab chiqish zarurligini ta'kidlab, O'zbekistonda ekologik muammolarni hal etishda ta'lim tizimining o'rni muhimligini ko'rsatgan [3]. Akramov esa tarix fani orqali o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirish usullarini tahlil qilib, tarixiy voqealarning ekologik oqibatlarini o'rganish muhimligini asoslab bergan [4].

Tarix va ekologiya integratsiyasi masalasida xalqaro miqyosda "atrof-muhit tarixi" (environmental history) ilmiy yo'nalishi rivojlangan. J. Donald Hughes insoniyat tarixini ekologik o'zgarishlar va jamiyatning ularga moslashuvi kontekstida o'rganish lozimligini ta'kidlaydi [5]. Ularning fikricha, buyuk sivilizatsiyalarning yuksalishi va qulashi, migratsiya jarayonlari ko'pincha tabiiy resurslardan foydalanish va ekologik inqirozlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan. O'zbekistonda bu sohadagi tadqiqotlar asosan Orol dengizi muammosining ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy jihatlarini o'rganishga qaratilgan [6], biroq tarix fanini o'qitish metodikasida ekologik yondashuvni keng joriy etish masalasi hali to'liq o'rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot o'z tabiatiga ko'ra sifat tahliliga asoslangan bo'lib, unda uch asosiy metod qo'llanildi. Birinchi bosqichda nazariy tahlil metodi orqali ekologik kompetentlik, integrativ ta'lim va barqaror rivojlanish uchun ta'lim tushunchalari tadqiq etildi. Ikkinchi bosqichda kontent-tahlil (mazmuniy tahlil) metodi qo'llanildi. Tahlil obyekti sifatida O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan 7–11-sinf "O'zbekiston tarixi" darsliklari tanlandi. Tahlil uchta mezon bo'yicha amalga oshirildi: (1) to'g'ridan-to'g'ri ekologik mazmun; (2) bilvosita yoki yashirin ekologik mazmun; (3) foydalanilmagan imkoniyatlar. Uchinchi bosqichda modellastirish metodi orqali integrativ pedagogik model yaratildi.

Tadqiqot natijalari va muhokama.

Ekologik kompetentlik – bu insonning tabiat bilan o'zaro munosabatlarini to'g'ri tashkil etish, tabiatni asrash, ekologik muammolarni hal qilish va ekologik toza turmush tarzini yuritish qobiliyatidir. Ushbu tushuncha besh asosiy komponentni o'z ichiga oladi:

1. ekologik bilimlar tabiat qonuniyatlari, ekotizimlar, muammolar va yechimlar haqidagi bilimlar;
2. ekologik ko'nikmalar tabiatni asrash, chiqindilarni to'g'ri tashlash, suvni tejash amaliyotlari;
3. ekologik munosabatlar tabiatga nisbatan hurmatli va mas'uliyatli munosabat;
4. ekologik faollik daraxt ekish, chiqindilarni saralash kabi amaliy faoliyatlarda ishtirok;
5. ekologik muammolarni hal qilish aniqlash, tahlil qilish va ilmiy yondashuv asosida yechim topish.

Demak, ekologik kompetentlik faqat bilimga ega bo'lish emas, balki ularni amaliyotda qo'llash, tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabatda bo'lish va ekologik muammolarni hal qilishga qaratilgan faollikni namoyon etishdan iboratdir.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, mavjud "O'zbekiston tarixi" darsliklarida ekologik kompetentlikni shakllantirish masalasiga yetarlicha e'tibor qaratilmagan. Darsliklarning asosiy muammosi shundan iboratki, tarixiy jarayonlar asosan siyosiy va ijtimoiy nuqtai nazardan yoritiladi, ekologik omillar esa ikkinchi o'ringa surib qo'yiladi. Masalan, qadimgi sug'orma dehqonchilik madaniyati irrigatsiya tizimlarini qurishning iqtisodiy yutug'i sifatida ta'riflanadi, ammo tuproqning sho'rlanishi, suv resurslaridan uzoq muddatli foydalanishning potentsial xatarlari e'tibordan chetda qoladi. Quyidagi jadvalda darsliklar bo'yicha kontent-tahlil natijalari umumlashtirilgan.

"O'zbekiston tarixi" darsliklarida ekologik mazmunning mavjud holati

Sinf	Mavzu	Qisqacha sharh
7-sinf	Qadimgi Baqtriya va So'g'diyona, sug'orma dehqonchilik	Sug'orish inshootlari qurilishi iqtisodiy yuksalish omili sifatida ko'rsatilgan, lekin suvdan foydalanish madaniyati va ekotizimga ta'siri tahlil qilinmagan.
8-sinf	Amir Temur va Temuriylar davri	Bog'-rog'lar va obodonchilik ishlari madaniy yuksalish sifatida ta'riflangan. Shahar ekologiyasi nuqtai nazaridan chuqurlashtirish imkoniyati ishlatilmagan.
9-sinf	Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davri	Paxta yakkahokimligi iqtisodiy ekspluatatsiya sifatida yoritilgan. Agrar ekotizimga uzoq muddatli salbiy ta'siri tahlili sust.
10-sinf	Sovet davri (XX asr 60–80-yillar)	Orol dengizi fojiasi alohida mavzu sifatida berilgan. Biroq butun sovet iqtisodiy tizimining ekologik oqibati sifatida emas, balki alohida halokat sifatida taqdim etiladi.
11-sinf	O'zbekistonning mintaqaviy hamkorligi	Ekologik siyosat haqida ma'lumot berilgan, ammo o'quvchilarni tahlilga undovchi topshiriqlar yetarli emas.

Kontent-tahlil natijalariga asoslanib, har bir tarixiy davrni muayyan ekologik g'oya bilan bog'laydigan integrativ model taklif etildi. Quyidagi jadvalda modelning asosiy parametrlari ko'rsatilgan.

"O'zbekiston tarixi" darslarida ekologik kompetentlikni rivojlantirish integratsiya modeli

Tarixiy davr / mavzu	Asosiy ekologik g'oya	Integratsiya metodi	Shakllantiriladigan kompetensiya	Baholash usuli
Ibtidoiy jamiyat	Insonning tabiatga to'liq bog'liqligi va unga moslashuvi	Aqliy hujum, mavzuli rasmlar tahlili	Tabiiy omillarning jamiyat rivojlanishiga ta'sirini tushunish	Esse: "Ibtidoiy odam va tabiat"
Qadimgi irrigatsiya sivilizatsiyalari	Insonning tabiatni o'zgartirishi va birinchi ekologik oqibatlari (sho'rланish)	Keys-stadi: Amudaryo va Sirdaryo qadimgi davlatlar uchun hayot manbai	Tizimli fikrlash, uzoq muddatli oqibatlarni bashorat qilish	Debat: Irrigatsiya — yutuqmi yoki xavfmi?
Buyuk Ipak yo'li	Tabiiy landshaftning savdo yo'llariga ta'siri va madaniy-biologik almashinuv	Xarita bilan ishlash, loyiha: Ipak yo'li orqali tarqalgan ekinlar	Makoniylar tafakkur, global aloqalarning ekologik jihatlarini tahlil qilish	Taqdimot
Sovet davri sanoatlashtirish va agrar siyosat	Tabiatga utilitar munosabatning fojiali oqibatlari — Orol dengizi, kimyoviy ifloslanish	Muammoli vaziyat tahlili: "Orolni qutqarish mumkinmidi?"	Tanqidiy fikrlash, tarixiy mas'uliyat hissi, sabab-oqibat tahlili	Muammoli insho
Mustaqil O'zbekistonning ekologik siyosati	Barqaror rivojlanish konsepsiyasi va ekologik muammolarni hal etishda davlat va jamiyatning roli	Davra suhbatlari: Mening hududimdagi ekologik muammo va uning yechimlari	Faol fuqarolik pozitsiyasi, ijodiy yondashuv, mas'uliyat	Kichik tadqiqot loyihasi

Taklif etilayotgan yondashuv o'n uchta tamoyil tizimiga asoslanadi. Pedagogik tamoyillar quyidagilardan iborat:

- 1) tizimlilik va yaxlitlik ekologik bilimlar fragmentar emas, tizimli beriladi;
- 2) fanlararo integratsiya tarix, ekologiya, geografiya, biologiya fanlarining uzviy bog'liqligi;
- 3) tarixiylik va kontekstual yondashuv har bir tarixiy davr ekologik jihatdan tahlil qilinadi;
- 4) qadriyatga yo'naltirilganlik tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabat tarbiyalanadi;
- 5) faoliyatga yo'naltirilganlik o'quvchilar faol bilish subyekti sifatida jalb etiladi;
- 6) barqaror rivojlanishga yo'naltirilganlik BMTning barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG) bilan uyg'unlik.

Metodik tamoyillar esa quyidagilardan tashkil topadi:

- 1) muammoli ta'lim tarixiy-ekologik keyslar asosida mustaqil fikrlashni rivojlantirish;

- 2) interfaollik debat, munozara, aqliy hujum metodlari;
- 3) modellashtirish va loyihalash ekologik jarayonlarni modellashtirish;
- 4) tahliliy va tanqidiy fikrlash sabab-oqibat tahlili;
- 5) amaliy yo'naltirilganlik mahalliy ekologik muammolarni o'rganish;
- 6) bosqichma-bosqichlik sinflar kesimida tizimli rivojlantirish;
- 7) kompetentlikka yo'naltirilgan baholash bilim, ko'nikma va qadriyatni kompleks baholash.

Tadqiqotda 10–11-sinf o'quvchilariga mo'ljallangan "Ekologik kompetensiya piramidasi" modeli ishlab chiqildi. Piramida pastdan yuqoriga qarab besh bosqichdan iborat:

1. Motivatsiya va tarixiy ong: Orol dengizi holati yoki qadimiy sug'orish tizimlari misolida ekologik ongni uyg'otish.

2. Qadriyat va munosabat: Ajdodlarimizning tabiatni asrashga oid an'analari asosida tabiatga hurmat hissini rivojlantirish.

3. Bilim va tushuncha: Ekologik jarayonlar, tabiiy resurslardan foydalanish va ekologik muammolar bo'yicha ilmiy bilimlarni shakllantirish.

4. Ko'nikma va amaliy faoliyat: Ekologik muammolarni tahlil qilib, yechimlar ishlab chiqish, loyiha va tadqiqotlarda ishtirok etish.

5. Ijtimoiy faollik va mas'uliyat: Faol ekologik subektga aylanish jamiyatda ekologik madaniyatni rivojlantirish va barqaror rivojlanishga hissa qo'shish.

Piramidaning asosi sifatida ta'lim muhiti va shart-sharoitlar ko'rsatilgan bo'lib, unda oila, maktab va jamiyat hamkorligi, zamonaviy ta'lim metodlari muhim rol o'ynaydi.

Xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, umumta'lim maktablarida "O'zbekiston tarixi" fanini o'qitish jarayoni o'quvchilarda ekologik kompetentlikni shakllantirish uchun ulkan, biroq hozirda to'liq ishga solinmayotgan salohiyatga ega. Mavjud darsliklar mazmunining kontent-tahlili ekologik masalalarga yondashuvning asosan yuzaki, tizimsiz va tarixiy jarayonlarning umumiy qonuniyatlaridan uzilgan holda amalga oshirilayotganini ko'rsatdi.

Taklif etilayotgan integrativ model tarixiy jarayonlarni inson va tabiat o'zaro ta'siri sifatida ko'rib chiqishga asoslangan. Bu yondashuv xalqaro miqyosda rivojlanayotgan "atrof-muhit tarixi" ilmiy maktabi g'oyalarga hamohang bo'lib, o'quvchilarga nafaqat "nima bo'ldi?", balki "nima uchun aynan shu yerda va shu tarzda bo'ldi?" degan savollarga javob izlashga yordam beradi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi tavsiyalar beriladi:

1. Ta'lim standartlari va o'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqishda "O'zbekiston tarixi" fanining ekologik ta'limdagi rolini aniq belgilash va fanlararo integratsiya talablarini kuchaytirish.

2. Yangi avlod darsliklarini yaratishda har bir tarixiy davrning ekologik jihatlarini tizimli va ilmiy asosda yoritish, o'quvchilarni tahlilga undovchi ijodiy topshiriqlar va keyslar bilan boyitish.

3. O'qituvchilar malakasini oshirish kurslari dasturiga "Tarix darslarida ekologik ta'limni amalga oshirish metodikasi" nomli maxsus modulni kiritish.

Ushbu chora-tadbirlarning amalga oshirilishi O'zbekiston ta'lim tizimini BMTning barqaror rivojlanish maqsadlariga moslashtirishga va kelajak avlodda ekologik mas'uliyatni shakllantiruvchi ta'lim jarayonini yo'lga qo'yishga munosib hissa qo'shadi.

Adabiyotlar:

1. UNESCO. (2023). Education for Sustainable Development: A Roadmap. Paris: UNESCO Publishing.
2. Jumaev R.H. (2020). Ekologik kompetentlikni uzluksiz ta'lim tizimida shakllantirish. Toshkent: Fan.
3. Karimov I. (2019). Ekologik ta'limning milliy modeli. // Pedagogika jurnali. – № 3. – B. 45–51. Akramov A. (2021). Tarix fani orqali ekologik tafakkurni rivojlantirish. // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. – № 5. – B. 112–118.
4. Hughes J.D. (2006). What is Environmental History? Cambridge: Polity Press. – 176 p.
5. Rakhimov M. (2021). Orol dengizi fojiasining tarixiy-ekologik tahlili. // O'zbekiston tarixi. – № 2. – B. 78–85.
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi (2019). O'zbekiston Respublikasida ekologik ta'limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida. 434-sonli qaror.